



# Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

## Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

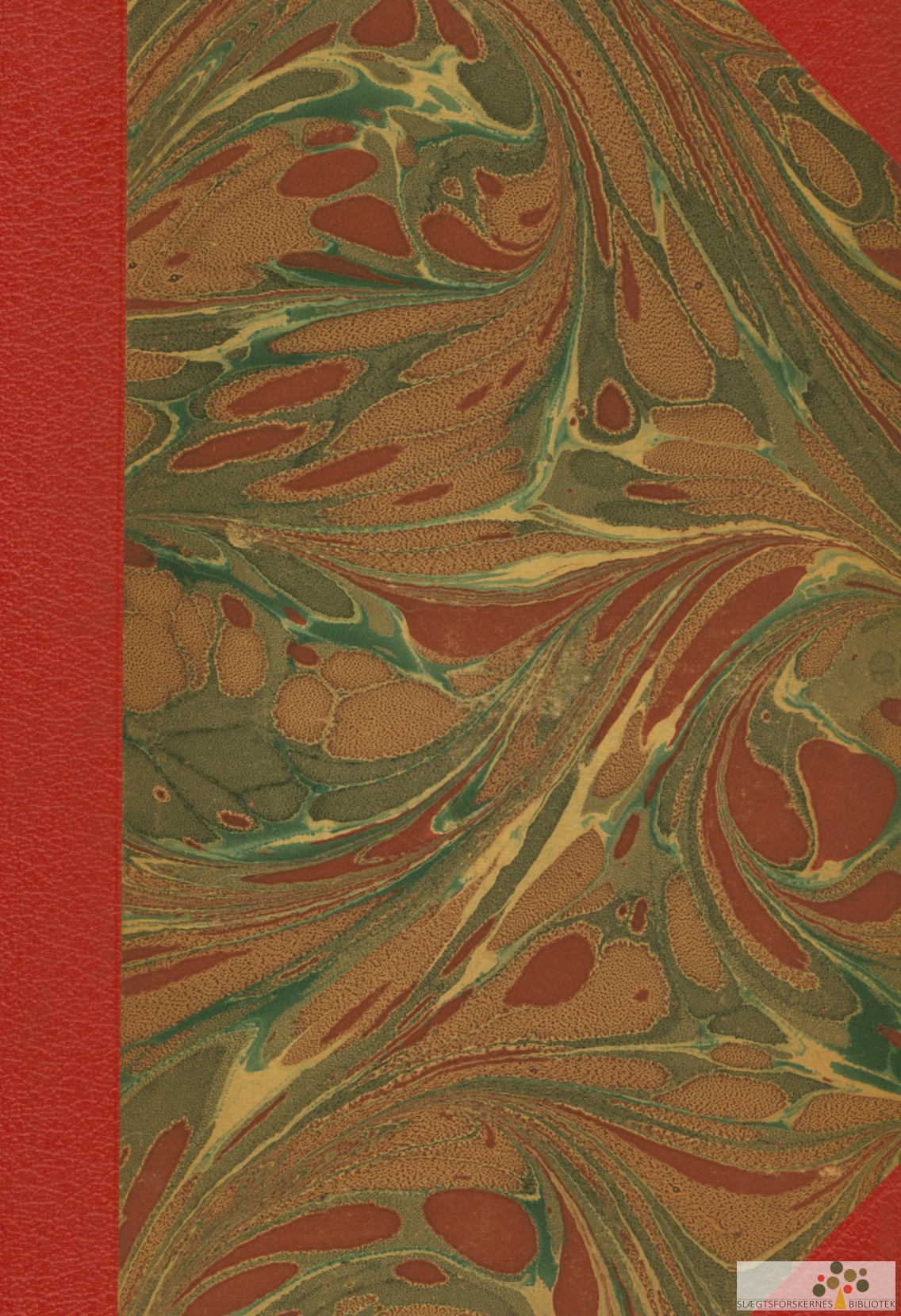
### Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>



# SØNDERJYLLANDS HISTORIE

FREMSTILLET FOR DET DANSKE FOLK



II. BIND

UNDER REDAKTION AF  
VILH. LA COUR · KNUD FABRICIUS  
HOLGER HJELHOLT OG  
HANS LUND

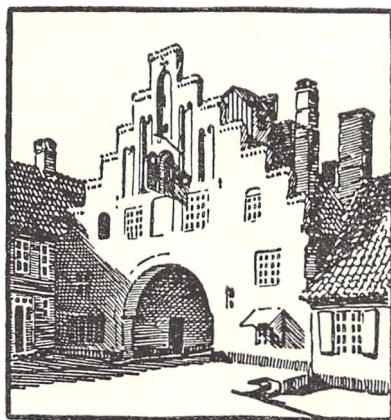
---

---

C. A. REITZELS FORLAG  
KØBENHAVN

# TIDSRUMMET

## 1241–c. 1600



AF

JØRGEN OLRIK · VILH. LA COUR OG  
JOHANNE SKOVGAARD

---

C. A. REITZELS FORLAG  
KØBENHAVN

DETTE BIND ER UDGIVET MED UNDERSTØTTELSE AF  
STATEN · CARLSBERGFONDET · OVERRETSSAGFØRER  
ZEUTHENS MINDELEGAT · DANSK KULTURSAMFUND  
GRÆNSEFORENINGEN SAMT PRIVATE MIDLER

BILLEDREDAKTION:  
VILH. LA COUR

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S  
KØBENHAVN

# INDHOLD

---

## JØRGEN OLRIK: TIDSRUMMET 1241—1459

Side

### Første Afsnit: Sønderjylland som Hertugdømme under Abels Æt

1. Abel og hans Sønner (1241—72).....	3
2. Hertugerne Valdemar Erikson og Erik Valdemarson (1272—1325).....	18
3. Holstenervælden i Sønderjylland og i Danmarks Rige (1325—1340).....	27
4. Hertugdømmet indeklemt mellem den danske Konge og de holstenske Grever (1340—75).....	36

### Andet Afsnit: Hertugdømmet Sønderjylland under holstensk Styre

1. Greverne Klavs og Gerhard. Dronning Margrethes Genvindingsforsøg.....	50
2. Erik af Pommerns Kamp (1412—35).....	60
3. Hertug Adolfs Enestyre.....	87

### Tredje Afsnit: Indre Forhold i Hertugdømmet 1241—1459

1. Lensforhold og Administration.....	93
2. Stænderudviklingen. Herremandsstanden.....	98
3. Kirken.....	106
4. Den kirkelige Kunst.....	116
5. Købstæderne.....	127
6. Træk af de retslige Forhold.....	139
7. Aandsliv og Litteratur.....	143
8. Nordfrisland og Nordfriserne.....	149
9. Land og Folk.....	155

## VILH. LA COUR: TIDSRUMMET 1459—1544

### Første Afsnit:

#### Baandet mellem Moderlandet og Sønderjylland løses

1. Kong Christiern vælges 1460 til Hertug i Sønderjylland og Greve i Holsten... 163
2. Unionen i Kolding 1466. Grev Gerhard Landenes Forstander 1466—70. Kong Christiern kapitulerer over for Ridderskabet 1470..... 174
3. Grev Gerhards Angreb 1472. Dronning Dorothea overtager den finansielle Ledelse. Kong Christierns Opgør med Ridderskabet 1479—80..... 183

	Side
4. Kong Christierns Sønner Hans og Frederik bliver Sam-Hertuger i Landene 1482. Delingen 1490 .....	192
5. Voksende Spænding mellem Kong Hans og Hertug Frederik. Toget mod Ditmarsken 1500. Striden med Lybæk og Hertugdømmernes Neutralitet 1502—12 ..	202
6. Fra Kong Hans's Død 1513 til Forliget i Bordesholm 1522 .....	213
7. Oprøret mod Christiern II 1522—23. Hertug Frederik hyldes som Ene-Hertug 1523 .....	220
8. Borgerkrigen fortsættes. Forligsforhandlingerne 1524—25 .....	233
9. Den politiske Udvikling indtil Kong Frederiks Død 1533. Rigs-kammerretten og Slesvig Bispedømme 1526. Kong Christiern føres til Sønderborg 1532 .....	239
10. Forholdet mellem „Riget“ og „Landene“. Fælleshylningen i Kiel og Unionen 1533. Helstatspolitikken 1533—44 .....	247

#### Andet Afsnit: Indre Forhold i Tidsrummet 1460—1544

1. Hertugdømmets Styre .....	265
2. Stænderne .....	276
3. Sen-Katolicisme og Reformation .....	301

#### JOHANNE SKOVGAARD: TIDSRUMMET 1544—c. 1600

##### Første Afsnit: Slesvigs Deling, Landsherrer og Stænder

1. Delingen 1544. Forholdet mellem Fyrsterne til Christian III's Død .....	345
2. Ditmarskerkrigen. Landdagen 1564 .....	350
3. Stridigheder mellem Kongeriget og Hertugdømmet om Grænserne for den gejstlige og verdslige Jurisdiktion .....	354
4. Forleningen med Slesvig. Arven efter Hans den ældre .....	356
5. Fyrsterne og deres Raadgivere 1544—88 .....	361
6. Formyndertiden. Den unge Christian IV. Hertugerne Frederik II, Philip og Johan Adolf .....	374
7. Hans den Yngre .....	382

##### Andet Afsnit: Styrelse og Retspleje. Sociale og økonomiske Forhold. Kirke og Aandsliv

1. Fællesregering og Landdage .....	389
2. Forvaltning og Retspleje .....	393
3. Adel og Godsdrift .....	399
4. Bønder .....	406
5. De frisiske Landskaber og Herreder .....	411
6. Byer og Borgere .....	422
7. Næringslivet. Regeringens økonomiske Politik .....	432
8. Kirke og Skole .....	440
9. Træk af Aandslivet. Kunsten .....	456
10. Nationale Forhold .....	467

## INDHOLD

## VII

HENVISNINGER OG TILFØJELSER	Side
Jørgen Olrik: Tidsrummet 1241—1459.....	477
Vilh. la Cour: Tidsrummet 1459—1544.....	482
Johanne Skovgaard: Tidsrummet 1544—c. 1600.....	493
TRYKFEJL OG RETTELSESR.....	509

---

S. 1—80 udkom Maj 1937, S. 81—160 November 1937, S. 161—240 April 1938,  
S. 241—320 November 1938, S. 321—400 Marts 1939 og S. 401—509 August 1939.

---



## KORT- OG BILLEDBILAG TIL 2. BIND

	Side
I. Kejser Sigismunds Dom af 28. Juni 1424 .....	76
II. Helligaandskirken i Flensborg .....	114
III. Antemensale fra Løgum Klosterkirke .....	122
IV. Kong Frederik I's Sarkofag i Slesvig Domkirke .....	246
V. Unionen mellem Kongeriget og Hertugdømmerne af 1. Juli 1533 .....	258
VI. Kort over Delingen 1544 .....	346
VII. Lenshyldingen i Odense 1580 .....	358
VIII. Kort over Delingen 1580—81 .....	360
IX. Hertug Adolf af Gottorp .....	366
X. Hertug Hans den Yngre af Sønderborg .....	384
XI. Nørreport i Flensborg .....	424
XII. Haderslev og Flensborg i Slutningen af det 16. Aarhundrede .....	430
XIII. Ekernførde i Slutningen af det 16. Aarhundrede .....	432
XIV. Henrik Rantzau .....	458
XV. Gottorp og Slesvig i Slutningen af det 16. Aarhundrede .....	462

*JØRGEN OLRİK:*  
TIDSRUMMET 1241—1459



## FØRSTE AFSNIT. SØNDERJYLLAND SOM HERTUGDØMME UNDER ABELS ÆT.

---

### 1. ABEL OG HANS SØNNER (1241—72).

**D**et var tilsyneladende et vel ordnet og vel afrundet Rige, som Valdemar Sejr ved sin Død 1241 efterlod sig, efter at han var blevet nødsaget til at opgive saa godt som alle de tysk-vendiske Erobringer, som han selv og hans Forgængere havde lagt ind under Danmarks Krone, og indskrænke sit Herredømme til de gamle danske Lande alene; men det skulde dog snart vise sig, at det led af store indre Svagheder. Disse kom først til Udbrud paa det Omraade, som vi her skal dvæle ved: Ordningen af det sønderjydske Hertugdømmes Forhold.

Valdemar Sejr havde allerede 1232 efter sin ældste Søns, Valdemar den Unges, Død ladet Sønnen Erik krone til Konge og dermed sikret ham den danske Trone; men samtidig havde han forlenet den næstældste Søn Abel med Sønderjylland, ligesom den yngste Søn Kristoffer fik Lolland og Falster til Len, og den uægte Søn Knud Blekinge; i Nørre Halland sad Valdemars Sønesøn Niels siden Faderens

---

*Fig. 1. Maagerne over Slien. Fotografi.*

tidlige Død 1218 som ret uafhængig Græns Hertug. Abel var da endnu mindreaarig og tiltraadte først Hertugdømmet 1237; samtidig ægtede han efter Aftale mellem Fædrene Grev Adolf af Holstens Datter Mechtilde. Ved dette Giftermaal skabtes en nær Tilknytning mellem ham og Nabofyrsteslægten mod Syd, der snart skulde faa skæbnesvangre Følger for Hertugdømmet og for hele Danmark; men i saa Henseende fulgte Abel for saa vidt kun i sin Faders Fodspor, som denne snart efter Bornhøvedslaget havde taget de politiske Konsekvenser af Nederlaget og nærmet sig stærkt til sine gamle Modstandere, den schauenburgske Greveslægt i Holsten. Naar Aarbogen fra Ryd Kloster i Angel vil vide, at Valdemar var imod Sønnens Ægteskab, fordi han frygtede, at der for den Sags Skyld skulde komme Splid mellem Brødrene, hvad der ogsaa skete, er dette uden Tvivl først nedskrevet efter Fejdens Udbrud; der er intet, som tyder paa, at Forbindelsen skulde være indgaaet mod Valdemars Ønske. Lige saa lidet troligt er det, at Valdemar selv skulde have forudset den Broderstrid, der snart skulde rejse sig mellem hans Sønner. Ganske vist fortælles det i Jydske Krønike (c. 1340), at han engang faldt i dybe Tanker, idet han skulde stige til Hest, og at han sendte den Ridder, der spurgte ham om Aarsagen hertil, over til Sverige for hos en navngiven Ridder derovre at faa Svar paa sit Spørgsmaal; fra denne Ridder skulde han saa have hjembragt det Svar, at Kongen havde tænkt paa sine Sønner, hvordan de skulde enes efter hans Død; de skulde enes overmaade ilde, men dog alle blive Konger, den ene efter den anden. Men det er indlysende, at dette Sagn kun genspejler Eftertidens Opfattelse af de blodige Tildragelser efter Valdemars Død paa Baggrund af de forudgaaende lyse Tider og intet kan sige os om Kong Valdemars egen Forudanelse.

Saa meget er vist, at der ikke var gaaet et Aar efter Faderens Død, før end Broderstriden var i fuld Gang. Paa Grund af de historiske Kilders, Aarbøgernes, Magerhed kan man kun i yderst grove Træk følge Stridens Forløb, og om Aarsagerne til den vides faktisk intet; men der var jo ifølge Sagens Natur ingen Mangel paa Stridspunkter, som Følge af at Kongens og Hertugens Magtomraader paa mange Maader greb ind i hinanden og ikke var skarpt afgrænsede. Det var saaledes tvivlsomt, om Krongodset (der især laa i den sydlige Del af Hertugdømmet) og Ledingspengene i Hertugdømmet hørte under Kongen eller Hertugen, og Spørgsmaalet om Arten af Lenets Arvelighed henstod aldeles uafgjort — for blot at nævne nogle af de vigtigste Punkter, hvorom der let kunde opstaa Uenighed. Dette kunde saa meget lettere finde Sted, som der paa Grund af det ringe Antal Len i europæisk Forstand, der fandtes i Danmark — det var indskrænket til de ovenfor nævnte Fyrstelen, idet det egentlige Lensvæsen bortset fra disse aldrig

fik fast Fod i Landet — ingen Sinde uddannedes nogen speciel dansk Lensret, hvorfor Hertugerne altid i det tyske Lensvæsen kunde hente Argumenter for deres Selvstændighedslyster. Ogsaa Kongens Ret til at tage sig „Mænd“ (der aflagde ham speciel Troskabsed) overalt i Hertugdømmet hørte til de Forrettigheder, som Hertugerne i deres Selvstændigheds-

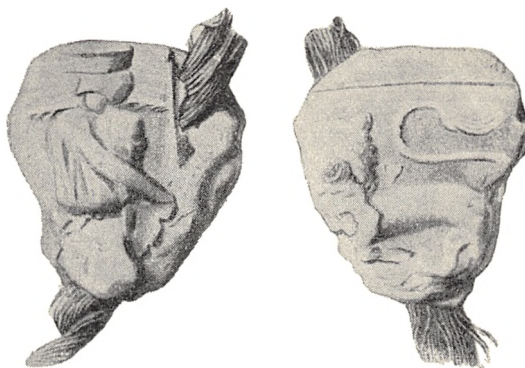


Fig. 2. Hertug Abel Valdemarssøns Segl.  
<sup>1</sup>/<sub>1</sub>. Fra Brev af 22. Okt. 1245. Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

trang nødvendigvis maatte føres til at bekæmpe. Det var heller ikke vanskeligt at rejse Strid om, hvorvidt dette eller hint Jordegods hørte til Krongodset eller til Kongeslægtens private Arvegods, der gik i Arv inden for denne efter almindelige Regler. Men, som allerede nævnt, vides der intet sikkert om Aarsagen og Anledningen til Broderstridens Udbrud; de yderst knappe Aarbogsnotitser meddeler os kun, at der i 1242 „udbrød Krig mellem Kong Erik og Hertug Abel“, og at i 1243 „førte Kong Erik en Hær til Kolding imod sin Broder Abel“. Denne By (og Borg) synes Abel altsaa at have haft inde. I 1244 synes Brødrene atter at være forsonede; 1245 skiftede de tre Brødre Erik, Abel og Kristoffer imellem sig en Del Gods paa Als (hørende til Kongeslægtens private Arvegods), som de havde arvet ved deres Frænde Grev Albert af Orlamündes Død; alt det egentlige Kongsgods tilfaldt Kong Erik.

Freden blev dog ikke af lang Varighed; allerede 1246 begyndte Striden igen, og denne Gang synes den at have antaget et større Omfang, idet Abel blev støttet af sin Broder Kristoffer og af sin unge Svoger Grev Johan af Holsten samt af nogle af de danske Stormænd, medens Erik ogsaa fandt Hjælpere i Nordtyskland, bl. a. Grev Gunzelin af Schwerin. Man har det Indtryk, at der denne Gang i højere Grad er gaaet Storpolitik i Striden, og at Erik til Gengæld for det Rygstød, Abel fandt hos sine holstenske Svogre, i nogen Grad har genoptaget sin Faders gamle Politik, gaende ud paa at vinde Overherredømme over Holsten og maaske videre om i Nordtyskland. Striden blev dog overvejende ført paa dansk Grund. 1246 rykkede Erik mod Abel, der mødte ham med en tysk Hær, men Kampen afbrødes ved en Vaabenstilstand. 1247 var det Abel, der sammen med sine Forbundsfæller

gik angrebsvis til Værks; de rykkede frem paa Fyn (hvor Abel havde meget Arvegods) og brændte Odense, og d. 28. April indtog de Ribe By, hvor Bisp Esge og mange af Kongens Riddere og Svende blev taget til Fange. Men da Kongen først fik samlet sin Hær, gik det atter tilbage for Hertugen: Ribe generobrede den 3. Juni, snart efter besatte Erik ogsaa Svenborg, og senere paa Aaret faldt hans nordtyske Forbunds-fæller ind i Holsten og indtog Oldesloe. Al denne Strid gik naturligvis haardt ud over de fredelige Indbyggere; Munkene i Æm Kloster ved Mossø klagede saaledes over den Brandskatning, de var udsat for fra begge de kæmpende Parter. Næste Aar gik Erik yderligere sejrrikt frem; han gjorde Tog mod Arreskov paa Fyn og „besatte alle sine Brødrers Borge og Godser“ samt tog Kristoffer og Halvbroderen Knud til Fange. Søsteren Sofie, der var gift med Markgreve Johan af Brandenburg, havde om Høsten 1247 gjort et forgæves Forsøg paa at mægle mellem Brødrene; hun døde i Barselseng i Flensborg. Erik gjorde ogsaa Tog til Femern; dette blev af Lybækkerne, der støttede Abel, besvaret med Plydringstog til Danmark, hvorunder det lykkedes dem at indtage Stegeborg paa Møn og udfri Hertug Knud, der sad fangen her. At Abel har følt sig truet af Kongens store Fremgang, kan skønnes af, at han i dette Aar (1248) paabegyndte Opførelsen af en fast Borg paa Højderne oven for Kolding By, som han havde i Pant; Borgen (Koldinghus) skulde dog ikke forblive mange Aar i Hertugernes Værge.

I Aaret 1249 saa det atter noget roligere ud, saa at Erik kunde tænke paa et Korstog til Estland, som dog ikke blev til noget; men Freden var ikke at lide paa; samme Aar gjorde Lybækkerne Tog til København, som de efter nogen Modstand indtog, hvorefter de nedbrød Absalons Borg, som under Roskildebispen Nils Stigsøns Landflygtighed var i Kongens Værge. 1250 brød Broderstriden ud med fornyet Kraft, og nu havde Kongen fuldstændig Overhaand; han overrumplede Abel i Slesvig By, og Hertugen maatte paa alle Punkter bøje sig for Kongen og „give Liv og Gods i hans Hænder“. „Saaledes,“ hedder det, „blev de tilsyneladende Venner; herpaa svor paa Hertugens Vegne 20 Adelsmænd og Riddere, saaledes at hvis Hertugen nogen Sinde satte sig op imod Kongen, skulde disse 20 forlade Hertugen og tage Tjeneste hos Kongen mod Hertugen“. Antagelig har Abel ved samme Lejlighed maattet afstaa den vigtige Grænsefæstning Rendsborg til Erik. Kongen søgte ligeledes at udskrive haarde Skatter af Friserne i Sønderjylland (der jo ikke hørte til Hertugdømmet), hvad han dog ikke havde Held til at gennemføre.

Kong Erik stod paa Højdepunktet af sin Magt; han havde ikke alene nødt sin Broder Hertug Abel til paa alle Punkter at give efter, men rykkede nu ogsaa med en stor Hær Syd paa for at undsætte Rends-

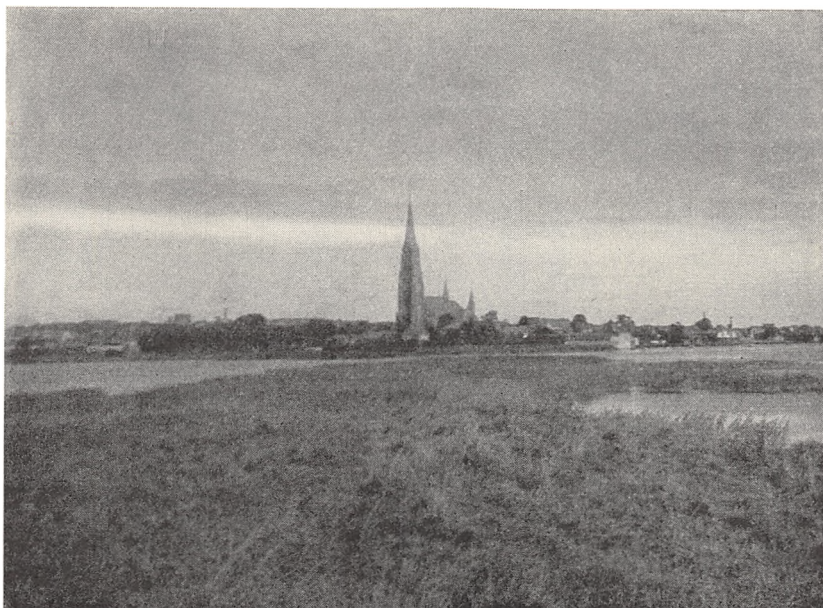


Fig. 3. Udsigt fra Jørgensborg (Maageøen) mod Slesvig.  
la Cour fot. (1930).

borg, som de holstenske Grever var ved at angribe. Men midt i hans Sejrsløb blev hans Bane brat afbrudt ved den frygtelige Udaad, der længe skulde kaste sine sorte Skygger over Sliens Vande. Det hedder herom i den sjællandske Krønike:

„Erkebisp Gerhard af Bremen, Bisp Simon af Paderborn og de holstenske Grever belejrede Kongens Borg Rendsborg med 1500 Hestfolk. Mod dem drog Kong Erik kamp-rustet med en stor Hær og naaede frem til Danevirke. Men da han bøjede af fra Vejen og tog ind i Slesvig By hos sin Broder Hertug Abel for at søge Forplejning dér, i Lid til den tidligere sluttede Fred imellem dem, blev han i St. Laurentius' Nat taget til Fange af sin Broder Abel; og en af Hertugens Riddere, Lave Gudmundsøn, dræbte ham ved Mysunde og sænkede hans Lig i Slien“.

Hvad der virkelig foregik paa Slien i Nattens Mørke, unddrager sig ifølge Sagens Natur al sikker Kundskab; men des mere travlt fik Rygtet naturligvis med at fortælle derom, og snart hed det sig overalt paa Folkemunde, at der her var Tale om et virkeligt Brodermord, idet Abel selv havde givet Befaling til Drabet; kun Aarbogen fra Ryd Kloster i Nørre Angel hævder, at det var sket uden Hertugens Vidende. Rygterne fandt kraftig Støtte i, at Abel ikke alene undlod at drage de som Drabets

Hovedmænd udpegede Stormænd til Ansvar, men endog beholdt dem i sin Tjeneste, og de tog snart Form af en ret fast komponeret Fortælling, som kendes baade fra danske og tyske Kilder, der i de væsentligste Hovedtræk stemmer overens. Sin mest plastiske Skikkelse har disse Frasagn faaet i den sjællandske Krønikes Beretning, der her skal gives.

„Kong Erik“, hedder det her, „blev taget til Fange i Fredstid af Hertug Abel i Slesvig i St. Laurentius' Nat. Da han havde fængslet ham [rettere: før Fængslingen havde fundet Sted], sagde han til Kongen ifølge en velunderrettet Mands Beretning: Husk, at forgangen Aar, da du hærgede denne By, maatte min Datter flygte barfodet og søge Skjul blandt fattige Kvinder! — Kongen svarede: Kæreste Broder, vær ved godt Mod, ti endnu har jeg med Guds Vilje saa gode Raad, at jeg fuldeligt kan erstatte din Datter hendes Sko! — Hertugen svarede dertil: Det skal du aldrig komme til at gøre! — Og da der ikke fandtes nogen, som kunde rive Kongen ud af hans Hænder, overlod Hertugen ham til en af sine Ridderes Varetægt, hvis Navn var Tyge Bøste [ɔ: Skinke]. Ridderen spurgte Hertugen: Hvorhen skal jeg føre din Broder Kongen? Han svarede: Før ham, hvorhen du vil, og gør med ham, hvad dig lyster! — Han og hans Svende rev da ilsomt Kongen bort imellem sig, bragte ham om Bord i en Baad, der laa nede ved Broen, og roede bort med ham. Inden de var kommet ret langt bort fra Byen, hørte de stærke og lydelige Aareslag bag ved sig og Stemmer af Rorskarle, der indbyrdes opmuntrede hverandre til at fremskynde Farten. Kongen sagde da til sine Ledsagere: Hvem tror I, det kan være, som kommer efter os? De svarer ham: Vi kan høre paa Stemmen, at det er Hr. Lave Gudmundsøn. Kongen siger da: Saa beder jeg eder, mine kæreste Herrer, alle som er om Bord paa dette Fartøj, at I skaffer mig en Præst, hvem jeg kan skrifte for, inden jeg dør; ti jeg er vis paa, at jeg aldrig slipper levende af Laves Hænder. — Man søger saa en Præst, finder ham ved Guds Naade med det samme og bringer ham ud paa Skibet til Kongen. Da saa Skriftemaalet er fuldbyrdet, griber disse Satans Tjenere Kongen, fører ham over til den vestlige Kyst af Slien, halshugger ham og sænker den halshuggede i Dybet efter at have bundet Hjælme og Stormhuer fast til Liget. Men efter nogle Ugers Forløb blev det fundet af Fiskere, ført til Staden og jordet i Nonnernes lille Kirke“.

Af andre Kilder fremgaar det, at Kongen fredeligt sad og legede Tavlebord med en saksisk Ridder Herman Kerkwerder, da Abel gav Ordre til at fængsle ham.

Hele denne Broderstrid med dens frygtelige tragiske Udgang vakte den største Opsigt i Indland og Udland. Den sønderjydske Rydaarbog udbryder med Bitterhed:

„Først lagde de ynkeligt Riget øde, og til Slut veg de end ikke tilbage for at tilføje sig selv og Riget evigt Vanry ved at udgyde Broderblod“.

Navnkundige er ogsaa de patetiske Ord, som samme Aarbog knytter til Efterretningen om Valdemar Sejrs Død:





*Fig. 4. Saakaldte Erik Ploupenings-Relikvier i Slesvig Domkirke.*

T. v. en Jernlænke, som skal være fundet sammen med Kongens Lig. T. h. Rester af en Hue af rødt Fløjl, foret med rød-violet Silketøj og med indvævede gule Blomster. Pennetegning af J. Kornerup (1862). Nationalmuseets Arkiv.

„Ved hans Død faldt forsand Kronen af de Danskes Hoved. Ti fra den Stund gav de sig hen til at fejde indbyrdes og lægge hverandre øde, saa de blev til Spot for alle Nabofolk; og de Lande, som deres Fædre ærefuldt havde vundet med Sværd, faldt ikke alene fra deres Herredomme, men slog endog Riget de sværeste Saar og stedte det i ynkeligt Virvar, idet Rigets Høvdinge ej satte sig til Modværg imod dem, men sønderled og hærgede hverandre indbyrdes“.

Førend Rygterne om den blodige Udaad paa Slien havde taget fast Form, havde Abel allerede sikret sig Kronen: inden Udgangen af August Maaned var han kaaret til Konge paa Viborg Landsting, og den 1. November kronedes han sammen med Mechtilde, dog først efter at

han forinden „med 24 Ridderes Flok havde rensat sig for sin Broders Død“ (svoret sig uskyldig i Drabet med 24 Riddere som Mededsmænd). Abel synes at have været den af Brødrene, der havde arvet mest af Faderens politiske Evner; „han styrede dygtigt nok i det verdslige,“ hedder det om ham i en samtidig Krønike. Hvad Sønderjyllands Stilling til Riget angaar, forenedes nu Hertug- og Kongekronen paa samme Hoved ligesom i Valdemar Sejrs Tid; hvis nogen af hans Brødre havde gjort sig Forhaabninger om Hertugdømmet til Løn for deres Hjælp i Kampen, blev de saaledes sørgeligt skuffede. Dog vedblev Abel ogsaa som Konge tillige at føre Titlen: Hertug af Jylland. I øvrigt havde Abel det store Held, at Kong Erik ingen Sønner efterlod sig, men kun Døtre, saa at han ikke fra hans Efterkommere kunde vente sig nogen Indsigelse mod hans Ret til Tronen.

Saaledes sad Abel tilsyneladende tryk og uanfægtet paa Danmarks Trone; men blandt Folket hviskedes der i Løn om, at han kun over sin Broders Lig havde banet sig Vej til den, og mange fæstede Lid til de Frasagn om Eriks Hellighed, som vel navnlig Præsteskabet i Slesvig By bidrog til at udsprede, og om de mange Jærtegn, der skulde finde Sted ved hans Grav. Kong Eriks uskyldige Død for Broderhaand gav mange i Datiden det Indtryk, at han maatte være udkaaret af Gud til at lide Martyrdøden og opnaa den evige Ære, der fulgte med denne; og han, som i levende Live næppe havde udmærket sig ved et synderlig helligt Levned, kaaredes nu af Folkestemningen — som i sin Tid Knud Lavard — til Kirkens Helgen, selv om det aldrig lykkedes at skaffe ham pavelig Anerkendelse (Kanonisation). Det er ikke godt at vide, hvilke Vanskeligheder denne Folkestemning i Længden kunde have beredt Abel, ti denne fik ikke Lov til at glæde sig ret længe ved Magtens Sødme. Den kraftige Regent kunde ikke finde sig i de sønderjydske Friseres Uafhængighed og genoptog i 1252 sin Broder Eriks Forsøg paa at underkue dem; men hans Hær led et tilintetgørende Nederlag mod de stridbare Frisere ved Husum Bro (Fig. 5) ikke langt fra Mildeborg d. 29. Juni 1252, og han selv faldt i Kampen. Om hans Nederlag og Fald har den sentmiddelalderlige frisiske Overlevering bevaret en Række sagnagtige Meddelelser, hvis Rigtighed ikke kan kontrolleres. Folket opfattede i hvert Fald hans voldsomme Død for Fjendehaand som en Gudsdøm over Brodermorderen, og langt ned imod vore Dage berettede det slesvigske Folkesagn om, hvordan han efter sin Død ikke kunde finde Ro i Graven; „Abels vilde Jagt“ susede ved Nattetid hen over Sliens Vande, hvor han havde ladet sin Broder tage af Dage. Saaledes tillempede man paa Brodermorderen de ældgamle hedenske Forestillinger om Storm- og Dødsgudens hujende Ridt i Nattens Mørke med Dødningseskaren i Flok og Følge.



*Fig. 5. Ved Husum Bro over Mildeaa.  
la Cour fot. (1935).*

Den Ro og Orden, som Abel havde tilvejebragt i Riget, blev ved hans bratte Død afløst af stor politisk Forvirring. Ulykkeligvis havde Abel i sin korte Regeringstid ikke naaet at udløse sin ældste Søn Valdemar af Fangenskab. Denne havde nemlig haft det store Uheld, at han i Aaret 1250 paa Hjemvejen fra Paris, hvor han havde studeret, var blevet taget til Fange af Ærkebispens af Köln, der paa denne Maade søgte at afpresse ham eller rettere hans Fader en større Sum i Løsepenge, og Forhandlingerne herom var endnu ikke afsluttede ved Abels Dod. Denne for den unge Valdemar saa ugunstige Situation vidste hans Farbroder Kristoffer med stort Held at udnytte til selv at vinde den danske Krone; han valgtes endnu samme Sommer til Konge paa Viborg Landsting og blev Juledag kronet i Lund. Noget nærmere vides ikke om de Midler, hvorved Kristoffer sikrede sig den danske Trone; men man kan sikkert gaa ud fra, at han med Styrke har fremhævet Frasagnene om Eriks Hellighed og gjort gældende, at Abel var blevet ramt af Himmelens retfærdige Straf. Det var til ubodelig Ulykke for Landet, at den fra Eriks Kongetid saa vel kendte Modsætning mellem den danske Konge og den sønderjydske Hertugslægt paa denne Maade udviklede sig til en varig Fejde mellem de to Grene af Kongehuset.

Ligesom under Fejderne mellem Erik og Abel ydede de holstenske

Grever den sønderjydske Hertugslægt kraftig Støtte imod den danske Konge og gjorde Indfald over Grænsen; den 21. September 1252 indtog Holstenerne Slesvig By, hvor de ikke synes at have stødt paa nævneværdig Modstand, og plyndrede Kirker og Klostre, sikkert til Straf for Præsteskabets overvejende danske Sindelag. Dette lægger sig tydeligt for Dagen i en samtidig Beretning om forskellige Straffe, som Himmelen nedkaldte over adskillige af de værste Kirkerøvere; en af dem blev saaledes forrykt og tog i Afsind sig selv af Dage; „denne forbandede havde sagt, at naar Billederne [Ϸ: Helgenbillederne i Domkirken] havde svedt af Afsky for den nævnte Plyndring, var det bare, fordi Kvinder havde hældt Vand over dem, og havde taget sig et ilde anbragt Grin derover“.

Snart trak Krigen sig over paa Øerne. En tysk Eventyrer Henrik af Æmeltorp indtog Møn; næste Aar erobrede han Skelskør fra Kristoffer og hægede vidt og bredt paa Sjælland; til Gengæld fratog Kongen Hertugen Svenborg. Alt i alt var Stillingen dog saa vanskelig for den danske Konge, at han maatte gaa paa Forlig med sine Modstandere: paa et Møde i Kolding 1253 forlenede han den unge Valdemar Abelsøn, der imidlertid ved de holstenske Grevers Hjælp var blevet udløst af Fangenskabet, med Hertugdømmet ved Overrækkelsen af en Lensfane efter Tidens tyske Lensskik; Hertugen aflagde Troskabsed til Kongen og lovede ham Hærfølge. Dermed var Fejden endt med de holstenske Grever, der naturligvis intet Ønske nærede om at se den unge Valdemar paa Danmarks Trone, og Henrik Æmeltorp forlod nu ogsaa Danmark, idet han som Sejrstrofæ til Tyskland medførte Kæmpen Starkads Tand, „som var 6 Tommer lang“. — Til sine tyske Hjælpere, bl. a. sin Fætter Albrekt af Brunsvig, maatte Kristoffer pantsætte adskillige mindre Øer og Landsdele, bl. a. Samsø som Godtgørelse for den ham tilsagte Ø Als, som Kongen i Øjeblikket ikke havde Raadighed over; denne sidste Ø, der egentlig ikke hørte til Hertugdømmet, maa Hertugen altsaa have sat sig i Besiddelse af.

Ro og Fred kom der dog langtfra i Landet. Skønt en samtidig Krønike vil vide, at Kristoffer „slægtede sin Fader paa og med Held beflittede sig paa at øve Faderens Id,“ synes der at have været et fremtrædende Drag af Haardnakkethed og Halsstarrighed i hans Karakter, der neutraliserede Virkningerne af hans Dyder, som Krøniken ellers i høje Toner lovpriser — et Drag, der lidet stemmede med Faderens overlegne politiske Begavelse.

Aar 1257 døde den unge Hertug Valdemar Abelsøn uden Livsarvinger, og dermed var efter almindelig Lensret Lenet som saadant hjemfaldet til Kronen, hvad Kristoffer straks med stor Styrke

gjorde gældende. Men en saadan Løsning ønskede mindst af alt Abels Enke Mechtilde, der gerne vilde bevare Hertugdømmet for sine to yngre Sønner Erik og Abel, og hun fandt naturligvis redebon Støtte hos sine Brødre, Greverne af Holsten, hvem det var magtpaaliggende ikke at faa den danske Konge til nærmeste Nabo. Saaledes fik de holstenske Synspunkter en stedse større Overvægt i de sønderjydske Hertugers Selvstændighedspolitik over for Kongemagten, og det var næppe helt uden Grund, at man fra nationaltsindet dansk Side fattede et dybt Nag til denne fremmede Fyrstinde, der, skønt indgiftet i det danske Kongehus, aldrig fornægtede sine holstenske Sympatier. Rydaarbogen, som her er Tolk for den udpræget dansk-nationale Synsmaade, gaar meget vidt i sine Anklager mod hende; den beskylder bl. a. denne „Djævelens Kvind“ for af Had til Danerne at have tilintetgjort de Breve, som Kejser Frederik af Tyskland havde givet Kong Valdemar

paa Herredømmet mellem Ejderen og Elben, og meddeler som ovenfor nævnt (sikkert med Urette), at Kong Valdemar havde taget sig Abels Giftermaal med hende meget nær, fordi han frygtede, at hun skulde sætte Splid mellem Brødrene, „hvad der ogsaa indtraf, thi fra den Dag afod aldrig den indre Strid i Danmark mellem Kongerne og Hertugerne, idet Greverne [af Holsten], som altid attraar Danmarks Ulykke, pustede til Ilden“. — Efter hendes Tilskyndelse faldt de holstenske Grever nu ind i Jylland, medens Ærkebisp Jakob Erlandsøns Ven og Tilhænger Fyrst Jarimar af Rygen gjorde Landgang paa Sjælland; de sjællandske Bønder synes at have grebet Lejligheden til Opstand; de blev dog overvundne af Kristoffer ved Lejre Bro, og ogsaa i Jylland gik Kongen sejrrig frem og tilbageerobrede hele Hertugdømmet fra Holstenerne.

Nu da Kristoffer atter var Herre i Slesvig By, nyttede han Lejligheden



Fig. 6. Dronning Mechtildes Segl.

Omskriften lyder: [† M] EGTILDIS : D[EI :  
GRA DANOR] . . . [DVC] ISSA : IVC [IE :].  
1/1. Fra Brev af 12. Maj 1260. Thiset:  
Danske kgl. Sigiller (1917).

til at sikre sig sin Broders hellige Levninger; han lod dem føre bort fra Domkirken i Slesvig, hvor de i den senere Tid havde hvilet, og højtideligt anbringe i Kongehusets Gravkirke i Ringsted. Dette var naturligvis et Led i Kristoffers politiske Planer, idet han ønskede at skaffe sit Kongedømme en kraftig Støtte i Broderens stedse stigende Helgenry. Der skete ogsaa mange Jærtegn ved den ny Helligdom i Ringsted, og selv fra Norge og Sverige valfartedes der til Eriks Grav; den Folkeyndest, han efter sin Død havde vundet, gav sig bl. a. Udslag i, at flere nye Gilder indviedes til ham. Man kan forstaa, at Kristoffer ønskede at sikre sig disse Helgenlevninger, der betød saa meget for hans Kongedømmes Popularitet; men for det kongetro Præsteskab i Slesvig By (og dermed for hele Sønderjylland) maa dog sikkert denne Fjernelse af Eriks Helgenlevninger fra det Sted, hvor han havde lidt Martyrdøden, have været et stort og smærteligt Tab.

Med Kristoffers store Sejr i 1258 var dog de indre Vanskeligheder i Riget langt fra overvundne. Kongens bitre Fjende Ærkebisp Jakob Erlandsøn nægtede at krone hans lille Søn Erik, og Kristoffer lod da 5. Febr. 1259 Ærkebispens fængsle. Domkapitlet i Lund lyste nu Interdikt over Landet; men Kongen krævede atter Kirkerne aabnede, og Interdiktet kunde ikke gennemføres. Bisp Peder af Roskilde, Ærkebispens svorne Tilhænger, flygtede nu til Rygen og søgte væbnet Hjælp hos Fyrst Jarimar; denne gik sammen med Bisp Peder og Erik Abelsøn i Land paa Sjælland den 17. April. Kristoffer følte sig ikke i Stand til at tage Kampen op og veg over til Jylland, hvor han den 29. Maj pludselig døde i Ribe. Kongens bratte Død gav straks Anledning til vilde Rygter om, at det ikke var gaaet naturligt til hermed, og Folkesnakken udpegede endog Abbed Arnfast i Ryd Kloster i Angel, en ivrig Tilhænger af Ærkebispens, som den, der skulde have forgivet Kongen, som det hed sig, i selve Nadverens hellige Sakramente; om disse Rygter havde noget som helst paa sig, er vi aldeles ude af Stand til at afgøre. Kannikerne i Ribe begravde den bandlyste Konge i Domkirken med Iagttagelse af alle kirkelige Former paa Trods af det ærkebiskoppelige Interdikt. Kristoffer efterlod sig Riget i vildt Oprør og Forvirring.

Det saa unægtelig mørkt ud for Enkedronning Margrethe (en pommersk Hertugdatter) og hendes lille Søn, selv om de trofast støttedes af de jydskes Bisper, og det gjorde ikke Sagen bedre, at de sjællandske Bønder led et frygteligt Nederlag mod Fyrst Jarimar ved Næstved den 14. Juni. Under disse Omstændigheder saa Dronningen og hendes Raadgivere ingen anden Udvej end at søge Forlig med nogle af Fjenderne, og der indleddedes derfor Underhandlinger med Erik Abelsøn (Fig. 7) og de holstenske Grever, der førte til, at Erik forlenedes



Fig. 7. Hertug Erik Abelsøns Segl.

Omskriften lyder: (Bagsiden med Skjoldet) †CLI[PEVS ERICI DVCIS IVCIE]. — (Forsiden med Rytterbilledet) †[E]RIC[VS · DEI · GRACIA · DVX · IVCIE ·]. — c. 1/1. Fra Brev af 1264. Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

med sin Broders Hertugdømme i Sønderjylland, hvortil yderligere føjedes Øen Als. Dermed var Abels Æts Forret til Hertugdømmet officielt anerkendt. Der kom dog ikke Ro i Landet, og da Jakob Erlandsøn var kommet ud af Fængslet, blussede Kirkestriden atter op. Pavestolen billigede dog ingeniunde hans udæskende Holdning, og den pavelige Nuntius Gerhard viste sig Ærkebispens alt andet end gunstig.

Allerede i 1261 mente Dronningen sig da stærk nok til atter at gaa angrebsvis til Værks mod den sønderjydske Hertug og hans Hjælpere, og i Juli faldt den kongelige Hær ind i Sønderjylland. Hertug Erik gjorde ingen Modstand med sine egne Stridskræfter, men tyede til de holstenske Grever, og med en holstensk Hjælpehær vovede han endelig nede i Sydslesvig at møde den kongelige Hærstyrke. Slaget stod paa Lohede (Fig. 8) Syd for Danevirke d. 28. Juli 1261, og den danske Hær led et afgørende Nederlag; baade Enkedronningen og hendes unge Søn samt Bisp Nils af Slesvig blev taget til Fange, og Jakob Erlandsøn krævede endog den ulydige Bisp lagt i Lænker. Samtidig fik Ærkebispens indkredset den danske Kongemagt paa en anden Led, idet han fik stiftet et Ægteskab mellem Abels Enke Mechtilde og Sveriges mæg-

tige Regent Birger Jarl, der hidtil ligesom Kong Haakon af Norge havde været det danske Kongehus venligsindet; da hun tidligere havde aflagt Løfte om at leve i ugift Stand, var dette kirkeligt set en meget betænkelig Sag, og Ærkebispens maatte da ogsaa senere høre meget ilde derfor i et Pavebrev af 1264, hvori hele hans Synderegister opregnes. — Ved denne Tid foretog Mechtild ogsaa et andet Skridt, der skulde sikre den holstenske Indflydelse i Sønderjylland: hun pantsatte til sine Brødre Greverne Johan og Gerhard af Holsten sine Søners Arvegods mellem Ejderen og Sli-Danevirkelinjen, hvorved Holstenerne vandt fast Fod paa selve det danske Hertugdømmes Grund. Paa sine gamle Dage (1288) overdrog hun yderligere Grev Gerhard dette Arvegods som fuld Ejendom.

Det saa unægtelig sort ud for den unge Konge, men hans statskloge Moder vidste dog Raad ud af Uføret; hun henvendte sig til Kristoffers Frænde Hertug Albrekt af Brunsvig, der tidligere havde hjulpet Kongen, og lovede at gøre ham til Formynder for Danmarks Rige, hvis han vilde komme hende til Undsætning. Den unge ærgerrige Hertug greb med Iver denne Lejlighed til at gøre sig gældende og brød med en Hær ind i Holsten, hvor han skændte og brændte vidt og bredt og vandt Byen og Borgen Plön; et Angreb paa Kiel mislykkedes derimod. Hertug Albrekts Indfald havde dog gjort de holstenske Grever mere fredeligt stemte; Kristoffers Søstersønner, Markgreverne af Brandenburg, mæglede Forlig mellem de stridende Parter, ifølge hvilket den unge Konge overlodes til Markgrevernes Varetægt, Enkedronningen slap ud af Fængsel med det samme, og Albrekt rømmede Holsten; Hertug Erik, der under hele Striden havde afholdt sig fra ethvert Forsøg paa at vinde den danske Krone, nøjedes med paa ny at blive godkendt som Hertug i Sønderjylland; desuden synes han at have faaet Øen Als og Krongodset i Sønderjylland, medens hans yngre Broder Abel forlenedes med Langeland og ved Skifte med sin Broder fik udlagt det fædrene Arvegods paa Fyn. Kun med Bisp Nils af Slesvig udsønde Hertugen sig ikke; han slap vel efter nogen Tids Forløb ud af Fangenskab, men fik ikke sit Bispedømme tilbage og døde landflygtig i Kongeriget. — Hertug Erik synes ved denne Tid at have overladt de holstenske Grever Rendsborg, som var pantsat til Markgreverne af Brandenburg; dermed kom denne vigtige Grænsefæstning i Holstenernes varige Besiddelse.

Siden lod Hertug Albrekt Drost Peder Finsøn og hans Tilhængere, der havde sammensvoret sig mod ham, klynge op i Galgen. Senere hed det sig, at det var sket til Straf for at Peder Finsøn ved Lohede havde forraadt den kongelige Hær; men om dette har haft noget paa sig, er dog højst tvivlsomt.

Noget direkte Sammenstød mellem Hertug Erik og hans Fætter og





*Fig. 8. Lohede.*  
la Cour fot. (1935).

Navne paa Danmarks Trone fandt ikke Sted senere; men der fandtes dog stadig adskillige uløste Stridspunkter, ligesom de havde ret forskellige Sympatier i den standende kirkelige Strid. Hovedmanden i denne paa kongelig Side var nu den nyvalgte Bisp Tyge af Aarhus, der havde vendt Stemningen ved Pavehoffet aldeles til Kongens Fordel. Tyge havde tillige sine private Stridigheder med Cistercienserklostret i Øm ved Mossø, hvis Munke han bl. a. beskyldte for at huse den formentlige Kongemorder Abbed Arnfast fra Ryd Kloster i Angel, hans egen uheldige Modkandidat ved Bispevalget; det vidner derfor ikke om særlig venlige Følelser overfor Aarhusbisen, naar Hertug Erik i et Brev af 22. Februar 1267 tager Øm Kloster under sit særlige Værn. Hertugen er antagelig ved denne Lejlighed optraadt som en af de „Høvdinge“, hvem det ifølge Fortalen til Jydske Lov ved Siden af Kongen paahvilede at holde Orden og Fred i Landet; men fra Kongemagtens Side har man vel snarest opfattet dette Skridt som et Indgreb i Kongens Rettigheder, og noget tilsvarende Brev vides ikke senere at være udstedt fra hertugelig Side. Der er i øvrigt ikke Antydning af, at Hertugens Værnebrev har hjulpet Klosteret det mindste i dets Strid med den overmægtige Aarhusbisp. — Ogsaa om Als og om de kongelige Godser i Hertugdømmerne synes der stadig at have hersket Uenighed; desuden havde Hertug Erik en Fejde med Ribebisen, hvorunder den vestslesvigske Hovedborg

Møgeltønderhus skal være blevet nedbrudt 1265; Borgen maa dog snart efter være blevet genrejst.

Om Hertug Eriks Styrelse er endnu at melde, at han i 1268 ved Mage-skifte med Bisp Bonde af Slesvig erhvervede dennes faste Borg Gotrup (Gottorp), der fra nu af som oftest var Hertugernes Residens og efterhaanden i militær Betydning aldeles overfløjede det gamle Grænseværn Danevirke, hvad der hang sammen med den gennemgribende Ændring i Krigsvæsenet, der fandt Sted i Løbet af Aarhundredet, idet de smaa, svært væbnede Rytterhære efterhaanden afløste den gamle talstærke Folkevæbning, Ledingshæren, hvorved det gamle vidtstrakte Grænseværn tabte sin Betydning, og Forsvaret væsentlig henlagdes til de enkelte stærkt befæstede Borge. Til Gengæld indløste Kong Erik i samme Aar Kolding fra sin Fætter Hertug Erik og befæstede Koldinghus stærkt som en Grænseborg mod Hertugdømmet, „til en Port og Nøgle for Riget“.

## 2. HERTUGERNE VALDEMAR ERIKSØN OG ERIK VALDEMARSON (1272—1325).

I Aaret 1272 skete en ny Omskiftelse i Hertugdømmets Skæbne, idet Hertug Erik Abelson døde i en ung Alder. Fra kongelig Side søgte man nu ikke at bestride hans lille Søn Valdemars Arveret, men ønskede blot at sikre sig Formynderskabet for ham i hans Barndomsaar. Men dette passede ikke de holstenske Grever, der atter ved denne Lejlighed, om end forgæves, søgte at hindre Kongens Fremgang og selv overtage Formynderskabet. Det hedder herom i Rydaarbogen:

„Hertugdømmet med Hertugens Søn gaves i Kong Eriks Hænder. Samme Aar den 21. Avgust besatte de Tyske Slesvig By med en talrig Skare, og den 27. Avgust drog de atter bort med Tab af nogle af deres Hærmænd, men med stort Bytte af ranet Fæ af forskellig Art“.

Det var Drosten Jon Vitting, der i Spidsen for den kongelige Hær slog det holstenske Indfald tilbage, og i henved halvhundrede Aar hører man nu lidet eller intet om direkte holten-sk Indblanding i de sønderjydske Forhold, hvad der til Dels hænger sammen med den omfattende Arvedeling af Holsten, der i disse Aar fandt Sted mellem de forskellige Linjer af den schauenburgske Greveslægt. Kong Erik var nu ubestridt Herre i Sønderjylland; han inddrog atter Als under Kronen, og der nævnes sønderjydske Riddere som Deltagere i Kongens store Sverigestog 1276. Her i Hertugdømmet (i Slesvig Domkirke, Fig. 9) fejrede Kongen ogsaa 1273 sit Bryllup med den brandenburgske Fyrstinde Agnes. — Da

den yngste af Kong Abels Sønner, Abel Abelsøn, døde 1279, hjemfaldt hans Len Langeland til Kronen, medens Kongen købte hans fynske Arvegods (med Svenborg) af hans Datters mødrene Slægt; Datteren selv gik i Kloster.

Kun i en halv Snes Aar skulde Kong Erik dog være eneraadende i Sønderjylland som Formynder for den unge Hertug Valdemar. Det var denne Gang ikke udenlandske Magter, der gjorde ham Herredømmet stridigt; Bevægelsen mod ham udgik fra Danmark selv. Der udviklede sig i disse Aar blandt de danske Stormænd et stedse stigende Misnøje med Kongens vil-



Fig. 9. Nordre Tværskib i Slesvig Domkirke.  
Fotografi.

kaarlige og selvraadige Styre; man længtes tilbage til den gamle ordnede Retstilstand, som man betegnede med Navnet „Kong Valdemars Love“, og ønskede at sætte bestemte Skranker for Misbrug af Kongemagten. Allerede 1276 sporer man paa et Rigmøde spredt Uvilje mod Kongens Forsøg paa at faa sin lille Søn Erik hyldet som Tronfølger; men først i Aaret 1282 blussede det ulmende Misnøje med Kongens Styre ud i lys Lue, idet Herremændene aftvang Kongen et stort Frihedsbrev, hvori det bl. a. fastsloges, at der skulde holdes Rigmøde (Danehof) hvert Aar, og at Kongen skulde overholde „Kong Valdemars Love“ ubrødelig og ikke fængsle eller straffe nogen med Bøder uden Lov og Dom, ligesom alle Misbrug af Bøndernes Pligtarbejde m. m. forbødes. Som et Led i disse Bestræbelser for at indskrænke Kongemagten og saa vidt muligt vende tilbage til den gamle Retstilstand støttede nu Stormændene ogsaa de fyrstelige Lensmænds Krav paa at genindsættes i deres gamle Rettigheder, som Kongen havde frataget dem, og i 1283 saa Kong Erik sig derfor nødsaget til at forlene

Hertug Eriks ældste Søn Valdemar (Fig. 10) med Sønderjylland, ligesom Grev Niels' Søn Jakob satte sine Fordringer paa Nørre-halland igennem; paa Rigsmøde i 1284 indrømmedes der ogsaa Erik Plovpenning's Døtre deres Fædrearv, som Kongen hidtil havde nægtet at udlevere dem.

Denne sidste Bestemmelse vægrede Kongen sig ved at bringe til Udførelse, og mellem ham og Hertug Valdemar kom det allerede næste Aar til aaben Strid, idet Hertugen krævede Øen Als og alt Krongods i Sønderjylland (for en stor Del liggende nede i Sydslesvig), som hans Fader i sin Tid havde faaet overladt efter Slaget paa Lohede, medens Kongen nægtede at udlevere alt dette som ikke hørende under det egentlige Hertugdømme. Sagen kom for Danehoffet i 1285; der ned-sattes her et saakaldet Worthelnævn paa tolv Mand, hvoraf de ti dømte til Gunst for Kongens Paastand. Den unge Hertug Valdemar var dog yderst misfornøjet med denne Afgørelse og knyttede Forbindelse med Kong Eriks Fjende Kongen af Norge, som paa sin Moders Vegne, der var Datter af Erik Plovpenning, forgæves havde krævet hendes Fædre-arv af Kong Erik. Kongen fik Nys herom og drog med en Hær ind i Sønderjylland; Valdemar og hans Drost Tyge Abildgaard blev paa Vej til Sverige fængslede i Helsingør og sattes i Fangetaarnet paa Søborg i Nordsjælland. Denne Kongens Overmagt i Sønderjylland huede dog ikke Stormændene, der opfattede Hertugen som en Art Fører for Bevægelsen mod Kongemagten; det kom til fornyet Mægling, og i For-aaret 1286 blev Hertugen atter frigivet og forlenet med Sønderjylland, efter at han paa Danehof i Nyborg havde svøret Kongen fornyet Troskab og lovet at underkaste sig Danehoffets Dom. Hertugen maatte atter frasige sig ethvert Krav paa Als og Krongodset; derimod fik han Ret til at slaa Mønt, men maatte dog kun præge Mønter med Kongens Billede. Endvidere fik han Ret til at oppebære Ledingspenge; men naar Leding virkelig blev udbudt, skulde han følge Kongen. Skulde han nogen Sinde virke for Kongens Død eller Tilfangetagelse eller paa anden Maade konspirere mod Riget eller nægte at følge Kongen i Leding, havde han sit Len forbrudt. Ligeledes maatte han udtrykkelig love ikke at fejde mod Kongen for det Fangen-skabs Skyld, han havde været underkastet.

Den bestandige Spænding mellem Konge og Stormænd, som disse Tildragelser var et tydeligt Udtryk for, fik endnu samme Efteraar Udløb i en voldsom Katastrophe, idet Kong Erik den 22. November dræbtes i Finderup Lade paa en Jagtudflugt i Viborgeggen. At der her forelaa et politisk Mord, var Samtiden ikke i Tvivl om; derimod var man ingenlunde straks klar over, hvem der stod bagved Forbrydelsen. I

Spidsen for Formynderregeringen, som tog Styret i den unge Erik Eriksøns Navn, og hvis første Opgave maatte være at udfinde og straffe Ophavsmændene til Udaaden, stod Enkedronning Agnes, en brandenburgsk Fyrstinde, hvis fornemste Raadgivere var Drosten Peder Hoseøl (ɔ: Hosebaand) og Kansleren Magister Morten. Det ligger nær at spørge, om Hertug Valdemar til Trods for sine Løfter paa Danehoffet skulde have haft nogen som helst direkte eller indirekte Andel i Kongemordet. Svaret herpaa maa blive, at der ikke med Sikkerhed vides det ringeste om Hertugens Meddelagtighed; den ny Formynderregering var saa langt fra at sigte ham herfor, at den tværtimod paa det kommende Danehof i Nyborg (Pinsen 1287) søgte hans Støtte, som Hertugen ogsaa loyalt ydede den, idet der til Gengæld lovedes ham en anselig Stilling som Kongens Formynder, ligesom Øerne Ærø, Als og Langeland samt Krongodset i Sønderjylland lagdes til Hertugdømmet; for Als' Vedkommende blev Følgen en varig Tilknnytning til det sønderjydske Hertugdømme, som Øen naturligt hørte sammen med. Ydermere fik Hertugen Arvegodsset paa Fyn, som Kong Erik havde købt efter Abel Abelsøns Død, udlagt som Ejendom. Paa Danehoffet blev den unge Kong Erik slaaet til Ridder af sin Morbroder, Markgreve Otto af Brandenburg, og slog selv derefter Hertug Valdemar til Ridder. — Styrket ved dette Forbund med Hertugen gik Regeringen nu energisk frem i Drabssagen; Kongen valgte selv paa Danehoffet de Nævninger, der skulde afsige Dommen, hvad de dømte senere forgæves nedlagde Indsigelse imod, og Nævningernes store Flertal kendte ni Mænd skyldige i Drabet, af hvilke dog kun een, Arved Bentsøn, sigtedes for personlig at have været til Stede ved det. Hovedmændene af de ni domfældte var Marsken Stig Andersøn og Grev Jakob af Halland. De dømtes Protest blev, skønt næppe helt uberettiget, ikke taget til Følge, og de maatte drage i Landflygtighed; de tyede som fredløse Mænd til den norske Konge, som i de følgende Aar støttede dem i deres Hærgetog paa de danske Kyster, hvor flere af de fredløse satte sig fast og byggede stærke Borge, hvorfra Kongemagten i en Række Aar forgæves søgte at fordrive dem.



Fig. 10. Hertug Valdemar Eriksøns Segl.

Omskriften lyder: SECRETV̄ WALDE-  
MARI DVVIS IVCIE. C. 8/7. Fra Brev af  
25. Nov. 1307. Thiset: Danske kgl.  
Sigiller (1917).

Under al denne Uro i Landet kølnedes atter Forholdet mellem Formynderregeringen og Hertug Valdemar, der uden Tvivl følte sig tilsidesat og skuffet i sine Forventninger, idet han kun af Navn var Formynder, medens den virkelige Magt fremdeles var i Hænderne paa Enkedronningen og hendes Raadgivere. Allerede 1288 lover Kongen at undsætte Møgeltønder, hvis Borgen skulde blive belejret af Hertug Valdemar, og 1289 kom det til aabent Brud imellem dem, idet det paa et Møde i Skelskør kom til Kamp mellem Enkedronningens og Hertugens Mænd; Drost Peder Hoseøl søgte at tage Hertug Valdemar til Fange, men blev selv fangen og sad i et Aars Tid i Taarnet paa Sønderborg. Hertugen sluttede sig nu aabenlyst til de fredløses Parti, og det gjorde ingen Ændring heri, at den unge Konge, efter at hans Moder Agnes 1293 havde indgaaet nyt Ægteskab med Grev Gerhard den Blinde af Holsten, selv overtog Kongestyret; Kong Erik fortsatte i det hele Formynderregeringens fjendtlige Politik over for Hertugen, idet han bl. a. atter inddrog Langeland og Hertugens Arvegods paa Fyn under Kronen. Hertugen trængtes herved yderligere over i Armene paa de fredløse, der hemmeligt understøttedes af den i 1289 til Ærkebisp valgte Jens Grand; men han synes dog ikke at have sympatiseret synderligt med de sammensvornes Planer om at styrte Kong Erik af Tronen; i hvert Fald optraadte han aldrig selv som Tronprætendent. Det havde heller ikke bidraget til at forbedre Forholdet mellem Kongehuset og Hertugslægten, at Valdemars yngre Broder Erik havde rejst Krav paa Langeland og endog fordristet sig til i Kongens Nærværelse at nedhugge hans Drost Skjalm (1292), hvorefter han var rømmet til Norge, hvor Kong Eriks Fjender havde deres Tilhold. I de følgende Aar stod Brødrene stadig paa Kongens Fjenders Side, men Kampen afbrødes flere Gange af Forlig, der atter afløstes af nye Kampe. 1293 trængte Kongen med en Rytterhær ind i Hertugdømmet; Hertugen mødte ham med en overlegen Styrke paa Sommersted Hede, og det hed sig, at han let kunde have faaet Bugt med Kongen, hvis han havde ladet det komme til Kamp; men han foretrak at slutte Forlig, der stadfæstedes ved en paa Hindsgavl i 1295 afsluttet Stilstand, hvorved Kongen opgav Kravet paa Als og forlenede Hertugens Broder Erik med Langeland. Rimeligvis hænger Kongens Eftergivenhed ved denne Lejlighed sammen med, at Stridighederne med hans mange Fjender havde antaget en for Kongemagten særlig farlig Karakter, idet det i 1294 var kommet til aabent Brud mellem ham og Jens Grand, hvem Kongen hensynsløst havde ladet fængsle og sætte i Taarnet paa Søborg. Ikke des mindre blussede Kampen med Hertug Valdemar op igen til Trods for Hindsgavlforliget; men efter en for Kongen heldig Kamp i Grønsund ved Falster kom det atter til Forlig (1297), hvorved Hertugen

beholdt Als og hans Broder Erik Langeland; derimod synes de at have opgivet Arvegodset paa Fyn (med Faaborg og Svenborg).

Hertug Valdemar havde 1288 nedrevet Gottorps faste Borg, som hans Fader havde tilbyttet sig fra Slesvigbispen, og anvendt Træet derfra til Slesvig Bys Befæstning. Dette ældre Gottorp betegner Rydaarbogen (1288) som en Nøgle og et Værn for hele Danmark. Nogle Aar senere opførte han dog en ny Borg paa samme Sted — maaske under Indtrykket af sine Stridigheder med Kongen — og befæstede den stærkt; dens Uindtagelighed skulde flere Gange i den følgende Tid staa sin Prøve, ikke som et Værn for Danmark, men som Holstenernes faste Støttepunkt i Kampen mod de Danske.

Under Kong Eriks fortsatte Stridigheder med de fredløse, Nordmændene og Ærkebisp Jens Grand, der ikke væsentlig berører Sønderjyllands Historie, synes hans Forhold til Hertug Valdemar at være indtraadt i en roligere Fase; Hertugen blandede sig ikke længere ind i Kongens ydre Politik, men holdt sig til det i 1297 afsluttede Forlig. Da Kongen kort efter Aarhundredskiftet ved et taaleligt Forlig havde faaet gjort Ende paa Ærkebispstriden, og da Fjendtlighederne med de fredløse og Nordmændene efterhaanden døde hen (en formelig Fred sluttedes dog først i København 1309), var Banen aaben for den eventyrlige Indblandings- og Erobringspolitik i Nordtyskland, som hans Hu stod til, idet han higede efter at genoprette Valdemar Sejrs Overherredømme over Østersøstaterne. Hertugen lagde ikke Kong Eriks fantastiske Planer nogen Hindring i Vejen hverken i Nordtyskland eller i Sverige, i hvis Politik Kongen ogsaa indblandede sig som Følge af sit Svogerskab med Kong Birger. Dermed skal dog ikke være sagt, at alle Stridsspørgsmaal mellem Kongen og Hertugslægten var helt bortvejrede, men de løstes gennemgaaende ved fredelig Forhandling. Saaledes mæglede Grev Gerhard af Holsten som Voldgiftsmand 1306 et Forlig i Sønderborg angaaende hvad Gods de fredløse ejede i Sønderjylland: det skulde overgives til Bisp Kristiern af Ribe, indtil Danehoffets Dom faldt; ved denne tilkendtes Godset Kongen. Samme Aar kom det i Middelfart til Forlig mellem Kongen og Hertugerne angaaende disses Tjenestepligt som Lensmænd. Hertug Erik af Langeland skulde tjene Kongen med 200 Mand i 12 Uger; Hertug Valdemar frafaldt alt Krav paa Skadeserstatning for Tab og Udgifter, som hans Deltagelse i Kongens Felttog maatte have forvoldt ham; desuden forpligtede han sig til at nedbryde de Skanser, han havde bygget for Ribe, og lovede ikke at opføre saadanne mod Kongens Borge. Begge Parter forpligtede sig gensidig til ikke at tage hinandens Fjender i deres Tjeneste. Hertugen skulde tjene Kongen med 50 væbnede Mænd paa egen Bekostning, men hvis der var Fare for Riget, skulde han støtte Kongen af al sin Magt;

hvis han eller hans Broder foretog sig noget mod Kongen eller hans Broder Kristoffer, skulde de have forbrudt deres Gods og Friheder. — Ved et Forlig i Middelfart 1310 udvidedes Hertugens Tjenestepligt til ogsaa at omfatte Kongens Krigstog i Vendland og Tyskland. — Paa-faldende er i øvrigt det ringe Tal af Ryttere, som kræves af Hertug Valdemar, i Forhold til hvad hans Broder Erik af Langeland maatte stille.

Kong Eriks nordtyske Planer havde i Førstningen betydelig Fremgang, og han indtog over for de holstenske Grever en overlegen Stilling som Mægler i deres indre Stridigheder med Adelen, som han bl. a. forligte ved en Forhandling paa Femern 1307. Samme Aar forligte Hertug Valdemar en Strid mellem Grev Gerhard og Lybæk, hvorved Holstenerne foreløbig beholdt et Taarn, de havde bygget ved Travemünde. 1310 maatte Kongen paa ny afsige en Forligskendelse mellem Grev Gerhard og den holstenske Adel og 1312 og 1313 atter stifte Fred mellem de indbyrdes stridende holstenske Grever.

Det ligger uden for denne Fremstillings Rammer at følge Kong Eriks Indblanding i de nordtyske Forhold; det maa være nok at sige, at allerede 1313 begyndte Grunden under den stolte Bygning at vakle, idet Markgrev Valdemar af Brandenburg brød med Kongen, hvorved Hovedhjørnesteinen under hans Magtstilling i Nordtyskland svandt bort. Da var Hertug Valdemar af Sønderjylland allerede død (1312); to Aar i Forvejen var hans Broder Erik død barnløs, saa at Langeland kunde falde tilbage til Kronen. Kong Erik forlenede efter Hertug Valdemars Død hans Søn Erik (Fig. 11) med Sønderjylland og Als, men ænsede ikke hans Krav paa Langeland.

Kongen havde ved alle sine krigerske Foretagender styrtet Riget i en bundløs Gæld og maatte i sine senere Aar søge at raade Bod herpaa dels ved Pantsættelse af store Landstrækninger, dels ved voldsomme Skatteudskrivninger, der vakte den største Misnøje blandt Almuen. I Jylland kom det 1313 til aabent Oprør mod ham; mange Herremænd stod paa Bøndernes Side, og Kongens Drost Nils, der drog mod Oprørerne, blev slaaet ved Kolding. Kongen drog nu med en stor Hær til Jylland og fik Bugt med Oprørerne; han nødte nu Bønderne til at forstærke Koldinghus' Befæstning og til at opføre nye Tvingborge ved Horsens, Kalø og Viborg samt lagde yderligere tyngende Skatter paa dem. Kongen gik ogsaa skarpt frem mod de Herremænd, der havde staaet i Spidsen for Oprørerne; blandt disse fandtes ogsaa adskillige sønderjydske Stormænd, særlig af Slægten Abildgaard. Kongen benyttede Lejligheden til i Horsens at slutte Forlig med Hertug Erik Valdemarsøn, hvorved denne anerkendte sin Lenspligt over for Kronen og ligesom sin Fader lovede at tjene Kongen i Fejde med 50 Ryttere; han fik overladt



alt Krongods i Sønderjylland, men gav Afkald paa Langeland. I øvrigt blev det tidligere Forlig med Hertug Valdemar stadfæstet i alle Enkeltheder. At der dog stadig i de følgende Aar maa have hersket en vis Spænding i Forholdet mellem Kongen og Hertugen, kan skønnes af de mange Forlig, der i de følgende Aar sluttet imellem dem. Allerede 1314 mægledes et nyt Forlig mellem dem, hvorved Kongen forpligtede sig til ikke at tage flere „Mænd“ i Hertugdømmet, mod at Hertugen lovede ikke at tage nogen af Kongens Mænd i sin Tjeneste. 1315 sluttedes et nyt Forlig i Nyborg, hvorved hver Part udsaa tre Fredsmæglere, der skulde mødes i Assens og fælde Dom i deres Mellemværende. Hertugens Tjenestepligt mod Kongen i hans Kamp med Markgreverne af Brandenburg forhøjedes ved denne Lejlighed til 100 Hestfolk. 1317 kom det atter til et nyt Forlig, hvorved Bestemmelserne af 1313, 1314 og 1315 stadfæstedes. Atter 1318 sluttedes i Slagelse et nyt Forlig mellem Kongen og Hertugen, hvorved det bl. a. bestemtes, at en Del navngivne Adelsmænd og andre skulde have deres Gods i Hertugdømmet tilbage, samt at Købmændene fra Hertugdømmet skulde have det Gods igen, som var dem frataget paa Skanør Marked.

Hertug Erik ægtede Adelheid af den schauenburgske Grevelslægt, Søster til Grev Gerhard (Gert) af Rendsborg, hvorved der paa ny aabnedes de holstenske Grever Adgang til Indblanding i Hertugdømmets Forhold. Disse havde ogsaa paa anden Maade faaet Indpas i Danmark, idet Kong Erik havde set sig nødt til at pantsætte store Landstrækninger til de nordtyske Smaafyrster, han var kommet i dyb Gæld til ved at bruge deres Hjælp i sine talrige krigerske Foretagender; paa den Maade var de holstenske Grever Henneke og Gerhard 1317 blevet Panteherrer over Fyn, som Vederlag for den Hjælp af 200 Ryttere, de havde ydet Kong Erik mod Markgreverne af Brandenburg. Det var saaledes et opløst og forarmet Rige, Kong Erik efterlod sig ved sin Død 1319. Af hans talrige Børn overlevede ingen ham, og Eriks Broder Kristoffer, der i al den sidste Tid havde staaet sin Broder haardt imod og maaske endog stræbt ham efter Livet, hvorfor han



Fig. 11. Erik Valdemarsøns Segl. Omskriften lyder: † s'ERICI FILII WALDEMARI DVICIS IVCIE. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>. Fra Brev af 14. Aug. 1313. Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

havde maattet gaa i Landflygtighed, var saaledes nu den nærmeste til Tronen.

Kristoffer var ilde lidt af mange paa Grund af sin Upaalidelighed og Troløshed, og adskillige jydsk Stormænd synes at have været mere tilbøjelige til at vælge Hertug Erik af Sønderjylland. Dette var dog ikke efter de holstenske Grevers Ønske; Grev Johan, der var Søn af Kristoffers Moder Agnes i hendes andet Ægteskab med Grev Gerhard den Blinde, støttede kraftigt sin Halvbroders Valg, og Hertug Erik synes ikke at have næret noget Ønske om direkte at optræde som Kristoffers Medbejler, navnlig efter at denne havde faaet den indflydelsesrige Marsk Ludvig Albrektsøn draget over paa sin Side. Kristoffer valgtes da uden Modsigelse til Konge i Viborg i Januar 1320. Men baade Hertugen og Stormændene benyttede ganske vist Lejligheden til at sikre sig selv betydelige Fordele, samtidig med at der sattes stærke Skranker for mulige Misbrug af Kongemagten. Hertugen fik Herredømmet over Langeland som sit Udbytte af Kongevalget; Grev Johan fik til Tak for sin Støtte overladt Øen Femern, hvis Besiddelse Kongen dog snart atter gjorde ham stridig, og Stormændene nødte Kristoffer til ved sin Tiltrædelse at udstede en Haandfæstning, hvori Kirkens og Adelens Forrettigheder sikredes i et hidtil ukendt Omfang.

Paa Trods af Haandfæstningens Forskrifter kastede Kristoffer sig ud i en lignende nordtysk Eventyrpolitik som den, der havde bragt hans Broder saa store Tab. Hjælp til sine krigerske Foretagender fik han mod nye Gældsfor skrivinger hos forskellige nordtyske Fyrster; bl. a. lovede Grev Gerhard af Rendsborg 1322 (Fig. 12) at tjene ham med 30 Ryttere. Alt dette stred direkte mod Kongens Løfter i Haandfæstningen om at holde Fred med Naboerne og afdrage paa Gælden samt ikke udskrive ny Skatter. Det var derfor intet Under, at der i hele Landet udviklede sig det stærkeste Misnøje med hans Styre. Dette kom hist og her til Udbrud; saaledes svigtede den tidligere Marsk Ludvig Albrektsøn atter hans Parti og tyede tillige med flere andre Stormænd til Kongens naturlige Modstander, Hertug Erik af Sønderjylland.

Hertug Erik synes ikke at have været nogen fremtrædende Personlighed. Han havde i sin Tid fulgt Kong Erik, sin Lensherre, paa hans Tog mod Rostock, og en vis Loyalitet over for Danekongen laa ham antagelig i Blodet til Trods for alle Stridsspørgsmaal, der kunde være dem imellem; i hvert Fald kom det aldrig til aabent Brud mellem ham og Kristoffer. Hans og hans Faders Regeringstid betegner i det hele en forholdsvis fredelig Tid for Sønderjylland, idet de nogenlunde forstod at hævde deres Stilling som selvstændige danske Fyrster baade over for den danske Kongemagt og over for de holstenske

Naboer. Om nogen fast Holdning over for den holstenske Fortyskning af det sydligste Sønderjylland var der dog ikke Tale, og ved sit Giftermaal med Adelheid, en Søster til Grev Gerhard (Gert) af Rendsborg, havde Hertug Erik aabnet Døren for en ny og langt farligere politisk Indblanding fra holstensk Side, end man nogen Sinde tidligere havde oplevet; thi hans Svoger, der fra tysk Side ofte hædres med Tilnavnet „den Store“, skulde snart vise sig som en kraftig og overlegen Politiker, der i fuldeste Maal forstod at udnytte Danmarks Svaghedstilstand. Han havde efter sin Fader kun arvet Rendsborg med tilliggende Landdistrikt, men forstod snart baade med List og Vold at udvide sit Herredømme; bl. a. satte han sig i Besiddelse af Segeberg, hvor Grev Adolf var blevet myrdet 1315. Som Fører for en hvervet Rytterhær tog han Tjeneste overalt, hvor han fandt Udsigt til at vinde Ære og Bytte; han havde bl. a. udmærket sig i Kong Eriks talrige Felttog og havde vundet sig Navn som en Krieger og Hærfører af ualmindelige Evner. Til Kristoffer var hans Forhold, som nævnt, i Førstningen ret venskabeligt; de havde endog sluttet Forbund 1322, hvorved Greven traadte i Kongens Tjeneste. Men Lejligheden til Indblanding i det danske Riges Forhold fra holstensk Side skulde ikke længe lade vente paa sig.



Fig. 12. Grev Gerhards Segl.  
Omskr.: † S GHERARDI \* DI \* GRA \*  
COMIT \* HOLTZACIE \* & \* STORMARIE.  
c. 5/8. Fra Brev af 20. Jan. 1331.  
Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

### 3. HOLSTENERVÆLDEN I SØNDERJYLLAND OG I DANMARKS RIGE (1325—1340).

I Aaret 1325 døde Hertug Erik i en ung Alder og efterlod sig to umyndige Børn: den tolvaarige Søn Valdemar (Fig. 13) og Datteren Helvig. Nu vilde Kristoffer ligesom i sin Tid hans Fader tiltage sig Formynderskabet for den mindreaarige Hertug, hvis Arveret han ikke bestred. Hertil var han uden Tvivl som dansk Konge berettiget, da han var Hertugens Lensherre. Desuden krævede han Langeland tilbage. Dermed var det gode Forhold til Grev Gerhard brudt; ti Greven vilde naturligvis udnytte den gunstige Lejlighed til at udstrække sin Magt og Indflydelse Nord for Ejderen og krævede derfor at

faa overdraget Værgemaalet for sin Søstersøn. Det kom dog ikke straks til en Kamp om Magten i Sønderjylland; men næste Aar brød Uvejret løs.

Kristoffer havde været uklog nok til ikke at holde det Løfte om Afstaaelse af Øen Femern, som han havde givet sin Halvbroder Grev Johan af Kiel til Løn for hans Støtte ved Kongevalget, og Gerhard fik derfor lettelig draget denne over paa sin Side ved at love ham Danskeskov (Dänischwold) med Egernfjord (Ekernförde) samt i det hele alt Land mellem Slien og Ejderen, som ikke var i hans eget Værg. Paa et Møde i Sønderborg om Foraaret traf han dernæst Aftaler med Marsken Ludvig Albrektsøn og Drosten Lavrids Jonsøn samt andre misfornøjede danske Stormænd om et formeligt Krigstog mod Kong Kristoffer; Ludvig Albrektsøn fik Løfte paa Haderslev Slot og Len, Lavrids Jonsøn paa Langeland med Tranekær Slot. Den forenede Hær indtog nu Nørrejylland og Fyn; Kristoffer sendte sin Søn Erik med en Hær til Korsør, medens de forenede Modstandere laa ved Nyborg; men Erik blev svigtet af de Sjællandsfarer og Skaaninger, der udgjorde Hovedmængden af hans Hær, taget til Fange og sat i Bolt og Jærn paa Haderslevhus. Kristoffer, der under alt dette havde opholdt sig i Vordingborg, søgte Hjælp hos Hertug Henrik Løve af Meklenborg, med hvem han havde sluttet Forbund; men denne sveg ham og sluttede Forlig med Grev Gerhard og hans andre Modstandere; snart faldt ogsaa Vordingborg i Grevens Hænder. Dermed var Kristoffer uddrevet af Danmark, og den holstenske Greve stod som den mægtigste Mand i Landet, indkaldt af Kongens egne oprørske Undersaatter.

Det skulde nu vise sig, hvorvidt de danske Stormænd, der havde afsat deres Konge, var i Stand til i Fællig med den holstenske Greve at tilvejebringe et fast og stærkt Rigsstyre. Den tolvaarige Hertug Valdemar blev i Juni 1326 kaaret til Konge paa Viborg Ting; dermed var for første og sidste Gang i Danmarks Historie en Fyrste af Abels Æt sat paa Rigets Trone. Men Grev Gerhards Støtte til dette Kongevalg var dyrt købt; han forpligtede den unge Valdemar til at opgive sit fædrene Hertugdømme og forlene ham selv med Sønderjylland og fik ydermere indsat den Bestemmelse i Haandfæstningen, at „Hertugdømmet Sønderjylland aldrig maatte forenes med eller indlemmes i Danmarks Rige og Krone, saaledes at een og samme var Fyrste over begge“. Vi staar her over for den saakaldte „*Constitutio Valdemariana*“, der senere skulde spille saa stor en Rolle i de holstenske Grevers Paa-stande under Striden om Sønderjylland. Man har tidligere fra dansk Side bestridt dens Eksistens, fordi den ikke findes optaget i den bevarede Afskrift af Valdemars Haandfæstning, men kun kendes af yngre holstenske Breve; men den nyere danske Forskning (Kr. Erslev) har taget Afstand fra denne Synsmaade og godkendt Sandsynligheden af, at en



Fig. 13. Valdemar Erikssøns Segl.

Omskriften lyder: (Bagsiden med Vaabenskjoldet): † CLIP[EVVS : WALDE]MARI: ERICI : DVGIS : IVCIE. — (Forsiden med Rytterbilledet): † WALDEMARVS : ERICI : Q[VONDAM : DVC : ]I]VC. — c. 5/6. Fra Brev af 23. Aug. 1343. Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

saadan Bestemmelse, der jo passede ypperligt til Situationen ved Kongevalget, virkelig er blevet indsat i Valdemars Haandfæstning paa Foranledning af Grev Gerhard.

Det var den første bitre Frugt af Stormændenes Oprør mod Kongen og deres Indkaldelse af den tyske Fyrste til Hjælp imod ham, at man maatte give frit Spillerum for Grevens slesvig-holstenske Politik, der aldeles aabenlyst tilsigtede Hertugdømmets Løsrivelse fra Danmarks Rige og Tilknytning til Holsten. Men i øvrigt vidner ogsaa adskillige andre Bestemmelser i Haandfæstningen om Stormændenes Standsfordomme og Snæversyn; saaledes fik Herremændene udtrykkeligt Ret til at befæste deres Gaarde, medens en Række kongelige Borge krævedes nedrevne, ligesom der udstedtes Forbud mod at vælge Tronfølger i Kongens levende Live. Alle slige Bestemmelser, der direkte var møntede paa at svække den udøvende Magt i Landet, varslede ikke godt for Ordenen og Retssikkerheden i Riget.

Paa et Danehof i Nyborg i August 1326 ordnedes Landets ny Styrelse: Grev Gerhard forlenedes med Hertugdømmet Jylland (3: Sønderjylland) til Tak for „de utallige Velgerninger, som Grevnen havde vist Kongen, Riget og Undersaatterne“; hans Fætter, Kristoffers Halvbroder Grev Johan af Kiel, fik Femern og Lolland; Marsken Ludvig Albrektsøn fik hele det sydlige Nørrejylland med Ribe og

Kolding; det kunde se ud som et Tilløb til at udskille et nyt jydsk Hertugdømme Nord for det gamle. Fremdeles fik Drosten Lavrids Jonsøn Langeland med Ærø og Taasinge, medens Stormanden Knud Porse fik Halland samt Samsø og en Del af Nordsjælland; Hertug Henrik af Meklenborg lønnedes for sit Forræderi mod Kongen med Falster og Møn. Saaledes blev Følgen af Stormandspartiets Sejr, at Kongemagten svandt ind til en Skygge, medens Riget opløstes i en Række Pantelen, hvert med sin lille Fjerdingsfyrste, og den fælles Centralmagt, hvis Voldsherredømme man havde gjort Oprør imod, afløstes af en Række smaa Tyranner, der kun havde det Ønske at pine den størst mulige Fordel ud af deres Len. Ogsaa Hansestæderne søgte i øvrigt at udnytte Situationen og aftvinge det ny Styre saa store Handelsforrettigheder som muligt.

Det varede ikke længe, før store Dele af det danske Folk opdagede, at de var kommet fra Dynen i Halmen. Allerede 1328 rejste de sjællandske Bønder Opstand; men de støttedes ikke af Stormændene, og Grev Gerhard havde let ved at slaa Oprøret ned. Anderledes gik det i Jylland, hvor en Del af Stormændene med Bisp Jakob (Splitaf) af Ribe og Bisp Sven af Aarhus i Spidsen rejste Almuen mod Holstenervælden. Den samtidige jydsk Krønike, der ikke finder disse Fædrelandsvenners Optræden klog eller betimelig, fortæller herom:

„Danerne, der nu følte sig trygge [nemlig for Kristoffer], begyndte at te sig frækt; de flygtede nu ikke længer nogen og faldt ind i Sønderjylland, hvor de opbrændte Haderslevhus, hvor Grev Gerhards Mænd var inde; saa drog de for Gottorp og vilde ligeledes have indtaget denne Borg, hvis ikke nogle Danske, som var den nævnte Greves Tilhængere, havde fordrevet Almuen. Ti skønt den nævnte Greve havde staaet dem trofast bi mod Kristoffer, sveg de ham dog nu, da de var fri for Kristoffer, og forholdt ikke alene Greven, hvad de havde lovet ham, men søgte endog at lægge ham og hans Land øde. I det Herrens Aar 1329 mødtes saa alle Jyder til Kamp mod Grev Gerhard uden for Gottorp Slot; men dér gik de Glip af Sejren paa Grund af nogle Danskes Forræderi; mange blev slagne, og utallige tagne til Fange og ført bort til forskellige Egne af Tyskland. Fra da af begyndte de Tyskes Aag at tynges svarligt paa Riget, fordi de sad ikke alene med Landet, men ogsaa med Rigets Borge; og Rigets Stormænd, som havde haabet, at de efter Kristoffers Fordrivelse skulde komme til Magten, blev nu af Tyskerne, som de selv havde ført ind i Landet, holdt i Tvang, taget til Fange og gjort til Trælle“.

Tre Gange gjorde Jyderne forgæves Forsøg paa at vinde Gottorp; over hundrede Aar senere beretter det holstenske Sagn om, hvordan Jyderne i deres Overmod haanede Holstenerne og kaldte dem Kvinder paa Grund af deres hvide Overklædninger, men flygtede grebne af panisk Skræk, da en af Holstenerne raabte: De Danske flygter. Men selv om Udfaldet ikke svarede til Indsatsen, er det i hvert Fald mærkeligt at se, hvordan det er en Del af de jydsk Stormænd, der nu er Bærere af Nationalfølelsen over for det overmægtige Tyskervælde, medens det i Valdemarstiden var de sjællandske Stormænd, der ud-

gjorde Absalons og Valdemars kraftigste Støtte. Ogsaa kan man med nogen Grund opfatte denne mislykkede jydsk Samlingsbevægelse som et Forvarsel om det Folkerøre i Jylland, som elleve Aar senere skulde give Stødet til Omstyrtelsen af Holstenernes Magtstilling i Danmark. — Alle disse Tildragelser udgør Baggrunden for en samtidig latinisk Klagesang, der i en og tyve patetiske Strofer giver Udtryk for Fædrelandsvennernes Sorg over Rigets Fornedrelse og Ulykke og maner Folket til at gøre Bod; dens Forfatter synes at have staaet Bisp Jakob af Ribe nær og fremstiller den hedengangne Kong Eriks Regering som en glimrende Tid for Landet i Modsætning til de senere Tidens Forfald. Nogle af dens vægtigste Strofer skal her anføres (i Ernst v. d. Reckes metriske Oversættelse):

Suk med Skel, lad Sorg dig hæрге,  
Danmark, kummerfuld i Hu;  
ti du har ej fuldgod Væрге,  
og dit Mod dig svinger nu.  
Gævest Æt du været har,  
vidt du Ry for Manddom bar;  
Sejr du tog, ned du slog  
Verden om hver som kom  
og sig agted rig som du.

Vid i Strækket har du rækket  
raadig før til Elbens Vand;  
siden stækket, mulmbedækket  
knap du naaede Ejdrans Rand.  
Sluttelig nu Sliens Flod  
som dit Landemærke stod;  
vegen tit Skridt for Skridt  
ind dig tvang Grænse trang:  
Aen midt i Jydens Land.<sup>1)</sup>

Skal et Barn for Riget raade,  
da er det til Nød fordømt;<sup>2)</sup>  
naar det splittet staar i Vaade,  
ødes det af Svig og Skrømt.  
Hvad har, Danmark, du i Hu?  
Ikkun Gridskhed uden Blu,  
Avind kun, Underfund,  
Smiger led, Troløshed,  
Lov og Ret fra dig er rømt.

Den, som var din Nøglekvinde,  
nu for dig som Frue staar;  
Lidet Lydfolk Vold kan vinde,  
byder og din Fylking slaar.  
Sideskuddet, nu til Magt  
ved en Stodderhøvding bragt,  
knuger haardt dig med Tort,  
fra dig ta'er, inde har  
Kirke, Fæste, By og Gaard.

Du er stækket, er bedækket  
nu med Spot i al din Id,  
du er knækket, du er svækket  
nu ved dine Hjerters Splid.  
Gottorp, før din sikre Vold,  
Danmarks Riges bedste Skjold,  
nu med Skam Fjenders Nam,  
for dig tabt, kommer knapt  
til din Æt i Eftertid.

Eet man end med Held forøved:  
Haderslev man tog med Magt;  
Dansken dog sig Heldet røved,  
da han brød den svorne Pagt.  
Klerken det kun hued slet,  
Bonden siden har begrædt,  
at de graa ringe smaa<sup>3)</sup>  
dengang ej af sin Vej  
fremmed Adelsvold fik bragt.

<sup>1)</sup> Der menes Kongeaen (Skodborg Aa), der dannede Grænsen mellem Nørre- og Sønderjylland.

<sup>2)</sup> Jfr. Prædikerens Bog, 10, 16.

<sup>3)</sup> Der menes de graaklædte jydsk Bønder.

Hvad her meldes, det ej fældes  
 af, hvad Palmedag er hændt;  
 Skaren sælles, stor den tælles,  
 alt som Gottorp bli'er berendt.  
 Abel, Kongens Farbror, dog —  
 Hærmand, vant til Ledingstog —  
 stod i Stævne efter Ævne  
 gæv og god, fuld af Mod  
 af sit ganske Hjerte kendt.

Dog, skal Fjendevold os finde  
 stærke til mod den at staa,  
 skal vi vinde Fred i Sinde,  
 skal os Hjælp og Tryghed naa,  
 være Naadens Gud det Ly,  
 hvortil vi i Faren ty:  
 os han dække, dem han svække,  
 os vor Ro med sin tro  
 højre Haand han gavmild faa!

Dette Klagedigt maa være affattet i 1329, efter Jydernes andet Stormløb paa Gottorp i Paasken, som blev afslaaet af Valdemar Eriksøns Farbroder Abel, hvortil der sigtes i den næstsidsste af de anførte Strofer, men inden Jydernes tredje og afgørende Nederlag paa Hesterbjærg uden for Slesvig By, som Grev Gerhard personlig tilføjede dem om Høsten 1329, og som ikke omtales i Digtet.

Den ynkelige Rolle, som den sønderjydske Barnekonge spillede paa Danmarks Trone, skulde snart være afsluttet: Kristoffer besluttede nu atter at vinde Danmarks Krone. Grevens Stilling i Danmark var noget rokket, dels ved Jydernes Oprørslyster, dels ved den unge Valdemars ivrige Tilhængers, Ludvig Albrektsøns, Død 1328, og han var ikke uvillig til at afløse Valdemars Skinkongedømme med Kristoffers. Han lagde derfor ikke sin Fætter Grev Johan af Kiel nogen som helst Hindring i Vejen, da denne i Sommeren 1329 mod at faa Femern til Len og Pant i Lolland og Falster lod sig bevæge til at skaffe Kristoffer den danske Trone tilbage; han sluttede endog med Grev Johan som Mægler et Forlig med Kristoffer, hvorved denne skulde have sit Land tilbage mod en Erstatning af 80.000 Mark; som Forskud fik han Grev Johans nyerhvervede Besiddelser i Dänischwold overladt for 4000 Mark. Desuden aftaltes Ægteskab mellem Kristoffers ældste Søn, den unge Erik, og Grev Gerhards Søster Elisabeth.

Grev Johan havde dog sine egne Hensigter med den Hjælp, han ydede, og det endte med, at Kongen maatte overlade Greven hele Sjøland og Skaane foruden Lolland i Pant. Kristoffer maatte finde sig i alt, hvad hans Halvbroder krævede, og drog harm i Hu til Jylland for at komme overens med den anden Magthaver, Grev Gerhard. Forliget mellem dem kom ogsaa i Stand i Ribe i Februar 1330; den unge Valdemar fik her sit Hertugdømme tilbage, dog med Undtagelse af Gottorp og Sydslesvig, som Greven selv beholdt i Pant (samtidig med at han stadig ledede Formynderstyrelsen i Hertugdømmet i Valdemars Navn); hvis den unge Hertug døde uden Livsarvinger, skulde Grev Gerhard og hans Arvinger have Krav paa at forlenes med det sønderjydske Her-



tugdømme. Desuden fik Grev Gerhard Fyn til Len, og Kristoffers Søn, den unge Erik, indgik Ægteskab med hans Søster Elisabeth. — Kristoffer tog Ophold i Skanderborg og „satte sin Hærs Heste paa Græs hos Munkene og Nonnerne, paa den korsfæstedes Arvegods“ (Sjællandske Krønike). Mellem Bisp Jakob Splitaf af Ribe og hans Tilhængere paa den ene Side og Grev Gerhard og Hertug Valdemar paa den anden Side kom det i 1330 til et Forlig, hvorved de sidste frafaldt Erstatningskrav i Anledning af Bispens krigerske Foretagender mod Haderslevhus og Gottorp.

Kristoffer følte sig dog snart trykket af Grev Gerhards Overmagt og nærmede sig atter til sin Halvbroder Grev Johan, der i 1331 brød med Gerhard. De to holstenske Hære laa i nogle Dage over for hinanden ved Oldesloe, idet Grev Johan haabede paa Undsætning fra Kong Kristoffer, der med en Hær drog ned gennem Sønderjylland. Grev Gerhard kom dem dog i Forkøbet og drog med sin Hær nordpaa for at standse Kristoffer, inden denne kunde forene sig med sin Halvbroder, og Nord for Danevirke kom det til en haard Kamp, der endte med, at Kristoffer og hans Søn Erik tabte Slaget og maatte flygte til Kiel, hvor den unge Erik nogen Tid efter døde som Følge af et Fald af Hesten paa Flugten gennem Danevirke. Kristoffer maatte nu i Januar 1332 slutte Forlig paa det Vilkaar, at han faktisk gav Afkald paa hele Riget; hele Østdanmark havde Grev Johan allerede inde som Pantelen, og hele Vestdanmark (Nørrejylland og Fyn) skulde Grev Gerhard have til Pant for 100.000 Mark Sølv. Kristoffer søgte Tilflugt paa Lolland, hvor han endnu i Saksjøbing maatte lide den Tort at blive overfaldet og tilfangetaget af to unge Adelsmænd. Grev Johan bød dem straks frigive Kongen; men kort efter endte Kristoffer sin ynkværdige Tilværelse paa Nykøbing Slot i Avgust 1332.

Efter Kristoffers Død stod Danmarks Trone ubesat i otte Aar. Hertug Valdemar forskaanedes saaledes for en Gentagelse af den forsmædelige Rolle som Straamand paa Kongetronen, som han engang havde maattet spille; men i øvrigt var han ifølge Sagens Natur aldeles afhængig af sin mægtige Morbroder og Formynder. Pant haverne var i Besiddelse af den virkelige Regeringsmagt i Riget, og de to holstenske Grever optraadte aldeles, som om de var Konger: de udstedte Privilegier, opkrævede tunge Skatter og afsagde Domme. Grevernes Slotsfogeder udsugede ydermere Almuen; alt var i Opløsning, og selv de hanseatiske Købstæder klagede bitterligt over den daarlige Retstilstand i Danmark. Kun Skaaningerne havde allerede inden Kristoffers Død rejst sig til Modstand mod det holstenske Herredømme og havde givet sig ind under Kong Magnus af Sverige, der affandt sig med Grev

Johan ved at udrede ham en stor Pantesium. Dermed var Rigets ydre Enhed officielt brudt.

Under alle disse lovløse Tilstande synes Sønderjyderne at være sluppet med forholdsvis taalelige Vilkaar, hvad Retstilstanden angaar. Hertugen opholdt sig mest paa Sønderborg; men i hele det sydlige Sønderjylland indrettede Grev Gerhard sig aldeles, som om han var hjemme, og da Hellembert i 1331 ved pavelig Provision var blevet Biskop i Slesvig (Fig. 14), lagde Greven endog Haand paa den slesvigske Biskops Gods med Borgen Svavsted, idet han søgte at indtrænge sin Broder Giselbert som Vikar og Efterfølger i Embedet, hvad der i en Aarrække ogsaa lykkedes ham. Desuden søgte han saa længe som muligt at bevare sit Formynderskab over den unge Hertug; først da Valdemar var fyldt 21 Aar (1336), nedlagde han endelig sit Værgemaal og modtog i den Anledning en i de mest overdrevne Udtryk affattet Taksigelse for den udmærkede Maade, hvorpaa han havde løst sin Opgave. — For Sønderjyllands Historie fik Kristoffers næstældste Søn, Junker Ottos, mislykkede Forsøg paa at vinde Danmarks Trone ingen Betydning; han støttedes af en Del nordfrisiske Bønder (der jo ikke hørte under Hertugdømmet) og Lolliker samt af nogle brandenborgske Hjelpe-tropper og fik ogsaa en Del Tilløb af jydsk Almue, men bukkede paa Taphede ved Viborg i Oktober 1334 under for Grevens krigsvante Tropper og blev sat i haardt Fængsel paa Segeberg og senere i Rendsborg, hvorfra han først slap ud efter sin Broders Tronbestigelse.

Det kan næppe være andet, end at den unge Hertug har følt sig yderst trykket af sin Morbroders Overmagt. Denne lagde jo aldeles aabenlyst an paa at skille Hertugdømmet fra Danmark og forene det med Holsten, og dets sydlige Del med Gottorp og Svavsted Borge havde han allerede lagt sin tunge Haand paa. Hertug Valdemar var jo trods alt af dansk Kongeæt og følte sig sikkert som dansk Mand, og det tyske Voldsherredømme i Danmark maa ikke alene have ængstet ham personlig, men ogsaa forekommet ham som en Ulykke og en Skamplet paa Danmarks Rige. Men han var bunden paa Hænder og Fødder, hans lille Rige laa indeklemmt mellem hans mægtige Morbroders Lande, og hans Personlighed var næppe præget af den Handlekraft og Viljestyrke, som udkrævedes for at rejse Danmarks dybt sunkne Sag. Des ivrigere synes han at have set hen til den Mulighed, der nu omsider fra anden Side begyndte at dæmre, for at genrejse Fædrelandet af Gruset.

Kristoffers yngste Søn, Junker Valdemar, der var nogle Aar yngre end sin Frænde og Navne, begyndte nemlig nu saa smaat at dukke op i dansk Politik. Hidtil havde han opholdt sig i Sydtyskland, men tog i 1338 en Tid lang Ophold i Greifswald i Pommern for at kunne følge Begivenhederne i Fædrelandet paa nærmere Hold. Her opsøgte han

bl. a. af den fædrelandssindede Bisp Sven af Aarhus, der i sin Tid sammen med Bisp Jakob af Ribe havde ledet Jydernes Oprørsforsøg 1328—29; og den indflydelsesrige Stormand Lavrids Jonsøn, der stadig sad som Herre paa Langeland, sluttede sig ogsaa til ham. Grev Gerhard begyndte at blive betænkelig ved Situationen og søgte ved et Forlig af 2. Februar 1339 at sikre sig Søstersønnens, Hertug Valdemars, Hjælp mod sine Fjender, blandt hvilke Kristoffers Arvinger og Lavrids Jonsøn særlig fremhæves; Hertugen maatte love Grev Gerhard fri Gennemmarch gennem sit Land, ligesom hans Borge skulde staa denne aabne. Hertug Valdemar blev dog næppe blidere stemt mod sin Morbroder ved dette ham aftungne Forlig; „Greven havde godt nok mærket,“ melder den lybske Krønike, „at hans Søstersøn Hertug Valdemar af Slesvig havde forbundet sig med de Danske om at føre ovennævnte Valdemar (Kristoffers Søn) tilbage, som saa skulde ægte Hertugens Søster, og Greven forstod vel, at mange Herrer og Stæder gerne saa en Konge dér til Lands for Fredens Skyld, som der da var Trang til baade til Lands og til Vands“.

Grev Gerhard besluttede nu med væbnet Haand at gøre Ende paa Jydernes stadig ulmende Misnøje. Han samlede i Løbet af Vinteren en stor hvervet Hær for med den at falde ind i Jylland og hærge det med Ild og Sværd, indtil det fuldstændig underkastede sig. Imidlertid havde en Del nordtyske Fyrster sat hverandre Stævne i Lybæk i Januar 1340 for at forhandle om en almindelig Landefred, og her mødte ogsaa Udsendinge fra den brandenborgske Markgreve for at tale Junker Valdemars Sag. Ogsaa Hertug Valdemar havde givet Møde; men da hans Morbroder heller ikke undlod at komme til Stævnet med sin nye talrige Lejehær i Ryggen, saa Hertugen sig nødsaget til at gaa ind paa de Vilkaar, Grev Gerhard krævede.

Ved dette Forlig af 11. Februar 1340 lagde Greven atter sin Politik om i samme afgjort slesvig-holstenske Retning, som han var



Fig. 14. Biskop Hellemberts Segl.  
Omskriften lyder: S · HELLEMBĒTI · DEI ·  
& · APL[ICE · S]ED · GRA · EPI · SLESWIGEN. <sup>1</sup>/<sub>2</sub>. Hoffmann: S.-H. Siegel des  
Mittelalters II, 1 (1933).

slaaet ind paa i 1326. Han indsaa til fulde Vanskelighederne ved i Længden at hævde det store nørrejydske Pant, han havde inde, og foretrak at sikre sig en mindre, men sikrere Vinding, og han fæstede derfor atter Blikket paa det ønskelige i at faa Sønderjylland eller, som det her for første Gang benævnes, Hertugdømmet Slesvig lagt helt og direkte ind under sig. Ganske vist var der ikke længer Tale om at sætte Hertugen paa den danske Kongetrone, men han nødte ham til at overtage sine Pantelände i Nørrejylland for 43.000 Mark, medens Hertugen maatte love for 25.000 Mark at pantsætte ham hele Hertugdømmet Sønderjylland med Undtagelse af Øen Als og desuden frasige sig enhver Forbindelse med Kristoffers Arvinger, ogsaa det paatænkte Svogerskab med Junker Valdemar. Hertugen forbeholdt sig dog ved Forliget Ret til at overveje, om han ikke hellere vilde beholde sit eget Land end overtage Nørrejylland som Pant, hvorefter man synes at kunne slutte, at han kun modstræbende er gaaet med til Forliget. Men ogsaa Grev Gerhard synes snarere at have opfattet Forliget som møntet paa Fremtiden end paa Nutiden, idet han fastholdt sit Forsæt om at tvinge Nørrejylland til Underkastelse. I hvert Fald kom Forligets Bestemmelser aldrig til at træde i Kraft, ti nu nærmede Grev Gerhards Skæbnetime sig med stærke Skridt.

Greven brød ind i Jylland med sin store hvervede Hær; „han havde mere end 11.000 velrustede Krigere med sig,“ melder den jyske Krønike, „og havde i Sinde at udrydde hele Jyllands Adel og give det Land til sine Tyskere“. Men medens han med 4000 Mand laa i Kvarter i Randers, blev hans Sejrsbane brat afbrudt, idet han Natten til den 1. April dræbtes i sin Seng af den jyske Adelsmand Nils Ebbesøn, der paa denne Maade udløste Jydernes grænseløse Forbitrelse over det tyske Voldsherredømme. Ved Nils Ebbesøns Daad, som kun indirekte vedkommer Sønderjyllands Historie, var Danmarks farligste Fjende ryddet af Vejen, og man havde Lov til at haabe og vente, at der atter skulde oprinde lysere og bedre Tider for Danmarks Rige, heri indbefattet det gamle danske Land Syd for Kongeaen.

#### 4. HERTUGDØMMET INDEKLEMT MELLEM DEN DANSKE KONGE OG DE HOLSTENSKE GREVER (1340—75).

Efter Grev Gerhards Drab og hans Lejhærs paafølgende Flugt saa Situationen saa truende ud for hans unge Sønner, af hvilke kun den ældste, Henrik („Jern-Henrik“), var voksen, at de og deres Raadgivere straks søgte at opnaa Forlig med Junker Valdemar for i al Fald at forhindre denne i at søge Forbindelse med den jyske Oprørs-

bevægelse, med hvilken Hertug Valdemar af Sønderjylland formodedes at sympatisere; i hvert Fald beskyldtes han for at huse Grevens Drabsmænd paa Sønderborg Slot, ja endog for at være Medvider i Drabet. Det kom da i April Maaned til Forhandlinger mellem Parterne i Spandau, hvor Junker Valdemar paa den Tid opholdt sig som sine Svogres, de brandenborgske Markgrevers, Gæst. Fra Grevepartiets Side søgte man navnlig at isolere Hertug Valdemar og hindre enhver politisk Forbindelse mellem ham og hans Frænde og Navne, og det kom da paa dette Grundlag til en Overenskomst, som Junker Valdemar tiltraadte den 22. April, og hvorved det bestemtes, at han skulde ægte de unge Grevers Søster og med hende have en Medgift paa 24.000 Mark Sølv, for hvilket Beløb Greverne overlod ham Aalborghus med Himmersyssel og hele Landet Nord for Limfjorden. Det øvrige af Jylland samt Fyn skulde Greverne beholde for Resten af Pantessummen paa de 100.000 Mark; Landet skulde efterhaanden indløses ved Hjælp af den Grev Gerhard bevilgede Ekstraskat („Bede“). Greverne skulde tjene Valdemar med 400 Mand. Til Gengæld maatte Junker Valdemar love ikke at tage Grev Gerhards Drabsmænd under sit Værn, men være deres Fjende, og forpligte sig til ikke at slutte særskilt Overenskomst med Hertug Valdemar, men kun i Forening med Greverne.

Det lykkedes dog ikke Grevernes Parti at fastholde Junker Valdemar ved disse sidste for ham ret ydmygende Betingelser for at opnaa sine Fædres Krone. Valdemar synes stadig at have truet med Vaabenafgørelse og fandt Støtte hos sin Fætter Hertug Erik den Yngre af Sachsen-Lauenburg. I Maj Maaned kom det da til et nyt Møde i Lybæk, hvor ogsaa Hertug Valdemar kom til Stede, og ved hans Inddragelse i Forliget ændredes Spandauaftalerne paa afgørende Maade. Man vendte til en vis Grad tilbage til det Forlig, som var blevet afsluttet mellem Hertugen og Grev Gerhard den 11. Februar, men aldrig bragt til Udførelse. Hertugen skulde overtage Holstenernes Pant i Nørrejylland for 59.000 Mark og til Gengæld pantsætte dem sit Hertugdømme (Als fraregnet) med Hovedslottene Tørning, Tønder og Gottorp for 42.000 Mark. Til Gengæld for denne store Indrømmelse skulde Hertugen i Steden for Greverne blive Junker Valdemars Maag, idet denne skulde ægte Hertugens Søster Helvig og med hende have hele det nordlige Nørrejylland i Medgift (svarende til Spandauforligets Bestemmelser om Grevernes Søsters Medgift). Endvidere bortfaldt Junker Valdemars Forpligtelse til at fejde mod Grev Gerhards Drabsmænd. — De unge Grever fik ganske vist herved kun Udsigt til en mindre Pantessum end ved Spandauforliget, men til Gengæld opnaaede de et samlet Landomraade med sikret Overfart til deres andet Panteland Fyn. Den, som egentlig bar Hovedbyrden ved For-

liget, var unægtelig Hertug Valdemar, der maatte afstaa saa godt som hele sit Hertugdømme og kun havde ret usikre Udsigter til at vinde det tilbage, om end hans Stilling som den kommende Danekonges Svoger og Forbundsfælle gav ham et vist Rygstød over for Holstenerne, hvis Magt ogsaa maatte synes ringere efter Grev Gerhards Drab. Til Gengæld fik Hertugen ganske vist hele det nørrejydske Pant (fraregnet Helvigs Medgift), men den bevilgede Ekstraskat („Bede“) skulde dog udelukkende medgaa til Indløsning af Pantet, og Hertugen derfor nøjes med de ordinære Indtægter af Landet. Intet Under, at den lybske Krønike udtaler, at „det tyktes mange en stor Daarskab, at Hertugen vilde eventyre saa meget for Kongens Skyld“; men netop Størrelsen af det Offer, han bragte, viser tydeligt, hvor ivrig han i dette Øjeblik var for at støtte sin Frænde i Rigets Genrejsning. Sit Offer bragte han ikke forgæves; men Udviklingen i de følgende Aar skulde rigtignok ogsaa snart vise, hvor vanskeligt det var for ham at fordrive Holstenerne fra det sikre Fodfæste, de havde vundet i Sønderjylland, og atter samle Hertugdømmet til en Enhed under Danmarks Krone.

Forliget mellem Junker Valdemar og Hertugen efterfulgtes snart af et tilsvarende med de holstenske Grever, hvorved Valdemar erkendte, at de havde Fyn i Pant for 41.000 Mark. Hertugen af Slesvig og Greverne af Holsten skulde tjene ham med 400 Hjelme, og han hjælpe dem med lige saa mange, om Behov gjordes. Ved samme Lejlighed blev der ogsaa truffet Aftaler om Junker Ottos Udløsning af Fangenskabet. — Aftalerne mellem Hertug Valdemar og de holstenske Grever udformedes nærmere ved et Forlig mellem dem St. Hansaften paa Sønderborg, hvorved Rækkefølgen af Landstrækningernes Indløsning fastlagdes saaledes, at Hertugen først skulde indløse Tørning Slot med dets Tiliggende (Nordslesvig), derefter Tønder Slot med Vestslesvig og sidst Gottorp Slot med Sydslesvig. Det halve Bruskerred med Overfarten til Fyn skulde Greverne dog indtil videre beholde.

Efter 14 Aars Landflygtighed betraadte da nu Junker Valdemar for første Gang dansk Grund, idet han fulgtes med Hertugen til Sønderborg og her ved Pinsetid fejrede sit Bryllup med Helvig, hvorefter han paa St. Hansdag kaaredes til Konge paa Viborg Ting. „Da haabede de Danske, at de skulde befries for Holstenernes haarde Aag,“ hedder det i den lybske Krønike. Om nogen Haandfæstning som ved de to foregaaende Kongers Tronbestigelse var der denne Gang ikke Tale.

Medens den nyvalgte Konge snart forlod Jylland, tog Hertug Valdemar sin Part af Landet i Besiddelse; den 20. September 1340 udstedte han saaledes et Dokument fra Aarhus. Men han synes lige saavel som Kongen at have holdt sig aldeles udenfor den af Nils Ebbesøn rejste



Fig. 15. Egnen ved Nibøl.  
la Cour fot. (1935).

jydske Folkebevægelse mod Holstenerne, der først paa Allesjælesdag (2. November) fandt sin Afslutning ved Jydernes Nederlag ved Skanderborg og Nils Ebbesøns Fald. Holstenerne, der nu uimodsagt var Herrer i Hertugdømmet, kunde dog ikke glemme Hertugen den til Tider noget tvetydige Holdning, han havde indtaget under alle Tildragelserne efter Grev Gerhards Drab, og da han i 1342 var paa et Jagtbesøg hos Greverne, tog disse ham forræderisk til Fange og slap ham først ud efter halvandet Aars Forløb mod betydelige Løsepenge.

Medens Kongen kæmpede og underhandlede sig frem paa Sjælland, gik Indløsningen af Nørrejylland sin jævne Gang, og Forholdet mellem Kongen og Hertugen synes i de nærmeste Aar efter 1340 fremdeles at have været venskabeligt, ligesom en paa Sønderborg i 1344 mellem Kongen og de holstenske Grever afsluttet Overenskomst vidner om det gode Forhold, de to Parter endnu stod i til hinanden. Under al sin rastløse Virksomhed for atter at samle Riget glemte Kongen ikke Kronens gamle Rettigheder i Sønderjylland; han gjorde i 1344 Tog mod Friserne paa Vestkysten (der jo ikke hørte med til Hertugdømmet, men stod direkte under Kronen) for at tvinge dem til at betale ham Skat, og Hertugen ydede ham Mandskab til Støtte. Indbyggerne i Bøking Herred (Syd for Tønder) led i Nærheden af Nibøl (Fig. 15) et afgørende Nederlag og maatte købe sig Fred paa haarde Vilkaar, og længere hen

paa Høsten maatte ogsaa de andre Frisere hylde Kongen, love ham svære Skatter og 6 Skilling Sterling i Bod for Fredsbruddet fra hver Gaard, samt et anseligt Hærfølge; Kongens Staller (saaledes benævntes den øverste Embedsmand i Frisland) skulde holde Ret og fælde Dom overalt i Landet, dog efter Frisernes egen gamle Landslov.

Kongen synes at have pantsat de frisiske Vesterhavsvøer til den fremtrædende sønderjydske Adelsmand Klavs Limbek (Fig. 16), med hvem han Aaret i Forvejen var kommet i Forbindelse ved at indløse Kalø Slot fra ham som Panthaver. Klavs Limbek var en typisk holstensk Lykkeridder, højtbegavet og ærgerrig, men lidet at stole paa. Han tilhørte en oprindelig holstensk Slægt, som dog i 14. Aarhundrede talte en Række Medlemmer i Sønderjylland og maaske havde taget Navn efter Landsbyen Lembek ved Rendsborg; han var kommet ind i Danmark med Grev Gerhard og havde indtaget høje Tillidsposter i hans Tjeneste; men da Kong Valdemars Lykkestjerne begyndte at stige, sluttede han sig 1343 til ham og opnaaede straks høje Embeder i hans Tjeneste, idet han 1343 blev Hovedsmand paa Sjælland, 1344 Drost. Nogen paalidelig Forbundsfælle for Kongen blev den højbaarne og snedige Adelsmand dog aldrig, og i den holstenske Overlevering levede mange Sagn om hans Hensynsløshed og Troløshed; saaledes fortælles i Holstenerpræstens Krønike (c. 1450), at da Kongen havde krævet, at han skulde sværge ham Troskab, og forelagt ham Troskabseden, svarede Klavs: „Jeg sværger, at jeg aldrig vil være Eder og Eders Rige tro“. Kongen svarede: „Sandt svor du; aldrig har du været og aldrig vil du være os tro“. — Denne Fortælling afspejler dog øjensynligt kun Eftertidens Dom om hans Færd og kan ikke tages for en sandfærdig Beretning.

Om Hertugens venskabelige Forhold til Kongen i denne Tid vidner et Brev, som han den 13. Marts 1345 udstedte i Vejle, hvori han lovede at være Kongen, hans Dronning og hans Sønner huld og tro og, i Tilfælde af at han døde før Kongen, stillede sin Hustru, sine Børn og sit Land med alle Slotte og Stæder under Kongens Værn, indtil hans Sønner var blevet myndige. Herved opnaaede Hertugen ganske vist at faa en udtrykkelig Anerkendelse af sin Slægts Arvet, men langt tungere vejede dog det Løfte, han selv maatte udstede, og som, hvis det kunde gennemføres, i høj Grad vilde modvirke den holstenske Indflydelse i Hertugdømmet. — Da Kongen i 1347 ved aktiv Indblanding i indre Stridigheder i Holsten opnaaede at faa det halve Fyn med Nyborg overladt af Grev Gerhards Sønner Henrik og Klavs, lagde Hertugen ham i hvert Fald ingen Hindringer i Vejen. — Den store Landefarsot, „den sorte Død“, der i Aarene om 1350 hærgede Danmark, heri indbefattet Sønderjylland, saa vel som de omliggende Lande, ses ikke at have gjort noget Afbræk i Kong Valdemars rastløse Regentvirksomhed.



I Længden havde Hertugen dog ikke Kraft til at fastholde sin udpræget kongeligsindede Politik. Han var altid i Pengeforlegenhed, og for de ved Indløsningen af Nørrejylland efterhaanden indkomne Summer lykkedes det ham kun i ringe Omfang at generhverve sit eget Hertugdømme; den sydligste og i mange Henseender vigtigste Del med Byerne Flensborg og Slesvig og Hovedslottet Gottorp maatte han lade blive i de holstenske Grevers Hænder, og selv af de genindløste nordlige Landskaber maatte han atter pantsætte adskillige, især til Medlemmer af Slægten Limbek, saaledes 1344 Lundtoft Herred Syd for Aabenraa til Johan Limbek, der 1348 ogsaa fik Rømø overdraget. Som Følge heraf kølnedes efterhaanden hans Forhold til Kongen, og da der henimod Aarhundredets

Midte opstod et stærkt Misnøje med Kongens kraftige Styre blandt de jydsk Adelsmænd, til hvilke nu ogsaa Klavs Limbek sluttede sig, og disse søgte Forbindelse med Kongens fødte Modstandere, de holstenske Grever, sluttede ogsaa Hertugen sig til disse.

Det viste sig i Aaret 1351, da Hertugen iværksatte et aabent Brud med sin Svoger Kongen, idet han over for en Hjælpestyrke, som Kongen sendte til Sønderjylland for at afværge et Angreb fra holstensk Side, erklærede sig for Kong Valdemars Fjende, saa Hjælpehæren maatte vende om med uforrettet Sag. Næste Aar lykkedes det Kongen at erobre Langeland fra Hertugen og indtage Tranekær Slot. Dog kom det den 26. Juli til et Forlig ved Vindinge Aa i Østfyn, hvorved Hertugen synes at have faaet Langeland tilbage mod at afstaa det eneste Stykke af Nørrejylland, han endnu havde inde, nemlig Riberhus med Tilliggende. Klavs Limbek genvandt sin Stilling som Drost, og over for Holstenerne forblev Stillingen uforandret. I de to følgende Aar herskede der i det hele atter Ro, bortset fra et nyt Tog, som Kong Valdemar gjorde mod Nordfriserne, med samme Udfald som det forrige. Kongen synes selv at have tænkt sig, at alle Stridigheder nu var afsluttede; han udstedte paa Danehof i Nyborg (1354) et stort Forsoningsbrev med Amnesti for alle, der havde deltaget i Fejderne mod ham, og tilsagde Overholdelse af „Kong Valdemars Love“ samt aarlig Afholdelse af et Danehof i Nyborg. Men allerede 1355 udbrod der ny Ufred, idet Hertugen kom i Fejde med den mægtige Adelsmand Benedikt Alefeld, der med Støtte af Kongen belejrede Tranekær Slot paa Langeland; Kongen kom selv Benedikt Alefeld til Undsætning og overvandt Her-



Fig. 16. Klavs Limbeks Segl.

Omskriften lyder: s'NICHOLAI DE LEMBEKE MILITIS. Bruges 1349—60. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>, Henr. Petersen: Danske ad. Sigiller (1897).

tugen, hvorefter Fejden endtes med „en falsk Fred og et svigagtigt Forbund“.

I 1357 blussede Krigen atter op for Alvor, og denne Gang var det ikke en isoleret Fejde mellem Kongen og Hertugen, men et nyt Forbund mellem alle Kongens Fjender: de misfornøjede jydsk Adelsmænd, Hertug Valdemar og de holstenske Grever, der paa det alvorligste truede hele Kong Valdemars Værk. Krigen begyndte med, at Tønder Slot, som Kongen maa være kommet i Besiddelse af, blev indtaget med stormende Haand, og ogsaa den kongelige Borg i Randers maatte overgive sig. Kampen trak sig nu over paa Fyn, hvis østlige Halvdel Kongen, som ovenfor nævnt, allerede 1348 havde faaet overladt af Greverne; men her vendte Bladet sig aldeles til Kong Valdemars Fordel: han vandt i November 1357 en afgørende Sejr ved Brobjerg i det vestlige Fyn, hvor Grev Klavs paa et hængende Haar var faldet i dansk Fangenskab, og havde fra nu af i det væsentlige Overhaand i Kampen.

Om Vinteren gjorde Hertug Valdemar i Fællig med de holstenske Grever Tog mod de kongelige Frisere paa Sønderjyllands Vestkyst, og Kong Valdemar lod ikke dette være uhævnnet: han satte allerede i April 1358 over til Langeland, indtog Øen og erobrede Tranekær Slot; dernæst sejlede han i Begyndelsen af Juni Maaned med en Hærstyrke til Als, nødte paa tre Dage Nørborg til Overgivelse og lejrede sig dernæst for Sønderborg, hvor han dog ikke traf sin Frænde Hertugen, men kun hans Hustru Richardis. Den sjællandske Krønike fortæller:

„Da Hertuginde saa det, kom hun med sine Tjenestemøer ned fra Borgen for at tale med Kongen og bad om Fred. Da Kongen saa hendes ædle Væsen . . . ., formildedes hans Vrede lidt; dog, da hun bad ham til Gæstebud, afslog han venligt hendes Bøn, indtil han havde faaet den Skat, han havde lagt paa Øen. Efter at Skatten var kommet ham i Hænde, gav han Øen med dens befæstede Steder tilbage til Hertuginde paa det Vilkaar, at ingen Kongens eller Rigets Fjender maatte finde nogen Tilflugt dér. — — — Saa gik Kongen under Sejl ind ad Slien og tvang Angelboerne til at udrede meget store Forraad, Penge og Skibe, ligesom han paa Svansø brændte nogle Landsbyer. — — — Og overalt samlede han Forraad, Penge, Skibe og andet, hvad hans Øjne begærede; thi Frygt og Skælven og Lammelse faldt over alle, til hvem han kom, for han tugtede alle forfærdeligt med Ild og Sværd, med Fængsel og Død, til de lod hans Bud. Ved dyre vor Frue Dag (15. Avgust) vendte Kongen tilbage til Sjælland“.

I det næste Aar bølgede Kampen atter frem og tilbage til Trods for et i Stralsund i Efteraaret 1358 afsluttet Forlig. Den sønderjydske Ridder Valdemar Sappi (Fig. 17), som tilhørte en uægte Linje af Hertugslægten og tidligere havde tjent Hertugen, der 1351 pantsatte ham tre Sogne i Hviding Herred Syd for Ribe, men allerede i Begyndelsen af 1350'erne

havde sluttet sig til Kongen og nu var dens Staller i Frisland, tvang i Februar 1359 Nordfriserne til atter at sværge Kongen Troskab. Senere paa Aaret drog Kongen selv til Nørrejyland og indtog flere Borge i Randersegnen; „men efter at han var vendt tilbage til Sjælland, fordrev Jyderne Besætningerne og bemægtigede sig Borgene som før“.

Imidlertid havde Kong Valdemar fattet nye og storslaaede Planer om de skaanske Landsdeles Generhvervelse, og for at iværksætte disse maatte han sikre sig Ro i Jylland. Han sluttede derfor om Vaaren 1360 Fred med de holstenske Grever, uden at man dog véd noget nærmere om Fredsvilkaarene, og udsonede sig ogsaa med Hertugen og med de oprørske jydsk Stormænd. Forsoningen stadfæstedes paa et stort Danehof i Kalundborg den 24. Maj 1360, hvor baade Hertug Valdemar og hans Søn Henrik gav Møde. Der udstedtes her en saakaldet Haandfæstning, der dog havde lidet til fælles med Haandfæstningerne fra de foregaaende Kongers Tronbestigelse, men snarere maatte betegnes som et gensidigt højtideligt Tilsagn mellem Kongen og hans Undersaatte om almindelig Landefred — et baade i Omfang og i Indhold særdeles vægtigt Dokument, hvori for Sønderjyllands Vedkommende Hertug Valdemar og hans Søn Henrik fik Tilsagn om uforstyrret at udøve deres arvede Lensrettigheder i Hertugdømmet mod Løfte om at lade deres Tjenestemænd og undergivne nyde Ret og Skel. Det fastsloges, at der hvert Aar skulde holdes Danehof, og der tilsikredes alle Undersaatte fuld Retssikkerhed paa alle Punkter. Dokumentet er et mærkeligt Vidnesbyrd om den overlegne Magtstilling, som Kongen nu indtog i Riget, og det var en personlig Triumf for Kong Valdemar, at det udtrykkeligt forbødes at indkalde Udlændinge for ved deres Hjælp at søge Oprejsning for formentlig Krænkelse af Stands- og Særrettigheder.

Det ligger uden for denne Skildrings Opgave at følge Kong Valdemar i hans heldige Bestræbelser for at genvinde de skaanske Landsdele og paa hans Erobringstog til Gotland, der medførte et Brud med Hansestæderne. Det danskfjendtlige Parti ved det svenske Hof havde faaet aftalt Ægteskab mellem de holstenske Grevers Søster Elisabet og den svensk-norske Konge Magnus' Søn Haakon, uagtet denne var trolovet med Valdemars yngste Datter Margrethe, der endnu var Barn. Men undervejs til Sverige var Elisabet i December 1362 saa uheldig at strande paa Skaanes Kyst, og her blev hun holdt tilbage af Ærkebisp Nils Jonson paa



Fig. 17. Valdemar Sappis Segl. Omskriften lyder: s'WALDE-MARI ERICS'. Bruges i 1360-erne.  $\frac{1}{3}$ . Thiset: Danske ad. Sigiller (1905).

Kongens Vegne. Dette Kup har næppe bidraget til at nære blide Følelser over for Kong Valdemar hos hendes Brødre — saa meget mindre, som Kongen nyttede Lejligheden til at faa Ægteskabet mellem Haakon og Margrethe fuldbyrdet i Paasken 1363, skønt Bruden kun var ti Aar gammel. For Løsladelsen af deres Søster har Greverne sikkert maattet udrede en betydelig Sum Penge. Det misfornøjede svenske Stormandsparti tilbød nu Grev Henrik („Jern-Henrik“) af Holsten den svenske Krone, og da han afslog Tilbudet, indkaldte det i Slutningen af 1363 den unge Hertug Albrekt af Meklenborg og afsatte Folkungerne.

I Aaret 1364 var alt saa roligt i Norden, at Kong Valdemar, efter at have forlenet Grev Adolf, en Søn af Grev Johan den Milde af Kiel, med Øen Femern, tiltraadte en længere Udenlandsrejse. Samme Aar i Juni fornyedes i Stralsund Vaabenstilstanden med Hansestæderne paa 4 Aar, og det bestemtes, at under denne kunde ogsaa optages Hertug Valdemar og de holstenske Grever. Under alle disse Tildragelser høres der kun lidet om Hertug Valdemar; hans svage Stilling over for de omgivende Magthavere gav sig i 1361 bl. a. det Udslag, at han opgav al hertugelig Ret til Ribebispens Slot Møgeltønder, hvad der lagde Grunden til Borgens og dens Tilliggendes senere Forbliven under den danske Krone. Allerede i Sommeren 1364 maa Hertug Valdemar være afgaaet ved Døden, da hans Søn Henrik (Fig. 18—19) den 11. September samme Aar nævnes som regerende Hertug.

Det var et opløst Hertugdømme, som den purunge Henrik arvede efter sin Fader, og nogen Udsigt til atter at samle det til en Enhed havde den unge Hertug aabenbart ikke, indkredset som han var af stærke Naboer og Panthavere. De holstenske Grever sad inde med den sydlige Tredjedel, maaske snarere to Femtedele af Hertugdømmet, og Resten var for en stor Del paa indenlandske Panthaveres Hænder. Da han tilmed synes at have været en lidet fremtrædende og vistnok svagelig Mand, var det kun en ret passiv Rolle, han kom til at spille under de forestaaende betydningsfulde Tildragelser.

Foreløbig var alt dog roligt paa Sydgrænsen, og Kong Valdemar, der gjerne vilde have frie Hænder over for de svenske Forhold, sluttede i Kolding den 7. Juli 1365 Fred og Venskab med de holstenske Grever; gensidige Klager skulde paakendes af to fra hver Side udnævnte Mænd, og fra dansk Side udsaa man hertil Klavs Limbek og Valdemar Sappi. Det har antagelig været som Følge af dette Nævns Virksomhed, at Kong Valdemar kom i Besiddelse af de to fynske Slotte Hindsgavl og Ørkil med Resten af Øen samt af Ærø og Taasinge. Hertug Henrik er vistnok snart kommet i udpræget Afhængighedsforhold til den danske Konge; i hvert Fald pantsatte han 1367 Langeland til ham



Fig. 18—19. Hertug Henrik Valdemarssøns Segl.

Fig. 18. Omskriften lyder: † s'HINRICI \* DOMICELLI \* IVCIE \*  $\frac{1}{11}$ . Fra Brev af 24. Maj 1360. — Fig. 19. Omskriften lyder: † s'SECRETVM \* HINRICI \* DVCS \* IVCIE.  $\frac{1}{11}$ . Fra Brev af 24. Marts 1366. Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

for 2700 Mark Sølv. 1365 fik Valdemar endelig ogsaa sluttet Fred med Hansestæderne i Vordingborg.

Kong Valdemar stod nu paa sin Magts Højde; men allerede i 1367 trak truende Skyer op over hans Hoved, idet et nyt omfattende Hanseforbund mod ham blev vedtaget paa et Møde i Köln i November 1367. Denne Optræden fra Hansestædernes Side blev dobbelt farlig, fordi den støttedes ved et Forbund med alle Kong Valdemars gamle Fjender: Hertug Albrekt af Meklenborg og hans Søn, Kong Albrekt af Sverige, Greverne Henrik og Klavs af Holsten samt et stort Antal misfornøjede jydsk Stormænd, hvis mest fremtrædende Mand naturligvis atter var Klavs Limbek. Derimod fandtes den sønderjydske Hertug ikke lige straks i Rækken af Kongens Fjender; men allerede i Marts 1368 synes han dog under Begivenhedernes Pres at have sluttet sig til dem. Kong Valdemar fandt Overmagten saa stor, at han tog den Beslutning at drage ud af Landet i April 1368 efter at have indsat den fædrelandssindede og statskloge Ridder Henning Podebusk til Hovedsmand i Danmark under Kongens Fraværelse.

De holstenske Grever rykkede — uden Tvivl med Hjælp fra den sønderjydske Hertug og fra de oprørske jydsk Stormænd — ind i Nørrejylland, og efter haarde Kampe lykkedes det dem at bemægtige sig største Delen af Landet og af de faste Borge; dog trodsede Koldinghus alle Angreb. Kampen forplantede sig ogsaa til Hertugdømmet, hvor den ovenfor nævnte Valdemar Sappi, der bl. a. ejede Borgen Nørre-

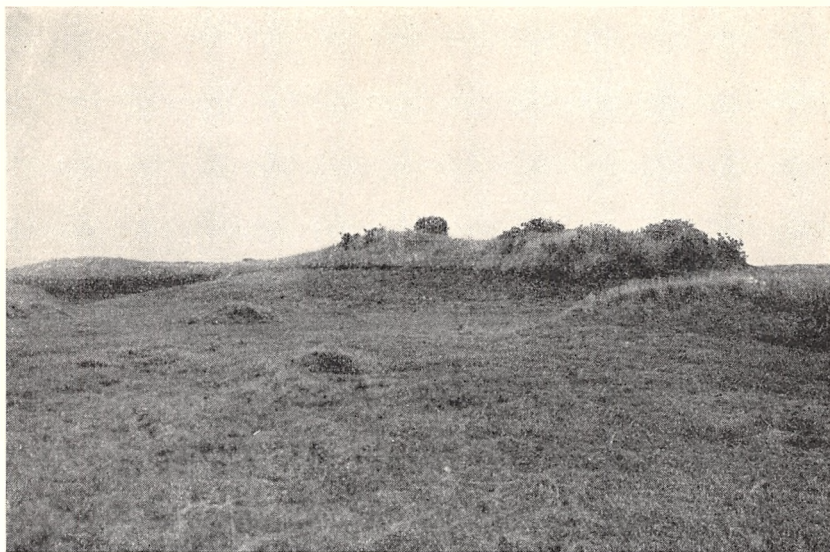


Fig. 20. *Norrevolde.*  
la Cour fot. (1935).

vold i Arrild Sogn (Fig. 20), forblev Kongen tro og derved kom i Strid med Limbekkerne, der sluttede sig til hans Modstandere; paa den nærliggende Borg Sønder vold i Roost Sogn sad Johan Limbeks Datter Helene som Formynders for sin lille Son Johan Munk, og et i 18. Aarh. optegnet Sagn vil vide, at de to Borgherrer gensidig ødelagde hinandens Borge — hvad der i Betragtning af hele Situationen og af, at begge Borges Tomter viser Spor af Ødelæggelse ved Ild, ingenlunde lyder usandsynligt. Valdemar Sappis hele Magtstilling maa i disse Aar være blevet undergravet af Limbekkerne, maaske er han faldet i Kampen mod dem.

Som det gik i Hertugdømmet, gik det i det store og hele ogsaa i Kongeriget: Kongens Modstandere triumferede, og den danske Regering maatte gribe til den eneste politisk mulige Udvej: at søge at splitte Modstanderne. Den indledte derfor i 1369 Forhandlinger om Særfred med Hanseaterne, og disse førte omsider i Maj 1370 til Freden i Stralsund med Hansestæderne. Freden maatte købes ved haarde Indrømmelser, bl. a. blev de kongelige Borge i Skaane overladt Hanseaterne for et Tidsrum af 15 Aar. Men ved Freden var det i alt Fald opnaaet at sprænge Hanseaterne ud af det store Forbund mod Danmark.

Endnu en Tid lang forblev Kongen dog i Udlandet, men da der ikke viste sig nogen Vej udenom, stadfæstede han omsider i Oktober 1371 Stralsundfreden.



*Fig. 21. Ruinen paa Tørring Voldsted.*  
Nationalmuseet fot.

I Aaret 1372 træffer vi Kong Valdemar hjemme i Riget igen, og der stod nu kun tilbage for ham at tilvejebringe en taalelig Fred med de holstenske Grever, den sønderjydske Hertug og de jyske Adelsmænd. Kongen gik nu energisk frem mod Fjenderne med sin sædvanlige Blanding af Vaabenmagt og Underhandlinger. Det vigtige Slot Tørring Vest for Haderslev, hvis saare anelige Voldsted endnu ses, omfattende to Forborge og en Hovedbanke, indbyrdes adskilte ved buede Grave (Fig. 21), søgte Kongen forgæves at indtage om Hosten 1372; her sad Henneke Limbek, en Søn af Klavs Limbek, der i Mellemtiden var død, som Slotsherre. Bedre Held havde Valdemar med Gram Slot længere Vest paa; senere paa Aaret trængte han frem til Flensborg og fik Staden i sin Magt. Ved denne Tid har han antagelig udsonet sig med Hertug Henrik af Sønderjylland, og i Januar 1373 sluttedes endelig Freden med de holstenske Grever og de jyske Stormænd. Holstenerne maatte opgive alle Krav paa, hvad de i den sidste Fejde havde bemægtiget sig, og de jyske Adelsmænd paa lignende Vis afstaa alt Krongods, som de havde tilegnet sig. Ved denne Lejlighed var det, at Ridderen Erland Kalv, der tidligere havde tjent Kongen, men under Fejden af Greverne var indsat til Hovedsmand bl. a. paa Riberhus og Aalborghus, overgav Borgene til Kongen og efter Sagnet blev modtaget af Valdemar med de spottende Ord, at han var gaaet bort med to Huse, men nu kom



Fig. 22. Hertuginde Richardis' Segl.

Omskriften lyder: . . . DOMIN[ E . . . . .  
 D]VCISSE IVCIE \* \* \* ca. 5/7. Fra Brev af  
 1. Jan. 1353. Thiset: Danske kgl. Si-  
 giller (1917).

sig Herredømmet i Landet og fandt nu godvillig Tilslutning til disse Be-  
 stræbelser hos den svage Hertug, der sikkert klart indsaa, at det lakkede  
 stærkt mod Enden med hans lille Riges selvstændige Stilling. Kongen ind-  
 ledte Underhandlinger med Enkehertuginde Richardis (Fig. 22) paa  
 Sønderborg, der Nyaarsdag 1373 førte til, at hun valgte Kongen til sin  
 Værg for alt det Gods, hun havde til Underhold i sin Enkestand. Her-  
 ved fik Kongen Haand i Hanke med det meste af Als og Sundeved, og  
 Resten af Øen indløste han efterhaanden fra de forskellige Panthavere.  
 Paa samme Maade gik han frem paa andre Steder i Hertugdømmet;  
 saaledes fik han indløst en Del Jordegods i Haderslev og selve  
 Haderslev Købstad og Slot med Tilliggende. Endelig overdrog  
 Hertug Henrik paa Danehof i Nyborg St. Hansdag 1374 Kongen sin  
 Ret til at indløse Gottorp Slot med alt Tilliggende fra de holstenske  
 Grever. Ogsaa sin Ret til Langeland opgav den unge Hertug ved denne  
 Lejlighed.

Greverne, der havde sat sig godt fast i Sydslesvig og endog opført en  
 ny Borg Nyhus Nord for Flensborg for at sikre sig mod Angreb nordfra,  
 afslog dog aldeles at indlade sig i Underhandlinger om Indløsningen.  
 Kongen fortsatte imidlertid uforstyrret sin Virksomhed med Generhver-  
 velsen af Sønderjylland; han fik ogsaa Tid til i 1374 at gøre Tog  
 imod Friserne i Ejdersted for at tvinge dem til at udrede Skat. Da  
 Hertug Henrik døde om Høsten 1375, begav hans Enke Kunigunde  
 sig straks til Valdemar og overdrog ham Tønder Slot, og hermed

tilbage som en Stud med tre. Til  
 Fejden med Erland Kalv er i øvrigt  
 knyttet en af de ældste Efterretnin-  
 ger om Anvendelse af Krudt i  
 Krigene i Norden; 1372 taler  
 Erland Kalv nemlig i et Brev om,  
 at hans Avindsmænd paa Gram Slot  
 havde villet føre Bossekrudt derud  
 fra Ribe.

Imidlertid nærmede Hertugdøm-  
 mets Skæbnetime sig med stærke  
 Skridt. Hertug Henrik var svagelig  
 og havde ingen Børn med sin Hu-  
 stru Kunigunde, saa det saa i høj  
 Grad ud til, at Abels Æt snart vilde  
 uddø, hvorved Lenet efter de al-  
 mindelige Regler vilde falde tilbage  
 til Kongeriget. Kong Valdemar  
 gjorde i hvert Fald alt for at sikre



var Kongen saa godt som Eneherre i den nordlige og vestlige Del af Sønderjylland, men naturligvis ikke i den anselige sydlige Del, som de holstenske Grever havde inde.

Det syntes da nu at trække op til en afgørende Kamp om Hertugdømmet mellem Kongen og Greverne; men inden denne var kommet til Udbrud, rantes Riget af den Ulykke, at Kong Valdemar døde paa Gurre Slot i Nordsjælland den 24. Oktober 1375. Han efterlod sig ingen mandlige Arvinger, idet Sønnen Kristoffer var død allerede 1363, og selve Spørgsmaalet om Tronfølgen i Danmark henstod saaledes aldeles svævende og uløst, idet det danske Kongehuses Mandslinje uddøde med ham faa Maaneder efter den sønderjydske Hertugslægt. Netop som der syntes at aabne sig gode Udsigter til Sønderjyllands Generhvervelse og Inddragelse under den danske Krone, blev Valdemar ved Døden afskaaret fra at fuldbyrde sin Rigssamling for Sønderjyllands Vedkommende, og det kunde se ud til, at alle Sunde var lukte for Hertugdømmets Genforening med Riget. Men Grev Klavs „priste Himlens Gud for at være blevet en saa mægtig Konge og Fjende kvit“.



## ANDET AFSNIT. HERTUGDØMMET SØNDERJYLLAND UNDER HOLSTENSK STYRE.

---

### 1. GREVERNE KLAVS OG GERHARD. DRONNING MARGRETHES GENVINDINGSFORSØG.

Valget af en dansk Konge stod væsentlig mellem Valdemars to umyndige Dattersønner, idet hans ældste Datter Ingeborg havde ægtet Hertug Henrik af Meklenborg og i dette Ægteskab født Sønnen Albrekt, medens hans yngste Datter Margrethe i sit Ægteskab med Kong Haakon af Norge havde født Sønnen Oluf. De holstenske Grever indgik i Januar 1376 en Overenskomst med Meklenborgerne, hvorved de opnaaede Overdragelsen af Hertugdømmet Sønderjylland og Løfte om Panterettigheder paa Fyn mod at hylde den unge Albrekt og love ham Hjælp til at vinde Danmarks Rige. Samtidig traadte adskillige af de tyske Adelsmænd, der havde vundet sig Gods og Indflydelse i Danmark under Kong Valdemar, over paa Albrekts Side, blandt dem særlig Holsteneren Benedikt Alefeld og Hennike Limbek.

---

*Fig. 23. Fra Ejdersted. Fotografi.*

Som Modvægt herimod samledes Stemningen inden for danske Stormandskredse mere og mere om Olufs Valg, for hvilket hans unge, men statskloge Moder virkede med stor Iver. I Maj 1376 valgtes da Oluf til dansk Konge paa Danehof i Slagelse.

Kun paa eet Punkt havde Margrethes Bestræbelser for at vinde Faderens Rige for sin Søn været ledsaget af afgjort Uheld: hun saa sig ikke i Stand til at hindre Holstenerne i at sætte sig fast i Sønderjylland. Ved Kong Valdemars Død var kun Sydslesvig med Hovedborgen Gottorp i de holstenske Grevers Hænder; men Margrethe tilbød forgæves at indløse Gottorp med Penge. Greverne satte sig ikke alene fast i Sydslesvig, men udbredte efterhaanden ogsaa deres Magt over det øvrige Hertugdømme, som Valdemar inden sin Død havde skaffet den danske Krone tilbage. Nu saas ret de uheldige Følger af, at den holstenske Adel i saa stort Omfang var indvandret i Landet og havde trængt den gamle danske Adel stærkt tilbage; de for en stor Del holstenske Lensmænd, der havde Slottene i Pant, solgte dem til Greverne; paa den Maade afhændede f. Eks. Henning Meinerstorp hele Øen Als til disse. End ikke et Forsøg fra Margrethes Side paa at redde den nordligste Del af Landet lykkedes; Greverne fratog Henneke Limbek, der atter havde nærmet sig til Margrethe, Tønder Slot, og medens Hertug Henriks Enke Kunigunde endnu i 1377 var Herre paa Haderslevhus og gav Kong Oluf Eneret til Slottets Indløsning, var Borgen allerede det næste Aar paa en eller anden Maade kommet i Holstenernes Hænder. Det samme var ogsaa Tilfældet med Friserne paa Vestkysten, som Kong Valdemar endnu kraftigt havde hævdet den danske Kronens Herredømme over; deres Land gled fra nu af over til Hertugdømmet som en Bestanddel af dette. Margrethe har aabenbart ikke følt sig stærk nok til at tage Kampen op mod Greverne og derfor med sin sædvanlige Statsklogskab foretrukket rolig at bie paa bedre Tider. Foreløbig søgte hun paa enhver Maade at styrke den svækkede Kongemagt og havde bl. a. den Tilfredsstillelse, at flere af de holstenske Stormænd, der efter Kong Valdemars Død havde sluttet sig til Meklenborgerne, atter gik over paa Kong Olufs Parti og fik Len i Danmark; saaledes var Henneke Limbek allerede 1378 Hovedsmand paa Riberhus, og endog Henning Meinerstorp, der havde overgivet Greverne Øen Als, tog atter Tjeneste hos hende.

Skridt for Skridt øgede den store Dronning Kronens Magt og Indflydelse. En meget stor Magtforøgelse medførte navnlig hendes Tilbagevinden af de skaanske Slotte fra Hansestæderne, der havde haft dem i Pant siden Stralsundfreden 1370, og som hun med stor Klogskab uden Sværdslag fik gennemført i Aaret 1385, da Pantetiden var udløbet. Men samtidig blev Tyngdepunktet i hendes Politik mere og mere forlagt over

mod Øst, fordi de svenske Stormænds voksende Misnøje med det meklenborgske Styre i Sverige aabnede hendes Søn Udsigt til at vinde den svenske Krone, og for med Eftertryk at kunne gøre Folkungernes Arvekrav gældende maatte Margrethe sikre sig imod, at Meklenborgerne havde de holstenske Grever til Forbundsfæller i Ryggen paa hende. Hun besluttede sig derfor til at bringe det Offer at overlade Holstenerne Sønderjylland som arveligt Len, hvorved jo i alt Fald den danske Krones Højhedsret over Hertugdømmet officielt anerkendtes.

Af Grev Gerhards Sønner var Klavs endnu i Live, medens den ældste, Jern-Henrik, var afgaaet ved Døden, og det blev derfor dennes ældste Søn Gerhard (Fig. 24), der fik Forleningen. Herom beretter den samtidige lybske Historiker Detmar ved Aaret 1386:

„I Tiden ved den første Vor Frue Dag [15. August] mødtes Dronningen af Danmark og den unge Konge paa Nyborg Slot med de holstenske Herrer. Da fuldbyrdedes Freden mellem det danske Rige og Holstenerne paa følgende Vilkaar: Holstenerne skal besidde Hertugdømmet Slesvig arveligt fra Barn til Barn og deraf gøre Riget Mandskab og Tjeneste; af den holstenske Greveslægt skal altid én være Herre og Hertug i Slesvig. Begge Parter skal aldrig føre Krig mod hinanden; kommer der Uenighed, vælger de Danske to af det holstenske Raad, Holstenerne to af Rigsraadet, og disse fire skal da stifte Forlig eller, om de ikke kan det, vælge en Opmand til Afsigelse af en endelig Kendelse. Tranekær Slot, som egentlig hører til Hertugdømmet, skal Kongen af Danmark besidde i tre Aar, og i samme Tid skal Holstenerne have de kongelige Frisere; siden skal der træffes endelig Bestemmelse herom. Mod Fjender skal den ene hjælpe den anden, og mod Røvere skal der holdes Landefred baade til Lands og til Vands. — Dette magede hun med stor Klogskab“.

I Holstenerpræstens Krønike (c. 1450) skildres den samme Tildragelse saaledes:

„Paa den Tid vilde bemeldte Dronning, der var en meget snedig Kvinde, ikke paa een Gang optænde flere Ilde, men hidkaldte Grev Klavs af Holsten og oprettede med ham et Fredsforbund til evig Tid og valgte ham til sin Fader og kaldte ham altid saaledes. Og til hans Broders, Grev Jern-Henriks, Søn Gerhard overdrog Dronningen med Samtykke af hele Rigets Raader, siddende paa Kongetronen med sin Søn Oluf, der da var voksen, i Borgen og Byen Nyborg i Landet Fyn, i Nærvær af mange Bisper, Prælater og Adelsmænd fra Riget Danmark og Landet Holsten, med stor Højtidelighed og Lensfanens Nedkastelse hele Hertugdømmet Jylland eller det slesvigske, at besidde af ham og hans Arvinger som Len til evig Tid. Nævnte Gerhard . . . . bojede Knæ for Kong Oluf og modtog Iklædningen med Hertugdømmet, hylkede nævnte Kong Oluf og hans Efterfølgere i Riget for sig og sine Arvinger og aflagde Troskabséd. Ligeledes aflagde den ældre Greve, Klavs, og bemeldte Hertug Gerhards Broder Albrekt Troskabséd“.

Som det vil ses, er begge de tyske Kilder enige om at betegne Forleningen som en yderst statsklog eller snedig Handling af Margrethe,

der sikrede hendes svenske Politiks Gennemførelse. Rimeligvis har den store Dronning tænkt sig, at der vel altid senere kunde aabne sig Lejlighed til ogsaa at genvinde Sønderjylland, og derfor indtil videre lukket Øjnene for de uheldige Følger af at anerkende et udenlandsk Fyrstehus som lovmæssig Indehaver af det gamle danske Land. Saa meget er vist, at hendes indre Magtfylde nødvendigvis maatte stige stærkt ved Forliget med Holstenerne, og dette fremhæver ogsaa den nævnte lybske Historieskriver Detmar med stor Tydelighed:

„Da dette var sket, blev Rigets hele Adel grebet af Frygt for denne Frues Visdom og Kraft og bød sig hende til Tjeneste; hun kaldte Fogederne i Landet til sig, rejste rundt fra Slot til Slot og omflyttede alle Vegne Fogederne fra det ene Sted til det andet, ligesom en Prior sender Munkene fra Kloster til Kloster. Dette



Fig. 24. Grø Gerhards Segl.  
Omskriften lyder: x s' gherard' † duc' † slewiceñ † ac † comit † holtsa<sup>e</sup> † storma<sup>e</sup> † et † schowenborch. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>. Fra Brev af 13. ell. 31. Marts 1395. Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

skete i en Fjerdedel af Aaret indtil Kyndelmisse (2. Februar), og saaledes blev Dronningen med hendes Son saa mægtig over hele Riget, at hun intet savnede“.



Fig. 25. Biskop Johan Skondelefs Segl.

Omskriften lyder: † s' ❖ D :: IOH  
:: EPI ❖ SLESW. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>. S.-H. Siegel  
des Mittelalters II. 1 (1933).

Det er ikke her Stedet til at gøre nærmere Rede for Margrethes storstilede skandinaviske Politik, hvori selv den store Ulykke, der ramte hende ved hendes Søns, Olufs, tidlige Død 1387, intet Afbræk gjorde, idet hun valgtes til Regentinde i alle de tre nordiske Lande. Under hendes Triumfer i Sverige skete der ingen Ændring i Forholdet til Hertugdømmet, hvor de holstenske Grever nu indrettede sig, som de var hjemme; i Flensborg prægedes saaledes Mønter med det hol-

stenske Nældeblad, og 1389 maatte ogsaa Biskop Johan Skondelef af Slesvig (Fig. 25) sværge Greverne Troskab. 1392 sluttede Margrethe paa ny Forlig og evig Fred med Hertug Gerhard og hans Arvinger, „uden at denne Dagtingen i nogen Maade maatte skade hende og hendes Arvinger i den Ed, Hylding og Pligt, som Gerhard, hans Brødre og Arvinger skyldte hende og hendes Arvinger [nemlig for Hertugdømmet Sønderjylland]“.

Da Margrethe i 1396 havde faaet sin Søsterdattersøn Erik, en Søn af Hertug Wartislavs af Pommern i hans Ægteskab med en Datter af Hertug Henrik af Meklenborg og Margrethes ældre Søster Ingeborg, hyldet som Konge i Danmark, maatte Hertug Gerhard paa ny aflægge Lensed til den nyvalgte Konge; dette fandt Sted paa et Møde i Assens samme Aar. Der synes dog at have hersket nogen Meningsforskel om Hertugens Tjenestepligt; Holstenerne hævdede, at de vilde have Sold for deres Krigstjeneste under den danske Krone, og dette synes Margrethe at have indrømmet dem; som Følge heraf benægtede senere danske Rigsraader, der havde været til Stede ved Mødet, at der overhovedet havde fundet en Forlening Sted. Dette er dog vist noget af en Overdrivelse; Greverne synes at have svoret Erik Troskabsed, men nogen højtidelig Overrækkelse af Lensfanen har dog næppe fundet Sted, saa at Lenshyldingen har kunnet betegnes som ufuldstændig. I Margrethes venkabelige Forhold til Hertug Gerhard synes denne Episode dog ikke at have gjort noget Skaar; heller ikke den højt ansete Grev Klavs' Død i en høj Alder (1397) fremkaldte nogen Ændring i Forholdet; Gerhard støttede hende bl. a. senere i Striden om Gotland over for den tyske Ordens Stormester.

Den Medbør, som den holstenske Greveslægt i lang Tid havde haft, skulde dog snart svigte Greverne, da de forsøgte at tvinge de frihedselkende Marskbønder paa Vestkysten til Underkastelse. Mod Nordfriserne i Sønderjylland, der ikke havde glemt deres gamle Selvstændighed, som de saa ofte havde hævdet i blodige Kampe med de danske Konger, gjorde Gerhards Broder Albrekt et Tog 1399 og tvang Ejderstederne til Underkastelse; derimod led han et Nederlag over for Nordstrandingerne. Ogsaa mod Ditmarskerne, som deres Farfader Grev Gerhard „den Store“ havde gjort et forgæves Forsøg paa at undertvinge, foretog Greverne Krigstog, men med endnu mindre Held; 1403 faldt Albrekt paa Tog imod dem, og 1404 led ogsaa Gerhard samme Skæbne. Hertug Gerhards Fald blev for Margrethe den gunstige Lejlighed, hun længe havde ventet paa, til at søge at genvinde Hertugdømmet for Danmarks Krone.

Den holstenske Greveslægt var efterhaanden meget udtyndet; efter Gerhards og Albrekts Fald i Kampen mod Ditmarskerne var der ikke

flere af Jern-Henriks Sønner i Live end Bisp Henrik af Osnabrück. Med sin Hustru Elisabeth af Brunsvig (Fig. 26) havde Gerhard to Sønner, og en tredje fødtes efter Faderens Dod. Mellem Gerhard og Henrik havde der hersket et daarligt Forhold, og Gerhard havde ikke ønsket ham til Formynder for sine Børn. Uden at tage Hensyn hertil brød Henrik nu løs og satte sig i Besiddelse af Holsten, som Hertuginde maatte overlade ham, mod at han afstod fra ethvert Krav paa Andel i Formynderstyrelsen af Sønderjylland.

I Fællesskab sluttede saa hun og Henrik Fred med Ditmarskerne.

Enkehertuginde Stilling var dog stadig meget vanskelig; hendes Forhold til de ledende Stormænd, blandt hvilke den sønderjydske Drost, den holstenske Ridder Erik Krummedige til Rundtoft i Angel, var den mest fremtrædende, var præget af gensidig Mistro, og hun var i en vedvarende Pengesforlegenhed. Hun tyede da til Margrethe om Hjælp og Understøttelse samt Pengesforstrækninger. Den snilde Dronning var forberedt paa at udnytte denne Situation til Kronens Bedste og gik straks i Gang med ved List og Lempe at skaffe sig Magten i Landet. Først og fremmest bevægede hun Enkehertuginde til at overdrage den unge Kong Erik Formyndereskabet for hendes ældste Søn, den umyndige Hertug Henrik, og opnaaede yderligere, at Elisabeth sendte Sønnen til Danmark for at opdrages dér. Holstenerpræstens Krønike beretter herom:

„Denne Dronning var over al Maade snedig. Da hun efter Hertugens Dod saa og hørte om de styrende Holsteneres Mængde og Tvedragt, udregnede hun, at hun kunde faa det slesvigske Hertugdømme i Jylland tilbage. — — Derefter lod bemeldte Dronning Fru Hertuginde med Formynderne kalde til sig, og ved at give nogle af Stormændene Gaver og store Løfter blev hun [rettere: den unge Kong Erik] gjort til Formynder og Værge for hele Hertugdømmet. Og Borgen Lille Tønder [o: Tønder Slot, i Modstrætning til Møgelstønder] fik hun i Pant for Penge paa det Vilkaar, at naar som helst de vilde have Borgen igen, skulde den gives tilbage uden Tab. Dog tog hun af Friserne, der hørte under samme Borg, paa samme Tid lige saa meget i Skat, som hun havde givet for Pantet“.

Paa Tønder Slot satte Margrethe Erik Krummedige (Fig. 27) til Hovedsmand og sikrede sig herved denne fremragende Stormand, og



Fig. 26. Hertuginde Elisabeths Segl.

Omskriften lyder: † s' elizabeth † dvcisse  
† sleswicen † comit † holtzat † zc. 1/1.  
Fra Brev af 9. Oktbr. 1409. Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

Enkehertuginde selv bød i 1405 de „kongelige“ Friserer at være Dronningen eller hendes Stedfortræder hørige og lydige. Haderslevhus indløste hun fra den Panthaver, der havde Slottet inde, og af Slægten Limbæk købte hun bl. a. Slottet Trøjborg i Vestslesvig og overlod denne Borg til Bispestolen i Ribe, og erhvervede ogsaa adskillige mindre Ejendomme, saasom Skinkelsborg i Stenderup S. Øst for Kolding, som Limbekkerne i sin Tid havde købt af Slægten Skinkel. I det hele stillede Margrethe sig efter sin Sædvane yderst venlig mod Kirkens Mænd; til Bisp Eskil af Ribe, som havde forstrakt hende med Penge, pantsatte hun, som ovenfor nævnt, Trøjborg med Lø Herred, hvorved denne Borg med dens Tilliggende ligesom Møgeltønder unddroges det sønderjydske Værneting og lagdes under Viborg Landsting; herved blev Grunden lagt til de senere kongerigske Enklaver i disse Egne. Biskop Johan (Skondelef) af Slesvig overlod til Gengæld for modtagen Velvilje 1406 Bispesædets to faste Borge i Sydslesvig, Svavsted ved Trene og Stubbe i Svansø, til Dronningen paa 6 Aar mod en aarlig Afgift. Paa denne Maade fik Margrethe efterhaanden helt indkredset, hvad Hertuginde endnu havde tilbage af Sønderjylland, og denne begyndte saa smaat at blive betænkelig ved Venskabet med den snilde Dronning.

Under alle disse urolige Forhold og dette svage Styre led Retssikkerheden i Landet i høj Grad, idet alle og enhver søgte at tage sig selv til Rette; to kongelige Udsendinge blev saaledes udplyndrede undervejs til Lybæk, og Friserne i Ejdersted gjorde et forgæves Forsøg paa at indtage Borgen i Svavsted. Baade de holstenske Stormænd og Enkehertuginde begyndte at se skævt til Dronning Margrethes Virksomhed i Hertugdømmet; Elisabeth søgte atter Udsoning med sin Svoger Bisp Henrik og kaldte sin ældste Søn Henrik tilbage fra Danmark (1408) for at hindre, at han fik en dansk Opdragelse.

Det trak stærkt op til formelig Strid mellem Dronningen og Holstenerne; Enkehertuginde og Bisp Henrik indbød Borgmester og Raadmænd af Flensborg til sig og tog dernæst deres Gæster til Fange for at sikre sig Stadens Troskab. Om Begivenhedernes videre Udvikling berettes i den holstenske Krønike:

„Kong Erik lod som Rigets Styre Grev Henrik [o: Bisp Henrik af Osnabrück] og alle Landets Stormænd kalde for sig tingvis til en Dag i Kolding paa Grund af en Plyndring, der var overgaaet samme Danske af Holstenerne, og forlangte, at der skulde gives en Erstatning af 11.000 Mark“.

Dette Møde i Kolding fandt Sted 1409; Erik fik her sat igennem, at det danske Rigsraad maatte betragtes som den øverste Instans i denne Strid, da Hertugdømmet var et Len af den danske Krone, og Raadet fik i Hindsgavl paa Fyn gennemført en Overens-



komst, hvorved Bisp Henrik og hans Svigerinde maatte undertegne en Forskrivning paa 10.000 Mark lybsk og for denne Sum pantsatte Flensborg By med Borgen Nyhus til Erik og Margrethe.

„Da Kongen,“ hedder det i den holstenske Krønike, „nærmede sig Staden Flensborg med en stor Styrke, saa det for nogle ud, som han kunde have taget Staden med Magt, hvis den ikke var blevet overgivet til ham. Grev Henrik overgav, sit Løfte tro, Staden til Kongen, med Borgen Nyhus, der først var blevet opført af Grev Klavs til dens Forsvar og laa omtrent en halv Mil fra Staden. — — Men Kongen glemte sine Ord og Løfter og . . . . fandt stedse fra Dag til Dag, mens han dvælede i Flensborg, ny Grunde til Tvist og Uenighed“.

Margrethe synes ved denne Lejlighed eller maaske snarere tidligere at have gjort et Forsøg paa ved List at faa selve Gottorp Slot i sit Væрге; dette kendes dog kun fra den holstenske Krønike, der herom beretter følgende:

„Imidlertid nærmede Dronningen sig, som var hun uvidende om dette, og kom til Hertuginde i Slesvig og gav mange gode Løfter og vilde bilægge alting. — — Og hun forlangte paa Tro og Love at faa Borgen Gottorp overdraget, om det saa kun var for en Time, for den Sags Skyld, at de Danske, naar de hørte om en saadan Enighed imellem dem, snarere vilde forsone sig med Holstenerne. Hertuginde, der stolede paa Dronningens Ord og Løfter, tilbød hende at komme til Borgen med nogle af de fornemste Raader fra Danmarks Rige. Og med et stort Følge, skønt det var mod Aftalen, drog Dronningen ind i Borgen, satte et Kors paa Taarnet og kyssede det og forlangte Nøglerne, og da hun havde faaet dem, holdt hun og Hertuginde Maaltid sammen. Men Dronningen sagde afsides til en af sine Raader ved Navn Ridder Henning Skarpenberg: Er det i Orden? Denne Henning Skarpenberg vendte Blikket mod Taarnet og saa dér nogle, som drak og spillede. Ti Borgfogeden havde paa Grund af Dronningens alt for store Følge ladet et Fad Øl bringe til Taarnet fra Huset. Og Dronningen sagde til ham: Er det i Orden? Da han svarede nej, kaldte hun ham hemmeligt til sig; han fortalte, at han havde set Taarnet fuldt af Mennesker. Da Dronningen hørte dette, blev hun forskrækket og begyndte at græde bitterligt; hun rejste sig og sagde til Hertuginde: Du har ingen Tillid til mig; ilde skal det gaa dig og dine. — Og hvis ikke de Folk i Taarnet var blevet set, vilde hun have beholdt Borgen for stedse; men Gud ske Tak trak hun sig altsaa tilbage med tomme Hænder“.

Fra holstensk Side gik man i hvert Fald i Vinteren 1409—10 angrebsvis til Værks over for de Danske. Holstenske Adelsmænd trængte ind i Flensborg, overfaldt og saarede Bisp Johan af Slesvig og førte ham fangen sydpaa; derefter rettedes Angreb mod Bispens to Borge, af hvilke



Fig. 27. Erik Krummediges  
Segl.

Omskriften lyder: sigilvm: erik crvmedik. <sup>1</sup>/<sub>11</sub>.  
Bruges 1410—25. Thiset: Danske ad. Sigiller (1905).

Stubbe straks blev indtaget, medens Svavsted først overgav sig hen paa Sommeren. Dermed var Margrethes og Eriks Hovedstøtte i Syd-slesvig gjort uskadelig, og ved Pinsetid meddelte Enkehertuginde, at hun var villig til at udbetale Pantessummen for Flensborg. Modtagelsen heraf blev dog afslaaet fra dansk Side; man ønskede ikke atter at udlevere Staden til Holstenerne. Disse kaldte nu ogsaa Greveslægtens Overhoved Adolf af Schauenburg, Slægtens Stamslot, til Hjælp. Men ogsaa den unge Kong Erik greb nu til Vaaben og indtog Øerne Ærø og Als; i Lejren for Sønderborg lod han i August 1410 den mægtige hallandske Adelsmand Abraham Brodersøn halshugge, fordi han havde brudt „den Fred, som Kong Erik og hans Raad og Hr. Abraham Brodersøn selv havde lyst paa Landet Als“.

Men havde Kongen personlig saaledes Heldet med sig, var det gaaet helt anderledes med den anden danske Hær, som under Anførsel af jyske Stormænd, blandt hvilke særlig fremhæves Henning Skarpenberg og Mogens Munk, var trængt ind i Vestslesvig for at sikre Herredømmet over Friserne. Hæren naaede ikke at undsætte Svavsted og blev den 12. August ved Eggebæk (Fig. 28) angrebet af en holstensk Hærstyrke i Forbindelse med frisiske Hjælpetropper; om Slagets Udfald beretter den holstenske Krønike hoverende:

„Men paa den Tid drog Grev Adolf af Schauenburg . . . . i Marken mod de Danske med Holstenerne og nogle Bremere, og alle faldt med een Vilje over de Danske paa den flade Mark ved Landsbyen Eggebæk og dræbte mange af dem; men af Resten tog de saa mange til Fange, at de for at indløse deres Liv betalte 60.000 Mark. Og en, der var rigere end alle andre, Mogens Munk, blev dræbt. Skarpenberg blev taget til Fange og udrædt for sig alene 10.000 Mark. — — Og denne Sejr gav altid siden efter Holstenerne et frimodigt Hjerte til at kæmpe med de Danske; ti een Holstener vejede i Slaget op mod fem Danske“.

Imidlertid sluttedes der i September Vaabenstilstand i Flensborg, og under de følgende diplomatiske Forhandlinger udfoldede Margrethes Snille sig endnu en Gang i sit fulde Omfang. Allerede i Oktober bestemtes, at hver Part skulde beholde sine Erobring, og med Hensyn til Flensborgs Skæbne blev Afgørelsen udsat til Maj 1411. Kort efter fik Dronningen indløst Aabenraa Slot og By med Tilliggende (Varnæs, Søgaard og Alslev, S. Rangstrup Herred, Rise Herred og det halve af Barsø samt Kværn og Stenbjærg i Angel) fra Panthaveren Hertug Erik af Sachsen og var dermed Herre i hele Nordslesvig. Allerede i Marts samledes man til et nyt Forhandlingsmøde paa Koldinghus, og her vedtoges en femaarig Vaabenstilstand paa meget gunstige Vilkaar for de Danske: Holstenerne skulde tilbagegive Bisp Johan af Slesvig de to Borge (Stubbe og Svavsted), og Kong Erik til Gengæld udlevere de



*Fig. 28. Ved Eggebæk.  
la Cour fot. (1935).*

to erobrede Øer Als og Ærø; Tønder Slot med Tilliggende skulde Margrethe beholde al den Tid, Pantebrevet lød paa, og Flensborg skulde være i dansk Værge i de fem Aar, Stilstanden varede. Inden denne udløb, skulde der holdes et Fredsmøde i Nyborg, og her skulde der efter dansk Ret afsiges en Voldgiftsdom af et Nævn, der skulde bestaa af lige mange danske og holstenske Raader; kunde Nævnet ikke enes, skulde Sagen indankes for den tyske Kejser Sigismunds Dom. Medens Striden hidtil væsentlig havde drejet sig om Formynder-skabet i Hertugdømmet, aabnedes der ved denne Bestemmelse Adgang til fra dansk Side at drage selve de holstenske Grevers Lensret-tigheder i Hertugdømmet i Tvivl og faa Sagen paakendt efter dansk Ret, hvad der unægtelig set fra dansk Synspunkt var en stor Vinding.

Denne Vaabenstilstand forekom ikke uden Grund de holstenske Stormænd meget ufordelagtig, og de besluttede sig derfor uden videre til at bryde den paa Trods af alle Traktater. Det hedder herom i den holstenske Krønike:

„Da endvidere Holstenerne saa, at Staden Flensborg var de Danskes Forpost, og at de Danske ikke vilde give den tilbage, gik Erik Krummedige med nogle Holstenerne lønligt om Natten over Vandet ind i den og indtog først Klosteret [o: Graabrødreklosteret] og derefter Staden. Paa den anden Side lagde Kongen, der indehavde Bjærget ved Staden og Borgen derpaa, sig med en stor Somagt foran Staden for at erobre den. Men

Hertuginde tilkaldte sine Brodre, Bernhard og Henrik, Hertuger af Brunsvig, som med en stor Hær, over 1400 Heste, kom deres Søster og hendes Sønner til Hjælp. Da sluttede Kongen og Dronningen, da de fornam, at saa stor en Mængde kom hid fra fjerne Egne af Jorden, en Overenskomst med Hr. Henrik, Hertug af Brunsvig, og lovede at give Bjærgtet tilbage til Flensborg. Men da den fremmede Hær drog bort, beholdt Kongen Bjærgtet som tilforn. Dog bevogtedes det af Holstenerne, der ikke forlod Staden, og bemeldte Hertug Henrik af Brunsvig, der atter var blevet tilkaldt, kom tilbage til Flensborg med nogle Folk, dog ikke saa mange som før. Paa den Tid opstod der en Pest eller Blodgang i Staden, saa at de maatte trække sig tilbage uden Afgørelse. Da tog Kongen Staden tilbage“.

Stadens Overgivelse til de Danske var dog, hvad man ikke kan se af Krøniken, Frugt af en Forhandling, til hvilken man fra begge Sider havde tilkaldt Hertug Ulrik af Meklenborg som Opmand, endskønt han nærmest stod i Kong Eriks Tjeneste. Det var Margrethe (og ikke Kong Erik), som personlig gav Møde ved Flensborg den 7. Oktober for at modtage Voldgiftsmandens Afgørelse, og den 24. Oktober holdt Dronningen sit Indtog i Flensborg og modtog Borgernes Hyl- dingsed; mod det holstensksindede Parti blev der gaaet frem med strenge Straffedomme.

Flensborgs Genvinding var den store Dronnings sidste Sejr; faa Dage efter døde hun d. 28. Oktober 1412 om Bord paa sit Skib i Flensborg Havn, rimeligvis som et Offer for den Farsot, der herskede i Staden. At Dødsfaldet vakte Jubel blandt hendes holstenske Avinds- mænd, kan ikke undre; man mærker endnu en hadefuld Efterklang deraf i de triumferende Ord, hvormed den holstenske Krønike en Menneske- alder senere beretter om hendes Død:

„Bemeldte Dronning Margrethe af Danmark, alle disse Ulykkers Ophav, trende Rigers Herskerinde, havde dog ved sit Livs Ende, saa vidunderligt det er, ikke i sine Rigers saa vidtstrakte Lande en eneste Fodsbred Jord, hvor hun kunde faa Lov til at dø; men medens hun opholdt sig paa et Skib foran Staden Flensborg, forlod under et mægtigt og forunderligt Uvejr med Lyn og Torden Sjælen hendes Legeme“.

Havde Fjenderne Grund til at hovere, saa havde de Danske lige saa megen Aarsag til dyb Sorg over hendes Død, ikke mindst fordi hun efterlod Sønderjyllands Generhvervelse som et ufuldendt Værk, til hvis Fuldførelse Udsigterne unægtelig ved hendes Død i høj Grad formørkedes; ti netop i denne vanskelige Sag havde der været god Brug for den afdøde Dronnings enestaaende politiske Snille.

## 2. ERIK AF POMMERNES KAMP (1412—35).

Foreløbig saa dog alt nok saa lovende ud. Den unge Kong Erik var vel af pommersk Fyrsteslægt og saaledes egentlig en Udlænding i Dan-

mark, men han havde af sin store Fostermoder lige fra Barndommen af faaet en udpræget nordisk Opdragelse og opfattede det afgjort som sit Kald at fortsætte sin Kongegerning i de af hende anviste Spor. Han følte sig i høj Grad som de tre nordiske Rigers næsten enevældige Hersker, og det var ham baade en Æres- og en Hjertesag at fuldføre Margrethes ufuldendte Værk ved at inddrage Hertugdømmet Sønderjylland under Danmarks Krone og vriste det helt ud af Holstenernes Magt. Ingen anden dansk Konge har ført en saa haardnakket Kamp for dette Formaal; naar Udfaldet alligevel ikke svarede til Indsatsen, beroede dette dels paa Opgavens Vanskelighed, dels paa visse Brist i Eriks Begavelse og Karakter: han savnede sin Fostermoders diplomatiske Snilde, og hvor hun var smidig og vindende, optraadte han paa staaeligt og rethaverisk. Disse Fejl røbede sig dog først efterhaanden, som Aarene gik, i deres fulde Omfang, men de var ikke des mindre i høj Grad medvirkende til, at Kong Eriks ihærdige og i



*Fig. 29. Dronning Margrethes Alabasterstatue fra hendes Gravmæle i Roskilde Domkirke.  
Nat. Mus. fot. (1926).*

mange Maader beundringsværdige Kamp for Sønderjyllands Genvinding blev en Tragedie.

Allerede i Dronningens levende Live synes man at kunne spore en vis Forskel mellem hendes og Eriks Optræden i det sønderjydske Spørgsmaal; medens hun udfoldede hele sit diplomatiske Snilde, foretrak Erik det rene Retsstandpunkt og tog, vistnok i højere Grad end Dronningen havde ønsket det, sin Tilflugt til den aabne Magtudfoldelse; Margrethe havde haft nok at gøre med at udjævne de Vanskeligheder, som den unge Konges fremfusende Optræden beredte hendes Politik. Efter hendes Dod fortsatte Erik naturligvis endnu mere uhindret ad sine egne Veje. Endnu medens Dronning Margrethe levede, havde Erik under Forhandlingerne søgt at gøre gældende, at Holstenerne ved at bære Avindskjold paa deres Lensherre havde forbrudt deres Ret til Hertugdømmet; men samtidig synes Erik at have afæsket de endnu levende danske Rigsraader, der havde overværet Assensmødet 1396, et Vidnesbyrd om dettes Forløb, og dette gik ud paa, at der overhovedet ingen Forlening havde fundet Sted — en Paastand, der næppe i sit fulde Omfang lod sig forlige med Margrethes tilsyneladende venskabelige Forhold til den afdøde Hertug Gerhard, og hvis Hævdelse i alt Fald stemmede daarligt overens med Paastanden om, at Holstenerne ved at optræde som den danske Krones Fjender havde deres Len forbrudt.

Ifølge Aftalerne af 1411 skulde de gensidige Klagemaal vedrørende Hertugdømmet afgøres ved et Fredsmøde i Nyborg; dette blev i 1412 ansat til St. Hansdags Tider 1413. Efter Aftale mellem Kong Erik og den ny Formynder for de umyndige holstenske Grever, Enkehertuginde Elisabeths Broder Hertug Henrik af Lyneborg, udsattes Voldgiftsmødet til St. Jakobs Dag (25. Juli), og til den fastsatte Tid mødte da Hertug Henrik i Nyborg med sine seks udvalgte Voldgiftsmænd og ventede en Realitetsforhandling om de større og mindre gensidige Klagepunkter, uden at ane noget om det rent principielle Retsstandpunkt, som Kongen agtede at indtage. Han blev derfor saare overrasket ved at finde en højtidelig Rigsforsamling, et Danehof, for sig, og hans Forbavselse steg, da han paa sit Andragende om at lade hans Søsterbørn faa Hertugdømmet til Len af Danmark ligesom deres Fader, fik det Svar, at Grev Gerhard netop i 1396 havde nægtet at tage Sønderjylland til Len af Kronen. Endvidere forkastede Erik de af Hertugen udnævnte Voldgiftsmænd med den Motivering, at de hverken stammede fra Kongeriget eller fra Hertugdømmet. Herimod søgte Hertug Henrik at gøre gældende, at der kun havde været Tale om et Forligsmøde, ikke om en retslig Dom; men Kong Erik, der paa dette Punkt kunde henholde sig til Ordlyden af Forliget af 1411, bad de fire tilstedeværende

tyske Fyrster udtale sig om, hvorvidt han ikke havde Ret i Forstaaelsen af denne Traktat. Da disse havde givet ham Medhold, udtalte Kongen dernæst over for Danehoffet, at da Holstenerne ikke vilde modtage Voldgiftsdommen, vilde han kræve sin Ret hos den af Danehoffet udvalgte Dommer, Rigskansleren Bisp Peder af Roskilde. Denne bad saa de fire tyske Fyrster stævne Hertug Henrik, hans Søster og Søsterbørn samt Erik Krummedige og deres andre Raader, fordi de ulovligt havde bemægtiget sig Dele af Hertugdømmet. Da ingen af dem gav Møde paa Stævnedagen, erklæredes de at have udvist Trods mod Retten. Kongen udtalte nu over for Danehoffet, at Enkehertuginde Elisabeth og hendes Holstenerne havde brudt deres Tjeneste til ham og hans Moder Dronning Margrethe ved at gribe til Vaaben mod disse deres Lensherrer; han nedlagde derfor Paastand paa, at Hertugdømmet Slesvig, der i sig selv tilkom ham som mødrene Arv (Valdemar Atterdags Dronning, den sønderjydske Helvig, var jo hans Oldemoder), i hvert Fald efter Lensretten var hjemfaldet til Kronen, fordi Lenets Indehavere havde brudt deres Troskabsed til denne ved at føre Krig mod Danmark. I Overensstemmelse med denne af Kongen nedlagte Paastand afsagde Bisp Peder den Dom, at disse havde baaret Avindskjold paa Riget og derved i Henhold til den sjællandske Lovs Bestemmelser om dette Forhold havde forbrudt alt deres Eje af Jord og andet Gods, idet de imod al Lensret havde bekriget deres Lensherre, hvorved Hertugdømmet var hjemfaldet til Kongen og Kronen; desuden skulde de betale Erstatning til Kongen.

Kong Erik har sikkert været meget tilfreds med denne af den øverste danske Domstol fældede Kendelse; men hvis han havde tænkt sig, at Holstenerne vilde rette sig efter Dommen, maatte han snart opdage, at han havde taget grundigt fejl; det fremgik tydeligt nok af Enkehertuginde og hendes Sønners Adfærd, at de ikke agtede at respektere Dommen, men stadig kaldte sig Hertuger af Slesvig, som om intet var hændt. Kong Erik ønskede dog ikke for den Sags Skyld at bryde Vaabenstilstanden, der jo først udløb 1416, og foreløbig indtraadte der derfor ikke nogen Ændring i den politiske Situation som Følge af Kendelsen; et Forlig af August 1413 om Udveksling af Fanger og om den af Holstenerne i Hertugdømmet prægede Mønt bragte kun en Løsning af visse praktiske Spørgsmaal. Derimod søgte Erik at bevæge sin Fætter, den tyske Kejser Sigismund, til at stadfæste Dommen, idet han 1414 sendte Slesvigbispens Johan Skondelef til Kejseren i dette Ærinde; dette lykkedes dog først i det følgende Aar, idet Kejseren den 14. Juni 1415 paa Kirkeforsamlingen i Konstanz stadfæstede den i Nyborg afsagte Dom.

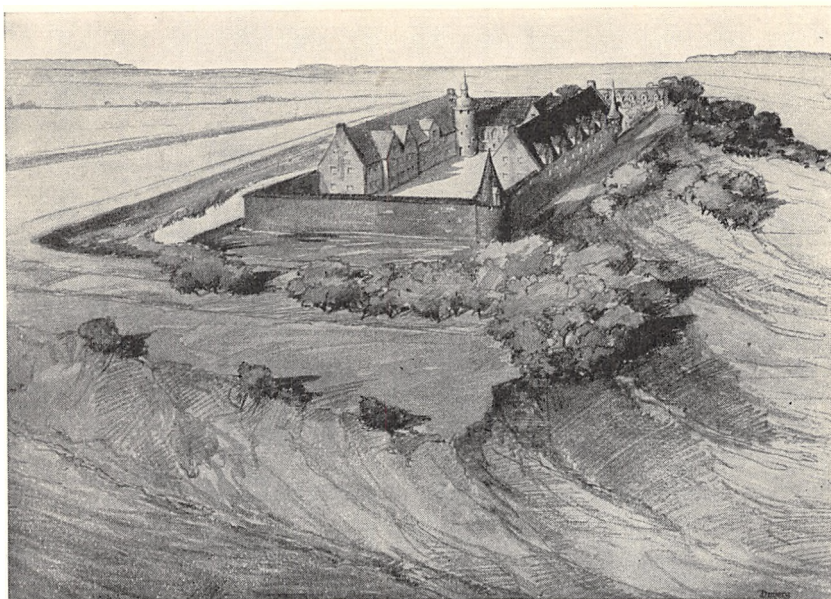


Fig. 30. Marieborg (Duborg).  
Rekonstruktion af Erwin Nøbbe, Flensborg.

Imidlertid traf Kong Erik omfattende Forholdsregler til den Kamp om Sønderjylland, der uundgaaelig maatte komme, naar Vaabenstilstanden udløb 1416. Navnlig benyttede han Lejligheden til at opføre en ny og stærk Borg ved Flensborg paa „Bjærgtet“ Nord for Byen, kaldet Mariebjærg eller Marieborg, senere Duborg (Fig. 30) efter en af de første Befalingsmænd Jens Due (Fig. 31). Om Slottets Udseende giver to Billeder fra det 16. Aarhundrede en Forestilling: dels Byprospektet i Braunius' *Theatrum urbium* 1585, dels et lignende, malet som Baggrund paa det Beyerske Epitafium i Flensborg Frue Kirke fra 1591. Slottet var af lignende Dimensioner som Gottorp: c. 70 Meter langt, 53 Meter bredt; det bestod væsentlig af to parallelle Huse, forbundne mod Nord ved en Portbygning; mod Syd begrænsedes Gaardspladsen af en høj Spærrmur. Paa Billederne ses kendelige Spor af de Omændringer, som i Renaissancetiden blev foretaget med Slottet. Dette forfaldt aldeles i Løbet af 18. Aarh.; dets sidste Rester ryddedes dog først henimod Aar 1900. — Foruden denne stærke Borg ved Flensborg lod Kongen i 1415 opføre en Række Be-



Fig. 31.  
Jens Dues Segl.  
Omskriften lyder:  
s iessæ dvfe. 1/1.  
H. Petersen: Danske ad. Sigiller (1897).





*Fig. 32. Kongsborg.*

Voldstedet skjuler sig bag Trægruppen i Billedets Mellegrund. la Cour fot. (1935).

fæstningsanlæg i Sydslesvig. Nord for Slien byggede han lige over for Bispeborgen Stubbe en Borg ved Linaa, og lidt længere inde ad Fjorden en stærk Skanse, den saakaldte Kongsborg (Fig. 32); endvidere befæstedes Vedelspang Nord for Slesvig By, og vesterude opførtes Nord for den anden Bispeborg Svavsted en Borg imod Friserne ved Trenen, der fik Navnet Friserborg eller Fredeborg.

Af Grev Gerhards Sønner havde den ældste, Henrik (Fig. 33), nu naaet Myndighedsalderen; deres Morbroder Hertug Henrik af Lyneborg trak sig tilbage som Formynder og tog sig betalt for sin Ulejlighed ved at faa en Række Slotte, bl. a. Gottorp og Plön, overdraget i Pant for de Udlæg, han havde haft. Den unge Hertug fandt ganske vist Støtte hos sin Farbroder Henrik; derimod svigtede nu adskillige af de i Sønderjylland indvandrede Adelsmænd af holstensk Æt deres Hertugs Sag og traadte med Erik Krummedige i Spidsen over til Kongen, bl. a. flere af Slægterne Rönnov, v. d. Wisch og Sehested; Erik Krummedige fik overdraget Befalingen paa Tønder Slot. Det saa saaledes truende nok ud for de unge Grever, da Vaabenstilstanden udløb i Foraaret 1416, og det var kun en ringe Trøst, at de sydlige Frisere, navnlig Ejderstederne, havde sluttet sig til dem for at have en Forbundsfølle i Kampen mod deres Arvefjender Ditmarskerne.

Kong Erik indledte Kampen med et Overfald paa Øen Femern,

der blev besat i Pinsen 1416; Borgen Glambæk maatte overgive sig og fik dansk Hovedsmand, og Øboerne maatte udrede en stor Krigsskat for at slippe for Plyndring. Derfra sejlede Kongen ind ad Slien for at angribe Slesvig By, hvor de Danske satte sig fast paa den lille Holm Jørgensborg og indesluttede Staden til Lands. Angrebet førte dog ikke til noget Resultat; de Danske trak sig atter tilbage, maaske paavirkede af det Ulykkesbudskab, at det var lykkedes Friserne at indtage Friserborgen den 18. Juli. Ogsaa Borgen ved Vedelspang blev indtaget af Holstenerne (Fig. 34); desuden aabnede de deres Havne for Kaperskibe, der vilde drive Søroveri paa de nordiske Riger, og vakte ved disse Hindringer for det fredelige Handelssamkvem Hansestædernes stærke Forbitrelse. Heraf benyttede Kongen sig paa sin Side og stillede Stæderne i Udsigt, at hvis de ikke modsatte sig de holstenske Kaperier, maatte han selv aabne sine Havne for lignende Kaperskibe. Hansestæderne vedtog da — med Undtagelse af Hamborg, der støttede Schauenburgerne — at udruste Fredsskibe mod de holstenske Kapere. Kongen opfordrede derefter Hanseaterne til Mægling og Voldgift; disse gik ogsaa ind herpaa, men Parterne kunde hverken enes om Sted eller Form for Mæglingen. Under alt dette tog Holstenerne Femern tilbage den 23. Oktober; Slottet Glambæk udholdt dog en formelig Belejring og erobredes først den 13. December. End ikke med dette Resultat lod de virksomme og krigslystne Holstenerne sig nøje; de iværksatte et Vinterfelttog i Vest-slesvig, hvor det lykkedes dem at erobre Tønder Slot fra Erik Krummediges Hovedsmand dér paa Borgen; et Forsøg fra dansk Side paa at tage Borgen tilbage blev afslaaet af Friserne. Endvidere styrkede den unge Hertug Henrik sin Stilling ved at slutte Forbund med den unge Hertug Albrekt af Meklenborg, en Søn af den afsatte Kong Albrekt af Sverige.

Imidlertid fortsatte Kongen sine Forhandlinger med Hansestæderne, og disse resulterede i et formeligt Forbundsforslag, som kom til Drøftelse paa et Hansemøde i Maj 1417. Her mødte ogsaa en Udsending fra Hertug Henrik for at opnaa Stædernes Mægling. Forhandlingerne herom trak i Langdrag, men omsider vedtog man dog et Forslag om et Voldgiftsmøde i Flensborg ved Vor Frue Himmelfarts Tider (15. Avgust), som endelig ogsaa fik Hertug Henriks Tilslutning.

Inden den Tid var der dog sket vigtige Hændelser paa Krigsskuepladsen. Kong Erik havde samlet en talrig Flaade og en stor Hær og stak i Søen i Slutningen af Maj, uden at nogen vidste, hvem Angrebet gjaldt. Kongen blev længe ude i rum Sø, og hans Fjender lignede ham allerede ved en Bæver, der ikke kunde trække Halen op af Vandet; men pludselig, midt i Juli, løb han ind i Slien og indesluttede Slesvig By, der maatte overgive sig allerede den 18. Juli. Det var en betydnings-

fuld Sejr, Erik her havde vundet ved at indtage Hertugdømmets gamle Hovedstad, og den gjorde sikkert dybt Indtryk overalt i Norden; selv en Aarvog i det fjerne Vadstena i Sverige beretter om den og tilføjer, at hvis Kongen med det samme havde angrebet Gottorp, havde han ogsaa indtaget Borgen, efter Udsagn af nogle af dem, der kom tilbage fra Belejringen.

Det blev den unge Hertugs gamle Farbroder Henrik, der reddede Situationen for ham; han ilede personlig til Hamborg for at bede om Hjælp, og da Borger-skabet dér i Byen i Forvejen var opskræmt over de andre Hansestæders uvenlige Stilling til det demokratiske Styre i Staden, fandt Greven god Sangbund for sin Henvendelse; der sluttedes et formeligt Forbund mellem Staden og de holstenske Grever, og der lovedes disse militær Hjælp. — Samtidig gjorde Kongen et Hæretog mod Friserne ved Ejderen og tog en Mængde Kvæg til Bytte, ligesom han førte 80 fornemme Frisere med til Slesvig som Gidsler.

Imidlertid kom den aftalte hanseatiske Mægling i Gang — lidt senere end efter Aftalen — paa Øen Jørgensborg i Slien den 28. August. Hertug Bernhard af Lyneborg anmodede her paa Hertug Henriks og hans Brøders Vegne om disses Forlening med Hertugdømmet; men Kongen afviste Kravet med, at han først maatte have Klarhed over sin Ret til Hertugdømmet, som var hans mødrene Arv. Man gik da over til Voldgiftsspørgsmaalet, men kunde heller ikke komme til Enighed herom, og Krigen udbrød da paa ny. Holstenerne havde nu



Fig. 33. Hertug Henrik Gertssøns Segl.  
Omskriften lyder: s'hinrici · ducis · sleswi-  
censis · comitis · holsacie & stormar. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>.  
Fra Brev af 9. Aug. 1416. Thiset: Danske  
kgl. Sigiller (1917).

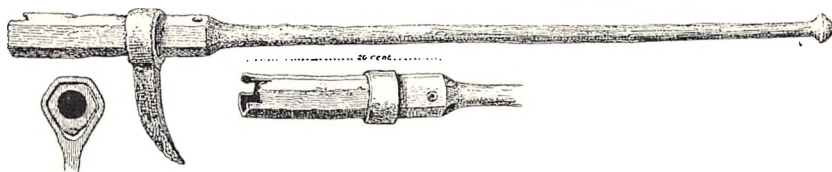


Fig. 34. Lodbøsse fra Kampene om Vedelsvang.  
Træsnit.

faaet en Del nordtyske Fyrster til Hjælp og angreb Kongsborgen ved Slien, men uden Held; derimod lykkedes det dem at indtage Bispeborgen Stubbe. Ditmarskerne, der var Kongens Forbundsfæller, angreb deres gamle Arvefjender Friserne Nord for Ejderen og tog ligesom Kongen et stort Bytte af Kvæg. Dermed endte Felttoget uden større Resultater for nogen af Parterne. Da et nyt Hanseatmøde i Oktober traadte sammen i Wismar, var disse derfor noget venligere stemte over for Mæglingstanken, og efter ret langtrukne Forhandlinger enedes man endelig om et Forligsforslag, som Kongen antog i Slesvig den 14. November.

Dette gik ud paa, at der skulde herske Vaabenstilstand indtil Mikkelsdag (29. September) næste Aar, og til Sikkerhed for Freden skulde begge Parter overlade Hanseaterne deres sidste Erobringer: Kongen skulde overdrage dem Slesvig By med de tilstødende Strækninger i Angel og Friserherrederne, Hertugen Tønder Slot med de Bønder der fra Egnen, som havde hyldet ham. I Mellemtiden skulde der fældes en Voldgiftsdom af et fra begge Sider udpeget Nævn; kunde dette ikke enes, skulde Hertugerne Bugislav af Pommern (for Kongen) og Bernhard af Lyneborg (for Holstenerne) fælde Kendelsen, og kunde de heller ikke blive enige, skulde Voldgiftsmændene i Fællesskab vælge en Opmand. Til Hovedsmænd i Slesvig udsaa Erik Krummedige og Fikke van Vitzen. Holstenerne skulde lukke deres Havne for Sørøverne.

Næste Aar (1418) fandt der i Slesvig By et Fredsmøde Sted, hvor dog Kongen ikke personlig gav Møde, men lod sig repræsentere af nogle tyske Fyrster og Erik Krummedige med nogle andre Raader; men Holstenerne nægtede at forhandle med disse. Det saa nu atter noget truende ud, men det lykkedes dog en lybsk Sendefærd, der gæstede Kong Erik i Roskilde, at opnaa en Forlængelse af Stilstanden paa to Aar indtil Mikkelsdag 1420. Kongen klagede dog over, at Stilstanden blev misligholdt fra Stædernes Side; bl. a. havde han mistet 3 Herreder, formodentlig Gottorps Tilliggende, og Bispen af Slesvig havde ikke faaet Stubbe Fogedi tilbage. Endelig enedes man om at holde et nyt Møde i Slesvig i Avgust 1419 angaaende Vaabenstilstandens formentlige Misligholdelse; men nogen Voldgiftsdom blev ikke afsagt, og de gensidige Klagemaal fortsattes.

I 1420 kom det til yderligere Haandgribeligheder. En Flok Sørøvere, saakaldte Vitaliebrødre, kaprede i Elbmundingen nogle Skibe og førte en Del af Byttet til Bispeborgen Svavsted, og da det fandtes her ved Ransagelse, lod Hamborgerne Borgen gaa over i Hertug Henriks Besiddelse. Derefter udsendte Hamborgerne tolv Skibe mod de Danske, hvem de overvandt i en Søkamp, hvorefter de plyndrede paa Øerne ud for Ribe. Samtidig traf Kong Erik omfattende Foranstaltninger

til et nyt Felttog; der udbødes Mandskab fra alle tre Riger, og ved Pinsetid laa han med en stor Flaade under Lolland. Hanseaterne frygtede for, at det skulde gaa ud over deres Handel og skikkede Sendemænd til Kongen desangaende; denne klagede paa sin Side over, at Hanseaterne sløjfede Slesvig Bys Befæstning. Nye Forhandlinger i Slesvig By førte ikke til noget Resultat, og Kong Erik besluttede nu at bryde Vaabenstilstanden, der allerede var blevet gennemhullet af Modstanderne, og med Magt fremtvinge en Afgørelse af Stridsspørgsmaalene.

I Begyndelsen af Juli lettede han Anker fra Kysten af Lolland og landede paa Femern. Dette første Angreb lykkedes det dog Øboerne at afslaa, og Kongen drog saa videre med Flaaden til Holstens Østkyst, hvor Byen Oldenburg blev erobret og brændt. Derefter vendte Erik sig paa ny mod Femern, og denne Gang lykkedes Angrebet bedre: hele Øen blev besat, og den faste Borg Glambæk erobret. Kongen var forbitret paa Øboerne paa Grund af deres forrige Frafald og sit første uheldige Angreb; han prisgav Øen til Troppernes Rov, Mord og Brand, og de samtidige Kilder udmaler i grelle Farver Krigsmændenes løsslupne Hærgen; saaledes hedder det i den svenske Rimkrønike:

Kongen lod dem af Kirken tage,  
 hver en Trevl af dem drage  
 og siden af Kirkegaarden drive;  
 de, uden [udenfor] vare, lode dem ej leve,  
 de stunge dem gennem med deres Spjud  
 og kasted dem over Kirkegaarden ud;  
 de, uden stode, hugge og stunge,  
 at dem faldt ud baade Lever og Lunge.  
 — — End lod han der mere gøre,  
 Kvinder og Børn alt deden [derfra] føre,  
 Kvinder og Møer vorde der skændt,  
 Gud forbarme sig over den umilde Hævn.

Over denne Krænkelser af Vaabenstilstanden, der jo først udløb Mikkelstdag 1420, besværede Holstenerne sig kraftigt i Lybæk og krævede endog Vaabenhjælp af Staden; herpaa indlod Lybækkerne sig dog ikke, men søgte stadig sammen med de andre vendiske Stæder at mægle en ny Vaabenstilstand. Det lykkedes dem ogsaa at faa et Forligsmøde i Stand i Flensborg, og her sluttedes saa i November en ny Stilstand, der skulde vare til Mikkelstdag 1421; ved Pinsetid skulde saa Voldgiftsmænd fra begge Parter mødes og dømme i hele Mellemværendet mellem Kongen og Holstenerne, særlig angaaende Hertugdømmet.

Til fastsat Tid traadte Voldgiftsmændene sammen; de bestod udelukkende af tyske Fyrster. Det viste sig dog snart, at de ikke kunde enes,



Fig. 35. Biskop Henrik v. d.  
See's Segl.

Omskriften lyder: S' - henrici |  
dei | grā | epi | ecce | Sleswicen.  
1/1. Hoffmann: S.-H. Siegel des  
Mittelalters II. 1 (1933).

og i Slutningen af Maj fremkom hver Parts Opmænd med sin særskilte Udtalelse. Holstenernes Voldgiftsmænd erklærede i Overensstemmelse med saksisk Ret, at de holstenske Grever i mange Aar havde haft Hertugdømmet inde, og det maatte være tilstrækkeligt, at de godtgjorde dette ved officielle Bevisligheder. Kongens Voldgiftsmænd holdt derimod lige saa skarpt paa, at Dommen skulde fældes efter dansk Ret, og efter denne eksisterede der ifølge deres Paastand overhovedet ikke Arvelen inden for Danmarks Rige, hvad der udelukkede Rigtigheden af Holstenernes Paastand.

I Aftalerne om Voldgiften havde man dog indsat en Bestemmelse om, at Voldgiftsmændene i Fællesskab skulde vælge en Opmand, hvis de ikke selv kunde enes indbyrdes, og til denne Opmandsstilling var Parterne blevet enige om at vælge den tyske Kejser Sigismund. Men heller ikke om Rækkevidden af dette Skridt kunde Enigheden opretholdes; medens Erik opfattede Opmandsstillingen som et personligt Tillidshverv, der var overdraget Sigismund, paastod Holstenerne, at Meningene var, at Afgørelsen skulde forelægges det romerske Rige, d. v. s. at Kejseren skulde afsige Dommen sammen med Kurfyrsterne. Hanseaterne, der fremfor alt ønskede Fred, fik gennemført et nyt Forhandlingsmøde i Flensborg i December; men her mødte Kongen ikke, og Hanseaterne søgte forgæves at mægle mellem de kongelige Raader og Holstenerne.

Saaledes stod alt stadig hen i det uvisse, og Kong Eriks faktiske Magtstilling i Hertugdømmet var i Løbet af de seks Aar, hans Kamp med Holstenerne havde varet, i Virkeligheden blevet kendeligt forringet. Bispeborgene havde han mistet; Tønder Slot, som Holstenerne havde maattet overlade Hanseaterne, havde disse imod Vaabenstilstandens Bestemmelser atter givet tilbage til Greverne, og Slesvig By, som Kongen ogsaa havde maattet overlade Hanseaterne at styre, kom ligeledes imod Forliget i Grevernes Hænder, uden at man nøjere veed, hvordan og hvornaar disse Overdragelser har fundet Sted. Desuden havde Holstenerne Magten i Nordfrisland og paa Als. Et stort Tab for Kronens Sag i Sønderjylland var den sidste dansksindede Slesvigbiskops, Hans Skondelefs, Død i 1421; i Steden for

ham valgte Domkapitlet sin holstenskindede Provst Henrik von der See (Fig. 35), der atter 1429 afløstes af en indfødt Holstener Klavs Wulf (Fig. 36).

Værre var det dog, at den fremragende og indflydelsesrige Adelsmand og Godsejer Klavs Limbek den yngre, en Sønesøn af Kong Valdemars ovenfor omtalte Drost af samme Navn, nu gik over til Holstenerne. Hans Herresæde var Tørning Vest for Haderslev, og han havde fire tilliggende Herreder i Pant (Gram, Frøs, Kalslund og Hviding) foruden Vesterhavsoerne Sild og Før samt Salling Herred i Sydfyn. Han havde hidtil været Kongen tro, men dog jævnt hen klaget over de kongelige Fogeder i Sønderjylland; nu blussede hans Misfornøjelse med Kongens Regering op i aabent Fjendskab. Allerede under Voldgiftsmødet i 1421 havde han krævet sin Ret af Kongen; da han blev afvist, opsagde han Kong Erik Huldskab og Troskab og sluttede sig til Holstenerne. Idet disse saaledes til Tønder Slot i Vest kunde føje Tørning længere ovre mod Øst, var Kongens hele Magtstilling i Nord-slesvig alvorligt truet. Fra Kronens Side saa man tydeligt Faren og gjorde i 1422 flere kraftige Forsøg paa at afværge den, men disse mislykkedes. Først prøvede man fra dansk Side at erobre Tønder, men blev slaet tilbage med stort Tab. Dernæst søgte man at indtage Tørning og byggede to Modborge, hvoraf Spor endnu findes i Skoven Nord for Tørning (Fig. 37), mod denne faste Borg; men den unge Hertug kom til Undsætning for Besætningen, og der stod flere heftige Kampe i Borgens Omegn, der endte uheldigt for de Danske. Om en af disse hedder det i et i de gamle adelige Slægtebøger opbevaret Vers:

Ved Immervad  
der fik Danmark hendes Bad;  
ved Hogenskilds Nid  
alt Folket laa bleg og hvid.

Immervad ligger i Nærheden af Tørning; i Slægten Huitfeld levede en Tradition om, at den oprindelig bar Navnet Hogenskild, men tog Navneforandring, fordi Peder Hogenskild, der var Mærkesmand ved Immervad, førte sig ilde i denne Kamp.

Ogsaa et Angreb fra dansk Side paa Øen Als mislykkedes, og Kongens Stilling i Sønderjylland, hvor Flensborg var hans



Fig. 36. Biskop Klavs Wulfs Segl. Omskriften lyder: s z nicolai :: episcopi :: ecclesie :: Sleswicn. <sup>1/1</sup>. Hoffmann: S.-H. Siegel des Mittelalters II. 1 (1933).

Hovedvaabenplads, var saaledes alvorligt truet. Samtidig konsoliderede Greverne deres gode Forhold til den talrige og mægtige holstenske Adel ved Udstedelsen af et Fribrev, hvorved de bl. a. erkendte, at de holstenske Mænd ikke var forpligtede til Krigstjeneste paa egen Bekostning uden for Landets Grænser, ligesom Adelen ikke var pligtig at yde andre Skatter („Beder“) end dem, den frivillig vedtog. Ved disse betydningsfulde Indrømmelser til Adelen som Stand, der blev af afgørende Betydning for det holstenske Ridderskabs senere Magtstilling, sikrede Greverne sig Adelens Hjælp i deres langvarige Kampe mod den danske Konge, og Forholdet mellem Fyrstmagt og Adel i Holsten, der ingenlunde altid havde været helt venskabeligt, bragtes ind i et roligt Spor.

Udenrigspolitisk svækkede det yderligere Kong Eriks Stilling, at han i Løbet af Aaret 1422 kom i et spændt Forhold til Hansestæderne, efter at disses Venskab for ham i de senere Aar efterhaanden var blevet betydeligt afkølet, dels paa Grund af den for dem ugunstige Uro og Krigstilstand, der raadede i de danske Farvande, dels fordi Kongen for at ophjælpe de indenrigske Købstæder ofte tilsidesatte Hansestædernes Handelsprivilegier; det kunde endog synes at trække op til et almindeligt hanseatisk Forbund mod Kong Erik.

Paa dette Tidspunkt greb imidlertid de storpolitiske Forhold ind i Striden og vendte tilsyneladende denne til Gunst for Erik. I Böhmen var det hussitiske Oprør udbrudt, og de böhmiske Folkehære havde ikke alene helt fordrevet Kejserens Hære fra deres Land, men truede endog med at oversvømme de tilgrænsende Egne af Tyskland. Over for denne Hussiternes kætterske Stormflod søgte Sigismund at samle hele Tysklands Magt og sende en fælles Rigshær mod Böhmen, og for den Sags Skyld ønskede han ivrigt at gøre Ende paa alle indre Fejder i Riget. Til disse regnede han ogsaa Eriks Strid med Holstenerne og besluttede derfor at sende Fyrst Henrik Rumpold af Glogau i Schlesien op til disse Egne for at mægle imellem Kongen og Holstenerne.

Denne kom til Lybæk i Oktober 1422, og nu fik de fredelige Strømninger atter helt Overhaand i Hansestæderne, saa de paa ny sendte en Underhandler til Kongen. Derfra drog Fyrst Rumpold videre til Flensborg, hvor den unge Hertug Henrik netop var i Færd med at angribe Byen. Dette Angreb fik Fyrsten nu afværget og standset Fjendtlighederne fra holstensk Side, hvorefter han drog videre til Kong Erik. Ved hans Virksomhed kom det snart til et nyt Forligsmøde i Flensborg mellem Kongen og Greverne, og Nyaaarsdag 1423 offentliggjordes det afsluttede Forlig, som gik ud paa, at begge Parter havde samtykket i, at Fyrst Rumpold i Henhold til Fuldmagt fra Sigis-





*Fig. 37. Voldstedet af den ene „Modborg“ ved Torning.  
la Cour fot. (1935).*

mund fældede Dom i Sagen; dog forbeholdt Fyrsten sig Ret til at henvise Sagen til Sigismunds egen Dom. Indtil Dommen faldt, skulde der være Fred mellem Parterne, der hver især skulde beholde, hvad de sad inde med. Samtidig mægledes Forlig mellem Kong Erik og Hansestæderne; Kongen gjorde en Del reelle Indrømmelser med Hensyn til Gennemførelse af fri Handel og Tilbagegivelse af beslaglagt Købmandsgods m. m., men opnaaede saa ogsaa til Gengæld et formeligt Forbund med Hanseaterne, hvad der altid havde været hans politiske Ønske. Fyrst Rumpold fik store Gaver af Kongen til Tak for hans Medvirkning ved Forliget, og Erik fejrede hans Bryllup med en pommersk Hertugdatter. Kort efter Brylluppet blev Fyrsten dog syg og døde efter nogen Tids Forløb; Kongen lod ham jordfæste i Haderslev. Herved blev Domsafsigtelsen foreløbig udskudt; men Erik henvendte sig nu selvfølgelig til Kejser Sigismund selv, hvem jo ogsaa Modparten havde anerkendt som Opmand.

I Avgust 1423 drog Erik til Pommern og agtede sig videre til Schlesien for at møde Kejseren i Breslau og personlig tale sin Sag for ham; men Sigismund saa sig nødsaget til at sende Afbud og stævnedes saa begge Parter til at møde for sig i Ungarns Hovedstad Ofen efter tre Maaaneders Forløb. Erik drog derfor foreløbig hjem igen, men ved Nyaarstid 1424 rejste han atter sydpaa gennem Polen og naaede i Februar ned til

Sigismund i Ofen. Her udvirkede han straks, at Kejseren sendte to af sine juridiske Raader til Danmark for at indhente nøjere Oplysninger om Stridsemnet mellem Kong Erik og de holstenske Grever. Kejserens to Tillidsmænd, der begge var italienske Jurister, ledsagedes til Flensborg af Kong Eriks Hovmester Erik Krummedige og hans Kansler Jens Pedersøn, og disse skaffede dem alle ønskede Oplysninger fra dansk Side. Derimod naaede de to Jurister ikke paa tilsvarende Maade at modtage Holstenernes Vidneforklaringer, da de ikke vilde rejse til Gottorp, hvorhen kun de selv, men ikke de danske Fuldmægtige havde faaet sikkert Lejde. De hertugelige Vidner afgav da deres Vidnesbyrd over for Bispen af Slesvig, som stadfæstede deres Udsagn. Den 21. Juni var Sendemændene atter tilbage i Ofen, og den store Proces for Kejserens Domstol tog sin Begyndelse.

Den danske og den holstenske Opfattelse af Stridsspørgsmaalene stod i skarp indbyrdes Modstrid, og ingen af dem rummede den fulde Sandhed. Fra holstensk Side gjorde man gældende, at Sønderjylland fra gammel Tid havde været et Hertugdømme, der laa i Tyskland paa Grænsen mod Danmark, og som Greveslægtens ældste Adkomstbrev til Landet beraabte man sig paa Forleningsbrevet af 1326 til Grev Gerhard den Store, men fortav, at denne Forlening var bortfaldet faa Aar efter ved Hertug Valdemars Nedlæggelse af den danske Krone og Genindtræden i den sønderjydske Hertugstilling. Naar man yderligere fra holstensk Side paaberaabte sig den til samme Grev Gerhard og hans Efterkommere af Hertug Valdemar indrømmede Ret til Forlening med Sønderjylland, hvis Hertugen døde uden Livsarvinger, var dette ogsaa som juridisk Bevis af ret mislig Art, da Hertugen jo ikke var død barnløs, men havde efterladt sig Sønnen Henrik, den sidste sønderjydske Hertug af Abels Æt. Med mere Ret henviste Holstenerne til den yngre Gerhards Forlening med Sønderjylland i Nyborg 1386 og i Assens 1396. Medens man fra dansk Side let kunde bevise, at Sønderjylland var gammelt dansk Land og ikke vedkom det tyske Rige, var det ikke saa let at slippe uden om disse to Forleninger, og fra dansk Side havde man endnu 1413 ikke ligefrem benægtet disse Forleningers, i hvert Fald ikke den førstes, Realitet, men væsentlig henholdt sig til den Paastand, at Greverne havde baaret Avindskjold mod deres Lensherre og derfor havde forbrudt deres Len.

Fra Kronens Side var man imidlertid i de følgende Aar kommet til en helt anden Opfattelse af Stridsspørgsmaalet, der allerede havde sat sit Præg paa flere af de danske Indlæg ved Forligsmøderne, og man fejler næppe ved at antage Kong Erik for den egentlige Hovedmand for denne nye Synsmaade. Erik, der jo

fra Tyskland var vel kendt med det almindelige europæiske Lensvæsen (Feudalvæsen), var med Rette kommet til den Opfattelse, at dette i Grunden slet ikke fandtes i Danmark; de danske Adelsmænd var jo Selvejere, og en Lensmand betød paa dansk ikke andet og mere end en kongelig Embedsmand (Ombudsmand), der ved Kronens Gunst havde faaet et af dennes Slotte med tilliggende Omraade at forvalte, allerhøjest paa Livstid, ofte kun som Pantelen, der bortfaldt, naar Indløsningssummen udbetales; arvelige Len var derimod ukendte. De i Overensstemmelse hermed fra dansk Side nedlagte Paastande stadfæstedes ved Tingsvidner fra Landstingene i Rigets forskellige Landskaber, der støttedes ved Erklæringer fra enkelte fremragende Sønderjyder som Erik Krummedige, Abbed Oluf i Ryd Kloster og en Borgmester fra Flensborg. Det fremhævedes tillige fra dansk Side, at det holstenske Herredømme i Sønderjylland kun daterede sig dels fra ældre Pantsættelser, dels fra Holstenernes voldelige Erobring af Landet efter Kong Valdemars Død 1375.

Dette sidste var jo ubestridelig rigtigt som faktisk Oplysning, og de holstenske Paastande om Forleningerne af 1386 og 1396 syntes jo aldeles fejede til Side ved de fra dansk Side fremlagte Beviser for, at et Lensvæsen i europæisk Forstand ikke fandtes og ikke kunde findes i Danmark, fordi det stred mod dansk Ret. I Virkeligheden var Sagen dog betydelig mere indviklet. Der var ganske vist ingen Tvivl om, at Landstingene i det store og hele havde Ret i deres Beviser for, at Feudalvæsenet stred mod dansk Ret; men fra denne Regel dannede rigtignok Fyrstelenene, af hvilke nu kun Sønderjylland stod tilbage, medens de andre, som Halland og Blekinge, for længst var inddragne under Kronen, en afgang Undtagelse; de var netop Len i europæisk Forstand, der gik i Arv fra Fader til Søn, og for hvilke Lensmanden skyldte Lensherren en vis Tjenesteydelse, særlig i Krigstilfælde. Selv om man fra dansk Side med Lethed kunde godtgøre Hertugdømmets gamle Danskhed ved at henvise til det over hele Sønderjylland (de frisiske Herreder fraregnede) talte danske Sprog og til Jydske Lovs Gyldighed over hele Jylland, Hertugdømmet iberegnet, kom man dog ved at anvende Paastanden om Lensvæsenets Udanskhed paa de sønderjydske Forhold alt for let uden om den Kendsgerning, at Hertugdømmet i det meste af to Aarhundreder havde bestaaet som et selvstændigt og indtil 1375 i Abels Æt praktisk talt arveligt Len under den danske Krone — et Len, som de holstenske Grever virkelig med formel Ret i 1386 og 1396 havde faaet tildelt af Kongen af Danmark med fuld Arveret for den schauenburgske Greveslægts Mandslinje. Ganske vist maatte denne Forlening siges at have været en Følge af den

holstenske Erobring af Landet og var saa at sige blevet den danske Krone paatvunget, idet denne kun paa den Maade kunde hævde sin Stilling som Landets egentlige Overherre; hvor meget dette Forhold betød i juridisk Henseende, var et andet Spørgsmaal, som man i 1413 fra dansk Side havde taget Stilling til ved at nedlægge Paastand paa, at Schauenburgerne havde deres Len forbrudt, fordi de havde baaret Avindskjold paa deres Lensherre, men som man nu ved Processen for Kejserdomstolen ved sine generelle Paastande om Lensvæsenets Udanskhed paa Forhaand havde afskaaret sig fra at komme nærmere ind paa.

Da først Kejserens juridiske Raadgivere var vendt hjem fra Danmark, gik selve Processen hastigt fra Haanden. Begge Parter fremlagde deres Beviser og Vidneudsagn, og da man fra holstensk Side paa ny erklærede, at Sigismund var uberettiget til alene, uden Kurfyrsterne, at fælde Dom i Sagen, afviste Kejseren denne Paastand. Sigismund, der personlig stod Erik nær, maa utvivlsomt have følt sig slaaet af de stærke danske Beviser for det europæiske Lensvæsens Uforenelighed med dansk Ret; han fældede den 28. Juni den endelige Dom i Sagen, og denne gik ud paa, at hele Sønderjylland med direkte og brugeligt Herredømmes Ret tilhørte Kong Erik og Danmarks Rige, medens der ikke tilkom de holstenske Grever nogen Ret til Hertugdømmet som Len. Dermed var Holstenernes Paastand aldeles underkendt, og Sønderjylland var tildømt den danske Krone som en med de andre danske Landsdele ligestillet Provins. Dommen, som Verdens øverste Hersker havde fældet (de gamle Forestillinger om den tysk-romerske Kejser som Verdens Overhoved var jo endnu ikke helt glemte), havde saaledes givet den danske Konge fuldstændig Ret, og Erik kunde glad og lykkelig tiltræde en Pilegrimsrejse til det hellige Land som Tak til Forsynet.

Hertug Henrik søgte dog endnu en Udvej for at slippe for Kejserdommen; han lod sin Sagfører, Domprovst Nicolaus Sachow af Slesvig, appellere sin Sag til Paven, med den Begrundelse, at hverken han selv eller hans yngre Brødre efter romersk Ret var fuldmyndige, og at Paven som faderløse Børns Værge derfor burde antage sig deres Sag. Men Tiderne var ikke de samme som for to Aarhundreder siden, da Pavedømmet stod paa sin Magts Højde, og under et stærkt Pres fra Sigismund opgav Pave Martin 5. at blande sig i Sagen. I Begyndelsen af Aaret 1425 var Erik atter paa Hjemvejen fra sin Pilegrimsfærd, besøgte paa ny Sigismund i Ungarn og kom i Maj tilbage til Danmark, stolt over Sagens Udfald.

Hvis Kong Erik tør formodes at være vendt hjem fra sin Pilegrimsfærd med en sikker Tillid til, at Kejserdommen havde bragt den sønder-



nydske Sag til en endelig Afgørelse, saa nødte i hvert Fald Kendsgeringerne ham snart til at opgive saadanne sangvinske Forhaabninger. Der var ikke Tale om, at Holstenerne gjorde det ringeste Skridt for at anerkende Dommen, og Kongen saa sig derfor nødt til at indstille sig paa at sætte haardt imod haardt. Han kunde dog ikke faa sine Rustninger færdige i Løbet af Aaret 1425 og maatte derfor opsætte Kampen til det følgende Aar. I September Maaned gik han endda med til et nyt Mæglingsforsøg paa et Møde i Lybæk. Kongen gav dog ikke personlig Møde, men hans Udsendinge, blandt hvilke Erik Krummedige var den betydeligste, gik mærkeligt nok ind paa, at der næste Aar paa St. Jakobsdag skulde afholdes et nyt Voldgiftsmøde, hvor Fyrsternes Tillidsmænd skulde afgøre, om Sigismunds Dom skulde staa ved Magt eller ej. Naturligvis kunde Kong Erik ikke antage dette Forslag, der jo reducerede Kejserdømmens Betydning til intet, og han drev sine Rustninger med forøget Iver for at slaa det afgørende Slag mod Holstenerne i 1426.

Inden Toget kom i Stand, holdt Kongen dog først efter Aftale et Møde med hanseatiske Udsendinge i Vordingborg ved Pinsetid. Han søgte her paa ny at vinde Stæderne for sig og lovede dem Erstatning for, hvad Skade de havde lidt til Søs i Krigsaarene, hvis de vilde hjælpe ham til at gennemføre Kejserdømmen. Sendemændene svarede, at det overskred deres Fuldmagt at give noget afgørende Svar herpaa, og lovede at forelægge Sagen for deres respektive Byraad. Hvis Kong Erik havde tænkt sig, at Hansestæderne ogsaa denne Gang vilde være ham følgagtige, skulde han dog snart opdage sit Fejlsyn. Vi staar her over for Kongens største politiske Fejlregning; medens hans kloge Fostermoder Margrethe med Rette havde faaet den Ros af sine Avindsmænd, at hun aldrig paa een Gang vilde optænde to Ilde, stod hendes halsstarrige Fostersøn nu over for den Situation at skulle føre Krig med Holstenerne og Hanseater paa een Gang. Han havde ved sin i og for sig priselige Iver for at fremme de danske Købstæders og den danske Handels Tarv og ved sin dermed sammenhængende afvisende Holdning over for Hansestædernes Krav om Overholdelse af deres traktatmæssige Handelsrettigheder efterhaanden stødt de nordtyske Stæder fra sig, og da disse ikke kunde faa gennemført deres Krav ved et venskabeligt Forhold til Kongen, besluttede de nu at lægge deres Politik over paa en anden Bov og genoplive det i Kong Valdemars Tid med Held gjorte Forsøg paa at sikre sig politisk Indflydelse i Danmark, især ved at vinde Herredømmet over Øresundskysterne.

Allerede paa et Hansemøde i Lybæk ved St. Hansdagstid 1426 var Stemningen truende over for Kongen; men uden at ænse dette begyndte

han ved samme Tid Krigen med Holstenerne og drog ned gennem Sønderjylland; den 21. Juli aabnede han Belejringen af Slesvig By og opførte paa Hesterbjærg uden for Staden en Modborg, som fik det betegnende Navn Avindsborg (Fig. 38). Hertug Henrik ilede til Lybæk og bad om Hjælp; denne opnaaede han dog ikke straks, men Raadet besluttede at gøre endnu et Forsøg paa at mægle. Denne Indblanding blev dog aldeles afvist af Kongen, og et nyt Hanseatmøde blev ansat til Midten af September i Rostock. Allerede inden dette fandt Sted, var Krigslykken i Hertugdømmet gaaet Kongen imod; Hertug Henrik sikrede sig Frisernes Bistand ved at love dem at stadfæste deres gamle Landslove og Vedtægter, og det lykkedes ham at undsætte baade Slesvig By og Gottorp med Levnedsmidler, medens Sørøverne (Vitalianerne) gjorde Kongens Tilførsler stort Afbræk; værre var det dog, at Holstenerne i Forbindelse med en Del af Vitalianerne besatte Øen Femern og erobrede dens faste Borg Glambæk. — Paa Hansemødet i Rostock blev det endelig vedtaget at slutte et fast Forbund, der omfattede de fire vendiske Stæder (Lybæk, Rostock, Wismar og Stralsund) samt Lyneborg og Hamborg og var direkte rettet mod Kong Erik, idet Byerne sluttede et Forsvars- og Angrebsforbund med de tre holstenske Grever. — Om Efteraaret maatte Erik atter hæve Belejringen af Slesvig, og Avindsborg blev den 2. November stormet af Holstenerne, der tillige erobrede en Mølle længere nordpaa, som Kongen havde befæstet for at spærre Holstenerne Vejen til Flensborg. Allerede samme Efteraar udrustede ogsaa Hanseaterne en Flaade, men Uvejr hindrede den i at løbe ud.

I det næste Aar, 1427, kunde afgørende Begivenheder imødeses. Allerede i Januar holdtes et nyt Hansemøde i Rostock, hvor den kommende Flaadeudrustning vedtoges. Kong Erik gjorde endnu et sidste Forsøg paa at faa sine Frænder, de pommerske Hertuger Kasimir og Barnim, til at mægle i Striden, men det mislykkedes, og i Begyndelsen af April løb den hanseatiske Flaade ud. Formaalet var at indtage Slottene ved Øresund og afskære de danske Landsdele fra deres indbyrdes Forbindelse. Foreløbig nøjedes den dog med at plyndre paa de sydlige danske Øer: Lolland, Falster, Møn og Bornholm, ligesom Ærø med dens faste Borg faldt i Hanseaternes Hænder. I Maj sejlede Flaaden paa Opfordring af den yngste af de holstenske Grever, Gerhard, til Flensborg og indesluttede Staden fra Søsiden, medens den ældste af Brødrene, Hertug Henrik, angreb til Lands. Den danske Befalingsmand, den jydske Ridder Morten Jenssøn Gyrsting, forsvarede sig dog djærvt, og da Hertug Henrik under en Storm paa Byen den 28. Maj vovede sig alt for dristigt frem, faldt han for et dansk Spyd. Den tapre og dygtige unge Hertugs Død var et



*Fig. 38. Voldstedet af „Avindsborg“ ved Slesvig.  
la Cour fot. (1935).*

stort Tab for Holstenerne; den næstældste Broder, Adolf, overtog vel Kommandoen i hans Sted, men Angrebet paa Byen var dog afslaaet, og de hanseatiske Hovedsmænd lettede Anker og sejlede bort. — Det ligger uden for dette Værks Plan nøjere at skildre det afgørende Nederlag, som den hanseatiske Flaade længere hen paa Sommeren led i Kamp med den danske i Sundet ud for København, og som aldeles gjorde Ende paa Hansestædernes højtflyvende Planer om at sikre sig Herredømmet over Øresundets Kyster; det var tværtimod Kong Erik, som i Aarets anden Halvdel afgjort var Herre til Søs.

I Løbet af Aaret havde den preussiske Højmester gjort et mislykket Forsøg paa Mægling. Nu medførte Nederlaget i Sundet demokratiske Rørelser i flere af Hansestæderne mod det aristokratiske Styre, som havde gjort sine Sager saa slet, og Kong Erik pustede naturligvis til Ilden. Endelig søgte ogsaa Kejser Sigismund atter at iværksætte en Mægling og sendte til den Ende en af sine Raadherrer ved Navn Nicolaus Stock op til Lybæk som Mægler; han var i Oktober i Lybæk, besøgte senere de holstenske Grever og kom ved Nyaarstid til Kong Erik, der naturligvis tog imod ham med aabne Arme. Han fik ogsaa aftalt et Forligsmøde, der skulde finde Sted i Løbet af Foraaret. Hanseaterne søgte dog stadig Udflugter for at faa det udsat, og bag dette laa, at de i Virkeligheden rustede sig til et nyt stort Tog mod Danmark. Dette fandt ogsaa



Sted i Foraaret 1428 og var rettet mod København; men det lykkedes ikke Hanseaterne, hverken ved deres første Angreb i April eller ved et fornyet i Juni, at indtage Byen; ganske vist fik de sænket en Del Skibe i Havneindløbet, men den danske Flaade var dog senere paa Sommeren i Stand til at løbe ud, og om Efteraaret var Kong Erik atter Herre paa Østersøen. — Fra den sønderjydske Krigsskueplads spurktes intet nyt af Betydning i dette Aar; dog gjorde Hertug Adolf sammen med flere nordtyske Fyrster et stort Plyndringstog op i Jylland og hjembragte som Bytte ikke mindre end 30.000 Stykker røvet Kvæg. Værrer var det, at man i dette Aar for første Gang kunde spore et ulmende Misnøje hos det menige danske Folk med Krigens Byrder, der aldrig syntes at faa nogen Ende; Kongen maatte træde frem paa Sjællandsfarernes Landsting og højtidelig spørge Landsdommeren, hvad for en Straf de Personer ifaldt, som sad hjemme, naar Fjenden var for Landet, Vidjebrand gik, og Almuen skulde til Strande.

Imidlertid var Skuffelsen stor hos Hanseaterne over de mislykkede Angreb paa København, og baade de nederlandske og de preussiske Stæder, der ikke havde tiltraadt Forbundet mod Kongen, var stemte for at sikre sig deres Handel ved venskabelig Overenskomst med ham. Paa Baggrund heraf opstod der atter Fredsvilje i Stæderne, og i September 1428 forhandlede der paa ny om Forlig i Nykøbing paa Falster; fra Stædernes Side var det særlig Hertug Vilhelm af Lyneborg, der optraadte som Mægler. Forligsmødet førte dog ikke til andet end en stor og i meget skarpe Udtryk holdt Anklagetale fra Kongens Side, som Stæderne svarede igen paa. Lige saa lidt kunde man enes om den eventuelle Opmand mellem Parternes Voldgiftsmænd. Ogsaa med Hensyn til det sønderjydske Spørgsmaal holdt Erik stærkt paa Kejserdømmens Opfyldelse, om end man ogsaa drøftede andre Udveje; saaledes foretoges det fra Eriks Side, at Holstenerne skulde udlevere Gottorp med Slesvig By mod Erstatning andensteds (Sønderborg, Tønder m. m.), og fra holstensk Side bragtes det i Forslag, at Kongen kunde forlene de to schauenburgske Brødre med Hertugdømmet for sin egen eller for deres Levetid. Til Slut enedes man om et nyt Forligsmøde i Nykøbing paa Falster i Forsommeren 1429; men Udsoningen mellem Kongen og Hanseaterne blev rigtignok alt andet end lettet ved, at Kongen nu begyndte at opkræve Øresundstold af alle gennem Sundet sejlene Handelsskibe, som han engang tidligere havde truet med. Dette var en haardere Krænkelser af Hanseaternes Privilegier end nogen af de tidligere Forholdsregler fra Eriks Side, men saavel de nederlandske som de preussiske og de livlandske Stæder fandt det dog klogest at underkaste sig den ny Told for at sikre deres Handel. Der kom derfor heller ikke



*Fig. 39. Sentmiddelalderligt hvælvet Rum i Sønderborgs Vestfløj.  
Fotografi.*

synderligt ud af Forligsforsøgene denne Gang; man var atter inde paa Tanken om Forlening af Hertugdømmet til de to schauenburgske Brødre paa Livstid; dette afvistes ikke absolut fra dansk Side, men man hævdede, at der samtidig maatte afsluttes Forlig mellem Kongen og Stæderne. Der fremsattes ogsaa andre Forligsplaner af Hertug Vilhelm af Lyneborg; den interessanteste af disse gik ud paa, at de holstenske Grever skulde tage baade Hertugdømmet Slesvig og Grevskabet Holsten til Len af Kongen, efter at man først havde sikret sig Kejser Sigismunds Samtykke til denne Ordning; der er jo nemlig noget i denne Plan, der kan siges at pege frem i Tiden mod den Ordning, som blev vedtaget 1460. Foreløbig var alt dette dog ret ørkesløse Tankeeksperimenter, da Mæglingen mellem Kongen og Stæderne løb aldeles ud i Sandet, og man stadig ikke kunde enes om en Opmand mellem Parternes Voldgiftsdommere. Efter dette negative Udfald af Forligsmødet var det givet, at Vaabnene, der i øvrigt ingenlunde helt havde hvilet under Forhandlingerne, maatte træffe den virkelige Afgørelse.

Hanseaterne havde nu ladet sig belære af de to foregaaende Aars daarlige Erfaringer og afholdt sig aldeles fra de store og kostbare Udrustninger, der havde bragt saa ringe Resultater. De valgte nu en ny og

mere fordelagtig Taktik; i Stedet for de kostbare Flaadeudrustninger støttede de Holstenerne til Lands, og Kampen i Sønderjylland blussede som Følge deraf op paa ny. De forenede tyske Styrker lejrede sig for Aabenraa, og efter fire Ugers Forløb lykkedes det dem at storme det nærliggende Slot Brundlund og sætte sig fast her. Dermed var Flensborgs Forbindelse nordpaa afskaaret eller i hvert Fald i høj Grad vanskeliggjort, og med dette vigtige Resultat kunde Holstenerne afslutte Felttoget i Aaret 1429.

I Vinterhalvaaret toges som sædvanlig Fredsforhandlinger op paa ny, og denne Gang for saa vidt med større Eftertryk, som Sigismund paa Grund af Hussiternes sejrige Indfald i Tyskland var ivrigere end nogen Sinde for at standse al indre Splid i Riget. Man enedes da om et nyt Forligsmøde i Nykøbing i Juli 1430, men her kom Holstenerne slet ikke til Stede, og Forhandlingerne førtes derfor mellem Kongen paa den ene Side og de fem vendiske Stæder paa den anden Side; Hamborg, som holdt sig nær til Holstenerne i politisk Henseende, havde ikke ladet sig repræsentere. Kong Erik fremsatte et Forligsforslag, der i Realiteten betød en stor Ydmygelse for Stæderne, idet han krævede, at de skulde gøre Afbigt for deres Optræden og forny det gamle Forbund med ham, hvorved han vilde opnaa deres Støtte mod Holstenerne uden paa sin Side at opgive Sundtolden og de andre Afgifter, han havde paalagt Stæderne. Ikke des mindre gik nu Rostocks Afsendinge glat ind paa Kongens Forlangende, og senere paa Aaret sluttede ogsaa Stralsund sig hertil. Som Følge deraf maatte de andre Stæder under en Forhandling i Helsingborg senere paa Aaret ogsaa fire noget for Kong Erik, og det endte med, at man fra dansk Side fremsatte Forslag om, at Kongen vilde tilstaa Holstenerne Vaabenstilstand indtil Pinse 1433, hvis Stæderne straks vilde slutte Fred med ham og genoprette det gamle Forbund samt love ham Hjælp mod Holstenerne efter Stilstandens Udløb. Dette Forslag lovede Stæderne at overveje, og dermed sluttede Forhandlingerne for det Aar. — Omtrent samtidig med Helsingborgmødet havde Erik Krummedige gjort et mislykket Forsøg paa at erobre Als fra Holstenerne, men ellers høres der ikke om større Krigsforetagender i Aaret 1430.

Den tilsyneladende Føjelighed fra Hansestædernes Side over for Kongens Ønsker holdt sig ikke i det nye Aar; der var ingen Tilbøjelighed hos disse til at gaa ind paa Eriks Fordringer, og man foretrak fra denne Side atter at yde Holstenerne virksom Hjælp i Sønderjylland for saaledes i alt Fald at faa dette Spørgsmaal ud af Verden, saa man til sin Tid var vis paa, at det var udelukket, at Stæderne skulde understøtte Kongen mod Greverne. Krigen blussede derfor for sidste Gang op i Hertugdømmet, og det skulde snart vise sig, at

Kongens Magtmidler denne Gang helt svigtede over for de af Hanseaterne understøttede holstenske Grever, hvad der næppe var helt uden Sammenhæng med den ovenfor omtalte Misfornøjelse, som Kong Eriks stadige og lidet heldige Krigsforetagender paa disse Kanter havde vakt i Befolkningen. I Virkeligheden havde de Danske lige siden Kongens mislykkede Fremstød mod Slesvig og Gottorp i 1426 maattet indskrænke sig til Defensiven, og denne havde endda ingenlunde overalt været heldig; selv om Hovedstøttepunktet Flensborg hidtil var blevet holdt, havde man dog paa dansk Side lidt svære Tab, ikke mindst ved Aabenraas Erobring i 1429. Det maatte staa klart for alle, at med Besiddelsen af Flensborg stod og faldt Kong Eriks hele Magtstilling i Hertugdømmet, og det var derfor denne By, som Holsternerne nu satte alt ind paa at erobre.

Selve Byen fik Holsternerne forholdsvis let indtaget ved en pludselig Overrumpling paa Palmesøndag d. 25. Marts, mens Borgerskabet var samlet i Kirkerne; det var en tysksindet Borger ved Navn Kort van der Lucht, der sammen med nogle ligesindede sørgede for at holde Byportene aabne for Holsternerne under Guds-tjenesten; han havde i øvrigt allerede 1414 lagt sit Sindelag for Dagen ved at dræbe den dansksindede Borgmester Peter Agterup, og senere havde han tjent under Hertug Henrik som Landsknægthovedsmand. De dansksindede Borgere søgte forgæves at gribe til Vaaben; deres Skarer blev splittede, og nogle satte sig fast i Graabrødreklostret, hvis Munke var dansksindede, andre i et Stenhus, medens atter andre tyede til den faste Borg paa Bjærget. De to første Tilholdssteder fik Holsternerne snart i deres Magt; des haardere blev Kampen om Slottet.

Her førtes Kommandoen af de samme to Mænd, der havde afslaaet det holstenske Angreb i 1427: Ridderen Morten Jenssøn af Slægten Gyrsting (Fig. 40) og Bisp Gerhard af Børglum. Besætningen blev forstærket med 400 Mand, saa dens Tal kom op paa 600, og Stemningen var god; men det skortede paa Proviant, og en stor Skare Frisere fra Ejdersted, der var vante til Digebygning, hjalp Holsternerne med at bygge Skanser for at spærre al Tilførsel fra Landsiden. Herpaa blev der dog i nogen Grad raadet Bod, da det i Maj lykkedes Erik Krummedige at naa frem til Flensborg med en Flaade paa 14 Skibe, der bragte Levnedsmidler til Borgen. Samtidig dreves der Rustninger i Kongeriget;



Fig. 40. Morten Jenssøn Gyrstings Segl.

Omskriften lyder:  
s' merten ienson ridd.  
Bruges c. 1420—45. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>.  
Thiset: Danske adelige  
Sigiller (1905).

Kong Erik samlede en Hær ved Haderslev, medens der sattes Flaaden Stævne under Lolland. Men ogsaa Hanseaterne rustede sig stærkt; de sendte en Flaade paa 18 Skibe til Flensborg med Hjælpetropper og Levnedsmidler, og snart var Borgen fuldstændig indesluttet baaede til Lands og til Vands.

De danske Stridskræfter gjorde flere Forsøg paa at sprænge den Jernring, der var lagt om Borgen, men de mislykkedes alle. Til Lands havde Kong Eriks Hær Uheld med sig ved forskellige mindre Fremstød, og heller ikke til Søs lykkedes Erik Krummediges Forsøg paa at bryde igennem Ringen. Den danske Besætning var derfor henvist til sine egne Hjælpemidler, og da det led hen paa Sommeren, begyndte Levnedsmidlerne at gaa paa Hæld. Samtidig foretog den preussiske Højmester et nyt Mæglingsforsøg, som vandt Tilslutning hos Kongen, medens Stæderne og Holstenerne kun søgte at trække Tidspunktet for Forhandlingerne i Langdrag for imidlertid at komme i Besiddelse af Borgen. Midt i Avgust gjorde de forenede Holstenerne og Hanseater et forgæves Forsøg paa at indtage en fremskudt Stilling ved Fjorden, som de Danske havde inde, den saakaldte „Bard“ (Græsmark); men det var sidste Gang, at Lykken tilsmilede de danske Vaaben; efter at et nyt Forsøg fra den danske Flaades Side paa at undsætte Borgen med Levnedsmidler var mislykkedes, maatte den udhungrede Besætning give op. Den 7. September overgav de to Høvedsmænd Borgen mod fri Afmarch for dem og deres Krigsfolk, hvad Holstenerne gerne tilstod dem, og efter at Borgen Nyhus Nord for Byen kort efter ogsaa var faldet, havde Kongen ikke stort mere tilbage af Hertugdømmet end Haderslev og Omegn. Ogsaa Erik Krummediges faste Slot Rundtoft i Angel faldt inden Aarets Udgang i Holstenernes Hænder.

Allerede i September 1431 kom det til et nyt Forhandlingsmøde i Nykøbing paa Falster, og der blev her bragt en femaarig Stilstand paa Tale, under hvilken Stæderne skulde nyde de dem tilstaaede Privilegier. Nogen endelig Aftale blev dog ikke truffet, og endnu i Sommeren 1432 dreves der gensidigt Kaperi, selv om det ikke kom til virkelige Krigsbegivenheder. Samtidig fortsattes dog de indledte Forligsforhandlinger, og endelig kom det i Avgust til et afgørende Møde i Horsens, hvor Kong Erik selv var til Stede. Her aftaltes en femaarig Stilstand mellem Kongen og Holstenerne, der skulde træde i Kraft med det samme og vedvare til Mikkelsdag 1437; Kongens Mænd skulde være i uforstyrret Besiddelse af, hvad Gods de ejede i Sønderjylland, dog skulde Erik Krummedige selv forlige sig med Greverne herom. Et nyt Forligsmøde ansattes til 1433 i Svenborg. En lignende Stilstand aftaltes mellem Kongen og Hansestæderne, og alle Kaperskibe kaldtes tilbage fra begge Sider.

Hermed var Kong Eriks mangeaarige Kamp for Sønderjylland endt, selv om en formelig Fred endnu ikke var sluttet. Han havde maattet opgive at gennemføre sit Retsstandpunkt om Inddragelsen af Hertugdømmet under Danmarks Krone, og Kejserdømmen havde ikke hjulpet ham det ringeste over for den haardhændede Realitet, at han i sin haardnakkede Kamp med Holstenerne efterhaanden havde tabt Fodfæstet i Sønderjylland og nu til Slut kun sad inde med Haderslev og Ærø samt af Vesterhavsoerne Amrum og den vestlige Del af Før. Til Forklaring heraf kan man anføre adskillige Momenter, uden dog at gøre Fordring paa at trænge til Bunds i Aarsagerne. Kongen havde nok Gang paa Gang kunnet samle en stor Hær fra sine vidtstrakte nordiske Lande, men dens Kampværdi stod maaske næppe helt i Forhold til dens Antal, og naar han om Høsten maatte give Krigsfolket Hjemlov, tog Holstenerne som Regel tilbage, hvad der var vundet, og lagde endda ofte mere til. De havde nemlig Fordelen af at have Krigsskuepladsen lige uden for deres Dør, medens Kongen ikke kunde holde sine store Styrker samlede i længere Tid. Desuden fik Holstenerne ofte betydelig Hjælp fra Ridderskabet i de tilgrænsende nordtyske Lande, og deres Rytterhær har rimeligvis ofte været Kongens overlegen. Finansielt set stod Kong Erik ganske vist langt stærkere end de holstenske Grever, men dette opvejedes i hvert Fald i Krigens senere Aar af den Støtte, disse fandt hos de rige hanseatiske Stæder. Fremdeles spillede det vel ogsaa en ikke ringe Rolle, at de holstenske Grever tilhørte en krigersk Slægt, i hvilken betydelige Hærføreregenskaber var gaaet i Arv fra Fader til Søn, medens der aldrig høres noget om Kong Eriks personlige Feltherreevner. Men først og fremmest maa man vel, som ovenfor nævnt, søge Aarsagen i Eriks bristende Statsmandsevner, hans Mangel paa Smidighed, hans Haardnakkethed og Rethaveri over for sine Modstandere — Egenskaber, der fik deres tydeligste Udslag i hans ukloge Brud med Hanseaterne samtidig med hans sidste afgørende Fremstød mod Holstenerne i 1426.

For Hansestæderne var Krigens Udfald derimod alt andet end en Sejr; de havde kun vundet frem, naar de støttede de holstenske Grever i Sønderjylland, men alle deres stolte Planer om merkantilt Herredømme over Norden var tilintetgjorte ved deres store Nederlag i Sundet 1427 og 1428; og ganske vist fik de formelt deres Privilegier stadfæstede, men da Striden netop havde drejet sig om Fortolkningen af disse Privilegier, hvorom Kongen beholdt sin ufravigelige personlige Mening, var der kun lidet vundet herved. En nærmere Udredning af disse Forhold ligger dog uden for denne Fremstillings Rammer.

For Kong Erik maa Kampens Udfald have været en bitter Skuffelse; det var hans Livs største Opgave, han havde maattet give Afkald paa at løse. Men han skulde snart erfare, at den langvarige Kamp ydermere paa et helt andet Omraade havde baaret sørgelige Frugter: den havde i det svenske Folk avlet en stærk Uvilje mod Unionen med Danmark, der allerede 1434 slog ud i lys Lue ved den af Engelbrekt Engelbrektsen ledede Opstand i Dalarne, der snart bredte sig over hele Sverige.

Under alt dette Røre var det gaaet trent med de endelige Fredsforhandlinger med Hanseaterne og Holstenerne. Det aftalte Møde i 1433 førte til intet, og der indledtes derefter ingen nye Forhandlinger med Holstenerne; derimod fastsattes et nyt Forligsmøde med Hanseaterne i Vordingborg 1434. Heller ikke her opnaaedes der dog Enighed, og Parternes udvalgte Voldgiftsmænd fik da ansat et nyt Fredsmøde sammesteds i 1435, hvor de vilde afsige deres Dom, hvis de stridende Parter ikke forinden var enedes. Aaret gik hen med gensidige Klagemaal; men Efterretningerne om den svenske Opstand lød efterhaanden saa foruroligende, at det maatte staa alle klart, hvor nødvendigt det var for Kong Erik at faa Fred mod Syd for at kunne vende hele sin Opmærksomhed mod Forholdene i Sverige. Da Kongen henimod Slutningen af Aaret 1434 kom hjem fra Sverige, indledtes derfor nye Underhandlinger med Hansestæderne i Haderslev, og for første Gang viste Kong Eriks Raader sig her tilbøjelige til at give efter for de hanseatiske Krav om Privilegiernes fulde Opretholdelse og om Toldfrihed i Rigerne. Da man i Sommeren 1435 mødtes til den afgørende Fredsslutning i Vordingborg, var man dog fra Kongens Side langt fra tilbøjelig til at strække sig saa vidt; man vilde nok i al Almindelighed stadfæste Privilegierne, men ikke fortolke disse saaledes, at de medførte Toldfrihed. Hermed maatte da Hanseaterne lade sig nøje og opnaaede altsaa kun et kummerligt Udbytte af deres Krig med Erik; dog havde de den Tilfredsstillelse, at det i 1423 aftalte Forbund mellem Kongen og Hansestæderne formelt blev ophævet; men Øresundstolden vedblev man at opkræve fra dansk Side.

Ved samme Lejlighed sluttedes nu ogsaa den endelige Fred med Holstenerne. Kongen lovede at lade Grev Adolf (Fig. 41), der efter sin Broder Gerhards Død 1433 var den eneste overlevende af de tre Brødre, forblive i uforstyrret Besiddelse af den Del af Hertugdømmet, som han havde inde (heri medregnet Øen Femern og de frisiske Herreder), for hans Levetid, og hans Arvinger to Aar efter hans Død; efter den Tid skulde begge Parter kunne gøre deres Rettigheder gældende, og Freden kunne opsiges med et halvt Aars Varsel. Af Hertugdømmet skulde Adolf gøre Kongen og Kronen „billig Tjeneste“, der dog nærmest indskrænkede sig til, at

han skulde holde Fred med Kronen. Desuden skulde begge Parter udnævne to Voldgiftsdommere, der skulde afsige Kendelse i alle opkommende Stridigheder. I Fredsbrevet opregnes de Dele af Sønderjylland, som Kongen endnu sad inde med: Haderslev (med Tilliggende) og Ærø, Vesterherred paa Fø og List paa Sild. — Hvad der ved denne Fredsslutning uden Tvivl især har været Kong Erik magtpaaliggende, var, at Kronen intet opgav af sin formelle Ret til Hertugdømmet, men kun opsatte at gøre den gældende, indtil bedre Tider indtraf.



Fig. 41. Grev Adolfs Segl.

Omskriften lyder:

sigillum \* adolphi \* ducis \* sleswicensis \* holtzacie comitis. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>.  
Fra Brev af 5. Jan. 1423. Thiset:  
Danske kgl. Sigiller (1917).

### 3. HERTUG ADOLFS ENESTYRE.

Kong Eriks Lykkestjerne var i hastig Nedgang. Uden Tvivl har han følt dyb Bitterhed over at se sit Livs Bestræbelser

slaa fejl paa saa godt som alle Omraader. Han drog snart efter til Gotland og slog sig ned paa Visborg Slot samt afslog haardnakket alle Anmodninger om at komme tilbage og atter overtage Regeringen.

Saaledes stod det hen et Par Aar; selv om Erik ikke var afsat, var Landet faktisk uden Regent, og Rigsraadet nødtes omsider til at se sig om efter en ny Hersker. Medens man i Sverige gik sine egne Veje, samledes det danske Rigsraads Ønsker om Eriks Søstersøn Kristoffer af Baiern, født i Ægteskab mellem hans Søster Katharina og Pfalzgreve Johan af Baiern — en ganske ung Mand, som Raadet rimeligvis har haabet at kunne lede efter sin Vilje. Et Forvarsel om Raadets Frafald fra Kong Erik var den sønderjydske Adelsmand Eggert Frilles Optræden. Han havde i en ung Alder faaet Len i Nordfyn af Kong Erik (1431); men da han 1438 skyldtes for at spille under Dække med Hertug Adolf, mistede han Kongens Naade og hørte derfor til de første, der sluttede sig til Kristoffer af Baiern, hvis betroede Mand han blev.

I Oktober 1438 rettede Raadet omsider en formelig Opfordring til Kristoffer om at overtage Regentskabet. Det var ogsaa paa Tide at tilvejebringe en virkelig Rigsstyrer; rundt om i Riget opstod Uroligheder, idet Bønderne rejste sig mod den ny Adelsvælde baade paa Sjælland, paa Fyn og i Jylland. En Del af de jydske Bønder gav sig



endog under Hertug Adolfs Værn, og samtidig med at han lovede at varetage deres Tarv, rejste han Krav paa Haderslev og Ærø — de to vigtigste Dele af Hertugdømmet, som endnu lød under den danske Krone.

I Foraaret 1439 mødtes Kristoffer med det danske Rigsraad i Lybæk, hvor dog Forhandlingerne trak noget i Langdrag, idet Rigsraadet mente at maatte sikre sig Tilslutning fra Kong Eriks gamle Fjender: Holstenerne og Hanseaterne. Disse solgte naturligvis deres Samtykke dyrt; Hanseaterne blev fritagne for Øresundstold m. m., og Hertug Adolf fik Løfte om at faa Haderslev og Ærø overgivet inden den 15. August; endvidere maatte Rigsraadet love Hertugen som Bøndernes Talsmand ikke at tynde disse med uvante Skatter, og endelig fik Hertugen Tilsagn om, at den tilkommende Konge skulde forlene ham og hans Arvinger med hele Hertugdømmet Slesvig. Efter saaledes at have sikret sig ved at kaste hele Kong Eriks Udenrigspolitik over Bord kunde Rigsraadet lade Kristoffer overtage Styret i Danmark som Rigsforstander; med selve Kongevalget vilde man vente nogen Tid af Hensyn til Sverige. Forinden havde det i et Brev af 23. Juni opsagt Kong Erik Huldskab og Troskab og ledsaget Opsigelsen med en Række for en stor Del aldeles ugrundede Klagemaal imod ham, som Erik skriftligt imødegik med Fynd og Klem. Men hans Stilling var for haabløs til, at dette Forsvarsindlæg kunde faa nogen som helst Betydning, og den 29. April 1440 toges Kristoffer til Konge og hyldedes paa Viborg Ting. Dernæst mødtes han i Kolding med Hertug Adolf og forlenede ham den 30. April med Hertugdømmet Sønderjylland som Arvelen.

Trods Eriks Nederlag havde hans Livsgerning dog ikke været for-gæves; hans uholdende Kamp havde saa at sige slaæet det fast med Fir-tommersøm, at Sønderjylland, om end et selvstændigt Hertugdømme, statsretligt og nationalt udgjorde en Del af Danmark og hørte under Danmarks Krone. Selv Holstenerne glemte ikke denne Lære, hvad der tydeligt kom frem, da Hertugdømmets Forhold tyve Aar efter stod over for en afgørende Nyordning.

I Sønderjyllands Historie spiller Kong Kristoffer ingen Rolle; han havde jo paa Forhaand overladt hele Hertugdømmets Styre til Hertug Adolf, og paa sin Kroningsdag, den 1. Januar 1443, gav han yderligere denne en højtidelig Stadfæstelse af hans Forleningsbrev. Det er da denne Kong Eriks sejrige holstenske Modstander, der i Aarene indtil 1460 aldeles træder i Forgrunden i Sønderjyllands Historie. Adolf havde arvet sin Slægts fremragende Kriger- og Statsmandsdygtighed; efter den ældste Broder Henriks Fald foran Flensborg 1427 og den

anden Broder Gerhards Død 1433 var han den eneste Repræsentant for den holstenske Grevelægts Hovedlinje. Han havde i en lang og udholdende Kamp mod Kong Erik baaret Sejren hjem, og det var derfor intet Under, at han efter Arveforleningen i 1440 fejrede sin afgørende Sejr ved Oprettelse af tre Præsteembeder (Vikariater), det ene ved St. Nikolaj Kirke i Flensborg, det andet i Borgkapellet paa Bjærgen uden for Flensborg, det tredje paa Gottorp Slot, som Tak til Gud, fordi han havde hjulpet ham til at forsvare sin Fædrearv. Hertug Adolf var en klog og dygtig Regent, der ogsaa hos Naboerne nød stor Anseelse; at de jydskе Bønder tyede til ham i deres Misfornøjelse med den ny Adelsvælde, viser tydeligt Omfanget af den Tillid, han nød. Naturligvis benyttede han nu de rolige Fredsaar til at læge Krigens Saar, men ikke mindre til at befæste den holstenske Indflydelse i Sønderjylland og Forbindelsen mellem de to Lande indbyrdes, og det var navnlig herved, at hans Sejr fik sin mest skæbnesvangre Betydning. Af den tidligere dansksindede holstenske Adel i Hertugdømmet var det kun Erik Krummedige, som Hertug Adolf bestemt afslog at udsone sig med; han maatte forblive uden for Hertugens Lande, og hans Gods Rundtoft i Angel forblev i Hertugens Væрге. — Vi skal i et senere Afsnit komme nøjere ind paa Arten og Omfanget af den Fortyskning fra oven, som Adolf iværksatte; her skal blot anføres, at selv om der naturligvis ikke kunde være Tale om en Denationalisering af Befolkningens Hovedmasse, maatte det dog i mange Henseender sætte sit Præg paa Landet, at alt hvad der socialt set ragede op og havde Betydning, blev mere og mere tysk præget. Det gjaldt først og fremmest de høje kirkelige Embedsmænd ved Domkapitlet i Slesvig, men ogsaa delvis ved Kapitlet i Haderslev; det gjaldt i høj Grad Ryd Kloster i Angel, i betydeligt mindre Omfang Løgumkloster; det gjaldt ikke mindst Adelen, idet den i og for sig ikke talrige gamle danske Adel i Hertugdømmet efterhaanden i stort Omfang var blevet fortrængt af Holstenere og i hvert Fald paa de fleste Steder, hvor den havde holdt sig, var blevet degraderet til en ret indflydelsesløs Lavadel; det gjaldt endelig ogsaa de højere og mere betydende Lag af Byernes Borgerskab, særlig i de to vigtigste Stæder Flensborg og Slesvig. Som officielt Sprog og Retssprog havde det plattyske Sprog overalt vundet Indpas; baade Jydsk Lov og de danske Stadsretter oversattes til Plattysk, og Danskheden var i det hele trængt over i den passive Defensiv. Samtidig begyndte saa smaat den rent administrative Sammensmeltning af de to Lande, der senere skulde faa saa stor Betydning. Adolf residerede paa Gottorp og styrede herfra begge Lande, som oftest i Fællesskab med saavel sønderjydske som holstenske Raader, lige-

som den slesvigske Drost og den holstenske Marsk synes at have udøvet deres Embeder baade i Sønderjylland og i Holsten.

Uagtet Friserne havde en betydelig Andel i Hertug Adolfs Sejre, var det holstenske Styre ikke gunstigere stemt, end de danske Konger havde været, mod den gamle frisiske Selvtændighedsaand, der saa ofte udartede til Trods mod borgerlig Lov og Orden. I Aaret 1442 maatte saaledes Ejdersted sværge Hertugen „Orfejde“ (Erklæring om ikke at ville ty til Blodhævn i retslige Tvistemaal), og 1444 maatte Landskabet betale svære Bøder for Overfald paa Hertugens Lensmand; 1446 maatte de frisiske Bønder under svære Straffe love ikke at bære Vaaben samt at holde Kirkefred, Torvefred, Husfred, Digefred og Plovfred. Det sydlige Nordfrisland lagdes under Gottorp, det nordlige under Tønder.

Kun eet Forhold syntes at gøre Skaar i Hertug Adolfs Sejrslykke; det var det dynastiske Spørgsmaal. Adolf selv saavel som hans afdøde Brødre var barnløse, og den holstenske Grevelægts Mandslinje vilde saaledes uddø med ham. Der kunde derfor rejses Tvivl om Arvefølgen efter hans Død. Til selve Holsten syntes i en vis Forstand den schauenburgske Grevelægts Hovedlinje, der stadig residerede paa Stamslottet ved Weser, men i Mands Minde havde haft lidet eller intet med Holsten at skaffe, at være fortrinsvis arveberettiget; men om nogen Arveret til Sønderjylland for denne grevelige Linje kunde der selvfølgelig ikke være Tale, da Hertugdømmet var givet som Arvelen til Grev Gerhard og hans Efterkommere. Adolf, der gerne vilde holde de to Lande samlede, var derfor mere tilbøjelig til at hævde, at Arvegangen saavel i Slesvig som i Holsten ogsaa omfattede de kvindelige Linjer. Hans eneste Søster Helvig var gift med Grev Didrik den Lykkelige af Oldenburg og havde i dette Ægteskab tre Sønner; hendes Mand døde 1440. Den ældste af hendes Sønner, Grev Christiern af Oldenburg, søgte Adolf at faa hyldet som sin Efterfølger saavel i Slesvig som i Holsten. I Slesvig synes det at være gaaet forholdsvis glat, medens en Del af den holstenske Adel holdt fast ved Schauenburgerne. — Rent lensretligt set stod Grevskabet Holsten ikke direkte under den tyske Kejser, men var et Len under det gamle sachsiske Hertugdømme. Efter Henrik Løves Fald var dette dog blevet udstykket til mange forskellige Linjer, og de sachsiske Lensrettigheder var derfor paa dette Tidspunkt helt forældede. Adolf havde derfor billiget de Skridt, som Bispem af Lybæk havde gjort i Retning af at faa Kejseren til at anerkende ham som Lensherre over Holsten, saa at det blev ham, der paa Kejserens Vegne bortforlenede dette Grevskab; det var behageligere at faa Lenet tildelt af en Kirkefyrste, hvis Magt var saa ubetydelig, at de holstenske Grever altid kunde være visse paa at være ham overlegne, end af de langt mægtigere Hertuger af Sachsen-Lauenborg, der ellers gjorde Fordring

paa Forleningsretten. Den højtidelige Forlening med Grevskabet Holsten paa denne nye Maade fandt Sted i Lybæk 1443.

Imidlertid døde aldeles uventet Kristoffer af Baiern barnløs allerede 1448, og hermed indtraadte en helt ny Situation for Adolf og hans Lande. Det var i og for sig ikke unaturligt, at det danske Rigsraads Tanker vendte sig mod Hertug Adolf som Kongsemne; han var jo en anset og dygtig Regent, som Raadet efter Kong Eriks Afsættelse havde stillet sig i det venligste Forhold til, og hans Valg vilde løse Spørgsmaalet om Sønderjyllands Forhold til Moderlandet paa en nem og for Danmark langtfra ugunstig Maade. Han var ogsaa fjernt beslægtet med det danske Kongehus, idet hans Oldefader, Greve Gerhard den Store, havde været gift med en Datterdatter af Erik Klipping. Men Hertug Adolf afslog med Tak den tiltænkte Ære og undskyldte sig med sin Alder, der dog ikke var højere end 47 Aar. Det var da snarere Ulyst til at tage sig den byrdefulde Stilling paa, antagelig parret med den schauenburgske Grevelægts nedarvede Uvilje mod at etablere nogen som helst nærmere Forbindelse mellem Hertugdømmet og Kongeriget, som var Aarsagen til Adolfs Afslag. I alt Fald var det det sidste Motiv, som ledte ham til den 28. Juni 1448 at afkræve sin Søstersøn Grev Christiern af Oldenburg det Løfte, at han, hvis han blev valgt til dansk Konge, trolig vilde overholde den gamle Bestemmelse fra Haandfæstningen af 1326, hvorefter Kongeriget og Hertugdømmet aldrig maatte forenes under samme Regent. Som ovenfor nævnt, havde Adolf egentlig ønsket Christiern til sin egen Efterfølger; men da der nu ved hans Afslag paa Tilbudet af den danske Krone syntes at aabne sig en langt større Fremtid for den unge oldenborgske Greve og hans Slægt, vilde han gerne medvirke hertil ved at bane ham Vej til den danske Trone. Han rejste til Danmark og søgte at vinde de indflydelsesrigeste blandt Rigsraaderne for Christierns Kandidatur, og det lykkedes som bekendt ogsaa i Løbet af Sommeren at gennemføre hans Valg i Danmark; derimod ønskede man i Sverige en indfødt Fyrste og valgte allerede i Juni Karl Knutssøn til Konge. Den 1. September mødtes Grev Christiern med de danske Rigsraader i Haderslev, hvor de fornødne Aftaler blev truffet, og Hertug Adolf paatog sig at indestaa for hans Løfters Oprigtighed. Derefter hyldedes han paa Viborg Ting.

Den nye Konges Historie i de første elleve Aar af hans Regeringstid vedrører kun i ringe Grad Sønderjylland. Nævnes maa dog den rundelige Hjælp, som hans Morbroder Hertug Adolf ydede ham først til Gotlands Erobring 1449, siden til hans krigerske Forsøg paa at vinde Sveriges Krone i 1452, der dog ikke i første Omgang førte til noget. — Hertug

Adolfs Holdning over for sin Søstersøn var, som det vil ses, udpræget venskabelig, og i Lys af denne hans personlige Interesse og Velvilje for Christiern maa man vel ogsaa snarest se det Faktum, at uagtet han ved hans Valg til Danmarks Konge havde ladet ham sværge paa, at den sønderjydske Hertugkrone og den danske Kongekrone aldrig maatte forenes paa samme Hoved, traf han ingen Foranstaltninger til at sikre en anden Arvefølge i Sønderjylland saa lidt som i Holsten. Foresvævede der mon den kloge Politiker Hertug Adolf en lignende Ordning som den, der virkelig blev vedtaget efter hans Død? Fandt han maaske Udsigterne til en saadan Ordning mindre utiltalende, naar det var hans egen Søstersøn, der til de tre nordiske Rigers Kroner føjede hans egen Hertug- og Grevekrone? Vi véd intet herom; men det kan i alt Fald ikke betegnes som uklogt, om man fra holstensk Side foretrak en Union med den mægtige Konge i Norden fremfor den altid højst risikable Udsigt til en fornyet Kamp om Sønderjylland, naar man paa denne Maade kunde sikre den holstenske Indflydelse paa det danske Hertugdømmes Anliggender. Saaledes bar da de foregaaende danske Fyrsters og navnlig Kong Eriks aarelange Kampe for Sønderjylland omsider den store og væsentlige Frugt, at efter alt at dømme vilde det dynastiske Spørgsmaal om Hertug Adolfs Efterfølger blive løst paa en for Danmark gunstig Maade. Noget andet er, at denne Løsning maatte kaldes dyrt købt, hvis den skulde medføre Bevaringen af den holstenske Indflydelse i det gamle danske Hertugdømme; men i Forhold til den store Magtudvidelse, der vilde blive Kong Christiern til Del, hvis det lykkedes ham at overtage hele Morbroderens Rige, var det ikke at vente, at han selv eller hans ledende Raader vilde tillægge denne Omstændighed afgørende Betydning. Een Ting er i hvert Fald givet: da der efter Hertug Adolfs Død, der indtraf den 4. December 1459, for Alvor blev Tale om at vælge ham en Efterfølger, indtog Kong Christiern en saadan Magtstilling, at det næppe var muligt at komme uden om hans Ønsker ved Valget.



## TREDJE AFSNIT. INDRE FORHOLD I HERTUGDØMMET 1241—1459.

---

### 1. LENSFORHOLD OG ADMINISTRATION.

**D**a der ikke fandtes nogen speciel dansk Lensret som Følge af den ringe Rolle, som Lensvæsenet (Feudalvæsenet) spillede i det danske Rige — naturligvis bortset fra Fyrstelenene — opstod ganske naturligt en Tilbøjelighed til at holde sig til den tyske Lensret, hvorefter Arveretten til Lenet kun gjaldt for mandlige Efterkommere i nedstigende Linje. Fra Erik Abelson gik Hertugdømmet i fem Slægtled uanfægtet i Arv fra Fader til Søn, idet de danske Konger godkendte Abels mandlige Efterkommeres Arveret og nøjedes med i deres Egenskab af Lensherrer at kræve sig Formynderskabet overdraget i den Tid, Hertugerne var mindreaarige.

Med Valdemar Atterdags Død 1375 skifter Billedet. De holstenske Grever satte sig nu, da Abels Æt var uddød, i faktisk Besiddelse af Hertugdømmet. De opnaaede endog, at den unge Albrekt af Meklenborg,

---

*Fig. 42. Logum Kloster, set fra Vest. Th. Thomsen, Flensborg, fot.*

der optraadte som Prætendent til den danske Trone, i 1376 overdrog dem Hertugdømmet, ikke som Len, men med fuld Ejendomsret. Dette kunde den danske Regering selvfølgelig ikke godkende; men først 1386 lykkedes det Dronning Margrethe atter at faa Hertugdømmets Lensforhold til Danmark ordnet ved Forleningen til Grev Gerhard i Nyborg. Men allerede ved Mødet i Assens 1396 viste der sig Uenighed om den i 1386 tilvejebragte Ordning. Om Hertugdømmets fuldstændige Uafhængighed af det danske Rige var der dog selv efter Holstenernes Sejr ikke Tale, idet Hertug Adolf altid formelt anerkendte den danske Konge som sin Lensherre.

Som Lensmænd under den danske Krone maatte Hertugerne aflægge Troskabséd til Kongen og give Møde paa Rigmøderne (Daneofferne) samt yde Kongen væbnet Hjælp i Krigstid. Disse Bestemmelser ses ogsaa i Hovedtrækkene at være blevet overholdt, saa længe det var Abels Æt, som styrede Landet — naturligvis fraegnet de Perioder, da Hertugerne laa i Fejde med deres Lensherrer, og fraset Hertugernes Bestræbelser for at opnaa større og større Selvstændighed. Saaledes møder baade Erik Abelsøn og især hans Søn Valdemar flittigt paa Daneofferne. Under Rigets Opløsningstid 1326—40 ophører efterhaanden Rigmøderne af sig selv og dermed ogsaa Hertugens Mødepligt, men under Valdemar Atterdag kommer lidt efter lidt alt i den gamle Gænge, og Daneofferne faar en ny Opblomstring; for saa vidt Hertug Valdemar ikke laa i Fejde med Kongen, ses han ogsaa hyppigt at have givet Møde paa dem.

Hvad Krigstjenesten angaar, hævdede Kongerne i det 13. Aarhundrede oprindeligt, at det var dem, der havde Ret til at udbyde Leding ogsaa i Hertugdømmet; men allerede Erik Abelsøn ses dog at have opnaaet denne Ret saavel som Retten til Kværsædeafgiften (der udrededes som Godtgørelse for ikke præsteret Ledingsydelse). Sagen var paa ny Genstand for Strid mellem Erik Klipping og Hertug Valdemar Eriksøn; paa Danehof 1285 tildømtes Kværsædepengene Kongen, men allerede 1286 synes denne at have overladt dem til Hertugen, idet han dog forbeholdt sig selv Retten til at udbyde Leding. Denne Ret tabte imidlertid i den følgende Tid mere og mere sin Betydning, idet Krigene i stedse stigende Grad afgjordes af det sværtvæbnede Rytteri, medens Ledingsopbuddet traadte helt i Baggrunden. Endnu 1286 omtales Hertugens Hærfølgepligt i Spidsen for Ledingen fra Sønderjylland; men under Erik Mændvéd ændredes denne Forpligtelse til i Krigstilfælde at give Møde med en Hjælpetrop paa et vist Antal sværtvæbnede Ryttere; 1306 nævnes 50 saadanne som det Kontingent, Hertugen var pligtig at stille til Kongens Hær — et forbavsende ringe Antal, der da ogsaa 1315 fordobledes (se S. 25).



Med Forleningen af Hertugdømmet til Grev Gerhard 1326 bortfaldt helt Hertugens Tjenestepligt over for Kongen, hvorved Lensforholdets Betydning i høj Grad svækkedes. Dette fastholdtes dog næppe, efter at Valdemar Atterdag var kommet til Magten i Danmark; noget nærmere om Hertugens Tjenestepligt i denne Konges Regeringstid vides der dog ikke. Da Hertugdømmets Lensforhold til Kongeriget, der faktisk havde været afbrudt siden 1375, genoprettedes 1386, gik Magthaverne i Sønderjylland, de holstenske Grever, ind paa at gøre Riget „Mandskab og Tjeneste“ af Hertugdømmet; men allerede ved den fornyede Forlening af 1396 efter Erik af Pommerns Valg til Konge opstod der Strid om Betydningen heraf, idet man fra dansk Side paastod, at Holstenerne ved denne Lejlighed havde nægtet at yde Riget Krigshjælp, medmindre de fik Sold derfor, hvorved Ydelsens Karakter af Tjenestepligt bortfaldt. Heller ikke synes de holstenske Grever at have følt sig forpligtede til at komme til Stede paa danske Rigsmøder i deres Egenskab af sønderjydske Hertuger, medmindre det var Forhandlinger om deres Mellemværende med Kongen, der skulde foretages paa Rigsmødet; hertil bidrog vel ogsaa Danehoffets aftagende Betydning under Margrethes og Erik af Pommerns Styre. — Efter Hertug Adolfs Sejr i den store Strid med den danske Krone om Sønderjylland havde Tjenesteplichten ikke længer nogen reel Betydning, selv om den formelt godkendtes af ham ved Forleningen af 1439.

Ogsaa om Kongens Ret til at tage „Mænd“ (Hærmænd, Tjenestemænd) i Hertugdømmet stod der i det 13. Aarhundrede stadig Strid, især i Erik Mændvéds Kongetid; Ugangen synes at være blevet, at Kongen i det hele og store holdt op med at tage nye Stormænd fra Hertugdømmet i sin Tjeneste, men beholdt dem, som havde aflagt ham Troskabsed.

Paa selve Administrationens Omraade mærker man ligeledes i det her omhandlede Tidsrum en stigende Tilbøjelighed hos Hertugerne til at hævde og udvide Hertugdømmets Selvstændighed over for Kongemagten. Allerede i Slutningen af Valdemarernes Tid indtog Hertugen en ret selvstændig Stilling, der yderligere uddybedes i Valdemarsønnernes Tidsrum; han havde sit eget Hof og sine egne Raader, blandt hvilke Hertugdømmets højeste Embedsmænd indtog den fornemste Plads. Særlig træder Drosten (Fig. 43) i Forgrunden; desuden fandtes naturligvis en hertugelig Kansler. Hertugen oppebar de kongelige Indtægter af retslige Bøder (Sagefald) i Hertugdømmet og kunde ogsaa ved Udstedelse af Privilegier overdrage disse til andre, særlig til Kirker og Klostre for disses Jordegods' Vedkommende. Han havde ogsaa en lignende dømmende Myndighed som Kongen; fra Begyndelsen af 14. Aarhundrede nævnes hertugeligt





Fig. 43. *Det sønderjydske Drost-Segl.*  
Omskriften lyder: + sigillvm dvcissleswicensis  
ad cavsas. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>. Bruges i 1430'erne. Thiset:  
Danske kgl. Sigiller (1917).

Retterting med Rettertingskansler (Justitiar); men ligesom der fra Urnehoved Landsting kunde appelleres til Viborg, kunde der fra Hertugens Retterting appelleres til Kongen. Udviklingen gik dog ogsaa paa dette Punkt i Retning af Hertugdømmets Selvstændiggørelse.— Nogen synderlig omfattende lovgivende Magt synes Hertugen derimod næppe at have haft; dog stadfæster han flere Gange Stadsretterne (der antagelig som Regel var opstaaet inden for Byerne selv) og kunde vel ogsaa udstede mindre Forordninger vedrørende Købstæderne;

men den danske Rigslovgivning og den særlige jyske Lovgivning var fremdeles gældende Ret i Hertugdømmet.

Hvad Finanserne angaar, oppebar Hertugen alle kongelige Indtægter, som ikke udtrykkeligt var ham undtagne, altsaa foruden det ovennævnte „Sagefald“ Afgifterne „Inne“ og „Stud“ for Landets, „Torvegæld“ og „Arvekøb“ for Byernes Vedkommende; endvidere Gæsteriydelser og Told. Ogsaa Vragretten tilkom Hertugen; desuden synes han at have nydt godt af de ekstraordinære Skatter („Beder“). Møntretten i Slesvig By var fra gammel Tid Kongens; Valdemar I havde dog overladt Bispen det halve af den, men den anden Halvdel forbeholdt Kongen sig endnu i det meste af det 13. Aarhundrede og afstod den først 1286 til Hertugen. I øvrigt synes det slesvigske Møntsted at have indstillet sin Virksomhed c. 1336; 1335 tilstod Hertug Valdemar Aabenraa By Møntret, men om den er blevet udnyttet, vides ikke. Den kongerigske Sølvudmøntning laa samtidig helt brak, og de hanseatiske Sølvmonter, dels Firepenninge (de saakaldte „Witten“, Hvide (Fig. 44)), dels enkelte Penninge, trængte derfor i stedse større Omfang ind i Landet. Formodentlig som et Modtræk mod denne hanseatiske Indflydelse lod de holstenske Grever præge saadanne „Witten“, bl. a. i Flensborg, som jo gennem det meste af det 14. Aarhundrede hørte til deres Magtomraade. Disse, som oprindelig bar Hertugdømmets Skjoldemærke, de to Løver, udmøntedes i 1380'erne med det holstenske Nældeblad (Fig. 44). Henimod 1400 ophørte helt Udmøntningen i Flensborg.

Krongodset, det saakaldte „Konunglev“, i Sønderjylland hævdedes en Tid lang i 13. Aarhundrede som Kronens Ejendom, men



Fig. 44. Trepenning og Witten fra Flensborg.

Trepenningen (med det sønderjydske Vaaben) er slaaet mellem 1392 og 1400 og har Omskriften: \* MONETAHOLTZACIE — \* CIVITASFLENSBVRGEN. Witten (med det holstenske Vaaben) stammer fra Tiden 1379 til 1387. Dens Omskrift lyder: \* MONETA \* HOLSACI — \* CIVITAS \* FLENSBVR. Begge  $\frac{1}{1}$ . Efter Tegning af Erwin Nøbbe.

allerede Erik Abelsøn synes dog at have faaet det i Forlening. Senere blev det paa Danehof udtrykkeligt fradømt hans Søn Valdemar, og endnu ved dennes Søn Eriks Forlening med Hertugdømmet 1312 forbeholdt Kongen sig det, men da Hertugen alligevel satte sig i Besiddelse af det, blev dette ved Forliget i Horsens 1313 stadfæstet for hans Levetid. Dermed var Krongodset i Hertugdømmet (hvori Kongeslægts Arvegods for en stor Del var gaaet op) helt gaaet over til Hertugen.

Over Bisper og Herreklostre i Sønderjylland søgte Kongerne at hævde en umiddelbar Lenshøjhed. Dette lykkedes dog i Længden kun i nogen Grad for Ribebispens sønderjydske Jordegods, fordi den overvejende Del af dennes Bispedømme hørte til Kongeriget. Over for Slesvig-bispen gjorde baade Erik Klipping og Erik Mændved med større Iver end Held Kronens Ret gældende; men til Trods for deres Bestræbelser tilstod Hertug Valdemar Slesvig Bispestol og Domkapitel Fritagelse for alle kongelige Rettigheder. I 1330'erne tiltog Grev Gerhard sig som den mindreaarige Hertug Valdemars Formynder aldeles Styret af Slesvig Bispestol. Først da Valdemar Atterdag havde faaet den kongeligsindede Johan Skondelef valgt til Bisp i Slesvig, ændredes dette Forhold; men denne kom til Gengæld i uforsonlig Fejde med de holstenske Herrer, og efter hans Død var Holstenerne eneraadende over Slesvig Bispestol.

Som det vil ses, gik Udviklingen i det hele og store i den Retning, at Hertugdømmets Selvstændighed over for den danske Kongemagt mere og mere gennemførtes, og det var jo ogsaa dette, som Hertugerne af Abels Æt tilsigtede ved deres hele Politik. Men det maa dog tilføjes, at i den lange Tid — det meste af et Aarhundrede — der betegnedes af Striden mellem den danske Kongemagt og de holstenske Grever om Magten i Hertugdømmet, fandt for saa vidt en modsat Strømning Sted, idet Hertugdømmets Enhed mere og mere opløstes i en Række enkelte Omraader, hvert grupperet om sin faste Borg, hvorpaa der sad en Hovedsmand (*capitaneus*), og det var væsentlig om Besiddelsen af disse faste Borge, at Kongen og Greverne stredes. Mange

af disse Enkeltomraader var Pantelen, hvert med sin Panteherre; af disse Pantelen overgik de holstenske Grevers store sammenhængende Landomraade, omfattende hele Sydslesvig med Gottorp som Centrum, langt de andre i Betydning. Denne Opløsningsproces inden for Hertugdømmet fik først Ende ved Holstenernes afgørende Sejr over Erik af Pommern, hvorved næsten hele Hertugdømmet genforenedes, men ganske vist nu under tysk Styre.

Denne Hertugdømmets Udstykning i enkelte Omraader havde dog sat sig saa stærke Spor, at end ikke Holstenernes afgørende Sejr helt formaaede at udlette dem, idet en Række kongerigske „Enklaver“ blev liggende midt i Hertugdømmet. Fra gammel Tid havde Ribe By udgjort en saadan Enklave i Hertugdømmet; nu kom hertil Vesterland-Før og Amrum samt Nordspidsen (Listerland) af Øen Sild og den halve Rømø, som den danske Krone beholdt under sig; hertil kom Ribebispens to Borge Møgeltønder og Trøjborg med deres Tilliggende, der forblev aldeles uafhængige af den hertugelige Regering. Til Gengæld kom de tidligere omstridte Øer Als og Ærø definitivt ind under Hertugdømmet, medens Langeland, som en Tid lang havde haft en vis Tilbøjelighed til at glide ind under dette, forblev ved Kongeriget. Derimod kom Femern i Holstenernes Hænder. Af større Betydning var det dog, at de frisiske Distrikter paa Vestkysten, af hvilke fra gammel Tid de tre Fjerdedele hørte under Kongen, den ene Fjerdedel under Hertugen, og som endnu Valdemar Atterdag med stor Energi havde hævdet Kronens Overherredømme over, efter Erik af Pommerns Nederlag definitivt kom ind under Hertugdømmet. Dette havde saaledes ved Midten af det 15. Aarhundrede i alt væsentligt opnaaet det samme Omfang, som det senere i fire Aarhundreder beholdt.

## 2. STÆNDERUDVIKLINGEN. HERREMANDSSTANDEN.

Den samme aristokratiske Samfundsudvikling, der i det 13. Aarhundrede gjorde sig gældende i det øvrige Danmark, spores ogsaa i Sønderjylland. Aarsagen til Udviklingen laa for en stor Del i Hærvæsenets ændrede Vilkaar; den gamle Ledingshær med sit mangelfuldt rustede Fodfolk afløstes i stedse stigende Grad af et mere faatalligt, men svært væbnet Rytteri. I den ny Hærmands- eller Herremandsklasse indtraadte alle saadanne Stormænd og Storbønder, der paatog sig den Byrde at yde personlig Krigstjeneste enten alene eller med flere i Følge, og som derfor traadte enten i Kongens eller i de fyrstelige Lensmænds eller Bispernes Tjeneste som disses svorne Mænd og til Gengæld herfor opnaaede Skattefriheds-

privilegium. For Fyrstelenenes, særlig Sønderjyllands, Vedkommende kompliceredes Forholdet yderligere ved, at baade Kongen og Hertugen samt Bisperne (for Sønderjyllands Vedkommende Ribe- og Slesvig-bisperne) havde Ret til at tage sig saadanne „Mænd“ inden for Hertugdømmet, og det blev derfor et af Hertugernes politiske Formaal at faa Eneret (ved Siden af Bisperne, hvis Ret ifølge Sagens Natur aldrig kunde faa saa stort et Omfang) til at tage sig „Mænd“ inden for Hertugdømmets Grænser, uden at det dog i Løbet af 13. Aarhundrede lykkedes dem helt at faa ophævet Kongens Ret i saa Henseende.

Ligesom i det øvrige Danmark ser man da i Hertugdømmet udvikle sig en indfødt Stormandsstand, hvis Kærne vistnok udgjordes af gamle godsrige Storætter, men som ogsaa for en stor Del maa være rekruteret blandt de krigerske Storbønder. Disse sidste tenderede imod at udgøre et bredere Lag inden for Herremændenes Klasse, en Lavadel, ved Siden af den mere faatallige Godsejeradel, Højadelen, uden at der dog endnu havde vist sig noget skarpt Skel mellem disse Klasser inden for Herremandsstanden. For alle sønderjydske Herremænd, der ikke var i Kongens eller Bispernes Tjeneste, udgjorde det lille Hertughof det naturlige Centrum, og blandt disse Herremænd tog Hertugen sine højeste Embedsmænd, som han vistnok oftest valgte inden for Godsejernes Klasse. Det vigtigste Embede var Drostens, der 1263 beklædtes af Jens Hvidding, 1284 og 1287 af Tyge Abildgaard, 1314—15 af Thomas Alsing; men ogsaa Rettertingskanslerens (Justitiarens) Embede var af stor Betydning; det beklædtes 1325 af Troels Pedersøn, 1342—50 af Haakon og 1345—55 af Vagn Nielsøn. Adskillige af Hertugens „Mænd“ har sikkert gjort Tjeneste som hans Ombudsmænd i de forskellige Dele af Hertugdømmet.

Det aldeles overvejende Antal af Hertugens „Mænd“ bærer endnu i 14. Aarhundredes Begyndelse danske Navne. F. Eks. medbesegles Hertug Valdemars Stadfæstelsesbrev af Flensborg Stadsret 1284 af Ridderne Niels Knudsøn, Thomas Mule, Jon Grubbe, Christiern Tros, Jon Iversøn, Niels Tundering, samt Drostens Tyge Abildgaard, og i Hertug Eriks Stadfæstelsesbrev af 1314 nævnes som medbeseglende Drostens Thomas Alsing, Ridderne Paul Pedersøn og Thomas Hak.

Disse Herremænd boede for det meste hver paa sin befæstede Borg, der for Lavadelens Vedkommende ofte kunde ligge i selve Landsbyen. Som Type for en adelig Borg fra denne Tid kan anføres Ejsbøl (Fig. 45) ved Søen af samme Navn i Gl. Haderslev Sogn, hvis velbevarede Voldsted viser den yngre Middelalders tvedelte Type, med en mindre Forborg og en derfra ved en Ringgrav adskilt Hovedbanke. 1355 nævnes Anders Jonsøn til Ejsbøl, 1378 Jens Holk; men 1439 ejedes den af Klavs



*Fig. 45. Voldstedet af Ejsbøl.*  
Chr. Axel Jensen fot. (1897).

Rønnov, altsaa en holstensk Adelsmand, men dog af en Slægt, der i det hele forblev tro mod den danske Konge; senere tilhørte den Slægten von der Wisch.

En svag Afglans af middelalderlig Ridderromantik synes ogsaa at falde paa det lille sønderjydske Hertughof. Under Erik Klippings svenske Krigstog 1277, hvori ogsaa Sønderjyder deltog, nævner den svenske Rimkrønike den danske Anfører Bent af Alsø med særlig Udmærkelse. De Danske blev overfaldet af de Svenske paa Kongsgaarden Ettak mellem Vänern og Vättern, men Bent slog sig igennem Fjenderne paa sin ypperlige Stridshest; det hedder om ham:

Hvo slig en Ridder skal bestaa,  
han skal ej træde Perler imeden,  
saafremt han da vil levende deden (derfra).  
Da han formaaede ej længer stride,  
ufangen lod de ham deden ride.

Efter Navnet at dømme maa man vel snarest antage, at han stammede fra Sønderjylland. — Ogsaa i en enkelt Fornvis (hvis Handling synes

paavirket af Hagbardsagnet) staar der en vis Glans om Hoffet paa Sønderborg, selv om Overleveringen har indsat Kongen og Dronningen i Hertugens og Hertugindens Sted:

Jeg vil ride til Sønderborg,  
der blændes baade Mjød og Vin;  
der kommer danske Dronning  
og saa hin liden Kirstin.

Endnu ved Hertuginde Richizas Optræden over for Valdemar Atterdag ved Belejringen af Sønderborg 1358 mærker man et Pust af den galante og ridderlige Aand ved det lille Hertughof.

Men denne naturlige Udvikling af en arvelig indfødt Adelsstand fik efterhaanden i Løbet af 14. Aarhundrede de fleste af sine Rødder overskaarne ved den Indvandring af holstensk Adel sydfra, der fandt Sted i Tilslutning til Holstenernes politiske Magtstilling i Sønderjylland. Allerede i det 13. Aarhundrede havde Holstenerne sat sig fast i Landet mellem Ejder og Sli, hvor Abels Enke Mechtilde 1260 havde pantsat alt sit Jordegods til Greverne Johan og Gerhard; 1288 overlod hun yderligere Grev Gerhard sin Arvelod af Godset som fuld Ejendom. Hertug Valdemar pantsatte 1325 til Grev Johan den Milde Eckernförde og Dänischwold, og 1328 overlod Grev Johan dette Pant til Grev Gerhard „den Store“. Ogsaa Halvøen Svansø, hvor der i Modsætning til de Vest og Syd derfor liggende Distrikter fra gammel Tid fandtes en tættere bosiddende dansk Befolkning, fik i Løbet af det 13. Aarhundrede tysk Herskab overalt paa Godserne, særlig af Slægten Sehested. Ogsaa i de førnævnte Distrikter nævnes i Slutningen af det 13. Aarhundrede holstenske adelige Godsejere af Slægterne Schinkel og Sehested, hvortil i 14. Aarhundrede kommer Slægterne von der Wisch, Reventlow, Pogwisch m. fl. Noget lignende er Tilfældet med Distriktet Fræslet, de senere Krop og Hütten Herreder.

Men i det 14. Aarhundrede indskrænkede de holstenske Adelsmænd sig ikke til disse mere end halvt fortysskede Landsdele Syd for Slien og Danvirke, men bredte sig ydermere ud over den rent danske Del af Hertugdømmet, mange Steder som hertugelige Hovedsmænd eller Panthavere, mange Steder ogsaa ved at gifte sig ind i de danske Adelslægter. Saaledes pantsatte Hertug Valdemar 1339 betydeligt Jordegods omkring Sørup og Gelting i Angel, bl. a. Gaarden Bukhavn, til den holstenske Ridder Sigfred Sehested, og 1344 Varnæs Syd for Aabenraa Fjord til den holstenske Adelsmand Gotfred Barsebek, der dog senere gik over til Kong Valdemar, hvorfør Pantet atter blev frataget ham. Slægten Krummedige ses ogsaa i 14. Aarhundrede at have

besiddet betydeligt Jordegods i Angel, især Godset Rundtoft, der tidligere havde tilhørt den danske Adelsslægt Skram, men ved Giftermaal Aar 1360 kom til Krummedigerne. Ogsaa Slægten Limbek ejede i 14. Aarhundrede Gods i Angel, bl. a. Herregaarden Røst, men bredte sig tillige over store Strækninger af Nordslesvig, der senere for en stor Del gik i Arv til Slægten Ahlefeld. Bl. a. pantsatte Hertug Valdemar 1344 Lundtoft Herred til Johan Limbek, der havde arvet Søgaard efter sin Fader Gotskalk Limbek og tilgiftet sig Herregaarden Søndervold i Roost Sogn fra Slægten Skram. Om Limbekernes Herredømme paa Tørning Slot og over de tilliggende fire Herreder er ovenfor talt. — Paa Grumtoft i Angel sad endnu i 15. Aarhundrede en dansk Mand Erik Nigelsøn, der maatte afstaa sin Gaard til Hertug Adolf. I Egnen om Læk ejede Familien von der Wisch store Godser. — De nævnte Slægter og flere andre saasom Wonsfleth, Spliet, Breyde m. fl. var i 1397 repræsenterede paa Urnehoved Landsting. — Ogsaa indvandrede uadelige Slægter forekommer stundom som Godsejere i Nordslesvig; f. Eks. den fra Elblandene indvandrede, først af Frederik I adlede Slægt Keding paa Olufskær i Starup Sogn Øst for Haderslev.

Hvorledes denne Indvandring i alle Enkeltheder har formet sig, og hvilke Konflikter med Landets indfødte Adel den har givet Anledning til, er vi som Følge af Kildernes Mangelfuldhed i Reglen ude af Stand til at give en nøjere Skildring af. Kun fra en enkelt bevaret sønderjydske Fornviser falder et skarpt Strejfflys over disse sikkert utallige Smaakampe mellem de udenlandske Indvandrere og Landets egne Børn. Visen omhandler en Strid om Jordegods mellem den danske Herremand Iver Otteson og hans Svoger, den holstenske Adelsmand Buske Westensee, der maa have fundet Sted ved Midten af det 14. Aarhundrede, og fejrer den danske Stormands Sejr over den tyske Voldsmænd. Dens vigtigste Vers lyder saaledes:

Hr. Iver og Hr. Buske var Stalbrøder to  
 — I haver Tak, Iver Hr. Otteson! —  
 De trættes om deres fædrene Skov.  
 — I giver os Volden over Skoven! —

„Hør du, Hr. Iver, hvad jeg siger dig:  
 Vilt du idag faa Mad med mig?“

„Fuldvel vilde jeg faa Mad med dig,  
 vidste jeg, du vilde ikke svige mig!“

„Hvor skal Græs paa Jorden gro,  
 først Brødre vil ikke hinanden tro?“

— — Den første Ret paa Bordet kom,  
det var haarde Jærn og Bolt.

Liden Kirsten over Bordet tren,  
hun spændte Bolt om sin Broders Ben.

— — „Jeg beder dig, Buske, for Æren din,  
du lad mig give bort Sjølegave min!

Min Moder giver jeg Hus og Jord,  
hun bær for mig den Sorg saa stor.

Min Broder giver jeg Sadel og Hest,  
han bær for mig den Sorrig mest.

Min Søster vil jeg slet intet give,  
hun haver forraad mit unge Liv.

Hr. Buske giver jeg mit gode Sværd,  
saa mænd, han er det fuldvel værd!“

Hr. Iver han sit Sværd uddrog,  
— I haver Tak, Iver Hr. Otteson! —  
Hr. Buskes Hoved han af hannem hug.  
— I giver os Volden over Skoven! —

Iver Otteson kendes ikke af samtidige Dokumenter, men maa sikkert være Fader til den Jep Iversøn til Holbæk i Adsøl Sogn i Sundeved, der i det følgende Slægtled kæmper om sin Fædrengaard med Buske Westensees Arvinger af Slægten Ahlefeld; i disse Egne maa vi da søge den omstridte Skov. Sønnen synes ikke at have haft samme Held som Faderen til at hævde Fædrengaarden mod de indvandrede Tyske.

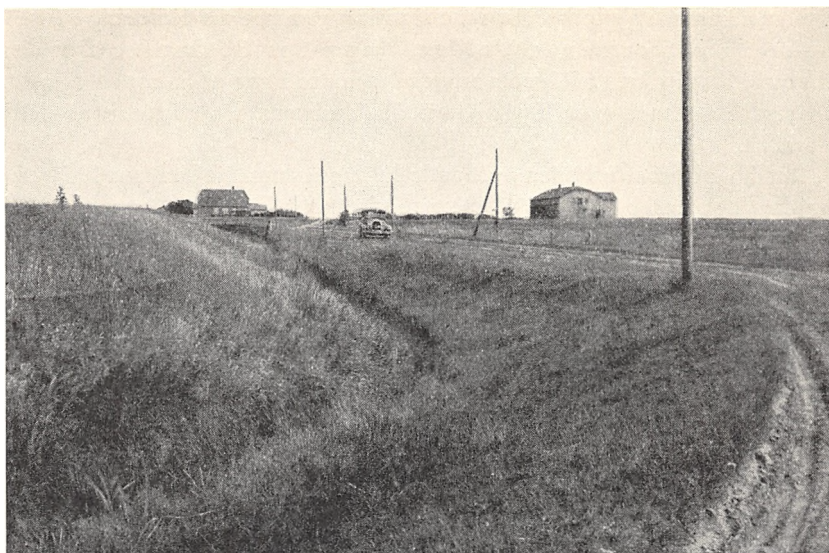
Denne lille Episode er sikkert typisk for den almindelige Udvikling af Godsforholdene i Hertugdømmet: selv om det i de første Slægtled lykkedes den indfødte Adel at hævde Stillingen, endte det som oftest med, at den maatte fortrække for Holstenerne. En enkelt Episode af disse Kampe er antydet ovenfor: Valdemar Sappis Fald for Limbekernes Angreb i Slutningen af 1360'erne. I hvert Fald blev Resultatet af Udviklingen, at der ved Midten af 15. Aarhundrede kun var et begrænset Antal danske Adelsslægter tilbage i Hertugdømmet, hvoriblandt saa godt som ingen Syd for Flensborg. Nævnes kan Grene af Slægterne Hak, Ulfeldt, Orning og Munk i Haderslevengen, endvidere de lavelige Slægter Jutsen, Staverskov, Stangenberg og Emmichsen sammesteds, Grene af Slægterne Skram



(og Rosenkrans) i Gram- og Hvidingegnen (Tovskov, Høgsbrogaard, Vesterbæk) samt i Tønderegnen (Emmerlev, Kogsbøl Ladegaard (Fig. 46)), en Gren af Slægten Friis paa Stolliggaard i Løjt Sogn Nord for Aabenraa, samt Slægten Sture paa Als (Gammelgaard, Hellevadgaard (Fig. 47)). Bortset fra disse er det de indvandrede holstenske Adelslægter, der breder sig i de fleste Egne af Hertugdømmet. Denne Udvikling blev kun i enkelte Tilfælde modvirket ved, at Kongen gav Frihed og Frelse til tidligere uadelige danske Godsejere, saaledes som det f. Eks. var Tilfældet med Peder og Niels Knudsøn til Stubbum Nord for Haderslev 1417. Naar hertil kommer, at mange af de nævnte danske Slægter tilhørte Lavadelen, hvis politiske Indflydelse saavel i Hertugdømmet som i Kongeriget var i stærk Nedgang henimod Slutningen af Middelalderen, forstaaes endnu bedre den afgørende Betydning, som disse stærke Forskydninger inden for Hertugdømmets Adelsstand maatte have.

Udviklingen i Hertugdømmet savnede i og for sig ingenlunde Sidestykker i Kongeriget, hvor talrige nordtyske Adelslægter ligeledes i denne Periode indvandrede og satte sig fast. Men i det lange Løb lykkedes det ikke de indtrængende Slægter at fordrive den gamle danske Adel fra Kongeriget; tværtimod fordanskedes de efterhaanden under Paavirkning af deres Omgivelser. Dog, hvad der i Kongeriget hørte til Undtagelserne — hvor betydningsfuldt det end i de enkelte Tilfælde kunde være — blev i Sønderjylland Regelen; de indvandrede holstenske Adelslægter bevarede gennemgaaende deres tyske Nationalitet, og der aabnedes herved Adgang for en tysk Indflydelse paa Landets Kultur, som i det lange Løb skulde faa vidtrækkende Betydning, idet de indvandrede holstenske Stormænd i Hertugdømmet støttede dettes tyske Styrelse og baade nationalt og socialt følte sig samhørende med deres Frænder længere Syd paa. Hvor overmodigt den indvandrede Adel kunde te sig over for Landets gamle Indbyggere, giver en lille Fortælling i Holstenerpræstens Krønike fra c. 1450 et tydeligt Indtryk af. Det hedder her:

„Dengang [c. 1375] var der i Jylland en adelig Frue paa Borgen Tørring, som ægtede en Holstener ved Navn Klavs Limbek. Denne Frue havde som Enke ved Ægteskabsarv mange Godser, som hun ikke kunde forsvare; derfor tog hun denne mægtige Mand til Ægtefælle. Da denne Klavs Limbek vilde besøge sin Hustrus Undersaatter, fandt han, at de alle var modvillige og ringeægtede hans Bud, endog saa vidt, at de ikke vilde unde ham Herberge. Da han var kommet tilbage til sin Hustru, aabenbarede han hende, hvorledes det var gaaet ham. Hun svarede: Jeg er en Kvinde, jeg kan berede Bordet og hvad dertil hører, og det i rigelig Mængde; se til, at I skaffer et langt og bredt Bord. Ti Ordet gaar, at de danske Bønder ikke tager imod faa, men mange er de nødte til at tage imod, naar de optræder med Magt. — Derfor hidførte Klavs Limbek fra Holsten mange rustede Svende, og da tog hans Bønder imod ham“.



*Fig. 46. Voldstedet af Kogsbøl Ladegaard.  
la Cour fot. (1935).*



*Fig. 47. Voldstedet af Hellevadgaard.  
J. Raben fot. (1931).*

Fortællingen er ganske vist ikke samtidig; men dens Skildring af den holstenske Stormands Voldgæstning hos de danske Bønder i Nordslesvig bærer ikke des mindre et indre Præg af Sandhed og viser i hvert Fald med stor Tydelighed den holstenske Opfattelse af dette Forhold.

Det Baand, som paa denne Maade knyttedes mellem den sønderjydske og den holstenske Adel, skulde snart vise sin afgørende Betydning ved de Forhandlinger om Landets Skæbne, der indledtes efter Hertug Adolfs Død 1459, idet Holstenernes Stilling herved var saa stærk, at de var i Stand til at gennemføre et vist administrativt Fællesskab mellem det gamle danske Hertugdømme og det tyske Grevskab, der skulde blive af stor og skæbnsvanger Betydning i de følgende Aarhundreder.

### 3. KIRKEN.

Den kirkepolitiske Udvikling i Sønderjylland prægedes i det 13. Aarhundrede dels af de store kirkelige Stridigheder mellem Kongerne og Ærkebisperne, som delte Kirken i to Lejre, dels af Kirkens Forhold til de sønderjydske Hertugers Bestræbelser for at gøre sig saa uafhængige af den danske Krone som muligt. Disse Bestræbelser maatte nødvendigvis lige saa vel som Kirkespaltningen rokke ved den overleverede Opfattelse af Bisperne som Kongens tro Mænd, der skyldte ham Huldskab og Tjeneste. Men her viser der sig en stor Forskel mellem de to Bispedømmer, hvorimellem Hertugdømmet var delt. Ribebispen, hvem den nordvestlige Del af Hertugdømmet var underlagt, men hvis Bispedømmes langt overvejende Del laa i Kongeriget, kunde aldrig komme i samme Afhængighed af Hertugen som Slesvigbispen, hvis Omraade faldt helt inden for Hertugdømmets Grænser; gennemgaaende finder man derfor Biskopperne i Ribe ligesom de andre jydske Bisper paa Kongens Side i dennes Stridigheder med Ærkebispen.

Saaledes var Bisp Esger af Ribe (1246—73) en trofast Tilhænger af Kongemagten og opnaaede ogsaa som Følge heraf at blive bandlyst af Ærkebisp Jakob Erlandsøn 1260, fordi han havde været med til at krone den unge Kong Erik imod Ærkebispens Vilje. I en vis Sammenhæng med hans kongeligsindede Holdning staar det rimeligvis ogsaa, at han havde Stridigheder med den sønderjydske Hertug Erik Abelsøn, der dog bragtes til Ophør ved et Forlig i 1265. Ogsaa den højtansete Bisp Christiern af Ribe (1288—1313) stod trofast paa Kongens Side i Striden med Ærkebiskop Jens Grand og var i det hele en af Kong Erik Mændveds vigtigste Raadgivere. Bisp Jakob Splitaf af Ribe (1327—45)

var en af Førerne for den jydsk Bevægelse imod Grev Gerhard, der affødte Jydernes mislykkede Angreb paa Gottorp i 1329, og var senere ivrig for Valdemar Atterdags Valg til dansk Konge. Ogsaa de følgende Ribebisper Peder Thuresøn (1345—64) og Jens Mikkelsøn (1369—88) var gode kongeligsindede Mænd; det samme gælder i om muligt endnu højere Grad om Bisp Eskil (1389—1409), der var Dronning Margrethe en trofast Støtte og bl. a. hjalp hende med store Pengelaan, til Gengæld for hvilke han fik det vigtige vestslesvigske Slot Trøjborg i Pant. Den følgende Ribebisp Peder Lykke sad kun kort Tid i Ribe, da han allerede 1418 valgtes til Ærkebisp i Lund; han var Kong Erik en trofast Tjener i den store Kamp om Sønderjylland; det var bl. a. ham, der sammen med Bisp Johan Skondelef af Slesvig repræsenterede Danmark paa Kirkemødet i Konstanz 1414, hvor han fik Kejseren til at anerkende Nyborgdommen af 1413, og ogsaa som Ærkebisp afgav han i Kongens store Proces mod de holstenske Grever for Kejserens Domstol kraftige Erklæringer til Gunst for Kongen og den danske Krone.

Helt anderledes kom Forholdene til at udvikle sig ved Bispestolen i Slesvig; her mærker man i en ganske anden Grad stærke Efterdønninger saavel af de store Stridigheder mellem Kronen og Ærkebispstolen som af Modsætningsforholdet mellem Kongerne og Hertugerne og af Striden om Magten i Hertugdømmet mellem den danske Krone og de holstenske Grever. Allerede Bisp Eskil (1244—55; Fig. 48) laa i Strid med Kong Erik Plovpenning og synes at være blevet fordrevet af denne fra sit Bispedømme; senere stod han dog ivrigt paa Kong Kristoffers Side, og da Holstenerne 1253 indtog Slesvig By, tog de ham til Fange og førte ham til Segeberg, hvorfra han først Aaret efter slap ud. Ogsaa den følgende Slesvigbisp, Niels, førte en meget bevæget Tilværelse. Han blev i 1256 om Natten overfaldet og taget til Fange i sin egen Bispegaard af en sønderjydsk Adelsmand Timme eller Tyge Litle og slap kun ud mod at udrede 1000 Mark Sølv. I øvrigt var han en ivrig Tilhænger af Kong Kristoffer, og efter dennes Død var han en af de jydsk Bisper, der kronede den lille Erik Klipping i Viborg 1260 og derved paadrog sig Ærkebispens højeste Vrede; til Gengæld fik han Bispestolens ældre Privilegier stadfæstet af Kronen samt Aabenraa By overladt som Pant. Aaret efter deltog han i Slaget paa Lohede og faldt i Fangenskab sammen med den unge Konge og Enkedronningen; det hed sig, at Ærkebisp Jakob udvirkede, at hans Fængsel blev særlig haardt. Da han omsider var sluppet ud af dette, kunde han ikke forliges med Hertug Erik og maatte atter forlade sit Bispedømme; han døde i Vordingborg 1265.

Medens disse Bisper havde støttet Kongemagten saavel mod Ærkebisp som mod Hertugen, indtog Efterfølgeren Bisp Bønde (1265—82) en noget anden Stilling. Han sluttede sig ret nøje til Ærkebisp Jakob,

der paa den Tid synes at have haft sit Tilhold i Slesvig By, og Kardinal Guido, der af Paven var beskikket til Dommer i Ærkebispesriden, udnævnte Biskop Bonde til Dommer i Sagen mellem Kongens ivrige Tilhænger Bisp Tyge af Aarhus og Cistercienserklosteret i Øm. De Domme og Bandlysninger, som Bonde udstedte fra Slesvig, ænsedes imidlertid lidet af den egenraadige Aarhusbisp, og senere, da Kongen fik Magten i Hertugdømmet (1272), har ogsaa Slesvigbisen sikkert maattet bøje sig for ham. Under Bisp Bonde fandt i øvrigt det Mage-skifte Sted, hvorved Hertugen erhvervede Bispens Borg Gottorp (1268). — Til hans Efterfølger fik Kong Erik indsat en af sine Tilhængere, Provst Jakob af Slesvig, der 1283 tillige blev hans Kansler. Som saadan mødte han paa alle de betydningsfulde Danehoffer, der i de følgende Aar fandt Sted; paa Danehoffet i Nyborg 1284 var han Formand for det Nævn, som fældede Dom i Arvestriden mellem Kronen og Kong Erik Plovpenningens Døtre. Bisp Jakob kom tillige i heftig Strid med Cisterciensermunkene i Ryd Kloster og fordrev dem endog fra deres Kloster i 1284 som Følge af forskellige Misligheder, der havde gaaet i Svang; Rydaarbogen klager over, at han lod Munkene prygle og fratog dem deres Tiender, saa at han rettere burde hedde Tyran end Bisp.

Jakobs Efterfølger blev den i København fødte Berthold, som døde 1307. Efter ham valgte Kapitlet den lybske Dekan Johannes Bokholt (Fig. 50), der synes at være blevet bispeviet af Jens Grand, som da var Ærkebisp i Bremen; efter alt at dømme har han da næppe været den danske Konge venligt sindet. Han synes at være den første tyskfødte Slesvigbisp efter en lang Række danske Biskopper; og han skulde faa adskillige Efterfølgere af tysk Byrd. Hans Efterfølger blev saaledes en Tysker Hellembert (Fig. 14), der ved pavelig Provision fik Bispesædet tildelt 1331; men dette behagede ikke Grev Gerhard, der ønskede at indtrænge sin Broder Giselbert paa Bispesædet, og Hellembert maatte love ham store Summer og til sidst endog tage Giselbert til Vikar; først efter Gerhards Død 1340 kunde han vende tilbage til sit Embede. Han var af svageligt Helbred og døde allerede 1343 i Lybæk. Til hans Efterfølger beskikkede Paven atter en Tysker Henrik Warendorp (Fig. 49).

Efter dennes Død valgte Domkapitlet dog atter en indfødt Mand til

Fig. 48. *Biskop Eskils Segl*. Omskriften lyder: + ESKILLVS : DEI GRACI [A : SLESWIC] ENSIS · EPISCOPVS. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>.

Fig. 49. *Biskop Henrik Warendorps Segl*. Omskriften lyder: · S : HINRICI : DEI : GRA - - EPISCOPI : SLESWIC ñ. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>.

Fig. 50. *Biskop Bokholts Segl*. Omskriften lyder: + s'1oñis ꝛ DEI · GRA : SLESWICEN : ECCLESIE : EPISCOPI. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>.

Fig. 51. *Biskop Niels Bruns Segl*. Omskriften lyder: [+s]'NICHOLAI : DEI : GR[A : SLESWIC]EN : ECCLESIE EPISCOP[1]. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>.

Alle efter Hoffmann: S.-H. Siegel des Mittelalters II. 1. (1933).



*Fig. 48. Biskop Eskils Segl.*



*Fig. 49. Biskop Henrik Warendorps Segl.*



*Fig. 50. Biskop Bokholts Segl.*



*Fig. 51. Biskop Niels Bruns Segl.*

Bisp, nemlig Kanniken Niels Brun (Fig. 51), hvem det lykkedes at hævde sig i Embedet over for den ved pavelig Provision udnævnte Tysker Theodorik. Niels Brun deltog i de danske Kirkemøder og Danehoffer og skal have efterladt sig historiske Optegnelser, bl. a. om den store Oversvømmelse paa Vestkysten 1362. Han synes at være død i Slutningen af 1360'erne; hans Efterfølger Henrik forflyttedes 1374 til Øsel, og Valdemar Atterdag, der netop paa denne Tid var optaget af at skaffe den danske Krone øget Indflydelse i Hertugdømmet, fik Paven til at kassere Kapitlets Valg af dets Kantor Niels Pedersøn, der støttedes af de holstenske Grever, og udnævne den afgjort dansksindede Johan Skondelef i hans Sted 1375. Under det paafølgende holstenske Regimente i Sønderjylland efter Valdemar Atterdags Død maa dennes Stilling have været meget vanskelig; han søgte dog at holde Forbindelsen med Danmark ved lige og blev 1382 udnævnt til pavelig Nuntius og Pengeindsamler i det danske Rige, ligesom han fik Kong Olufs Stadfæstelse paa sin Kirkes Privilegier. Da Dronning Margrethe efter Hertug Gerhards Død 1404 gjorde kraftige og heldige Forsøg paa atter at skaffe den danske Krone Fodfæste i Sønderjylland, havde hun en trofast Støtte i Johan Skondelef; han overlod hende bl. a. de to Bispeborge Svavsted og Stubbe mod en aarlig Afgift. Holstenerne saa dog meget skævt hertil, og i Februar 1410 blev han overfaldet af holstenske Adelsmænd i Flensborg; hans Køgemester blev dræbt, og han selv blev saaret og ført bort i Fangenskab. Han slap dog atter ud og vedblev med at støtte Dronningen og efter hendes Død Kong Erik. Da Kampen senere atter blussede op, havde Johan Skondelef i 1417 den Glæde at kunne modtage Kong Erik i selve sit Biskopssæde, da Kongen havde erobret Slesvig By; men snart gik Krigslykken Kong Erik imod, og Holstenerne kom i Besiddelse af Bispens to Borge. Johan Skondelefs Stilling var yderst vanskelig; hans eget Kapitel med Domprovsten Henrik v. See i Spidsen stod afgjort paa Holstenernes Side. Han holdt dog til det sidste fast ved sit danske Sindelag og mødte endnu 1421 paa Viborg Landsting for at aflægge Vidnesbyrd om Sønderjyllands Danskhed. Han var da allerede højt til Aars og døde snart efter, og med ham gik den sidste danske Slesvigbisp i Graven.

Efter hans Død valgte Kapitlet den ovennævnte tysksindede Domprovst Henrik v. See (af en holstensk Adelslægt) til Biskop; Ærkebisp Peder Lykke nedlagde forgæves Indsigelse mod Valgets Retmæssighed. Under den store Proces for Kejserdømmet lagde den nye Bisp tydeligt sit holstenske Sindelag for Dagen og afgav Vidnesbyrd til Fordel for de holstenske Grevers Standpunkt; dog mødte han ikke personlig for Retten, men lod sin Domprovst Klavs Zachow optræde som Grevernes Sagfører. Til det danske Provincialkoncilium i 1425 gav han ikke selv Møde, men lod sig dog repræsentere ved Fuldmægtige. 1429 gav han Afkald

paa Bispestolen og efterfulgtes af den ligeledes tysksindede Klavs Wolf. Han var borgerligt født i Rendsborg og opnaaede Embedet ved pavelig Provision. Han optraadte baade ved Afslutningen af Horsensstilstanden 1432 og ved den endelige Fredsslutning i Vordingborg 1435 som Hertug Adolfs Mand. Han roses i øvrigt for sin dygtige Styrelse af Stiftet og var ivrig for at øge Bispestolens Gods, der havde lidt meget under de stadige Fejder; han lod desuden udarbejde en udførlig Jordebog over det bispe- lige Gods.

Domkapitlet i Slesvig (Fig. 52) var i alt Fald fra 14. Aarhundredes Slutning at regne afgjort holstenskindet. Det omfattede 8 Kanonikater og 16 Præbender. Dets Gods blev i indeværende Tidsrum betydeligt forøget, bl. a. ved en Gave af Dronning Margrethe 1406, der afkøbte Slægterne Pogwisch og Sehested Hovedgaardene Grødesby og Paverød og en Del Gods i Espenæs, Favrluk (Fovlluk) og Dollerup og skænkede alt dette til Domkirken. Yderligere pantsatte Væbneren Anders Iversøn i 1435 sit Gods i Angel, navnlig Hovedgaardene Gammelbygaard og Satrupholm, til Slesvigbispen, som atter overdrog det til Domkapitlet, og da det aldrig blev indløst, gled det over til at blive Domkapitlets retmæssige Ejendom.

Ved Siden af det til Bispestolen knyttede Domkapitel fandtes ogsaa et Kollegiatkapitel ved Mariekirken i Haderslev (Fig. 53), der første Gang nævnes 1273 og fik sin egentlige Organisation i 1309. Det bestod af 8 Kanniker med en Kantor i Spidsen og havde til Opgave at føre Tilsyn med Præsterne i den nordlige Del af Bispedømmet samt administrere Bispegodset i disse Egne. Det havde i 1273 faaet overladt Bispetienden for Aller Sogn og fik senere skænket Magstrup og Øsby Kirker. Det opnaaede efterhaanden en betydelig Grad af Selvstændighed; saaledes fik det 1401 af Hertug Gerhard Privilegium paa at oppebære alle 40 Marks og 3 Marks Bøder af sine undergivne — et Privilegium, som Kong Erik stadfæstede 1415. Dets Stilling befæstedes yderligere under Bispen Klavs Wolf, der 1441 oprettede fire nye Kanonikater ved Kapitlet i Haderslev og 1442 et nyt Vikariat, hvis Indehaver skulde prædike paa Modersmaalet. Et nyt Kanonikat oprettedes 1451 af Kanniken Anders Jenssøn. — Ogsaa Marianernes Broderskab i Haderslev, knyttet til et af Limbekkerne stiftet Kapel, indtog ved Periodens Slutning en anselig Stilling; det omdannedes 1456 af Slægten Ahlefeldt til en Familie- stiftelse og omfattede fire „evige“ Vikarer, der skulde synge to Messer daglig. — Selv i disse kirkelige Institutioner i det rent danske Nordslesvig fik de indvandrede holstenske Slægter efterhaanden et vist Fodfæste.

Af de tre sønderjydske Klostre, der allerede var oprettede i den ældre Middelalder, synes Benediktinernonneklostret i Slesvig By





Fig. 52. Slesvig Domkapitels Segl.  
<sup>1</sup>/<sub>1</sub>. Hoffmann: S.-H. Siegel des Mittelalters II. 1. (1933).

ved 13. Aarhundredes Midte at være blevet flyttet ud paa Holmen i Slien, medens Nonnesamfundet tidligere havde haft til Huse i Michaelsklostret, hvor Nonnerne var forblevet efter Munkenes Forflytning til Guldholt paa Bisp Valdemars Initiativ (se Bd. I, 441 f.). Det fik af Kong Abel et vidtgaende Immunitets- (Skattefriheds-) Privilegium samt Jurisdiktion over sine undergivne. En kort Tid rummede Klosterkirken Kong Erik Plovpenning's Lig, der blev ført hertil fra Sortebrødreklostret, inden det højtideligt overførtes til Domkirken. 1287 lagdes Klostret øde af Ild, men genopførtes atter. Det lededes af en Priorisse, og dets verdslige Anliggender styredes af en Provst.

Langt betydeligere var Hertugdømmets to Cistercienserkløstre, der netop i det 13. Aarhundrede havde en udpræget Blomstringsperiode. Løgumkloster fik af Kong Abel fuld Immunitet (Skattefrihed) for alle sine Besiddelser saavel i Hertugdømmet som i Kongeriget; Kristoffer I tilstod tillige Klostret fuld Toldfrihed i hele Riget, og Erik Klipping gav det Ret til kongelige Bøder (Sagefald) af dets undergivne. Disse Privilegier stadfæstedes ogsaa af senere Hertuger. Sit Jordegods udvidede Klostret ogsaa jævnt hen; det blev efterhaanden saa omfattende, at det deltes i 6 Fogedier: Abild, Alslev, Svanstrup, Rabsted, Skærbæk og Frøs Herred. Naturligvis kunde det ved disse store Godserhvervelser ikke undgaas, at det stundom kom til retslige Stridigheder og Processer; en saadan Retstrætte om Skovstrækningen Draved blev i 1263 afgjort ved Kendelse af Hertug Eriks Drost Jens Hvitting. Ogsaa med Ridderen Jens Urne (af den gamle sønderjydske Urneslægt) havde Klostret i 1280'erne nogle Stridigheder (om Jord i Urne og Bollerslev Mark), der blev bilagt af Bisperne af Ribe og Slesvig som Voldgiftsmænd. 1299 opnaaede Abbeden Fritagelse for Ribebispens tre Ugers Gæsteri i Klostret mod Afstaaelsen af Tienden („Biskopsgave“) i Lø, Gram og Rangstrup Herreder (for saa vidt disse hørte under Ribebispen), som Klostret tidligere havde faaet overdraget af Bispestolen, samt af Gods i Abterp og Ballum. Om den fortsatte Opførelse af Klosterbygningerne med den store og skønne Klosterkirke vil blive talt andensteds. Som Gravkirke var denne sidste meget yndet af Egnens Stormænd; fem

Ribebisper og talrige sønderjydske Adelsmænd, bl. a. den ovenfor omtalte Henneke Limbek, fandt deres Hvilested indenfor dens Mure.

Ogsaa Ryd Kloster i det nordlige Angel kunde glæde sig ved lignende Immunitetsprivilegier som Løgumkloster, af hvilke det ældste var udstedt af Abel som Hertug. I Aaret 1283 udbrod der, som ovenfor nævnt, en alvorlig Konflikt mellem Klosteret og Bisp Jens af Slesvig, der fratog Klosteret dets Tiender og endog lod nogle af Munkene prygle; den i Klosteret skrevne Aarbog vil ikke rigtigt ud med, hvad det var, der havde bragt Munkesamfundet i Vanry.

Det maa dog snart efter (maaske ved Bispens Død 1287) være vendt tilbage igen; 1299 udstedte i al Fald Kong Erik Mændved et Værnebrev for Klosteret. Omtrent fra denne Tid stammer en Sølvkalk, der ifølge sin graverede Majuskelindskrift er skænket Klosteret af Broder Gerbrand; den kom senere til Graabrødreklosteret i Flensborg. Ogsaa Ryd Kloster udvidede efterhaanden sit Gods stærkt, hvorom en Række Stednavne i Omegnen bærer Vidne: Munkbrarup i Angel, Munkemølle i Rinkenæs Nord for Flensborg Fjord, Munkebøl ved Langhorn, Munkvolstrup i Ugle Herred og Klusris ved Flensborg, hvor Klosteret havde et Kapel. Om den i Klosteret henimod 13. Aarhundredes Slutning skrevne Aarbog, der afgiver et af de mest fuldttonende Vidnesbyrd om Sønderjyllands Danskhed, vil andensteds blive talt.

Baade Abbeden af Ryd og Abbeden af Løgum regnedes til Rigets og Hertugdømmets Prælater. Medens Løgumkloster med dets stærke Forbindelser med Ribe aldrig blev rigtigt fortrysket, gled Ryd Kloster under det holstenske Herredømme mere og mere over til denne Side, og det Munkesamfund, der i 13. Aarh. havde huset den kraftigste Talsmand for Danskheden i Sønderjylland, var i det 15. Aarhundrede nærmest en kulturel Forpost for den fremrykkende Tyskhed.

Til Periodens Slutning hører Oprettelsen af et Antonitterkloster i Maarkær i det sydlige Angel, idet Klosteret Tempsin i Meklenborg 1391 afkøbte Emmeke Limbeks Sønner Herregaarden Maarkær til Grundlæggelse af et Kloster af den nævnte Orden, der særlig øvede Sygepleje. Mesteren for det nævnte Kloster fik paa dansk Vis „tilskødet“



*Fig. 53. Haderslev Kollegiatkapitels Segl.*  
Omskriften lyder: + s'. CAPITVLI + EC-  
CLESIE + HATHERSLØOF.  
<sup>1</sup>/<sub>1</sub>. Hoffmann: S.-H. Siegel des Mittelalters  
II. 1. (1933).



Fig. 54. Dørvindgang til Graabrødreklostret i Slesvig. la Cour fot. (1935).

Sjælesorg og Prædiken paa Modersmaalet. Dominikaner- eller Sortebrødreklostre var alt i den foregaaende Periode grundlagte i Ribe og i Slesvig By; i Haderslev synes et saadant at være grundlagt fra Aarhus 1254. Franciskaner- eller Graabrødreklostre fandtes i Ribe, Tønder og Slesvig By (Fig. 54); det sidste fik i 1269 af Abels Enke Mechtilde skænket en Byggeplads. Graabrødreklostret i Flensborg blev derimod først grundlagt i 1263 af den ovenfor omtalte sønderjydske Drost Jens Hvitting, der ogsaa fandt sin Grav i dets Kirke Aar 1270. Det spillede under Erik af Pommerns Kamp for Sønderjylland en betydelig Rolle som et af Centrene for det dansksindede Borgerskab, der under den afgørende Kamp om Byen 1431 søgte Tilflugt i Klostret. Et fra Flensborg Graabrødrekloster stammende Drikkehorn findes i det danske Nationalmuseum i København (Fig. 55). — I Slægt med Tiggermunkeklostrene var ogsaa de Helligaandshuse, som i indeværende Periode oprettedes i flere Byer; mest kendt er det i Flensborg, hvis

Maarkær, idethansom Symbol paa Handelen fik en Haandfuld Jord fra Gaardens Marker lagt i sit Kappeskød. Dermed havde Antoniterordenen vundet Indpas inden for det danske Riges Grænser. Som Sygeplejeorden havde Antonitterne en vis Tilknnytning til Tiggermunkekene og Helligaandshusene i Byerne, men i Modsætning til disse havde Klostret sin væsentlige Indtægt af Jordegods. Efter sin Oprindelse maatte Klostret i alt væsentligt opfattes som en tysk Stiftelse.

Til disse godsrige Klostre ude paa Landet kom saa de mere folkelige Tiggermunkeklostre i Købstæderne, der lagde Vægt paa



*Helligaandskirken i Flensburg.*  
Fotografi c. 1870 i Kunstindustrimus., Flensburg.



*Fig. 55. Drikkehorn fra Graabrødreklostret i Flensborg.*

Indskrift paa Mundingsranden: help got ut not drink ick nicht so starv [ick].  
<sup>1</sup>/<sub>4</sub>. Nationalmus. fot.

Signet fra c. 1300 er bevaret (Fig. 56), og som den unge Hertug Valdemar 1325 tog under sit Værn og gav udstrakte Privilegier, bl. a. en Asylret, ifølge hvilken det inden for Stiftelsens Grænser var forbudt at tilfangetage, dræbe eller voldføre nogen. 1386 lagdes Grunden til den til Stiftelsen hørende Helligaandskirke, der nu tjener som Kirke for den danske Menighed i Flensborg. I Slesvig By oprettedes ved Midten af 15. Aarhundrede et Helligaandshus, der lagdes sammen med Trefoldighedskirken sammesteds.

Med Hensyn til Kaldsretten til Præsteembederne gjorde der sig forskellige Forhold gældende. Mange besattes direkte af Bisperne, ved andre havde Landsherren forbeholdt sig Patronats- eller Præsentationsret. Ofte var Kaldsretten af Biskoppen overdraget til Domkapitler eller Klostre, idet disse nød godt af Embedets Indtægter mod at holde en Vikar, og dette i sig selv noget mislige Forhold bredte sig i Middelalderens Løb mere og mere, idet Pavestolen rundhaandet uddelte Privilegier paa at forene flere kirkelige Embeder. Ret til at indsætte Præster tilkom ikke alene Domkapitlerne, men ogsaa Kollegiatkapitlet i Haderslev (Fig. 53), der fik sin Ret hertil stadfæstet af Biskoppen 1358. Ved Pantsættelser af større Jordegodser forbeholdt Pantsætteren sig i



Fig. 56. Det flensborgske Helligaandsklosters Segl.  
Omskriften lyder: + s HOSPITALIVM IN FLENSABVRICH.  
ca. 1300. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>. Chr. Voigt: Flensb. I (1929).

Reglen Patronatsretten; dog forekommer ogsaa, navnlig ned i 15. Aarhundrede, Overdragelse af Patronatsret til adelige Personer og til Byernes Magistrater.

Tallet af Kirker var efterhaanden steget betydeligt, og det var ikke helt sjældent, at mindre Kapeller forfremmedes til Sognekirker, saaledes at et Sogn til dem udskiltes fra Modersognet, særlig hvor Bebyggelsesforholdene tilraadede Oprettelsen af et nyt Sogn. Saaledes blev i 1359 Kapellet i Enge udskilt fra Kirken i Læk med Samtykke af Hertug Valdemar, der havde Patronatsret til denne sidste; 1431 oprettedes et Kapel i Husum, hvor en købstadagtig Bebyggelse havde begyndt at rejse sig; Menigheden maatte dog forpligte sig til aarlig at betale 20 Mark til Sognepræsten i Mildsted. Til Gengæld formindskedes Kirke- og Sognetallet stærkt ved de store Oversvømmelsesulykker, der i indværende Periode flere Gange ramte Hertugdømmets Vestkyst.

Tienden, der i enkelte Egne dog kun erlagdes med en Tyvendedel af Korn og Kvæg, deltes som hidtil i tre Dele: til Bispen, Kirken og Sognepræsten. Paa nogle Steder var den overdraget til Klostrene, f. Eks. i Broager til Ryd Kloster, i Bjolderup til Løgumkloster. Paa Als og Ærø deltes Tienden fra gammel Tid mellem Kirke og Sognepræst. Navnlig i Sydslesvig blev Tienden paa mange Steder fastlagt til en bestemt aarlig Ydelse i Korn og Kvæg.

#### 4. DEN KIRKELIGE KUNST.

Paa Grund af mange teglbyggede Landsbykirkers yderst enkle Former er det ikke altid let at afgøre, om de tilhører den romanske Stil eller den paafølgende saakaldte Overgangsstil, der med sine højere Vinduer og sine Ribbehvælvinger baner Vej for den egentlige gotiske Stils Gennembrud henimod Aar 1300. Karakteristisk for den arkitektonisk udformede Overgangsstil er ogsaa Sammenstilling af Kirkevinduer i Grupper paa to eller tre; i sidste Tilfælde er det midterste Vindue højere end de to ved Siderne. Ofte er disse Teglstenskirker paa-begyndte i romansk Stil og fuldførte i Overgangsstilen, hvad der f. Eks. gælder den anseelige Kirke i Hatsted; Annekskirken i Skøbøl viser

allerede gotiske Former. Kirken i Tating synes opført ved Midten af 13. Aarhundrede. Disse Eksempler er hentede fra Frisland og de tilgrænsende Egne; enkelte andre Steder opførte man endnu ved 13. Aarhundredes Midte Kirker af Kampesten; dette synes saaledes at være Tilfældet med Kirken i Haddeby ved Slien. Et vist Slægtskab med de senromanske lollandske Teglstenskirker røber Riseby Kirke i Svansø, som dog allerede staar Overgangsstilen nær. Kirkerne paa Femern tilhører Overgangsstilen eller Gotikken. — Af Købstadkirkerne er den i Aabenraa en Korskirke i Overgangsstilen, men er senere stærkt ombygget; de andre tilhører (med Undtagelse af Mariekirken i Haderslev, hvormer mere nedenfor) udelukkende Gotikken eller senere Tider.

Bedre og fyldigere end i Landsbykirkerne lader Overgangen fra romansk Stil til Gotik sig studere i Sønderjyllands fornemste arkitektoniske Monument fra det trettende Aarhundrede: Løgum Klosterkirke (Fig. 42). Kirkens Grundlæggelse og første Byggeperiode er skildret i første Bind af nærværende Værk, og det er her antydnet, at Byggearbejdet efter at have hvilet c. 1215—1235 atter optoges under Ribebispen Gunner (1230—1246). Man byggede nu videre paa de ufuldendte Mure af Kirkens Højkor og Korsfløj og paabegyndte ogsaa Skibets Opførelse; men Enkeltheder som Overkirkens trekoblede spidsbuede Vinduer viser tydeligt, at man nu har forladt den egentlige romanske Stil og er inde i Overgangsstilen; disse tredelte Vinduesgrupper genfindes ogsaa i den bevarede Klosterfløj (Fig. 57). Kirken fik i det hele en mere knejsende Rejsning end oprindeligt planlagt, med højere seksdelte Hvælvinger og stejlt opstigende Gavle med Blindinger, ogsaa et højst typisk Udtryk for Overgangsstilen; lignende seksdelte Hvælvinger indbyggedes ved Midten af 13. Aarhundrede i Domkirkerne i Lund og i Ribe samt i Klosterkirken i Sorø, og der synes at være direkte Forbindelse mellem denne Hvælvingsforms Anvendelse i Ribe og i Løgum.

Efter Opførelsen af Skibets østligste Halvfag (umiddelbart ved Korsskæringen) synes atter at være indtraadt en Standsning i Byggearbejdet, og da dette henimod Aarhundredets Slutning genoptoges, var Overgangen fuldbyrdet til den rene gotiske Stil, der præger de tre vestligste Halvfag i Skibet. Dog tog man et vist Hensyn til de ældre Partiers Stil ved bl. a. at bibeholde de rundbuede Arkader; men Kirkens Vestgavl med de tre skønne, høje og slanke, spidsbuede Vinduer er i den reneste højgotiske Stil. Der er maaske næppe nogen dansk Bygning, hvor de tre her nævnte Stilarter er stemt saa harmonisk sammen som i Løgum Klosterkirke. Kun een Indvending kan gøres: at Skibet er meget kort i Forhold til Koret; men denne Afvigelse fra den oprindelige Byggeplan hænger jo sammen med, at Kirken ikke var en Menighedskirke, men kun bygget

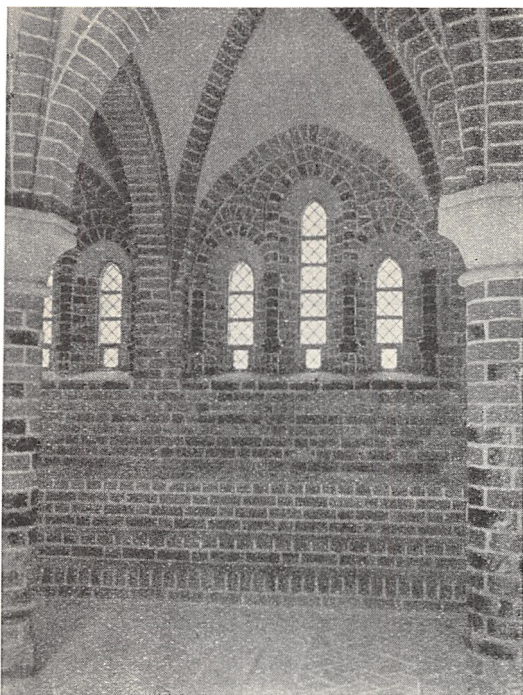


Fig. 57. Kapitelsal i Løgum Kloster.  
la Cour fot. (1935).

for et Munkesamfund, der næppe havde Brug for noget større Langskib.

Om de udenlandske, væsentlig franske Paa-  
virkninger paa Arkitek-  
turen i Klosterkirkens  
første Byggeperiode er  
talt i dette Værks første  
Del. Ogsaa Kirkens an-  
den Byggeperiode, til-  
hørende Overgangsstil-  
len, røber Paa-  
virkning  
udefra; et Træk som den  
seksdelte Hvælving synes  
snarest at have forplan-  
tet sig fra Frankrig  
over Rhinlandene til  
Ribe og derfra videre  
til Løgum, hvorfra den  
atter har bredt sig til  
Kirkerne i Højer og  
Møgeltønder samt til  
en Række Kirker i Fris-  
land foruden til Sles-

vig Domkirke samt Kirkerne i Haderslev og Aabenraa. Ogsaa de trekoblede Vinduer er oprindelig af fransk Afstamning; men i Kompositionen af Vestgavlen gør sig dog maaske ogsaa en begyndende nordtysk (hanseatisk) Indflydelse gældende — en Paa-  
virkning, der i Løbet af 14.—15. Aarhundrede skulde blive af afgørende Betydning for Hertugdømmets saavel som for Kongerigets kirkelige Arkitektur.

Ogsaa i Hertugdømmets andet arkitektoniske Hovedmonument, Dom-  
kirken i Slesvig, lader Udviklingen fra romansk Stil gennem Over-  
gangsstilen til Gotik sig tydeligt forfølge; men Helhedsresultatet virker  
rigtignok ingenlunde saa harmonisk som i Løgum Klosterkirke, delvis  
som Følge af de stærke Omdannelser, som Kirken i Tidernes Løb er  
undergaaet. En Ombygning af Dele af den ældre romanske Kirke med  
Indmuring af lignende seksdelte Hvælvinger som i Løgum Kloster-  
kirke er præget af Overgangsstilen i 13. Aarhundrede; derefter fandt en  
fuldstændig Ombygning af hele Korpartiet Sted, i udpræget tidliggotisk  
Stil (Fig. 58). Særlig smukt er det tredelte Bispesæde i Kormuren med



en gotisk Baldakin over, hvilende paa slebne Granitsøjler.

I Sønderjyllands tredjestore Arkitekturmonument, Vor Frue Kirke i Haderslev, gør de samme tre Stilretninger sig gældende; men her er det rigtignok en i Enkelthederne ret nøgtern, forholdsvis sen Gotik, der har sat sit Hovedpræg paa Bygningen (Fig. 59). Den oprindelige senromanske Korskirke fra Tiden henimod 1250 var i 13. Aarhundredes senere Del undergaaet en Ombygning i Overgangsstil, hvorved Kirken gjordes treskibet; men i Begyndelsen af det 15. Aarhundrede ændredes Bygningen helt ved Forhøjelse af Midtskibet og

fuldstændig Ombygning af Koret; en som det synes planlagt Forhøjelse af Korsarmene fandt derimod ikke Sted. Vor Frue i Haderslev er den eneste Bygning i Hertugdømmet, der giver en virkelig Forestilling om den høje slanke Rejsning, som Kirkebygningskunsten i den yngre Middelalder havde naaet i de hanseatiske Stæder, og er utvivlsomt stærkt paavirket herfra; Rejsningens Virkning forøges yderligere ved den Krans af lavere Kapeller, som omgiver Bygningen.

Af rent gotiske Arkitekturmonumenter rummer Købstæderne, særlig Flensborg, adskillige betydende, om end intet af dem kan maale sig med Mariakirken i Haderslev. Det var særlig Franciskanerne, de graa Munke, der gik i Spidsen ved Indførelsen af den ny gotiske Stilart. Desværre er de fleste af denne Ordens sønderjydske Klostre ødelagte; bevaret er kun St. Johannes' Kloster i Slesvig By, der viser helt tidlige gotiske Former. Af de egentlige Sognekirker i Købstæderne hører endnu den treskibede Vor Frue Kirke i Flensborg



Fig. 58. Slesvig Domkirkes Kor.  
Fotografi.



Fig. 59. Haderslev Frue Kirkes Kor.  
Nationalmus. fot.

mets Landsbykirker, der er opført i ren gotisk Stil. I Nordslesvig kan nævnes Kirken i Øsby paa Haderslev Næs, opført i 15. Aarhundrede i en noget tør og nøgtern gotisk Stil. Noget talrigere er de gotiske Landsbykirker nede mod Sydvest, især paa frisisk Omraade; men ogsaa her er deres Tal dog kun ringe i Forhold til de Kirker, som er opført i senromansk Stil eller Overgangsstil. Derimod har Gotikken i Hertugdømmet som i Kongeriget gjort en stor Indsats ved de talrige Om- og Tilbygninger til de ældre romanske Landsbykirker, som navnlig den senere Del af Middelalderen har at opvise. I mange romanske Landsbykirker erstattedes i alt Fald i Koret det flade Loft med gotiske Ribbehvælvinger (derimod overhævedes Kirkeskibet langt sjældnere end i Kongeriget, med Undtagelse af Angel, hvis Landsbykirker næsten alle har faaet indbygget Hvælvinger); Vaabenhuse tilbyggedes foran Indgangsdørene, Kapel-

til den tidlige Gotik; den grundlagdes 1284, men udvidedes senere mod Øst 1390 og desuden ved Tilbygning af forskellige Kapeller. 1386 grundedes Helligaandskirken i Flensborg, der i senere Tider har vundet Navn som den danske Menigheds Kirke, og som bestaar af et Hovedskib med et Sideskib mod Nord, og 1390 St. Nicolai Kirke sammesteds, et treskibet Kirkerum med højere Midtskib, men uden Vinduer i Højkirken, hvad der nærmer den i Type til de sengotiske Hallekirker.

Det er kun et Faatal af Hertugdømmets



*Fig. 6o. Broager Kirke.*

Tegning af J. Kornerup (1862). Nationalmuseet.

ler tilføjedes, af og til ogsaa Korsarme, og stundom nedbrødes endog det romanske Kor helt for at genopstaa i stærkt udvidet Skikkelse, f. Eks. ved den som Valfartssted navnkundige Kirke i Klipleve Syd for Aabenraa. Desuden fik et meget stort Antal Kirker i gotisk Tid tilføjet et Taarn i Vestenden (i Haderslevvegnen stundom i Østenden af Koret), ofte af meget svære Dimensioner, og til dette henflyttedes saa oftest Klokkerne fra den tidligere Klokkestabel af Træ. De som Regel ret lave Taarne afsluttedes ofte med Sadeltag (derimod er de paa Øerne saa hyppige takkede Gavle mindre almindelige paa de sønderjydske Kirker ligesom paa de nørrejydske), men ofte møder man ogsaa en spids Taarnafslutning lige fra lave Taarnhætter og Pyramidetage til høje slanke ottesidede Spir. Som Eksempel paa, hvorledes gotiske Tilføjelser og Ombygninger kunde præge en oprindeligt romansk Landsbykirke, kan anføres Kirken i Broager (Fig. 6o). Den er en romansk Teglstensbygning med Apsis paa Koret og med et Vesttaarn af den meget brede romanske Type, der stundom forekommer. I gotisk Tid er Kirken blevet forsynet med to Korsfløje (den ene med tilstødende Sakristi), og til denne Periode hører ogsaa de høje Tvillingsspir, der rejstes oven paa det brede Taarn, og som syner vidt og bredt i Landskabet. I Apsiden er fremdraget senromanske Kalkmalerier.

Hvad Kirkernes indre Udstyr angaar, saa øgedes det jævnt hen under den her omhandlede Periode; men det meste af det er i senere Tider gaaet til Grunde; kun af Krucifikser og Helgenfigurer er et ikke helt ringe Antal bevaret til vore Dage. Det forholdsvis anselige Tal af Helgenfigurer — trods den lutheranske Kirkes Udryddelseskrig mod disse — hænger sammen med det Opsving, som Helgendyrkelsen i det hele tog i den yngre Middelalder, hvorved Interessen forskødes noget bort fra Apostlene og Englene; saaledes fortrængtes den gamle Dragedræber St. Mikael mange Steder af den eventyrlige og ridderlige St. Jørgen, og henimod Middelalderens Slutning trængte Dyrkelsen af Jomfru Maria og hendes Moder Anna sig langt stærkere frem end tidligere; St. Anna havde f. Eks. et Kapel i Nærheden af Aabenraa, hvortil der valfartedes langevejsfra (hvorfor hendes Billede blev ødelagt paa Reformationstiden).

Kirkernes indre Dekoration med Kalkmalerier, der var paabe- gyndt i romansk Tid, fortsattes i den gotiske Periode og bredte sig baade paa Mure og Hvælvinger. I Slesvig Domkirkes Kor er saadanne gotiske Kalkmalerier i stort Omfang bevarede, rigtignok i stærkt restaureret Skikkelse; adskillige kalkmalede Dekorationer findes bl. a. ogsaa i Vor Frue Kirke og i Helligaandskirken i Flensborg; det sidste Sted ses bl. a. et Dommedagsbillede, et Jesu Stamtræ og en Fremstilling af den hellige Erasmus' Martyrium, fra c. 1400. Men i det store og hele er Hertugdømmet ret fattigt paa gotiske Kalkmalerier, bl. a. som Følge af at et meget stort Tal af Landsbykirkerne overhovedet aldrig har faaet indbygget Hvælvinger.

Ved Kirkens Indgang stod Døbefonten og mindede om Daabens Sakrament som den uomgængelige Betingelse for at blive optaget i den hellige almindelige Kirke. De allerfleste Landsbykirker var allerede i romansk Tid, oftest samtidig med Kirkens Opførelse, blevet forsynet med saadanne. I gotisk Tid fandt en sparsom Import Sted dels af Kalkstens- fonte fra Gotland, dels, særlig i de frisiske Egne, af Fonte af Weser- sandsten. De gotiske Fonte er som Regel langt enklere end de romanske og oftest blot prydede med en Række spidsbuede Arkader i ret lavt Relief. — En Særstilling indtager de malmstøbte Døbefonte (Fig. 61), hvis Blomstring dog først falder i de følgende Perioder; i Burg paa Femern findes en saadan, skænket til Kirken 1391 af Aarhusbisp Benno Korp.

Kun enkelte Alterkalke fra Tiden er bevarede; saaledes findes i Helligaandskirken i Flensborg en gotisk Kalk fra 14. Aarhundrede, og i Graabrodeklostret sammesteds opbevaredes en (nu i Kunstindustri- museet i Flensborg deponeret) Sølvkalk, oprindelig stammende fra Ryd Kloster i Angel (se ovenfor S. 113).



*Antemensale fra Løgum Klosterkirke.  
Nationalmus. fot.*

Fra romansk Tid havde man arvet den Skik at give Alterbordsforsiden (Antemensalet) en særlig kunstnerisk Udsmykning; den bestod i den ældre gotiske Periode væsentlig i en arkitektonisk inddelt malet Dekoration. Fra Løgum Klosterkirke stammer et nu i Nationalmuseet i København opbevaret stateligt Antemensale, udført i det 13. Aarhundredes anden Halvdel i Overgangsstil eller ganske tidlig Gotik; i det mandelformede Midtfelt troner Jesus som Verdensdommer, de tolv med tredelte Buer afsluttede Felter viser Scener af Jesu Historie. I Antemensalet er ligesom i de i dette Værks I. Bind omtalte Relieffer fra Hyrup og N. Haksted en kendelig Paavirkning fra fransk Kunst at spore. En beslægtet, men rent gotisk Alterbordsforside findes i Riseby Kirke ved Ekernefærde.



Fig. 61. Malmøbøfont i Vor Frue Kirke i Haderslev. Støbt 1485 for Kannik, Bygningsleder Ditlev Wulfs Gods af Klokkestøber Peter Hansen, Flensborg. Nationalmus. fot.

I den gotiske Periode opstod en helt ny Form for Alterprydelse, nemlig den paa Alterbordet staaende Fløjaltertavle, der dog ikke synes at være blevet helt almindelig førend henimod Slutningen af det her omhandlede Tidsrum. Undtagelsesvis forekommer den dog allerede tidligere; i Løgum Klosterkirke er saaledes bevaret den ældste kendte Fløjaltertavle i Danmark, fra c. 1300, med 16 spidsbuede Arkader i Midtrummet og 8 lignende paa hver Fløj med malede Helgenbilleder (Fig. 62); de tomme Felter i Midtpartiet menes at være bestemte til Opstilling af Helgenlevninger. Altertavlen er desværre blevet underkastet en meget kraftig Restaurering. — Sammesteds findes ogsaa



Fig. 62. Helgenfigur (St. Mauritius) fra Fløjaltertavle i Løgum Klosterkirke. C. 1300. E. Lind fot. (1931).

en med Altertavlen samtidig tredelt Prælatsstol med udskaarne gotiske Spidsgavle (Fig. 63).

Fra denne Altertavle er Springet ikke saa langt til de sengotiske Fløjaltertavler, der anskaffedes i stort Antal i den senere Middelalder. De var som Regel udstyrede med en Række rigt udskaarne, malede og forgyldte Helgenfigurer, hver under sin gotiske Baldakin; Midtskabet var oprindeligt ogsaa som oftest optaget af saadanne Helgenrækker, men efterhaanden blev det nok saa almindeligt her at anbringe en samlet Komposition, f. Eks. en Korsfæstelsesgruppe. Disse rigt udskaarne og stafferede Fløjaltertavler tilvirkedes i 15. Aarhundrede især i de hanseatiske Stæder i Nordtyskland, fremfor alt i Lybæk, og eksporteredes herfra til hele Norden, og Sønderjylland danner naturligvis ingen Undtagelse fra denne Regel, da det laa allernærmest for denne hanseatiske

Kulturpaavirkning. Stundom kopierede vel ogsaa hjemlige Billedskærere de lybske Tavler. I Sønderjylland er bevaret et forholdsvis stort Antal af saadanne sengotiske Altertavler, men Flertallet af dem tilhører dog først den følgende Periode; dog stammer adskillige fra Tiden om 1450, f. Eks. Altertavlerne i Daler og i Højer paa Vestkysten.

Derimod er forholdsvis mange af de enkelte Helgenfigurer og smaa Altertavler, der prydede Kirkernes talrige Sidealtre, udførte i den her omhandlede Tid. Saaledes findes i Løgum Klosterkirke en smuk Mariafigur fra det 14. Aarhundrede, i Mjolden en ridderlig Helgen fra c. 1400, i Bov en udskaaen Gruppe af Jesu Daab fra c. 1300, o. s. fr. Særlig det saakaldte Lægmandskrucifiks, der var anbragt i Korbuen, i Reglen med Maria og Johannes staaende ved Korsets Fod (Fig. 64), tilhører ofte Tiden c. 1250—1400; dette er saaledes Tilfældet i Kirkerne i Fjelstrup og Bevtoft, Højer (Fig. 65), Døstrup og N. Løgum, samt Oksbøl paa Als. I Nustrup Kirke har Krucifikset en særlig ejendommelig Form, idet Kristus er fremstillet som „St. Hjæl-

per“, med Krone paa Hovedet ligesom i den ældre Middelalder, og iført lang Kjortel. Det berømteste (ikke til vore Dage bevarede) Billede af denne Art fandtes i Kliplev ved Aabenraa og var Genstand for talrige Pilegrimsfærder i den yngre Middelalder; bl. a. sendte Dronning Margrethe efter sin Død Pilegrimme hertil for at bede for hendes Sjæl.

Ogsaa enkelte af Kirkernes malmstøbte Klokker gaar tilbage til indværende Periode. Saaledes findes i Hagenbjærg Kirke paa Als en Klokke fra c. 1350, støbt af en sjællandsk Klokkestøber, med Engelens Hilsen til Jomfru Maria og med Bille-

leder af Maria og Laurentius; i Ubjærg Kirke ved Tønder findes en Klokke fra c. 1400, støbt af Oluf Jørgensen, og en anden, lidt yngre, med plattysk Indskrift: Osana (∴ Hosianna) het ik, Jasper got mik (støbte mig). Samme Indskrift findes paa en Klokke i Jørel i Sydslesvig.

Af middelalderlige Gravstene er forbavsende faa bevarede i Hertugdømmet; selv i Slesvig Domkirke er kun den allersidste katolske Biskops Ligsten bevaret. I samme Kirkes Kor er malet et Billede af den 1307 afdøde Biskop Berthold.

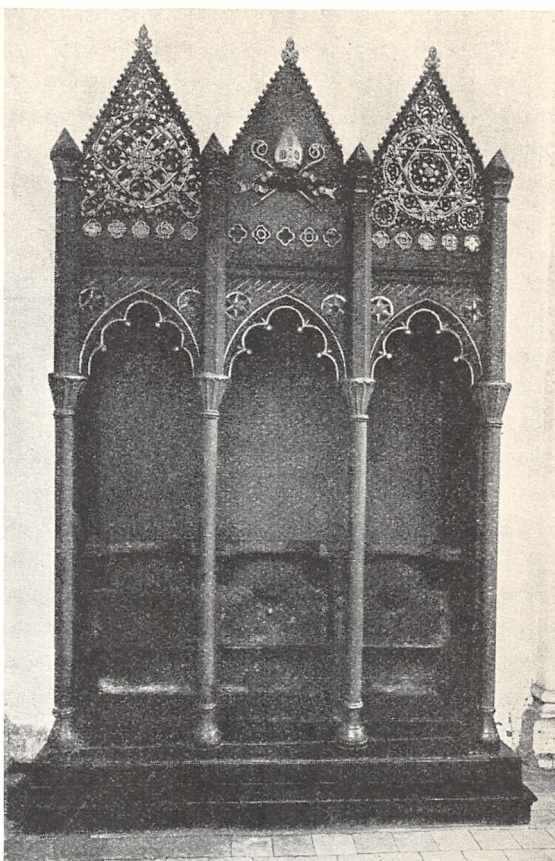


Fig. 63. Prælatstol i Løgum Klosterkirke.  
Nationalmus. fot.





*Fig. 64. Maria og Johannes fra Lægmandskrucifikset i Koslev Kirke.  
C. 1300. Nu i Thaulow-Museet, Kiel. Fotografi.*



*Fig. 65. Højer Kirke.*  
Hinz, Flensb. fot. (1930).

## 5. KØBSTÆDERNE.

Den Udvikling af Købstæderne, der var begyndt under Valdemarerne, tog yderligere Fart i den yngre Middelalder, og en Række Byer fik først i Løbet af denne Periode deres borgerlige Retsudvikling og Forfatning bragt ind under faste Former. Af Sønderjyllands

Købstæder som af Kongeriget havde de fleste nærmest Betydning som Centraler for Handelsforbindelsen med deres Opland. Slesvig By, der tidligere havde været et af Verdenshandelens Centrere som Stabelplads for Østersøhandelen, havde netop i Valdemarstiden set denne sin Rang gaa tabt til Fordel for Lybæk og de andre „vendiske“ Hansestæder og maatte i den yngre Middelalder for en stor Del se sig indskrænket til, hvad Oplandshandelen kunde indbringe Staden. Til Gengæld vandt Flensborg og Tønder kendeligt frem i den her omhandlede Periode. Ribe By, der dog ikke tilhørte Hertugdømmet, skønt den laa inden for dettes Grænser, formaade endnu i denne Periode at hævde og udvide sin Stilling som Danmarks Hovedhavn mod Vest, hvorfra navnlig Heste og Kvæg udførtes, medens mange vesterlandske Varer stadig indførtes ad denne Vej.

Karakteristisk for den forholdsvis ringe Udvikling, som Handel og Haandværk hidtil havde naaet i mange af Købstæderne, er den betydningsfulde Stilling, som Landbruget i alt Fald i de mindre Købstæder fremdeles indtog som borgerlig Næringsvej. Dette satte ogsaa sit Præg paa Byernes Ydre; Bebyggelsen var mere spredt end nu til Dags, Avlsbygninger og Haver laa inde imellem de egentlige Huse og Gaarde, og paa Gaderne færdedes Svin og Høns, Gæs og Ænder, selv i en af de større Købstæder som Flensborg; Brolægning o. l. maatte Borgerne selv tage sig af, og Møddingen lagdes ofte ud paa Gaden, hvor det i Flensborg var forbudt at lade den ligge længere end i 4 Uger. De talrige Brønde og Bække svarede heller ikke just til Nutidens Forestillinger om en Købstadgade; men Færdselen var næppe saa stor, at den blev føleligt hæmmet af sligt. Nogen Gadebelysning var der ikke Tale om, og at færdes uden Lygte om Aftenen efter Mørkets Frembrud var derfor ikke tilraadeligt. Husene i Købstæderne var uden Tvivl overvejende byggede af Træ, enten som Bulhuse (der var helt af Træ, med Planker indsatte mellem de lodrette Stolper) eller som Bindingsværksbygninger, hvis Tavl var udfyldte med Lerklining eller sjældnere med Teglstene; endnu i Flensborg Jordebog af 1436 betegnes kun 9 Huse udtrykkeligt som Stenhuse; dog maa vel nok adskilligt flere have været opførte af Teglstene.

Naar Handelen havde saa ringe et Omfang, laa dette for en stor Del deri, at det i Hertugdømmet som i Kongeriget kneb for de fleste Købstæder med at hævde sig over for de rige og uafhængige Hansestæder, hvem det i Tidens Løb lykkedes at erhverve sig saa omfattende Handelsprivilegier, at de satte de indenlandske Købstæder stærkt i Skygge. Fra Hansestæderne udgik ikke alene en overmægtig Handelskonkurrence, men ogsaa mangfoldige sociale, økonomiske og retslige Paavirkninger; saaledes gav Hertug Abel 1243 Købstaden Tønder (Lille Tønder i Mod-



Fig. 66. Slesvig Bys Segl.  
Omskriften lyder: + SIGILLUM:  
CIVIUM DE SLESWIC: c. 1300. Ef-  
ter Afstøbning af bevaret Seglstempel.



Fig. 67. Flensborg Bys Segl.  
Omskriften lyder: + SECRET. CIVI-  
TATIS · FLENSBURGNS. Benyttet  
under Hyldingsbrevet 1412. Danm. Riges  
Hist. II (1898—1905).

sætning til det store Tønder, Møgeltønder) Privilegium paa at bruge den lybske Stadsret, og i den paa Danehof 1269 udstedte Stadsret for Ribe By spiller ligeledes Laan fra Stadsretten i Lybæk en ikke ubetydelig Rolle. For Købstæderne paa Østkysten af Hertugdømmet er dette derimod kun i mindre Omfang Tilfældet.

Trods alle disse Vanskeligheder erhvervede Købstæderne sig dog i Løbet af det 13. Aarhundrede en stedse stigende Selvstændighed, der bl. a. gav sig Udslag i, at de helt løstes ud fra deres Forbindelse med Herredet, som de laa i, og saaledes afgjort udskiltes fra Bondesamfundet som saadant; de opnaaede gennemgaaende at faa udstedt en mere eller mindre selvstændig Kommunalforfatning samt i de fleste Tilfælde ogsaa en særskilt Købstadret, da mange af Landslovenes Bestemmelser passede mindre godt paa Købstæderne med deres mere blandede og vekslende Befolkning, hvor Jordejendom ikke betød det samme som i Bondesamfundet. En saadan Stadsret havde Slesvig By allerede tidligere erhvervet sig, og denne gamle slesvigske Stadsret er helt igennem lagt til Grund for Flensborgs ældre latinske Stadsret fra Midten af 13. Aarhundrede og stærkt benyttet i samme Bys danske Stadsret af 1284 (Fig. 68). Flensborg Bys Stadsret brugtes senere i plattysk Oversættelse i Aabenraa jævnsides med denne Bys gamle „Skraa“ fra 1335. Slesvig Bys gamle Stadsret bredte sig i øvrigt ogsaa uden for Hertugdømmets Grænser, nemlig til de østjydske Købstæder Horsens og Æbeltoft.

I øvrigt udformedes Købstædernes Selvstyre i Løbet af 13. Aarhundrede paa en fra Forholdene paa Valdemarstiden ret afvigende Maade. I Stedet

for de 4 Oldermænd (*seniores*), som man i Slesvigs gamle Stadsret møder som Byens øverste Styrere, træder efterhaanden Raadmænd (*consules*), der forekommer første Gang i Ribe 1252, i Slesvig By 1282, i Flensborg 1284. Dog forekommer Oldermænd endnu jævnsides med Raadmænd i Indledningen til Flensborg Stadsret af 1284; de tør næppe opfattes som identiske med Gildernes Oldermænd, selv om der i Flensborg Stadsret er indrømmet Knudsgildets Oldermænd en (andensteds ukendt) Ret til at deltage i Valg af nye Raadmænd. Denne Opkomst af Byraadet paa Bekostning af de tidligere Oldermænd er fælles for Hertugdømmet og Kongeriget og bærer utvivlsomt Vidne om den stærke Paavirkning fra Hansestæderne, der gjorde sig gældende i Købstæderne. Flensborg havde ifølge sin Stadsret af 1284 12 Raadmænd, der ikke valgtes af Menigheden, men af Knudsgildets Oldermænd i Fællesskab med de ældste Raadmænd. I Ribe, hvor Raadet nød stor Anseelse og mange Forrettigheder, skulde efter lybsk Forbillede en Del af Raadmændene omskiftes hvert Aar; denne Ordning synes ellers ukendt i Danmark. I 14. Aarhundrede begynder der i Købstæderne at optræde Borgmestre (*proconsules*), som Regel to, i Spidsen for Raadet; paa sønderjydsk Grund nævnes de første Gang 1342 i Slesvig By. Ogsaa dette Embede er opkommet under tysk Paavirkning; ved Valget af Borgmestre synes de menige Borgere at have haft nogen Indflydelse (i Modsætning til hvad der var Tilfældet ved Valg af Raadmænd), men efterhaanden tiltog dog Landsherren sig en vis Myndighed til at ind- og afsætte Borgmestrene.

Denne sidstnævnte Udvikling tilhører dog afgjort det 15. Aarhundrede; i det 13. og 14. Aarhundrede gaar Strømmen i det hele i modsat Retning, nemlig Bykommunens Selvstændiggørelse over for Landsherren. Saaledes trænges den kongelige eller hertugelige Ombudsmands Magtomraade stærkt tilbage, og flere af de Bøder, der ifølge Slesvigs gamle Stadsret tilfaldt Kongen, gik senere over til Staden. Det var dog ikke Borgerskabets, men Raadets Magt og Myndighed, der herved udvidedes; i Ribe bestemtes det saaledes 1252, at hvad Oldermændene, Raadet og Fogeden enedes om, skulde staa ved Magt selv mod Borgernes Ønske, og i Flensborg paabød Hertug Erik 1324, at alle Raadets Love og Kundgørelser, der gaves med Samtykke af de viseste af Borgere, skulde overholdes af alle. I Løbet af 14. Aarhundrede synes det at være blevet almindeligt at henlægge Byens Finansstyre under en Kæmner (*camerarius*). — Et særskilt Raadhus omtales først opført i Flensborg i Aarene 1443—45.

Landsherrens Interesser i Byens Styre varetoges af en Ombudsmand (*exactor, advocatus*); af det sidstnævnte latinske Ord udvikledes under tysk Paavirkning Ordet Foged. Af Ombudsmandens eller, som det snart

**H**era mors herra Har byras by  
 nar thufand wintar. mens skra af  
 or tuhundrach. fyr sin tuighar or flensborgh.  
 fyra wintar. a fyrmer wor frugh af  
 tar. aldermen or rathmen or ollar by  
 man i flensborgh lota serua thina  
 scia thar hartugh woldemar af ur  
 land gaf them. or statharst marth sin  
 naath or wold. for thi at the hafth ey  
 fyr statharligh skra *in om arf.*  
**A**f huslond wör i by or husligh h  
 uar. i oll arf skift or af oll arf hun  
 taka iauan lot with aruing thar  
 mest takar. Thar yuor ien full song.  
 Af thry par klarthar taka hun then  
 martharst. af tu par then krankar.  
 af ien par saangor hun ekki. Af  
 hun hauer athalkuna beina. the  
 unugh kranor thera fathorn hwaner  
 the wilce. Inn huar fathor or daz

Fig. 68. Flensborg danske Stadsret 1284.  
 Städt. Archiv, Flensborg (Se Henvisningerne).

kom til at hedde, Lensmandens Embede udskiltes omkring Aar 1400 en særskilt Stilling som Byfoged, der varetog Landsherrens Interesser i Byens daglige Styre under Lensmandens Overtilsyn. Disse Byfogeder svarede saaledes for Købstædernes Vedkommende til de Herredsfogeder (*officiales*), som Ombudsmanden ifølge Kristoffer II's Haandfæstning skulde indsætte; de tilsattes af Lensmanden eller af selve Landsherren; i Slesvig By havde dog Borgerne Ret til selv at vælge Byfogeden, og et lignende Privilegium tilstodes 1413 Borgerne i Flensborg. I det hele tør man vistnok sige, at til Trods for Raadets overvejende Magt og Indflydelse var Borgerskabet, i alt Fald dettes mere ansete og velhavende Del, næppe sat helt ud af Spillet; saaledes nævnes i 14. Aarhundrede i et Brev Raadmændene og de andre Borgere i Slesvig, Flensborg og Haderslev som Kautionister for et Laan til Hertug Valdemar fra Byen Greifswald i Pommern.

De Privilegier, hvorpaa Købstædernes Retsforfatning var opbygget, vedrørte Borgerskabets retslige Selvstændighed, dets Skatter og Afgifter til Landsherren, dets Handel og Haandværk, og endelig Formerne for kommunalt Selvstyre. For det første Punkts Vedkommende var Hovedsagen stadig den Bestemmelse i Slesvigs gamle Stadsret, hvorefter Borgere ikke kunde stævnes for Retten uden for Byens Virke, ligesom enhver Borger ifaldt Bøde, der stævnedes en Medborger for Kongen eller anden Fyrste uden først at have anlagt Sag mod ham ved Bytinget; disse Bestemmelser gentages bl. a. i Slesvig Bys yngre Stadsret saavel som i Flensborg Stadsret. Bytingets Jurisdiktion omfattede hele Stadens Omraade (Byfred). Der findes ogsaa biskoppelige Privilegier for Slesvig (1356) og Flensborg (1353), ifølge hvilke Borgerne ikke kunde stævnes uden for Staden; til Gengæld herfor skulde Borgerne udrede en Afgift af 2 Penninge til Bispen. En ganske lignende Bestemmelse findes i Aabenraa „Skraa“.

Med Hensyn til Skatter og Afgifter omhandlede Privilegierne dels de almindelige Landeskatter, dels de særlige Byskatter, blandt hvilke Arnegælden stadig var den væsentligste; en vigtig Stilling indtog ogsaa Arvekøbet, det tidligere Lagkøb, hvorved de gifte Borgere og de tilrejsende Handelsmænd („Gæsterne“) sikrede sig Ret til at efterlade sig Arv. Borgerne i Slesvig By fritoges 1272 af Kong Erik Klipping for den førstnævnte Afgift, 1286 af Hertug Valdemar for den sidstnævnte; i de andre Købstæder stod begge disse Afgifter derimod ved Magt. Slesvig Bys Borgere fritoges 1327 af Grev Gerhard for almindelige Landeskatter som Inne, Stud og Kværsåde, men ikke for Ledingspenge og Byskatter; 1354 tildelte Hertug Valdemar Flensborg og Tønder tilsvarende Privilegier.

Toldprivilegier tildeltes Købstæderne i stort Omfang, ligesom ældre

Privilegier ofte stadfæstedes, for Slesvig Bys Vedkommende bl. a. af Kong Kristoffer I (1252), af Hertug Valdemar (1286), af Kong Erik Mændved (1289), af Grev Gerhard (1332) og af hans Sønner Greverne Henrik og Klavs som Panteherrer (1343), samt af Kong Erik af Pommern (1417). Ifølge Aabenraa „Skraa“ og Haderslev Stadsret var Borgerne i disse Byer toldfri i hele Hertugdømmet. Derimod fik Borgerne i Flensborg i 1337 af Grev Gerhard kun Fritagelse for Toldafgifter i hans Rige, naar de engang havde fortoldet deres Varer paa eet Sted. — Ogsaa Markedsprivilegier tildeltes Købstæderne; saaledes gav Hertug Erik 1261 Slesvig By Ret til Afholdelse af to ugentlige Markeder uden at udrede Torvegæld og Told, hvad Kong Erik af Pommern stadfæstede 1417. I 1354 fik Tønder af Hertug Valdemar et Privilegium, hvorefter de omliggende Herreder kun maatte søge Marked der i Byen, ligesom Byens Forret til at drive Haandværkernæring sikredes, idet der kun maatte være een Haandværker af hvert Fag i de forskellige Landsogne. Torvegælden omtales ogsaa i Flensborg Stadsret under Navn af Torvørtug, og om gensidigt frit Besøg paa Markederne handler en Overenskomst af 1382 mellem Flensborg og Slesvig Borgerskab. I øvrigt sikrede Stadsretterne ved en Række detaillerede Bestemmelser Byens Borgere Retten til Detailhandel, idet denne forbødes de tilrejsende Handelsmænd, „Gæsterne“, der kun maatte købslaa med større Varepartier.

I 1354 fik Borgerne i Flensborg Ret til at oppebære Tremarksbøder af deres undergivne paa deres Jordegods, altsaa en Art Adelsprivilegium. De for de paa Stadens Grund udøvede Forbrydelser ifaldne Tremarksbøder var allerede i Slesvigs gamle Stadsret delvis tillagt Byen, og i de yngre Stadsretter udvides ikke alene denne Ret, men udstrækkes ogsaa for en stor Del til Fyrretyvemarksbøderne.

En af Stadsretternes vigtigste Opgaver var at sikre Byernes Selvstyre. Ifølge Flensborg Stadsret idømtes Bøder for Overtrædelse af Borgernes Vedtægter (Vilkaar), ligesom Hertug Erik i 1321 paabød Borgerne nøje at rette sig efter Raadets Forordninger og Love (*statuta et leges*) og de med de „vise Borgere“s Samtykke kundgjorte Vilkaar. — Slesvigs gamle Stadsret stammer fra Valdemarstiden; en plattysk Oversættelse og Bearbejdelse er bevaret i et Haandskrift fra c. 1400. Den slesvigske Stadsret danner Grundlaget for Flensborgs paa Dansk udfærdigede Stadsret (*Skraa*) af 1284, der erstattede en ældre latinsk Stadsret. Denne Stadsret er bevaret i et omtrent samtidigt Haandskrift; den oversattes senere til Plattysk; det ældste bevarede Haandskrift af denne plattyske Stadsret er fra 1492. — I Aabenraa stadfæstede Hertug Valdemar 1335 Byens paa Latin udfærdigede Skraa, der er bevaret i Originaleksemplar; en plattysk Oversættelse stammer fra 15. Aarhundrede. Stadsretten bygger overvejende paa Slesvigs gamle Stadsret; men



jævnside med denne *Skraa* brugtes ogsaa den flensborgske Stadsret. — Haderslev Bys paa Dansk udfærdigede Stadsret stadfæstede 1292 af Hertug Valdemar. — Tønder fik, som ovenfor omtalt, 1243 af Hertug Abel Ret til at bruge den lybske Stadsret. — Fra Sønderborg og Ærøskøbing kendes ingen Stadsretter fra Middelalderen.

En stor Rolle i Købstæderne spillede stadig de halvt religiøse, halvt verdslige Broderskaber, Gilderne, og i Flensborg havde, som ovenfor nævnt, Knudsgildets Oldemand endog Indflydelse paa Raadmandsvalget, hvad man dog ikke træffer Spor af i andre Byer. De anselige, ofte grundmurede Gildehuse udgjorde et ikke uvigtigt Led i Bybilledet. Ved Siden af de aristokratiske Knudsgilder, der sikkert kun omfattede større Købmænd, opstod efterhaanden en Række andre Gilder. Særlig rigt synes disse Broderskaber at have udviklet sig i Flensborg, hvorfra en Række Gildeskraaer og andre Optegnelser om Gilder er bevaret. Nævnes maa saaledes den paa Latin affattede *Skraa* af 1362 for den hellige Trefoldigheds Gilde eller Kalandsgildet (∴ Præstegildet), der dog ogsaa optog Lægbrødre og Lægsøstre, bl. a. Dronning Margrethe, som skænkede to gyldne Kroner til Gildet, der udlaantes som Brudekroner til Borgerdøtre i Flensborg. Fra Kalandsgildet i Flensborg stammer to Drikkehorn, der nu opbevares i Byens Kunstindustrimuseum (Fig. 69). Endvidere maa nævnes Statutter for St. Gertruds Gilde af 1379, en i 1377 paabegyndt Fortegnelse over Medlemmer af St. Laurentius' Gilde, samt en plattysk *Skraa* fra c. 1420 for Vor Frue Købmandsgilde i Flensborg, det senere saakaldte Skipperlav.

Fra Slutningen af 14. Aarhundrede spores det, at ogsaa de jævne Samfundsklasser i Købstæderne, særlig Haandværkerne, organiserer sig i Gilder efter Købmændenes Forbillede. I 1399 lod saaledes Dragernes Gilde i Flensborg, indviet til Vor Frue, sine Vedtægter optegne paa Latin, og Medlemsfortegnelserne fra Hellig Legemsgilde i Flensborg, hvis paa Plattysk affattede *Skraa* optegnedes 1432, viser, at Gildebrødrene for en stor Del bestod af Haandværkere; det samme gælder delvis om St. Nicolai Gilde i Flensborg, hvis plattyske *Skraa* er optegnet 1446. Endvidere kendes en plattysk *Skraa* for Flensborg Smedesvende fra c. 1425, en do. fra 1437 for Skomagernes til St. Jakob indviede Gilde i Flensborg og en lignende fra samme Aar for Buntmagernes Lav i Flensborg. Disse sidste er rent faglige Lavsskraaer og afviger for saa vidt fra Gildeskraaerne, idet de ældre Gilder ikke paa den Maade var fagligt afgrænsede. Det samme er naturligvis ogsaa Tilfældet med Flensborg Bagerlavs plattyske *Skraa* af 1452. Et Drikkehorn fra Flensborg Snedkerlav med plattysk Indskrift opbevares i Kunstindustrimuseet i Hamborg. — Tilsvarende Lavsskraaer kendes ogsaa fra andre Byer; saaledes fik i Slesvig By Skræderne 1415, Bagerne



Fig. 69. Det flensborgske Kalandsgildes store Horn.

Vistnok en Gave fra Biskop Eskil i Ribe 1409. Indskrift paa øverste Ringbeslag: dit horn hørt in den kalant to flensborch. c. 1/3. Kunstindustrimus. Flensb. fot.

1418 og Slagterne 1421 deres plattyske Skraaer. Alle disse Lavsskraaer hænger sammen med den stærke faglige Organisations- og Korporationsaand inden for Haandværkerne, der fra de hanseatiske Stæder bredte sig ikke alene til Sønderjylland, men til Danmark og hele Norden; og medens de ældre Gilders politiske og juridiske Betydning uden Tvivl i Løbet af den her omhandlede Periode var jævnt aftagende, var disse Haandværkergilders faglige og selskabelige Betydning i afgjort Stigning.

I det hele var de sønderjydske Købstæder i den yngre Middelalder udsatte for en stærk Paavirkning sydfra, om muligt i endnu højere Grad end de kongerigske, skønt den tyske Indflydelse ogsaa satte sig kendelige Spor i disse, ikke mindst i de største af dem som København og Malmø. Denne tyske Paavirkning spores bl. a. i den Overvægt, som den hanseatiske Gaardtype med Gavlen vendt imod Gaden efterhaanden vinder i de fleste af de sønderjydske Købstæder. Særlig stærkt spores dette i Flensborg, hvor denne Bygningstype med den takkede gotiske Gavl ud mod Gaden og med den smalle og dybe Gaard inde bagved i denne Periode vinder stærkt Indpas (Fig. 69); men ogsaa i en Række af de andre Købstæder fandt en beslægtet Udvikling Sted,

mindst i Haderslev, der i bygningsmæssig Henseende mere ligner de øvrige østjydske Købstæder, hvad der maaske i nogen Grad hænger sammen med den Betydning, som Landbruget her vedblev at have som borgerlig Næring.

Der var dog i national Henseende stor indbyrdes Forskel paa de sønderjydske Købstæder. Medens Slesvig By, der allerede paa Valdemarstiden og tidligere maa have haft en meget blandet Befolkning, men hvis Sprog dog endnu i 13. Aarhundredes Begyndelse var overvejende dansk, næsten helt fortyssedes i de følgende Aarhundreder, og medens en By som Ekernförde, der voksede op i Ly af Borgen Ekernburg, maaske næppe nogen Sinde har rummet en egentlig dansk Befolkning, trænger det plattyske Element i langt mindre Omfang igennem i de nordslesvigske Købstæder, om end det tydeligt gør sig gældende. Om den dansk-nationale Følelse hos de Haderslev-Borgere vidner § 7 i Stadsretten af 1292: Ingen Mand maa bryde Helg med noget haande Gerning uden den Dag, Viti og Modesti (15. Juni), der Kuning vandt Rø (Rygen); denne Dag højtideligholdtes endnu i Mands Minde paa Als som en stor Festdag.

Den stærkeste Brydning mellem de to Sprog og Folk spores i Flensborg. Her udstedtes i 1284 Stadsretten paa rent Dansk (Jydsk); men i Løbet af 14. Aarhundrede maa en betydelig tysk Indvandring til Byen have fundet Sted, begunstiget af det holstenske Herredømme i Sønderjylland, og under Margrethes og Erik af Pommerns Kamp for at genvinde Hertugdømmet fra Holstenerne finder man tydeligt Byen delt i to Lejre. Det er næppe nogen Tilfældighed, at Borgerskabets Hyldingsbrev til Kong Erik og Dronning Margrethe af 24. Oktober 1412 er affattet paa Dansk, ligesom et samtidigt Skøde paa en Gaard ved Flensborg fra Væbneren Iver Jul og hans Hustru Berte Limbek er skrevet i samme Sprog; dansk er ligeledes Kong Eriks Stadfæstelsesbrev paa Flensborg Bys Privilegier, dateret Marieberg (Borgen paa Bjærget ved Flensborg) den 14. September 1413, samt et Brev, dateret Flensborg d. 25. Februar 1426, hvorved Thormid Lund paa Tyrstrup Gaard sælger en Ejendom i Lille-Solt til Forstanderen for Helligaandsklostret i Flensborg. Men ellers sporer man tydeligt, hvordan Plattysken under hanseatisk og holstensk Paavirkning mere og mere vinder Indpas som Skriftsprog ved Udfærdigelse af Dokumenter og Breve, saa at den Tilbøjelighed, der fra c. 1400 gør sig gældende for at afløse det latinske Sprog i saadanne Dokumenter med Folkesproget, og som i Kongeriget førte til, at det danske Modersmaal mere og mere kom i Brug som Brevsprog, i Sønderjylland væsentlig kun kom det plattyske Sprog til gode; en Undtagelse herfra dannede dog for en stor Del de Omraader, der i kirkelig Henseende hørte under Ribe Stift, og til Dels de

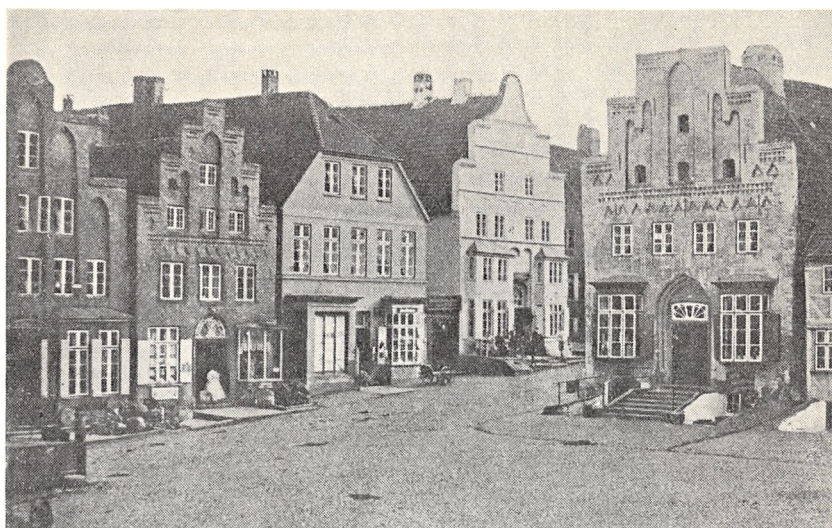


Fig. 70. Søndertorv i Flensburg.  
Fotografi (1864).

andre nordslesvigske Landdistrikter. Fraregnet de ovenfor nævnte Dokumenter er næsten alle bevarede skriftlige Udfærdigelser i Flensburg fra 15. Aarhundrede skrevne paa Plattysk. Selv om dette ikke paa nogen Maade var enstydigt med, at det danske Sprog var fortrængt fra Byen, var det unægteligt trængt langt tilbage fra den ledende Stilling, det i det 13. Aarhundrede havde indtaget, og taltes vel mest af de lavere Klasser. Ogsaa i de nordslesvigske Købstæder, hvor Folkesproget dog holdt sig langt bedre, blev Skriftsproget i Løbet af det 15. Aarhundrede overvejende Plattysk.

Af Hertugdømmets enkelte Købstæder synes Flensburg i Løbet af 14. Aarhundrede afgang at have tilkæmpet sig Forrangen, idet baade Handel og Haandværk tog et stærkt Opsving i Byen, vistnok for en Del i Sammenhæng med den stærke Indvandring sydfra, der i høj Grad begunstigedes af de holstenske Grever, som næsten hele 14. Aarhundrede igennem havde Magten i Byen. Det synes at have været et Led i Grevernes økonomiske Politik at fremme og udvikle denne Købstad som Modvægt mod Hansestædernes handelspolitiske Magtstilling, som de i Lighed med de andre nordtyske Fyrster havde et godt Øje til; bl. a. gav de den Ret til at præge Mønt. Dermed skal dog ikke være sagt, at Byen set med Nutidens Øjne havde noget synderligt imponerende Indbyggertal; dens Jordebog af 1436 udviser 400 bebyggede Grunde, der maaske har rummet henved 3000 Indbyggere. I Forhold til sin Ud-

strækning var Byens Areal derfor ogsaa, især i Udkanterne, ret spredt bebygget.

Ogsaa rent politisk og militært indtog denne By i den yngre Middelalder Førstestillingen, og Kampen mellem Kong Erik af Pommern og Holstenerne tilspidsede sig mere og mere om Besiddelsen af den; med Tabet af Flensborg var Kongens Nederlag i Kampen om Hertugdømmet beseglet. Efter Navnet at dømme maa Købstaden være vokset op i Ly af en Borg af samme Navn; denne ældre Borg spiller dog senere ingen Rolle, og under Kampen om Flensborg i Begyndelsen af 15. Aarhundrede staa Striden foruden om Staden selv især om den nyanlagte kongelige Borg Marieborg eller Duborg paa Bjærgtet uden for Byen (Fig. 30). Denne var aabenbart en meget stærk Fæstning, som det kun lykkedes Holstenerne at indtage ved Udsultning. Men ogsaa Staden selv var befæstet, oprindeligt med Planker, senere med en Bymur. Fra Fæstningsværkerne førte Nørregade fra Nordøst, Angelbogade fra Syd og Frisergade fra Vest ind mod Byens Centrum Søndertorv (Fig. 69); parallelt med Nørregade løb Skibsbroen langs Nordsiden af den naturlige Havn, som Fjordens inderste Vig dannede. Store Købmandsgaarde strakte sig paa lange og smalle Grunde fra Nørregade, hvor deres Gavlfacader var, ned imod Skibsbroen, hvortil Pakhusene vendte ud. Her blomstrede i rolige Tider et rigt Handelsliv, men den megen Ufred under Erik af Pommerns Kamp om Sønderjylland gjorde uden Tvivl stort Afbræk i Byens Næringsliv.

Slesvig By levede især paa Minderne om fordums Storhed; ogsaa den fik i sin umiddelbare Nærhed en stærk Fæstning, nemlig Borgen Gottorp, der militært udgjorde Nøglen til Sydslesvig, og som det aldrig under Kampene lykkedes de Danske at indtage. — De to smaa Købstæder paa Als, der voksede op i Ly af de hertugelige Borge Sønderborg og Nørborg, hævede sig ikke i Middelalderen til nogen større Betydning, og det samme gjaldt den lille Købstad Ekernförde ved Ekernburg. — Husum havde ingen Købstadrettigheder i indeværende Periode, selv om der efterhaanden i Løbet af det 15. Aarh. af Landsbyerne V. og Ø. Husum udviklede sig en bymæssig Bebyggelse. Tønning i Ejdersted var vel ogsaa i indeværende Periode knap nok at regne for en Købstad.

Mere Opdrift var der i den Købstad, der i 13. Aarhundrede opstod ved Vidaaen, og som i Modsætning til den nærliggende Borg Møgel-tønder fik Navnet Lille Tønder; den havde et rigt Opland og laa godt for Studehandelen paa Vestkysten. — Men ogsaa Opnøraa (Aabenraa), der ligeledes voksede op i Ly af en Borg, Aabenraahus, naede en vis Betydning som Handelsby; den gamle Borg lod Dronning Margrethe nedbryde og opførte i dens Sted Slottet Brundlund. — Større Betydning fik dog Haderslev, der ligeledes voksede op ved Foden af

en Borg, Haderslevhus; her var det dog ikke Søhandelen, der spillede den største Rolle, men Byens Beliggenhed i et rigt Opland ved den østlige Hovedvej ned igennem Hertugdømmet bød den ret gunstige Betingelser for Næringslivets Opsving, hvortil ogsaa kom dens kirkelige Betydning som den eneste By i Hertugdømmet uden for Slesvig, der var i Besiddelse af et Domkapitel. Den synes omtrent at have været paa Størrelse med Slesvig, men begge Byer overfløjedes uden Tvivl langt af Flensborg baade i Indbyggertal og i det hele i økonomisk Betydning.

Saaledes voksede Hertugdømmets Købstæder frem under de højst forskellige Vilkaar, som deres mere eller mindre gunstige Beliggenhed for Handelen gav dem; og om end ingen af dem hævede sig til en saadan Betydning som Kongerigets største og driftigste Byer (København, Malmø), blomstrede dog et ret betydningsfuldt Næringsliv i flere af dem, fremfor alt i Flensborg, der netop i den yngre Middelalder hævede sig til Førsterangen blandt Hertugdømmets Købstæder.

## 6. TRÆK AF DE RETSLIGE FORHOLD.

Et af de Omraader, hvor Sønderjyllands historiske Tilknytning til Danmark mærkes stærkest hele Perioden igennem, er Retsvæsenet. Da Hertugdømmet var en integrerende Del af det danske Rige, fulgte umiddelbart heraf, at de paa Danehofferne vedtagne Love og Forordninger ogsaa havde Gyldighed for Sønderjylland. Under Hertugerne af Abels Æt blev dette næppe heller i større Omfang bestridt, og der er derfor ogsaa bevaret plattyske Oversættelser af flere af disse Rigslove, til Brug for dem af Hertugdømmets Indbyggere, som ikke forstod Dansk. Under det holstenske Herredømme fandt der uden Tvivl en vis Forskydning Sted i dette Forhold, navnlig fordi Landsherren i Hertugdømmet (ligesom i Kongeriget) i stedse stigende Omfang tiltog sig en vis Lovgivningsmagt. Men hvad selv de holstenske Grever maatte lade staa urokket, var Jydske Lovs Gyldighed som Hovedgrundlag for al offentlig og privat Ret i Hertugdømmet. Kun i Købstæderne trængtes den tilbage, men beholdt dog uden Tvivl ogsaa her sin subsidiære Gyldighed. Den oversattes derfor ogsaa i denne Periode til Plattysk. Som Supplement til Jydske Lov fik de saakaldte Thord Degns Artikler en vis Betydning; de var affattet i 14. Aarhundrede, vistnok af en Landstingshører i Viborg af dette Navn, og siges at have opnaaet kongelig Stadfæstelse paa Danehof. De forefindes baade paa Dansk og paa Latin og oversattes ligeledes til Plattysk.

Blandt de for enkelte lokale Retskredse bestemte Særlove indtager Stadsretterne den mest fremtrædende Plads; de er omtalte i det fore-

gaaende. — Enkelte sønderjydske Udlande, hvis Tilknytning til Hertugdømmet var af en løsere Art, havde deres egne overleverede Retsregler; saaledes gjaldt paa Øen Femern fra gammel Tid en Sædvaneret, der synes stærkt paavirket af dansk Ret og maa være optegnet (paa Latin) i Slutningen af den Tid, da Øen endnu stod under den danske Konge; der tales nemlig om dennes Samtykke til Lovene. Grev Johan tildelte 1326 Øen en plattysk Landsret. Ogsaa det frisiske „Udland“, der oprindeligt ikke hørte med til Hertugdømmet, men stod direkte under den danske Konge, og som væsentlig bestod af Ejderstedts tre Herreder (*Dreilande*) og de øvrige „Syvherrer“, foruden Østerland-Før og Øen Sild, havde fra gammel Tid deres egen Sædvaneret og „Vilkaar“. Da i 1426 de holstenske Grever æskede Frisernes Hjælp mod Kong Erik, lovede disse den kun paa det Vilkaar, at deres gamle Landsret blev godkendt, og denne blev nu optegnet efter de forhaandenværende mundtlige og skriftlige Kilder. Landsretten for Ejdersted kalder sig *Krone der rechten Warheit*; den bestod oprindeligt af 25 Artikler, hvortil efterhaanden kom flere „*Beliebungen*“, vedtagne af Raadsherrerne med Landets Samtykke og stadfæstede af Hertugen. En tilsvarende Lovbog, kaldet *Siebenharderbeliebung*, udstedtes for Syvherrederne.

Bortset fra de her nævnte „Udlande“ gjaldt Jydske Lov fremdeles som Retsgrundlag i Hertugdømmet, hvoraf fulgte, at de gamle retslige Afgørelsesmidler stadig var i Brug, saasom Edsaftæggelse af den sigtede Part, oftest i Forbindelse med et Antal Mededsmænd, som Regel elleve (Tylvtered), der i mange Tilfælde skulde tages af vedkommendes Slægt (Kønsed). I visse Sager, bl. a. om Drab, Saar og Hærværk, laa Afgørelsen dog hos Sandemænd; i andre, saasom Ran og Brud paa Hus-, Kirke- og Tingfred, hos tolv Nævninger (Ransnævn, Herredsnævn, ofte kaldet Stokkenævn, fordi de valgtes inden for de fire Tingstokke). Paa Herredstinget kom efterhaanden den af Kongens Hovedsmand indsatte Herredsfoged, oprindeligt en af Herredsbønderne, til at spille en fremtrædende Rolle.

I Købstæderne laa vel i Hovedtrækkene de samme Principper til Grund for Rettergangen, men større og mindre Afvigelser fandt dog Sted i de enkelte Byer. Edsbeviset var ogsaa ifølge Stadsretterne yderst almindeligt; men Kønseden kendtes ikke i Byerne, hvor Befolkningen ikke var saa stedfast og slægtsbundet som paa Landet; i Steden for blandt Slægningene skulde Mededsmændene tages blandt Naboerne eller i al Fald blandt de bosatte Borgere, og hvis vedkommende var Medlem af et Gilde, da naturligvis blandt Gildebrødrene. Kun for tilrejsende Købmænds, „Gæsters“, Vedkommende kunde Kønsed tilstedes. Ogsaa Sandemænd og Nævninger omtales i Stadsretterne.

Om egentlig Appel fra Herredsting til Landsting er der i Jydske Lov

ikke Tale. I Løbet af det 13. Aarhundrede opstod der imidlertid et virkeligt Instansforhold mellem Herredstingene og Landstinget, og fra Slutningen af Aarhundredet søgte Kongemagten at haandhæve Appel herfra til dens Dom. Fra denne kunde der atter appelleres til Rigmødet (Danehoffet). Ogsaa de sønderjydske Hertuger søgte at beholde sig en lignende Domsret som Kongemagtens; allerede 1263 lod Hertug Erik en Strid mellem Løgumkloster og Stormanden Jakob Tuvesøn paakende af sin Drost Jon Hvitting, og ikke sjælden nævnes Hertugens *Justitarius* (Rettertingskansler). Fra denne kunde der dog sikkert i Princippet appelleres til Riget (Danehoffet), hvad Hertug Valdemar i 1286 udtrykkeligt maatte anerkende. Under det 14. Aarhundredes urolige Forhold og Holstenernes stigende Indflydelse i Hertugdømmet fik dette næppe stor Betydning; men at Sagen ikke var gaaet i Glemme, røber flere af de paa kongelig Side i den store Proces for Keiserens Domstol i 1424 aflagte Vidneudsagn, ifølge hvilke der fra de sønderjydske Retter kunde appelleres til Viborg Landsting og til Kongens Retterting (Danehoffet var jo ved denne Tid forsvundet som fast Institution).

Borgerne i Købstæderne kunde ifølge deres i Stadsretterne formulerede Privilegier ikke stævnes uden for deres eget Værneting, Bytinget. Der kunde som Regel næppe appelleres fra dette til Landstinget paa Urnehoved, men vel til Landsherren (Hertugen) og hans *Justitarius*.

Paa Femern var det tolv edsvorne Mænd, som dannede den øverste Domstol; i de frisiske Herreder var det tolv Raadmænd (*consules*), der som Herredsnævn ledede Rettergangen. Desuden holdtes der Fjerdings-ting inden for hvert enkelt Herred (senere ogsaa Sogning). Over Herredstingene stod en fælles Domstol for Ejdersteds tre Herreder („de tre Landes Raad“) og en tilsvarende for de syv Herreder („Syvherredsraad“). Kongens eller Hertugens Staller indtog hos Friserne en lignende Stilling som andensteds Lensmændene.

Hvad de retslige Straffe angaar, er det en fælles Ejendommelighed for hele Danmark, Hertugdømmet indbefattet, at disses Strænghed gennemgaaende var i Stigning i Løbet af den yngre Middelalder. Dog kunde fremdeles Flertallet af Forbrydelser sones med Bøder, ligesom Fredløshed kunde afløses ved Fredkøb. Dødsstraf for forskellige særlig grove Forbrydelser var fastsat i Stadsretterne og trængte ogsaa igennem i Rigslovgivningen i Slutningen af det 13. Aarhundrede. Med Dødsstraf og Fredløshed fulgte som Regel Tab af Formue (Boslod).

Hvad de enkelte Forbrydelser angaar, straffedes Drab stadig i Overensstemmelse med Jydske Lov med en Mandebød af  $3 \times 18$  Mark til den dræbtes Arvinger, hvortil kom en Tillægsbøde af en Mark Guld, „der hedder Gørsum, saa som i al Danmarks Rige er van“ (Flensborg



Stadsret); hertil kom i Stadsretterne Bøderne til Landsherren og til Staden, der begge i Flensborg Stadsret var ansat til 40 Mark; det samme var Tilfældet i Haderslev Stadsret, naar det var en udenbys Mand, der havde øvet Drabet, medens Borgeren slap med 12 Mark. I en hertugelig Forordning for Slesvig By fastsattes derimod Dødsstraf for Drab — en Bestemmelse, der gik over i Slesvigs yngre Stadsret. — Frændernes Forpligtelse til at bidrage til Mandeboden (Ættebod) var allerede 1283 ved en Forordning af Kong Erik Klipping stærkt indskrænket, men bestod dog længe i Praksis, især i de frisiske Herreder. Men at noget lignende ogsaa kunde finde Sted i det egentlige Hertugdømme endnu i det 15. Aarhundrede, ses af den saakaldte Agterupfejde i Flensborg, der havde sit Udspring i Drabet paa Borgmester Lasse Siverts i 1406 og fortsattes gennem flere Manddrab, idet den slyngede sig som en særskilt Islæt ind i de politiske Stridigheder i Flensborg; Slægten Agterup var nemlig dansksindet, medens Modparten udgjordes af en tysksindet Slægt. Fejden fandt først sin endelige Afslutning ved et af Biskoppen i 1451 mæglet Forlig.

Ved Hærværk forstodes Brud paa Husfreden „med raadet Raad, sanket Hjælp og væbnet Haand“, som det hedder i Haderslev Stadsret; hvis nogen saaredes herved, var der ifølge Flensborg Stadsret i Overensstemmelse med Kong Erik Klippings Forordning af 1284 fastsat Dødsstraf herfor. For almindeligt Hærværk (om nogen „ufredelig far i anden Mands Hus“) fastsattes i samme Stadsret en Bøde paa 40 Mark; samme Straf gælder, om nogen „voldbryder anden Mands Hus“, i Overensstemmelse med Erik Klippings Forordning af 1283. En lempeligere Grad af Hærværk var den saakaldte Hjem søgelse (Hemsøk), der udtrykkeligt nævnes i Aabenraa Skraa. — For Ran og for Tyveri skærper Stadsretterne i det hele Straffen i Forhold til Jydske Lovs Retsregler; det samme er Tilfældet med Voldtægtsforbrydelser.

Familie- og Arveretten byggede vel stadig i Hovedtrækkene paa Jydske Lov, men Stadsretterne indeholder dog betydningsfulde Afvigelser fra denne. Hvad testamentariske Bestemmelser angaar, var der i Lovgivningen en vis Tilbøjelighed til at indskrænke disse til Løsøre; ikke des mindre træffer man saare hyppigt testamentariske Gaver af Jordegods til kirkelige Institutioner (Sjælegave), hvad der ofte medførte Strid mellem disse og Arvingerne, for saa vidt de sidstes Samtykke ikke forud var indhentet.

Ved Køb og Salg af Jord anvendtes stadig den gamle Maade med Skødning, der, som Navnet antyder, bestod i, at Sælgeren paa Tinge lagde noget Muld fra det solgte Jordstykke i Køberens fremholdte Kaabeskød. Samme symbolske Handling anvendtes ved Gaver og ved Magelæg af Jordejendomme. Ogsaa i Byerne kunde Skødning finde Sted; udtrykke-

ligt omtales den dog kun i Flensborg Stadsret. Naturligvis udelukkede denne gamle hævdvundne Fremgangsmaade ikke, at Køberen for Sikkerheds Skyld fik udstedt et skriftligt og beseglet Skøde paa Jorden. — Den gamle Forpligtelse til ved Køb af Arvejord først at tilbyde (lovbyde) Arvingerne den indskrænkede stærkt af Stadsretterne.

Ogsaa Køb og Salg af Løsøre og af Varer af alle mulige Arter samt andre Kontrakter sluttedes stadig under de gammeldags Former ved Haandtag, ved Fæstepenge og ved Lidkøb; men ogsaa her udfærdigedes ofte til Støtte for Handelen et skriftligt Bevis for den.

I det hele og store var Retsvæsenet stadig overvejende dansk præget, selv om det henimod Slutningen af Perioden især i Byerne blev almindeligt, at Retshandlerne foregik paa Plattysk.

## 7. AANDSLIV OG LITTERATUR.

Valdemarstiden med sine store nationale Historieskrivere og med Optegnelsen af Landslovene betegner Højdepunktet af Danmarks Litteratur i Middelalderen; men heri har Sønderjylland kun en yderst beskedne Andel. Paa Historieskrivningens Omraade mærkes Nedgangen i Aandslivet efter Valdemarstiden i høj Grad; den synker gennemgaaende ned til ren og skær Annalistik og bestaar mest i ret tørre Aarbogsoptegnelser, der førtes ved nogle af Domkapitlerne og i de større Klostre. Men netop inden for denne i mange Maader ret magre Aarbogslitteratur fra 13. Aarhundrede optræder Sønderjylland med et særpræget og højst ejendommeligt Bidrag. I Forhold til den Ørkenvandring, som det ofte er at gennemløbe de fleste af Datidens tørre og nøgterne Aarbogsoptegnelser, virker det helt forfriskende at stifte Bekendtskab med den skarptskaarne og kraftige nationale Personlighed, der noget efter det 13. Aarhundredes Midte udarbejdede Annalerne i Ryd Kloster (Fig. 71—72) ved Flensborg Fjord.

Han benytter sig som alle andre Aarbogs- og Krønikeskrivere i Danmarks Middelalder af det latinske Sprog; i Modsætning til Valdemarstidens Historieskrivere er hans Stil lidet pyntelig, men jævn og letløbende og ligger Modersmaalet nær i Sætningsbygning. Nogen overlegen Aand er han langt fra; han hører i det hele til Middelalderens ret ukritiske Annalisttype. Men trods Begrænsningen i hans Synskreds savner hans Personlighed ingenlunde sit ejendommelige Særpræg og tegner sig med levende Træk ud af hans Værk; man støder i det idelig paa stærke Ord og Udbrud, der røber den varme og djærve Fædrelandsven. Han er sig sit Lands Forfald og Ulykke klart bevidst og sørger oprigtigt derover; han harmes over sine egne Landsmænds store

Andel i Nedgangen, men først og fremmest er hans Vrede dog vendt mod den store sydlige Nabo, i hvem han ser Rigets og Folkets egentlige Arvefjende. Hans dansk-nationale Sindelag gennemtrænger hans Værk fra først til sidst og afspejler sig baade i hans Glæde ved at fortælle om Danmarks Storhed i Oldtiden og i hans Harme over den vanslægtede Samtid.

Han begynder ligesom Valdemarstidens Historikere med Oldsagene, dem han efter Tidens Tankegang opfatter som fuldgod Historie, og denne Del af hans Værk former sig naturligt som en Krønike om de gamle danske Sagnkonger. Nogen gennemgaaende original Optegnelse af de danske Oldsagn maa man dog ikke vente sig; han bygger i alt væsentligt sin Oldhistorie paa ældre Kilder. Men trods alt lægger han dog en vis Selvstændighed for Dagen dels i Valget af sit Kildestof og dels ved forskellige Udvidelser og Tilføjelser til de andres Fortællinger.

Det er saaledes typisk for vor Forfatters nationale Sindelag, at han har stillet Sagnet om Rejsningen af vort folkelige Grænseværn forrest i sin Fædrelandshistorie.

Omtrent ved Aar 1100 skifter Værket i nogen Grad Karakter. Hidtil har det nærmest kunnet betegnes som en Krønike med en kort sammenhængende Fortælling om hver Konge, men fra nu af bliver det en ren Aarbog med korte Notitser i annalistisk Rækkefølge. Fra 12. Aarhundredes Midte bliver Laanene fra Lundeaarbøgerne og Sakse færre og færre, medens de selvstændige sønderjydske Overleveringer indtager større og større Plads.

For Aarene efter 1219 er Rydaarbogen en Hovedkilde, langt fyldigere end de andre danske Aarbøger. De kortfattede Efterretninger ledsages stundom af disse lidenskabelige nationale Stemningsudbrud, der er saa karakteristiske for Forfatteren, som naar han ved Fortællingen om Valdemar Sejrs og hans Søns Fangenskab udbrøder:

„Mærk, Læser, at Tyskerne sjælden eller aldrig har vundet nogen Pris og Sejr (over de Danske) uden ved Forræderi og Svig, som er dem medfødt, saaledes som det fremgaar af disse to Kongers Fangenskab og af mange andre Ting“.

Sit Højdepunkt af national Patos naar Aarbogen i de ovenfor S. 9 anførte fyndige Ord, hvormed den ledsager Efterretningen om Kong Valdemars Død 1241.

Meget karakteristisk for Aarbogens Forfatter er ogsaa det harmfulde danske Udbrud midt i den latinske Tekst (ved Aar 1256): „Kødkarle vare alle galne med Kølver“. Det er den ejendomsløse Landalmues (Kaadnernes, Husmændenes) væbnede Opstandsforsøg, der aftvinger ham dette baade haanlige og forbitrede Udbrud, hvori Stormandens Spot over sligt sammenløbet Pak, der ikke havde andre Vaaben end Køller, blander

sig med fædrelandssindet Harme over, at Landet var saa dybt sunket, at man maatte finde sig i slige Optøjer af den laveste Almue.

Om Rydaarbogens senere Skæbne kan berettes, at den tidlig har været kendt og benyttet herhjemme, bl. a. af Forfatteren af den saakaldte Jydske Krønike (c. 1340). Men ogsaa paa tysk Side har Aarbogen mærkeligt nok været kendt. Et andet Forhold af stor Interesse er, at der henved Aar 1400 udarbejdedes en dansk Oversættelse af den, som er enestaaende i sin Art.

Rydaarbogens Forfatterskab røber ingen overlegen Aand eller betydelig Skribent; det meste af den hæver sig ikke op over Jævnmaalet af vor Middelalders ret fattige Aarboaglitteratur. Dens Forfatter er præget af at tilhøre den aandelige Nedgangstid, der fulgte efter den kortvarige Blomstring under Valdemarerne. Den tunge Jyde ejer ikke Sven Aggesøns og Saksens Evne til at faa Fart og Flugt i Fortællingen om de stolte Minder fra Hedenold og senere; derimod røber han i høj Grad den jævne folkelige Trang til at henhøre Sagnene til kendte Steder i Egnen og i Landsdelen og saaledes knytte dem fast til Hjemstavnen. Eet har han til fælles med sine uopnaaede Forgængere fra Valdemarstiden: den vaagne og stærke danske Nationalfølelse. Han er en sejt og sammenbidt Jyde, der trofast røgter sit Hverv som Grænsevagt. Kan være, at denne Vagttjeneste i de strenge Tider har gjort ham noget bitter af Sindelag og uretfærdig over for Modstanderne; man mærker dog snart, at der under den barske og haarde Skal blusser en dulgt Varme, der stundom giver sig Udslag i disse mærkelige Udbrud af ram og besk, men netop derfor dyb og inderlig Patos, der bider sig fast i ens Minde ved Læsningen.

Hvad der udover Rydaarbogen er bevaret af historiske Optegnelser fra Sønderjylland, er af langt ringere Betydning. Ikke uden Vigtighed er dog et ligeledes i Ryd Kloster i 1289 udarbejdet Skrift om Klosters Grundlæggelse og ældste Historie, særlig om Guldholmmunkenes Tvistigheder med Cluniacensermunkene paa Bjærgen ved Slesvig By. Skriftet giver et levende Billede af middelalderligt Klosterliv med dets Lys- og Skyggesider, men er kun et Brudstykke, idet Afslutningen (om Klosters Flytning fra Guldholt til Ryd) mangler. — Nogle Aarboagsoptegnelser fra Slesvig, der slutter c. 1270, er kun bevarede i en meget mangelfuld Afskrift fra 16. Aarhundrede af Historikeren Anders Sørensen Vedel.

Derimod er der Grund til at minde om, at Sønderjylland har haft sin betydelige Andel i den Skat af middelalderlige Fornviser (Folkeviser), der netop i den her omhandlede Periode havde saa rig en Blomstring i Danmark, og som i poetisk og aandshistorisk Henseende hører til Tidsalderens ypperste Frembringelser; endnu i 19. Aarhundrede er over

how. ¶ Sitten han wor do  
och tha byggnethe landmā  
inbyrdæs at kyua oc orloner.  
Oc for darua hwær andræ.  
¶ Oc alla land trint om  
worde thæ for got oc spe th  
æfthi. ¶ Oc the land thæ  
for ardur hæu thæ wornæt  
mæ swærd oc separe. ær æt e  
nest the gunga fra kronæn  
¶ Den the word hæ thæm si  
thæu mæst aamood oc til  
stad hæ som wi daghly nu  
sinne ¶ Oc thæ hæw alt hæ  
wet mæn siwaæ woldart

Fig. 71. Side af den danske Oversættelse af Rydaarbogen.  
(Se Henvisingerne). Universitetsbibl. E Don. Var. Nr. 3. 8vo.

inbydes in ayert inbundat  
orloff ist dicit do' m ewi.  
Ome regni in se diuini delo  
labit. Item peer stranges do  
stet. Item kunig erit wolo  
than anna w word kunig  
ow al danmich m e e xly.  
Bygymethes orlow i mellu  
bacha brothre kuning erit  
og heetig abel Item ringstee  
da closter word brend. Item  
stower closter i wolkild word  
brend m e e xliii. kuning  
erit forthe her aa mood sin  
broth abel wech kolding.

Fig. 72. Side af den danske Oversættelse af Rydaarbogen.  
(Se Henvisningerne). Universitetsbibl. E Don. Var. Nr. 3. 8vo.

halvhundrede af disse Viser fundne levende paa Folkemunde i Hertugdømmet. Af Viser med særskilt sønderjydske Emne er dog ikke mange bevarede; nogle af disse er anførte i de foregaaende Kapitler. Foruden disse maa nævnes en desværre yderst slet bevaret Vise „Dansk Kongetal“, der er mærkelig ved sin sønderjydske Skueplads:

Hertugen red af Kolding  
og ind til Aabenraa;  
der mødte ham en Kærling,  
og saa gaar Sagn derfraa.

Hertugen spørger hende, hvor mange Konger i Danmark hun mindes, og hun svarer, at hun mindes fulde fire og tyve, som derefter følger i en meget mangelfuld Opregning; mærkeligst er Verset:

Mig mindes Konning Harald,  
han bygte baade Kloster og Kirke;  
da var jeg en voksen Mø,  
drog Sten til Dannevirke.

Opregningen ender med, at Kærlingen bejler til Hertugen: „Kom hid, favren Ungersvend, om du vil Elskov pleje!“ Han svarer:

Mig synes, du est en Kærling,  
en meget gammel Kvinde;  
men jeg vil ride til Gottorp,  
jeg agter en vænere at finde.

Kærlingen svarer hertil:

Ikke da er jeg Kærling,  
for jeg haver Stav og Pose,  
ikke est du Riddersøn,  
for du havør sribede Hose.

Visen fortsætter nu:

Hertugen red den genneste Vej,  
og Kærlingen løb omkring;  
end kom hun til Gottorp,  
før Bønder de sætte Ting.

Til Trods for Visens meget daarlige Overlevering kan man vel næppe være i Tvivl om, at den gamle Kærling er Danmark selv, der ved at minde om sin store Fortid søger at holde Hertugen tilbage fra at ride sydpaa for at finde en vænere Fæstemø, og som til Trods for sin høje

Alder løber langt stærkere end Hertugens Hest kan rende. Visen maa da ligesom Kæmpevisen om Stærk Didrik og Holger Danske opfattes som Udslag af den danske Nationalfølelse over for Tyskerne, der under Indtryk af Unionstidens Kampe baade i Nord og i Syd atter blussede op i det 15. Aarhundrede; den kan tænkes digtet i Anledning af et aktuelt Hertug- eller Kongevalg, maaske Christiern den Førstes. Selv i sin nuværende korrumperede Tilstand er den i saa Fald et interessant Vidnesbyrd om den Følelse for Sønderjyllands ældgamle Danskhed, der selv efter Holstenernes politiske Erobring af Landet gjorde sig gældende i Folket.

## 8. NORDFRISLAND OG NORDFRISERNE.

Allerede i det foregaaende Bind er der talt om den Særstilling, som dette Landskab indtog. Særlig gjaldt dette om de Frisere, der var bosatte i „Utland“, og som levede „under Friserloven“, ikke under Jydske Lov. Disse Frisere styredes af egne Raadmænd (*consules*), hvis Tolvmandskollegium ogsaa havde dømmende Myndighed inden for Herredet, og havde ogsaa i kirkelig Henseende et udpræget Selvstyre, idet de selv valgte deres Præster og ikke udredte disse Tiende, men kirkelige Afgifter efter særskilt Overenskomst for de enkelte Sogne og Landskaber. De betalte ganske vist Skat (Stud) til Kongen og ydede ham Gæsteri (foruden en særlig Wingift, Vennegave, for Ejdersted), ligesom den kongelige Staller førte Forsæde paa Herredstinget; men de frihedselskende Marskbønder yndede ikke disse Afgifter, og om ekstraordinære Landeskatter vilde de absolut ikke høre Tale; allerede under Erik Plovpenning's Styre kom det af den Grund til Kamp mellem dem og Kongen. Endnu værre gik det, da Abel paalagde tilsvarende Skatter og søgte at inddrive dem med Magt; Kongen faldt i Kampen mod dem (29. Juni 1252), og hans Hær led et stort Nederlag.

Nogen fuldstændig Uafhængighed af den danske Krone opnaaede Friserne dog ikke ved denne Lejlighed og har maaske heller ikke tilsigtet en saadan. Deres Had til Abel overførte de ikke til hans Efterkommere, der jo kun sad som Hertuger i Sønderjylland, men til hans Efterfølgere paa den danske Trone, der stadig krævede Skat af dem; de understøttede derfor i det hele Hertugerne i disses Konflikter med den danske Krone. En Tid lang synes Hertug Valdemar Eriksøn at have haft Krongodset i det frisiske „Utland“ i sin Haand; men endnu ved Forliget i Horsens 1313 mellem Kong Erik Mændved og Hertug Erik Valdemarsøn maatte den sidste opgive alle Fordringer paa Nordfrisland, og det næste Aar paabød Kongen Indbyggerne i Horsbøl og Bøking



Herreder at opføre et stort Dige, der skulde sikre ham Adgang fra Landsiden til Friserne i Utland. Ved Forliget i Kiel af 10. Januar 1332 maatte Kong Kristoffer derimod overdrage Nordfrisland som Pantelen til Grev Gerhard og hans Arvinger. I øvrigt havde de holstenske Grever allerede 1297 faaet Fodfæste i Ejdersted, idet Valdemar den Stores Dattersøn, Hertug Otto af Brunsvig, i dette Aar solgte sit Gods i Garding og Tedingbøl og overalt i Frisland til Grev Gerhard. Friserne var dog ikke mindre utilfredse med det haarde holstenske Herredømme end med den danske Krones, og mange af dem sluttede sig til Kristoffers ældste Søn Otto, da denne uden Held søgte at rejse Banner mod Grev Gerhards Herredømme.

Da Valdemar Atterdag var kommet paa Tronen i 1340 og havde begyndt sit Arbejde for Kongemagtens Genrejsning, varede det ikke længe, før han ogsaa kastede sit Blik paa Friserne, der i en Aarrække ikke havde betalt Skat til den danske Krone; 1343 hyldede Bøking (Fig. 73), Horsbøl (Fig. 74) og Pelvorm Herreder Valdemar som Konge. Alleerede Aaret efter maatte Kongen dog gøre Tog imod dem, da de vægrede sig ved at yde de paalagte Ekstraskatter; han slog Indbyggerne i Bøking Herred ved Langsundtoft og tvang dem til Underkastelse — et Eksempel, som de andre Frisere ogsaa synes at have fulgt. Bøking Herred maatte forpligte sig til at yde Kongen et Hærfølge af 500 Mand inden for Rigets Grænser samt til at yde en ekstra Salt- og Sølvskat og maatte desuden udrede 6 Skilling Sterling af hver Gaard i Bøde for Indbyggernes Fredsbrud. Lydigheden var dog ikke af lang Varighed; atter 1354 maatte Kong Valdemar gøre Tog mod Friserne, og 1359 maatte det paa ny oprørske Horsbøl Herred underkaste sig den kongelige Staller Valdemar Sappi. Atter i 1374 gjorde Kong Valdemar Tog mod Friserne i Ejdersted og tvang dem til Underkastelse paa haarde Vilkaar.

Valdemar Atterdags Død 1375 gjorde dog Ende paa den kongelige Magt i disse Egne, og 1377 lod de holstenske Grever sig hyld i Bøking Herred, hvad Dronning Margrethe maatte give en lovformelig Stadfæstelse ved Grev Gerhards Forlening med Hertugdømmet 1386, idet hun overlod ham Frisland paa tre Aar, men til Gengæld fik Langeland med Tranekær Slot; nogen Udveksling af Panterne fandt ikke senere Sted. Ro blev der dog ikke blandt Friserne; der rasede heftige indre Stridigheder, hvori Greverne ogsaa inddroges; da Grev Gerhards Broder Albert i Vinteren 1399—1400 angreb Ejdersted og Nordstrand, led han et stort Nederlag mod Nordstrandingerne. Efter Hertug Gerhards Fald i Ditmarsken 1404 søgte Dronning Margrethe først og fremmest at generhverve det kongelige Frisland, inden hun strakte Hænderne ud efter det egentlige Hertugdømme Sønderjylland, og Enkehertuginde Elisabeth



Fig. 73. Bøking Herreds Segl.  
Omskriften lyder: s'BOGINGH \* HERET +. Fra  
Aktstykke af 7. Jan. 1377.  $\frac{1}{1}$ . Schl.-Holst.  
Siegel des Mittelalters III (1931).



Fig. 74. Horsbøl Herreds Segl.  
Fra Aktstykke af 3. Febr. 1359.  
 $\frac{1}{1}$ . Schl.-Holst. Siegel des Mittel-  
alters III (1931).

anerkendte allerede 1405 hendes Ret til dette Land og opfordrede „Kongens Frisere“ til at hylde hende.

Under den paafølgende Krig mellem Kong Erik og de holstenske Grever sluttede Friserne sig af Had til det danske Overherredømme til disse sidste; de havde bl. a. betydelig Andel i den kongelige Hærs Nederlag ved Eggebæk 1410, hvor de hjalp Greverne til Hævn for de Plyndringer, som Kongen nylig havde ladet overgaa dem. I 1414 hyldede Ejdersted de holstenske Grever, og i de følgende Krigsaar hjalp Friserne flere Gange disse i Kampene om Slesvig By, ligesom de i 1416 indtog og sløjfede Fæstningen Fredeborg eller Friserborg, som Kong Erik havde anlagt ved Trene for at undertvinge dem. Samtidig udvikledes de i en blodig og ødelæggende Fejde med deres gamle Fjender Ditmarskerne, som Kong Erik havde sluttet Forbund med allerede 1409; Anledningen sagdes at være den, at Ejderstederne havde ladet fire Ditmarskere sætte under Anklage for Hestetyveri og henrette uden Lov og Dom. Ditmarskerne, der jo var Holstenernes Fjender fra gammel Tid, hærgede og brandskattede i disse Krigsaar saa grumt i Nordfrisland, at det gik stærkt tilbage med Landets gamle Velstand. Til Trods for Kejserdømmen af 1424, der aldeles faldt ud til Kong Eriks Fordel, sluttede Øen Sild og Øster Herred paa Før (Fig. 76) sig til de andre frisiske Landskaber og hyldede Holstenerne som Overherrer. Ved Indtagelsen af den kongelige Borg ved Flensborg 1431, som dannede det afgørende Vendepunkt i Kampen om Hertugdømmet, ydede frisiske Bøn-



Fig. 75. Ejdersted Herreds Segl.

Omskriften lyder: S'VNIVERSITATIS · TERRE · EYDESTEDE. Fra Aktstykke af 28. Aug. 1414.  $\frac{1}{1}$ . Schl.-Holst. Siegel des Mittelalters III (1931).

der ved Hjælp af deres Indsigt i Vold- og Digebygning de holstenske Belejringstroppe fremragende Hjælp.

Ved den endelige Fredsslutning med Holstenerne i Vordingborg 1435 beholdt Kong Erik af Nordfrisland kun Vester Herred paa Før (med Amrum; Fig. 77) og List paa Nordspidsen af Sild, der siden den Tid forblev ved Kongeriget lige til 1864. Frisernes Forhold til deres ny holstenske Herskab var dog i Førstningen ingenlunde ublandet venskabeligt; de havde ganske vist sikret sig deres gamle Rettigheder og Friheder ved Forbundet med Holstenerne og i 1426 faaet Hertug Adolf til at

stadfæste deres gamle Retsvedtægter; men der var stadig Uro og Gæring i Landet, og Hertug Adolf maatte flere Gange forbyde den endnu gængse Blodhævn og indskærpe dem at holde bedre indbyrdes Fred end hidtil.

Dette hang sammen med et ejendommeligt konservativt Drag i det frisiske Bondesamfund, idet Storbønderne sejt holdt fast ved deres nedarvede Organisation i Slægter, der hele Middelalderen igennem og endog ud over dens Grænser spillede en langt større Rolle end Tilfældet var blandt den danske Befolkning i Hertugdømmet. De gamle Regler om, at Afhændelse af Grundejendom ikke maatte finde Sted uden for vedkommende Slægt, haandhævedes stadig strengt. Disse Slægter laa ofte i indbyrdes Fejder, der strakte sig over lange Aaremaal og som en blodig Islæt slyngede sig igennem Landets Skæbne i Middelalderen; flere af de fornemste Storbondeslægter havde deres egne befæstede Borge, hvorom haarde Stridigheder udkæmpedes. Følgen af denne stramme Organisation i Ætter var, at ogsaa den oldtidsagtige Blodhævn holdt sig særlig længe blandt Friserne, ligesom Mandeboden stadig fordeltes paa Slægtens Medlemmer efter bestemte overleverede Regler, baade naar det gjaldt om at udrede og om at oppebære Bøderne, hvorved Fejderne fortsattes fra det ene Slægtled til det andet. De fornemste Storbønder indtog i øvrigt en social Stilling, der var i Slægt med Kongens og Hertugens Hærmænds, idet de ligesom disse fritoges for Skattepligt mod at tjene Fyrsten til Hest inden for Landets Grænser.



Fig. 76. For Østerherreds Segl.

Omskriften lyder: + s·IGILLVM : HÖSTERHERET : DE : FÖÖR : c. 1300. c. 1/1. Schl.-Holst. Siegel des Mittelalters III (1931).



Fig. 77. For Vesterherreds Segl.

Omskriften lyder: + s·IGILLVM : VESTER : HERETH : FÖÖR. c. 1300. Aftryk efter det originale Stempel.

Samtidig med al denne ydre og indre Ufred havde Friserne maattet kæmpe mod en anden Fjende, over for hvem der i Længden ikke var nogen Udsigt til at vinde Sejr: Havets stedse truende Oversvømmelser. Ganske vist fremgaar det af Saksens Beskrivelse af Landet, at Friserne allerede i 12. Aarhundrede kendte Digebygningens Kunst; men det var antagelig kun lavere Sommerdiger, som paa den Tid opførtes, og disse kunde i Længden ikke tage det op med Stormflodernes hærgende og ødelæggende Virkninger. Vi hører derfor gentagne Gange i indeværende Periode om frygtelige Oversvømmelser, hvorved store Landstrækninger, ja hele Kirkesogne, opslugtes af det graadige Hav. Enkelthederne i Overleveringen er dog ofte af tvivlsom Art, men i hvert Fald synes en Række større eller mindre Vandfloder i 14. Aarhundrede at have ramt Landet, af hvilke den største og mest omfattende var den Oversvømmelse, der fandt Sted i 1362, den saakaldte „grote Mandrenke“. I disse Stormfloder skal Byen Rungholt (Fig. 78) og syv Kirkesogne i Edoms Herred være gaaet til Grunde; det kendte Vandresagn om Indbyggernes Ugudelighed (de tilkaldte Præsten for at berette en døende, men da han kom, var det en So, der laa i Sengen) og om Himmels Straf herfor i Form af Oversvømmelse er ogsaa knyttet til denne Tildragelse. Efter Sagnet ligger Byen endnu paa Havbunden, og i vore Dage er virkelig Levninger af Hustomter og Diger samt forskelligt Husgeraad af Malm og Ler af overvejende middelalderlige Typer fremdraget paa „Vaderne“



*Fig. 78. Malmgryder og Lerkande fra Rungholt.  
Husum Mus. fot.*

i Nærheden af den lille Hallig Südfall, hvor man har antaget, at Rungholt tidligere har ligget.

Selv om de fleste Enkeltheder ved disse Naturkatastrofer er usikre, synes Landet ved disse i det hele og store at have faaet de Kystlinjer, som det beholdt indtil de frygtelige Oversvømmelser i 1634, uden at disse dog i Enkeltheder kan fastlægges med Sikkerhed. Hermed skal dog ikke være sagt, at der ikke ogsaa i den følgende Tid fandt betydelige Oversvømmelser Sted; 1436 brød Havet saaledes paa ny igennem, og det var maaske ved denne Lejlighed, at Pelvorn udskiltes som en særlig Ø fra det øvrige Nordstrand (hvis dette ikke fandt Sted allerede 1362); omtrent et Aarhundrede senere lykkedes det dog at inddige den ny Ø, saa at den atter voksede sammen med Nordstrand, indtil den paa ny blev udskilt ved Stormfloden i 1634. En anden stor Vandflod ødelagde i disse Aar Digerne i Ejdersted, saa at Hertug Adolf maatte paabyde deres Genopførelse.

Det maa dog fremhæves, at Havet ogsaa stundom lagde nyt Land til, hvor der før havde været Vand; saaledes inddigedes ved Midten af det 15. Aarhundrede Hviding eller Hørsbøl Herred Syd for Tønder, hvorved Begyndelsen gjordes til den Udvikling, der efterhaanden skulde omdanne denne Købstad fra en Søstad til en Indlandsby. Ved Midten af 15. Aarhundrede falder ogsaa de omfattende Inddigningsarbejder, der forenede Ejdersteds tre adskilte Dele til en sammenhængende Helhed, som tillige blev landfast Halvø ved Tørlæggelsen af Ejderens norrø Udløb, som havde adskilt Ejdersted fra Fastlandet. Disse Land-

forøgelser i Ejdersted kunde dog langtfra opveje de store Tab, som andre Landstrækninger havde lidt ved Oversvømmelserne, og alt i alt præges den her omhandlede Periode af en omfattende Formindskelse af det beboede Areal i disse Sønderjyllands mest udsatte Egne.

## 9. LAND OG FOLK.

Langt den overvejende Del af Hertugdømmets Befolkning havde fremdeles Landbruget til Erhverv; ti Byerne var kun smaa, og deres Borgere udgjorde kun en ringe Procent af Landets samlede Indbyggertal. Og af denne agerbrugende Befolkning udgjordes stadig det store Flertal af danske Bønder. En Undtagelse herfra gjorde først og fremmest Nordfrisland, hvis Bønder i øvrigt ogsaa som Følge af Landets ejendommelige Naturforhold var henvist til en noget anden Driftsmaade end Hertugdømmets andre Landbrugeres; her paa de store Marskenge maatte nødvendigvis Kvægavlen (samt Hesteopdræt) blive den egentlige Hovednæringsvej, medens Agerdyrkningen kun betød lidet, og Skoven heller ingen Rolle spillede. Om større Grænseforskydninger mellem den frisiske og den danske Befolkning er der i det her omhandlede Tidsrum næppe Tale, selv om Friserne fra Geestranden bredte sig noget ud over Nørre Gøs og Kær Herreder, hvorved der i disse vestlige Egne opstod en dansk-frisisk Folkeblending.

Værre stod det til paa Danskhedens Sydgrænse, Syd for Danevirke og Slien. I Jernved og Fræslet mod Øst samt i Stapelholm mod Vest havde allerede paa Valdemarstiden plattyske Nybyggere begyndt at rydde de store Grænseskove og bosætte sig inden for det danske Riges Grænser, og denne Udvikling fortsattes i indeværende Periode. Baade paa Halvøen Svansø mellem Slien og Egernfjord og i Egnen mellem Slesvig og Husum skete der i den yngre Middelalder et betydende plattysk Fremstød. Paa Svansø lykkedes det vel endnu ikke i Middelalderen de tyske Kolonister helt at fortrænge eller opsuge den oprindelige danske Befolkning — endnu i det 17. Aarhundrede taltes der hist og her Dansk paa Svansø — men Befolkningen fik dog et overvejende plattysk Præg; først ved Slien standsede Plattysken foreløbig sin Fremmarch. Men ogsaa fra Fræslet, Kamp og Stapelholm trængte de holstenske og ditmarsiske Nybyggere mod Nord og overskred endog Danevirke et lille Stykke, idet Strømmen først brødes mod den samlede danske Bebyggelse Nord for Vejen fra Slesvig til Husum. Gennem Skattelister fra Reformationstiden kan man konstatere, at i Sognene Vest for Slesvig (Slesvig Landsogn, Haddeby,

Hollingsted) bar 60—80 pCt. af Indbyggerne holstenske Navne. Kun i Øster Fjorde (Ostenfeld) Sogn holdt Danskheden endnu i denne Periode nogenledes Stand, idet de danske Personnavne endnu i 16. Aarh. var i afgjort Flertal. Men Plattysken trængte overalt i Sydslesvig langsomt frem, og det var kun et Tidsspørgsmaal, naar det danske Sprog Syd for Linjen Slesvig—Husum skulde forsvinde helt. — Med de tyske Kolonister fulgte den plattyske (nedersaksiske) Byggeskik, saaledes som den bl. a. kan ses i den ostenfeldske Gaard i Frilandsmuseet ved Lyngby, der dog stammer fra en langt yngre Tid end den her omhandlede; Modsætningen mellem den nedersaksiske Dile, hvor Mennesker og Kvæg levede sammen i et fælles Rum, og det fra Arilds Tid tværdelte danske Hus er øjensynlig og slaaende, ligesom den nationale Forskel ogsaa viser sig deri, at det plattyske Hus altid vender Gavlen ud mod Landsbygaden, medens det danske Hus regelmæssigt er lagt solret (i Øst—Vest, med Fasade mod Syd).

Om Bondestandens sociale og økonomiske Forhold og om dens daglige Liv giver Kilderne for indeværende Tidsrum kun mangelfulde Oplysninger. Saa meget kan dog skønnes, at overalt hvor Befolkningen bevarede sit danske Præg, herskede ogsaa det gamle danske Landsbyfællesskab, der dog kun var et Fællesskab i Drift, ingenlunde et Fælleseje. Ogsaa den gamle jyske Skyldsætning af Jorden i Mark Guld træffer man overalt Eksempler paa i Hertugdømmet, undtagen hvor Befolkningen var plattysk eller frisisk. Ofte fandtes dog fra gammel Tid visse Jordstykker, der var undtagne fra Fællesskabet, og som bar det gamle danske Navn Ornum (∩: udtaget, undtaget); helt nede i Pommerby Sogn paa Svansø nævnes i Slesvigbispens Jordebog i 15. Aarh. en Skov tilhørende Bispens ved Navn Biskopornum.

Denne Skov maa saaledes fra gammel Tid have ligget uden for Fællesskabet; den betegnede for saa vidt et Undtagelsestilfælde, men saadanne Undtagelsestilfælde synes rigtignok i indeværende Periode at være blevet hyppigere og hyppigere, idet der var en stedse stigende Tilbøjelighed til at udskille Dele af de gamle Almindingsskove som Privateje. Dette Forhold maatte nødvendigvis afføde megen Tvist og Uenighed om Ejendomsretten, og flere af de ovenfor anførte Rets-trætter og Stridigheder drejede sig da ogsaa om Skove, f. Eks. Løgumklosters Strid angaaende Draved Skov og Iver Ottensøns Kamp for at bevare den fædrene Skov i Sundeved (ovenfor S. 102 f. og 112). Skovene afgav ikke blot Gavntømmer til Bygninger, men ogsaa Føde for Tusinder af Svin (Oldensvin), og endnu i indeværende Periode maa man — trods de Rydninger, der havde fundet Sted — tænke sig dem som langt mere vidtstrakte og vildsomme end i senere Tider.

Dyrkningen af Jorden foregik ved Hjælp af Hjulploven, saaledes som

denne endnu ses afbildet i Frøs Herreds Signet fra c. 1300 (Fig. 79; sml. Fig. 73). Det var disse Plove, forskellige danske Konger fra Erik Plovpenning til Kristoffer II lagde Plovskat paa til Bøndernes store Misnøje; der høres dog intet om, at en saadan Plovskat er blevet udstrakt ogsaa til Hertugdømmet. I det hele stillede det næppe Bønderne ugunstigere end i Kongeriget, at de hørte under et mindre Herskab end Kongen, i al Fald ikke saa længe Abels Æt havde Magten i Landet. Men der var andre Forhold, der aldeles som i Kongeriget medførte, at Bøndernes hele sociale Niveau i det her omhandlede Tidsrum forringedes. Fremhæves maa her Trællestandens Opsugning i de lavere Lag af Bondestanden samt den stærke Tilbagegang af de selvejende Bønder, der i stedse større Tal gav sig ind under Herremændene som deres Landboer eller Fæstebønder. Herved slap Bonden for de tyngende offentlige Skatter og Byrder, der afløstes af Landgilden til Godsherren, han være sig gejstlig eller verdslig. Samtidig svækkedes Bøndernes Selvfølelse som Krigerstand ved Ledingsvæsenets Hensygnen og Rytterhærens Opkomst. Hertil kom den Ret til at oppebære Retsbøder af sine undergivne, som de privilegerede Stænder efterhaanden erhvervede sig, og som nok kunde være trykkende for disse i mange Tilfælde.

Medens de store gejstlige Godsejere (Bisperne, Domkapitlerne og Klostrene) i mange Tilfælde søgte at afrunde deres Besiddelser til samlet beliggende Godser, var dette endnu i indeværende Periode langt fra i samme Omfang Tilfældet for Adelen. At de fleste adelige Besiddelser saaledes var Strøgods, har vel snarest styrket Bondestandens Stilling over for Adelen. I samme Retning virkede det ogsaa, at selv om den overvejende Del af Jorden var samlet i de privilegerede Klassers Hænder, medførte dette dog som Regel ikke nogen Stordrift, idet Bondegaarden stadig udgjorde Hovedenheden i Landbruget, medens Herregaardens Tilliggende i Reglen ikke var af større Omfang, end at det kunde dyrkes af dennes egne Folk.

Men paa begge disse Punkter synes man dog allerede i 15. Aarhundrede at spore en begyndende Forskel mellem den sydlige Del af Hertugdømmet, hvor det holstenske Godsejervælde trængte helt igennem, og den nordlige Del, hvor Bondestandens Selvstændighedsfølelse gjorde sig kraftigere gældende. Paa Godset Nør i Sydslesvig fandtes allerede i Begyndelsen af 15. Aarh. en Avlsgaard med et Jordtilliggende 10 Gange saa stort som en almindelig Bondegaards, og paa Halvøen Svansø ses allerede i 15. Aarh. enkelte Landsbyer at være blevet nedlagt. Allerede i Middelalderens Slutning lagdes da Grunden til den Udvikling, der i det tyske Sydslesvig og i enkelte tilstødende Distrikter førte til Bøndernes fuldstændige Afhængighed af deres Herskab, der til sidst kul-





Fig. 79. Frøs Herreds Segl.

Omskriften lyder: + SECRETVM : FRØS : HÆR : RET : c. 1300 c. 1/1. Efter Aftryk af det originale Stempel i Nationalmuseet.

minerede i formeligt Livegenskab ligesom i Holsten, medens de danske Bønder i Sønderjylland aldrig kom under saa trykkende Kaar, om end de ogsaa nok kunde faa Herskabets haarde Haand at føle. Om nogen fuldstændig Hals- og Haandsret fra Godsejernes Side over deres Bønder er der dog ikke Tale, men enkelte Godsejere synes dog allerede i 15. Aarh. at have opnaaet en saadan, og den Magt i Landsstyrelsen, som Ridderskabet efterhaanden tilrev sig, pegede ganske vist hen paa, at den Tid ikke var fjern, da det ogsaa vilde søge at tilegne sig den fulde Tiltale- og Domsret over dets undergivne Bønder.

Hvad selve Landbruget angik, har de urolige Tider i det 14. og Begyndelsen af det 15. Aarhundrede uden Tvivl voldt dette stort Afbræk; men med Hertug Adolfs Sejr over Kong Erik indlededes en langvarig Fredsperiode, der gav alle Næringsveje og særlig Landbruget nyt Op-sving. Af stor Betydning var Fedningen af Oldensvin i Skovene, og jo mere Adelen tilegnede sig Brugs- eller endog Ejendomsretten til disse, des større Indtægt havde den af den Afgift, som dens undergivne maatte udrede for Retten til at holde Svin paa Skoven. Men ogsaa for de andre Kreaturer spillede Græsningen i Skovene og paa Engene en stor Rolle, og det maa herved erindres, at der som Følge af Agerbrugets forholdsvis uudviklede Tilstand ikke var de skarpe Skel mellem Marker, Enge og Skove, som nu til Dags kendetegner Landskabet.

For Landbruget havde i den yngre Middelalder Fedning af Okser stor Betydning; der fandt en omfattende Øksnehandel Sted med Lybæk og Hamborg, dels Transithandel fra Kongeriget, dels med Øksne, opfedede i selve Hertugdømmet. Bønderne maatte ligesom i Kongeriget ikke selv udføre deres Øksne, men skulde bringe dem til Købstaden og sælge dem der. Derimod havde de privilegerede Stænder ligesom i Kongeriget Ret til at udføre de opfodrede Øksne.

Det dyrkede Areal var utvivlsomt betydeligt ringere end nu til Dags, især mod Øst, hvor der stadig i Middelalderen toges ny Skovstrækninger ind til Dyrkning. Mod Vest, paa den tættere befolkede Geest, synes disse Skovrydninger at have været endnu mere gennemgribende, selv om man ingenlunde maa tænke sig Landet saa skovløst i den yngre Mid-

delalder som senere hen i Tiden. — Hvad selve Dyrkingen angik, traadte af Kornsorterne især Havren i Forgrunden; derefter fulgte Rug og Byg; Udbyttet var i Forhold til Nutidens ringe, 3—5 Fold synes at have været det almindelige Gennemsnit.

Skovene blev vistnok allerede i den yngre Middelalder slemt forhuggede; baade Adels- og Bøndergaarde krævede meget Tømmer, og meget udførtes uden Tvivl fra Hertugdømmets østlige Egne til de skovfattige Marskegne mod Vest. Særlig gik det ud over Egenene, der egnede sig bedst til Bygningstømmer, og den med Egenes Tilbagegang følgende Aftagen af Oldenavlens skulde efterhaanden faa stor Betydning for Opfødnings af Svin paa Skoven — rent bortset fra alle de andre uheldige Følger, som denne Rovdrift af Skovene efterhaanden maatte faa, baade for Skovvæksten selv og for Vildtbestanden. Denne Udvikling, at Skoven mange Steder sank ned til Krat, og at Krattet yderligere forringedes til Hede, tør dog kun antages at have været i sin Begyndelse i den yngre Middelalder.

I Forhold til Landbruget betød de andre Næringsveje ikke meget. Jagten paa det talrige Vildt i de vidtstrakte Skove spillede dog en ikke ringe Rolle, men kom vel næppe i stort Omfang den jævne Bondestand til gode. Hvad Fiskeriet angaar, hører man i Datidens Dokumenter mest om de Fiskedamme, der oftest var knyttede til Klostre og Herresæder; der er dog ingen Tvivl om, at Havfiskeriet ogsaa spillede en betydelig Rolle, mere vel fra Vestkystens Øer end fra Østkystens Fjorde. Hos Friserne paa Vestkysten fandt tillige fra gammel Tid en omfattende Saltkogning Sted; frisisk Salt omtales ret hyppigt i den yngre Middelalder og udvandt af en saltholdig Tørvejord, der laa i henved 1 Meters Dybde under „Slikken“. — Af økonomisk Vigtighed for hele Hertugdømmet var ogsaa de store Handelsveje, hvor Studedrifterne færdedes, og som gennemskar hele Landsdelen fra Nord til Syd. Ogsaa kulturhistorisk set havde disse Handelsveje uden Tvivl stor Betydning ved at bane Vej for tysk Paavirkning op igennem Hertugdømmet.

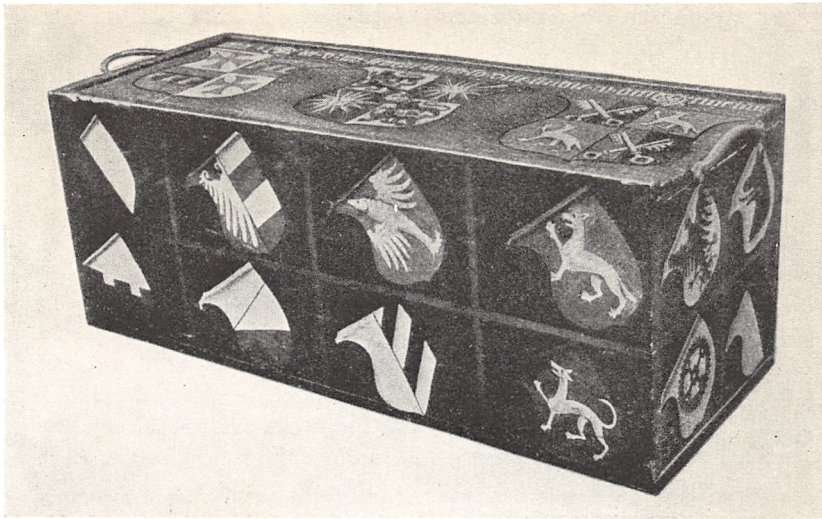
Socialt set var, som nævnt, den opløstrende Adelsvælde ikke Bondestanden synderlig gunstig; kun de uafhængige frisiske Marskbønder dannede i saa Henseende en Undtagelse. Hvad selve Bondebefolkningens Kærne, den egentlige Gaardmandsstand, angaar, maa man dog ingenlunde i den yngre Middelalder tænke sig denne stærkt forkuet, selv om en stor Del af den sank ned fra Selvejere til Fæstere under et adeligt eller gejstligt Herskab; den ovenfor (S. 104) anførte Beretning i den hollandske Krønike om Bøndernes Selvstændighedsfølelse over for Limbekkerne paa Tørning Slot er i saa Henseende overmaade talende. Til denne Bøndernes Uafhængighedsfølelse bidrog sikkert det gamle Dyrkningsfællesskab meget; Bønderne i den enkelte Landsby følte sig solida-

riske som tilhørende et og samme Bylav, som havde Interesser tilfælles og i mange Henseender udgjorde et sluttet Samfund, der paa egen Haand traf sine Dispositioner vedrørende Markernes Dyrkning og hele Jordbruget. Ogsaa Bøndernes selvstændige retslige Stilling som Deltagere i Herredstingene var i saa Henseende af Vægt, selv om der allerede i indeværende Periode begyndte at gøres Skaar i den ved Udnævnelsen af særlige Herredsfogeder.

Men i øvrigt var der uden Tvivl med Hensyn til Bondestandens Kaar og Selvstændighedsfølelse ved at udvikle sig en betydelig Forskel mellem Syd og Nord. De plattysk talende Bønder Syd for Danevirke og Slien kom tidlig i lignende fortrykte Forhold som dem, der herskede paa Storgodserne i Holsten, hvortil de grænsede op. Denne Bøndernes udprægede Afhængighed af Godsejerne bredte sig ogsaa i nogen Grad til Angel og bidrog uden Tvivl i det lange Løb til at svække den nationale Modstandskraft i disse Egne, selv om der endnu paa ingen Maade var Tale om noget plattysk Folkesprog Nord for Slien og Linjen Slesvig—Husum. Derimod holdt den gamle Uafhængighedsfølelse sig langt bedre hos Bønderne i det egentlige Nordslesvig, til Trods for de indvandrede holstenske Herskaber, som mange af dem kom under i Løbet af det 14. og 15. Aarhundrede.

Med Hensyn til Tyskhedens kulturelle Fremtrængen kunde de fleste Egne af Hertugdømmet vel næppe siges at være meget ringere stillede end det øvrige Danmark, hvor jo ogsaa samtidig en stærk kulturel og sproglig Paavirkning fra Tyskheden fandt Sted. Af Købstæderne blev kun de sydlige virkelig fortyskede; i de nordslesvigske Byer holdt Danskheden sig hos det store Flertal ligesom i Kongerigets Købstæder, og i Flensborg og Tønder brødes det danske og det tyske Element mod hinanden, maaske med nogen Overvægt for det sidste henimod Periodens Slutning. Og paa Landet var vel i det 15. Aarhundrede Landet Syd for Slien og Danevirke nationalt set gaaet tabt, men her havde den danske Bebyggelse altid haft en saare spredt Karakter. Det danske Folkeelement holdt sig da endnu ved 15. Aarhundredes Midte i det væsentlige rent og ublandet helt ned til Slesvigs Porte, til Trods for det holstenske Styre og den hermed følgende Fortyskning af de højere Stænder. Spørgsmaalet var nu kun, hvor længe Danskhedens passive Modstandskraft kunde vare, hvis det tyske Styre af Hertugdømmet fremdeles skulde fortsættes i samme Omfang som hidtil. Herpaa var det Fremtiden forbeholdt at give det afgørende Svar.

*VILH. LA COUR:*  
**TIDSRUMMET 1459—1544**



## FØRSTE AFSNIT. BAANDET MELLEM MODERLANDET OG SØNDERJYLLAND LØSNES.

### 1. KONG CHRISTIERN VÆLGES 1460 TIL HERTUG I SØNDER- JYLLAND OG GREVE I HOLSTEN.

Det var paa ingen Maade givet, at Kong Christiern I (Fig. 81) kunde tiltræde Arven efter Hertug Adolf, da denne var død den 4. Decbr. 1459 (se S. 92). Der var Vanskeligheder nok, som først maatte overvindes.

Ikke mindst stammede de fra den Kendsgerning, at Sønderjylland var et gammelt dansk Len, Holsten derimod et tysk. Paa Sønderjylland kunde den schauenborg-rendsborgske Linie, Hertug Adolfs Linie, gøre Arvekrav gældende; men om den schauenborg-pinnebergske kunde gøre det samme, var i hvert Fald omtvisteligt; derimod var denne Linie (ligesom den rendsborgske) arveberettiget i Holsten. Den schauenborg-plønske Linie var uddød i 1390. Imidlertid havde den plønske Adel samme Aar hyldet de rendsborgske Grever, det var plønsk-rends-

*Fig. 80. Det slevig-holstenske Ridderskabs Privilegielade. Fotografi.*

borgsk Adel, som havde dannet Grundlaget for det saakaldte slesvig-holstenske Ridderskab, der i 1397 for første Gang var optraadt politisk virksomt, og det var den selvsamme Adel, der i Løbet af de sidste Meneskealdre i stigende Grad ved Godskøb havde skaffet sig økonomisk og politisk Indflydelse i Sønderjylland. Pinnebergerne og deres Adel havde ingen Del taget i denne holstenske Fremmarch mod Nord. Deres Interesser var bundne i Weseregnen. Ja, de rendsborgske Grever havde endog i 1423 ved deres Søster Helvigs Bryllup med Grev Didrik af Oldenborg højtideligt fastslaet, at de ikke vilde anerkende nogen Arveret til Sønderjylland for Pinnebergernes Vedkommende.

Nu stod man ved Hertug Adolfs Død over for Nødvendigheden af hurtigst muligt at faa truffet en Ordning af Arvespørgsmaalene. Og det var ingenlunde let, for Meningerne var stærkt delte. Flertallet af Adelen i Sønderjylland syntes stemt for en Anerkendelse af Oldenborgerne som Adolfs nærmeste Arvinger — Flertallet i Holsten sluttede derimod op om Pinnebergerne. Fik denne Splittelse Lov til at raade, vilde een Udgang være sikker: man vilde sprænge Rammerne for den Politik, som havde været Nerven i Adolfs hele Liv — den faste Forbindelse mellem Holsten og Sønderjylland og det skarpe Skel mellem Sønderjylland og Kongeriget.

For at vinde nogen Klarhed raadførte man sig med de politiske Ledere i Hamborg. Det gav intet Resultat. Saa forhandlede man videre indbyrdes og naaede i Løbet af de nærmeste Uger til en fælles Anerkendelse af det hævdvundne Grundprincip: Hertugdømmet Sønderjylland og Grevskaftet Holsten skulde ikke have mere end een Herre. Ved Ed bandt Ridderskabet sig til at gennemføre dette, naar Valget skulde finde Sted.

Unægtelig var det et meget dristigt Skridt, man derved gjorde, for ingen Tradition og ingen Overenskomst gav Ridderskabet nogen som helst Valgret. Spørgsmaalet om Adolfs Efterfølger var Spørgsmaalet om Retten til at tiltræde hans Arv. Hertugerne i Sønderjylland og Greverne i Holsten var endnu aldrig blevet valgt. Men i Kongeriget havde det danske Rigsraad skaffet sig Adgang til selv at afgøre, hvem der skulde bære Rigets Krone i Tilfælde af et Kongeskifte, og var de to „Lande“ ikke som et selvstændigt Rige, hvis adelige Politikere kunde gøre Krav paa en Valgret, svarende til den, deres Standsfæller nordpaa havde opnaaet? Tiltog de sig først en saadan Ret, maatte de nødvendigvis føre Hertug Adolfs Politik videre. Dens reelle Grundlag havde alle Dage været det slesvigske og det holstenske Ridderskabs Enhed. Blev Landene skilt, vilde i første Række Ridderskabet komme til at undgælde, og den Del af den holstenske Adel, som havde slaet Rod i Sønderjylland, vilde være truet af samme Skæbne, som havde

ramt Hertugdømmets gamle danske Adel: Deklasseringens, Udslettelsens. For enhver Pris maatte dette søges undgaaet.

Om det vilde være muligt, afgang i høj Grad af de retmæssige Arvingers Holdning. Her mødte man straks den Overraskelse, at ogsaa Pinnebergerne — trods alt, hvad der var gaaet forud — rejste Krav paa Sønderjylland. Nede i Neumünster krævede Grev Otto og hans to Sønner, Biskop Ernst af Hildesheim og Junker Erik af Schauenborg, den 22. Jan. 1460 begge Landenes Slotte og Borge givet i deres Hænder. Maaske kunde man endog regne med, at Hamborg og Lybæk stod bagved Kravet.

Men naturligvis maatte det afvises. At imødekomme det vilde betyde det samme som at udsætte sig for Oldenborgernes, først og fremmest Kong Christierns, Angreb; og Fred vilde man længst muligt opretholde. Da Kongens Broder Grev Gerhard



Fig. 81. Christiern I.  
Medaille, slaaet 1474 i Milano af Bartolomeo Melioli. Nationalmus. fot.



Fig. 82. Christierns Segl som Greve af Oldenburg.

Omskriften lyder: S' cristiani · comitis · in · o[ld]enb[ur]g · et · delmenhi. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>. Brugt 1448. Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

Da Kongens Broder Grev Gerhard (Fig. 84), kom til Stede ved et Møde i Rendsborg den 11. Februar, og der til Forhandlingerne her ligeledes indfandt sig enkelte danske Rigsraader foruden Repræsentanter for Hamborg og Lybæk, tog de egentlige Drøftelser deres Begyndelse. Skønt baade Kong Christiern, Grev Gerhard og Grev Moritz paaberaabte sig lige Arv til Landene, og skønt Kongen yderligere lod sine utvivlsomme Rettigheder som Sønderjyllands Lensherre understrege, var dog Grev Gerhard befuldægtiget til at foreslaa, at Landene blev overgivet til Kongen alene, mod at han affandt sig med sine Brødre og med Pinneber-



Fig. 83. Konrad Konradsens  
Segl.

Omskriften lyder: S · conradi  
× conradi · archidiaconi · sle-  
wi.  $\frac{1}{1}$ . Brugt 1474. Hoff-  
mann: S.-H. Siegel des Mit-  
telalters II. 1 (1933).

gerne. Til Gengæld vilde han paa Forhaand sikre Opretholdelsen af alle bestaaende Privilegier. Ridderskabet skulde intet tabe ved en saadan Ordning.

Det vilde være langt det bedste, om man kunde naa til Enighed paa denne Basis, og at Ridderskabet blev halvvejs vundet for Tanken, fremgaar deraf, at de hamborgske og lybske Sendemænd blev holdt uden for de egentlige Raadslagninger. Alligevel maatte man sørge for at have Ryggen fri. Før man vidste, hvad Pinnebergerne vilde sige, kunde man ikke give noget Tilsagn, og man bestemte derfor at sammenkalde til et Møde i Lybæk i April Maaned. Her skulde begge Parter samtidigt blive hørt — saa skulde „den, som havde den bedste Ret, have Landet“ (Den lybske Krønike).

Kong Christiern var ikke stemt for et saadant Fællestævne af Oldenborgere og Pinnebergere. Det vilde under alle Omstændigheder vanskeliggøre hans Politik. Derfor lod han allerede i Rendsborg Ridderskabet indbyde til et Møde i Ribe, som kunde gaa forud for det store Stævne, og hvor han — med det danske Rigsraad ved sin Side og uden Hanseater eller Pinnebergere i Kølvandet — forhaabentlig kunde faa besværet den Modstand, han endnu maatte møde. Blev Sagen afgjort her, havde Pinnebergerne tabt Spillet. En besejlet Ordning vilde ikke kunne rokkes.

Hvorledes disse Ribe-Forhandlinger forløb, maa vi gætte os til. Vi kender ikke engang de Medlemmer af det slesvigske og det holstenske Ridderskab, som havde givet Møde. Vi ved kun, at Kongen selv og det danske Rigsraad tog Del i Drøftelserne, og at fra sønderjydske Side Slesvigsbispens Claus Wulf og Ærkedegnen Konrad Konradsen (Fig. 83) var til Stede. Endelig ved vi, at Forhandlingerne førtes paa Grundlag af den Ordning, som Grev Gerhard paa Brødrenes Vegne havde formuleret paa Rendsborg-Mødet den 11. Februar, og at Kongen stærkt understregede sin lensherrelige Ret til Sønderjylland, hvis man nægtede ham og hans Brødre Anerkendelse som de nærmeste Arvinger efter Hertug Adolf.

Den Trusel, der gemte sig i hans Ord, havde ikke meget med reel Politik at gøre. Havde han forsøgt at inddrage Sønderjylland som hjemfaldent Len, vilde det have drevet Ridderskabet i Armene paa Pinnebergerne, og blandt hans afgjorte Modstandere vilde i saa Fald ogsaa



Stæderne have været at finde. Imidlertid havde Ridderskabet heller ingen Lyst til at sætte noget i Vove. Kunde Kongens Forslag til en Ordning gennemføres, vilde Freden være betrygget, og blev det Ridderskabet, som formelt foretog Valget af Adolfs Efterfølger, vilde dets politiske Magtstilling baade udadtil og indadtil have vundet overordentligt. Hertil kom, at Kongen var villig til at garantere Landenes Rettigheder ved et omfattende Privilegiebrev, og at han — det sagde man i hvert Fald — sikrede enkelte Ridderskabsmedlemmers Ret til at beholde, hvad de havde i Pant af Slotte og Len, uindløste i deres Livstid. Efter faa Dages Forhandlinger havde Kong Christiern opnaaet, hvad han tilsigtede, og den 5. Marts 1460 valgtes han til Hertug i Sønderjylland og Greve i Holsten og Stormarn, „ikke som Konge i Danmark, men for den Gunst, de havde til hans Person“. Slesvigbispen forkyndte fra Raadhusets Dør det foretagne Valg, der var sket „til Landets Bedste“, og med Pinnebergernes mulige Rettigheder i Sønderjylland og utvivlsomme Rettigheder i Holsten regnede ingen for Alvor mere.

Det Brev, der udfærdigedes ved Forhandlingernes Afslutning, og som er vor Hovedkilde til Viden om dem, hører til de hyppigst nævnte Diplomer i sønderjydsk Historie. Bedømmelsen af dets Betydning har været meget vekslende, paavirket, som den har været, af de stadigt løbende Stridigheder. Nu skulde vi vel være i Stand til saa nogenlunde objektivt at angive baade Brevets Formaal og dets Ordlyds Rækkevidde.

Det begyndte med at fastslaa Christiernes Valg, „ikke som en Konge af Danmark, men som disse forannævnte Landes Herre“ (*nicht also eneme konige to Dennemarken, men also eneme heren desser vorgeschreven lande*). Valget havde dog været betinget af en Række Løfter fra Kongens Side. Han skulde sikre Landenes Fred, værne Kirken, haandhæve Retten og bekræfte alle Indbyggerne, kirkelige og verdslige, Ridderskabet og Købstæderne (af de sønderjydske nævnes Slesvig, Flensborg og Haderslev), alle Købmænd og „*wanderenden minschen*“ i deres Rettigheder og Friheder, Privilegier og Sædvaner, almene og særlige. Men ikke nok hermed — ogsaa Lybæks Privilegier fra Hertug Adolfs Tid skulde garanteres. Det var selvfølgelig en Bestemmelse, som skulde neutralisere den lybske Interesse for Pinnebergerne.

Efter den generelle Privilegiebekræftelse tog man atter Spørgsmaalet om Valget op. Christiern erkendte, hed det, at han, som sammen med Brødrene Moritz og Gerhard var de nærmeste Arvinger til Landene, var kaaret til deres Herre, „ikke som en Konge af Danmark, men paa Grund af den Gunst, som disse Landes Indbyggere har til vor Person“ (*nicht also eyn koningh to Dennemarken, men umme gunst, de de inwonere desser lande to unser personen hebben*). Gentagelsen viser, hvilken overordentlig

stor Vægt man fra Ridderskabets Side lagde paa at faa det frie Valg fastslaaet som det ene afgørende for Retten til Landene. Af gode Grunde bestred man ikke Kong Christierns Arveret; men det var dog udelukkende Valget, der gjorde denne Arveret effektiv. Derfor sikrede Ridderskabet sig allerede nu, at det ved fremtidige Hertugskifter kunde øve en tilsvarende Indflydelse. Naar Christiern døde, skulde ingen af hans Børn eller Frænder umiddelbart kunne gøre Krav paa at blive hans Efterfølger, men Landene skulde beholde deres Ret til frit at kaare et af hans Børn til deres Herre, eller — hvis ingen Børn fandtes — en af hans rette Arvinger. Med en Bestemmelse som denne fik Ridderskabets førende Mænd faktisk en Indflydelse, der paa et særdeles væsentligt Punkt jævnstillede dem med det danske og det norske Rigsraads Medlemmer.

Set fra et dansk-statsligt Synspunkt havde den holstenske Politik vundet en betydelig Sejr. Hvad de forhandlende danske Rigsraader til Gengæld havde opnaaet, var i høj Grad problematisk. Det indskrænkedes til den Bestemmelse, at enhver, som blev kaaret til Landenes Herre, skulde æske og modtage sine Len af de paagældende Territoriers Lensherrer og yde retmæssig Tjeneste deraf (*don alse sik van rechte bort*) — en uklar Passus, fordi man paa ingen Maade var enige om, hvad der for Sønderjyllands Vedkommende var retmæssig Tjenesteydelse (se S. 95). Og saa føjedes hertil endog den Forsikring, at Ydelsen i Krigstilfælde ikke skulde forpligte „*buten dessen landen*“. Det var en Genspejling af det holstenske Ridderskabs Privilegier fra 1422, ifølge hvilke dets Pligt til Hærfølge ikke skulde gælde uden for Grevskabets Grænser, og det var altsaa, ogsaa hvad Lensydelsen angik, de holstenske Synspunkter, som var slaaget igennem. Landene dannede udadtil et sluttet og afgrænset Hele med egen Politik og egne Interesser. Det markeredes yderligere ved Brevets Bestemmelse, at ingen af Landenes Indbyggere i Sager om Liv og Gods skulde kunne stævnes for Kongens Domstol, „men enhver skal i saadanne Sager søge sin Ret inden for det Land, i hvilket han er født“. Kongeaaskellet var her tydeligt fremhævet.

De følgende Artikler gik da ud paa nærmere at fastslaa de for Landene selv gældende Vilkaar.

For det første blev Beslutningen om enhver Krig til Fred og Nytte for Landene gjort afhængig af Ridderskabets Raad, Fuldbyrd og Vilje. For det andet frasagde Christiern sig paa egne og Efterkommeres Vegne enhver Ret til at paalægge Indbyggerne Skatter, hvis ikke Ridderskabet velvilligt og endrægtigt gav ham Lov dertil. Kun hans egne Bønder og Landboere, „*de unvorsettet unde unvorpanet sind*“, blev undtaget fra denne Regel. For det tredje lovede han at overtage al Hertug Adolfs Gæld, og hvis han vilde genkøbe solgt eller indløse pantsat Gods, skulde han

gøre det for sine egne Penge. Han skulde overholde alle de Breve, som var udstedt af Hertug Adolf, og hverken han eller hans Efterkommere maatte overdrage deres Hustruer nogen Ejendom i Landene uden Ridderskabets Raad og Fuldbyrd.

Derefter gik man over til at fastsætte de nødvendige Hovedregler for Landenes Administration. I Sønderjylland skulde der være en Drost, i Holsten en Marsk — begge indfødte i Landene. De skulde sidde inde med den judicielle Myndighed, holde Ting og skifte Ret; men aarligt skulde Christiern dog selv holde „*landrecht*“ i hvert af Landene, hvis han ikke var forhindret deri af andre Gøremaal, og her skulde han paa-høre alle særlige Klager og afgøre dem „*na rade unser redere*“. Lod Drost eller Marsk sig ved Gunst og Gave forlede til at bøje Retten, skulde det straffes strengt, og i kraftige Ord paakaldte Christiern alles Hjælp til at værne Loven, hvor det tiltrængtes. Til Gengæld lovede han af al Evne at holde begge Landene ved god Fred; men inden Tanken i dette Tilsagn fortsattes i en Bestemmelse om Forbud mod indre Fejder og et Krav om, at „enhver skal lade sig nøje med Retten“, blev de berømte Ord „*unde dat se bliven ewich tosamende ungedelt*“ indskudt i Brevteksten.

Den meget tilfældige Plads, som disse Ord har faaet, svækker paa ingen Maade deres politiske Betydning. Tværtimod. Det er klart, at de ikke kan have staaet i det første Udkast, men at de under Forhandlingen er blevet føjet ind som et Udtryk for den af Ridderskabet kraftigt hævdede Opfattelse. Ogsaa her ser vi da de holstenske Forhandlere fastlægge en Linie, som afgjort stred mod danske Rigsinteresser, men som de praktisk foreliggende Forhold, affødt af hele den forudgaaende Perodes politiske og økonomiske Udvikling, gjorde det umuligt for de tilstedeværende danske Rigsraader at krydse. Ridderskabet var interesseret i, at Hertugdømmet og Grevskabet erkendtes for et Hele, som „blev evigt udelt sammen“; og set med den holstenske Adels Øjne var denne Interesse i høj Grad forstaaelig. Landenes Udelelighed og Uadskillelighed laa i Virkeligheden som en stiltiende Forudsætning bag alle de Bestemmelser i Brevet, hvorved deres Stilling udadtil blev fastslaaet.

Den laa ogsaa bag Bestemmelsen om, at alle Embedsmænd i Landene — Drost, Marsk, Skænk, Køgemester, Fogeder o. s. v. — skulde være indfødte Mænd, og at kun saadanne maatte tildeles Len. Den var en Indigenatsformular, der — som enkelte andre Artikler i Dokumentet — var overtaget fra Datidens nordiske Unionsbreve; men ogsaa denne underbyggede jo Ridderskabets Teori om Landene som et særskilt Hele. Kun paa et eneste Punkt bristede Grundlaget for Teorien: I Sønderjylland anerkendte man Valdemar Sejrs Jydske Lov (*dat lowbok*) som Grundlag for Retslivet, hvor den ikke direkte stred mod Brevets Bestemmelser — i Holsten var det hollisk eller holstensk Ret, der var gældende.

Det var Udtryk for de to Befolkningers vidt forskellige Fortidsarv, som Udviklingen ikke havde formaaet et „ensrette“. Her gik Skellet dybt gennem den ridderskabslige Uadskillelighed — saa dybt, at det først slettedes i Aaret 1900.

Men Samtiden selv har næppe tillagt dette Forhold større Betydning. Naar Fyrsten og Ridderskabet enedes, skabtes derved Grundlaget for en ny Statsret. Det var dette, Ribe-Brevet fuldbyrdede. Til Gengæld for sit Valg tilsagde Kong Christiern Landenes Indbyggere, at han vilde holde dem og deres Efterkommere skadesløse for alle Krav og alle Fejder, der kunde blive en Følge af den sluttede Overenskomst, han lovede at bekræfte alt, hvad Ridderskabet i Forbindelse med Drost og Marsk maatte vedtage til Landenes Nytte eller til Opretholdelse af Freden med Naboerne, og han tilsikrede Kirkens og Ridderskabets Medlemmer toldfri Indførsel af Varer til eget Behov. Hans Fogeder skulde efter hans Død holde Stæder og Slotte til Ridderskabets Haand, indtil dette Ridderskab havde kaaret den nye Herre, og hvis fremmede eller indfødte i Christierns Fraværelse truede Landenes Ret med Vold, skulde Drosten, Marsken og Ridderskabet afværge Faren ved almindeligt Opbud. I det hele havde Drosten og Marsken Ret til at foreslaa, hvad de fandt nyttigt for Landene, naar Christiern ikke selv var til Stede, — maa man gaa ud fra — og det blev da Ridderskabets Sag at godkende eller forkaste Forslagene.

Dette er i store Træk Brevets Indhold. Som Helhed betragtet fremtræder det som en hertugelig og grevelig Haandfæstning, beseglet af Kong Christiern. Til Vitterlighed har fire kongerigske Bisper og tretten verdslige Medlemmer af det danske Rigsraad ligeledes hængt deres Segl derunder; men det er en meget stor Misforstaaelse af den Grund at betegne Diplomet som et „dansk“ Brev (i Modsætning til det kort efter i Kiel udstedte „tyske“ Brev, den „tapre Forbedring“, hvorom senere). Det er et i Ord og Aand holstensk Dokument, hvorved Kong Christiern ganske vist har ført sin personlige Politik igennem, idet han har opnaaet Valget, men hvor den reelle Vinding ubetinget har været paa Ridderskabets Side.

Thi kun tilsyneladende betegner Ribe-Brevet et Brud med den traditionelle holstenske Politik, for hvilken „*Constitutio Valdemariana*“ af 1326 dannede Udgangspunktet (se S. 28). Sandt nok — formelt saa man bort fra Bestemmelsen om, at ingen Mand samtidig maatte bære Kronen i Kongeriget og Hertughatten i Sønderjylland; men reelt sikrede man sig paa alle Maader imod de frygtede Ulemper derved, og for at det ikke skulde kunne siges, at man slet ingen Vægt lagde paa Sagens formelle Side, havde man i Brevet to Gange udtrykkeligt fremhævet, at Christiern ikke var blevet valgt „*alse eneme koninge to Dennemarken*“.

Nærmere kunde man i praktisk Politik ikke komme Princippet fra 1326. Set fra et holstensk Synspunkt var der vundet overordentlig meget — først og fremmest paa tre Punkter: Ridderskabets „Raad“ havde opnaaet faktisk Anerkendelse som en med de nordiske Rigsraad jævnbyrdig politisk Faktor, „Landenes“ Selvstændighed lige over for Kongeriget var blevet fastslaaet, og der var blevet indskudt et klart formuleret Løfte om Sønderjyllands og Holstens fremtidige Uadskillelighed. Det var tilsammen langt mere, end selv den gunstigste Overenskomst med Pinnebergerne kunde have sikret.

Umiddelbart efter Forhandlingernes Afslutning søgte Kong Christiern at faa truffet en Ordning med sine to Brødre Moritz og Gerhard. Allerede den 6. Marts udstedte disse i Fællesskab et Brev, hvorved de frasagde sig deres Arveret til Landene og opfordrede alle dernede til at hylde Christiern. Dagen efter overlod de — ligeledes ved et fælles Brev — deres Krav paa Landene til den kongelige Broder, mod at denne til Vederlag afstod dem sin Tredjepart af Oldenburg og Delmenhorst og lovede dem hver en Erstatning paa 40.000 rhinske Gylden. I de følgende Dage (8.—9. Marts) udstedte Kongen Breve, hvori han opfyldte Betingelserne for Brødrenes Afkald, og saaledes var den formelle Side af Sagen hurtigt bragt i Orden. Selvfølgelig har den været gennemdrøftet i alle Hovedpunkter, før Valget havde fundet Sted.

Kong Christiern kunde nu begive sig ned til Landene for at modtage den endelige Hyldning, og omsider kom han til Kiel, hvor nye Forhandlinger fandt Sted mellem ham og Ridderskabet.

Grunden var den, at det meget udførlige Ribe-Brev i flere Henseender savnede fornøden Klarhed og Stringens. Det gjaldt den samlede Disposition af Stoffet, som det gjaldt en Række af de fastsatte Enkeltheder. Da man fra Ridderskabets Side maatte lægge stor Vægt paa at faa Bestemmelserne i et Dokument af denne Art udformet saa utvetydigt og bindende som muligt, og da man hernede i Kiel havde Kongen for sig selv, saa man ikke behøvede at frygte nogen Indblanding fra det danske Rigsraads Side, benyttede man Lejligheden til en Slags Revision eller snarere til en Supplering af Brevets Artikler. Samtidig fastslog man naturligvis dets ukrænkede Gyldighed. Man havde kun paa et og andet Punkt „*vorbelert*“ det.

„Forbedringen“, der besegledes den 4. April, bestod for en Del i mindre væsentlige Tilføjelser, f. Eks. vedrørende Christierns Ret til at begynde Krig, hans Pligt til aarlig at lade Ridderskabets Sager paadømme paa de lokale Landsting (i Hertugdømmet paa Urnehoved), hans Løfte om kun at skænke Landenes Len til indfødte Mænd (med hvilke nu „vore tyske Kanslere og Skrivere“ sidestilledes), hans Ansvar for Opretholdelsen af Landefreden o. lg. Hertil kom enkelte nye Bestemmelser

af større Vægt: ingen Slotsejendomme maatte indsættes eller afsættes mod „Raadet“s Vilje, og ingen anden Mønt end den, som var gængs og gæv i Hamborg og Lybæk, maatte sættes i Omløb i Landene. Men mest Betydning havde de Artikler, som omfattede Oprettelsen af et fælles Raad for Sønderjylland og Holsten, og som fastsatte nærmere Regler for Valget af Christiernes Efterfølgere.

Hvad det første Punkt angik, hed det, at al Dom og Styre i Tilfælde af Kongens Fravær skulde overdrages til et 12-Mands-Raad, bestaaende af Slesvigbispen, Lybækbispen, fem „gode Mænd“ fra Sønderjylland og fem „gode Mænd“ fra Holsten og Stormarn. Til en saadan Institution havde Ribe-Brevet intet kendt. Det havde — som tidligere nævnt — naar Christiern ikke opholdt sig i Landene, lagt Styret i Hænderne paa to særlige Embedsmænd — i Sønderjylland en Drost, i Holsten en Marsk. Men disse Embeder blev slet ikke nævnt i den kielske „Forbedring“, og vi ved positivt, at Christiern ingen holstensk Marsk udnævnte. Først ved Aarhundredets Slutning fandtes der atter en Marsk i Hertugdømmerne, og da var han Hertug Frederiks Mand — med Myndighed vistnok baade i den holstenske og den sønderjydske Del af Hertugens Besiddelser. En Drost udnævntes overhovedet ikke; den sidst kendte var en Holstener, der omtales 1446. Faktisk blev de Marsk- og Drostembeder, som omtales i Ribe-Brevet, aldrig oprettede. Og Aarsagen dertil kan næppe være nogen anden, end at den administrative Deling af Landene slet ikke tiltalte Holstenerne, som ogsaa paa dette Punkt ønskede Enheden understreget. Det skete ved Oprettelsen af det fælles 12-Mands Raad. Det var — set fra deres Synspunkt — en meget væsentlig „Forbedring“.

Med Hensyn til Valgretten fastslog man, at hvis Christiern kun efterlod sig en eneste Søn, som blev valgt til Konge i Danmark, „da skal Indbyggerne i disse Lande beholde deres frie Kaar til at vælge den samme Konge til Hertug af Slesvig og Greve af Holsten og Stormarn, og da skal han være pligtig til at stadfæste, forbedre og beedige alle de Artikler og Privilegier, som Vi [o: Christiern] har givet og beseglet. . . Vil han ikke gaa ind derpaa, da skal Indbyggerne ikke være forpligtede til at kaare den samme Konge til deres Herre, men saa skal de kaare en af Vore nærmeste Arvinger til deres Herre“. Ogsaa paa dette Punkt havde Holstenerne da „forbedret“ den tidligere Overenskomst. Efterlod Christiern sig kun een Søn, var Landene nemlig ifølge Ribe-Brevets Ordlyd tvungne til at vælge denne til deres Herre. Nu blev Valget derimod gjort afhængigt af, at denne Søn vilde bekræfte alle de givne Privilegier. Med andre Ord: for at Personalunionen mellem Landene og Kongeriget skulde kunne opretholdes, maatte Privilegierne bekræftes. Skete det ikke, sprængtes Unionen. Skridt for Skridt, planmæssigt og beundringsværdigt, førte Holstenerne deres politiske Synspunkter igennem.

Der var nu ikke længe til, at det berammede Lybæk-Møde stod for Døren; men vilde under disse Omstændigheder Pinnebergerne i det hele fastholde deres Arvekrav? Det var jo udelukket, at de kunde gennemføres. Kong Christiern havde vundet Spillet.

Alligevel — Pinnebergerne havde een Chance tilbage: de kunde udnytte Situationen til at fremsætte store Erstatningskrav. Maaske behøvede de ikke at forlade Bordet helt tomhændede, og mod dette Maal stiledede de. Da den fastsatte Mødedag oprandt i Slutningen af April, stævnedede de til Lybæk, hvor Grev Otto vilde „forklare og forkynde sin Ret til Landet Holsten“ (Den lybske Krønike). Det gav intet Udbytte i første Omgang. Kong Christiern var end ikke selv kommet til Stede — han havde nøjedes med at sende sin kongerigske Marsk Klaus Rønnow. Og ud af de „mange onde Ord“, der faldt paa begge Sider, kom intet andet Resultat, end at Greven og hans Sønner forlod Mødet i Vrede.

Deres Modpart ønskede imidlertid ikke at sætte Sagen paa Spidsen. Lybækbispen og „det holstenske Raad“ bad Grev Otto fortsætte Forhandlingerne ved et nyt Møde i Oldesloe en Uges Tid senere, og da han til dette kun sendte sin yngste Søn Junker Erik, blev det denne, der modtog Forligstilbudet, som ganske rigtigt gik ud paa, at man vilde afkøbe Greven hans Rettigheder. Man bød ham 41.500 rhinske Gylden og hans Befuldmægtigede yderligere 1.500 rh. G. for Ulejligheden, alt at betale i tre Terminer. Som Modydelse skulde Pinnebergerne opgive ethvert Krav paa Holsten. Den 11. Maj var man naaet til Ende med Forhandlingerne, og Junker Erik drog til Hamborg for at faa sin Fader til at besegle det opsatte Dokument. Dertil var den gamle dog ikke uden videre villig. Han har vel undersøgt, om der ikke kunde bringes endnu mere ud af det i Realiteten tabte Slag, og først da dette viste sig umuligt, slog han til. Den 29.—30. September udveksledes de behørige Breve, og dermed var endelig alle Formaliteter ved Kong Christierns Valg bragt i Orden. Tilbage stod rigtignok det vanskeligste af alt: at opfylde de givne Løfter og Forskrivninger. Økonomisk set oversteg det langt Kongens Evner, og paa den anden Side var ethvert opnaaet Afkald betinget af, at de stipulerede Summer blev betalt. Ellers vilde der opstaa nye Krav og ny Splid — maaske Krig.

## 2. UNIONEN I KOLDING 1466. GREV GERHARD LANDENES FORSTANDER 1466—70. KONG CHRISTIERN KAPITULERER OVER FOR RIDDESKABET 1470.

Christiern havde imidlertid en almægtig Forbundsfølge: Ridderskabets dybt begrundet Ønske om Fred. Vilde det sikre Freden, maatte det selv forstrække Kongen med de nødvendige Midler til at holde Fredsforstyrrelserne borte

Saaledes gik det til, at en Kreds af Ridderskabets Medlemmer — „gode Mænd fra Hertugdømmet og Landet Holsten“ — som Kongens Kautionsister paatog sig Dækningen af Erstatningsbeløbene. Allerede den 3. Oktbr. 1460 afregnedes den første Sum, og den 5. Decbr. 1463 var samtlige 43.000 rh. G., som Pinnebergerne og deres Befuldmægtigede havde Krav paa, blevet udbetalt, saa Grev Otto kunde give Generalkvittering for Modtagelsen af sit hele Tilgodehavende.

Med langt mindre Præcision udbetaltes de Summer, som tilkom Kongens Brødre. Fristerne blev ikke respekterede, og nye Terminsaftaler maatte træffes. I 1464 døde Grev Moritz, hvorefter Grev Gerhard overtog Gældskravet for hans Børn; men netop i dette Aar spændtes Kongens hele politiske Opmærksomhed og økonomiske Evne af Forholdene i Sverige, og Betalingerne standsede derved af sig selv. For at undgaa Ufred fra Grev Gerhards Side maatte saa Kongens Kautionsister betale „for hans Naade. . . en stor, mærkelig Sum Penge“, og det var kun rimeligt, at de ved den første den bedste Lejlighed tog sig politisk betalt for den betydelige økonomiske Risiko, de allerede havde paataget sig.

Som Forholdene havde udviklet sig, var der ikke for Ridderskabets Medlemmer nogen Fare ved at gaa ind i en Forhandling med Danmark om det statsretlige Mellemværende, og i 1466 mødtes begge Parter i Kolding, hvor den saakaldte „Union“ afsluttedes den 20. Maj. Fra dansk Side deltog 9 Mand, fra Landenes Side 10 Mand i Drøftelserne, som overværedes af Kong Christiern.

Om det Formaal, der skulde opnaas — en varig Sikring af Freden — samledes hurtigt begge Parter. Man sluttede „*enen ewigen frundliken vrede unde sone*“, anerkendte alle forudgaaende Statsakters Gyldighed og enedes om den praktiske Fremgangsmaade ved de Valg, som maatte følge efter Christierns Død. Her var Hovedsagen den, at det danske Rigsraad — i Tilfælde af, at Kongen kun efterlod sig een Søn — anerkendte Privilegiernes Bekræftelse som en nødvendig Forudsætning for Personalunionens Opretholdelse. Hvis Kongen efterlod sig flere Børn eller slet ingen Børn, skulde der nedsættes en blandet dansk-holstensk Kommission paa 24 Medlemmer, som senest fire Maaneder efter Dødsfaldet



kunde mødes i Kolding og „endragtigt kaare een Herre eller i Stedet overveje, om det vil være bedre og nyttigere for de forannævnte Riger og Lande og deres Indbyggere, at hvert Rige og Land har sin egen Herre. Og hvad de forannævnte 24 fuldmægtige Riddere for Riget og Landene her endragtigt beslutter, det skal helt ud staa ved Magt, og det forannævnte Ridderskab fra Riget og Landene skal ikke tage eller kejse nogen Herre uden den andens Parts Endragtighed og Fuldburd“. Kom Kommissionen til det Resultat, at Personalunionen burde ophøre, skulde den nye Hertug tage Sønderjylland til Len af den danske Konge, saaledes som det havde været ret og vanligt fra gammel Tid (*alse oldinges recht unde wontlich gewesen hefft*) — en endnu uklarere og af den Grund for Holstenerne endnu gunstigere Formulering af Lensforholdet end den, der var fastslaaet i Ribebrevet. Endvidere understregede man i kraftige Ord de nye Herrers Pligt til at holde indbyrdes Fred: vilde den ene af dem begynde Fejde paa den anden, skulde hans Ridderskab „undervise“ ham, saa han standsede sit Forehavende.

Alligevel var dette ikke Fredsgaranti nok. Med et, to eller tre Aars Mellemlum, efter som det gjordes Behov, skulde Raaderne fra Riget og Landene mødes i Kolding for at afværge alle Tvistigheder, der kunde fremkalde Farer for Fredsbrud, og — hed det videre — hvis Riddere, Mandskab og Indbyggere i Sverige eller Norge vil indgaa „*in dessem vrede unde voreninge*“ med Ridderskabet og Indbyggerne i Hertugdømmet Slesvig og Landene Holsten og Stormarn, stod det dem frit for, saafremt de var Kong Christiern tro. Saaledes traadte Landenes fælles Raad nu fuldt anerkendt frem, jævnsides med de nordiske Rigsraad, som en selvstændig politisk Magtfaktor, med hvilken der kunde afsluttes bindende Traktater til Fredens Opretholdelse.

Der kan vist ikke være Tvivl om, at denne „Union“ gjorde Grev Gerhard (Fig. 84) yderligere forbitret. Den vedrørte ikke direkte ham — og alligevel forringede den de svage Muligheder for en fjern Arv i Landene, som var blevet levnet ham trods hans højtidelige Arveafkald i Ribe. Ridderskabets stærkt voksende politiske Indflydelse og Kongens økonomiske Afhængighed af de adelige Kautionsister kom ogsaa til indirekte at ramme ham. Penge havde han kun svag Udsigt til at faa, hvis han ikke hver Termin skulde true sig til dem. Sikkerhed af nogen som helst Art ejede han ikke. Hvorfor ikke ved et Kup skaffe sig en Skanse, der fremtidig ville tillade ham at føre en regulær Kamp for sine Interesser?

Det var den Vej, han valgte at gaa. Under et temmelig tvivlsomt Paaskud besatte han i 1466 Rendsborg By og Slot, og da Kong Christiern netop nu var fuldt optaget af Forholdene i Sverige, var Faren for, at Landsfyrsten skulde gribe ind, ikke stor. Tværtimod. Grev Gerhard kendte sin Broder tilstrækkelig godt til at vide, at han nødigt

samtidig kæmpede paa to Fronter. Han gav heller Køb paa den ene, søgte Henstand, lod Morgendagen sørge for sig selv og var under saadanne Forhold en særdeles fremkommelig Mand. Beregningen holdt ganske rigtigt ogsaa Stik. Ud paa Efteraaret kom Greven til København, hvor han nu skaffede sig Indløsningsret til to eller tre pantsatte Slotte, saa han ved en haardhændet Finanspolitik havde Udsigt til at kunne opnaa i hvert Fald en Forrentning af de Penge, hans kongelige Broder skyldte ham. Og paa sin Side følte Kongen sig forbigaaende lettet for Afdragsforpligtelsernes Mareridt. Det stemte hans Sind saa imødekommende, at han endog anerkendte Grevens og hans Arvingers Ret til Landene i Tilfældet af, at Kongestammen skulde dø ud. Mere kunde Gerhard selvfølgelig ikke opnaa; men det var dog en ganske lovende Begyndelse paa det Spil, som det var hans Agt at gennemføre.

Det fortsattes ovre i Kolding op under Jul, da Christiern gjorde ham til „Forstander“ (*vorstender*) i Landene med i alt væsentligt de samme Rettigheder, som Kongen besad, ligesom han ved et paafølgende Dokument gav Greven i Kommission at indløse Kongens Gældsbreve. Disse meget vidtgaaende Fuldmagter blev i det følgende Aar yderligere øgede, saa Gerhard ved Udgangen af 1467 faktisk stod som Kong Christierns Stedfortræder i baade politiske, administrative og økonomiske Spørgsmaal, Landene vedrørende.

Christierns Holdning var i dette Tilfælde overordentlig karakteristisk for hans hele Sind. Nogen virkelig Tillid til Greven kan han ikke tænkes at have haft. Nogen endelig Løsning af de bestaaende Vanskeligheder opnaaede han ikke heller. Nej, det økonomiske Virvar maatte komme til at tegne sig endnu mere uoverskueligt, og det hidtil taalelige Forhold mellem Kongen og Ridderskabet vilde blive sat paa en meget haard Prøve. Men Følgerne hørte Morgendagen til. I Øjeblikket var Kongen tilsyneladende befriet for hemmende og trættende Bryderi, med fuld Kraft kunde han kaste sig ind i sin svenske Politik, og først naar Vanskelighederne paa ny taarnede sig op, var der Grund til at begræde, hvad der maatte være tabt. Foreløbig kunde han over for Ridderskabet fremhæve, at Landene nu ikke alene havde et fælles Raad, men ogsaa en fælles Forstander. Det var ligesom en Videreførelse af Kielprivilegiets Tendens, og det har vel netop været denne Betragtningssmaade, som har gjort det muligt, at Forstanderskabet ikke straks blev mødt med Protester fra Ridderskabets Side.

Men længe lod Protesten ikke vente paa sig. Den Fremgangsmaade, som Gerhard anvendte, vakte hurtigt en rasende Forbitrelse imod ham og i den Kamp trak han det korteste Straa.

I første Række søgte han at skaffe sig Raadighed over saa mange af Landenes Slotte som muligt. Rendsborg havde han jo paa Forhaand

sikret sig; nu fik han takket været sine Fuldmagter lagt flere andre under sig — i Sønderjylland saaledes Gottorp og Tielenburg, maaske tillige Brøndlund og Nørborg. Flensborg satte han sig i Besiddelse, af vistnok uden først at udløse Hartvig Skinkels Pant deri, Sønderborg fik han derimod paa mere regulær Vis ved at betale Johan Ahlefeldt ud, og et Gods som Runtoft i Angel maatte Wulf v. d. Wisch, der i 1460 havde købt det af Kong Christiern, „frivilligt“ overlade ham. Hans Paaskud var, at Wulfs Sønner, Klaus og Henneke, havde angrebet ham oppe i Flensborg. Ligeledes maatte Henning Pogwisch til Farve og Claus Ahlefeldt til Søgaard af med Gods til ham.

Alene den Slags Overgreb var selvfølgelig nok til at vække Vreden inden for Ridderskabet. Men der kom meget mere til. Af de senere Anklager imod ham ser vi, at han beskyldes for at have hindret Adelen i at faa Landgildeydelse eller anden Rente af dens Bønder, at han har lokket Bønderne til at nægte Hoveri, har overtalt dem til ikke at sælge Adelen noget o. s. v. Det er umuligt at afgøre, hvor meget reelt der ligger til Grund for disse Beskyldninger. Under den stigende Ophidselse har der selvfølgelig været nok af Rygter og Sladder i Omløb. Men de følgende Begivenheder giver os fuld Vished for, at han virkelig har villet drive en Kile ind mellem Ridderskabet og dets undergivne — et farligt Spil, i første Række for dem, i anden Række for ham selv.

Hadde Kautitionerne saa endda opnaaet en økonomisk Sikkerhed under hans Administration, men det modsatte viste sig at være Tilfældet. Stadig maatte de rejse nye Summer til Afdrag paa Kongens Gæld, og hvad Greven selv skaffede ved Laan eller Skatter, kom dem ikke til mindste Gode. Klagede de til ham, blev de kort og godt afvist. Ikke heller nyttede en Henvendelse til Kong Christiern. Han lovede ganske vist i Efteraaret 1468, at han skulde give sin Broder Ordre til at lade de inddrevne Skatter gaa af paa Kautionsgælden; men det blev ved Løftet, og den 24. April 1469 overdrog han endog Landene til Gerhard som et brugeligt Pant for de Beløb, Kongen skyldte ham, Grev Moritz's Børn og Kautitionerne. Om disse sidste skulde faa noget ud af Pantet, laa da ganske i Grevens Haand.

Dermed var Ridderskabets Taalmodighed udtømt. Den 2. Maj 1469 indgik 140 Riddere og Væbnere paa et Møde i Kiel et stort Forbund til Sikring af deres Rettigheder, idet de forpligtede sig til ind-



Fig. 84. Grev Gerhards Segl.  
Omskriften lyder: S' gherardi  
cōmt l̄ oldēb' et dēhl'. Fot. ef-  
ter Seglafstøbning i Rigsarkivet.

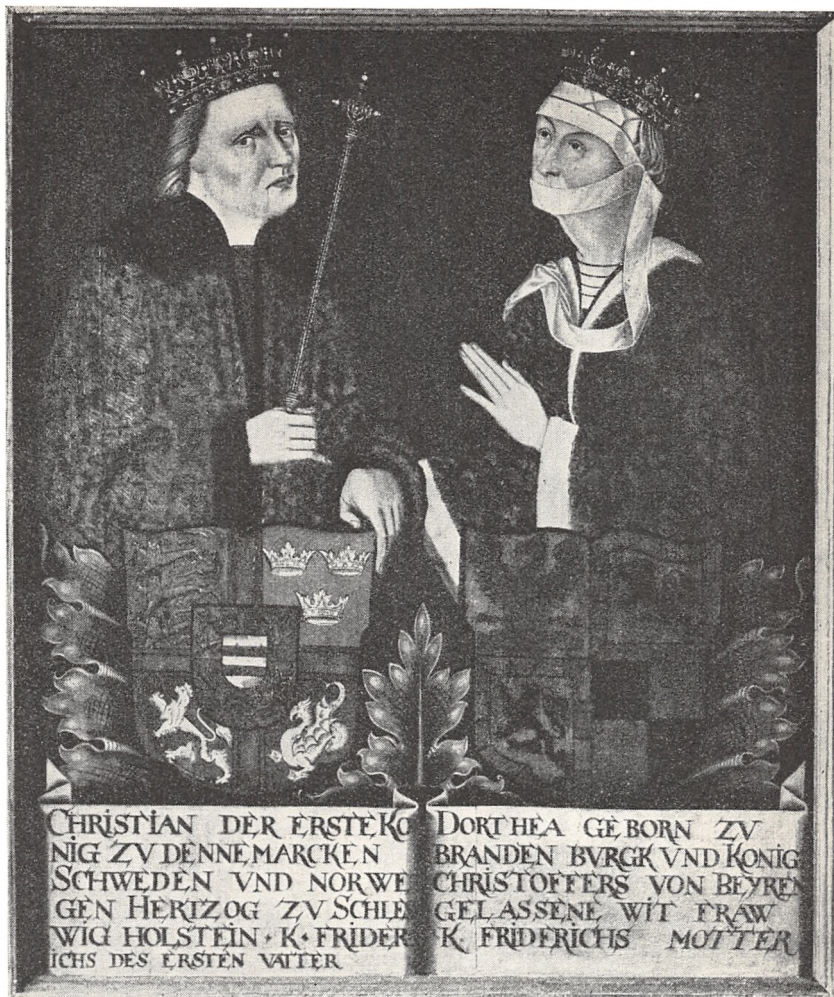
byrdes Hjælp mod alle, „*de rechtes by uns nicht blyen wil*“ — og truende tilføjes det: „*de sy we de sy*“! Et Par Maaneder senere sluttede dette Ridderskabsforbund en ligefrem Alliance med Ditmarskerne, og det lykkedes ligeledes at drage Lybækkerne ind i Ringen. Nu følte man sig stærke nok til at tage Kampen mod Gerhard op.

Greven stolede imidlertid paa, at han vedvarende besad Kongens Tilid, og han drog til København for at tale sin Sag. Men Kong Christiern vilde nødigt selv rage Kastanierne af Ilden. Han sendte i Stedet sin kloge og besindige Dronning, Dorothea, over til Landene, hvor hun den 22. Juli paa en Mark uden for Segeberg mødtes med Ridderskabet og med Sendemænd fra baade Lybæk og Hamborg. Her lyttede hun til alle de voldsomme Klager over Gerhards Fremfærd. Man vilde af med ham. Man vilde ikke længere finde sig i hans Forstanderskab. Man havde for længst faaet nok af hans Administration.

Mod denne Harmе var det hende umuligt at udrette noget. Kongen maatte, enten han vilde eller ej, selv tage Affære. Navnlig den Omstændighed, at Lybæk stod aabenlyst paa Ridderskabets Side, betød en alvorlig Trusel; thi Lybæks Holdning var af ikke ringe Betydning for Kongens svenske Politik, som var vanskelig nok i Forvejen. Da der saa i den følgende Maaned mødte en stor Sendefærdovre hos ham i København, tog han det Parti at slaa Haanden af Broderen og tilkøbe sig Fred ved en Række Indrømmelser. Den 31. August sluttede Forhandlingerne med en Reces, i hvilken Kong Christiern lovede at lade et Voldgiftsnævn afsige Kendelse i alle de foreliggende Tvistespørgsmaal, og naar Kendelsen var faldet, skulde han lade sin „*leve brodere mit guder voge unde limpe uth den vorscreven landen schicken unde vogen*“, saa de atter kunde komme under deres rette Herskab. Det var altsaa et fuldstændigt Omslag i Kongens Politik, der stilledes i Udsigt. Og som Ridderskabet vendte hjem med denne Trumf i Lommen, drog Lybæks Sendemænd bort med Løfter og Forsikringer, der ikke var mindre værdifulde.

Efteraarsmaanederne fra September til November tilbragte Kong Christiern i Landene for at faa Recessens Bestemmelser fuldbyrdede. Men Voldgiftskendelsen lod vente paa sig. Alene at fastsætte Erstatningsbetalingerne krævede paa Grund af den herskende økonomiske Forvirring saa omfattende Undersøgelser, at Aaret gik til Ende uden Resultat, ja Fristen for Kendelsens Afsigelse maatte forlænges til 1. December 1470.

Men selv om Taalmodigheden herved kunde blive sat paa en haard Prøve, var det dog givet, at Grev Gerhard havde tabt Slaget. Hans Stilling var undergravet. Uforsigtigt nok lod han Dronningen skaffe sig Panteret til baade Rendsborg og Sønderborg, og havde hans politiske Indfyldelse været urokket, vilde dette næppe have haft større Betydning. Nu hjalp det med til at bryde hans svækkede Modstandskraft.



*Fig. 85. Kong Christiern I og Dronning Dorothea.*

Kopi paa Frederiksborg efter Maleri fra 16. Aarh. paa Gaunø. Forbilledet har været Portrætter, som Dronningen lod male til en Altertavle i Nyborg.

Det nat.-hist. Mus. paa Frederiksborg fot.

Alligevel gjorde han et sidste Forsøg paa at hævde sig i Kampen. Som Landenes Panthaver havde han Ret til at kræve Pantehyldning af Indbyggerne. Denne Ret havde han hidtil ikke gjort Brug af; men i Begyndelsen af 1470 fordrede han pludselig en saadan Hyldning, og hist og her bøjede Bønder og Borgere sig virkelig for hans Krav. Ridderskabets Medlemmer gav ham derimod et blankt Nej, Kongen

støttede dem i deres Vægring, og for anden Gang maatte Dronningen drage over til Landene for at berolige Sindene. Hun skulde paa Kongens Vegne forhandle om en Reduktion af Kautionsgælden, og endvidere skulde hun undersøge, hvorledes man bedst slap af med Greven; thi at han til det yderste vilde udnytte de Pengekrav, som han havde paa Kongen, vidste enhver, og vilde det mon være muligt for denne at stable nye Kautioner paa Benene, saa han kunde betale sin „*leve brodere*“ til Hvid og Skilling?

Dronningens nye Mission var ikke behageligere, end den foregaaende havde været. Ridderskabets Vrede gik saa dybt, at hun øjnede en ligefrem Fare for Brud mellem det og Kong Christiern, og hun vidste ikke bedre end at tilkalde ham selv. I sidste Halvdel af Juni Maaned mødte han hende paa Segeberg, hvortil ogsaa Grev Gerhard var støvnet, og nu gik de to Brødre i Gang med et indbyrdes Opgør, som ikke savnede dramatisk Spænding.

Naturligvis maatte Gerhard love at fremlægge sine Regnskaber; men han forlangte fjorten Dages Frist dertil, og aldrig saa snart havde han sikret sig dette Pusterum, før han ved Nattetid rømte fra Segeberg, lagde sig ind i Rendsborg, lukkede Slottet for Kongen og gav sine Fogeder Ordre til paa samme Maade at spærre Adgangen til Gottorp, Flensborg og Sønderborg. Det var fuldkommen Desperation. Næppe en eneste Haand vilde løfte sig til Forsvar for hans Interesser.

Kong Christiern tøvede ikke heller, og allerede to-tre Uger senere var Greven løbet træt. Den 11. Juli kom han til Broen over Sorge (Fig. 86), hvor Slesvigbispen, Odensebispen og Raader fra Hamborg søgte at mægle imellem ham og Kongen ved at faa deres Tvist indanket for en Voldgiftsdomstol. Men Kong Christiern havde større Hast end som saa, og han tvang Greven til at følge med til Segeberg. Her var femten danske og holstenske Raader forsamlede — og her var der sørget for, at Gerhard ikke anden Gang skulde rømme om Natten! Nu haglede Anklagerne ned over ham, nu krævedes det, at han skulde afgive alle de Slotte, Stæder og Len i Landene, som han besad; gik han ind paa disse Betingelser, vilde Kongen til Gengæld sikre ham hans retmæssige Tilgodehavende og yderligere lægge en rund Sum paa 10.000 Mark til — altsaa købe ham bort, saa man forskaanedes for flere Kvaler.

Det blev stormende Forhandlinger, der førtes i de følgende Dage. Da Greven ikke vilde opfylde Kravene, skal Kong Christiern endog selv have lagt Haand paa ham og have overgivet ham til Slotsvagten. I et af Slottets faste Stenkamre fik han derefter Lejlighed til uforstyrret at overveje sin Stilling, og imedens satte Kong Christiern sig i Besiddelse af hans forskellige Slotte. Eet efter eet aabnedes de for ham, indtil Greven den 3. August krøb til Korset og gik ind paa alle de Betingelser, der blev



*Fig. 86. Hørvejen umiddelbart Nord for Sorgbro.  
Lund, Haderslev, fot.*

stillet. Hans Nederlag var fuldstændigt. Kun hans retmæssige Fordringer paa Kongen blev anerkendt. I September Maaned fik han udbetalt de Afdragssummer, han havde faaet Løfte om, og endelig slap han fri. Hvorledes Regnskabet blev gjort op mellem ham og Kong Christiern, ved vi ikke; men det har sikkert ikke været nogen billig Affære for Kongen, der har maattet trøste sig med, at dog eet var opnaaet: Ridderskabets Forbitrelse havde lagt sig, Freden i Landene var genoprettet.

Under disse Omstændigheder gik man i Lag med den anden Sag, der skuldes ordnes: Kongens Kautionsgæld. Den Voldgiftsdomstol, som det forrige Aar var blevet nedsat, havde efterhaanden faaet Materialet bearbejdet, og Ridderskabet havde opgjort sine samlede Krav til i alt ca. 141.000 Mk. Der var dog ingen, som regnede med, at Kong Christiern skulde dække dette store Beløb ved direkte Udbetalinger. Dels maatte man sikkert finde sig i en betydelig Reduktion af Summen, dels maatte man søge Dækning ved en Forhøjelse af de allerede eksisterende Pantesummer, og kun en større eller mindre Part kunde man gøre sig Haab om at se erlagt i rede Penge. At faa denne sidste Del saa stor og de to første saa smaa som muligt var den Udgang paa Sagen, som Ridder-



Fig. 87. Albert Krummedikes Segl.  
Omskriften lyder: Sigillum — alberti ·  
episcopi · lubicensis.  $\frac{3}{4}$ . Benyttes 1467—  
89. Hoffmann: S.-H. Siegel des Mittel-  
alters II. 1 (1933).

skabet ønskede; men paa dette Punkt herskede der væsentlige Uoverensstemmelser mellem det og Kongen.

Voldgiftsdomstolen søgte i nogen Grad at tilfredsstille begge Parter. Den samlede Gæld blev reduceret til 97.600 Mk., af hvilke 16.500 Mk. skulde indkomme ved Laan, 40.000 Mk. ved en særlig Bede, som skulde udskrives det næste Aar, og de resterende 41.100 Mk. anvises i Panter. Som Sikkerhed for Ordningens Gennemførelse fik Kautitionerne Løfte om Underpant i Flensborg Slot og Len. Det var altsaa en ret betydelig Del af deres Tilgodehavende, de maatte kvitte — ca. 44.000 Mk. i alt; men paa den

anden Side var der ingen Mulighed for at opnaa bedre Vilkaar, og de foretrak, naar alt kom til alt, denne magre Voldgiftskendelse for en fed Proces.

I Lybæk lykkedes det Kong Christiern at opnaa det stipulerede Laan, mod at denne By sammen med Hamborg fik overdraget Underpantet i Flensborg, som de skulde holde til Kautitionerernes Haand; naar Beløbene var betalt ved Inddrivelsen af Beden, skulde Flensborg atter overgaa til Kongen. I den følgende Tid ser vi derfor Lybækbispen Albert Krummedike (Fig. 87) optræde som en Slags Finansadministrator i Landene. Han modtager Beden, indfrier Laan, betaler Renter og aflægger Regnskab for Kongen, muligvis med den nye Lensmand paa Gottorp, Peter Ahlefeldt, som Medhjælper. Kongen selv kan ingen Dispositioner træffe, før Ordningen er gennemført, og Biskop Albert, som har været Medlem af Voldgiftsdomstolen, som selv tilhører det holstenske Ridderskab, som forhen har tjent Kong Christiern, og som nu nyder den største Agtelse inden for Lybæks Borgerskab, har vel ogsaa været vel egnet til at bestride den vanskelige Post.

I hvert Fald — Kongen forstod, at han maatte lade Sagen gaa sin Gang og ved afgørende Indrømmelser bryde den Uvilje, som Gerhards mislykkede Forstanderskab havde vakt. Det gjaldt baade i hans Forhold til Ridderskabet, til Stæderne og til Ditmarskerne. Betegnende er det Brev, som han den 9. Oktober 1470 udstedte fra Segeberg, og hvori han „*nicht also eyn koningk, men also eyn hertog to Sleszwick, greve to Holsten unde Stormaren*“ sluttede Forbund med Lybæk og Hamborg, og som to



Dage senere efterfulgtes af det saakaldte Segebergkonkordat, i hvilket Kongen paa den ene Side, Slesvigbispen, Lybækbispen og Landene paa den anden Side, samt Lybæk og Hamborg paa den tredje Side — alle formelt ligeberettigede — indgik en højtidelig bindende Aftale til gensidig Støtte og til Fredens Opretholdelse. Det var simpelthen det store Forbund af 1469, det, der i sin Tid havde truet baade Gerhard og Christiern, som nu levede op paa ny i ændret Form og med ham selv som Deltager, jævnsides de øvrige. Kun Ditmarskerne manglede; men den 14. Oktober bekræftede Kongen i Rendsborg deres Privilegier, og han skal ved den Lejlighed have anerkendt Forbundet mellem dem og Ridderskabet — endog uden først at læse Forbunds-brevet, kun med det Forbehold, at han senere vilde tage Sagen op til Drøftelse, hvis der i Brevet fandtes Bestemmelser, som var til hans Skade. Baade økonomisk og politisk var Kong Christiern da i 1470 sat ud af Spillet som selvstændig Magtfaktor nede i Landene. De mange forud-gaaende Forsøg paa at redde det enkelte Øjeblik havde omsider ført til hans Kapitulation.

### 3. GREV GERHARDS ANGREB 1472. DRONNING DOROTHEA OVERTAGER DEN FINANSIELLE LEDELSE. KONG CHRISTIERN'S OPGØR MED RIDDESKABET 1479—80.

Medens disse Begivenheder fandt Sted, havde Forholdene i Sverige taget en Vending, der ligeledes blev skæbnsvanger for Kong Christiern. Den 15. Maj 1470 var Karl Knutson død, og noget senere blev Sten Sture valgt til Rigsforstander. Hverken i dette eller i det følgende Aar lykkedes det Christiern trods store Rustninger at gøre sig til Herre i Landet, to Togter til Stockholm endte med alvorlige Skuffelser, det sidste — i 1471 — med Kongens Nederlag paa Brunkeberg den 10. Oktober. Hans Overenskomst i 1470 med Stæderne havde paa mange Maader gavnet ham — ogsaa i den svenske Politik; men aktivt havde de ikke evnet eller ikke villet yde ham den Haandsrækning, der var fornøden, hvis han skulde have sejret. Han stod nu paa denne Front som en slagen Mand.

Og det er kun naturligt, at dette yderligere svækkede hans Stilling i Landene. Allerede medens han i Efteraaret 1470 opholdt sig dernede havde der vist sig Tilbøjelighed til Uro blandt Nørdfriserne, som havde hyldet Grev Gerhard, og som ikke vilde anerkende hans Forstanderskabs Ophør. De holstenske Bønder i Wilster og Kremper Marsk havde været endnu mere forbitrede over hans Bortrejse, og mod dem

havde Kongen ligefrem maattet bruge Vaabenmagt, understøttet af Lybæk og Hamborg. Saa havde han midt i November Maaned forladt Landene, og 1471 var gaaet uden større Tumulter. Men efter hans Nederlag i Sverige gærede det med ny Styrke, og i 1472 henvendte de nordfrisiske Bønder, ledet af en Holstener ved Navn Henneke Wulf, sig direkte til Grev Gerhard, som de bad om at komme tilbage. De fandt Tilslutning et og andet Sted paa Østkysten af Sønderjylland, f. Eks. i Flensborg Len, hvor Bevægelsen lededes af en tidligere Borgmester i Byen, Haje Payssøn, og en Adelsmand i Sundeved, Claus Rixtorp.

Grev Gerhard var ikke vanskelig at lokke. I September Maaned landede han i Husum (Fig. 88) med ca. 100 Mand foruden nogle Rustvogne, og denne Stad, som i 1465 havde faaet sine første Privilegier af Kong Christiern, og som takket være hollandske Købmænds Brug af den som Transithavn netop nu var i stærk Udvikling, stillede sig paa hans Side. Det samme gjorde Bønderne ude paa Nordstrand og nede paa Stapelholm; men ellers viste det sig smaat bevendt med Tilslutningen — f. Eks. blev Ejdersted Christiern tro — og i Virkeligheden var det hele Foretagende blottet for Fornuft. Mod sig havde Greven det samlede Segebergforbund, og hans Angreb gav nu Kongen en Lejlighed, som han ellers vilde have savnet, til atter at staa som den ledende i Dagens Politik.

I Spidsen for Landenes Adelsopbud og for Hjelpestyrkerne fra Stæderne rykkede Christiern frem mod Husum By. Men Truslen var nok til at gøre det af med dens Modstandskraft. En skønne Nat forlod Gerhard Byen til Fods og flygtede sydpaa til Tyskland. Borgerne var derefter klare over, at Kongens Naade vilde være deres eneste Frelse, og i et stort Optog med de hellige Sakramenter baaret foran Bymændene begav de sig ud til hans Lejr for at underkaste sig. Rygtet sagde, at Kong Christiern havde svoret en blodig Hævn. Den lybske Krønike vil endogsaa vide, at han havde lovet Hamborgerne — Husumboernes nærmeste Konkurrenter — Byens fuldkomne Tilintegørelse. Men Lensmanden paa Gottorp, Peter Ahlefeldt, og Stalleren i Ejdersted, Tete Feddersen, gik i Forbøn for dem, og Kongen nøjedes da med at fratage dem deres Privilegier, udskrive 30.000 Mk. i Skat foruden en aarlig Skat paa 200 Mk., konfiskere en lang Række Ejendomme, der tilhørte Oprørets Hovedmænd, og kræve de Førere udleveret, som ikke havde bragt sig i Sikkerhed. Dette var lykkedes Henneke Wulf, der senere blev dræbt i Ditmarsken. De andre — bl. a. Stalleren Edlef Knudsøn — blev halshugget og radbrækket, og Kongen skænkede deres Ejendomme til forskellige Medlemmer af det forhadte Ridderskab. Inden længe var Oprøret overalt blevet kvalt. Ovre i Flensborg ledede Lensmanden, Otto Walstorp, Straffedommene. Vi ser ham endnu i 1477 og 1479 opkræve „Halsløsen“ af Indbyggerne.

Udfaldet af dette Opstandsforseg var paa Forhaand givet. Overmagten havde saa helt været paa Kongens og Ridderskabets Side. Men Følgerne kunde ogsaa let beregnes: det maatte nødvendigvis bringe endnu større Forvirring i Christierns fortvivlede Pengeforhold.

Disse Aar krævede langt mere, end han kunde skaffe. Hans Overtagelse af Grev Gerhards Gæld, hans store Rustninger imod Sverige og nu Kampen mod hans egne Undersaatter tvang ham til stadig nye Laan. Gældsbrevenes Antal voksede, Konverteringer og Manipulationer af forskellig Art med Panter og udestaaende Fordringer bragte ham kun længere ud i Uføret. Hans og Ridderskabets fælles Tillidsmand, Finansadministratoren, Biskop Albert Krummedike, kunde under de herskende Forhold ikke udrette noget. Kautionisterne beklagede sig over, at han saa mere paa Kongens Fordel end paa deres, og selv maatte han forstrække Kongen med Penge, hvis det hele ikke skulde gaa i Staa. Ved Udgangen af 1479 skyldte Christiern ham godt 11.950 Mk. Saa var han kørt træt. Han opgav sin utaknemmelige Stilling som Landenes økonomiske Reorganisator.

Maaske har han følt sig tilskyndet dertil ved Bevistheden om, at han dog før eller senere maatte afstaa den finansielle Ledelse til Dronningen. Hendes kloge og nøgterne Pengeforstand havde for længst sagt hende, at det ikke kunde blive ved med at gaa, som det gik. Der maatte en helt anden Paaholdenhed og Planmæssighed til, hvis det ikke skulde ende med en Katastrofe. Den økonomiske Ruin vilde føre til den

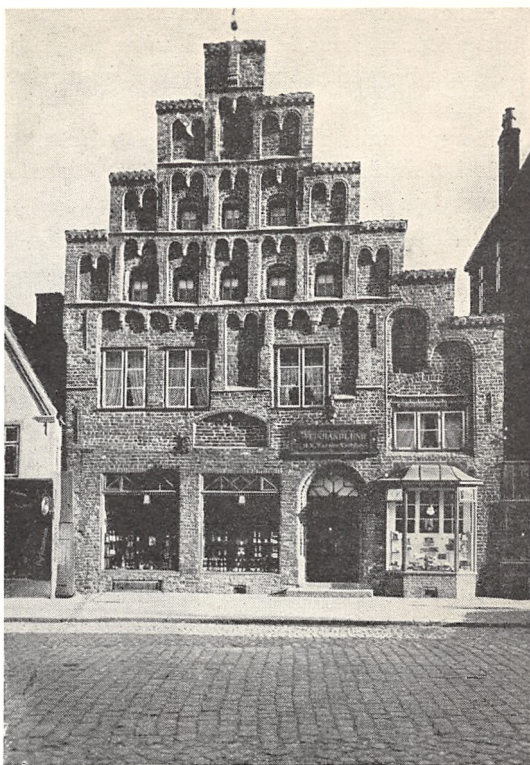


Fig. 88. Middelalderlig Gavlbygning i Husum.  
Thomsen, Flensborg, fot.

politiske Bankerot, og hendes nærmeste Interesser, hendes Mands og hendes Børns Fremtid nede i Landene, vilde være prisgivet.

Og saa begyndte hun støt og sikkert at skaffe sig Haand i Hanke med Udviklingen. Rendsborg og Sønderborg havde hun jo. I 1472 blev Nørborg pantsat til hende, 1474 skaffede hun sig Raadighed over det Gods i Sundeved, der havde tilhørt Claus Rixtorp, men som nu efter Oprøret var konfiskeret (Fig. 89), vistnok 1476 overtog hun Tielensborg, Benedikt og Claus Ahlefeldts tidligere Pant, 1478 fik hun Part i Gottorp-tolden, og 1480 pantsatte Kongen Haderslev til hende, efter at hun havde udløst Lenet fra de tidligere Panthavere. Det var ikke nogen urimelig Motivering, hendes Husbond benyttede, da han i 1479 forlenede hende paa Livstid med Holsten „paa Grund af den megen Møje og det Arbejde, hun havde haft, og de store Pengesummer, hun havde laant Kongen og betalt for ham“. I Begyndelsen af 1479 var Beløbene naaet op paa i alt 23.928 Mk.

Saaledes var Dronning Dorotheas Indflydelse vokset stærkt i Tiaaret 1470—80, og hendes fortræffelige Administration af de Len, hun sad inde med, befæstede yderligere hendes Stilling. Der var endnu lang Vej at vandre; men her var der dog endelig kommet en forretningskyndig til, som havde sat sig den Opgave at faa bragt Orden i det økonomiske Virvar, og hendes stadig fastere Forbindelser med Markederne i Lybæk og Wismar, hvor hun afsatte sit Korn fra Lenene, lettede hendes Arbejde for Landenes finansielle Reorganisation.

Hertil hjalp det, at Aarene gled hen uden større Uroligheder. Grev Gerhard havde omsider udsonet sig med Kongen og 1474 udstedt Generalkvittering for Modtagelsen af sit Tilgodehavende. Ditmarskerne havde Kong Christiern sluttet Forbund med i 1473; og selv om han samtidig opnaaede en kejserlig Forlening med deres Landskab og ikke kunde paaregne at faa den anerkendt af dem uden at møde den stærkeste Modstand, drev han dog ikke Sagen paa Spidsen. Paa den store Romafærd 1474 fik han den 14. Februar Kejser Frederik til at ophøje Grevskaberne Holsten og Stormarn til et Hertugdømme, i hvilket Ditmarsken indlemmedes, og det saa en Overgang ud til, at han om fornødent vilde tvinge de stridige Marskbønder derude til at bøje sig; men det blev ved Forberedelserne og Truslerne. Ridderskabet fraveg ikke sit gammelkendte Ønske om Fredens Opretholdelse, Stæderne viste sig urolige over Kongens Planer, og han lod Tiden gaa med Forhandlinger og nøjedes med at forbeholde sig sine Rettigheder. Endnu ved hans Død var Sagen uafgjort. Kejseren var imidlertid svunget om i sin Politik og havde — paavirket af Bremen — taget Standpunkt imod Kongen; men Ditmarskens Indlemmelse i Holsten stod alligevel formelt ved Magt, og det maatte da blive Fremtidens Sag ogsaa at gøre den reelt gældende.



*Fig. 89. Voldstedet af Skeldegaard.*

Gaarden horte til Klaus Rixtorps Gods, som konfiskeredes 1474.  
J. Raben fot. (1933).

Var der saaledes ikke Fare til Stede for egentlig Ufred, kunde der dog være Grund nok til at frygte Udslag af den Selvtægt og Lovløshed, som saa let følger i økonomisk vanskelige Forholds Kølvand. Ridderkabets Medlemmer havde aldrig haft Ord for at fare med Lempe, og der var saa meget mindre Grund til at vente Hensynsfuldhed her, som mange af dem kæmpede for deres Eksistens, og Kong Christiern som Regel opholdt sig fjernt fra Landene, overladende Retshaandhævelsen fuldkommen til Ridderskabets egne Medlemmer.

Vi faar da ogsaa et Indtryk af, at det paa mange Punkter saa ilde ud. Landevejsrov fandt forholdsvis hyppigt Sted, og Adelen var ofte indblandet i dem. Benedikt Ahlefeldt fangede saaledes et af Hertuginde Margretes Sendebud og krævede store Løsepenge for ham. En Sendemand fra Hamborg blev under et Møde dødeligt saaret af den berygtede Wulf Pogwisch. Lybækkerne beklagede sig bittert over Joachim Rantzau, der havde Pløn i Pant, og Bymændene i Slesvig led under baade Domkapitlets og den lokale Adels Udpresninger. Gamle Henning Pogwisch, der sad inde med Tønder, og som fik Ord for at være en af Tidens værste Bondeplagere, havde ladet Næse og Øren skære af en af

Lenets Bønder, en anden havde han ladet dræbe, og dem alle havde han tynget med en svær „Kongeskat“ — som Kongen imidlertid ikke havde set noget til! Mest kendt er vel Fortællingen om hans Søn Wulf, der kaldte en ung Bondekone op til sig, for at hun kunde amme hans Barn. Da hun nægtede at forlade sit eget, skal han have ladet Brysterne skære af hende, idet han sagde: „Nu skal du hverken amme dit eller mit Barn“!

Saadanne Retsbrud var det Kongens Sag at afbøde — eventuelt at straffe. Og ingen kan fortænke ham i, at han har ventet paa en Lejlighed til at faa stækket det hovmodige Ridderskab. Heller ikke Dronningen stod sig vel med det. Hun var fuldt optaget af at sikre sig Pantelenene; men Kongens løse Gæld og hans Gæld til Kautionisterne bekymrede hende ikke. Den maatte vente. Saa begyndte Fordringshaverne atter at røre paa sig. Den Tanke skal endog have været fremme, at man burde puste nyt Liv i det gamle Adelsforbund af 1469 og ad den Vej tiltvinge sig, hvad man øjensynligt ikke fik med det gode.

Under disse Forhold kom Kong Christiern i November 1479 til Landene. Det var dels Spørgsmaalet om Ditmarsken, som stod paa Dagsordenen, dels skulde Opgøret efter Biskop Albert Krummedikes Finansadministration finde Sted. Det trak længe ud, og Kongen opholdt sig dernede Maaned efter Maaned. Et Stykke hen paa Aaret 1480 stævnedes han Ridderskabet og Udsendinge fra Stæderne til sig i Kiel. Hvad der her har ført til, at han pludselig trak blank, ved vi ikke; men al hans gemte Harme fik nu Afløb i voldsomme Anklager imod Henning Pogwisch (Fig. 90) og hans Sønner. Han gjorde Almuens mange Beskyldninger imod dem for Brutalitet og Retskrænkelser til sine egne, han krævede, at de uden Ophold skulde rømme Landene, og det hjalp intet, at den gamle faldt ham for Fode og tiggede ham om Naade — han vendte sin Hest og red bort uden at høre derpaa. Endnu i Marts Maaned samme Aar havde Henning Pogwisch været en af Opmændene i Kongens Strid med Ditmarskerne; har det været hans Holdning ved denne Lejlighed, som har vakt Kongens Vrede og faaet ham til at prøve Styrke med en Modstander, som han hidtil forsigtigt var gaaet af Vejen for?

Resultatet var, at Pogwischerne maatte flygte. Tønder blev inddraget, Hr. Hennings egen Gaard i Wagrien, Farve, blev nedbrudt. Og Kongen gik videre. Joachim Rantzau maatte aflevere Pløn. Rettergang og Dom fandt ikke Sted. Det var simple Konfiskationer, der fuldbyrdes.

Men disse holstenske Adelsmænd vilde ikke uden videre underkaste sig Kongens Afgørelser. Pogwischerne krævede deres Standfællers Bistand i Overensstemmelse med Adelsforbundets Vedtægter af 1469. En Kamp mod dem skulde blive en Kamp mod det samlede Ridderskab.

Kong Christiern havde sikkert ikke turdet tage den tilkastede Handske op, hvis ikke tre Forudsætninger havde været til Stede. For det første var hans egen Stilling nu takket være Dronning Dorotheas Panteindløsninger langt mere uafhængig end for ti Aar siden. For det andet herskede der ikke absolut Enighed inden for Ridderskabet — der fandtes Medlemmer af det, som afgjort stod paa Kongens Side. Endelig kunde han for det tredje regne med Stædernes Støtte; de var i høj Grad interesserede i, at den retslige Usikkerhed ophørte, saa deres Købmænd atter kunde færdes trygt i Landene.

Derfor stod han stærkt, da han i Juli 1480 stævnedes Ridderskabet til Mødet i Rendsborg. Hamborgs og Lybæks Sendemænd fremlagde her deres Klager, og Kongen føjede sine egne til. Det var selve Adelsforbundet af 1469, han tog Sigte paa. Det havde været rettet imod hans egen Person, hævdede han, og Domstolene havde sovet, naar dets Medlemmer havde staaet som anklagede. Den ene Ravn hugger jo ikke Øjet ud paa den anden. Hertil kom, at man havde siddet Kongens Breve overhørige, hans Tjenere var blevet haanede og mishandlede, Almuen var paa det groveste undertrykt. Og samtidig havde Adelen skruet sine Pengekrav op over al Rimelighed, hans Rettigheder og Ejendomme var blevet krænkede, Slien og de fiskerige Aaløb var blevet spærrede, og de Skatter, som man havde indkrævet paa hans Vegne, havde man mangan Gang tilbageholdt.

I store Træk var disse Anklager sikkert berettigede. Bedst ser man det af Ridderskabets Svar paa Kongens Tordentale. Først afviste man selvfølgelig alle Beskyldningerne som grundløse; men dertil føjede man — og her skal Trykket lægges! — at hvis nogen virkelig ved Adelsforbundet havde følt sig edeligt bundet ikke alene imod Gerhard, men ogsaa imod Kongen, vilde de nu sige sig løs fra disse Eder og med Børn og Arvinger blive hos ham som deres rette Herre; hvis Raaderne havde standset Rettergange, skyldtes det, at Sagerne havde været for indviklede til Afgørelse, og hvis Kongens Værdighed var blevet krænket, lovede man, at den fremtidig i alle Maader skulde blive respekteret. Det var et saa undskyldende og undvigende Svar, at Kongens Sejr allerede var givet.

Det var dog hans Agt at fortsætte Angrebet. I Rendsborgmødets Reces, som dateredes den 13. eller den 20. Juli 1480, undtog han Henning Pogwisch fra ethvert kommende Forlig, og han fastsatte et nyt Møde



Fig. 90. Henning Pogwischs Segl.  
Omskriften lyder: \* s' hennik pochewis.  $\frac{1}{1}$ . Brugt 1469. Segltegning af Thiset i Rigsarkivet.

i Segeberg, hvor hans Kautionister skulde fremlægge bindende Beviser for, hvad de maatte have til gode, medens de samtidig skulde aflevere alle indløste Breve, saa de ikke kunde bygge fornyede Krav paa dem. Endelig vilde Kongen ogsaa afêske Lensmændene nøje Regnskab for Oppebørslen af de sidste Aars Beder, og til Recessen knyttedes yderligere et saakaldt „Mandat“, hvori Retssikkerheden og Landefreden krævedes opretholdt ved meget strenge Straffebestemmelser — aabenbart i ikke ringe Grad inspireret af de deltagende Sendemænd fra Stæderne, som fik alle deres bestaaende Toldfriheder bekræftede.

Den 16. August aabnedes da det store Stævne i Segeberg, og den 29. August kunde Forhandlingerne sluttes med Udstedelsen af en Reces. En af Kongen nedsat Kommission, hvis Medlemmer paa Forhaand var fortrolige med hans udviklede Laanepolitik, havde af samtlige hans Kreditorer modtaget alle gamle, tidligere indløste Gældsbreve og havde godkendt eller afvist ethvert fremsat Krav paa Kongen, som derefter fik Generalkvittering for de Summer, der vitterligt var afbetalt, og udstedte nye Gældsbreve for de Beløb, der stod igen. Vi ved, at der blandt Ridderskabet fandtes Folk, som saa med Uvilje paa den trufne Ordning, og som protesterede imod den; men det hjalp dem intet. Retsgrundlaget var utvivlsomt sikkert nok, Kommissionens Sammensætning borgede for en uvildig Behandling af alle Tvistespørgsmaal, og Kongen selv fragik ingen af sine Forpligtelser. At han, saaledes som Den lybske Krønike siger og andre gentager, skulde have opnaaet en mægtig Reduktion af sin Gæld, har intet paa sig. Det var et regulært Regnskabsopgør, der fandt Sted — det første, der virkelig til Bunds skaffede Klarhed over den finansielle Situation.

Blandt Kreditorerne indtog Kongens Kautionister en Særstilling. Med dem forhandlede der videre efter Recessens Udstedelse, og den 16. September 1480 blev der paa Gottorp truffet en Overenskomst med dem, beseglet af Kong Christiern, Dronning Dorothea og Junker Hans. Den samlede Sum, som Kongen skyldte dem — 40.500 Mk. — lovede han at betale i Løbet af otte Terminer, saa den vilde være fuldt ud dækket i 1488. Kun vilde han ikke binde sig til at betale Henning Pogwisch 2.000 Mk., som han vitterligt skyldte ham. Reguleringen af denne Gældspost maatte afhænge af, hvorledes Sagen dem imellem i det hele taget faldt ud. For øvrigt gik Kautionisterne ind paa, at Flensborg, som de havde i Pant for deres Tilgodehavende, fremtidig skulde holdes baade til deres og til Kongens Haand. Lenet skulde udleveres til Kongen; men overholdt han ikke sine Terminsbetalinger, kunde de med det samme kræve det tilbagegivet, og derfor maatte det ikke forringes ved Pantsættelser eller Salg, før hele Kautionsgælden var bragt ud af Verden.

Endelig var da alt opgjort og afgjort. Det stod udelukkende til Kong





Fig. 91. Kong Christiørn I's Segl.

Omskriften lyder: Secretvm \* Christerni \* dei \* gra \* dacie \* svecie \* norvegie \* slavořv \* gotorvm \* qve \* regis \* dvcis \* slesvicensis \* ac holsacie \* stormarie \* oldenborch \* et \* delmēhorst \* comitis.  $\frac{1}{1}$ . Brugt 1459—81.  
Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

Christiørn selv at faa gennemført den trufne Ordning paa en saadan Maade, at ikke nye Uregelmæssigheder skulde forspilde Aftalerne.

Men skulde det lykkes, var det tvingende nødvendigt, at Dronningen fik Haand i Hanke med den økonomiske Udvikling, og dette kunde lettest ske derved, at det hele Hertugdømme Slesvig blev pantsat til hende, saa Kongen frigjordes for alle sine Forpligtelser, og disse til Gengæld blev overført til hende. Det var en Tanke, som maa have været drøftet, da man efter Segebergmødet fortsatte Forhandlingerne med Kautionisterne; thi allerede dengang antydedes det, at Kongen muligvis vilde overgive Hertugdømmets Administration til en anden, og man kan her næppe have tænkt paa andre end Dronningen. Der gik da heller ikke et Fjerdingsaar, før Sagen var i Orden. For 100.000 Mk. fik hun den 1. December 1480 hele Hertugdømmet i Pant med alle Slotte, Stæder, Landsbyer og Godser, alle Herligheder, Rettigheder og Indtægter, saaledes som Kongen indtil nu havde besiddet det, og hun kunde derfor selv træffe enhver nødvendig Disposition, baade hvad Indløsninger

og nye Pantsættelser angik. Hvis Kongen døde før hun, skulde hun uhindret nyde Landet som et brugeligt Pant, saa længe hun levede; men naar ogsaa hun var død, skulde det kvit og frit tilfalde Kongens to Børn eller Arvinger.

Hun tog straks med Iver fat paa at faa bragt Orden i Betalingerne, maatte lægge Penge ud af sine egne og fik derfor den 3. Maj 1481 Pantesummen forhøjet med 8 005 Mk. Men Maaneden var ikke gaaet til Ende, før Stillingen i væsentlig Grad forandrede. Den 21. Maj døde Kong Christiern.

#### 4. KONG CHRISTIERNES SØNNER HANS OG FREDERIK BLIVER SAM-HERTUGER I LANDENE 1482. DELINGEN 1490.

I den nærmest følgende Tid blev Dronningens Sind stærkt optaget af, hvorledes hun bedst kunde faa sin yngste Søns Fremtid betrygget. At hun havde haft ham i sine Tanker, da hendes Pantebrev udformedes, fremgaar utvivlsomt af dets Ordlyd. Ulykken var imidlertid, at hun ikke alene maatte regne med Vanskeligheder fra Ridderskabets Side, men at hendes Planer ogsaa kunde forudsættes at blive mødt med Uvilje af hendes anden Søn, den udvalgte Konge.

Dronning Dorothea ønskede i første Række at skaffe den niaarige Frederik Arv i Hertugdømmerne. Sønnen Hans, som var midt i Tyverne, kunde med Sikkerhed vente at blive kongehyldet i Danmark, og han havde ligeledes gode Kort paa Haanden, naar det norske og det svenske Spørgsmaal kom paa Dagsordenen. Men i disse tre Riger var hans yngre Broder paa Forhaand udelukket fra virksomt at gøre Krav gældende, og skulde han ikke gaa „arveløs“ gennem Livet, maatte man altsaa se at faa ham forsørgt paa anden Maade.

Det første Skridt i denne Retning, aabenbart inspireret af Dronning Dorothea selv, var allerede foretaget i Efteraaret 1480. Fire holstenske Ridderskabsmedlemmer, blandt dem hendes egne Hovedsmænd paa Nørborg og Tielenborg havde sammen med hendes fortrolige Raadgiver i politiske og økonomiske Sager, Domprovsten i Slesvig, Enewald Souenbroder, anmodet Kong Christiern om, at den lille Prins Frederik maatte blive sendt ned til Hertugdømmerne og blive opdraget der, „Eders Naades Lande og os alle til Trøst og Nytte“. Hensigten var tydelig nok: var Kongesønnen først i Aarenes Løb groet fast dernede, vilde han have al mulig Udsigt til engang at blive valgt til Hertug. Kongen skal have godkendt Tanken, ja, han skal direkte have anbefalet Ridderskabet at kaare Frederik, naar han selv var død.

Men nu indtraf jo Kongens Død faa Maaneder senere, og derved blev

Arvespørgsmaalet aktuelt, inden Dronningens Plan havde faaet Tid til at modnes. Der maatte handles hurtigt. Ganske vist var Hans optaget af de langt mere vidtrækkende Problemer, som Kongehyldingerne i Norden frembød, og han kunde foreløbig ikke afse Tid til at drøfte, hvilke Rettigheder han for sit eget Vedkommende vilde gøre gældende i Hertugdømmerne. Men Ridderskabet forsømte intet ved at tage en Forhandling op, og Dronning Dorothea var ivrig efter at influere paa dens Forløb.

Grundlaget for Ordningen maatte forudsættes at være Unionen af 20. Maj 1466. Tolv danske Rigsraader og tolv Raader fra Hertugdømmerne skulde inden fire Maaneder efter Kongens Død mødes i Kolding og fastslaa, om man endrægtigt burde vælge een af hans Sønner til fælles Herre, eller det vilde være „bedre og nyttigere“ for Riget og Landene, at de hver fik sin Fyrste. Hovedsagen var, at ingen af Parterne uden forudgaaende Drøftelser handlede paa egen Haand.

Her stødte man straks paa praktiske Vanskeligheder. Noget Kolding-Møde lykkedes det overhovedet ikke at faa afholdt, og det danske Rigsraad lagde ikke Skjul paa, at det helst saa Sagen udsat, indtil det endelige Kongevalg i Danmark var overstaaet — sandsynligvis i April Maaned 1482, da der i dette Øjemed skulde afholdes en Rigsdag i Kalundborg. Det vil i Virkeligheden sige, at man paa et meget væsentligt Punkt tilstræbte en Tilsidesættelse af Unionsbrevets Bestemmelser; thi blev denne Linie fulgt, vilde Hertugdømmernes Raader ikke staa saa frit i deres Valg, som Brevet gav dem Adkomst til. Paa den anden Side kom Kravet om Udsættelse sikkert Dronningen tilpas. Hun kunde nu faa Lejlighed til at arbejde paa egen Haand, og nede i Landene indledede hun en Forhandling med fire Repræsentanter for Ridderskabet. Af et endnu bevaret Referat faar man et klart Indtryk af den passive Modstand, som hun her mødte.

I og for sig havde Raaderne intet principielt at indvende imod hendes Bøn: at man vilde hylde hendes unge Søn Frederik. Men de var fulde af Betænkeligheder og Reservationer. Hvad vilde den udvalgte Konge



Fig. 92. Dronning Dorotheas Segl.

Omskriften lyder: secretum ꝛ dorotheæ dei  
ꝛ gracia ꝛ dacie ꝛ Swecie x norveg ꝛ sclā  
ꝛ gotor q' regine ꝛ coitisse x i olde x del-  
meh. <sup>2</sup>/<sub>2</sub>. Brugt 1459—70. Thiset: Dan-  
ske kgl. Sigiller (1917).



Fig. 93. Hertug Frederiks Segl.  
Omskriften lyder: signet' freterici dei ·  
gra sleswi [et] holsacie com. 1/1. Brugt  
1492—1523.  
Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

sige til en saadan Hylding? Vilde han for sit eget Vedkommende lade alle Krav paa Landene falde, saa man ikke blev udsat for Fejde, Ufred og Fordærv? Og vilde man inden Hyldingen kunne faa ethvert Privilegium bekræftet og al Gæld vedgaaet? Uden Garantier for dette, havde Dronningens Ønsker ingen Interesse for Ridderskabet. Det havde Ret til frit at vælge, det ønskede ubetinget Freden med Danmark opretholdt. Det var disse politiske Betragtninger, som var de afgørende. Sentimentale Hensyn til den lille Kongesøn kunde ikke bestemme dets Holdning.

Dronningens Opgave var ikke let.

Hun maa have været klar over, at Kong Hans ikke var til Sinds at give Afkald paa nogen Ret, og at en Aftale paa nærværende Tidspunkt mellem hende og Raaderne derfor meget hurtigt kunde blive kuldkastet, i det Øjeblik Kongen fik Stunder til selv at sysselsætte sig med Sagen. Hun mærkede ogsaa den afgjorte Ulyst til at begynde en virkelig Realitetsforhandling, som Raaderne lagde for Dagen — f. Eks. naar de stillede det urimelige Spørgsmaal, hvad der vilde ske, hvis Frederik valgtes baade til Landenes Hertug og til Danmarks Konge. Hun kunde kraftigt nok forsikre, at et saadant Dobbeltvalg af ham var udelukket, hun kunde stærkt nok betone, at hun som Frederiks Formynderseke var villig til at bekræfte baade Privilegier og Gældsforpligtelser, medens det helt og aldeles maatte blive Kong Hans's egen Sag, hvorledes han vilde stille sig til disse tungtvejende Spørgsmaal, i Tilfælde af at man valgte ham til Hertug — tilbage stod dog det Spørgsmaal, som hun ikke var i Stand til at svare paa: vilde det være muligt at opretholde Freden, hvis man uden videre gik hen og valgte Frederik til Hertug?

Derfor endte Forhandlingerne uden Resultat, og nye Drøftelser, som op imod Aarets Slutning blev indledede i Rendsborg, førte ikke videre. Det var den selvsamme Tovtrækning om igen — kun kastedes et og andet perifert Spørgsmaal ind i Diskussionen. Saaledes fremsatte man nu til Dronningens Overraskelse Klager over, at Kong Christiern ved visse Lejligheder havde tilsidesat Landenes Friheder — og hun maatte højtideligt forsikre, at noget saadant ikke skulde blive

gentaget, hvis Frederik blev valgt. Ligeledes fremdrog man Sagen med Henning Pogwisch. Kunde den ikke bringes ud af Verden? Jo, svarede Dronningen, hverken hun eller hendes salig Herre havde nægtet ham hans Ret, og det var hans egen Skyld, at et Forlig ikke allerede var kommet i Stand. Hvis han vendte tilbage til Landene og søgte Retten dèr, kunde man sikkert regne med en Afslutning paa Striden. Men alt dette vedrørte jo dog til syvende og sidst kun meget lidt det eneste Spørgsmaal, som in-

teresserede Dronningen, og omsider brast hendes Taalmodighed. Hun frabad sig bestemt yderligere Forhandlinger og æskede et klart Svar af Raaderne. Vilde de love at vælge Frederik? Foretrak de at vælge Kong Hans? Eller fandt de det maaske klogest at kaare begge Brødrene tilsammen? Fik hun ikke nu et hurtigt Svar, maatte hun ende Sagen, som hun kunde bedst (*desse dinge mochten geendiget werden in kort, geschege dem so nicht, moten wy den dingen eyn ende geuen, als wy best konnen*).

Det viste sig naturligvis at være et Slag i Luften. Raaderne formanede hende kun til at vise yderligere Taalmodighed og forsikrede, at de i en saa alvorlig Sag ikke kunde træffe nogen Beslutning paa egen Haand, men at de maatte forhandle med hele det øvrige Ridderskab først, og naar dette var sket, skulde hun faa Udfaldet at vide. Sagen var den simple, at den virkelige Styrkeprøve ikke skulde udkæmpes mellem Dronningen og Raaderne. Den skulde udkæmpes mellem Raaderne og Kong Hans. Inden disse to Parter mødtes, kunde der overhovedet ikke komme til at foreligge noget Resultat.

Ved Fastetid det følgende Aar fandt Kongen imidlertid selv Lejlighed til at rejse over til Hertugdømmerne. Han havde med Mod-



Fig. 94. Den udvalgte Kong Hans's Segl.

Omskriften lyder: So iohānis · dei · grā · ad · regnū · dat' · swec · nōrwe! · elefi · regis dūc sleswicēn cōitis holsatis stormare oldēbor et dēmehorst. <sup>1</sup>/<sub>1</sub>.  
Brugt 1476—83. Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

vilje hørt om Raadernes Pukken paa den frie Valgret, som Privilegierne havde skænket Landene, og han var besluttet paa at sørge for, at de arveretlige Synspunkter ikke blev ladet ude af Betragtning, naar Afgørelsen faldt. Dronningen havde indkaldt en Landdag til den 26. Marts, og paa Kobjerget ved Kiel mødtes Kongen, ledsaget af flere danske Rigsraader, med sin Moder, Hertugdømmernes Raader og Udsendinge fra Lybæk og Hamborg. Det blev dog ikke til mere end en indbyrdes Orientering. Endnu var der for meget, der skilte Parterne fra hinanden. Men da man i Sommerens Løb havde faaet Vished for, at det stadig vilde trække ud med det endelige Kongevalg, besluttede man at faa afgjort Spørgsmaalet om Hyldingen i Hertugdømmerne.

Saa drog Hans og en Del Rigsraadsmedlemmer atter i November Maaned over til Holsten, hvor man paa en nyindkaldt Landdag i Kiel begyndte de afgørende Forhandlinger, og hvor de forskellige Anskuelser aabenbart blev fremført med stor Skarphed. Kongen gik endog saa vidt, at han helt benægtede Landenes Valgfrihed. For Holstens Vedkommende, sagde han, vilde en saadan Valgfrihed være i Strid med gældende Ret inden for tyske Fyrstehuse, og hvad Slesvig angik, havde Valg-Privilegierne i de berømte Breve fra 1460 overhovedet ingen Retsgyldighed, fordi det danske Rigsraad ikke havde givet sit Samtykke til dem. Hans fyrstelige Arveret maatte være Udgangspunktet for Ordningen. Lige saa ubetinget hævdede Raaderne den Valgfrihed, de havde tilkæmpet sig, og som de ikke kunde opgive uden at lide et vidtrækkende politisk Nederlag; men det laa alligevel ikke i deres Plan at lade det komme til et aabent Brud med Kong Hans. Først og sidst maatte Freden opretholdes. Naar begge Parter tog de nødvendige Forbehold, skulde man vel kunne naa til en Overenskomst, der i sig selv intet foregreb med Hensyn til fremtidige Valg, og som i hvert Fald traf en foreløbig Ordning.

Man standsede da efter to Ugers Forhandlinger ved en Tanke, som allerede havde været berørt Aaret forud under Dronningens Drøftelser med Ridderskabets Repræsentanter: at man kunde vælge Hans og Frederik til Sam-Hertuger. Det vilde ganske vist forudsætte en Deling af Hertugdømmerne, naar Frederik blev myndig; men de Fordele, som opnaaedes i Øjeblikket, var indlysende: Valgfriheden blev formelt anerkendt, Kongens arveretlige Opfattelse i Realiteten ligeledes, og Dronningen fik sit hede Ønske opfyldt om at se Frederik vel forsørgt i Landene. Med dette Kompromis som Resultat af Forhandlingerne mødtes man den 9.-12. December 1482 ved Levensau, der Nord for Kiel danner Grænsen mellem de to Hertugdømmer, og her modtog Hans paa egne og Broderens Vegne Valget, „ikke som Konger af ovennævnte [nordiske] Riger, men som Hertuger af de foranskrevne Lande“,

samtidig med at han bekræftede de tidligere givne Privilegier. To Dage senere opnaaede Nordfriserne paa Nordstrand, i Ejdersted og ved Husum en Stadfæstelse af deres særlige Friheder. Den endelige Hylding fandt først Sted Aaret efter (29. Decbr. 1483) ved Levensau.

Det gjaldt nu om, at Kongen og hans Moder kunde arbejde sammen paa de Opgaver, som Hertugdømmernes Administration og Gældens Afvikling stillede dem. Endnu sad Dronningen jo inde med hele Sønderjylland som brugeligt Pant, og Kongens nordiske Politik gjorde det nødvendigt, at adskillige Beslutninger maatte træffes — eller dog tilrettelægges — af hende alene.

Dette gjaldt vel i første Række de økonomiske Dispositioner. Penge skulde skaffes, for at Panter kunde indløses og retmæssige Krav honoreres. I Foraaret 1483 var Dronningen, hjulpet af Domprovst Enewald Souenbroder, paa Kongens Vegne sysselsat med at undersøge Muligheden af Skattepaalæg, som skulde tjene til dette Formaal, og da Kong Hans endelig den 18. Maj og 20. Juli var blevet kronet, henholdsvis i Danmark og i Norge, kom han over til Flensborg, hvor han i November Maaned sammenkaldte en Landdag og fremsatte Forslag om Optrækning af en større Bede. Den 25. November gik Landdagen med til at lade udskrive en Skat paa to Gylden af hver Plov — kun Nordfriserne maatte skatte efter særlige Regler, saa de mest velstaaende iblandt dem udredede det dobbelte Beløb. Derved var det gjort muligt, at Kong Christierns Kautionsister kunde faa en ikke ringe Del af deres udestaaende Fordringer dækket, og der var under de herskende Forhold intet mærkeligt i, at det til Slut blev Adelens egne Bønder, som maatte lægge Ryg til.

Men for øvrigt ved vi ikke noget nærmere om, hvorledes Gælden blev betalt. Vi ved, at man i 1488 naaede til et Forlig med Pogwischerne, hvorved Hr. Hennings Sønner — selv var han død i 1481 — fik hele deres Arvegods tilbage og yderligere Breve paa 25.800 Mk., mod at de til Gengæld opgav alle Krav paa Hertugerne. Saaledes blev Tønder lovligt indløst. Vi ved ogsaa, at det ved regelmæssige Afdrag lykkedes at indløse Flensborg, saa der kunde udstedes Generalkvittering den 17. Januar 1487, Aaret før det var forudsat i Overenskomsten. Men det er umuligt at sige, hvor meget der i disse Aar blev ordnet af Dronningen, og hvor meget der blev afviklet ved Kongens egne Foranstaltninger. Alt synes at tale for, at de troligt har støttet hinanden, og man kan



Fig. 95. Enewald Souenbroders Segl.  
<sup>1</sup>/<sub>1</sub>. Brugt 1481—94.  
 Hoffmann: S.-H. Siegel des Mittelalters II. 1 (1933).

ligeledes gaa ud fra, at de har haft en særdeles dygtig Hjælper i Enewald Souenbroder (Fig. 95), der havde været virksom allerede i Kong Christierns Kancelli, og som siden paa mange Maader havde staaet Dronning Dorothea bi.

Det var da ogsaa denne Mand, som var blevet udset til at være Hertug Frederiks Opdrager. I Breve til ham kalder Hertugen ham „vor gode, trofaste Tugtemester“. Imidlertid har man intet Vidnesbyrd om, at hans nære Tilknytning til den unge Fyrstesøn skulde have bragt ham i et skævt Forhold til Kong Hans, og da hans Valg til Biskop i 1488 blev et alvorligt Stridsspørgsmaal mellem Slesvig Domkapitel og Kurien, støttedes han kraftigt af baade Kongen og Hertugen.

Alligevel er der i disse Aar vokset en Bitterhed frem i Hertug Frederiks Sind mod hans ældre Broder. Desværre hører vi intet sikkert om, hvad der kan have givet Anledning til den; thi de Anklager, som Hertug Frederik langt senere rejste, og som han lod forfægte i en Række Stridsskrifter, er i væsentlige Henseender ubegrundede. Det er vistnok rigtigt, at Kong Hans skaffede ham et Kanonikat i Köln, og Meningen dermed maa utvivlsomt have været, at Hertugen skulde ledes ind paa den kirkelige Vej, saa han — naar Tid kom — kunde forsørges med et Prælatur, og Delingen af Hertugdømmerne derved blive undgaaet. Denne Tanke gennemførtes imidlertid ikke. Frederik skal selv have sat sig imod den, og han har — saa vidt vi ved — levet disse sine Drengenaar paa Gottorp sammen med jævnaldrende Kammerater af det slesvig-holstenske Ridderskab. Det var den Kreds, han alle Dage følte sig stærkest knyttet til, og det er vel ogsaa den, som hos ham har vakt en Følelse af, at hans kongelige Broder ikke havde undt ham fuld Ret, da han som mindreaarig maatte finde sig i de Vilkaar, der blev budt ham.

Ved Hyldingen havde Kong Hans overtaget Formynderskabet for ham, og ligesom Dronning Dorothea paa dette Punkt var traadt tilbage, maa hun ogsaa ret hurtigt have opgivet sin Panteret til Sønderjylland. Man har antaget, at denne Opgivelse er sket frivilligt og vederlagsfrit, siden man ikke hører det mindste derom i Tidens Aktstykker. Det har været som et Arveforskud, hun gav Børnene, og det er vel ogsaa den rimeligste Forklaring. Da Hertug Frederiks Myndighedsalder nærmede sig, var det i hvert Fald kun Kongen og Hertugen, der skulde have deres indbyrdes Forhold ordnede. Dronning Dorothea havde øjensynligt paa dette Tidspunkt ingen Panterettigheder at gøre gældende ud over den, hun besad i Rendsborg, Sønderborg og Nørborg.

Da Hertug Frederik (Fig. 93) fyldte 18 Aar den 7. Oktbr. 1489 maatte man begynde at forberede den kommende Deling af Landene. At det trak ud med de endelige Aftaler, kan ikke undre. Det var natur-



ligt, at Kongen kun meget ugerne gik med til at gennemføre, hvad Samhyldingen havde nødvendiggjort, og at Hertugen paa sin Side i størst mulig Udstrækning søgte at drage Fordel af den Situation, der forelaa. Det giver utvivlsomt et fejlagtigt Indtryk af de førte Forhandlinger, naar Frederik senere paastod, at hans Ungdom og Mangel paa Erfaring var blevet udnyttet af Kongen, og at han til sidst havde holdt sig skjult i sit Sengekammer tre Dage i Træk for at undgaa at give sin Tilslutning til de trufne Dispositioner. Men voldte Brødrenes indbyrdes Forhold Vanskeligheder, saa lettedes Delingen selvfølgelig heller ikke ved Ridderskabets Forsøg paa at redde Princippet om Landenes Udelelighed frelst igennem deres Sønderlemmelse. Sammenkoblingen af to saa uensartede Elementer som Sønderjylland og Holsten skyldtes imidlertid kun Hensyntagen til de snævraste Ridderskabsinteresser, og i nogen Grad kunde disse siges vedvarende at blive respekteret, naar adeligt og kirkeligt Gods holdtes til Fyrsternes fælles Haand. Det var en Løsning, hvis Skavanker var iøjnefaldende. Selv om man ser helt bort fra det nationalt urimelige i en saadan Ordning — og ingen kan med Rette kræve, at man i det 15. Aarhundrede skulde tillægge Betragtninger af denne Art nogen Vægt — maatte Erfaringen dog vise, at et Fællesstyre var egnet til at fremkalde Kompetencestridigheder og Partidannelser, som til syvende og sidst vilde vise sig at rumme en alvorlig Fare for selve de Interesser, der ønskedes varetaget. Alligevel var der ingen anden Vej frem. Da man tilstrækkeligt længe havde drøftet Delings-spørgsmaalets Enkeltheder, og Frederik om et Par Maaneder skulde fylde 19 Aar, naaede man omsider til en Overenskomst, der besegledes paa Gottorp den 10. Aug. 1490 af Kong Hans, Hertug Frederik, Dronning Dorothea og elleve Medlemmer af Ridderskabet.

Man delte ved dette Brev saavel Sønderjylland som Holsten i to Parter, efter Hovedslottene kaldet den gottorpske og den segebergske Del. Til den førstnævnte hørte i Sønderjylland det egentlige Sydslesvig med Gottorp (og Slesvig), Ekernförde, Kampen, Tielenborg (med Stapelholm), samt — i Angel — Runtoft Len. Hertil kom i Midtslesvig Lundtoft Herred og Tønder, i Nordslesvig Haderslev. Til den segebergske Del lagdes i Sydslesvig Nordstrand, i Midtslesvig Flensborg, det forbrudte Rixtorpske Gods (S. 186), Sønderborg, Nørborg og Ærø, i Nordslesvig Aabenraa — desuden den til Hertugdømmerne hørende tyske Ø Femern med Glamбек Slot. For Holstens Vedkommende blev Delingen i væsentlige Henseender en Genoplivelse af de gamle Skel, der havde været trukket mellem de schauenborg-rendsborgske og de schauenborg-plönske Besiddelser. Hver Part for sig omfattede alle Slotte, Byer, Sogne og Herreder, som laa til de nævnte Len, og Overdragelsen skete med alle fyrstelige Rettigheder, Herligheder og Friheder, som var

knyttet til Landene. Hvad Klostrene i Hertugdømmerne angaar, faldt de ikke ind under selve Delingen; men af Hensyn til den fyrstelige Gæsteri- og Jagtret var det nødvendigt, at man ogsaa paa dette Punkt traf en bestemt Ordning, saa enhver vidste, hvad der tilkom ham. Derfor enedes man om at fordele disse Rettigheder, saa de — hvad Sønderjylland vedrører — for Rydklosters Vedkommende tilfaldt den segebergske Parttager, for Løgumklosters den gottorpske. Som den yngste af Brødrene fik Hertug Frederik Lov til at vælge sin Part. Det blev Gottorp. Men Kong Hans indrømmede ham „af særlig broderlig Kærlighed og Venskab“ Adgang til i Stedet at overtage Segeberg, hvis han inden Udløbet af fire Aar fremsatte Ønske derom.

Ved denne Deling havde man tilstræbt, at Pantegæld og Indtægter fordeltes nogenlunde ligeligt. Man kan dog ikke paastaa, at Hensigten var naaet. I den segebergske Part var Pantegælden betydeligt mindre end i den gottorpske; men det blev aftalt, at Forskellen skulde udlignes mellem Kongen og Hertugen, idet Kongen skulde udbetale Halvdelen af denne Difference til sin Broder, naar han efter Dronning Dorothea havde modtaget Rendsborg, Sønderborg og Nørborg. Indtil denne Overdragelse havde fundet Sted, og Kongens Indtægter derved var blevet forhøjede, var Hertug Frederik pligtig til aarlig at yde ham en Rente paa 1700 Mark. Endelig enedes man (7. Septbr.) om en ligelig Overtagelse af den løse Gæld.

Man kan næppe paastaa, at Delingen i sig selv betød et afgørende Brud paa Løfterne fra 1460, og Samtiden har da heller ikke opfattet Sagen saaledes. Desuden indeholdt Brevet en Række Bestemmelser, der sikrede Ridderskabet den Samhørighed under fælles Hætte, som var saa væsentligt et Element i dets Politik.

Det fastsloges nemlig, at Bisper, Raader, Ridderskab og gode Mænd i Landene skulde være lige forpligtede over for begge Fyrster. Tildelingen af verdslige Len maatte ganske vist ske ved den af dem, som i det paagældende Øjeblik opholdt sig i Landene, men Lenseden skulde altid aflægges til dem begge i Forening, og de havde begge Krav paa den samme tro Tjeneste. Hvad de kirkelige Len angik, skulde Fyrsterne Aar for Aar skiftes til at uddele dem, idet man dog herfra undtog Provstierne i Hamborg og Slesvig, som kun bortskændedes ved Dødsfald, men for hvis Vedkommende Fyrsterne ligeledes vekselvis fik Ret til at raade, og det bestemtes yderligere, at Kong Hans var den, som først skulde kunne gøre Brug af denne sin Ret.

Dernæst fastsloges det, at almindelige Landbeder skulde udskrives af begge Fyrster i Fællesskab og deles ligeligt imellem dem, at alle Krav paa Hamborg og Ditmarsken skulde komme dem i lige Grad til gode, og at det samme gjaldt Indløsningen af Trøjborg, „hvis denne med

Rette hørte Hertugdømmet til“ (*efft de myt rechte in dat hertogdoem to Sleszwijg gehoret*) — et Udtryk for, at man endnu ikke fra alle Sider havde slaaet sig til Taals med Borgens Henlæggelse under Ribe Bispestol og Viborg Landsret (S. 56). Man tog Forbehold med Hensyn til mulige Unøjagtigheder ved Opgørelsen af Pantsummerne — saadanne Fejl maatte ikke regnes nogen af Fyrsterne hverken til Gavn eller til Skade — og man erklærede sluttelig, at ingen, som øvede Forbrydelse eller Udaad i den ene Part af Landene, maatte finde Værn i den anden.

Set fra Ridderskabets Synspunkt havde man altsaa trods Delingen opnaaet det meget væsentlige, at man vedvarende kun var bundet til eet Herskab: de i alle lensretlige og skattemæssige Spørgsmaal i Fællesskab optrædende Sam-Hertuger. Teoretisk set var Hertugdømmernes Udelelighed naaet frelst i Havn. Men paa et andet og ikke mindre væsentligt Punkt havde Ridderskabet maatte give Køb. I Delingsbrevet fandtes der ikke den allermindste Antydning af, at de to Fyrsters Rettigheder beroede paa Valgprivilegierne af 1460. Tværtimod, det understregedes stærkt, at de hver for sig overtog deres Part af Landene som retmæssig Arv. De havde delt dem „*alsze hertoghen unde arffbarenn herenn der sulue lande*“, og hvad der var tillagt den enkelte, skulde „*so erfflijk to ewigen tijden*“ blive „*thosammende unde by eyinander*“ hos ham og hans Æt. For Ridderskabet havde det kort og godt vist sig at være en Politik over Evne at ville hævde den frie Valgret, saaledes som det danske Rigsraad havde vundet den i Kongeriget. Ridderskabet var ifølge sin holstenske Oprindelse bundet til tysk Tradition og dermed til den privatretlige Opfattelse af Fyrstendømmet, som var herskende i Tyskland. Det kunde selvfølgelig have brudt Traditionen ved at udelukke en af Brødrene fra Landene; men i saa Fald havde det vigtigste af alt været sat paa Spil: Freden. Den Risiko vilde man ikke løbe. Derfor kapitulerede man i Virkligheden under Forhandlingerne i 1482, og derfor besøglede de elleve Ridderskabsmedlemmer Delingsbrevet i 1490, skønt det reelt maatte føre til en Skrinlæggelse af Valgprivilegierne fra 1460.

Dagen efter at Delingen var fuldbyrdet, udstedte Kongen og Hertugen i Fællesskab et Brev, i hvilket de hver for sig forpligtede sig til ikke at slutte noget som helst Forbund med fremmede Fyrster eller Stæder uden efter indbyrdes Aftale, og samtidig lovede Dronningen og Hertugen i et andet Aktstykke, at de, hvis Kong Hans døde, vilde gøre alt for at sikre hans Arvinger en stadig Besiddelse af den Landepart, som ved Delingen var tilfaldet Kongen (*to ewigen tyden erfflich darby to bliuende helpen wyllen*) ligesom Kongen for sit eget Vedkommende tilsvor Hertugens Arvinger loyal Støtte, hvis Skæbnen vilde, at han skulde overleve sin yngre Broder. Og som et Bevis paa sin oprigtige Kærlighed lod han paa Dronningens Forbøn den 11. August Nord-

strand udskilles fra den segebergske Del og lagde den til den gottorpske, saa Hertug Frederik derved fik samlet næsten hele det nordfrisiske Omraade under sig. Forholdet imellem Brødrene har da udadtil paa dette Tidspunkt tilsyneladende været godt, og et Indtryk af den samme Fordragelighed giver et Brev, som Hertugen den 5. (eller 6.) September udstedte paa Sønderborg Slot, og hvori han uden Forbehold af nogen Art gav sin kongelige Broder Generalkvittering for vel aflagt Regnskab over alle Oppebørsler, som Hans havde modtaget paa Broderens Vegne, medens denne endnu var umyndig.

#### 5. VOKSENDE SPÆNDING MELLEML KONG HANS OG HERTUG FREDERIK. TOGET MOD DITMARSKEN 1500. STRIDEN MED LYBÆK OG HERTUGDØMMERNES NEUTRALITET 1502-12.

Længe varede det ikke, før der mærkedes en stærk Bitterhed hos Hertug Frederik, og Dronning Dorothea gjorde vistnok intet for at dæmpe den. Den trufne Ordning bar i hendes Øjne slet og ret Præg af at være en Nødhjælp, fordi den ideelle Løsning — begge Hertugdømmer ubeskaaret i Frederiks Haand — ikke havde kunnet gennemføres. Men hvem andre end Kong Hans kunde til syvende og sidst gøres ansvarlig derfor? Havde ikke han paa Broderens Bekostning fastholdt sine Arvekrav paa Landene, vilde Ridderskabet sikkert havde valgt Frederik til Ene-Hertug. Efter den nu fuldbyrdede Deling maatte en saadan Tanke skrinlægges for alle Tider.

Det fremvoksende Uvenskab mellem Brødrene gav sig i Løbet af 1490-erne mange forskellige Udslag. Hertugen understregede demonstrativt, at han var „*erffgenamen to Norwegen*“, han forlangte Land og Len i Danmark, og han var næppe uden direkte Ansvar for, at Ridderskabet i 1496 afviste Kongens Krav om, at man skulde hylde hans unge Søn Christiern som hans Efterfølger i Hertugdømmerne. Bedre blev Forholdet ikke, da Dronning Dorothea døde (25. November 1495), selv om Arvedelingen efter hende gik nogenlunde lempeligt, de tidligere trufne Bestemmelser (se S. 200) opfyldtes, og Hertugen erklærede Kongen „*quid vor alle furder tosprake*“. Hertug Frederik maatte i egen Interesse være yderst forsigtig, indtil Aarene havde givet ham større Autoritet, og den gensidige Tillidsfuldhed mellem ham og Ridderskabet var blevet fast underbygget. Hans og Kongens økonomiske Politik fulgte da ogsaa i store Træk de samme Baner, kun var Hertugen langt den ivrigste efter at skaffe sig Gældsposter fra Halsen, saa han kunde komme til at staa frit over for den Kreds af Adelen, der endnu havde Penge til gode fra



*Fig. 96. Senmiddelalderlig Søjlebase fra Tørning Slot.  
la Cour fot. (1935).*

Kong Christierns Dage. I Begyndelsen af 1496 udbetalte han det aller-  
meste af den løse Gæld, som ved Delingen var paalignet ham, og lige-  
ledes søgte han at komme ud af Forpligtelser, som han havde paadraget  
sig sammen med Broderen. Samtidig øgede han ved Køb sine Ejendomme.  
Bl. a. skaffede han sig i 1497–98 for 5000 Mk. l. Abel Ahlefeldts Søster-  
lod i det store midtslesvigske Gods Søgaard, hvilket imidlertid bragte  
ham i en ubehagelig Konflikt med hendes alt andet end fredsommelige  
Brødre Benedikt og Jørgen Ahlefeldt. De gjorde begge kraftig Indsigelse  
imod dette hertugelige Indhug i deres fædrene Ejendom, den gode  
Fru Abel fortrød sit Salg, og Kong Hans maatte fælde Dom i Sagen,  
før Hertugen kunde beholde, hvad han – som den forsigtige Mand,  
han var – allerede havde betalt.

Anderledes gik hans kongelige Broder til Værks. De bevarede Breve  
tyder i hvert Fald ikke paa, at gamle Gældsforpligtelser fra Faderens  
Tid i nævneværdig Grad har trykket ham, saa han har søgt at faa dem  
ud af Verden. Derimod skaffede han sig stærkt forøget Indflydelse i  
det nordligste Slesvig ved et betydningsfuldt Mageskifte, som fuldbyrde-  
des i 1494. For Haseldorf i Holsten og 102.000 Mk. l. overtog han Hans  
Ahlefeldts vældige Besiddelse Tørning (Fig. 21 og 96), hvortil baade  
Gram, Kalvslund, Frøs og Hviding Herreder hørte, et Omraade, der  
strakte sig helt fra Genner Bugt i Øst til Kongeaaens Udløb i Vest, og  
som laa inden for Hertugens Part af Sønderjylland. Samtidig solgte han



Fig. 97. Hans Ahlefeldts Segl.  
Omskriften lyder: S × hans  
× vā anevelt × s. 1/1. Brugt  
1400. Thiset: Danske ad-  
lige Sigiller (1905).

Gelting i Flensborg Len og et godt Aars Tid senere Kaden i Holsten til Hans Ahlefeldt. Ved mindre Ejendoms køb afrundede han de Besiddelser, han nu havde skaffet sig i Hertugdømmets gottorpske Del — sikkert ikke til Afspænding af Broderens Uvilje imod ham.

Der var dog i Slutningen af 1490'erne et politisk Spørgsmaal, som maatte interessere dem begge i samme Grad, og som derfor var egnet til at afværge Faren ved den indbyrdes Splid imellem dem. Det var Spørgsmaalet Ditmarsken. Kong Christiern havde efterladt det uløst (S. 186). Ved Delingen i 1490 havde Brødrene i Fællesskab overtaget Kravet paa Landskabet, og skulde dette Krav gennemføres, vilde de i det mindste være henvist til enig Optræden. Det kunde blive vanskelig nok endda.

Anledningen til at faa Sagen rejst kom fra den lille Ø Helgoland, hvor der fandt et stærkt voksende Sildefiskeri Sted, og hvor Købmænd fra Bremen, Stade og Hamborg derfor havde opslaaet baade Boder og Pakhuse. Øen var imidlertid lagt ind under Hertugdømmet Sønderjylland, og Hertug Frederik krævede nu Told af disse fremmede Gæster. Den nægtede de at betale, fra begge Sider gik man over til at anvende Vold, og Ditmarskerne stillede sig Side om Side med Stæderne. Saa genoptog Kongen og Hertugen i Fællesskab de gamle Planer om Landskabets Indlemmelse i Holsten, og dermed brød Striden ud i lys Lue. I 1498 fangede Hertug Frederiks Staller Jens Nichelson 130 Ditmarskere foruden en halv Snes af Stædernes Svende. Svaret derpaa blev et Indfald i Ejdersted, og i de følgende Maaneder maatte Bønderne paa begge Sider af Ejderen holde Kystvagter for at afværge gensidige Plyndringer.

Dette var Forspillet til Kongens og Hertugens pompøse, men totalt mislykkede Fællesangreb paa Ditmarsken i Aaret 1500, det, som førte til det ødelæggende Nederlag ved Hemmingstedt den 17. Februar. Sjældent har et tabt Slag gjort et dybere Indtryk. Blomsten af den holstenske Adel var ofret, Herskeren over tre Kongeriger var slaet jammerligt paa Flugt af en Skare Bønder, og det danske Riges ældgamle Klenodie, selve det himmelfaldne Dannebrog, gemtes nu i Wöhrden Kirke som et Tegn paa vor bitre Ydmygelse.

Det er overvejende til det holstenske Ridderskabs Rækker, Traditionen har knyttet sine Fortællinger og Sagn. Saadan maatte det være. Sammenlignet med Antallet af holstenske Adelsmænd, som lod deres Liv i denne Kamp, var de danske kun faa, og det er et trist Vidnesbyrd om



*Fig. 98. Tielen, set fra Ejderdiget ca. 100 m NV. for Tielenborg.  
J. Jørgensen, Slesvig, fot. (1935).*

Udviklingen i de forudgaaende Slægtled, at Sønderjylland i Tabslisterne saa at sige kun repræsenteres af Mænd, hvis Æt netop ikke var sønderjydsk, men holstensk.

Og alligevel har vi Lov til at paastaa, at mangfoldige Sønderjyder maa have blødt her ved Hemmingstedt. Vi ved, at der havde fundet Udskrivninger Sted baade i Hertugdømmets Len og i dets Byer — i Flensborg saaledes en Styrke paa 200 Mand, som rigtignok, inden den var formeret, blev nedsat til 150 Mand. Blandt de faldne træffer vi adskillige med danske eller frisiske Navne. At de sidstnævnte har hørt hjemme i Sønderjylland, er jo givet, men om ikke faa af de øvrige gælder vist det samme. Sikkert stedfæstede er Ejderstedfogeden Boye Tetens og hans Broder, Nordstrandsfogeden Volquart Tetens. Hertil kommer som nævnt en lang Række adelige, hvis Ætter ikke var af sønderjydsk Rod, men som ejede Godser deroppe, boede der, maaske virkede i offentlige Ombud. Der var f. Eks. Ahlefeldter fra Søgaard, Gelting, Maaslev, Nør, Borghorst, Deutsch Lindau, Bossee og Sakstorf. Der var Rantzauer fra Karlsvraa og Bülk, Pogwischer fra Grønholt og Warleberg, Sehesteder fra Sehested, Buckhagen og Kohøvede, medens Medlemmer af andre Ætter kom fra Vindeby (Brockdorf), Nybøl, (van Hagen), Dä-

nisch Lindau (Rathlou), Gram (Reventlou), Røst (Rumohr) og Runtoft (v. d. Wisch). Blandt de bedst kendte var Henrik Blome, der ejede Deutsch Nienhof, og som var Hertug Frederiks Høvedsmand paa Got-torp. I Eftertidens Øjne stod alligevel Hans Ahlefeldt (Fig. 97), Tørnings tidligere Ejer, som den djærveste. Han havde fraraadet den meningsløse Fremrykning mod Hemmingstedt, som baade Vejr og Vej talte imod; men da Fyrsterne ikke tog Hensyn dertil, viste han, at han ikke havde holdt igen af Fejghed. Som Høvedsmand paa Segeberg havde han den Ære at føre Rigets Hovedbanner, og Traditionen fortalte med Stolthed om hans heroiske Kamp: svøbt i Dannebrog segnede han, fulgt i Døden af sine seks Væbnere.

For Fyrsternes Vedkommende havde Nederlaget været saa stort, at de ikke med virkeligt Haab kunde tænke paa en Genoptagelse af Kampen. Kong Hans truede nok dermed og lod udgaa Breve om, at nyt Mandskab skulde gøre sig rede; men Hertug Frederik holdt igen. Øjeblikket var ikke inde til at risikere endnu voldsommere Tab. Forholdet til Stæderne laa heller ikke saa klart, som man kunde ønske det. Og dog var man henvist til ved deres Hjælp at opnaa en Forhandling med Ditmarskerne.

Disse var imidlertid alt andet end tilbøjelige til at nedlægge Vaabnene. Nu, da deres Landskab var rensat for Fjender, havde de et gammelt og kært Regnskab at gøre op med forskellige af deres Naboer, først og fremmest med de altid stridbare Nordfrisere i Sønderjylland. Ved Faste-tid gik Ditmarskerne da over Ejderen og begyndte at plyndre paa Stapelholm og i Erfde. Det sidstnævnte Sted afbrændte de den lille Flække Tielen (Fig. 98), som laa noget østligere end den nuværende Landsby af samme Navn, og derefter begyndte de et voldsomt Angreb paa selve Tielen borg, der rejste sig velbeskyttet paa en Holm i Ejderen, forbundet med Flækken ved en Træbro. Efter tre Dages Forløb fik Ditmarskerne Borgen i deres Magt (5. April), og deres gamle Had fik nu fuld Udløsning: de brød den ned til Grunden. Med Affald og Jord fyldte de Ejderløbet Syd om den, og Folkene fra Hennstedt, som havde indlagt sig særlig Fortjeneste ved Erobringen, fik overladt baade Tomt og Jorder. Det var omtrent den Strækning, der i vore Dage kaldes Tielenhemme.

Endnu i Maj Maaned var Ditmarskerne paa Krigstien — denne Gang nede i Wilster Marsk, hvor de for øvrigt ikke havde Heldet med sig. Men da var Fyrsterne parate til Forlig, og med Lybæk, Lyneborg og Hamborg som Mæglere enedes man den 15. Maj om en Slags Vaabenhvile. Den endelige Afgørelse af alle Stridsspørgsmaalene skulde ud paa Efteraaret afgøres ved Voldgift. Nogen Kendelse kom dog aldrig til at foreligge. Kong Hans's hele Opmærksomhed var nu bundet af den nordiske Politik, og det maatte overlades til Hertug Frederik at komme



overens med Stæderne. Det skete ved forskellige Aftaler, som hver for sig betød en væsentlig Indrømmelse paa det Punkt, der var Oprindelsen til Striden: Helgoland. Det militære Nederlag var i ikke ringe Grad fulgt af et tilsvarende politisk.

Alvorligst var det, at netop Kong Hans's nordiske Politik blev medvirkende til at fjerne Brødrene endnu mere fra hinanden. Hans Kamp for at genvinde Magten i Sverige, der var gaet tabt straks efter Katastrofen i Ditmarsken, bragte nemlig Danmark i aaben Konflikt med Lybæk, og i denne Strid ønskede Hertug Frederik paa ingen Maade at have mindste Lod eller Del. Den kunde i sig selv rumme en betydelig Fare for Hertugdømmerne, som i bedste Fald vilde se deres Handel hemmet, og Hertugens Synspunkter faldt paa det nøjeste sammen med Ridderskabets. Det og han dannede i Fællesskab en Front imod al Indblanding i den danske eller dansk-nordiske Politik, og de Spørgsmaal, som derved rullede op, maatte nødvendigvis faa vidtrækkende Betydning for Fremtiden.

Da Striden med Lybæk for Alvor truede i Efteraaret 1502, søgte Kongen Klarhed over, hvorledes hans Broder vilde stille sig. Hertug Frederiks eneste Interesse var at faa Krigen afværget, og han tilbød derfor at mægle mellem Parterne. Men inden længe var han blevet overbevist om, at Tiden endnu ikke var moden til et Forlig; der skulde i hvert Fald sættes større Kræfter ind, hvis man vilde have Haab om at naa til et Resultat.

Et saadant opnaaedes faktisk det følgende Foraar, da den pavelige Legat, Kardinal Raimund Perauldi, som netop paa den Tid opholdt sig i Nordtyskland, overtog Ledelsen af de dansk-lybske Forhandlinger og den 29. April 1503 fik dem afsluttet ved en Overenskomst. Ogsaa her havde Hertug Frederik været virksom, støttet af flere Ridderskabsmedlemmer, og han og de garanterede sammen med Kongens egne Repræsentanter — Lensmanden paa Segeberg Hans Rantzau Schacks Søn og Bispen i Odense Jens Andersen Beldenak — dels, at Kong Hans vilde ratificere Overenskomsten, dels at Lybæk inden den 17. Januar 1504 skulde faa betalt, baade hvad Byen havde af gamle Gældskrav



Fig. 99. Hertug Frederik.  
Pennetegning efter den liggende Statue paa Gravmælet i Bordesholm Klosterkirke, hugget 1514—18, vistnok af Hans Brüggemann.  
Danmarks Riges Hist. III (1899).

fra Kong Christierns Dage, hvad den kunde kræve i paaløbne Renter, og hvad den nu forlangte i Erstatning for fem lybske Skibe, der var opbragt af de Danske. Blev Pengene ikke rettidigt udbetalt, skulde Hertugen og hans Medlovere møde frem til et „ridderligt Indlager“ i Lybæk, d. v. s. et tvunget Ophold i Staden, indtil Summen var udredet.

Kong Hans godkendte nok Forligsbetingelserne, men han havde i Tide taget udtrykkeligt Forbehold med Hensyn til Erstatningssummen og nægtede derfor pure at betale, da Fristen var udløbet. Efter forgæves at have ventet en Maaned Tid, sendte Lybækkerne saa Brev til Hertug Frederik og de øvrige Kautionister — blandt dem Lensmændene paa Gottorp, Flensborg og Tønder — om indenotte Dage at indfinde sig i Byen „*umme darsuluest eyn ritterlich inleger to holden*“.

Være endnu: da Hertugen og hans Medlovere (kun Jens Andersen var forhindret) var kommet til Stede, stod Lybækkerne i den Grad stejlt paa deres Krav, at Pengene ubetinget maatte skaffes, og det blev saa Hertug Frederik, som kom til at sidde med hele Smerten. Ved at pantsætte Trittau i Holsten til Lybæk for 32.000 Mk. og af sine Medlovere laane 23.810 Mk. lykkedes det ham at udrede det samlede Beløb. Den 3. Maj fik han Kvittering for rigtig Betaling, og den 4. Juni gav han Pant i Slottet og Fogediet Steinburg med hele Kremper og Wilster Marsk samt Sognene Itzehoe og Osterhave som Sikkerhed for de Penge, han havde laant. Det havde i Sandhed været ham en dyr Opgave at fri Hertugdømmerne for de farlige Følger af Broderens Politik.

Hertil kom, at det bragte Offer tilsyneladende havde været forgæves. Forliget affødte hurtigt en Strøm af gensidige Paastande om Overtrædelse af dets Bestemmelser, Fred var altsaa ikke indtraadt, og Faren for Hertugdømmerne var lige nærliggende. Endvidere opstod der atter Stridigheder med Bremen om Sildefiskeriet ved Helgoland, Lybæk og Ditmarsken fornyede deres Forbund paa fire Aar — umiddelbart efter at de sidstnævnte paa en udfordrende Maade havde nægtet at betale den Told, der af Hertugen opkrævedes, bl. a. i Husum, Ejdersted og paa Nordstrand. Ja, han maatte lide den Tort, at et Voldgiftsnævn af Fyrster ud paa Sommeren 1506 frikendte Kong Hans for Pligt til at godtgøre Hertugen de Penge, han havde udbetalt Lybæk. Den Sag, hed det, havde han ordnet paa eget Eventyr.

Endnu mere end før var han da besluttet paa at ville føre sin egen Politik. Han og Ridderskabet lod sig paa ingen Maade friste af Opfordringer, som Kong Hans fremsatte, og som gik ud paa, at de skulde lade Hertugdømmerne inddrage i Ringen omkring Lybæk. De havde hidtil opretholdt Freden. De vilde vedblive dermed. At „*die gedeputerden der lande Slesswïg und Holstein*“ paa Kongens Vegne kunde mægle i Striden, var en Sag for sig. Men det skulde ikke give dem noget Medansvar for dens Forløb.

Saadan sled Tiden sig hen. Der sluttedes en dansk-lybsk Fred i Nykøbing (Falster) den 7. Juli 1507, og den blev brudt omtrent med det samme. Stadig var det Spørgsmaalet om Lybækkernes Ret til at handle paa Sverige, der skilte Parterne. I Begyndelsen af 1509 var det givet, at det trak op til en regulær Krig, og i Oktober samme Aar brød den løs i Hertug Frederiks umiddelbare Naboskab, da Søren Nordby gik i Land ved Hafkrug i Lybæk-Bugten og lod sine hvervede Knægte plyndre det lybske Omraade i Øst-Holsten.

Hermed var der skabt en helt ny Situation. Hertugdømmerne havde faaet Krigen direkte ind paa Livet, og maa-ske regnede Kong Hans med, at hans Broder under disse Omstændigheder vilde blive tvunget til at bryde sin Neutralitet og yde ham den Bistand, han ønskede.

Men i hvert Fald hvilede en saadan Beregning paa en grundig Fejlvurdering af Forholdene. Bag Hertug Frederiks og Ridderskabets hidtidige Holdning havde ikke alene ligget dette, at man an-saa Hertugdømmernes Neutralitet for det fordelagtigste,

*Fig. 100. Kong Hans.*

Bislagsten fra det gamle Københavns Slot, hugget 1503 af Adam van Düren. Nationalmus. fot.



der havde ogsaa ligget en stadig stærkere Vilje til at understrege disse Hertugdømmers Ret til at føre en selvstændig Politik, uafhængig af Kongerigets. Det var gamle Ridderskabstanker, som nu havde faaet forøget Kraft derved, at der atter fandtes en Hertug, som i langt dybere Forstand end den danske Konge følte sin Sag knyttet til, ja identisk med Landenes Interesser.

Hertug Frederik befandt sig i Sommeren og Efteraaret 1509 paa en Maade under dobbelt Ild. Han maatte væge sig imod enhver Mistanke om at ville støtte Kongens Politik, og han maatte samtidig holde igen, naar Lybæk søgte at drage ham over paa Stadens Side. Endnu før Søren Nordbys Landgang i Øst-Holsten havde fundet Sted, samlede Hertugen Ridderskabet ved Levensau (1. Oktober) for at drøfte den spændte Situation, og her besluttede man at skabe et endnu sikrere Grundlag for Neutralitetspolitikken end det hidtilværende. Følgen blev en lang Række Forhandlinger, snart med Kongen, snart med Lybæk. Den første var af nærliggende Grunde utilbøjelig til at godkende Ridderskabets Holdning, men følte sig paa den anden Side ude af Stand til at bryde dets klart udtalte Vilje. Den sidste var ikke interesseret i Udstedelsen af en Neutralitetserklæring, som omfattede ogsaa den kongelige Del af Holsten; thi netop her vilde det være Byen lettest at ramme sin Modstander. Med Hamborgerne og Lyneborgerne som Mæglere nærmede man sig dog Skridt for Skridt det Standpunkt, der var fastlagt ved Levensau. Hertugen sørgede for i denne alvorlige Situation at holde personlig Føling med begge Parter, og heldigvis for ham befandt Kong Hans sig netop i Efteraaret 1509 paa Segeberg, saa de Aftaler, der blev truffet, omgaaende kunde blive stadfæstet af ham. Vi kan i Hovedtrækkene følge Underhandlingerne, indtil de i Reinfeld (12. November) udmundede i en Traktat, som fuldt ud maatte tilfredsstille Hertug Frederik, idet baade den kongelige og den hertugelige Del af Hertugdømmerne erklæredes for neutrale under den herskende Krig, og intet skulde hindre den vante Handel mellem dem og Lybæk. Tre Dage senere godkendte Kong Hans den trufne Aftale.

Det var da denne Hertugens Neutralitetspolitik, som fulgtes i de følgende Maaneder med deres gensidige dansk-lybske Kaperier og Plyndringer langs Østersøens Kyster. Lybæks formelle Krigserklæring til Danmark den 21. April 1510 gjorde ingen Ændring i Forholdet. For Kongens Vedkommende var det en vigtig Opgave at hindre enhver Vareudførsel til Hansestaden, og alle kongelige Udførselsbevillinger indeholdt derfor Bestemmelser om, at Varerne ikke maatte komme Kongens Fjender til gode. I ganske særlig Grad gjaldt det Øksneudførslen fra Kongeriget; men af tilsvarende Betydning var det at paase, at de Kvantum Korn, Huder, Skind, Talg, Smør, Voks, Tjære o. s. v.,

der opkøbtes i Kongeriget af store flensborgske Købmænd som Mikkel Risenberg, Villum Vinberg, Tile Petersen, Tord Jepsen o. a., ikke gik sydpaa, men blev i Hertugdømmet eller sendtes vestover. Man benyttede da ofte Lejligheden til — som en Slags Modydelse — at lade Flensborgkøbmændene sikre Kongeriget Forsyninger af Humle, Salt, Salpeter, Vin og Øl, fordi Krigstilstanden ellers gjorde det vanskeligt at opnaa, hvad der tiltrængtes, og Flensborg nød i disse Maaneder godt af den Fordel, som Neutraliteten hyppigt skænker: at Omsætningen øges, saa længe de andre kæmper.

Utvivlsomt har Hertug Frederik gjort sit yderste for, at ingen af de stridende Parter skulde faa Anledning til at tvivle om Hertugdømmernes Neutralitet, men let var hans Stilling ikke, og allerede i Maj Maaned 1510 klagede Lybæk over Misligholdelse af Aftalerne, hvorfor Byen truede med i Gentagelsestilfælde at angribe den kongelige Del af Slesvig og Holsten. Hertugen underrettede Kongen om Sagen, imødegik Klagens enkelte Punkter og erklærede, at han i eet og alt følte sig bundet af Overenskomstens Bestemmelser, og for at faa Spørgsmaalet fuldt ud klaret besluttede han i Juni Maaned at sammenkalde en Landdag. Kong Hans, som aabenbart følte sig foruroliget ved de lybske Trusler, bad indtrængende Hertugdømmernes Stænder om at afværge eventuelle Angreb og lovede nøje at overholde alle givne Privilegier. Faren drev da over; men alligevel dukkede der stadig nye Uoverensstemmelser op, og Hertug Frederik maatte hver Gang tage Affære. Saaledes fratog i 1510 to af Kongens Tjenere, blandt dem Claus Law, en Købmand Henrik af Køl'n alt hans Gods, da han befandt sig uden for Flensborg. Følgen var kraftige lybske Protester, og Hertugen anstregte sig længe for at faa Sagen ud af Verden, dels — som det hed — af Hensyn til Forliget med Lybæk, dels for den almindelige Landefreds Skyld og dels endelig paa Grund af den udplyndrede Købmands Personlighed; men endnu i Begyndelsen af 1512 var han lige vidt. Ogsaa i et andet Tilfælde havde den ovennævnte Claus Law vist sig noget for tjenstivrig. Han havde i Sommeren 1511 fanget en lybsk Borger Hans Vosse og ført ham til Flensborg. Lybæk klagede, Hertugen krævede — først skriftligt, senere mundtligt — hans Frigivelse, og de kongelige Myndigheder i Flensborg kunde vanskeligt trække Sagen alt for længe ud; alligevel satte en saadan lille Affære naturligvis ondt Blod.

I Efteraaret blev det nødvendigt at forberede en mere omfattende Drøftelse af Situationen. Man havde atter frataget et Par Lybækkere deres Gods, og Gerningsmanden var i det ene Tilfælde den ansete Flensborger Tord Jepsen. Hertug Frederik søgte — efter forudgaaende Forhandling med Flensborg — at godtgøre over for Raadet i Lybæk, at denne Bys Borgere ingenlunde afholdt sig fra at beslaglægge Ejendele,

der tilhørte Hertugdømmernes Indbyggere; men han tilbød alligevel at komme personligt til Stede ved et Møde i Kiel, hvor alle løbende Tvistigheder kunde bilægges. Lybæk, som havde maatte love at stille Kaution, før det af Tord Jepsen nede i Rendsborg beslaglagte Gods frigaves, pressede paa for at faa Mødet i Stand, og Tord Jepsen blev af Hertugen kaldt til Gottorp, saa hans Stilling til Sagen kunde komme paa det rene, inden man gik videre i den. Imidlertid blev Kiel-Mødet, der var berammet til den 5. November, udsat en god halv Snes Dage — sandsynligvis fordi nye Tvistemaal var dukket op. Hansebyen klagede nu over visse Borgere i Ekernförde, over Lensmanden paa Gottorp, Otto Ritzau, og over Kongens Tjener Martin Gans. Da man omsider mødtes, enedes begge Parter om at lade Hertugen og enkelte andre Herrer afgøre den Tord Jepsen'ske Sag ved en Voldgiftskendelse den 18. April 1512; men kort efter Nytaar forlangte Lybækkerne ny Udsættelse, og Hertugen havde efterhaanden den største Møje med at faa den stærkt utaalmodige Flensborgkøbmand til at finde sig i yderligere Forhaling. Antagelig er det dog i April Maaned lykkedes at faa gjort en Ende paa dette Tovtrækkeri — vi ved desværre ikke paa hvilket Grundlag.

Det er ikke til at undres over, at Kong Hans prøvede paa, om disse Smaakonflikter ikke kunde bringe Hertugen til at opgive Neutraliteten og træde aktivt op imod Lybæk. Han fremsatte i 1511 Forslag om, at man skulde besvare Lybæks truende Holdning over for Flensborgerne med at forbyde al Ind- og Udførsel til og fra Hansebyen. Skete dette, vilde Neutraliteten jo have været brudt, og Kongen vilde paa dette Punkt have vundet sit Spil. Men Hertug Frederik var for klog til at lade sig fange. Han henskød Svaret til den Landdag, som i Sommerens Løb skulde holdes i Kiel, og her blev Forslaget selvfølgelig pure afvist, da dets Antagelse saa ganske øjensynligt vilde have tilintetgjort Freden. Der var desuden nu et helt andet Spørgsmaal fremme, som i Hertugens Øjne var af langt større Vigtighed end de fleste flensborgske Ubehageligheder: Stridighederne angaaende Fiskeriet ved og Handelen paa Helgoland syntes at skulle føre til en aaben Krig med Ditmarsken. Hertug Frederik bad Hamborg staa hans Foged bi derude paa Øen, han paalagde alle Indbyggerne paa Vesterhavsoerne og i Horsbøl Herred, som agtede sig til Helgoland, at forsyne sig med Vaaben og Ammunition, saa de kunde medvirke til at standse den ulovlige Trafik, han udrustede i Husum Skibe til Vagttjenesten, og han lod Holstenerne forberede sig paa at forsvare deres Landegrænse. Samtidig forhandlede han, understøttet af Slesvigbispen, med Ditmarskerne, af hvem han krævede Erstatninger udbetalt; men Aaret gik dog til Ende, uden at Freden blev brudt.

Det følgende Foraar fjernede ogsaa den Fare for Hertugdømmerne,



som den dansk-lybske Krig havde rummet. Medens Styrkeforholdet i 1510 snarest havde været til Gunst for Lybækkerne, var Forholdet i ikke ringe Grad ændret, efter at Kong Hans havde foretaget sine store Flaadeudvidelser. Da de lybske Orlogsskibe var lyst hjem i August Maaned, hørte Kampene op, og samtidig stilledes Striden i Sverige, som jo var det egentlige Ophav til Fejden med Hansebyen, af Kongens Svigersøn, Kurfyrst Joachim af Brandenburg, søgte at mægle mellem Parterne. Vejen var tornefuld, og den første Del af Vinteren gik uden Resultat; men i Februar mødtes han i Flensborg med Kong Hans og Lybækkernes Sendemænd, og efter langvarige Forhandlinger aftaltes de Bestemmelser, som senere udformedes yderligere i København, og som den 23. April 1512 førte til Freden i Malmø. En Krisetid for Hertugen og Ridderskabet var dermed endt. Det var lykkedes dem trods alle Vanskeligheder at gennemføre en Politik, som understregede Hertugdømmernes Særstilling, og som — set fra deres Synspunkt — utvivlsomt havde været til megen Gavn under de nu afsluttede Kampe.

#### 6. FRA KONG HANS'S DØD 1513 TIL FORLIGET I BORDESHOLM 1522.

I stigende Grad havde Hertug Frederik og Ridderskabet følt sig nøje forbundet med hinanden, dels fordi det spændte personlige Forhold mellem Hertugen og hans kongelige Broder henviste ham til at søge sin Støtte inden for den Kreds, i hvilken han selv færdedes, dels fordi der fandtes en naturlig Sindelagsoverensstemmelse og et forstaaeligt Interessesfællesskab mellem ham og den holstenske Adel.

Alligevel var der Grænser for, hvor langt de kunde følges. Da Kong Hans var død den 20. Febr. 1513, og enkelte Medlemmer af det danske Rigsraad i dyb Hæmmelighed henvendte sig til Hertug Frederik med Tilbud om at kaare ham til Danmarks Konge i Stedet for den tidligere udvalgte, Brodersønnen Christiern, hvis Styre man saa hen til med en ikke ringe Ængstelse, afslog Hertugen Tilbudet. Aarsagen har sikkert ikke alene været den, at det danske Rigsraad stod splittet over for Valget, saa han af den Grund maatte berede sig paa at skulle overvinde en maaske hæftig Modstand, hvis han efterkom Opfordringen. Utvivlsomt har ogsaa hans holstenske Raader manet ham til Forsigtighed. Som Forholdene havde artet sig, var Hertugdømmernes politiske Selvstændighed over for Kongeriget ved at blive fastslaaet de facto — uden at Freden derved blev sat alvorligt paa Spil — og det vilde være i høj Grad risikabelt, hvis Hertugen ved at modtage den danske Krone skulde svække dette Grundlag for en selvstændig slesvig-holstensk Politik.



Fig. 101. *Christiern II.s Segl.*

Omskriften lyder: + s + CHRISTIERNI + DACIE + SVIE + NORVIE + SCLAVORV + GOTTORVM + REGIS + DVICIS + SLESVICENS + Z (og i indre Rand) HOLTE + STOR' + A + DITMER + COMITS + I + OLDENB' Z DEME (og ved Skjoldets Sider) C R. 1/1. Brugt 1515—19. Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

Men maatte Hertugen give Afkald paa, hvad han gennem Aar havde set hen til med Længsel, kunde Ridderskabet til Gengæld sikre ham aktiv Støtte, naar hans personlige Opgør med den nye danske Konge skulde finde Sted.

At et saadant Opgør nærmede sig, var ganske aabenbart. Da Malmøfreden var sluttet i 1512, havde Hertug Frederik paa ny rejst Spørgsmaalet om den Gæld, han for Kong Hans's Skyld havde paadraget sig i 1503 (se S. 207). Han var — som tidligere — blevet afvist af Kongen, og han maatte da haabe paa, at Brodersønnen vilde vise sig mere imødekommende. Umiddelbart efter at have modtaget Underretning om Kong Hans's Død skrev han til Kong Christiern, som han satte nøje ind i Forholdet. Af Gælden efter Christiern I vilde Hertugen naturligvis selv bære den ene Halvpart — den anden tilkom det derimod hans kære Frænde at udrede, ligesom denne burde paatage sig Forpligtelsen til at dække Erstatningssummen fra 1503. Tilsammen drejede det sig om ca. 32.000 Gylden.

Der var i Hertugens Henvendelse intet overraskende. Derimod kom Spørgsmaalet til at fremtræde i et nyt Lys, da det hurtigt viste sig, at





*Fig. 102. Christiern II.*  
Malet 1515 af Mester Michiel. Statens Museum for Kunst.

Ridderskabet var rede til kraftigt at støtte hans Fordringer – hvilket sagtens skyldtes, at flere af dets Medlemmer stod som Hertugens Medlovere.

Kong Christiern havde fra første Færd haft sine bange Anelser og havde derfor saa vidt muligt søgt at sikre sig. I Sønderjylland var han jo selv Lensherre, i Holsten havde han allerede i Marts 1513 æsket og modtaget Forleningen af Lybækbispen. Tilbage stod kun Hyldingen i Hertugdømmerne. I Oktober Maaned mødtes han med Hertug Frederik og Ridderskabet i Flensborg, hvor Hertugen nu mundtligt rejste sine finansielle Krav og gentog sine gamle Klager over den Forurettelse, han mente at have lidt baade ved Hertugdømmernes Deling og ved at være uden Arvelod i Danmark og Norge.

Ingen kunde forudsætte, at Kong Christiern skulde betragte disse Spørgsmaal med andre Øjne, end hans afdøde Fader havde gjort det. Hans Svar maatte blive et ubetinget Afslag. Men da var det, at Ridderskabet greb ind til Fordel for Hertugen. Det stillede som en Betingelse for at hylde Christiern, at han fik Sagen med Farbroderen bragt i Orden, og Kongen evnede ikke at tage den tilkastede Handske op. Han søgte Forlig ved at tilbyde Hertug Frederik 30.000 Gylden, hvad Hertugen tog imod, hvorefter Hyldingen uhindret fandt Sted. Den 18. Oktbr. bekræftede Kongen og Hertugen i Fællesskab alle de slesvigske og holstenske Stænders Privilegier.

Denne Skærmydsel havde vist, hvad der kunde ventes af Fremtiden; men foreløbig saa alt dog nogenlunde roligt ud. Freden i 1512 mellem Kongeriget og Lybæk fulgtes ganske vist af hyppige gensidige Klager over Misligholdelse af dens Bestemmelser og af Forhandlinger, som kun udskød den Kamp, der før eller senere maatte komme, fordi Kong Christierns Handelspolitik endnu mere aabenlyst end hans Faders stiledede imod en Tilintetgørelse af det hanseatiske Privilegieaag. Alligevel sled Aarene sig hen uden direkte krigerske Forviklinger, og Hertugdømmerne kunde forholdsvis let holdes uden for den løbende Strid. Men i 1517 begyndte Uvejret at trække op. Spørgsmaalet om Stædernes fortsatte Afbrydelse af Handelen paa Sverige stod i Debattens Brændpunkt, og over for de stadig stærkere danske Krav søgte Lybæk omsider Hertug Frederiks Bistand. Han evnede ikke ved en Mægling (Juni 1519) at afsvække Kong Christierns Forlangende, som Lybæk derfor atter maatte underkaste sig, og et Par Maaneder senere, da Gustav Vasa fandt Tilflugt bag Byens Mure, og de danske Protester som Følge deraf tog til i Voldsomhed, samtidig med at Toldkravene steg, og det hanseatiske Kontor i Bergen fik store, nye Paalæg, maatte Hertugen atter søge at mægle (Jan.–Maj 1520), for at Freden kunde opretholdes.

Klog som han var, har han sikkert allerede nu indset, at der næppe

kunde tænkes anden Udgang paa Konflikten end en ny dansk-lybsk Krig. Kongen undlod simpelthen at stadfæste Resultatet af hans Mægling. Lybæk forberedte sig til at møde alle Eventualiteter ved at søge Forbundsfæller, hverve Tropper og bygge Skibe, og Kong Christiern gjorde noget lignende. Netop i disse Maaneder forhandlede han med en Række Fyrster — blandt dem Hertug Frederik — om gensidig Hjælp i Tilfælde af Angreb, og et Forbund kom virkelig i Stand den 1. Juni 1520, ifølge hvilket f. Eks. Hertug Frederiks Kontingent blev fastsat til 150 Ryttere og 300 Knægte til Fods. Selv om det var Erobringen af Sverige, som paa dette Tidspunkt var Kongens nærmestliggende Opgave, maatte dog Opgøret med Stæderne melde sig, saa snart den svenske Politik havde baaret den ønskede Frugt.

Det gik, som forudset. Da Stockholm var faldet i September Maaned, og November havde bragt først Kong Christierns Arveylding og Kroning, siden det skæbnesvangre Blodbad, fulgte December med Kongens store Plan om Oprettelse af et nordisk Handelsselskab, der skulde slaa de hanseatiske Byer endeligt ud paa det nordeuropæiske Marked, og det følgende Foraar bragte nye Beslaglæggelser af lybske Skibe, nye Restriktioner imod Stædernes Handel. Ja, paa en Rejse til Nederlandene udvirkede endog Kongen, at hans Svoger — Kejser Karl V — den 21. Juli fratog Bispem af Lybæk Retten til paa hans Vegne at bortforlene Holsten og i Stedet overdrog denne Ret til Christiern, ligesom han anerkendte de gamle danske Højhedsrettigheder i Lybæk og forbød Stæderne al Handel med den danske Konges Fjender, først og fremmest Sverige, dernæst ogsaa Ditmarsken.

Under disse Forhold blev Hertug Frederiks Stilling stadig vanskeligere. Samtidig med at Lybæk og Ditmarsken i Marts 1520 havde fornyet deres gamle Forbund, havde Hansestaden lagt et stærkt Pres paa de hertugelige Raader for at fravryste dem en Erklæring om Hertugdømmernes Neutralitet i Tilfælde af en kommende Krig. Hertugen havde ganske vist ikke paa Forhaand villet lade sig binde til noget; men da han den 10. August fik Meddelelse om Kongens Forleningsret i Holsten, bragtes derved helt nye Momenter ind i hans Overvejelser. Han havde i 1514 forgæves anmodet Kong Christiern om at faa sin slesvigske Forlening bragt formelt i Orden — nu skulde han altsaa søge sin holstenske Forlening af Kongens Haand. Ved et Møde i Kolding protesterede han personligt over for sin Brodersøn mod den trufne Ordning, og den gensidige Uvilje imellem dem voksede overordentlig stærkt. Paa samme Maade følte Ridderskabet sig alvorligt truet ved den Vending, Sagerne havde taget. Man var ikke langt fra i Nervøsitet over det, der var hændt, at tiltænke Kongen en storpolitisk Tanke, som han ganske sikkert ikke nærede: at ville udskille Holsten af det hellige ro-

merske Rige og knytte det – som Sønderjylland – i Lensafhængighed til Danmark.

Af denne Stemning benyttede Lybæk sig. Ved Udgangen af 1521 satte Byen alt ind paa at lokke Hertugen til at indgaa et ligefremt Forbund med den, og Arbejdet herfor vedblev ind i det følgende Aar, da Lybæk i Marts Maaned søgte direkte Hjælp hos Gottorperen. Dens Anstrengelser krydsedes imidlertid af tilsvarende Lokketoner fra Kong Christierns Side. Efterhaanden som den dansk-lybske Situation tilspid-sedes, blev det nødvendigt for Kongen at se bort fra den Uvilje, han nærede over for sin Farbroder. Han maatte i det mindste hindre, at denne stillede sig Side om Side med hans Modstandere. Det vilde han simpelt hen ikke kunne taale. Rejsningen i Sverige havde under Gustav Vasas Ledelse i Løbet af 1521 ført til et fuldstændigt Sammenbrud for Christierns svenske Politik – kun Stockholm og Kalmar var endnu i hans Hænder. Kejser Karl viste sig tilbøjelig til at ændre sin Holdning over for ham og tilbagekaldte i November 1521 de Mandater vedrørende Lybæk, han tidligere havde udstedt til Fordel for Kongen. Med Nederlandene var han kommet paa en spændt Fod, Danzig sluttede i Marts Maaned Forbund med Lybæk, og i Juni proklameredes Afbrydelsen af al Forbindelse med Danmark som Stædernes Maal. Skulde under disse Omstændigheder Hertugdømmerne opgive deres Neutralitet og aktivt støtte Danmarks Fjender, vilde Spillet være ude.

Derfor prøvede Kong Christiern ved Sommertid at faa truffet en Aftale med sin Farbroder. De mødtes ved Helligbæk Syd for Flensborg – Kongen, siges det, rustet som til en Kamp, Hertugen agende og med et lille, vaabenløst Følge. Har det været Kongens Hensigt at skræmme ham, mislykkedes dog Forsøget. Det blev kun aftalt, at de egentlige Forhandlinger skulde forlægges til Ridderskabets sædvanlige Mødeplads ved Levensau, og dertil stævnedes i August den hollandske Adel i store Skarer, alle fuldt væbnede. Hertug Frederik lod sig slet ikke se. Han repræsenteredes af sin Søn, den unge Hertug Christian, medens han selv demonstrativt sad faa Kilometer fra Levensau – i Kiel.

Mødet var overordentlig betydningsfuldt. Det var egentlig første Gang, at Ridderskabet aabent og utvetydigt fastslog Hertugdømmernes politiske Selvstændighed som en Kendsgerning. Da Kongen anmodede det om Hjælp under den forestaaende Fejde med Lybæk, svarede Henrik Rantzau paa Ridderskabets Vegne, at man ingenlunde havde nogen Forpligtelse til at fejde paa Kongerigets Fjender, og at man i ganske særlig Grad maatte finde det fordærveligt at skulle ligge i Ufred med Lybæk. Forhandlingerne afbrødes brat, Kong Christiern henvistes til en Drøftelse af Sagen med Hertugen selv, og da han erklærede sig rede til den, forhindrede han ikke des mindre i at faa den.



Fig. 103. Solugylden, præget af Hertug Frederik i Husum 1522.  
Nationalmus. fot.

Rasende over Udfaldet og truende Holstenerne med en eksemplarisk Afstraffelse drog han bort.

Imidlertid havde man udefra tilbudt at mægle, baade imellem Kongen og Lybæk og imellem Kongen og Hertugen. Det var Kurfyrsten af Brandenburg, Hertugen af Meklenborg og Bispen af Ratzeborg, som paatog sig dette Hverv. Efter et forberedende Møde med de hertugelige Raader ved Flemhude stævnedes Kong Christiern og Hertug Frederik til Bordesholm Kloster, hvor den første kom med et lille og uvæbnet Følge, den sidste med et talrigt, velrustet Mandskab. I Virkeligheden afspejlede dette meget godt det faktiske Styrkeforhold. Da Forliget sluttedes den 13. August, var det ubetinget Kongen, der havde givet Køb. Han havde maatte opgive sin Forleningsret i Holsten, idet han henstillede til Hertugen at faa den tilbagekaldt af Kejseren, han havde maattet anerkende Hertugdømmernes fuldkomne Neutralitet i Tilfælde af en dansk-lybsk Krig, og han havde yderligere maattet love at tage alle Hertugens gamle Klagepunkter af baade finansiell og politisk Art op til alvorlig Undersøgelse for sluttelig at lade dem — og hans egne eventuelle Modkrav — underkaste en Voldgiftskendelse næste Pinse. Da han vedgik, at han endnu skyldte Hertug Frederik ca. 11.000 Mk. l., forpligtede han sig til ved næste Kieler Omslag (Januar 1523) at dække denne Gæld.

Men det var ikke nok hermed. Ridderskabet og Hertugen benyttede desuden Lejligheden til endnu engang at understrege, hvad der allerede var fastslaaet ved Delingen i 1490: at ingen af Hertugdømmets Beboere skulde stande til Rette uden for Hertugdømmerne selv eller over for det danske Rigsraad. I den kongelige Del skulde Kongen, i den hertugelige Del Hertugen fælde Dom over Borgere, Bønder og menige Almue; derimod skulde Prælater og Ridderskab ligge under de to Fyrsters Fællesdom, saa ingen enkelt af dem nogen Sinde udøvede Doms-

retten alene. Var den ene af dem fraværende, skulde en af hans Embedsmænd eller Raader fungere som hans Stedfortræder.

Hvad denne Overenskomst betød i Praksis, viste sig hurtigt. Allede tre Dage efter brød Kongen en af dens Bestemmelser ved i Flensborg uden hertugelig Meddommer at afgøre en Sag angaaende Claus Ahlefeldt. Han undskyldte sig med, at Overenskomstbrevet endnu ikke var besejlet! Langt vigtigere var dog de politiske Følger af Forliget. Krigen mellem Kongeriget og Lybæk, som var brudt ud den 3. August – altsaa ti Dage før Overenskomstens Afslutning – foranledigede nu Hertugen og Ridderskabet til saa højtideligt som muligt at proklamere Hertugdømmernes Neutralitet. Den 1. Septbr. afsluttedes i Plöen en Traktat med Lybæk, som i utvetydige Ord fastslog Hertugdømmernes selvstændige politiske Stilling og udtrykkeligt henviste til, at Kongen havde billiget deres neutrale Holdning, gældende baade for hans egne og for Hertugens Omraader. Tilstede ved Forhandlingen var Bisperne af Ribe, Slesvig og Lybæk, Medlemmer af Ribes, Lybæks og Hamborgs Domkapitler, Abbederne fra Reinfeld og Cismar, 29 Medlemmer af Ridderskabet og Raadmænd og Borgmestre fra Hamborg, Kiel, Rendsborg, Slesvig, Flensborg og Burg paa Femern. Ingen skulde længere tvivle om, at Hertug Adolfs Politik havde baaret Frugt – at Hertugdømmerne var politisk uadskillelige, og at Sønderjyllands Forbindelse med Moderlandet var løst.

## 7. OPRØRET MOD CHRISTIERN II 1522–23. HERTUG FREDERIK HYLDES SOM ENE-HERTUG 1523.

De følgende Maaneder var saa fulde af dramatisk Spænding, at næppe nogen ved Efteraarstide 1522 har kunnet ane, hvad de bar i deres Skød. Da Kræfterne udløstes, skete det paa en saa voldsom Maade, at ogsaa Hertug Frederiks langsomme Overvejelser brat afbrødes, og han gik over til energisk Handling.

Det lybske Plyndringstogt, som var løbet af Stabelen den 3. August, var allerede endt den 5. September uden at have bragt Resultater af større Betydning. Nu fortsatte Staden i al Hemmelighed det Arbejde, som var begyndt ved Plöen-Traktaten: at gøre Hertugdømmernes Raader modne til at afslutte et fast Forbund med den.

Et anvendeligt Middel hertil var Henvisninger til, i hvor ringe Grad Kong Christiern aabenbart følte sig bundet af Bordesholm-Overenskomstens Bestemmelser. Den Herredag, som skulde have behandlet Hertugens Klager og Krav og meddelt ham Resultatet, før Sagen indankedes for Voldgiftsdomstolen, blev ikke rettidigt indkaldt, og Kongens Und-

skyldninger — som i sig selv var gode nok — tog man paa Gottorp intet Hensyn til. Hertug Frederiks Forbitrelse var større end nogen Sinde. I det fælles Arkiv paa Segeberg havde Kongen — voldeligt, paa-stod Hertugen — ladet Provst Anders Glob fra Odense dels brænde, dels fjerne visse Privilegier. De sidste var ført til Sønderborg. Betød dette andet, end at Hertugen nu paa ny skulde se sine Rettigheder trampet under Fødderne af en Mand, hvis Kongekroner var et oprørende Vidnesbyrd om hans egen Tilsidesættelse? Var det urigtigt, naar Lybæk, naar Sverige, naar store Dele af af den danske Adel og Kirke anklagede Kongen for Troløshed og Vold, og kunde man i det lange Løb nøjes med Overenskomster og Traktater, naar Modparten ikke respekterede et ærligt Spils Regler? Var Øjeblikket ikke inde til at bryde en helt ny Vej?

Det maa have været Tanker som disse, der nu fyldte Hertug Frederiks Sind, og det er givet, at han har holdt sig nøje underrettet om alt, som kunde influere paa den politiske Udvikling. Han er ogsaa paa et meget tidligt Tidspunkt blevet klar over den Gæring, der herskede i den nørrejydske Adel og blandt dens Rigsraadsmedlemmer. Kunde en direkte — om end hemmelig — Henvendelse fra hans Side til Oppositionens Førere med Løfte om at stille sig til deres Raadighed ikke bringe Begivenhederne ud over det døde Punkt? Hen paa Forvinteren satte han sig underhaanden i Forbindelse med den meget aktive Landsdommer i Nørrejylland, Mogens Munk, og lod ham forstaa, at han paa visse Vilkaar vilde „antage“ sig Rigets og de misfornøjedes Sag, ligesom han følte sig overbevist om, at han kunde skaffe dem Hjælp fra Lybæk og de vendiske Stæder.

Dermed var Bolden givet op. Mogens Munk greb Hertugens fremstrakte Haand, og det første Resultat forelaa i det Brev, som 9 nørrejydske Prælater og Adelsmænd den 21. Decbr. 1522 fra Viborg sendte til Hertug Frederik, og som efter en voldsom Fordømmelse af Kong Christierns Styre mundede ud i Forsikringen om, at man ikke længere vilde bære disse Lidelser, men væge Liv og Gods, „brugende dertil højbaarne Fyrste, Hr. Frederik, med Guds Naade Hertug, vor naadige Herre, som udaf sandt dansk Blod født er og sig imod Gud og Mennesker som en kristen Fyrste skicket haver til denne Dag“.



Fig. 104. Hertug Frederiks Segl. Omskriften lyder: secrett frederici dei: gracia heredis: regni norwegie slesuwigcen holsacie stormarie + et ditmarsie: duc i + oldniburc et delmehorst comitis.  $\frac{2}{3}$ . Brugt 1511 —24. Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

Om Hertug Frederik kunde give et positivt Svar paa den temmelig aabenlyse Opfordring til at deltage i et Oprør, ahang dog ikke alene af, hvorvidt Underskriverne var rede til at drage den yderste Konsekvens af deres Ord: opsigе Kong Christiern Huldskab og Mandskab, samt tvinge deres Vilje igennem over for alle, som ønskede at gaa mere lovmedholdeligt og varsomt til Værks. Det ahang ogsaa af, hvorvidt hans holstenske Raader vilde tilskynde ham til at gøre et Skridt, der i flere Henseender mindede om det, han ikke havde voget at foretage i 1513 — utvivlsomt ikke mindst fordi han den Gang havde mærket deres Uvilje imod det (se S. 213).

Men Forholdene laa nu væsentligt anderledes end for ti Aar siden. Kong Christierns Politik over for Sverige og Stæderne havde rummet en stadig Fare, selv om det indtil nu var lykkedes at holde Hertugdømmerne uden for Striden. Hans Ønske om at opnaa Forleningsretten i Holsten havde — skønt det atter var opgivet — afsløret en Tendens, som man med alt muligt Eftertryk vilde væрге sig imod, og det samme gjaldt — hvad Hertugens Kansler, Wolfgang v. Utenhof, senere fremhævede —, Kongens Ordre til, at hans Kancelli skulde ekspedere alle Breve til Slesvig paa Dansk, at danske Skrivere skulde ansættes paa Slottene, og at Lensmændene skulde overvaage Gennemførelsen af et Paabud om danske Prædikener i Kirkerne. Lad være, at disse Bestemmelser kun tog Sigte paa den kongelige Del af Hertugdømmet — de maatte dog af den holstenske Adel opfattes som et alvorligt Indgreb i, hvad der hidtil havde været herskende Sædvane. Endelig frygtede den ikke i samme Grad som før de uheldige politiske Konsekvenser af en Konge-Hertug. Dels havde Hertug Frederiks Samarbejde med Raaderne altid vist sig upaaklageligt, dels var man sikker paa, at han følelsesmæssigt helt var deres Mand og aldrig kunde blive det danske Rigsraads, dels vilde hans Overtagelse af Kronen gøre en Ende paa den besværlige Sam-Regering med alle dennes skjulte og aabenlyse Gnidningsmuligheder og paa de svenske Eventyr, som kun kostede Mandskab og Penge, og dels endelig var hans venskabelige Stilling til Lybæk den bedste Borgen for, at Hertugdømmerne fremdeles vilde komme til at leve i Fred med denne vigtige Stad. Alt talte da for, at man støttede den Aktion, der nu var indledet.

Hertug Frederik var — paa samme Tid som Viborg-Henvendelsen udformedes — gaaet i Gang med at sikre sig den militære Position, som hans Deltagelse i Oprøret maatte forudsætte. Endnu før Julen 1522 forhandlede hans Søn Hertug Christian nede i Hamborg med Lybækkerne, Ditmarskerne og andre om at spærre Adgangene til Hertugdømmerne for de Tropper, som Kong Christiern hvervede i Nordtyskland, og i Breve fra de første Dage af det nye Aar omtales gentagne Gange



baade Hertugens og Lybæks Rustninger, som nu fandt Sted i nøje indbyrdes Forstaaelse. Den 11. Januar indflettede Hertugen i et Brev til Kong Frans I af Frankrig den Bemærkning, at han af visse Aarsager ikke kunde holde sig neutral under den dansk-lybske Krig. — Han havde taget sit Parti.

En god Uge senere — den 20. Januar — vedtog Oprørerne paa et nyt Møde i Viborg at opsigte Kong Christiern Huldskab og Troskab, og Mogens Munk blev omgaaende sendt til Hertug Frederik for at meddele ham, at Vejen stod aaben for ham, hvis han vilde modtage Valget. Der var overhovedet intet andet, han vilde! Men det kaster et uhyggeligt Lys over hans Politikers Karakter, at han, medens han og Mogens Munk ovre i Husum drøftede Betingelser og Muligheder for Gennemførelsen af deres fælles Formaal, i et Brev til Kong Christiern den 26. Januar løgnagtigt fralagde sig enhver Tanke om at ville fordrive Kongen og krævede den strengeste Straf over en stakkels Tjener, Martin Gans, som — sikkert kun een blandt mange — havde snakket højt om denne efterhaanden offentlige Hemmelighed. Paa Baggrund af et saadant Hykleri skred Hertugen tre Dage senere — den 29. Januar — til at afslutte Forhandlingerne med Mogens Munk, idet han antog Tilbudet om den danske Krone.

Vi møder i det Dokument, som udfærdigedes ved denne Lejlighed, for første Gang en Tanke, der ogsaa senere vender tilbage. Hvis det ikke skulde lykkes for Hertugen og de nørrejydske Oprørere at gennemføre Kongeskiftet ogsaa paa Øerne, skal Jyderne alligevel fastholde deres Ed til ham. Med andre Ord: i værste Fald vilde Hertugen affinde sig med en Deling af Danmark, men Hertugdømmerne og Nørrejylland for hans egen Mund maatte være Minimumslønnen for den Risiko, han løb. Intet kan mere uimodsigeligt godtgøre, hvor fremmed han stod over for en rigsdansk Betragtning af Sagen. Hans Opfattelse var til dens yderste Konsekvens en Holsteners.

Den 2.—5. Februar forhandlede han i Lybæk om Afslutningen af et „evigt“ Forbund og om gensidig Hjælp i Krigen mod Kong Christiern. Med holstensk Rundhaandethed garanterede han Lybæks og dets Forbundsfællers Privilegier i Danmark, og de nørrejydske Oprørere gjorde ham for saa vidt Følgeskab, som ogsaa de — den 1. Februar — anmodede Lybæk om Understøttelse mod til Gengæld at sikre Byen dens gamle Forrettigheder i Jylland.

Næste Skridt maatte være, at Hertugen satte yderligere Fart i sine Rustninger og fik Lybæk til at holde sine baade finansielle og militære Løfter. Der var Pengespørgsmaal at ordne, Mandskab at hverve og Forhandlinger at føre — ikke mindst for at sikre sig Ryggen dækket, naar Indmarchen skulde finde Sted i Nørrejylland, hvor Oprørerne med sti-

gende Utaalmodighed ventede paa hans Komme. Imidlertid søgte Kong Christiern at faa Forbindelse med ham i det forfængelige Haab, at han ved Indrømmelser kunde købes til i det mindste at holde sig neutral. Kongen havde skrevet til ham derom i Slutningen af Januar, men var blevet afvist, fordi Hertugen ikke havde „Tid“. Nej, for han var netop nu optaget af, dels at forsikre om sin Uskyld, dels at forhandle med Oprørernes Sendemand! Da Kongens egne Forhandlinger med Oprørerne brast den 10. Februar, vendte han sig atter til sin Farbroder og fik det Svar, at Hertug Frederik nu var rede til at sende Raader til et nyt Møde. Det kneb nemlig med at faa Krigsforberedelserne afsluttet, og det var af Betydning at faa Tiden trukket ud. Kong Christiern greb med Glæde Hertugens Tilsagn; men da Forhandlingerne fandt Sted den 1. Marts i Slesvig By, blev det med det samme klart, at Hertugen næppe ønskede Forlig. Hans Krav var — rent bortset fra de økonomiske — af en saadan Karakter, at Kongens Udsendinge kun kunde lade dem gaa videre til deres Herre, men ikke optage nogen Drøftelse af dem. For det efterhaanden helt fantastiske Tilgodehavende, Hertug Frederik mente at kunne gøre Krav paa, forlangte han begge Hertugdømmer overdraget, saaledes at det paahvilede Kongen først at indløse alt, som var pantsat. Sammen med Hertugen kunde dog Kongen og hans Arvinger modtage Landene i Len, for Holstens Vedkommende af Kejseren, for Sønderjyllands af den danske Krone, og skulde Hertug Frederik dø uden mandlige Livsarvinger, forbeholdtes der Kongen eller hans Arvinger Ret til ene at tiltræde Lenet, ligesom Kongen vedvarende maatte føre Hertugdømmernes Titel og Vaaben. Naturligvis kunde Hertugen næppe regne med at faa sine Krav antaget som et Forhandlingsgrundlag, og det blev yderligere vanskeliggjort ved Tilføjelsen: at Nørrejylland skulde overlades ham til evig Arv og Eje, mod at han frafaldt sin formentlige Arveret til Norge — et Forslag, der ikke skulde glide lettere ned ved Henvisningen til, at „Jylland“ jo allerede havde antaget ham som sin Arveherre og evig vilde blive hos ham. Det var den tidligere nævnte Minimalløn for hans Deltagelse i Oprøret, som han nu frækt krævede udbetalt af selve Ofret. Kapitulerede Kongen over for ham, var han villig til at mægle imellem ham og hans øvrige Fjender; men vilde disse — Lybæk, Sverige og „Jylland“ — ikke gaa ind derpaa, maatte ogsaa Grundlaget for hans Ordning med Kongen betragtes som bortfaldet.

Spørgsmaalet er imidlertid, hvor stor en Lod Hertug Frederik selv havde i det fremsatte Forslag om Danmarks Deling. Han søgte siden gentagne Gange at vække den Opfattelse, at han i 1523 kun ugerne havde modtaget Kronen, og at det udelukkende var som Landenes Hertug — men ganske vist som deres Ene-Hertug — han følte sig tilfreds.

Dette er utvivlsomt kun i meget begrænset Grad sandt. Selv om han var og blev en fremmed over for Kongeriget, havde han ofte nok givet Udtryk for den Bitterhed, den evige Misfornøjelse, ja det indestængte Had, der udsprang af, hvad han ansaa for en aabenlys Tilsidesættelse af hans Rettigheder som dansk og norsk Kongesøn. At han af hele sin Sjæl har higet efter ved Brodersønnens Fordrivelse at blive Danmarks og Norges retmæssige Konge, kan næppe bestrides. For ham maa en Deling af Riget langt fra have været en tilfredsstillende Løsning. Og da kan man ikke tvivle om, at det har været hans holstenske Raader, som har formaaet ham til at fremsætte Forslaget.

For Holstenerne vilde Danmarks Deling været langt at foretrække for en hvilken som helst anden Ordning. I „evigt“ Forbund med Lybæk, med Hertugdømmerne som en „udelelig“ og „uadskillelig“ Enhed og med Nørrejylland som et afhængigt Appendiks vilde gamle og store holstenske Traditioner genopvækkes, og Landenes Politik vilde kunne føres ikke alene som hidtil med Fasthed og Konsekvens, men med en enormt øget Styrke.

At Hertug Frederik ved denne Lejlighed handlede i nøje Overensstemmelse med Ridderskabet, fremgaar indirekte af en Række Breve fra de to forudgaaende Dage, i hvilke ti af dets Medlemmer opsiges Kong Christiern Huldskab og Troskab. Brevene er — med een Undtagelse — alle daterede Gottorp og følgelig affattede i Samraad med Hertugen som en virkningsfuld Baggrund for hans Aktion. Umiddelbart efter Mødet følger derpaa andre Opsigelsesbreve; men endnu inden det sidste af disse var afsendt, havde Hertug Frederik den 7. Marts erklæret sin retmæssige Konge Fejde og var Dagen efter rykket ud fra Gottorp med 200 Ryttere, en Fænnike Landsknægte og et betydeligt Bondeopbud fra Ejdersted, Strand og nogle holstenske Egne. Han vilde nu drage til Kolding, hvor han efter Aftale skulde møde sine medsammensvorne blandt de nørrejydske Oprørere. Dermed var Signalet givet til en Uro, som forplantede sig til alle Dele af Sønderjylland. Den første Dag naaede Tropperne kun til Bov Nord for Flensborg. Her slog de Lejr. Dagen efter naaede de Rise ved Aabenraa, og den 11. Marts kom de til Haderslev, som jo laa i den hertugelige Del, og hvor de rastede, inden Hæren den 13. Marts fortsatte til Kolding.

Alle Vegne havde man fulgt dens Bevægelse med den største Opmærksomhed og Ængstelse. Kongens Lensmand paa Flensborghus, Ditlev Brockdorf (Fig. 105), sendte omgaaende Bøn til Kongen om Undsætning, og Wulf Pogwisch Benediktssøn paa Nørborg afgav den 12. Marts en kort Beretning til sin Herre om, hvad der var foregaaet (Fig. 107). De Folk i Landene, skrev han bl. a., som ikke vilde følge Hertugen, truedes svarligt ved hans Tilbagekomst, „hvilket jeg ikke for Eders kgl. Maj. dølge vilde;

Fig. 105. Ditlev Brockdorffs  
Underskrift.  
Facsimile.

det gælder Eders kgl. Maj.s Land og Folk, først Jylland, derefter Hertugriget og Landet Holsten“. Han bad energisk Kongen om at spærre Hertugen Hjemvejen til Got-  
torp, hvilket maatte kunne ske, dels fordi Kong Christiern efter Wulfs Mening raadede over Styrker nok dertil, dels „fordi Eders Naades Hus ved Flensborg er en Nøgle til Hertugdømmet“, og Landet helt over til Bredsted, som Hertug Frederik nødvendigvis maatte passere, ligeledes laa til Kongens Haand. Nervøsiteten fremlyser maaske endnu klarere af den Skrivelse, som Borgmestre og Raadmænd i

Flensborg den 19. Marts afsendte til Kong Christiern (Fig. 106). De frygtede, hed det, at Hertugen „vil komme til os og storme for Byen, som vi haver hørt af gode hemmelige Venner. Thi beder vi Eders kgl. Maj. ydmygelige om Hjælp og Trøst, thi at det er os umuligt at staa imod slikt Folk, saadan Skyts og Værge som de haver. Vi vil staa hos Eders

Fig. 106. Flensborg Borgmestres og Raadmænds Brev til Kong Christiern II af 19. Marts 1523.  
Facsimile. Stærkt formindsket (se Henvisingerne).

1523

Jegh gæve hedsmeget for somt min vnderdign villich  
 konger med edsig for at all villich beredde midder her  
 forst og id edsig for at villich atz vitter atz hertog fridig  
 aff holten der og for hertog og vider mandag for gæverij  
 mit in vnderdign medt boudne og knuff færdige og the till g  
 herte vider og vider hertog og hertog somt og hertog  
 vider vider in atz edsig for at ma vider atz the vider till  
 a medt somt somt somt somt og boudne the till g hertog  
 the vider hertog vider medt till foldning the hertog the  
 Nox hertog all sammedt the som edsig for at ma vider till vider  
 alle mit the somt somt somt hertog hertog vider the hertog hertog  
 hertog the vider vider og hertog medt atz hertog the  
 for the hertog hertog medt det vider the till edsig for  
 vider medt till vider all so som the vider the hertog medt  
 hertog vider the medt vider medt somt vider vider vider  
 medt hertog vider vider vider vider in vider vider vider  
 vider in vider edsig for at vider vider the vider edsig for at  
 land og vider vider vider the vider hertog vider og hertog  
 hertog the hertog og hertog the somt vider somt edsig  
 for at hertog hertog vider in hertog vider vider vider  
 for at medt somt vider the till medt atz vider vider  
 vider vider the vider the vider vider vider og for vider hertog  
 vider som the hertog vider the som edsig for at medt vider  
 vider medt edsig medt vider og vider hertog edsig for at  
 hertog vider edsig medt at hertog till vider vider in hertog till  
 vider medt vider the hertog edsig for at till medt till vider  
 the som medt all vider vider till vider og the somt vider  
 medt for vider vider vider the somt vider the vider  
 the som edsig for at medt vider till vider vider som the vider  
 the medt vider edsig for at the vider vider vider vider  
 vider the till vider vider vider vider. Datt Norborge  
 vider vider vider Datt Anno 1523

Wulf Pogwisch  
 og hertog vider

Wulf Pogwisch  
 vider vider

Fig. 107. Wulf Pogwisch Brev til Kong Christiern, dat. Nørborg 12. Marts 1523. Facsimile, ca. 1/2. (Se Henvisningerne.)



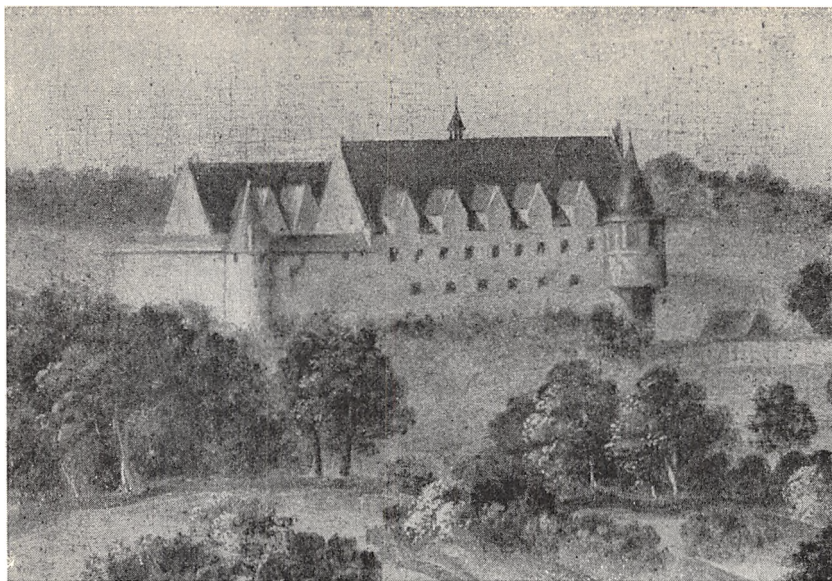


Fig. 108. *Flensborghus (Duborg).*  
Udsnit af Georg Beyers Epitafium i Mariekirken (c. 1500).

Naade med Liv og Gods efter al vor Formue. Og, naadigste Herre, begære vi ganske ydmyge herpaa Eders Naades Skrivelse hos dette samme Bud, hvorsom vi maa rette os efter; og skal Eders Naade intet andet finde uden Troskab, kende det Gud altsommægtigste, den vi Eders kgl. Maj. befaler med lang Sundhed“.

Nogen øjeblikkelig Fare for de kongelige Dele af Hertugdømmerne var der dog tilsyneladende ikke. Hertug Frederik vilde først have sin Sag afgjort i Nørrejylland. Forraadt og forladt gjorde Kong Christiern et sidste Forsøg paa at komme til Forlig med den fyrstelige Oprører, endnu medens denne opholdt sig i Kolding. Tre Udsendinge fra Kongen opsøgte ham her med Svar paa de Betingelser, han havde stillet ved Slesvig-Mødet den 1. Marts. Om Svarets Indhold ved vi intet andet, end at Kongen erklærede sig villig til at overlade Nørrejylland i Hertugens Hænder, indtil der kunde aftales en endelig Sone mellem de to Frænder; men sandsynligvis har han under Begivenhedernes forfærdelige Pres ogsaa følt sig tvunget til at indrømme sin Farbroder Hertugdømmerne paa de Vilkaar, dennec havde angivet. Imidlertid stemte, som før sagt, et Forlig paa denne Basis ingenlunde overens med Hertug Frederiks personlige Ønsker, og han udskød derfor sit Svar fra Dag til Dag, indtil hans Kongehylding den 26. Marts havde fundet Sted i Viborg; saa med-



*Fig. 109. Ditlev Brockdorffs Gravsten i Sønderborg Kirke.  
Fr. Jensen, Sønderborg, fot. (1938).*

delte han paa Hjemvejen, medens han rastede i Aarhus, Kongens tre Befuldmægtigede, at al Forstaaelse var udelukket mellem ham og hans Brodersøn — han vilde ikke hvile, før Kong Christiern var drevet ud af Landet.

Inden den „udvalgte Konge til Danmark og den rette Arving til Norge“, som Hertug Frederik nu kaldte sig, den 7. April naaede tilbage til Haderslev, var imidlertid det meste af Hertugdømmernes kongelige Omraader allerede lagt under hans Styre. I Sønderjylland var de holstenske Tropper faldet ind i Aabenraa, havde plyndret Byen og tvunget den til Underkastelse. I Sønderborg gik det mindre let. Her tog Kong Christierns Høvedsmand, Manderup Holk, Kampen op, skønt hans Mandskab kun var ringe, og Holstenerne maatte skaffe Artilleri frem til Beskydning af Slottet, saa dets Kvinder skreg af Skræk, da „Kalk og Puds stod dem om Ørene“. Det tog Modet fra Forsvarerne, som derefter dagtingede. Et Øjenvidne fortalte flere Aar senere i et Bønskrift til Kong Christiern, hvorledes han under Belejringen „skød nogen af de Landsknægte udihjel“, hvad Hertug Christian havde ladet ham bøde 200 Gylden for; og saa havde han endda under Kampen maattet kvittere en hel Skibsladning — 2 Læster Byg, 3 Læster Havre og 60 Sider Flæsk — som Landsknægtene havde konfiskeret om Bord i en Skude, der tilhørte Kongens Bøsseskytte Jesper og dennes Fader Jørgen Kleinsmed.

Smaatræk som disse siger jo ikke meget, og vi savner Materiale til at bedømme, hvor effektiv en Modstand Holstenerne har mødt paa de kongelige Slotte i Sønderjylland. Bedst underrettede er vi om Forholdene paa det vigtigste af dem: Flensborghus (Fig. 108).

Af Breve fra Lensmanden her, Ditlev Brockdorf (Fig. 109) kan vi se, at dets Modstandskraft kun har været ringe. Brockdorf havde sendt Bud til Kongen, medens denne opholdt sig i Middelfart i Begyndelsen af Februar, at man maatte regne med et Angreb fra Hertugens Side inden længe, og at Flensborghus i saa Fald hverken havde tilstrækkelig Forsyning af Skyts, Mandskab, Krudt eller Proviant, ligesom selve Slottets Befæstning var i Uorden. Kong Christiern svarede imidlertid, at da han intet fjendtligt ventede fra Hertugens Side, skulde man heller intet foretage sig ud over, hvad der tjente det daglige Behov. I de følgende Uger saa Brockdorf mere og mere klart, hvor farlig Hertugens Færd efterhaanden blev, og han lod den flensborgske Storkøbmand Tile Petersen rejse til Kongen med nye Advarsler og med en indtrængende Bøn om, at det nødvendige nu maatte blive gjort for at sætte Slottet i Forsvarsstand. Det var imidlertid allerede for sent. Tile Petersen kom ikke tilbage, før Forholdene var i Bund og Grund forandrede.

Flensborgs Skæbne maa have været afgjort ved Udgangen af Marts





*Fig. 110. Nis Henriksens Gravsten i Bylderup Kirke.  
Fr. Jensen, Sønderborg, fot. (1938).*

Maaned. Den 1. April meddelte Ditlev Brockdorf sin Herre, at baade Flensborg By og Len nu havde overgivet sig til Hertug Frederik. Befolkningen havde ikke vist sig fuldt paalidelig, og da han — som ikke længere kunde regne med Hjælp udefra — ved et Slags Tvangsopbud havde søgt at supplere sin mangelfulde Mandskabsstyrke paa Slottet, havde de urolige Elementer, som derved var kommet ind paa Flensborghus, kun bragt Ulydighed med sig, saa han hartad daglig kunde frygte for sit eget Liv. Længere end til en otte Dages Tid efter Paaske (12. April) kunde han ikke tænke sig det muligt at holde Slottet. Det slog ogsaa til. Da Efterretningen kom om, at Kong Christiern den 13. April havde forladt Landet, gav Ditlev Brockdorf op. Endnu i flere Maaneder lykkedes det ham nede paa sin Gaard Vindeby ved Ekernførde at undgaa enhver formel Underkastelse under Landets nye Herre. Først den 27. September skrev han til Kong Christiern, at heller ikke denne Stilling var mulig længere — han havde maattet bøje sig for Omstændighederne og love første Mandag i Oktober at aflægge den forlangte Troskabsed. Men han var vel den sidste af de slesvigske Adelsmænd, som gik Kong Frederik til Haande.

Man faar afgjort ikke Indtrykket af, at der fra Flensborghus's Side har kunnet ydes nogen synderlig Modstand, eller at en saadan i det hele har været forsøgt. Ikke heller foreligger der den mindste Antydning af, at Holstenerne har angrebet Slottet. Det er faldet i Hertugens Haand, da Tiden var modnet dertil.

Paa samme Maade er det aabenbart — Sønderborg undtaget — gaet overalt, og uden for de befæstede Slotte har det naturligvis været ganske umuligt at sætte sig til Modværge imod Hertug Frederik og hans Holstenerne. Det er for øvrigt et stort Spørgsmaal, om man har haft nogen Tilbøjelighed dertil. Det bliver ofte sagt, at Sønderjyderne viste større Troskab mod Kong Christiern end Landets øvrige Bønder. Imidlertid mangler der ethvert virkeligt Vidnesbyrd derom. Da Holstenerne havde plyndret Aabenraa, fandt der paa Urnehoved Ting, som laa i det hertugelige Slogs Herred, et stort Bondeopløb Sted fra Herrederne i Haderslev, Aabenraa og Flensborg Len; men det førte ikke til det ringeste. Stedets Herredsfoged, den ansete Nis Henriksen (Fig. 110) paa Hajstrupgaard i Bylderup Sogn — han havde gode Forbindelser i Flensborg, hvor han besad Ejendomme og blev holdt for „*ein verschlagenes Weltkind*“ — red ind i Bondeskaren og manede den til Ro og Lydighed. De ivrigste jog ham nok bort med Øksehug og Pileskud — Traditionen fortalte, at han siden lod sin røde Kappe med fem indskudte Pile ophænge i Bylderup Kirke; men han opnaaede, hvad han vilde: Skaren skiltes, uden at Freden blev brudt.

Altsaa spærredes Vejen ikke heller, som Wulf Pogwisch havde villet

det, for „den udvalgte Konge“, da han kort før Midten af April paa Hjemrejsen atter passerede Flensborg. Den 14. April samlede han Ridderskabet og Prælaterne paa Gottorp for som Ene-Hertug at modtage Landenes Hylding. Trods de urolige Forhold, under hvilke mangt et Ridderskabsmedlem var bundet af Tjenesteplichter andet Steds og derfor ude af Stand til at give Møde, havde i alt 110 indfundet sig, og kun 29 var udeblevet — de fleste vistnok med lovligt Forfald. Hvad der var fuldbyrdet, havde Hertugen i Forvejen sikret sig Raadernes Tilslutning til, og Trusler havde for længst lukket Munden paa dem, som ikke fra en Begyndelse havde fulgt ham. Dagen efter Hyldingen lovede Jørgen v. d. Wisch, der var Høvedsmand paa det i militær Henseende vigtigste af Hertugdømmernes Slotte, Segeberg, at han vilde overgive det til Hertug Frederik, hvis Kong Christiern ikke inden 14 Dage personligt havde undsat ham. Det var en Betingelse, som alle vidste var uopfyldelig. Hans Løfte betød derfor en Kapitulation.

## 8. BORGERKRIGEN FORTSÆTTES. FORLIGSFORHANDLINGERNE 1524—25.

Resten af April Maaned gik for Hertug Frederik med Forberedelser til hans personlige Indgriben i Kampen om Øerne og Skaane. Sønnen, Hertug Christian, var den 13. April gaaet over til Fyn, samme Dag som Kong Christiern forlod København; men videre Foretagender kunde ikke sættes i Værk, før Lybæk var i Stand til med sin Flaade at understøtte Overgangen til Sjælland, og Hertug Frederik stod færdig til at overtage Ledelsen af Tropperne til Lands.

Forsigtig, som han var, vilde han dog først have Ryggen godt dækket. Alle ventede, at den landflygtige Konge sydfra vilde gøre et Indfald i Hertugdømmerne, og det gjaldt derfor om at være paa sin Post. Den 30. Marts havde Hertug Frederik og hans Søn med Ditmarskerne indgaaet et Forbund, som forpligtede disse til at spørre Omraadet Stør-Ejder for fremmede Knægte, mod at de til Gengæld fik deres gamle Rettigheder garanterede og yderligere opnaaede Toldfrihed i Husum. Derved var Hertugdømmernes højre Flanke garderet. Sikringen af den venstre maatte overlades til Lybæk, og var kun de nødvendige Penge-mellemværender bragt i Orden, behøvede man næppe at regne med Overraskelser. Her havde det imidlertid i længere Tid knebet. Allerede i Februar udeblev de stipulerede lybske Beløb, saa en Fænnike Knægte, der var indkvarterede i Slesvig By, truede med Mytteri; og paa den anden Side var det ugørligt for en Mand som f. Eks. den store lybske

Forretningsdrivende Matthias Mulich at faa sit Tilgodehavende udbetalt af Hertugen. Kom man over disse Vanskeligheder, stod endnu en Ting tilbage at ordne: man maatte fastslaa, hvorledes Landene skulde styres i den Tid, Hertug Frederik var fraværende. Han valgte til dette Hverv at udpege en befuldmægtiget Kommission af „Statholder-Regenter og Raader“, bestaaende af Slesvigbispen Godske Ahlefeldt, der gennem mangfoldige Aar havde været Gottorphoffets mest betroede Mand, Claus v. d. Wisch, som havde faaet overdraget Flensborghus ved Ditlev Brockdorfs Opgivelse af Slottet, Henrik Rantzau, der sad inde med Rendsborg, og Henrik Ahlefeldt, som var Hertug Frederiks Lensmand paa Gottorp. Som Medhjælpere tilforordnedes fire holstenske Adelsmænd: Otto Ritzau, Jørgen v. d. Wisch's Efterfølger paa Segeberg, Claus Ahlefeldt til Lehmkuhl, Markvard Buchwald til Sierau og Clement v. d. Wisch til Hanerau. Det er da dem, vi ser aflægge Beretninger til Hertugen om Forholdet i Landene, ligesom det er de udnævnte Statholdere, der udadtil fører de løbende Forretninger, f. Eks. med Lybæk.

I Begyndelsen af Maj drog Hertug Frederik til Fyn, paa Maanedens sidste Dag gik han og hans Folk over til Sjælland, og den 10. Juni naaede han København. Han maa allerede paa dette Tidspunkt have forstaaet, at han nu stod over for en Modstand, som det vilde tage Tid at bryde.

Og samtidig red Frygten for Kong Christierns Indfald i Hertugdømmerne eller hans Landgang paa Øerne i disse Sommer- og Efteraarsmaaneder baade Hertugen og det danske Rigsraad som en Mare. Vanskeligheden ved effektivt at imødegaa et saadant Angreb var faktisk stor. De nødvendige Pengemidler kunde ikke skaffes, og Enigheden om, hvorledes de forhaandenværende militære Kræfter skulde benyttes, var ringe. Det aabenbarede sig med al Tydelighed i September-Oktober Maaned, da Hertug Frederik maatte forlade Belejringshæren ved København og i Hast søge at samle Tropper til Værn af Landenes Sydgrænse, fordi man hernede efter al Sandsynlighed truedes af langt overlegne Styrker, der stod i Kong Christierns Sold. Hertugens lange Ophold paa Grande Hede ved Grænsen mod Lauenborg vidnede om, hvor udsatte, ja maaske prisgivne Hertugdømmerne vilde have været, hvis Kong Christierns økonomiske Hjælpekilder ikke havde været udtømte, saa han havde maattet opgive alle de velforberejede Angrebsplaner. Men tillige gav Hertugens Brevveksling paa denne Tid, dels med Hertug Christian, dels med andre, et klart Indtryk af, hvor forskellige de militære Interesser var, som beherskede hans og det danske Rigsraads Sind.

Opholdet i Hertugdømmerne trak ud til Maj Maaned det følgende Aar, kun afbrudt — i Begyndelsen af December — ved hans Deltagelse



*Fig. 111. Holstensk Landsknægt.*

Detail fra Bordesholm-Altartavlen i Slesvig Domkirke, skaaret c. 1510 af Hans Brüggemann.

i en Herredag i Odense. Vi savner imidlertid fuldkommen Underretning om, hvorfor han blev saa længe paa Gottorp, skønt Faren i Syd nu var overstaet, og Belejringen af København skulde synes at have stillet Krav om hans Nærværelse paa Sjælland. Men København faldt (6. Januar 1524), og Aarets første Maaneder gik, uden at han forlagde sin Residens. Omsider begyndte de langvarige, ofte afbrudte Forhandlinger, som under kejserlig og fyrstelig Mægling søgte at skaffe Fred til Veje mellem den landflygtige Konge paa den ene Side, Hertug Frederik og Lybækkerne paa den anden. De aabnedes — efter maanedlange Forsinkelser — den 24. April i Hamborg, standsedes den 9. Maj, genoptoges i Lybæk den 5. Juni og forlagdes derefter i Midten af Maaneden til København, for den 17.—21. August at bringes til en foreløbig, men resultatløs Afslutning i Lybæk. Saa fulgte Vinteren med stadig Brevveksling om de Spørgsmaal, der var rejst, og den 3. Juni 1525 stævnedes man for tredje Gang til Lybæk, hvor Drøftelserne trak sig hen helt til den 19. Juni. Ikke et eneste virkeligt Skridt til en Overenskomst var gjort. Kong Christierns og Kong Frederiks (han var blevet kronet i København den 7. August 1524) Opfattelser af, hvad der kunde danne et rimeligt Grundlag for Freden, afveg for stærkt fra

hinanden, og det eneste positive Resultat af den endeløse Tovtrækning var Lybæks voksende Ønske om at faa Fejden afsluttet, selv om det „evige“ Forbund med Hertugdømmerne derved vilde lide et Skaar.

Set fra disses Synspunkt samlede Hovedinteressen sig naturligvis om deres fremtidige Stilling til det danske Rige. Landene erfarede, takket være den tilsyneladende uendelige Fejde, at det var saa som saa med den Politik, de havde valgt at føre. I August 1524 henvendte baade Ridderskabet og Hertug Christian sig til Kong Frederik med indtrængende Anmodninger om, at han ikke vilde forspilde Muligheden for et Forlig. Hertugdømmerne led uhyre under den stadige Krigstilstand, som krævede baade Mandskab og Skatter. Straks, da Hertug Frederik havde sluttet sig til Oprøret, var der udskrevet en Ekstraskat paa 50.000 Gylden, kort efter fulgte en Brandskat paa 60.000 Gylden, og nu havde man aabenbart Fornemmelsen af, at man stod over for nye Paalæg — hvilket ogsaa slog til; thi i Slutningen af September blev der paa Landdagen fremsat Krav om, at Kirken i Skat skulde udrede 50 pCt. af sine Indtægter og hver Tjenestekarl i Landene 50 pCt. af sin Løn. Forhandlingerne om dette varede til den 12. Oktober, da de afsluttedes paa Segeberg med, at Kongen fik sin Vilje.

Man forstaar derfor Ridderskabets Fredsønsker. I en Fortsættelse af Krigen var Landene afgjort ikke interesserede nu, da deres Hertug var kronet og Faren for dem selv tilsyneladende drevet over. Holstenerne havde, som de udtrykte sig, ikke Lyst til at være „Slagbom“ for Danskerne, fra hvem de fik ringe eller ingen Hjælp, og de fandt det urimeligt, at det i Hovedsagen skulde være dem, der bar Byrderne, medens Kongeriget hyttede sig. Kongen maatte betyde det danske Rigsraad, at han vilde gribe den Mulighed for et hæderligt Forlig, som syntes at være til Stede. — Det var en meget ensidig Fremstilling af Sagen; men man kan i og for sig ikke undre sig over, at den blev gjort gældende.

Spørgsmaalet var imidlertid det uhyre simple: om Kong Frederik og Ridderskabet vurderede det — eventuelt — opnaaelige Forligsgrundlag paa samme Maade. Og det gjorde de ikke.

Den Tanke, som tilsyneladende havde en vis Udsigt til at blive sat igennem, var ikke uden Forbindelse med, hvad Hertug Frederik paa et tidligere Tidspunkt, sikkert under stærk Indflydelse af sine holstenske Raader (se S. 224) selv havde foreslaaet. Den udformedes 20. August 1524 under det andet Møde i Lybæk, da Hertug Albrecht af Mecklenborg som et Kompromis foreslog en Deling af Kong Christiernes Riger: han skulde selv beholde Øerne og Norge, Hertug Frederik derimod faa overladt Nørrejylland og Hertugdømmerne — Nørrejylland rigtignok ikke til Arv og Eje (Hertugens tidligere Forslag), heller ikke, til et endeligt Opgør havde fundet Sted (Kong Christiernes Svar), men



Fig. 112. Den slagne og den triumferende Konge.

Christiern II og Frederik I paa Hans Kniepers Tapet, c. 1585. Nationalmus. fot.

paa Livstid, saa Nørrejyland og den kongelige Del af Hertugdømmerne ved Hertugens Død tilfaldt Kong Christiern og hans Arvinger. Og netop dette sidste maatte gøre Tanken uantagelig for Holstenerne. Hvad der havde betydet en vældig Magtforøgelse for dem, naar Hertugdømmerne og Nørrejyland laa under eet som den gottorpske Fyrstslægts Arv, blev en meget betydelig Risiko, naar Ordningen tværtimod før eller senere vilde munde ud i en ny Splittelse af Hertugdømmerne, af hvilke den tidligere kongelige Del sammen med Nørrejyland atter gled ind under Kong Christiern og hans Æt. Det var jo denne Tilstand, der havde modnet Ridderskabet til at støtte Hertug Frederik

ved hans Deltagelse i Oprøret. Og nu skulde man godkende, at den selvsamme Tilstand om flere eller færre Aar traadte i Kraft paa ny!

Følgen var, at Holstenerne sammen med Lybækkerne Dagen efter (den 21. August) fremsatte deres eget Kompromisforslag: Kong Christierns Søn, Hertug Hans, skulde vælges til Konge ved Frederik I's Død (Hertug Albrechts Forslag havde forudsat, at han allerede nu blev udvalgt Konge), og man skulde definitivt overlade ham det omstridte Norge, mod at han til Fordel for Kong Frederiks Arvinger gav Afkald paa Holsten og Slesvig — Lensbaandet mellem Kongeriget og Sønderjylland naturligvis undtaget. Ingen kan nægte, at dette — set med holstenske Øjne — betød en Resignation. Drømmen om et „cimbrisk“ Fyrstendømme var dermed skrinlagt. Men Ribeprivilegiets Ord fra 1460 om de udelte Lande var til Gengæld gjort levende, oven i Købet uden den Afsvækkelse af Constitutio Valdemariana, som man i Ribe havde maattet finde sig i (se S. 170).

Forslaget blev fremsat, samme Dag som Mødet sluttede. I den følgende Tid pressede baade Lybæk og Ridderskabet haardt paa for at faa Kong Frederik til at antage det, og de støttedes heri ikke alene af Hertug Christian, men ogsaa af Hertug Albrecht og de øvrige mæglende Fyrster. Derved lykkedes det virkelig at faa Kongen til med uvæsentlige Ændringer at gaa ind paa Forslaget den 10. September. I første Omgang strandede Planen imidlertid paa Kong Christiern, og da Kong Frederik havde faaet gennemtænkt Sagen nøjere, begyndte ogsaa han at tage Afstand fra en saadan Løsning.

Det skyldtes, at han — trods sit „holstenske“ Sind — aldeles ikke var stemt for at opgive de Kongekroner, der havde været hans Livs Drøm. For ham varslede Udfaldet af den standende Strid Tilfredsstillelsen af en personlig Ærgerrighed og Opfyldelsen af, hvad han ansaa for et simpelt Retskrav. Nu stod han saa at sige ved Maalet — ikke alene formelt, men reelt. Det gjaldt kun om at holde sin Modstander Stangen endnu i nogen Tid — saa behøvede han ikke længere at frygte for Omslag og Tilbagetog.

I Februar 1525 fik han et Fyrstemøde i Stand i Stettin, hvor et nyt og for ham gunstigere Mæglingsforslag blev udarbejdet; men da det kom til Stykket, viste det sig, at Bordet havde fanget: hans Standpunkt fra den 10. September kunde ikke saa let bringes ud af Verden. Det danske Rigsraad vedtog — meget mod hans Ønske — paa en Herredag i Kolding den 13. Maj at støtte det af Hertugen akcepterede holstenske Mæglingsforslag, naar man i næste Maaned for tredje Gang begyndte at forhandle om Spørgsmaalet nede i Lybæk, Lybækkerne selv var ivrige efter at faa denne Løsning gennemført, og Hertug Albrecht indbød til de kommende Drøftelser paa netop det selv samme Grundlag.



Men alligevel løb det hele ud i Sandet. Det lykkedes faktisk Kong Frederiks Befuldmægtigede, først og fremmest hans Kansler Wolfgang v. Utenhof, at trække Sagen i Langdrag, og da nye Momenter kastedes ind i den — bl. a. fra Kejsers Side — kunde man med en vis Ret kræve Afgørelsen udsat, indtil Kongen havde kunnet tage Standpunkt til det, der nu var skudt i Forgrunden. Derved havde han vundet den fornødne Tid. Underhaanden søgte han at vække Mistillid til den Ordning, han havde følt sig nødsaget til at godkende den 10. September, og under Paaberaabelse af, at han ingen dybere Interesse nærede for Kongekronens Glans, men at han godt kunde tænke sig at overlade denne til den lille uskyldige Hertug Hans, arbejdede han ihærdigt for at bevare det dyrebare Klenodie for sig selv. Det lykkedes. Hvad der havde kunnet kaldes en „holstensk“ Løsning, veg for, hvad der i første Række var en „dynastisk“.

#### 9. DEN POLITISKE UDVIKLING INDTIL KONG FREDERIKS DØD 1533. RIGSKAMMERRETEN OG SLESVIG BISPEDØMME 1526. KONG CHRISTIERN FØRES TIL SØNDERBORG 1532.

Dette skyldtes, at en saadan Udgang paa Sagen stemte overens med Kong Frederiks egne Ønsker; men lige saa utvivlsomt er det, at Kongens hele Betragtningmaade havde en overordentlig dygtig Fortaler i og fandt en sjælden energisk Støtte hos hans sachsiske Kansler Wolfgang v. Utenhof (Fig. 113). Det er hans Haand og hans Argumentation, vi møder overalt i disse Aar, hvor Talen er om Hertugdømmernes udenrigspolitiske Stilling.

Han var blevet indkaldt i 1518 som „Tugtemester“ for den unge Hertug Christian, hvis Fortrolighed og Velvilje det dog aldrig lykkedes ham at vinde; derimod kom han hurtigt til at staa Hertug Frederik nær, og ved Udgangen af 1522 eller i Begyndelsen af 1523 afløste han Ditlev Reventlow som Hertugens Kansler.

Ganske naturligt maatte denne Udlænding betragte Hertugdømmerne med Øjne, der var lige saa lidt „holstenske“, som de var „danske“. „Storhanserne“ var han paa Vagt over for, hvad enten de fandtes i Ridderskabets eller i de danske Rigsraadsmedlemmers Rækker. Det var Fyrstens Synspunkter, han tjente. Hertugdømmernes politiske Selvstændighed, men samtidig deres Tilknytning til de nordiske Riger i Konge-Hertugens Person blev Nerven i hans aarelange Arbejde.

Hvad det første Punkt angaar, var der jo allerede skabt en Praksis, som det kun gjaldt om at fastholde — eventuelt udbygge. Det skete

f. Eks. ved den Form, som Kong Frederik gav sin Privilegiebekræftelse af 6. Maj 1524. Den Sikring og Forøgelse af Kirkens og Adelens Rettigheder, som herved fandt Sted, vil der i anden Forbindelse blive Lejlighed til at omtale; men Aktstykkets statspolitiske Betydning skal søges i dets stærke Understregning af Kongeaa-Grænsen — endnu skarpere formuleret end i Privilegierne af 1460.

„Skønt Fyrstendømmet Slesvig“, hedder det, „gaar til Len af Danmarks Rige, skal Indbyggerne dog ikke kunne appellere uden for Landet, men lade deres Retssager afgøre af os, vore Prælater, Raader og Ridderkab i Fyrstendømmerne Slesvig og Holsten... Indvaanerne og Indbyggerne i de nævnte Fyrstendømmer Slesvig og Holsten skal, enten de er kirkelige eller verdslige, ikke være pligtige til at tjene uden for de nævnte Fyrstendømmer eller at yde Følge eller Hjælp, hvis det ikke sker for Sold. Ingen fra disse nævnte Lande skal i Sager, der gælder Liv, Ære og Gods, stævnes af os for en Domstol uden for Fyrstendømmerne, men enhver skal søge sin Ret inden for Landet, hos os og disse Landes Prælater, Raader og Mænd og skal heller ikke dømmes af nogen Dansk eller Udlænding... Vi skal og vil tage vore Embedsmænd i disse Lande — saasom Droster, Marsker, Skænkemestre, Køgemestre, Fogeder og lignende — af disse Landes Indbyggere, og ingen andre verdslige sætte over vore Slotte, Borge og Len end de, som er født af Adelen inden for Landet.“ Sammenligner man saadanne Vendinger med dem, der blev brugt i 1460 (se S. 168 f.), vil Udviklingen siden da tegne sig med stor Klarhed. Den fuldkomne Uafhængighed af enhver dansk Appelinstans er yderligere understreget, Ribprivilegiets uklare Bestemmelse om en Tjenestepligt af Slesvig „*alse sik van rechte bori*“ er simpelt hen udeladt, og hele Eftertrykket er lagt paa det gamle Brevs Tilsagn om, at ingen er tjenestepligtig „*buten dessen landen*“. Endelig er Indigenatsformularen gjort saa utvetydig som mulig. Hele denne „holstenske“ Tankegang var blevet indpodet Kong Frederik, da han som Dreng voksede op paa Gottorp. Den var gaaet ham i Blodet, og han kunde umuligt løsrive sig fra den, selv om han nu bar Danmarks Krone.

Paa det andet Punkt, som blev berørt ovenfor, var hans Synsmaade derimod ingenlunde „holensk“. Det gjaldt for ham — og for Utenhof — om at fastholde det dynastiske Fællesskab mellem Landene og de nordiske Riger, personificeret i Hertug-Kongen, og her mødte han ikke alene stærk Tilbageholdenhed inden for en stor Del af Ridderskabet, men hans egen Søn — Hertug Christian — viste sig af flere Grunde langt mere „holensk“ sindet, end han og Kansleren syntes om.

Til sit Underhold havde Hertug Christian, som i 1525 ægtede den purunge Dorothea af Sachsen-Lauenborg, faaet overladt Tørning og Haderslev Len — et meget knapt Grundlag for en nogenlunde stands-



mæssig Levemaade. Det var dog ikke alene den Paaholdenhed, hvormed Faderen aflagde ham, der i Slutningen af 1525 bragte alvorlige Uoverensstemmelser imellem dem for en Dag. Det var ogsaa den forskellige Holdning, de to Fyrster indtog over for den fremtrængende Lutheranisme: Hertug Christian med Liv og Sjæl opsat paa at føre den til Sejr, Kong Frederik sympatisk stemt, men forsigtigt tilbageholdende, hvor politiske Overvejelser gjorde det opportunt. Saaledes havde han i Maj 1525 paa Landdagen i Rendsborg, da det gjaldt om at faa Prælaterne til at yde et nyt stort Pengeoffer, og da Ridderskabet — uanset de kirkelige Divergenser — var villigt til at støtte Kong Frederiks Krav, saa nogenlunde bindende garanteret Kirken dens fulde, lovlige Tiende, selv om v. Utenhof ikke havde villet tilraade Kongen at give noget skriftligt Løfte fra sig. Alligevel erklærede ud paa Sommeren Hertug Christian, at Bispetienden i Tønning og Haderslev Len fremtidig skulde bortfalde, og dette bragte naturligvis store Vanskeligheder med sig, da Landdagen atter i 1526 traadte sammen i Kiel, og man paany appellerede til Kirkens Offervilje.

Denne Tiendestrød skimtes endda bag et statsretligt Dokument, som netop i dette Aar vakte betydelig Opmærksomhed.

Christiern II's Fordrivelse havde gjort Spørgsmaalet aktuelt om, hvem der havde Arveretten til Hertugdømmerne — eller dog til den ene Halvdel af dem — i Tilfælde af den kongelige Mandsstammes Uddøen. Kong Christierns Svoger, Kurfyrst Joachim af Brandenburg, havde saa tidligt som i 1517 sikret sig et kejserligt Ventebrev paa denne Halvdel — ganske uanset, at en Part af den jo laa i Sønderjylland og følgelig helt uden for den tysk-romerske Kejsers Competence. At et saadant Indgreb alligevel havde kunnet finde Sted, hang dels sammen med de øjeblikkelige politiske Forhold og deres Baggrund i Begivenheder, som laa Slægtled tilbage, dels i en paastaaet Uklarhed med Hensyn til Bispedømmet Slesvigs statsretlige Stilling. Allerede Kejser Karl IV (1346—78) havde ment at kunne disponere over Gottorptolden, som om Bispedømmet laa under Riget, og i det 15. Aarhundrede blev det paa Grundlag af tilsvarende Betragtninger uden videre opført i Rigmatriklen. Nu skete der netop under den spændte Situation i 1526 mellem Kong Frederik og Hertug Christian dette, at Rigskammerretten ved Opslag paa Slesvig Domkirkeværk truende krævede de gældende Afgifter til Riget indbetalt, hvis Bispedømmet ikke vilde udsætte sig for at miste sine Regalier.

Den daværende Biskop i Slesvig, Godske Ahlefeldt (Fig. 114), som i 1507 havde opnaaet Værdigheden, og som var en fremragende Mand, lærd og veltalende, sindig, fordomsfri og loyal, yderligere en Mand, som havde vigtige Statshverv overdraget, og som kendte de stedlige Forholds

historiske Udvikling til Bunds, var den, som maatte svare paa Rigs-kammerrettens Udfor-dring. Han gjorde det i et Brev, hvori han gav en længere Redegørelse for det slesvigske Bispe-dømmes historiske Ka-rakter — altsaa et hi-storisk-politisk Indlæg, præget af Øjeblikket, men med Dybde og Vægt ved de Vidnes-byrd fra Fortiden, det rummede, og som uigen-driveligt fastslog den Kendsgerning, at Hertugdømmet Slesvig al-drig havde hørt til det tysk-romerske Rige, og at Bispedømmet Slesvig gennem Aarhundreder havde ligget under Lun-de Ærkestol. Det ejede altsaa ingen som helst Regalier i Riget, der kunde fratages det, hvis det ikke indbetalte, hvad man nu uretmæssigt forlangte.

Men, tilføjede Bispem, personlig vilde han intet have haft imod, at der havde bestaaet en Forbindelse mellem hans Bispedømme og Riget, ja, det kunde forekomme ham beklageligt nok, at dette ikke var Til-fældet, saa det virkelig havde besiddet de omtalte Regalier. For at for-staa hans Standpunkt, maa man i første Række huske paa hans Æt. Det var holstensk Blod, der flød i hans Aarer, og holstensk Tænke-sæt, han repræsenterede. Som han betragtede dette Spørgsmaal, be-tragtede sikkert det holstenske Ridderskab som Helhed Sagen. Og netop nu — med Hertug Christians Indgreb i Kirkens Tienderet *in mente* — laa det Ønske nær for en Holstener, at ikke alene hans snævrere Hjem-land, men ogsaa Hertugdømmet Slesvig havde været knyttet til Riget. At dette ikke i sig selv vilde have nødvendiggjort en Opløsning af den dynastiske Forbindelse med Kongeriget, er en Selvfølge. Kun saa ad-



Fig. 114. Godske Ahlefeldt.

Træsnit i Breviarium for Slesvig Bispedømme, trykt i Paris 1512.

skillige i Holsten vedvarende med en ret stor Ængstelse paa Følgerne af denne Forbindelse.

Og paa dette Punkt var det, Hertug Christian røbede Tilbøjelighed til at ville følge en langt mere „holstensk“ Linie end sin Fader. Hertugens Forhold til det danske Rigsraad havde, siden han ved Borgerkrigens Udbrud kom i Samarbejde med det, altid været yderst spændt. Han stod fremmed over for dets Tankegang og havde ikke sin Faders Sindighed til at afbøde Kontroverserne. For Hertugen og det holstenske Ridderskab stod det som langt lykkeligere, hvis Kongeriget og Hertugdømmerne gik hver sin Vej. Derfor havde han i 1524 støttet den holstenske Plan om at overlade Kong Christierns Søn Hans baade Danmark og Norge, saa snart Kong Frederik var død, medens Hertugdømmerne skulde gaa i Arv til Kong Frederiks Efterkommere (se S. 238). Planen strandede ganske vist; men en anden, som i Realiteten vilde føre til den samme Adskillelse, fulgte snart efter. Den gik ud paa, at Kong Frederiks yngre Søn, der ligeledes hed Hans, skulde følge ham paa Tronen — Hertug Christian derimod faa overladt Hertugdømmerne, hvis Statholder han 1526 havde været i nogle Maaneder, medens Faderen opholdt sig i Kongeriget. Vi ved, at Hertug Christian gav denne Ordning sin Tilslutning; det bekræftes bl. a. gennem et Brev fra Wolfgang v. Utenhof til Hertug Albrecht af Preussen, dateret den 25. April 1527, hvori han udtaler Frygt for, at hvis Hertug Christian „ikke vil“ — nemlig overtage den danske Krone — vil til Gengæld hans Brødre Hans eller Adolf gerne, og det er aabenbart, at deres ældre Broder under dem det (*Ich besorge, wo herczog Christian nicht will, szo wirdet herczog Johans ader Adolph gerne wollen. Szo verstehe ich, das es inen herczog Kersten gerne gunet*), et Standpunkt, som ubetinget stred imod baade Kong Frederiks og v. Utenhofs Planer.

Det var faktisk i disse Aaringer tvivlsomt, om den bestaaende Forbindelse mellem Kongerigerne og Hertugdømmerne varigt kunde opretholdes. Hertug Christians lutherske Sympatier, som gav sig saa mange aabenlyse Udslag inden for hans Administration af Tørning og Haderslev Len og fremkaldte en forbitret Strid mellem ham og Bisperne i Ribe og Slesvig, syntes at danne en uoverstigelig Hindring for hans kommende Valg til Danmarks Konge. Selv udtalte han til en af sin Svoger, Hertug Albrecht af Preussens Raader, at han i Tilfælde af Kongens pludselige Død overhovedet ikke agtede at gøre Krav paa Kronen. Han vidste desuden, at Stemningen i det danske Rigsraad mere og mere samlede sig om Valget af hans yngre Broder Hans. Man henstillede i Slutningen af 1520'erne ligefrem til Kong Frederik, at den unge Prins blev sendt til Kongeriget, saa hans Opdragelse kunde lægges i retroende og danske Mænds Hænder; men selv om denne Bøn opfyldtes i 1531,

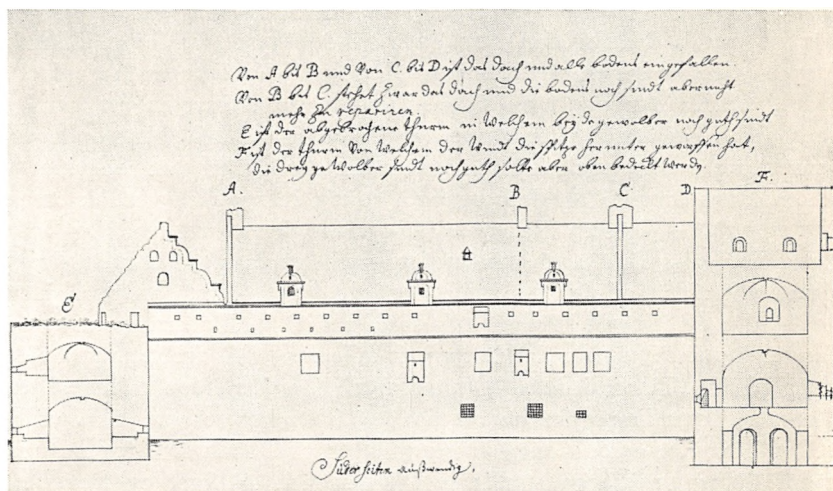
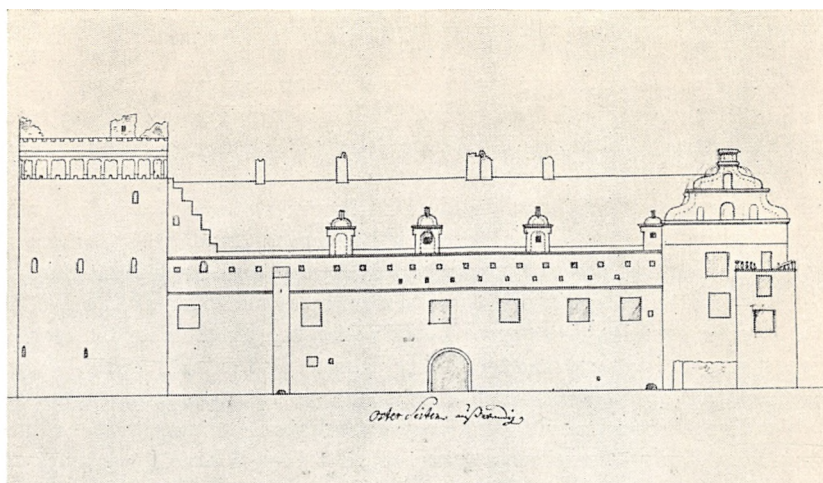


Fig. 115—116. Sønderborg.

Opmaalingstegninger af Ingeniørkaptajn, Bygmester Otto Johan Müller 1754. Rigsarkivet. Fotografi.

Fig. 115 viser Slottets Østside, Fig. 116 dets Sydside. Kong Christierns Fængsel var i det store, runde Taarn (Fig. 115 yderst t. v., Fig. 116 yderst t. h.).

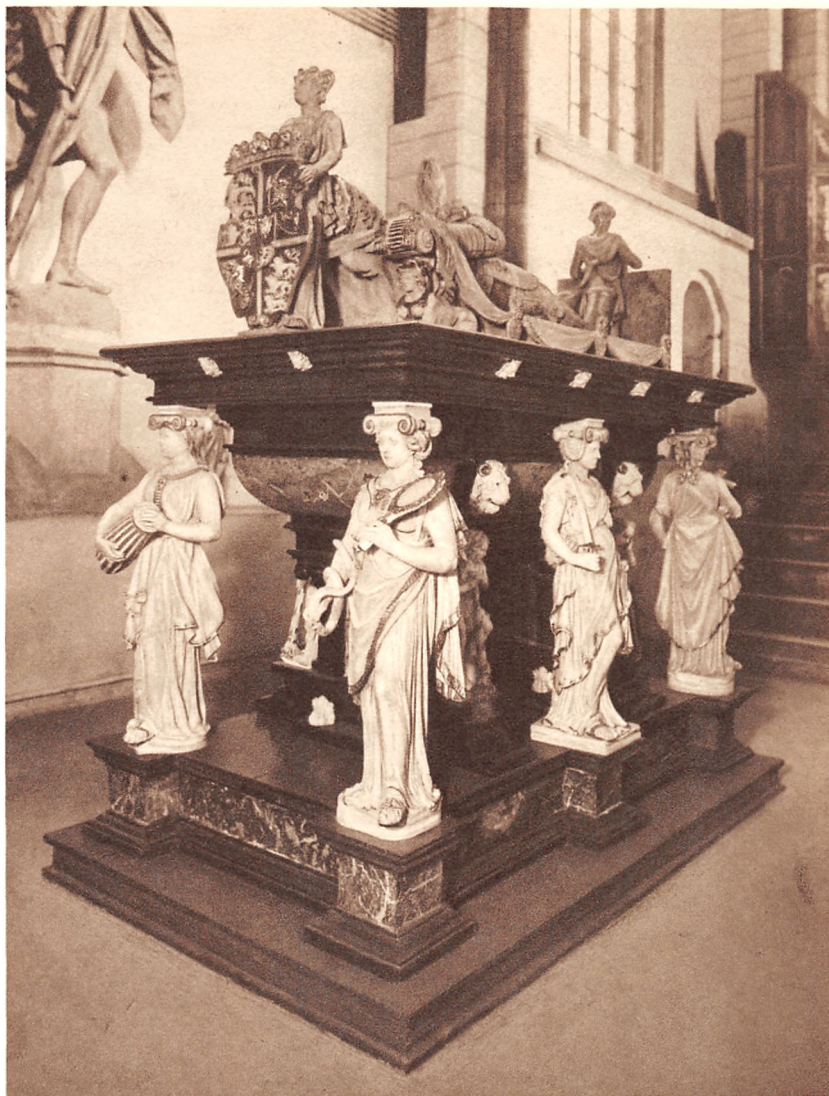
var Spørgsmaalet om den kommende Ordning dog ikke dermed afgjort. Baade Kongen og hans Kansler fastholdt det bestemte Ønske, at Kongerigerne og Hertugdømmerne samlede skulde overgaa til Hertug Christian, og saaledes var Stillingen endnu ganske uafklaret, da Kong Frederik døde den 10. April 1533.

Den nærmest forudgaaende Tid havde været urolig, og Bølgeringene deraf mærkedes ogsaa i Sønderjylland. I Slutningen af 1531 var Kong Christiern landet i Norge for at gøre et sidste Forsøg paa at genvinde sin Ret eller skaffe sig et Forlig med sin Farbroder. Forsøget endte med en Katastrophe for ham, og Sct. Laurentius' Aften, den 9. August 1532 kom han, nedbrudt og sveget, som en magtesløs Fange til Sønderborg, hvor Ditlev Brockdorf havde Befalingen. Det var Kong Frederik, der i Forbindelse med sine danske og holstenske Raader bar Ansvar for denne Udgang paa Striden, medens Sverige og de vendiske Stæder vaskede deres Hænder. Aftalen var derfor, at Sønderborg skulde holdes til Kongens og hans Arvingers Haand; men før disse sidste fik Slottet overdraget, skulde otte Raader — fire danske og fire holstenske — som i Fællesskab garanterede for Fangens varige Indespærring, træffe de nødvendige Dispositioner til den trufne Ordnings Gennemførelse. Foreløbig blev Kong Christiern anbragt i „det blaa Taarn“, opvartet af fire tyske Adelsmænd, med nogenlunde fri Adgang til at færdes paa Slottets Grund og med „fyrsteligt Underhold“, hvad Mad, Drikke og Klæder angik. Husfogeden var en Lavadelsmand fra Snogbæklund, Jørgen v. d. Herberge, og Kongens „Dværg“ stod ligesom hans Kok, Bernt, til den fangnes Disposition. Da han aabenbart meget hurtigt efter sin Indespærring forberedte et Flugtforsøg, som blev opdaget, henrettedes enkelte af de Hjælpere, som det var lykkedes at paagribe — f. Eks. Hans Smed i Sønderborg og Præsten i Lysabild, vistnok ogsaa „Dværgen“ — ligesom Kongens Bevogtning blev strengere, og først Kong Frederiks Død nogle Maaneder senere synes atter at have bragt visse Lempelser med sig. De kunde dog ikke opretholdes, da Grevefejden brød ud i Maj 1534. Tværtimod strammedes nu Tøjlerne stærkt, og Fangen henvistes til at opholde sig i sit „Gemak“ i Taarnet, underholdt alene af sin „Tjener Mikkell“, en gammel Krigskar, der kortede hans Tid med Fortællinger fra en omtumlet Tilværelse i Alverdens Lande.

Een Ting stod fast: Kong Christierns Saga var endt. Det var nu helt andre Spørgsmaal, som stod paa Dagsordenen — først og fremmest Problemet om Konge- og Hertugarven, dernæst Ordningen af Forholdet mellem „Riget“ og „Landene“.







*Kong Frederik I's Sarkofag i Slesvig Domkirke.*  
Udført c. 1555 af Cornelis Floris i Antwerpen. Fotografi.



*Fig. 117. Frederik I.*

Brudstykke af Kongens Sarkofag i Slesvig Domkirke. Udført c. 1555 af Cornelius Floris i Antwerpen. Fotografi.

10. FORHOLDET MELLEM „RIGET“ OG „LANDENE“.  
 FÆLLESHYLDINGEN I KIEL OG UNIONEN 1533.  
 HELSTATSPOLITIKKEN 1533—44.

Kong Frederik havde efterladt sig fire Sønner: Christian (f. 1503), Hans (f. 1521), Adolf (f. 1526) og Frederik (f. 1529). Af disse var de tre yngste saa smaa, at de ingen personlig Del kunde tage i Forholdenes Udvikling, og kun Hertug Hans's Opdragelse i Danmark og det Ønske, man blandt Rigsraadets katolske Medlemmer nærede om at se ham som Rigets Konge, kunde tænkes at influere paa de Bestemmelser, der blev truffet. Inden Kongens Død havde man forberedt en Herredag i København, hvor Tronfølgespørgsmaalet skulde drøftes, og mest tydede paa, at Kongens og v. Utenhofs Planer her trods alt vilde blive skrinlagt, saa Hans vilde faa Løfte om Rigerne, medens Christian og de to andre Brødre maatte nøjes med Landene.

Efter Kong Frederiks Død fremtraadte en saadan Løsning som endnu sandsynligere, idet v. Utenhofs Indflydelse nu var stærkt svækket. Han

havde været svagelig i de senere Aar, og Forholdet mellem ham og Hertug Christian var ikke blevet bedre. Selv følte han, at hans Stilling var usikker, og han trak sig foreløbig tilbage fra sine Embedsforretninger — men ingenlunde for dermed at opgive sine Planer! I 1526 havde han afgiftsfrit faaet overdraget Hindsgavl Slot og Len paa Livstid, han var altsaa blevet en Faktor ogsaa i Kongeriget Politik, og hvad han ikke i Øjeblikket kunde opnaa ved personlig Optræden i Hertugdømmerne, kunde han maaske vinde ad en Omvej, naar han i Danmark arbejdede for Hertug Christians Valg ved at neutralisere den Stemning, paa hvilken Hertug Hans's Tilhængere gjorde Regning.

Under disse Omstændigheder var den afdøde Konges anden fremtrædende Raadgiver og betroede Mand, Holsteneren Johan Rantzau (Fig. 118), nærmest til at tage den politiske Ledelse i Landene.

Som v. Utenhof havde han været knyttet til Hertug Christian i dennes Ungdom. Han var 1520 blevet Hofmester hos Prinsen og havde — modsat v. Utenhof — vist Evne til at vinde hans Fortrolighed. Han fulgte ham 1521 til Rigsdagen i Worms, som for dem begge fik saa gennemgribende en Betydning ved det Indtryk, de her modtog af den „martinianske“ Bevægelse, og paa dette som paa andre Punkter stod de senere Side om Side, saa Johan Rantzau f. Eks. stærkt afbødede Virkningerne af den Uvilje, Hertug Christians Kirkepolitik i Haderslev og Tørning Len fremkaldte. Ogsaa Hertug Frederik nærede en ubegrænset Tillid til den handlekraftige, vidtskuende Holstener. Han blev 1522 Hertugdømmernes Hofmester, fik samme Aar Stillingen som Amtmand paa Gottorp, deltog som saadan i Bordesholm-Forliget (se S. 219) og var den, der kraftigst manede sin Herre til at give et positivt Svar paa de nørrejdyske Oprøreres Henvendelse til ham. Modsat mange af sine Standsfæller havde han fra tidlig Tid set en fast Personalunion mellem Hertugdømmerne og Kongerigerne som det store Maal, der maatte tilstræbes, dog saadan, at begges Enhed og Selvstændighed garanteredes, og hans Politik laa derfor i denne Henseende paa Linie med v. Utenhofs. Men hans Stilling var adskilligt stærkere end den indvandrede Sachsers. Han underbyggede den ved det Held og den Dygtighed, hvormed han løste alle Opgaver, der blev givet ham, saa han for Samtiden med Rette kom til at staa som en af de ypperste Statsmænd og Feltherrer. Det var ham, der førte Hertug Frederik til Hyldingen i Viborg, ham, der ledede Invasionen i Danmark og gennemførte Belejrningen af København og Malmø, ham, der slog Kong Christierns Tilhængere i Skaane ned, og som modtog Landskrone af Søren Nordby. Ligeledes var det hans militære Førerevner, til hvilke Frederik I slog sin Lid, hvis det blev nødvendigt at forsvare Hertugdømmernes Sydgrænse. Og til alt dette kom den Autoritet, Johan Rantzau nød inden for Ridderskabets Kreds, hvortil

han selv hørte. Her fandt han Tilslutning til sine politiske Planer — først og fremmest hos sin Frænde, Melchior Rantzau, som i Midten af 1520'erne blev Landmarskal i Landene, og som troligt stod ham bi — ikke mindst i det skæbnsvangre Aar 1533, da han haabede at kunne føre Tanken om den fortsatte Personalunion til Sejr. Hvad v. Utenhofs Argumenter ikke havde kunnet bevirke lige over for Hertug Christian, formaaede dog maaske disse fremragende Repræsentanter for den hjemlige, holstenske Politik, og det vidner om en ikke ringe Selvstændighed hos den unge Fyrste, at han alligevel lod adskilligt Vand løbe i Stranden, inden hans og Johan Rantzaus Syn kom til at stemme overens.

Desværre savner vi tilstrækkeligt sikre Efterretninger om Forudsætningen for de politiske Afgørelser, som fulgte hurtigt efter Kong Frederiks Død. Skulde v. Utenhofs og Johan Rantzaus Planer gennemføres, maatte der — endnu inden bindende Beslutninger var truffet — skabes en vis Kontakt mellem Ridderskabet og de Medlemmer af det danske Rigsraad, paa hvilke det mente at kunne gøre Regning, selv om fuld Klarhed over Stillingen i Kongeriget vel ikke kunde ventes, før Herredagen traadte sammen i Juni Maaned. Netop til det samme Tidspunkt havde Hertug Christian som den ældste af Brødrene indvarslet til en Landdag i Kiel, hvor en Privilegiebekræftelse og en Hylding skulde finde Sted; men det maatte afgjort stride imod Ridderskabets Ønsker, hvis der ved denne Lejlighed gennemførtes en Fælleshylding af alle fire Hertuger — dels fordi en saadan atter vilde understrege den fyrstelige Arverets Princip, dels fordi den før eller senere maatte føre til en ny Deling af Landene.



Fig. 118. Johan Rantzau.  
Træsnit i „Vita Et Res Gestæ... Johannis Rantzouiii“,  
Rostock 1566.

Ugerne inden Juni Maaned er da utvivlsomt brugt baade af v. Utenhof og Johan Rantzau til at knytte eller bestyrke de kongerigske Forbindelser, som maatte have Betydning for Hertug Christians Sag — vi har kun ingen Efterretninger om denne deres private Politik. Derimod ved vi, at man i Kongeriget følte sig foruroliget ved Tanken om, hvad der kunde komme, og under de opløste politiske Forhold, som herskede, før Tronen atter var besat, var der ogsaa Grund nok til Ængstelse. I Begyndelsen af Maj opfordrede de nørrejydske Raader til at afværge Rigets Skade, hvis „nogen fremmed Herre eller Fyrste (∴ Hertug Christian) vilde med Magt trænge sig ind i Riget og til Regeringen“, og Nervøsiteten skinner tydeligt igennem i det Grundlag, som udarbejdedes for Herredagsforhandlingerne i København, og hvori det tilraadedes at øge det militære Beredskab i Kolding og Ribe „efter den Lejlighed, som nu for Øjne er imellem Riget og Fyrstendømmet“. Hertug Christians hurtige Indkaldelse af Landdagen gav de danske Rigsraader en Formodning om, at han vilde sætte sig i Besiddelse af Magten i Hertugdømmerne uden Hensyntagen til Hertug Hans, og under Indflydelse af de øst-danske Raader bad derfor denne Rigsraadet om at varetage hans Tarv, hvorefter de i et Brev henstillede til Biskop Godske Ahlefeldt at lade dem det nøjagtige Tidspunkt for Hyldingen vide, saa Hertug Hans selv kunde give Møde.

Men alt sligt var Udtryk for en Fejlvurdering af Hertug Christians Hensigter. Han vilde ingenlunde gaa sine Brødres Ret i Hertugdømmerne for nær — simpelt hen fordi han i saa Fald vilde have svigtet selve det Princip, han byggede sine Krav paa: den fyrstelige Arverets Princip. Og han vilde ikke heller hindre, at den danske Krone kom Hertug Hans til gode — ikke ham selv. Ogsaa her afveg hans principielle Holdning fra Ridderskabets. Han tilbød tværtimod Rigsraadet at give Møde paa Herredagen eller — om det snarere ønskedes — at sende befuldmægtigede dertil, idet han stillede Raadet fuldkommen frit med Hensyn til det kommende Valg og kun understregede Betimeligheden af, at Venskabet mellem Riget og Landene fik en sikker Grund at hvile paa. Rigsraadets katolske Flertal var imidlertid meget ængsteligt for det Resultat, der kunde fremkomme, hvis Hertug Christian selv mødte op, og det besvarede overhovedet ikke hans Tilbud. Derimod bad det indtrængende Godske Ahlefeldt om at komme til Stede — om muligt i Følge med flere sønderjydske Raader. Man vilde aabenbart derved skaffe sig en Slags Garanti for, at Sønderjyllands statsretlige Forbindelse med og Forpligtelser over for Kongeriget ikke helt skulde blive skudt til Side.

Saaledes var Spændingen betydelig, da Landdagen samledes i Kiel — uden at Hertug Hans var sat i Stand til at deltage deri. Hertug Christian handlede imidlertid ganske efter sit eget Sind: han erklærede

ved Aabningsmødet den 3. Juni, at han og hans umyndige Brødre var Landenes rette Arvinger (*der lande unde furstendome rechte unde behaclyke erue syn*), hvorfor han nogle Dage senere (8. Juni) paa egne og deres Vegne bekræftede alle Privilegier, som stammede fra tidligere Konger, Hertuger og Grever, og til Gengæld — ligeledes paa egne og Brødrenes Vegne — modtog Hyldingen som Landenes Herre. Det Synspunkt, som herigennem var gjort gældende, havde vokset sig saa stærkt, at en Opposition imod det sikkert vilde have været fuldkommen resultatløs og derfor heller ikke blev forsogt; men med Ridderskabets Tankegang stemte den trufne Ordning kun daarligt overens.

Samtidig med Landdagen i Kiel fandt Herredagen Sted i København. Den var indkaldt til 1. Juni og aabnedes ikke mange Dage efter. For den „holstenske“ Politiks Repræsentanter maatte det nu efter Hyldingen være af yderste Vigtighed at faa drevet Hertug Christians Kongevalg igennem. Lykkedes det ikke, vilde det fremtidige Forhold mellem Riget og Landene blive meget usikkert, og Spørgsmaalet om Forleningen med Sønderjylland vilde paa Grund af Hertug Hans's Mindreaarighed antagelig blive lagt i det danske Rigsraads Hænder, hvilket kunde medføre Vanskeligheder, som ingen var i Stand til at overse. At man paa dansk Side var opmærksom paa netop Lensspørgsmalets overordentlige Betydning, kan ikke være tvivlsomt.

Men Holstenerne havde to Trumfer paa Haanden, som muligvis kunde bringe dem Stikkene hjem.

For det første spillede de behændigt paa de udenrigspolitiske Forhold. Det nære Forbund mellem Danmark og Lybæk, som Kampen mod Christiern II havde ført til, var af mindre Betydning nu, da han sad vel forvaret paa Sønderborg. Det følte tværtimod ubekvemt. At Lybækkerne, medens Herredagen stod paa, havde en Flaade med den nye, demokratiske Borgmester Jørgen Wullenweber om Bord liggende



Fig. 119. Hertug Christierns Segl.

Omskriften lyder: CHRISTIANVS · D · G · HERES · REGNI · NORVEGIE · DVX. — SLESVICENCIS · ET · HOLSATIE · Z'. c. 2/3. Brugt 1533—36.  
Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).

uden for København, og at de saaledes halvvejs syntes at ville skræmme Rigsraadet til at fastholde den Forbundspolitik, der hidtil havde været ført, var ikke egnet til at øge deres Popularitet. Danmark saa sig som Lybækkernes Forbundsfælle trukket ind i Krigen mellem dem og Nederlandene vedrørende Handelsherrædømmet paa Østersøen — og kunde dette stemme overens med Rigets Interesser? Forbundet havde allerede ført til Brud mellem os og Nederlandene; betydelige Erstatningskrav fra vor Side var blevet afvist. Var det ikke paa Tide, at man alvorligt overvejede, om det virkelig var Lybæk, vi burde støtte?

Her var det, Holstenerne i første Omgang greb ind. Ogsaa de bedømte deres Forhold til Lybæk anderledes nu, da Christiern II var uskadeliggjort, og Hansestaden styredes af en demokratisk Klike. Der var Rivninger mellem dem og Lybæk nede i Holsten selv, deres mest fremtrædende Mænd som v. Utenhof, Johan og Melchior Rantzau var afgjorte Modstandere af en pro-lybsk Politik — hvis de formaaede at faa bilagt Konflikten mellem Kongeriget og Nederlandene, kunde de rimeligvis bane Vejen ikke alene for en ny Orientering af dansk Udenrigspolitik, men for en fælles dansk-holstensk Optræden, som atter kunde medføre Hertug Christians Valg.

Allerede i Maj Maaned forhandlede Melchior Rantzau i Nederlandene om Bilæggelsen af de danske Erstatningskrav og om Afslutningen af en Forbundstraktat mellem Nederlandene, Danmark og Hertugdømmerne. Fra Kiel skrev noget senere baade v. Utenhof og Johan Rantzau til Medlemmer af det danske Rigsraad, som de bad om, at man ikke vilde give Lybækkerne noget overilet Tilsagn, fordi Melchior Rantzau nu fra Nederlandene havde hjembragt et Svar, der maatte vække Tilfredshed ogsaa i København. Straks efter Hyldingen mødte de begge op paa Herredagen for personligt at lægge deres Lod i Vægtskaalen — Johan Rantzau som Medlem af Rigsraadet, v. Utenhof som Lensmand paa Hindsgavl. Derimod holdt Biskop Godske Ahlefeldt sig tilbage. Paa den tidligere nævnte Indbydelse (se S. 250) svarede han den 12. Juni, at han ikke kunde modtage den, da han i verdslig Henseende var forpligtet over for alle fire Hertuger, selv om han som Prælat stod under den danske Kirke, og deltog han nu i et eventuelt Kongevalg, vilde de Brødre, der blev forbigaaede, fremtidig let betragte ham med Uvilje.

Imidlertid gav to andre Holstenerne Møde: Melchior Rantzau og Wulf Pogwisch. Den førstnævnte skulde redegøre for Udbyttet af sin Rejse til Nederlandene og foreslaa det omtalte Forbund indgaet — tilsammen skulde de paa Hertug Christians Vegne fremhæve, hvor betydningsfuldt det var, at Kongevalget ikke blev udskudt. For sit eget Vedkommende vilde Hertugen under alle foreliggende Omstændigheder staa sammen med Riget, og han bad om en Tilkendegivelse af, hvorledes



Fig. 120. Godske Ahlefeldts Segl.

Omskriften lyder: S<sup>r</sup> CAVSARV DNI \* GODSCHALCI ¶ DE ¶ ALEVEZDE ¶ DEI ¶ GRĀ ¶ EPI ¶ SLES;VICENSIS ¶ . 1/1. Brugt 1509—25. Hoffmann: S.-H. Siegel des Mittelalter II. I (1933).

Rigsraadet tænkte at forholde sig, hvis der skulde opstaa Tvistigheder imellem Riget og „Fyrstendømmet“ (o: Landene).

Rigsraadet var ret utilbøjeligt til at følge disse Henstillinger. Hertugen havde ganske vist sine Fortalere i dets Midte — f. Eks. Mogens Gjoe og Erik Banner; men Modstanden var stærk, og den forudgaaende Drøftelse havde vist, med hvilken Forbitrelse man fra den Side vendte sig imod Tanken om at vælge ham. Da et endeligt Valg desuden maatte forudsætte, at ogsaa de norske Raader deltog, og disse ikke var kommet til Stede, enedes man allerede før den 18. Juni om at udsætte Sagen til en kommende Herredag, der fastsattes til St. Hansdag 1534. Paa dette Punkt var Slaget altsaa tabt for Hertugens Sendebud. Rigsraadets Svar den 28. Juni understregede stærkt Danmarks Karakter af et frit Kaareringe og forudsatte yderligere Drøftelser med Hensyn til det foreslaede Forbund, inden en Beslutning derom blev taget. Endelig hed det, at hvis der skuld' opstaa Tvistigheder mellem Riget og „Fyrstendømmet“, maatte de søges bilagt ved en Indankning for begges Raad — uden at Formen for Afgørelsen nærmere præciseredes.

Fire Dage senere var Stillingen i ikke uvæsentlig Grad forandret. Blev der end ikke noget af Kongevalget, bragte Holstenerne dog med sig hjem en anden Gevinst af overordentlig Værdi: et fyldigt Udkast til en



fast, fremtidig Union imellem Kongeriget og Hertugdømmerne, dateret den 1. Juli.

Det vilde være af den største Interesse at faa Kendskab til, med hvilke Midler det var lykkedes Holstenerne at fremkalde dette Resultat. Desværre har vi ingen sikre Oplysninger derom. Lybækkerne antydede senere gentagne Gange, at det var sket ved Trusler om en Frigivelse af Christiern II — i Sandhed en Trumf, som maatte gøre sin Virkning. Det er ogsaa meget tænkeligt, at det er denne, der er spillet ud. Som Forholdene nu laa, vilde han næppe betyde nogen reel Fare for Hertugdømmerne. Derimod kunde han afstedkomme ny Uro, ny opslidende kraft- og pengeødelæggende Strid i Kongerigerne. Hvad Under, at man af al Magt vilde undgaa dette. Men Prisen, som blev betalt, var høj: utvetydigt stillede Riget og Landene over for hinanden som to fuldt ud jævnbyrdige, politisk selvstændige Stater, og end ikke Kongerigets Krav paa sit aarhundredgamle Kronland Sønderjylland blev til andet end en „formentlig Rettighed“, der sidestillede med de Rettigheder, som Fyrsterne af Slesvig og Holsten maatte kunne gøre gældende. Unionen af 1533 bragte den endelige Afslutning paa den historiske Proces, hvis første uheldsvangre Varsel havde været Riberecessen af 1460.

For Rigets og Fyrstendømmernes Velfærds Skyld, hed det i Unionsudkastet, havde det danske Rigsraad truffet denne Overenskomst med Hertug Christian, hans Brødre og Landenes Indbyggere, ingen undtagne, at Riget og Landene altid skulde leve i Venskab og godt Naboskab med hinanden. Derfor erklærede man, at enhver som helst Uenighed mellem Danmarks Konge og Fyrstendømmernes Herrer, ligegyldigt hvad den drejede sig om — Land eller Folk, lidet eller meget — skulde indankes for en blandet Kommission, bestaaende af 8 kongelige og 8 hertugelige Raader, alle temporært løste fra enhver Ed og Forpligtelse over for deres respektive Herrer. De skulde mødes i Kolding senest to Maaneder efter Tvistens Paakæring, og hindredes de ved Fejde eller anden *force majeure* i Opfyldelsen af denne Bestemmelse, skulde Kommissionen dog i det mindste inden Forløbet af Aar og Dag træde sammen. Derefter maatte Medlemmerne ikke forlade Kolding og ikke skilles, før Tvisten var afsluttet i Venskabelighed eller ved en Retskendelse. Inden Kendelsen faldt, skulde Kommissionen vælge en Opmand, saa at han, hvis Stemmerne stod lige, ved sin egen Stemme kunde gøre Udslaget; men hvad 12 af de 16 Raader besluttede, stod fast og var for begge Parter inappellabelt.

De to Parter — Kongeriget og Hertugdømmerne — maatte hverken direkte eller indirekte hjælpe hinandens aabenbare Fjender. Blev Rigets eller Landenes Undersaatter forulempede, og kunde de ikke opnaa en Retskendelse hos deres egen Øvrighed, havde de fri Adgang til at anmode

den anden Part om at tage sig deres Sag an, og der skulde da i Kolding, normalt inden to Maaneder var forløbet efter Klagens Indgivelse, ned-sættes en blandet Domstol paa 8 Mand, 4 Raader fra hver Side, som — følgende ganske de samme Regler som den ovennævnte 16-Mands-Kommission, altsaa muligvis ved en Opmands Hjælp — inappellabelt kunde fælde Dom i den foreliggende Sag. Enhver var dog pligtig til, før denne Udvej valgtes, at søge Retten hos sin egen Øvrighed.

Endnu vigtigere var de følgende Bestemmelser. Kongeriget og Fyrstendømmerne skulde staa hinanden bi i nabovenlig Troskab, og den ene ikke lade den anden uden Hjælp og Trøst, idet den ene Part altid skulde holde den anden til, hvad der var ret og billigt. Ingen af dem maatte begynde nogen Fejde uden den andens Raad og Viden; men blev en af dem overfaldet, var den anden pligtig til at hjælpe den — Hertugdømmerne med 150 Ryttere, Kongeriget med 300 Ryttere, begge Parter den første Maaned paa egen Kost, Sold og Skade, siden efter andre, nøje fastsatte Regler. Fandt Angrebet Sted med saa stor en Styrke, at aabenbar Nød gjorde sig gældende, skulde den ene komme den anden til Hjælp med saa stor Magt af Rytteri og Fodfolk, som den var i Stand til at opbyde, og ingen af Parterne skulde kunne undskylde sig for at yde en saadan Bistand, hvis ikke Fjenden laa baade i Riget og i Fyrstendømmerne og var saa stærk, at man absolut ikke selv kunde undvære den krævede Hjælp; i saa Fald skulde Parterne give hinanden sand Oplysning om Forholdet. Den Part, som i det nævnte Tilfælde først blev befriet for Fjenden, skulde uden nogen Undskyldning eller Forsinkelse komme den anden til Hjælp med al den Styrke, der kunde bringes til Veje, og da Kongeriget Danmark er saa delt af Farvande og Strømme, at alle Tropper ikke paa samme Tid kan samles i en Fart, skulde — hvis Indfaldet skete i Fyrstendømmerne — den ene kongerigske Landsdel ikke vente paa den anden, men uden Tøven skulde hver enkelt efter Evne gøre sig færdig og komme den truede Part til Undsætning. Enhver, som hos sin egen Øvrighed begærede at gaa i den anden Parts Tjeneste, skulde uhindret have Adgang dertil og ikke kunne tilbagekaldes, idet hans personlige Tjenestepligt (*Mansdiens*<sup>1)</sup>) ikke derved bortfaldt.

Og saa fulgte Slutningen: Det nu oprettede Forbund mellem Kongeriget og Fyrstendømmerne skulde vare, saa længe Konger af Kong Frederiks Blod raadede i Danmark og derefter til evig Tid; men tilføjedes der, „herved skal det Krav og den formentlige<sup>1)</sup> Rettighed, som Danmarks Krone og Rige, ligesom ogsaa Fyrsterne af Slesvig og Holsten, maatte eller kunde have paa Fyrstendømmet Slesvig, fra begge Sider paa enhver Maade være ukrænket; dog skal et saadant Krav eller enhver som helst anden Retskendelse ikke paa nogen Maade krænke dette Forbund“

<sup>1)</sup> Dette Ord findes karakteristisk nok kun i den plattyske, ikke i den danske Tekst.

*(hirmede szall de thosprake und vormeende gerechticheit, alze de Crone und dath Ryke tho Dennemark ock desglykenn de Furstenn tho Sleszwick vnnd Holsten hebbenn muchten edder konnden tho dem Furstendome Sleszwick, von beydenn parthenn unuorkrencketh szin jn aller mathe, und doch scall sollcke thosprake edder jenigerley ander rechtgannck dussenn vorbunth neenerley wysze krenckenn moegenn).*

Man vil let se, hvor vidtrækkende Følger et Aktstykke som dette maatte kunne faa, hvis det skulde danne Grundlaget for det fremtidige Forhold mellem Riget og Landene. Ikke med et eneste Ord var Sønderjyllands Stilling som et ældgammelt dansk Kronland blevet værget — den var kun omtalt som en Rettighed, der aabenbart lod sig omtviste. Hvad Sønderjylland i Tilfælde af Angreb paa Kongeriget skulde yde af militær Bistand, var løst fra enhver Forbindelse med Begrebet feudal Tjenesteydelse. En saadan omtaltes overhovedet ikke. Den var blevet til en vis, i Aktstykket ikke nærmere fikseret Del af et Fælleskontingent, som Landene tilsammen skulde afsende. Holstenerne kunde ikke godt tænkes at have hjemført et klarere Bevis for den Overlegenhed, hvormed de havde forstaaet at udnytte den forvirrede politiske Situation i Danmark.

Dermed er dog ikke sagt, at man paa Gottorp uden Ændringer er gaaet med til Ratificeringen af Dokumentet. Vi ved imidlertid intet om de Forhandlinger, som nu er blevet ført; men for øvrigt har man næppe paa holstensk Side haft Aarsag til at ønske noget væsentligt i Udkastet forandret.

Derimod har det danske Rigsraad maaske i nogen Grad ladet sin endelige Tilslutning afhænge af, hvorvidt Holstenernes Plan om et dansk-holstensk-nederlandsk Forbund lod sig realisere. Man havde straks efter Herredagen sendt nye Forhandlere til Nederlandene — fra holstensk Side Melchior Rantzau, fra dansk foruden Otte Krumpen karakteristisk nok — Wolfgang v. Utenhof! Forhandlingerne førte den 9. September til den 10-aarige Overenskomst i Gent, og paa en Herredag i Odense godt to Maaneder senere aflagde Otte Krumpen Rapport om Resultatet af sin Sendelse. Derefter godkendte Rigsraadet Unionen (20. Novbr.) og udpegede 7 Medlemmer af sin egen Midte foruden endnu en Adelsmand til at møde Holstenerne i Kolding og udveksle de ratificerede Dokumenter, der skulde foreligge i fire Eksemplarer, to paa Dansk og to paa Plattysk. Dagen efter udstedte Raadet et aabent Brev, hvori det tilsagde Hertugen og Fyrstendømmernes Prælater, Raad, Adel og Indbyggere, at „de Herrer, som de i Fremtiden efter denne Dag udvælge til at styre Danmarks Krone og Rige“, skulde samtykke og stadfæste Unionen.

Hertug Christian havde allerede for længst godkendt den (29. Septbr.). Nu sammenkaldte han til 1. December en Landdag i Rendsborg, hvor den endelige Ratifikation fra holstensk Side fandt Sted, og hvor de hol-



Fig. 121. Christian III.

Tryk efter en af Jac. Binck 1535 graveret Sølvplade paa Rosenborg.

stenske Aktstykker besejledes (5. Decbr.) af Hertugen selv, Bisperne af Slesvig og Lybæk, 11 Raader og 45 andre Ridderskabsmedlemmer. Det er et tragisk Udtryk for den skabte Situation, at Sønderjylland her „repræsenteredes“ af tre holstenske Raader (Wulf Pogwisch, der havde Trøjborg i Len, Iven Reventlow, der sad inde med Tønder, og Melchior Rantzau, som havde faaet Flensborg overdraget) foruden af den holstenske Slesvig-Bisp Godske Ahlefeldt. Rod i Sønderjyllands egen Jord havde ikke en eneste af de Slægter, som havde lænket Landsdelens Skæbne til den holstenske Politik.

Det er ikke for meget sagt, at Skyggen af denne Union i hele det følgende Tiaar falder over Forholdet mellem Danmark og Holsten. Den paagaende Kraft, hvormed den holstenske Politik i lange Tider havde været ledet, havde allerede i Frederik I's Dage ført til en voksende Spænding mellem den danske og den holstenske Adel, og nu havde den sidstes vidtrækkende Sejr i 1533 kraftigt øget Spændingen, som yderligere steg paa Grund af en Række følgende Begivenheder.

Mellem Hertug Christian og Wolfgang v. Utenhof havde der fundet en Udsoning Sted, og Sachseren var atter — senest i August 1534 — tiltraadt som Kansler. Paa Grund af Christians langvarige Fravær fra Hertugdømmerne under Grevefejden, organiseredes der en Statholderregering dene med Lybæk-Bispen, Dr. Ditlev Reventlow som den ledende, og i denne Regering var v. Utenhof et af de virksomste Medlemmer. Det var tilsyneladende endelig lykkedes ham at vinde sin fyrstelige Herres Tillid, saa hans Raad fik betydelig Indflydelse paa den Kurs, der blev valgt.

v. Utenhofs Kongstanke gik ud paa at betrygge det gottorpske Hus's Magt ved en Udsoning mellem det danske og det holstenske Element — fremmet ikke alene ved holstenske (og tyske) Indvandring til Danmark, men ved Ægteskaber mellem danske og holstenske (tyske) Adelige. Over for det dansk-holstenske Problem stod han forudsætningsløs, savnende den traditionsbundne eller medoplevede Indsigt i, hvad der dybest set laa de to Folk imellem, og han betragtede — sit politiske Synspunkt tro — Spørgsmaalet udelukkende ud fra Fyrstemagtens Stade. I Kampen for en Personalunion mellem Danmark og Hertugdømmerne havde han og Johan Rantzau kunnet følges — hvad den fremtidige Politik angik, var det dem ikke muligt at naa til en lignende Forstaaelse. Johan Rantzau vilde sætte alt ind paa at fastholde, hvad der var vundet for Holstenerne i Tiden 1460—1533: et Forbund under samme Fyrste mellem to ligeberettigede Stater. Blev trods alt dette Forbund engang i Tidens Løb sprængt, skulde under alle Omstændigheder Holsten og Slesvig gaa ud af Unionen som en udelt og uadskilt Enhed. Det var Landenes politiske og økonomiske Samhør, som stod i første Række for denne Holstener — ikke Unionen, hvor værdifuld han end havde følt den. For Wolfgang

han selv hørte. Her fandt han Tilslutning til sine politiske Planer — først og fremmest hos sin Frænde, Melchior Rantzau, som i Midten af 1520'erne blev Landmarskal i Landene, og som troligt stod ham bi — ikke mindst i det skæbnsvangre Aar 1533, da han haabede at kunne føre Tanken om den fortsatte Personalunion til Sejr. Hvad v. Utenhofs Argumenter ikke havde kunnet bevirke lige over for Hertug Christian, formaaede dog maaske disse fremragende Repræsentanter for den hjemlige, holstenske Politik, og det vidner om en ikke ringe Selvstændighed hos den unge Fyrste, at han alligevel lod adskilligt Vand løbe i Stranden, inden hans og Johan Rantzaus Syn kom til at stemme overens.

Desværre savner vi tilstrækkeligt sikre Efterretninger om Forudsætningen for de politiske Afgørelser, som fulgte hurtigt efter Kong Frederiks Død. Skulde v. Utenhofs og Johan Rantzaus Planer gennemføres, maatte der — endnu inden bindende Beslutninger var truffet — skabes en vis Kontakt mellem Ridderskabet og de Medlemmer af det danske Rigsraad, paa hvilke det mente at kunne gøre Regning, selv om fuld Klarhed over Stillingen i Kongeriget vel ikke kunde ventes, før Herredagen traadte sammen i Juni Maaned. Netop til det samme Tidspunkt havde Hertug Christian som den ældste af Brødrene indvarslet til en Landdag i Kiel, hvor en Privilegiebekræftelse og en Hylding skulde finde Sted; men det maatte afgjort stride imod Ridderskabets Ønsker, hvis der ved denne Lejlighed gennemførtes en Fælleshylding af alle fire Hertuger — dels fordi en saadan atter vilde understrege den fyrstelige Arverets Princip, dels fordi den før eller senere maatte føre til en ny Deling af Landene.



*Fig. 118. Johan Rantzau.*

Træsnit i „Vita Et Res Gestæ... Johannis Rantzouiii“, Rostock 1566.

Ugerne inden Juni Maaned er da utvivlsomt brugt baade af v. Utenhof og Johan Rantzau til at knytte eller bestyrke de kongerigske Forbindelser, som maatte have Betydning for Hertug Christians Sag — vi har kun ingen Efterretninger om denne deres private Politik. Derimod ved vi, at man i Kongeriget følte sig foruroliget ved Tanken om, hvad der kunde komme, og under de opløste politiske Forhold, som herskede, før Tronen atter var besat, var der ogsaa Grund nok til Ængstelse. I Begyndelsen af Maj opfordrede de nørrejydske Raader til at afværge Rigets Skade, hvis „nogen fremmed Herre eller Fyrste (∴ Hertug Christian) vilde med Magt trænge sig ind i Riget og til Regeringen“, og Nervøsiteten skinner tydeligt igennem i det Grundlag, som udarbejdedes for Herredagsforhandlingerne i København, og hvori det tilraadedes at øge det militære Beredskab i Kolding og Ribe „efter den Lejlighed, som nu for Øjne er imellem Riget og Fyrstendømmet“. Hertug Christians hurtige Indkaldelse af Landdagen gav de danske Rigsraader en Formodning om, at han vilde sætte sig i Besiddelse af Magten i Hertugdømmerne uden Hensyntagen til Hertug Hans, og under Indflydelse af de øst-danske Raader bad derfor denne Rigsraadet om at varetage hans Tarv, hvorefter de i et Brev henstillede til Biskop Godske Ahlefeldt at lade dem det nøjagtige Tidspunkt for Hyldingen vide, saa Hertug Hans selv kunde give Møde.

Men alt sligt var Udtryk for en Fejlvurdering af Hertug Christians Hensigter. Han vilde ingenlunde gaa sine Brødres Ret i Hertugdømmerne for nær — simpelt hen fordi han i saa Fald vilde have svigtet selve det Princip, han byggede sine Krav paa: den fyrstelige Arverets Princip. Og han vilde ikke heller hindre, at den danske Krone kom Hertug Hans til gode — ikke ham selv. Ogsaa her afveg hans principielle Holdning fra Ridderskabets. Han tilbød tværtimod Rigsraadet at give Møde paa Herredagen eller — om det snarere ønskedes — at sende befuldmægtigede dertil, idet han stillede Raadet fuldkommen frit med Hensyn til det kommende Valg og kun understregede Betimeligheden af, at Venskabet mellem Riget og Landene fik en sikker Grund at hvile paa. Rigsraadets katolske Flertal var imidlertid meget ængsteligt for det Resultat, der kunde fremkomme, hvis Hertug Christian selv mødte op, og det besvarede overhovedet ikke hans Tilbud. Derimod bad det indtrængende Godske Ahlefeldt om at komme til Stede — om muligt i Følge med flere sønderjydske Raader. Man vilde aabenbart derved skaffe sig en Slags Garanti for, at Sønderjyllands statsretlige Forbindelse med og Forpligtelser over for Kongeriget ikke helt skulde blive skudt til Side.

Saaledes var Spændingen betydelig, da Landdagen samledes i Kiel — uden at Hertug Hans var sat i Stand til at deltage deri. Hertug Christian handlede imidlertid ganske efter sit eget Sind: han erklærede

ved Aabningsmødet den 3. Juni, at han og hans umyndige Brødre var Landenes rette Arvinger (*der lande unde furstendome rechte unde behaclyke erue syn*), hvorfor han nogle Dage senere (8. Juni) paa egne og deres Vegne bekræftede alle Privilegier, som stammede fra tidligere Konger, Hertuger og Grever, og til Gengæld — ligeledes paa egne og Brødrenes Vegne — modtog Hyldingen som Landenes Herre. Det Synspunkt, som herigennem var gjort gældende, havde vokset sig saa stærkt, at en Opposition imod det sikkert vilde have været fuldkommen resultatløs og derfor heller ikke blev forsogt; men med Ridderskabets Tankegang stemte den trufne Ordning kun daarligt overens.

Samtidig med Landdagen i Kiel fandt Herredagen Sted i København. Den var indkaldt til 1. Juni og aabnedes ikke mange Dage efter. For den „holstenske“ Politiks Repræsentanter maatte det nu efter Hyldingen være af yderste Vigtighed at faa drevet Hertug Christians Kongevalg igennem. Lykkedes det ikke, vilde det fremtidige Forhold mellem Riget og Landene blive meget usikkert, og Spørgsmaalet om Forleningen med Sønderjylland vilde paa Grund af Hertug Hans's Mindreaarighed antagelig blive lagt i det danske Rigsraads Hænder, hvilket kunde medføre Vanskeligheder, som ingen var i Stand til at overse. At man paa dansk Side var opmærksom paa netop Lensspørgsmalets overordentlige Betydning, kan ikke være tvivlsomt.

Men Holstenerne havde to Trumfer paa Haanden, som muligvis kunde bringe dem Stikkene hjem.

For det første spillede de behændigt paa de udenrigspolitiske Forhold. Det nære Forbund mellem Danmark og Lybæk, som Kampen mod Christiern II havde ført til, var af mindre Betydning nu, da han sad vel forvaret paa Sønderborg. Det følte tværtimod ubekvemt. At Lybækkerne, medens Herredagen stod paa, havde en Flaade med den nye, demokratiske Borgmester Jørgen Wullenweber om Bord liggende



Fig. 119. Hertug Christierns Segl.

Omskriften lyder: CHRISTIANVS · D · G · HERES · REGNI · NORVEGIE · DVX. — SLESVICENSIS · ET · HOLSATIE · Z'. c.  $\frac{2}{3}$ . Brugt 1533—36.  
Thiset: Danske kgl. Sigiller (1917).



uden for København, og at de saaledes halvvejs syntes at ville skræmme Rigsraadet til at fastholde den Forbundspolitik, der hidtil havde været ført, var ikke egnet til at øge deres Popularitet. Danmark saa sig som Lybækkernes Forbundsfølge trukket ind i Krigen mellem dem og Nederlandene vedrørende Handelsherredømmet paa Østersøen — og kunde dette stemme overens med Rigets Interesser? Forbundet havde allerede ført til Brud mellem os og Nederlandene; betydelige Erstatningskrav fra vor Side var blevet afvist. Var det ikke paa Tide, at man alvorligt overvejede, om det virkelig var Lybæk, vi burde støtte?

Her var det, Holstenerne i første Omgang greb ind. Ogsaa de bedømte deres Forhold til Lybæk anderledes nu, da Christiern II var uskadeliggjort, og Hansestaden styredes af en demokratisk Klike. Der var Rivninger mellem dem og Lybæk nede i Holsten selv, deres mest fremtrædende Mænd som v. Utenhof, Johan og Melchior Rantzau var afgjorte Modstandere af en pro-lybsk Politik — hvis de formaaede at faa bilagt Konflikten mellem Kongeriget og Nederlandene, kunde de rimeligvis bane Vejen ikke alene for en ny Orientering af dansk Udenrigspolitik, men for en fælles dansk-holstensk Optræden, som atter kunde medføre Hertug Christians Valg.

Allerede i Maj Maaned forhandlede Melchior Rantzau i Nederlandene om Bilæggelsen af de danske Erstatningskrav og om Afslutningen af en Forbundstraktat mellem Nederlandene, Danmark og Hertugdømmerne. Fra Kiel skrev noget senere baade v. Utenhof og Johan Rantzau til Medlemmer af det danske Rigsraad, som de bad om, at man ikke vilde give Lybækkerne noget overilet Tilsagn, fordi Melchior Rantzau nu fra Nederlandene havde hjembragt et Svar, der maatte vække Tilfredshed ogsaa i København. Straks efter Hyldingen mødte de begge op paa Herredagen for personligt at lægge deres Lod i Vægtskaalen — Johan Rantzau som Medlem af Rigsraadet, v. Utenhof som Lensmand paa Hindsgavl. Derimod holdt Biskop Godske Ahlefeldt sig tilbage. Paa den tidligere nævnte Indbydelse (se S. 250) svarede han den 12. Juni, at han ikke kunde modtage den, da han i verdslig Henseende var forpligtet over for alle fire Hertuger, selv om han som Prælat stod under den danske Kirke, og deltog han nu i et eventuelt Kongevalg, vilde de Brødre, der blev forbigaaede, fremtidig let betragte ham med Uvilje.

Imidlertid gav to andre Holstenerne Møde: Melchior Rantzau og Wulf Pogwisch. Den førstnævnte skulde redegøre for Udbyttet af sin Rejse til Nederlandene og foreslaa det omtalte Forbund indgaet — tilsammen skulde de paa Hertug Christians Vegne fremhæve, hvor betydningsfuldt det var, at Kongevalget ikke blev udskudt. For sit eget Vedkommende vilde Hertugen under alle foreliggende Omstændigheder staa sammen med Riget, og han bad om en Tilkendegivelse af, hvorledes



Fig. 120. Godske Ahlefeldts Segl.

Omskriften lyder: S<sup>r</sup> CAVSARV DNI \* GODSCHALCI ꝛ DE ꝛ ALEVEZDE ꝛ DEI ꝛ GRĀ ꝛ EPI ꝛ SLES;VICENSIS ꝛ . 1/1. Brugt 1509—25. Hoffmann: S.-H. Siegel des Mittelalter II. I (1933).

Rigsraadet tænkte at forholde sig, hvis der skulde opstaa Tvistigheder imellem Riget og „Fyrstendømmet“ (o: Landene).

Rigsraadet var ret utilbøjeligt til at følge disse Henstillinger. Hertugen havde ganske vist sine Fortalere i dets Midte — f. Eks. Mogens Gjoe og Erik Banner; men Modstanden var stærk, og den forudgaaende Drøftelse havde vist, med hvilken Forbitrelse man fra den Side vendte sig imod Tanken om at vælge ham. Da et endeligt Valg desuden maatte forudsætte, at ogsaa de norske Raader deltog, og disse ikke var kommet til Stede, enedes man allerede før den 18. Juni om at udsætte Sagen til en kommende Herredag, der fastsattes til St. Hansdag 1534. Paa dette Punkt var Slaget altsaa tabt for Hertugens Sendebud. Rigsraadets Svar den 28. Juni understregede stærkt Danmarks Karakter af et frit Kaareringe og forudsatte yderligere Drøftelser med Hensyn til det foreslaede Forbund, inden en Beslutning derom blev taget. Endelig hed det, at hvis der skuld' opstaa Tvistigheder mellem Riget og „Fyrstendømmet“, maatte de søges bilagt ved en Indankning for begges Raad — uden at Formen for Afgørelsen nærmere præciseredes.

Fire Dage senere var Stillingen i ikke uvæsentlig Grad forandret. Blev der end ikke noget af Kongevalget, bragte Holstenerne dog med sig hjem en anden Gevinst af overordentlig Værdi: et fyldigt Udkast til en

fast, fremtidig Union imellem Kongeriget og Hertugdømmerne, dateret den 1. Juli.

Det vilde være af den største Interesse at faa Kendskab til, med hvilke Midler det var lykkedes Holstenerne at fremkalde dette Resultat. Desværre har vi ingen sikre Oplysninger derom. Lybækkerne antydede senere gentagne Gange, at det var sket ved Trusler om en Frigivelse af Christiern II — i Sandhed en Trumf, som maatte gøre sin Virkning. Det er ogsaa meget tænkeligt, at det er denne, der er spillet ud. Som Forholdene nu laa, vilde han næppe betyde nogen reel Fare for Hertugdømmerne. Derimod kunde han afstedkomme ny Uro, ny opslidende kraft- og pengeødelæggende Strid i Kongerigerne. Hvad Under, at man af al Magt vilde undgaa dette. Men Prisen, som blev betalt, var høj: utvetydigt stillede Riget og Landene over for hinanden som to fuldt ud jævnbyrdige, politisk selvstændige Stater, og end ikke Kongerigets Krav paa sit aarhundredgamle Kronland Sønderjylland blev til andet end en „formentlig Rettighed“, der sidestillede med de Rettigheder, som Fyrsterne af Slesvig og Holsten maatte kunne gøre gældende. Unionen af 1533 bragte den endelige Afslutning paa den historiske Proces, hvis første uheldsvangre Varsel havde været Riberecessen af 1460.

For Rigets og Fyrstendømmernes Velfærds Skyld, hed det i Unionsudkastet, havde det danske Rigsraad truffet denne Overenskomst med Hertug Christian, hans Brødre og Landenes Indbyggere, ingen undtagne, at Riget og Landene altid skulde leve i Venskab og godt Naboskab med hinanden. Derfor erklærede man, at enhver som helst Uenighed mellem Danmarks Konge og Fyrstendømmernes Herrer, ligegyldigt hvad den drejede sig om — Land eller Folk, lidet eller meget — skulde indankes for en blandet Kommission, bestaaende af 8 kongelige og 8 hertugelige Raader, alle temporært løste fra enhver Ed og Forpligtelse over for deres respektive Herrer. De skulde mødes i Kolding senest to Maaneder efter Tvistens Paakæring, og hindredes de ved Fejde eller anden *force majeure* i Opfyldelsen af denne Bestemmelse, skulde Kommissionen dog i det mindste inden Forløbet af Aar og Dag træde sammen. Derefter maatte Medlemmerne ikke forlade Kolding og ikke skilles, før Tvisten var afsluttet i Venskabelighed eller ved en Retskendelse. Inden Kendelsen faldt, skulde Kommissionen vælge en Opmand, saa at han, hvis Stemmerne stod lige, ved sin egen Stemme kunde gøre Udslaget; men hvad 12 af de 16 Raader besluttede, stod fast og var for begge Parter inappellabelt.

De to Parter — Kongeriget og Hertugdømmerne — maatte hverken direkte eller indirekte hjælpe hinandens aabenbare Fjender. Blev Rigets eller Landenes Undersaatter forulempede, og kunde de ikke opnaa en Retskendelse hos deres egen Øvrighed, havde de fri Adgang til at anmode

den anden Part om at tage sig deres Sag an, og der skulde da i Kolding, normalt inden to Maaneder var forløbet efter Klagens Indgivelse, ned-sættes en blandet Domstol paa 8 Mand, 4 Raader fra hver Side, som — følgende ganske de samme Regler som den ovennævnte 16-Mands-Kommission, altsaa muligvis ved en Opmands Hjælp — inappellabelt kunde fælde Dom i den foreliggende Sag. Enhver var dog pligtig til, før denne Udvej valgtes, at søge Retten hos sin egen Øvrighed.

Endnu vigtigere var de følgende Bestemmelser. Kongeriget og Fyrstendømmerne skulde staa hinanden bi i nabovenlig Troskab, og den ene ikke lade den anden uden Hjælp og Trøst, idet den ene Part altid skulde holde den anden til, hvad der var ret og billigt. Ingen af dem maatte begynde nogen Fejde uden den andens Raad og Viden; men blev en af dem overfaldet, var den anden pligtig til at hjælpe den — Hertugdømmerne med 150 Ryttere, Kongeriget med 300 Ryttere, begge Parter den første Maaned paa egen Kost, Sold og Skade, siden efter andre, nøje fastsatte Regler. Fandt Angrebet Sted med saa stor en Styrke, at aabenbar Nød gjorde sig gældende, skulde den ene komme den anden til Hjælp med saa stor Magt af Rytteri og Fodfolk, som den var i Stand til at opbyde, og ingen af Parterne skulde kunne undskylde sig for at yde en saadan Bistand, hvis ikke Fjenden laa baade i Riget og i Fyrstendømmerne og var saa stærk, at man absolut ikke selv kunde undvære den krævede Hjælp; i saa Fald skulde Parterne give hinanden sand Oplysning om Forholdet. Den Part, som i det nævnte Tilfælde først blev befriet for Fjenden, skulde uden nogen Undskyldning eller Forsinkelse komme den anden til Hjælp med al den Styrke, der kunde bringes til Veje, og da Kongeriget Danmark er saa delt af Farvande og Strømme, at alle Tropper ikke paa samme Tid kan samles i en Fart, skulde — hvis Indfaldet skete i Fyrstendømmerne — den ene kongerigske Landsdel ikke vente paa den anden, men uden Tøven skulde hver enkelt efter Evne gøre sig færdig og komme den truede Part til Undsætning. Enhver, som hos sin egen Øvrighed begærede at gaa i den anden Parts Tjeneste, skulde uhindret have Adgang dertil og ikke kunne tilbagekaldes, idet hans personlige Tjenestepligt (*Mansdiens*<sup>1)</sup>) ikke derved bortfaldt.

Og saa fulgte Slutningen: Det nu oprettede Forbund mellem Kongeriget og Fyrstendømmerne skulde vare, saa længe Konger af Kong Frederiks Blod raadede i Danmark og derefter til evig Tid; men tilføjedes der, „herved skal det Krav og den formentlige<sup>1)</sup> Rettighed, som Danmarks Krone og Rige, ligesom ogsaa Fyrsterne af Slesvig og Holsten, maatte eller kunde have paa Fyrstendømmet Slesvig, fra begge Sider paa enhver Maade være ukrænket; dog skal et saadant Krav eller enhver som helst anden Retskendelse ikke paa nogen Maade krænke dette Forbund“

<sup>1)</sup> Dette Ord findes karakteristisk nok kun i den plattyske, ikke i den danske Tekst.

*(hirmede szall de thosprake vnd vormeende gerechticheit, alze de Crone vnd dath Ryke tho Dennemark ock desglykenn de Furstenn tho Sleszwick vndd Holsten hebbenn muchten edder konnden tho dem Furstendome Sleszwick, von beydenn parthenn unuorkrencketh szin jn aller mathe, vnd doch scall sollcke thosprake edder jenigerley ander rechtgannck dussenn vorbunth neenerley wysze krenckenn moegenn).*

Man vil let se, hvor vidtrækkende Følger et Aktstykke som dette maatte kunne faa, hvis det skulde danne Grundlaget for det fremtidige Forhold mellem Riget og Landene. Ikke med et eneste Ord var Sønderjyllands Stilling som et ældgammelt dansk Kronland blevet værget — den var kun omtalt som en Rettighed, der aabenbart lod sig omtviste. Hvad Sønderjylland i Tilfælde af Angreb paa Kongeriget skulde yde af militær Bistand, var løst fra enhver Forbindelse med Begrebet feudal Tjenesteydelse. En saadan omtaltes overhovedet ikke. Den var blevet til en vis, i Aktstykket ikke nærmere fikseret Del af et Fælleskontingent, som Landene tilsammen skulde afsende. Holstenerne kunde ikke godt tænkes at have hjemført et klarere Bevis for den Overlegenhed, hvormed de havde forstaaet at udnytte den forvirrede politiske Situation i Danmark.

Dermed er dog ikke sagt, at man paa Gottorp uden Ændringer er gaaet med til Ratificeringen af Dokumentet. Vi ved imidlertid intet om de Forhandlinger, som nu er blevet ført; men for øvrigt har man næppe paa holstensk Side haft Aarsag til at ønske noget væsentligt i Udkastet forandret.

Derimod har det danske Rigsraad maaske i nogen Grad ladet sin endelige Tilslutning afhænge af, hvorvidt Holstenernes Plan om et dansk-holstensk-nederlandsk Forbund lod sig realisere. Man havde straks efter Herredagen sendt nye Forhandlere til Nederlandene — fra holstensk Side Melchior Rantzau, fra dansk foruden Otte Krumpen karakteristisk nok — Wolfgang v. Utenhof! Forhandlingerne førte den 9. September til den 10-aarige Overenskomst i Gent, og paa en Herredag i Odense godt to Maaneder senere aflagde Otte Krumpen Rapport om Resultatet af sin Sendelse. Derefter godkendte Rigsraadet Unionen (20. Novbr.) og udpegede 7 Medlemmer af sin egen Midte foruden endnu en Adelsmand til at møde Holstenerne i Kolding og udveksle de ratificerede Dokumenter, der skulde foreligge i fire Eksemplarer, to paa Dansk og to paa Plattysk. Dagen efter udstedte Raadet et aabent Brev, hvori det tilsagde Hertugen og Fyrstendømmernes Prælater, Raad, Adel og Indbyggere, at „de Herrer, som de i Fremtiden efter denne Dag udvælge til at styre Danmarks Krone og Rige“, skulde samtykke og stadfæste Unionen.

Hertug Christian havde allerede for længst godkendt den (29. Septbr.). Nu sammenkaldte han til 1. December en Landdag i Rendsborg, hvor den endelige Ratifikation fra holstensk Side fandt Sted, og hvor de hol-



Fig. 121. Christian III.

Tryk efter en af Jac. Binck 1535 graveret Sølvplade paa Rosenborg.

stenske Aktstykker besejledes (5. Decbr.) af Hertugen selv, Bisperne af Slesvig og Lybæk, 11 Raader og 45 andre Ridderskabsmedlemmer. Det er et tragisk Udtryk for den skabte Situation, at Sønderjylland her „repræsenteredes“ af tre holstenske Raader (Wulf Pogwisch, der havde Trøjborg i Len, Iven Reventlow, der sad inde med Tønder, og Melchior Rantzau, som havde faaet Flensborg overdraget) foruden af den holstenske Slesvig-Bisp Godske Ahlefeldt. Rod i Sønderjyllands egen Jord havde ikke en eneste af de Slægter, som havde lænket Landsdelens Skæbne til den holstenske Politik.

Det er ikke for meget sagt, at Skyggen af denne Union i hele det følgende Tiaar falder over Forholdet mellem Danmark og Holsten. Den paagaende Kraft, hvormed den holstenske Politik i lange Tider havde været ledet, havde allerede i Frederik I's Dage ført til en voksende Spænding mellem den danske og den holstenske Adel, og nu havde den sidstes vidtrækkende Sejr i 1533 kraftigt øget Spændingen, som yderligere steg paa Grund af en Række følgende Begivenheder.

Mellem Hertug Christian og Wolfgang v. Utenhof havde der fundet en Udsoning Sted, og Sachseren var atter — senest i August 1534 — tiltraadt som Kansler. Paa Grund af Christians langvarige Fravær fra Hertugdømmerne under Grevefejden, organiseredes der en Statholderregering dernede med Lybæk-Bispen, Dr. Ditlev Reventlow som den ledende, og i denne Regering var v. Utenhof et af de virksomste Medlemmer. Det var tilsyneladende endelig lykkedes ham at vinde sin fyrstelige Herres Tillid, saa hans Raad fik betydelig Indflydelse paa den Kurs, der blev valgt.

v. Utenhofs Kongstanke gik ud paa at betrygge det gottorpske Hus's Magt ved en Udsoning mellem det danske og det holstenske Element — fremmet ikke alene ved holstenske (og tyske) Indvandring til Danmark, men ved Ægteskaber mellem danske og holstenske (tyske) Adelige. Over for det dansk-holstenske Problem stod han forudsætningsløs, savnende den traditionsbundne eller medoplevede Indsigt i, hvad der dybest set laa de to Folk imellem, og han betragtede — sit politiske Synspunkt tro — Spørgsmaalet udelukkende ud fra Fyrstemagtens Stade. I Kampen for en Personalunion mellem Danmark og Hertugdømmerne havde han og Johan Rantzau kunnet følges — hvad den fremtidige Politik angik, var det dem ikke muligt at naa til en lignende Forstaaelse. Johan Rantzau vilde sætte alt ind paa at fastholde, hvad der var vundet for Holstenerne i Tiden 1460—1533: et Forbund under samme Fyrste mellem to ligeberettigede Stater. Blev trods alt dette Forbund engang i Tidens Løb sprængt, skulde under alle Omstændigheder Holsten og Slesvig gaa ud af Unionen som en udelt og uadskilt Enhed. Det var Landenes politiske og økonomiske Samhør, som stod i første Række for denne Holstener — ikke Unionen, hvor værdifuld han end havde følt den. For Wolfgang

Handwritten text in a historical script, likely Danish or Norwegian, covering the top two-thirds of the page. The text is dense and appears to be a formal document or treaty.



Unionen mellem Kongeriget og Hertugdømmerne af 1. Juli 1533.  
(Se Henvisningerne). Rigsarkivet.



v. Utenhof var det modsatte Tilfældet. For ham gik det gottorpske Hus's varige Herredømme i baade Riget og Landene forud for ethvert Hensyn til Landenes Udelelighed, og Unionen var langt snarere sikret, naar Hertugdømmerne arvedeltes, end naar de udelte gik over til en anden end den, der bar Rigets Krone. Deraf hans Iver for at faa Kong Christians lille Søn, Hertug Frederik, hyldet baade i Riget og i Landene, uden at dette i mindste Maade skulde berøre de kongelige Brødres arveretlige Stilling og forudgaaede Hylding i Hertugdømmerne.

Men deraf ogsaa hans Iver for at dæmpe den skarpe Modsætning mellem Danskerne og Holstenerne, saa indbyrdes Splid ikke i et ulyksaligt Øjeblik skulde kunne sprænge den gottorpsk-dynastiske Politik, der var hans. Overordentlig klart gav han i en Betænkning, som han skrev paa Kong Christians Opfordring, Udtryk for sin samlede politiske Opfattelse. „Især,“ hed det heri, „vil det være nødvendigt, at Kongen med største Flid og Arbejde og paa enhver Maade tragter efter, at det dybt rodfæstede, skjulte, gamle og næsten nedarvede Nid og Had mellem de to Folk, Danskerne og Holstenerne, maa blive udryddet, saa Riget og Fyrstendømmerne, naar Kongen dør, maa blive sammen i Enighed under den unge Prins [o: Hertug Frederik], for saa vidt angaar den Del af Fyrstendømmerne, som tilkommer ham. Til Opnaaelse af dette synes jeg ikke, der findes noget nærmere liggende Raad, end at Kongen anvender sin Flid paa ved Ægteskabsforbindelser og Svogerskab at gøre Slægterne i Rigerne og Fyrstendømmerne venskabeligt sindede og beslægtede med hinanden . . . for at Prinsen altid kan beholde Tilhængere i Fyrstendømmerne.“

v. Utenhof var dog ikke saa naiv, at han troede, Svogerskaber alene kunde bringe Forsoningen. Skønt fremmed for hele det Følelsesgrundlag, der laa bag den dansk-holstenske Spænding, havde han meget vel Rede paa, at det i første Række var den holstenske Politik over for Sønderjylland, som havde vakt Modsætningen til Live, og han var tillige klar over, at man efter 1534—36 havde øget den danske Adels Uvilje mod Holstenerne stærkt derved, at man havde overgivet c. 20 Hovedlen og 30 mindre kongerigske Len i holstenske Hænder. Derfor fortsatte han: „Da alle ved, at Hovedgrunden til det indgroede Had og Nid for største Delen skyldes, at Hertugdømmet Slesvig er kommet fra Kronen, og at der er indrømmet Holstenerne de største Fæstninger — ogsaa gode Len — i Riget, medens Danskerne helt er fjernet fra saadanne i Fyrstendømmerne, skønt de i Kong Hans's og Kong Christierns Tid har haft en lille Part deri — i det mindste eet eller to Len — saa vilde det ikke være utilraadeligt (dog kun som en midlertidig Foranstaltning), at man gav Danskerne eet eller to ringe, ubefæstede Len — men kun Embedslen — i Fyrstendømmerne, for at de ikke skulde have Grund til at klage

over, at man gav Holstenerne og Tyskere alle danske Fæstninger og de fleste Len i Hænde, men at de selv blev helt foragtede, forsmaaede og forglemte, saavel i deres Fædreland som uden for det. Derved kunde Occasion og Lejlighed til at tænke, praktisere og handle ilde blive berøvet dem, de vilde derved ogsaa lettere glemme Hertugdømmet og paa den anden Side ikke faa nogen Ret til det, det vilde endvidere give Kongen Udsigt til at holde begge Nationer i Lydighed, ligesom man derved vilde kunne mærke Kongens Upartiskhed, at han paa een Gang elskede begge Nationer som sine Undersaatter, som Gud havde befalet ham at herske over, og navnlig kunde man da med større Føje og uden grundet Modsigelse fra dansk Side skaffe des flere Tyskere ind i Riget (*desto mehr teutscher Leut ins Reich schieben*), indtil Kongens Brødre var blevet voksne. Naar der da foretoges en Deling af Landene [o: Sønderjylland og Holsten], maatte Kongen betro sin Del af Fyrstendømmerne udelukkende til Holstenerne, saa han kunde drage denne Nation til sig og den unge Prins. Saa kunde man da med Føje afvise Danskerne med, at Kongen ved en saadan Deling kun havde opnaaet faa Slotte, og at han for at bevare dem maatte sætte Holstenerne derpaa — ogsaa for at han, som det ovenfor er sagt, kunde holde denne Nation i sine Hænder.“ — Det er maaske rigtigst at tilføje, at denne smukke Plan ingenlunde udsprang af nogen Kærlighed til de holstenske „Storhanser“. De var v. Utenhof lige saa utiltalende som deres danske Standsfæller. Men ingen kunde komme uden om disse to Parter, og Opgaven maatte derfor indskrænkes til at afværge den Fare for en Sprængning af Unionen, som deres indbyrdes „*alte und schier angeerbter Neid und Hasz*“ medførte.

Farligst stillede Sagen sig, hvis Kong Christian skulde dø, inden Hertug Frederik var blevet myndig. Den lille Prins var ganske vist paa Rigsdagen i København i Oktober 1536 kaaret og kejset til sin Faders Efterfølger; men om den Formynderregering, der eventuelt kunde blive nødvendig, havde man ikke kunnet enes, og Haandfæstningens Bestemmelse, at Slotslovene i Tilfælde af Kong Christians Død skulde holdes til hans Søns Haand, gav i v. Utenhofs Øjne ikke tilstrækkelige Garantier, da Kongen jo vitterligt kunde tænkes at dø uden at efterlade sig Livsarvinger, og uden at der mellem ham og Rigsraadet var truffet nogen Bestemmelse om, hvem der i saa Fald skulde være Tronfølger. Indtraf dette Tilfælde, vilde Slotslovene i Følge Haandfæstningen blive holdt til Rigsraadets Haand, og hvorledes vilde det da gaa med Unionen?

Der var her Muligheder, som laa uden for al menneskelig Beregning. Hvad v. Utenhof kunde arbejde paa, var ene og alene at sikre den unge Prins bedst muligt — og saa for øvrigt haabe, at baade han og hans Fader vilde leve tilstrækkeligt længe til, at Tronfølgespørgsmaalet kunde løses af sig selv.

Sikringen skulde efter hans Mening bestaa deri, at Kong Christian fik fastslaaet en Ordning, hvorved i Tilfælde af hans Død Enkedronningen og 6—8 Raader overtog Regeringen, indtil Prinsen blev myndig. v. Utenhof tænkte sig et blandet dansk-holstensk Regentskab, eventuelt støttet af tyske Raader fra Frændehofferne i Preussen og Hessen. Regentskabet skulde være udpeget allerede i Kongens Levetid, og det skulde være edeligt forpligtet udelukkende over for Prinsen. Naar da denne blev 6—7 Aar gammel, skulde han



Fig. 122. Wolfgang v. Utenhofs Segl.  
1/1. Segltegning af Thiset i Rigsarkivet.

hyldes paa Landstingene i Kongeriget og arvehyldes i Hertugdømmerne. Hvis Kong Christian yderligere havde lagt Sagen saaledes til Rette, at alle Rigets og Landenes Slotte og Len paa Forhaand var givet til Holstenere, Danske og Udlændinge, som ved Kongens Død var forpligtede ene og alene over for Prinsen og ikke over for nogen anden, og hvis han havde sørget for at forsyne alle de væsentligste Fæstninger med Skyts, Proviant og paalidelige Folk, ligesom alle Skibe var holdt i Beredskab, kunde der næppe tænkes noget fjendtligt Parti, som vilde evne at krydse den planlagte Ordning. Og skulde endelig den Ulykke ske, at andre døde hurtigt efter sin Fader, vilde en af Kong Christians Brødre sikkert ikke møde Vanskeligheder i Riget eller i Landene, naar den foreslaaede Blandingspolitik kun var blevet klogt og systematisk gennemført.

Ingen kan nægte, at dette Program har en vidtrækkende historisk Interesse. Det er faktisk allerførste Gang, at Omridsene af en dansk-holstensk Helstatspolitik bliver trukket op — klart og utvetydigt. Sammenlignet med denne Sachsers Plan om at neutralisere Virkningerne af nedarvede, dybt begrundede Modsætninger og med Udgangspunkt i Unionen at skabe, hvad man i en anden og langt senere Union — den norsk-svenske — spottende kaldte en „Amalgamation“ mellem de to Folk, blegner aldeles det egentlig holstenske Elements — Johan og Melchior Rantzaus — kraftige Ønske om længst muligt at opretholde det „evige“ Forbund mellem de to selvstændige Stater — Riget og Landene. Naar man husker paa den Rolle, som dansk-svenske Ægteskabsforbindelser havde spillet under Kalmarunionen, kan man næppe hævde, at v. Utenhofs Tanker savnede enhver realpolitisk Karakter. Men alligevel

er det indlysende, at han stod over for Problemet som en fremmed. Han formaaede ikke i nogen som helst Henseende at maale dets virkelige Omfang eller vurdere den dansk-holstenske Spændings dynamiske Kraft.

Her, ved Afslutningen af det Tidsrum, vi behandler, er det af afgørende Betydning at fastholde Indtrykket af den statspolitiske Udvikling, der havde sit Udspring i Ribevalget 1460.

At dettes logiske Konsekvens maatte være en næsten fuldkommen Udslettelse af Sønderjyllands gamle Karakter som et dansk Kronland, siger sig selv. Dannelsen af en slesvig-holstensk Stat *de facto* kunde næppe udeblive. Men med Anerkendelsen af den statspolitiske Jævnbyrdighed mellem de snævert forenede Lande og Kongeriget var egentlig den Kreds, der havde gennemført Ribevalget — det slesvig-holstenske Ridderkab — tilfredsstillet. Frygten for Følgerne af et dynastisk Fællesskab mellem de to Parter havde fortonet sig, efter at Frederik I havde grebet Magtens Tøjler begge Steder, og meget stærke holstenske Elementer — først og fremmest Johan Rantzau — saa endda en Styrke i dette Fællesskab, saa sandt som det efter deres Mening altid vilde sikre vidtrækkende holstensk Indflydelse i Kongeriget — en Opfattelse, som i høj Grad styrkedes ved den afgørende holstenske Indsats, der blev ydet under Grevefejden, den alvorlige Svækkelse af det danske Rigsraad, som var en Følge af Begivenhederne i 1536, og det stærke holstenske Fremstød inden for de danske Len, der fandt Sted i disse Aar. Hvorfor skulde Christian III ikke vedblive med at være den Holstener, han alle Dage havde været, og hvorfor skulde kommende danske Konger ikke følge i det samme Spor? Den holstenske Helstatstanke byggede paa denne Forudsætning, og den savnede paa ingen Maade et fast Fundament i de foreliggende Kendsgerninger.

Men alligevel hvilede den paa et Fejlsyn. Den saa ikke, at Fremstødet inden for den danske Statsadministration maatte føre til en stadig voksende dansk Modstand, som i det lange Løb ikke kunde overvindes — bl. a. fordi fortsatte holstenske Sympatier ingenlunde kunde siges at være forenelige med den danske Kongemagts egne Interesser. Den havde heller ingen klar Opfattelse af, hvilken Rolle Sønderjyllands statsretlige Forhold trods alt vedvarende spillede for den toneangivende politiske Opinion i Danmark. Og den oversaa først og fremmest den Vanskelighed, der opstod af, at Danmark nu som før formelt var et frit Kaarerige, medens Hertugdømmerne faktisk var blevet anerkendte som et fyrsteligt Arvegods, hvis Deling mellem de arveberettigede ikke kunde hindres. Selv om intet andet vilde have umuliggjort Opretholdelsen af Johan Rantzaus holstensk-danske Helstat, var den sidstnævnte Kendsgerning tilstrækkelig til at sprænge den. Delingen i 1490 havde været det første



Fig. 123. Johan Rantzaus.  
 Maleri paa Breitenburg.

Varselsskud. Fælleshyldingen i 1533 var den direkte Indledning til Delingen i 1544 — og dermed til Helstatens Forlis og Johan Rantzaus politiske Nederlag.

Skulde Helstatstanken have sejret, maatte man langt snarere have fulgt v. Utenhofs politiske Linie: at ofre Hertugdømmernes Udelelighed til

Fordel for den dynastiske Enhed mellem dem og Kongeriget. Men Enhedens varige Opretholdelse vilde da have forudsat et dybtgaaende Stemningsomslag inden for den danske og den holstenske Adel — deri saa Kansleren fuldkommen rigtigt. Hvis Forberedelsen hertil skulde være en Ændring af den bestaaende „Union“ til en „Amalgamation“, vilde imidlertid ogsaa disse Planer møde en Modstand, som de aldrig kunde overvinde. Paa dansk Side var man allerede paa Vagt. Haandfæstningens bestemte Krav, at Rigens Hofmester, Kansler og Marsk altid skulde være „født danske Mænd“, var det første Vidnesbyrd derom — en Indigenats-formular, som paa ingen Maade var ny, men som under Indtrykket af Stillingen i 1536 umiskendelig bar Demonstrationens Præg. Hertil kom Haandfæstningens klare Fremhævelse af Danmarks Rige som et frit Kaarerige — ogsaa et Udtryk for en stærk Trang til Selvhævdelse, uanset om Kaaringsretten i det givne Øjeblik havde mere formel end reel Betydning. Endelig maatte de resultatløse Drøftelser af, hvorledes en eventuel Formynderregering for den unge Prins skulde indrettes, give v. Utenhof noget at tænke paa. Kong Christian selv forstod særdeles godt Aarsagen til, at man ikke kunde faa Spørgsmaalet løst. „Danskerne vil ikke regeres af Holstenerne“, skrev han til sin Svoger i Preussen; „de vil hellere dø for at bevare deres Kaaringsret fri“ (*die Denschen wollen von den Holsteinischen nicht regiert sein, ehe darüber sterbe, ihre Chur frei haben*). Og paa den anden Side: „Holstenerne vil have og vide deres Herr usondrede af [det tyske] Rige“ (*die Holsteinischen wollen ihre Herren vom Reich ungesondert haben und wissen*). Det var to Standpunkter, som ikke kunde forliges. Enhver, som vilde prøve paa at „amalgamere“ her, vilde kun være sikker paa een Ting: uoprettelige Skuffelser. De blev da ogsaa v. Utenhofs Lod. Han døde i 1542 — uden at have kunnet gennemføre Prinsens Arveylding i Hertugdømmerne og uden at opleve hans Hylding paa Viborg Landsting.

To Aar derefter traadte Spørgsmaalet ved Hertugdømmernes fornyede Deling ind i en helt ny Fase.



## ANDET AFSNIT.

### INDRE FORHOLD I TIDSRUMMET 1460—1544.

#### I. HERTUGDØMMETS STYRE.

**E**thvert Forsøg paa at skrive Sønderjyllands politiske Historie i det Tidsrum, hvormed vi sysselsætter os her, maa nødvendigvis forme sig som en Redegørelse for baade Sønderjyllands og Holstens Historie i deres Forhold til Kongeriget. Udviklingen havde ført med sig, at det gamle danske Kronland ikke mere ejede nogen selvstændig Skæbne. Takket være Fyrsternes og Ridderskabets Politik var det blevet lænket til et tysk Landskab, med hvilket det — bortset fra indvandrede Elementer i Købstæderne og de sydligste Herreder — intet som helst folkeligt Fællesskab besad, og samtidig var det løst fra den Forbindelse med Moderlandet, om hvilken „Blod og Jord“ stadig aflagde uudslettelige Vidnesbyrd. Politisk set var Landsdelen blevet stum. Kun fremmede Røster talte i dens Navn.

*Fig. 124. Gavlfhus paa Torvet i Tønder. De ældste Dele fra c. 1530. Nationalmus. fot.*

At disse Forhold ikke heller kunde undgaa at præge de indre Tilstande i Hertugdømmet, siger sig selv. Befolkningens Nationalitet maatte i kulturel Henseende blive udsat for en skæbnesvanger Belastningsprøve, og selv om Resultaterne af denne først efterhaanden traadte tydeligt for en Dag, formaaede dog allerede nu den tyske Indflydelse at gøre sig gældende paa en lang Række af Dagliglivets Omraader. Vi vil i den kommende Fremstilling møde mange Spor deraf. Her skal vi foreløbig standse ved den Udvikling, som Landets Styre underkastedes i Perioden 1460—1544.

Der fandtes ikke dengang noget ubetinget Skel mellem den legislative, den judicielle og den administrative Statsmyndighed. I hvert Fald forenedes de i det Samspil, der fandt Sted mellem Fyrstemagten, Raadet og Landdagen. Vil man lære disse tre Faktorer at kende i deres indbyrdes Forhold til hinanden, maa man først og fremmest gaa til de store Privilegiebreve fra 1460 og 1524, idet man dog samtidig husker paa, at Praksis ofte var noget ganske andet end Teori.

Det vil af hele den forudgaaende Skildring være klart, at Interesses modsætningerne inden for Hertugdømmet mellem Fyrsten og det aristokratiske Element til Tider havde medført en ret stærk Spænding, som ikke engang i Frederik I's Dage kunde siges at være helt neutraliseret. I ikke ringe Grad fik disse Modsætninger Udtryk i den forskellige Opfattelse vedrørende Fyrstens Adkomst til Landet — enten som arveberettiget dertil eller som valgt til dets Herre. Vi har paa dette Punkt fulgt Spørgsmaalets Udvikling, og vi har set, hvorledes det Kompromis mellem de to Standpunkter, der dannede Grundlaget for de herhenhørende Bestemmelser i Ribebrevet, og som under visse Omstændigheder meget vel kunde tænkes at have ført til en reel Anerkendelse af den frie Kaaringsret, tværtimod stærkere og stærkere, men uden direkte Tilbagekaldelse af de givne Privilegier tenderede hen imod en uhindret Gennemførelse af det privatarveretlige Princip, der fremkaldte Delingerne i baade 1490 og 1544. Den Indflydelse, som Raadet kunde øve, var da i denne Henseende blevet yderst ringe, og den Hyldingsret, som Landdagen stadig gjorde gældende, var ogsaa af rent formel Art. Kun i et eneste Tilfælde (1513) ses den at have haft nogen Betydning, fordi Ridderskabet her greb ind i en Strid mellem de to Delingsfyrster til Støtte for den ene af dem og gjorde Hyldingen af den anden afhængig af, at han søgte Forlig med sin Modpart (se S. 216).

Havde Fyrsten først tiltraadt sin Regering, var han derimod baade formelt og reelt henvist til paa adskillige Punkter at tage Hensyn til Raadets og Landdagens Opfattelse.

Raadet var næppe noget efter vore Begreber fuldt udformet forfatningsmæssigt Organ, selv om det altid maa have omfattet de højeste



Embedsmænd (Drost og Marsk), hvorom der senere vil blive Tale. Dets Medlemstal var vistnok ikke fikseret, men var som Regel 10. Ribebrevet forudsætter, at Drost, som jo i Kongens Fravær skulde sidde inde med den højeste Myndighed i Sønderjylland (ligesom Marsken i Holsten), administrerede sit Embede i Forbindelse med Raadet, og Valget af selve Drost, krævede Raadets Godkendelse. Hertil føjedes i den „tapre Forbedring“ den Bestemmelse, at „Amtmændene“ (paa dette Sted vistnok snarest brugt om Embedsmændene i det hele taget) kun maatte indsættes med Raadets Billigelse. I samme Privilegiebrev hed det yderligere, at der, naar Kongen ikke opholdt sig i et af Landene, skulde dannes en virkelig Regeringskommission i Form af et fælles slesvigsk og holstensk 12-Mands Raad (se S. 172), som havde Fuldmagt til „at dømme og afgøre alle Sager“; men det turde være meget tvivlsomt, om disse Bestemmelser er blevet efterfulgt i Praxis; i hvert Fald ved vi, at den Kommission af „Statholder-Regenter og Raader“, der nedsattes i 1524, medens Hertug Frederik opholdt sig i Kongeriget, havde en anden S sammensætning (se S. 234).

Meget tyder paa, at det i 1460 havde været Hensigten af det grevelige Raad fra Adolfs Dage at skabe et Organ, som kunde svare til, hvad Rigsraadet betød inden for Kongeriget. Den tidligere givne Fremstilling vil have vist det, og andet kunde nævnes. Raadets Tilslutning krævedes f. Eks., hvis Landsherren vilde aabne en Krig, eller hvis han vilde overdrage Ejendomme i Landene til sin Hustru. Endvidere skulde Raadet være medbestemmende ved Paalæg af nye Skatter eller Beder, og ved den aarlige „Landret“ skulde alle vigtigere Klagemaal forelægges for og afgøres af Landsherren og Raadet i Forening, ligesom dette sidste sammen med Drost (Marsken) i Landsherrens Fravær skulde afværge alle Overgreb og Anfald. Endelig skulde Slotte og Byer ved Landsherrens Død holdes til Raadets Haand. Vi har imidlertid set, at Praxis ikke ganske svarede til de her nævnte Vedtagelser, idet Landsherren ved ikke faa Lejligheder forstod at gøre sine egne Synspunkter gældende, ogsaa hvor de stred imod den Opfattelse, der herskede blandt hans Raader. Endvidere blev Raadets Myndighed begrænset ved den Indflydelse, som det tilkom Landdagene at udøve, og det Hovedindtryk fæstner sig, at det i Periodens Løb blev Fyrsten og hans nærstaaende, høje Embedsmænd, der i Forbindelse med Landdagen traf de egentlige Afgørelser vedrørende Landets Styre, medens det „gemene Raad“s Betydning i tilsvarende Grad efterhaanden svækkedes.

Anderledes formede Landdagens Udvikling sig.

Den havde for Sønderjyllands Vedkommende sit Udspring i det gamle Landsting paa Urnehoved (se I, S. 388 f.), og det blev udtrykkeligt fastslaaet i den „tapre Forbedring“, at Landsherren hvert Aar paa dette

Sted skulde samle „Mandskabet“ fra Hertugdømmet (medens det fra Holsten skulde samles ved Bornhoved). Landstinget havde imidlertid ved Middelalderens Slutning næppe den samme politiske Indflydelse, som det oprindeligt sad inde med. Vi ved ganske vist intet sikkert derom; men vi tør forudsætte, at den Udvidelse af Fyrstens og det aristokratiske Samfundselements politiske Indflydelse, som ændrede de kongerigske Landstings Karakter, paa lignende Maade har gjort sig gældende i Hertugdømmet.

Privilegiebrevene af 1460 giver os et Indtryk af, hvad der forbeholdtes denne Forsamling, i hvilken ikke alene Ridderskabet, den menige Adel og Kirkens Prælater deltog, men hvortil ogsaa Hertugdømmets gamle Købstæder sendte Repræsentanter. Ifølge Ribebrevet kunde ingen Skat eller Bede paalægges uden endrægtig Fuldbyrd af „alle Raader og Mandskab, gejstligt og verdsligt“, for saa vidt det da ikke gjaldt Selvejrbønder eller Landsherrens egne Fæstere. Dette var Landstingets ene, vigtige Hovedopgave, og det er i en vis Forstand mærkeligt, at det var den eneste, hvis Røgt Ribebrevet lagde i baade Raadets og Mandskabets Hænder. Først „Forbedringen“ i Kiel nævnedes den anden: naar der holdtes „*landrecht*“, skulde ikke alene Raaderne (saaledes Ribebrevet), men ogsaa „Ridderskabet og Mandskabet“ være medvirkende ved Behandlingen og Afgørelsen af de Klager, der blev forelagt. Her fastholdtes altsaa Landstingets nedarvede Karakter af dømmende Institution. Yderligere hed det i Ribebrevet, at Fejde skulde godkendes af Raadet — i „Forbedringen“ derimod, at det „gemene Mandskabs“ Tilslutning var nødvendig dertil. Det er fristende i disse Smaaændringer at se et Ønske om ikke at lade Raadet tilvende sig for stor en Eneraadighed i Sager, som tidligere havde været underkastede de lokale Landstings Afgørelse.

Men Udviklingen førte for øvrigt med sig, at Landstingsinstitutionen — Landdagen, som den nu kaldtes med en tysk Betegnelse — i Periodens Løb paa ingen Maade prægedes af den samme Svækkelse, som blev Raadet til Del. Navnlig forlenede den Omstændighed, at ingen ekstra Skatter kunde udskrives uden dens Billigelse, Landdagen med en Myndighed, som det vilde være svært for Fyrsterne at bryde. Hertil kom yderligere dens gradvise Omformning. Reelt, om end ikke formelt, blev den til en Fællesrepræsentation for Ridderskabet i begge Landene. Købstadsrepræsentanterne spillede nemlig en ganske underordnet Rolle ved Møderne, hvor det var Adelen — under Slesvigbispens Ledelse, indtil Reformationen ændrede Forholdet — som traf Afgørelserne. Derfor blev Bestemmelsen om Brugen af de to gamle Stævnepladser — Urnehoved og Bornhoved — kun sjældent efterkommet. Man mødtes fra begge Landene paa een og samme Plads — ofte paa Grænsen ved Levensau,

der laa omtrent midtvejs mellem Slesvig og Kiel. Eller det hændte, at man af praktiske Grunde henlagde Landdagen til en af de større Byer: Kiel, Rendsborg eller Flensborg. Da Privilegiebrevet af 1524 blev udstedt, fastslog man heri, at der aarlig skulde udskrives to almindelige Landdage — een for Sønderjylland, afholdt 8 Dage efter Paaske i Flensborg, og en anden for Holsten, indkaldt til Kiel 8 Dage efter Mikkelsmesse. Det kan tilføjes, at de rette Terminer lige saa lidt nu som tidligere blev overholdt. Landdagene fandt Sted, naar der var Trang til dem. I visse Perioder fulgte de hyppigere efter hinanden end forudsat, og i andre gik der adskillige Aar, hvor Ridderskabet tilsyneladende slet ikke er blevet samlet. Men altid formede de sig som fælles Landdage for begge Hertugdømmer. Ved dem gennemførte det holstenske Ridderskab et Enhedsstyre, som man trods alt savnede Hjemmel for i Tidens Aktstykker.

Holstens overvældende Indflydelse gjorde sig lige saa kraftigt gældende inden for Sønderjyllands egentlige Administration.

Endnu kendte man kun i meget begrænset Omfang en central Forvaltning. Da Christiern I valgtes til Hertug i 1460, stod man vedvarende paa det rent middelalderlige Standpunkt, at Fyrstens Person og Hof dannede det naturlige Midtpunkt for Landets Administration, og siden Landsherren kun yderst sjældent og kortvarigt opholdt sig i Hertugdømmet, blev der altsaa paa hans Tid ikke Tale om et fast Hof dernede. Paa samme Maade stillede det sig, da Kong Hans i sit og sin Broders Navn var hyldet som Hertug. Først ved Delingen i 1490 skete for saa vidt en indgribende Ændring, som Gottorp blev Sædet for den ene af Delingsfyrsterne og derved vandt en Betydning, som ingen Modvægt kendte i den kongelige Part af Landet. Men Gottorp var intet andet end en holstensk Forpost, et Arnested paa sønderjydsk Grund for holstensk Tankegang, Politik og Kultur. Hoffet paa Gottorp blev ikke alene i kulturel, men tillige i administrativ Henseende den vigtigste Faktor i Hertugdømmet, og dette Forhold vedblev at bestaa, selv efter at Hertug Frederik havde fordrevet sin Brodersøn og bemægtiget sig Danmarks Krone. Han var og blev alle Dage en Holstener.

I Ribe-Privilegiet af 1460 var der givet visse Regler for, hvorledes den øverste Forvaltning af Hertugdømmet skulde finde Sted. Man havde, som tidligere nævnt (se S. 169), markeret den Forskel, der vitterligt fandtes mellem Sønderjylland og Holsten, ved Bestemmelsen om, at der som Kongens Stedfortræder i Hertugdømmet skulde findes en Drøst, i Grevskabet en Marsk, begge udøvende den judicielle Myndighed. Som Embederne her var tænkt, blev de aldrig besat. I Christiern I's Tid nævner Pante- og Skødebreve ganske vist hyppigt Gods, der af Kongen blev afstaaet „mit alleme drosten gerichte“ eller „mit alleme drosten

*rechte*“, og endnu i 1524 lovede Frederik I, at Drostembedet kun skulde gives til Landets egne Børn; men i Virkeligheden fandt der ingen Drostdu-nævnelser Sted. Den sidst kendte sønderjyske Drost er Holsteneren Otto Pogwisch, der nævnes som saadan i 1446.

Dette vil altsaa sige, at der i Tidsrummet 1460—90 ikke fandtes nogen egentlig Repræsentant for Fyrstemagten inden for Hertugdømmets Grænser, naar ikke tilfældigvis Kongen selv opholdt sig dér; thi fra Grev Gerhards mislykkede Statholderskab i 1466—70 (se S. 176 ff.) kan man af flere Grunde se bort. Men ikke heller et andet vigtigt Organ for den spirende Centralforvaltning kunde faa Lejlighed til at udvikles i Sønderjylland, fordi det i ganske særlig Grad var bundet til Kongens Person: Kancelliet. Det var Stedet, hvor alle Breve udfærdigedes, hvor Kopi-bøger og Regestbøger blev ført, og hvor for en ikke ringe Del Indbetalinger og Afregninger fandt Sted.

I de holstenske Grevers Tid havde Kancelliet været fælles for begge Landene og af Præg helt igennem holstensk, selv om det kunde ledes f. Eks. af en Domprovst i Slesvig som den senere Biskop, Holsteneren Henrik v. d. See, Hertug Gerhards *secretarius*. Efter 1460 blev Landenes Kancelli fælles med Kongerigets. I „den tapre Forbedring“ forbeholdt Kong Christiern sig udtrykkelig, at hans „tyske Kansler og Skriver“ ikke behøvede at være indfødte Mænd fra Landene selv — 3: at Breve, Registre o. lign. fra Landene skulde kunne ekspederes af det kongelige Kancellis sædvanlige Embedsmænd og gennem det Kontor, der varetog de tyske Skrivelser. Selv om vi ingen Kancelliinstruks har bevaret fra saa tidligt et Tidspunkt, er der dog ingen Tvivl om, at et tysk Kontor har været en Nødvendighed og derfor har eksisteret. I et saadant har den tidligere nævnte Holstener Enewald Souenbroder (se S. 192) virket som *secretarius* (Skriver), Flamlænderen Daniel Kepken kaldes i 1457 Kongens „tyske øverste Skriver“; en anden Tysker, Johan v. Embeke, er Sekretær i Kancelliet, men nævnes samtidig i en Forbindelse, der antyder, at Kongen har benyttet ham specielt i Sager vedrørende Hertugdømmerne, og en tredje Kancelliembedsmand, Blasius Kotzelitze, omtales i 1509 som „den tyske Skriver“. Man kan sikkert gaa ud fra, at alle Kancellisager, drejende sig ikke alene om holstenske, men ogsaa om sønderjyske Forhold, har været behandlede af saadanne tyske Trækfugle, som i en kortere eller længere Aarrække har opholdt sig i Danmark for senere — i hvert Fald for en Dels Vedkommende — at søge Brødet i deres Hjemland. Først en Instruks fra Christiern II's Dage skal have fastsat, at de sønderjyske Brevskaber skulde deles mellem to Skrivere, saa den ene varetog alle tyske Skrivelser fra Hertugdømmerne, den anden alle danske.

Men har Ekspeditionen saaledes for Sønderjyllands Vedkommende til

et Stykke ind i det 16. Aarh. været besørget udelukkende af Kancelliets tyske Personale, skal man paa den anden Side ikke tillægge „den tapre Forbedring“s Ord om Kongens „tyske“ Kansler større Vægt. I Praksis var Fælles-Kansleren for Kongeriget og Hertugdømmerne nemlig som Regel dansk. Ganske vist træffer vi den ovennævnte Daniel Kepken fra Liège i dette Embede 1459—64; men hele den øvrige Række af Kanslere er danske, maaske paa en enkelt Undtagelse nær; og uden Betydning kan dette ikke have været, selv om det nu er umuligt i Enkelt-heder at fastslaa, hvilke Udslag det forvaltningsmæssigt har givet sig.

Hovedspørgsmaalet er da heller ikke dette. Vægten skal derimod lægges paa den Kendsgerning, at Landenes Forbindelse med Kongeriget i 1460 tilsyneladende vilde hindre en selvstændig slesvig-holstensk Centralforvaltning i at vokse frem, skønt Spirerne til en saadan havde været til Stede under de holstenske Grever. Det fremlyser ikke alene af det ovenfor anførte. Det viser sig ogsaa, hvad Finansforvaltningen angaar. Endnu paa Hertug Adolfs Tid havde den finansielle Ledelse af begge Landes Administration været underlagt en holstensk *camerarius* (*kemerer*). Med 1460 forsvinder hans Embede sporløst. Naar den slesvigske Ærkedegn Konrad Konradsen (se S. 166) kaldes Kammermester i Aarene 1460—63, er det ikke Landenes, men baade Landenes og Rigets Finanssager, han varetager. Kun Kong Christierns forvirrede Pengeforhold nødvendiggjorde provisoriske Foranstaltninger, hvorunder henholdsvis Biskop Albert Krummedike og Dronning Dorothea fik sig Finansadministrationen underlagt (se S. 182, 185); men da Krisen var overvundet, vendte man tilbage til den tidligere Ordning — uden særlig Ledelse af Landenes Finansvæsen. Man kan da sige, at medens Begivenhederne i 1460 i politisk Henseende stærkt understregede Kongeaa-Grænsens Betydning, syntes det, som om de i administrativ Henseende i ikke ringe Grad skulde medvirke til en Fortoning af netop denne Grænse.

Saa var det, Delingen i 1490 afbrød den nævnte Udvikling og i Got-torp skabte et Forvaltningscentrum inden for Landene selv.

Allerede i 1491 finder vi Hans Rantzau til Nienhus nævnt som Hofmester hos Hertug Frederik, og i Aarene 1495—1502 bærer hans Broder, Otto Rantzau til Bülk, lejlighedsvis den samme Titel. Vi ved dog intet sikkert om, hvori Hofmesterembedet har bestaaet; men et Fingerpeg ligger maaske deri, at Otto Rantzau samtidig — og hyppigere — kaldes Marsk. Som saadan havde han, hvad der fremgaar af Tidens Aktstykker, men hverken stemmer overens med Embedets oprindelige Karakter eller med den Udformning, det havde faaet i Privilegiebrevet af 1460, i særlig Grad Forvaltningen af de hertugelige Deles Finansvæsen under sig, og Otto Rantzau beklædte det vistnok til sin Død i 1511, hvorefter

det gik over til hans Frænde Poul Rantzau, som endnu i 1520 — Aaret før sin Død — kaldes Marsk. Derimod har Hofmestertitlen næppe været benyttet efter 1502, før Johan Rantzau i 1522 modtog den, og samtidig Hans Rantzau (enten den ovenfor nævnte eller en Navne af ham) blev Marsk. Nogen fast gensidig Afgrænsning af de to Embeder har der dog endnu ikke paa dette Tidspunkt eksisteret — i 1523 finder vi saaledes Johan Rantzau tillige kaldet Marsk i „Lante Holsten“. Men med 1524 synes en vis Ordning at være truffet. Fra da af var Johan udelukkende Hofmester, indtil han i 1545 nedlagde Embedet som en Protest mod Formen for den nye Deling af Hertugdømmerne, og samtidig var hans Frænde Melchior Rantzau „Landmarskalk“ — en ny Betegnelse, der udtrykkeligt begrænsede hans Virkefelt til „Landene“, men til Gengæld til dem begge i Fællesskab. — Det kunde da se ud til, at der var skabt to, for Hertugdømmernes fælles Forvaltning meget betydningsfulde Embeder, og man kan heller ikke tvivle om, at Johan og Melchior Rantzaus stærke Personligheder har sat deres Præg paa de Forhold, hvormed de fik at gøre — særlig Justits- og Finansvæsenet. Alligevel havde man ikke fundet nogen endelig Løsning. Delingen i 1544 slog atter Fællesskabet i Stykker; og for saa vidt Embederne i det hele oprettholdtes, svandt deres Betydning for Landenes Forvaltning mere og mere ind, og de knyttedes næsten udelukkende til selve Hofholdningen paa Gottorp.

Tilløb til en egen Centralforvaltning spores imidlertid ogsaa paa andre Felter. En særlig gottorpsk Kammermester nævnes saaledes gentagne Gange i Begyndelsen af det 16. Aarh., først Claus Ahlefeldt, derefter Claus Rantzau. Men navnlig maa der tillægges Oprettelsen af et gottorpsk Kancelli Betydning. At et saadant skulde have eksisteret før Delingen i 1490, er ret usandsynligt, selv om vi i 1479 finder en Johannes Pederssøn (Petri) kaldt „kgl. Majestæts Sekretær paa Gottorp Slot“ (*regie majestatis in castro Gottorpensi secretarius*). Hertug Frederik har derimod hurtigt organiseret sit eget Kancelli. 1493 omtales en Domherre fra Kollegiatkirken i Haderslev, Vilhelm Schrøder, som hans Kansler, i 1498 den tidligere Domprovst i Slesvig, Helmold Alverding, og fra 1501—07 Godske Ahlefeldt, som trak sig tilbage, da han valgtes til Biskop i Slesvig. Efterfølgerne — Mathias Brandt og Ditlev Reventlow — havde som alle Forgængerne kirkelig Uddannelse; først med Wolfgang v. Utenhof kom der i 1522 eller 1523 en verdslig Kansler i Funktion, og som vi tidligere har set, vedblev han at fungere, ogsaa efter at Hertug Frederik havde bemægtiget sig Kronen. Samtidig opholdt en dansk Kancellisekretær sig paa Gottorp for her at danne det nødvendige Mellemed mellem Kongen og Kancelliet i København. I 1520'erne var den unge Johan Friis udset til dette Hverv, og han klarede med stor

Klogskab de Skær, som nok kunde true, hvor „Abraham med det graa Skæg“ (Kong Frederik) dannede Midtpunktet for den daglige Tilværelse. Ved den danske Kansler Claus Gjordsens Død i 1532 skulde Johan Friis havde overtaget hans Embede; men Kongeskiftet 1533 og Grevens Fejde bragte grundig Forstyrrelse i alle Planer, der var lagt, og først i 1536 lykkedes det Friis ved v. Utenhofs Hjælp paa ny at knytte den Forbindelse med Christian III, som Fejden havde afbrudt. Fra da af til sin Død (1570) var han den ubestridte Leder af Danske Kancelli.

Den i 1536 skabte Ordning varede imidlertid ikke længere end til Delingen i 1544. Fra da af blev den kongelige Part af Hertugdømmet lagt under Kongens tyske Kansler. Hertug Adolf antog derimod ikke nogen gottorpsk Kansler i v. Utenhofs Sted († 1542); og skønt det hertugelige Kancelli naturligvis vedblev at bestaa, administreredes det for Fremtiden kun af Sekretærer, som dog ofte indtog meget betroede og politisk indflydelsesrige Stillinger ved det lille Hof.

Medens det saaledes kun er svage Spor af en Centralforvaltning, der kan paavises i Aartierne omkr. 1500, var Hertugdømmets Lokalforvaltning langt fastere udbygget, fordi den i ikke ringe Grad hvilede paa gammel Tradition.

De middelalderlige Borge var her som i det øvrige Land blevet naturlige Forvaltningscentre. En Borgs Hovedsmand (*capitaneus*) eller Foged (*advocatus*) skulde i militær Henseende sikre dens nærmeste Opland, men kunde til Gengæld regne med dette Oplands Støtte, baade hvad Borgens Vedligeholdelse og dens Proviantering angik. Den blev saaledes det Sted, hvortil de pligtige Afgifter i Naturalier indkom fra hele „Lenet“, men tillige var det her, de ordinære og ekstraordinære Skatter af anden Art indbetaltes, og Sagefald, eventuelt Told, indkrævedes. Lensmanden førte paa Kronens (Hertugens) Vegne Opsigt med, at disse Pligter respekteredes af Beboerne; han overvaagede Retssikkerheden inden for Lenet, og navnlig førte Udviklingen af et regelmæssigt Skattesystem til klart fikserede Grænser for Lenet, saa Hertugdømmet paa denne Maade (Udland undtaget) deltes i faste, relativt overskuelige Forvaltningsomraader. Da Lensmanden jo ikke besad noget Len i europæisk Forstand, men udelukkende var, hvad vi paa Gammeldansk kaldte en Ombudsmand, blev det i Løbet af det 15. Aarh. under den stærke Paa-virkning sydfra Skik og Brug at betegne ham som Amtmand. Endnu i Ribeprivilegiet af 1460 anvendtes „Amtmand“ som en Fællesbetegnelse for alle Hertugdømmets (og Grevskabets) Embedsmænd; men omkr. 1500 havde den tyske Titel i Sønderjylland næsten helt afløst den gængse danske: Lensmand eller Foged.

Formelt var det Landsherren, der ind- og afsatte sine Amtmænd. Christiern I maatte dog i Ribe love ikke at gøre dette uden sine Raaders

Samtykke, og disse kunde da hindre ikke-adelige i at opnaa Lenene — et Krav, der respekteredes, uden direkte at blive fremsat. Derimod forlangte man paa Landdagen i 1490, at kun verdslige Personer maatte blive Amtmænd, at med andre Ord Bispen i Slesvig eller andre høje Prælater ikke skulde kunne opnaa et saadant Embede, og Kravet stadfæstedes senere i det betydningsfulde Privilegiebrev, som Frederik I udstedte 1524. Endelig gjaldt det Løfte, som Christiern I havde givet i Ribe: at alle Embeder skulde være forbeholdt Landenes egne Børn (se S. 169), altsaa ogsaa Amtmandsstillingerne. Det bekræftedes baade i 1490 og i 1524, og det overholdtes nøje i Praksis.

Disse Regler bevirkede tilsammen, at Ledelsen af den sønderjydske Lokalforvaltning saa at sige ubeskaaret kunde falde i de holstenske Adelsætters Hænder. Det var kun undtagelsesvis, at Medlemmer af Hertugdømmets indfødte danske Adel naaede frem til Amtmandsembeder o. lg. Det kunde hænde med en Gyldenstjerne eller en Rosenkrans. Bortset fra saadanne enkelte Ætter af større Anseelse hindrede baade de sociale og de politiske Forhold den øvrige hjemlige Adel i at gøre sig gældende. Skulde Sønderjyderne selv faa Del i den lokale Forvaltning, maatte det ske i meget underordnede Stillinger.

Desværre mangler vi Kilder til sikker Bedømmelse af, hvor stor en Part af denne lokale Administration der tilfaldt Landsdelens egen Befolkning. Utvivlsomt spillede ogsaa her Holstenerne en vis Rolle. Naar Amtmanden var tysk, vilde hans daglige Arbejde selvfølgelig lettes, hvis det Personale, der omgav ham, ogsaa var tysk, og at i hvert Fald Underfogder og Husfogder paa Slottene som Regel har tilhørt den holstenske Adel, synes givet. Hvad Skriverne og Tolderne angaar (Folk, med hvilke Amtmanden stadig maatte kunne samarbejde), var man endnu i det 15. Aarh. i høj Grad henvist til at drage Nytte af Præstestændens Læse- og Skrivefærdighed, og blandt de forholdsvis faa Navne, der er kendt paa saadanne Bestillingsmænd, møder man næsten udelukkende tyske. Det danske Element har da i Hovedsagen været henvist til at gøre sig gældende inden for de Kredse, for hvem Hensynet til det direkte Samarbejde med Befolkningen var det afgørende. Herskabsfogderne, som opkrævede Sagefald, og Herredsfogderne, som ledede Forhandlingerne paa Herredstingene, var vist alle bondefødte og derfor ogsaa i national Henseende fuldgyldige Repræsentanter for den hjemmehørende Befolkning.

Det samme var Tilfældet med den ejendommelige Raadmandsinstitution, som fandtes i det nordfrisiske Utland (se S. 149).

Utland omfattede i alt 13 smaa Herreder: Ejderstedts 3 „Lande“ (Ejdersted, Everskop og Utholm), Nordstrands 5 Herreder (Lundebjerg-, Edoms-, Pelvorm-, Beltring- og Vidriksherred), Fastlands-



marskens 2 Herreder (Bøking- og Vidingherred), samt Først 2 Herreder og Sild. Den øverste Embedsmand var Stalleren (*stabularius*). Oprindelsen til hans Embede er ukendt, men det er sandsynligst, at først den voksende landsherrelige Myndighed har givet Anledning til dets Oprettelse. Stalleren behøvede da ikke heller at være en Nordfriser, og vi har Vidnesbyrd om, at han i det 14. Aarh. ikke altid havde fast Ophold i Utland, men kom dertil, naar han paa Landsherrens Vegne skulde fælde Dom, opkræve Skat eller oppebære Sagefald. I Løbet af det 15. Aarh. synes hans Embede i nogen Grad at have nærmet sig til en „Amtmands“, og vi hører samtidig to Stallere omtalt, en i Ejdersted og en anden i Kær Herred; men Kilderne er alt for sparsomme til, at vi med større Bestemthed kan fastslaa, hvor vidt Staller-Myndigheden strakte sig.

Den egentlige Lokaladministration tilkom i hvert Fald ikke ham. Den blev varetaget af Raadmænd (*consules*), 12 i hvert Herred og oprindelig valgt med 3 inden for hver Herredsfjerding. De fungerede tilsyneladende kun eet Aar ad Gangen — „*van mytsomers daghe wente to mydsomers auende, alze de sunne under gheyt*“, som det hedder i Ejdersteds „Røde Bog“ fra 1466, den ældste eksisterende Nedskrift af nordfrisisk Ret. Medens alle ubetydelige Retssager, ved hvilke der ikke tilkom Landsherren noget Sagefald, blev afgjort af Sognefolkene paa Kirkestævne (*by guden karspelluden uppe jeden frien karkhave*), blev de større Sager forelagt for Raadmændene paa Herredstingene, og herfra kunde man i Ejdersted appellere til Tre-Lands-Raadet, „de 36“, som slet og ret var de tre ejderstedske Raadmanskollegier, forenede i een Domstol, medens man fra Herrederne i det øvrige Utland havde Appel til Syv-Herreds-Raadet, senere til henholdsvis Fem-Herreds-Raadet (Nordstrand) og Tre-Herreds-Domstolen (Marskherrederne). Hvad Nordfriserne inde paa Geesten (Sønder Gøs Herred) angaar, laa de under Amtmanden i Tønder; men paa deres Ting var det alligevel ikke Herredsfogden, der ledede Forhandlingerne. Ogsaa her laa Ledelsen hos et Udvalg af „Herredsbønder“.



Fig. 125. Nordstrand-Stalleren Laurens Leves Segl.  
Omskriften lyder: s'laurentii leve...  
1/1. Brugt 1488. Hoffmann: S.-H. Siegel des Mittelalters III. 2 (1931).

Utvivlsomt har det i national Henseende haft megen Betydning, at den hjemmehørende Befolkning — den danske saavel som den nord-frisiske — har varetaget den i snævrere Forstand lokale Administration, ganske særligt paa Retslivets Omraade. Det har, mere end man maaske vilde være tilbøjelig til at vente, frelst de stedgroede Kulturværdier fra at bortskyllles af den holstenske Stormflod, og hertil har naturligvis tillige i høj Grad Bevaringen af selve den nedarvede Ret stærkt bidraget.

I hele Sønderjylland, Utland og Købstæderne fraregnet, gjaldt vedvarende Jydske Lov (*dat lowbok*), saaledes som det blev fastslaaet i Ribebrevet 1460 (se S. 169), men forøget med den Række Love, Forordninger og andre Vedtægter, som i Tidens Løb var kommet til. Paa samme Maade gjaldt i Utland kun frisisk Ret, suppleret med forskellige „*Beliebungen*“, som Landsherrerne havde bekræftet. Hvad der tidligere er sagt om disse Forhold og om Retsvæsenet i det hele taget (se S. 139 f.), stod i Hovedsagen uforandret ved Magt og understregede uimodsigeligt det ældgamle Skel imellem det danske og det tyske Hertugdømme — ikke alene forvaltningsmæssigt, men kulturelt og nationalt. Kun paa eet Punkt af virkelig Betydning blev det naturlige Samhør mellem Sønderjylland og Moderlandet afbrudt: endnu i Grev Adolfs Dage var den nedarvede Regel, at man fra de sønderjydske Domstole kunde appellere til Viborg Landsting (og Kongens Retterting), ikke formelt ophævet — det skete først ved Ribebrevet 1460 (se S. 168), og det gentoges i Privilegiebrevet af 1524 (se S. 240). Her sprængte den holstenske Politik gamle Retssædvaner, som var i nøje Overensstemmelse med de dybest liggende Kræfter i den sønderjydske Befolknings Samfundsliv, saa vist som netop Lov og Ret hører til den Arv, der tydeligst viser en Nations Ansigt.

## 2. STENDERNE.

### Adelen og Bønderne.

Ikke alene inden for Administrationen havde den holstenske Adel evnet at fortrænge den indfødte sønderjydske, men ogsaa rundt om paa mange af Hovedgaardene i Landsdelen sad der nu Holstenerne, hvor det før havde været Befolkningens eget Blod, som havde haft hjemme. Der er i et foregaaende Afsnit gjort opmærksom paa denne skæbnesvangre Udvikling (se S. 101 ff.), der langtfra standsedes med det 15. Aarhundredes Udgang, men som tværtimod i de følgende Menneskealdrer førtes endnu dybere til Bunds.

Da Christiern I overtog Landene, fandtes der alligevel nogenlunde betydelige Rester af den gamle sønderjydske Adel tilbage, ganske vist

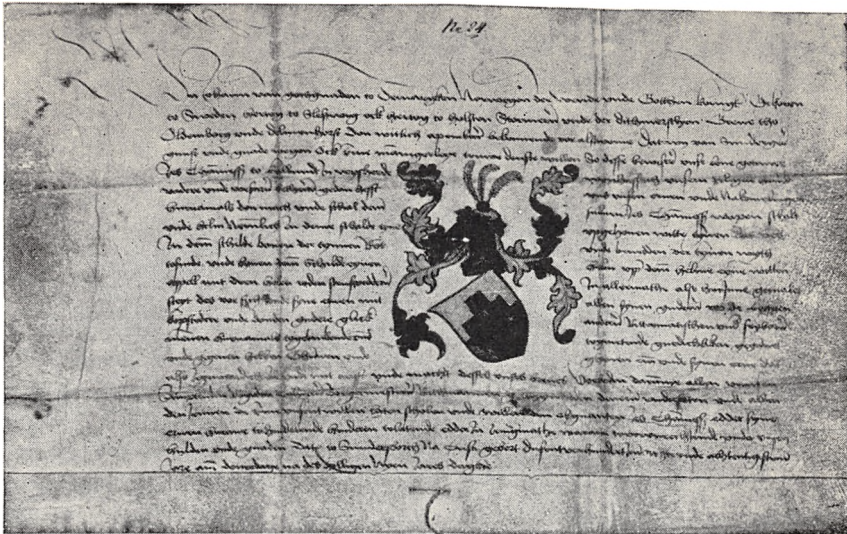


Fig. 126. Jes Thomsen til Kollunds Vaabenbrev 1488.  
Rigsarkivet fot. (1938).

kun af Lavadelen og kun knyttet til de mindre Herregaarde, endvidere hovedsagelig repræsenteret i Nordslesvig, svagt i Mellemslesvig og slet ikke i Sydslesvig. Sturerne sad endnu paa Hellevadgaard og Gammelgaard, Friiserne paa Stolliggaard, Rosenkranserne paa Kogsbøl og Høgsbrogaard, og endnu fandtes der nordslesvigske Gaarde i Ætterne Skrams, Juels, Munks, Haks, Holcks og andres Eje. Men flere af de gamle Slægter stod for Opbrud og drog til Kongeriget — som f. Eks. Daaerne — og ikke faa af Gaardene vandrede ved Giftermaal eller Salg over til Holstenerne. Saaledes fik Ditlev v. d. Wisch Vraagaard i Slogs Herred ved at ægte Erik Stures Datter, Wulf Pogwisch skaffede sig noget senere Stolliggaard, der ved Giftermaal var gledet ud af Friisernes Eje, og Ditlev Reventlow til Gram købte Tovskov af Anders Jonssøn Skram. Hvad der blev tilbage, var i væsentlig Grad den Del af Lavadelen, som aldrig havde evnet at hæve sig over den snævrere lokale Position, og som endog delvis var af meget ny Datum.

Dette gælder f. Eks. Ætterne Andersen paa Klægsbøl (Kær H.), Magnusen paa Blansgaard (Nybøl H.), Hartvigsen paa Munkgaard (Als Sønder H.), Knudsen paa Stubbum (Tyrstrup H.), Emmiksen paa Tyrstrupgaard (Tyrstrup H.) og Revsø (Gram H.), Jutsen paa Langemose og Møte (Moeth) paa Vandlinggaard (begge i Haderslev H.). Ingen af disse spillede nogen som helst politisk Rolle. I det højeste kunde et af deres Medlemmer naa at blive Staller, ellers hævdede de sig ikke



Fig. 127. Brudstykke af Poppe Boyincks Vaabenbrev.  
Rigsarkivet fot. (1938).

nævneværdigt over den Storbondestand, der sad inde med de saakaldte „Frigaarde“, og som — bortset fra enkelte Lavadelsmænd som f. Eks. Peter Benniks (adlet 1488) paa Benniksgaard (Lundtoft-Vis H.), Hans Fod (adlet 1516) paa Bejerholm (Haderslev H.) o. a. — var ret og slet Selvejrbønder, der af Landsherren havde faaet tilstaaet visse Privilegier mod til Gengæld at betale en „Friskat“. Mange saadanne Frigaarde fandtes spredte over Nordslesvig, adskillige paa Haderslev Næs, hvor bl. a. den lavadelige Familie Gunge ejede

baade Sparlund, Grarupgaard og Vestergaard, af hvilke de to sidstnævnte helt til c. 1850 var i Ættens Eje.

Det er indlysende, at Folk af dette sociale Lag ikke kunde hævde sig over for det holstenske Ridderskabs Medlemmer, som baade økonomisk og politisk var dem langt overlegne. Netop i Begyndelsen af det 16. Aarh. sporer man yderligere i Sydslesvig en Tendens blandt Holstenerne til ved Mageskifter eller Køb at samle Strøgodset og udvide Hovedgaardernes Tilliggende, hvorved de i endnu højere Grad fæstnede deres Position, og da denne Bevægelse i det følgende Tidsrum satte ind med fuld Styrke, skulde det hurtigt vise sig, hvor omformende paa Landboforholdene og paa Bondestandens Stilling i det hele taget den kom til at virke. Et oplysende Eksempel kan hentes fra Gereby paa Svansø, hvis 8 Gaarde foruden Byens Mølle indtil 1539 ejedes af Slesvig Domkapitel. Det nævnte Aar købte imidlertid Cay Rantzau hele Gereby foruden 5 Fæstegaarde i Kobberby og en Del af Karby og Vindemark for 7000 Mk., hvorefter han nedlagde de 8 Gereby-Gaarde, hvis Tilliggende tilsammen kom til at udgøre Godset Gereby (nuv. Carlsborg). Hvorledes man ved den Lejlighed har affundet sig med de tidligere Fæstere, ved vi ikke; maaske er de blevet anbragt paa de øvrige Ejendomme, som var kommet i hans Hænder.

I Købebrevet overlod Domkapitlet ham Ejendommene med alle de Rettigheder, som var knyttet til dem — ogsaa „Hals og Haand“ over Fæsterne. Her møder vi et Forhold, som var relativt nyt, og som først med den stigende Godssamling kunde faa virkelig Betydning.

Bøndernes retslige Kaar havde indtil det 16. Aarhundredes Begyndelse været saa godt som uforandrede (se S. 157). Det dybe Skel mellem Selvejrbonden og de privilegerede Stænder udsprang først og fremmest af de sidstnævntes Skattefrihed, og hertil føjedes i Ribebrevet af 1460 en Toldfrihed for alt, hvad Prælater og adelige manglede til deres eget Behov, og med hvilket de ikke drev Handel (*to siner egne behoff unde nicht to kopenschop*), en Bestemmelse, som i skærpet og udvidet Form gik igen i Privilegierne af 1524 (*van den Jennen dat he to syner koken bederueth und van syner varne haue und buwhaue ock andern synen Kornen Renthen*). Men ethvert økonomisk Privilegium ufortalt — paa eet Punkt var Adel og Bonde ligestillede: de var begge henviste til det samme Værneting, Herredstinget. Nogen „Eksempation“, nogen Unddragelse fra den almindelige Jurisdiktion, kendtes endnu ikke for Adels Vedkommende. En saadan opnaaede den først ved det ofte nævnte Privilegiebrev af 1524.

Man vil næppe kunne forstaa dette Forhold uden at se det paa Baggrund af den stærke holstenske Paavirkning, som Sønderjylland — og da navnlig Sydslesvig — var underkastet. Takket være den indvandrede, fremmede Adel var Bondens Stilling hernede aabenbart allerede omkr. 1500 ved at ændre Karakter. Vi har et indirekte Vidnesbyrd derom i den menige danske Adels Klageskrift af Juli 1513, i hvilket den først og fremmest kræver, „at wii maa nydhæ wore tjæner oc wordnede swa frii som kronen oc kirken oc the gode mend i syndher Jwlland oc lante Holsten“. Vi ved ganske vist ikke med fuld Sikkerhed, hvilken Ret der herved tænktes paa; rimeligvis har den bl. a. bestaaet i en større Adgang til Del i Sagefaldet, end de danske Love hjemlede Adelen i Kongeriget; thi Frederik I's Haandfæstning fastslaar, at Danmarks Prælater og Ridderskab fremtidig skal have samme Sagefald af deres undergivne som Adelen i „Hertugriget til Slesvig“. Alligevel er der et Punkt af væsentligere Betydning, hvor man med Grund kan antage en afgørende holstensk Indflydelse paa den slesvigske Adels Stilling over for Bønderne.

Endnu i første Halvdel af det 15. Aarh. mødte Adelen i Holsten frem paa de almindelige Sogneting for at faa sine Sager retsligt afgjort. Vi har Eksempler derpaa saa sent som fra 1447. Snart efter maa der være sket en Ændring. Adelen fik Eksempation fra disse Ting. Den lod sig ikke længer indstævne „*up dem kerckhove . . . vor dem gantzen Kerspele darsulvest*“, men skød sig ind under Amtmanden, hvis Udøvelse af Domsmyndigheden inden for Amtet netop nu var ved at blive gældende Regel. At den hol-



Trøjborg.



Grundtoft.



Bülk.



Sakstorp.

Fig. 128—131. Senmiddelalderlige Adelsgaarde i Sønderjylland.  
 Vilh. Lorenzen: Rantzauske Borge og Herresæder i det 16. Aarh. (1912).

stenske Adel i Sønderjylland har tilstræbt en lignende Udvikling her, saa den fik Eksempktion fra Herredstinget (svarende til det holstenske Sogninget), er let at forstaa, og i 1524 naaede den Maalet.

Ifølge Privilegiebrevet skulde herefter Bønder og Fæstere i Hertugdømmet ikke kunne udøve nogen Domsret eller anden Myndighed over Prælaterne og Adelen, hverken dømme over deres Liv og Gods eller i nogen Maade forfølge dem efter den danske Landsret, ligesom Sandemænd og Grundejere (her vel: Medlemmer af Herredsnævnet) ikke skulde kunne træffe nogen Afgørelse vedrørende de Marker og Ornum, som en Prælat eller Adelsmand havde i Eje eller Brug, eller som han havde holdt eller vilde holde i sin Lavhævd (*de bunden unde lansten in dem*



Mogeltonder.



Sogaard.



Eskildsmark.



Solvig.

Fig. 132—35. Senmiddelalderlige Adelsgaarde i Sønderjylland.

Vilh. Lorenzen: Rantzauske Borge og Herresæder i det 16. Aarh. (1912).

*hartichrike schollen neyn gerichte effte gewalt auer de prelathen und Eddele lude hebben, de ock nicht vordhelen ahn erem egen liue und gude, edder in Jeniger mathe mit dennschen lantrechte vorfolgen. Das Szant unde gruntegher scholen nicht schepen aue des Prelathen effte eddelmans oreme Sormarcket und ornum, dat se im besittinge und brukinge hebben, edder mit erem lachhouende beholden hebben offte beholden willen). Dermed var Ekseptionen anerkennt. Og hertil føjedes saa yderligere et Løfte om, at Prælater og Ridderskab i begge Fyrstendømmer fremtidig skulde have Hals og Haand og umiddelbar Domsret*

over deres Hørige og Tjenere, uden at Fyrsterne selv eller deres Amtmænd og Myndigheder blandede sig hindrende deri — naturligvis med Forbehold vedrørende den fyrstelige Øvrighed og de fyrstelige Prærogativer (*de prelaten und Ridderschup In den vorgeschreuen Furstendome Sleszwig und Holsten scholen hebben Hals und Handt, und dat hogeste gerichte, auer ore underszathen, und deners sunder allen myddell, unde der Fursten bewer offte vorhinderung dorch sze effte ere Amptlude edder beuellhebbere, uth vorbeholden furstlicher ouericheit und gemeyner landtuolginge und ock furstliker prerogation*). Dermed havde Hertugdømmernes Adel opnaaet den eftertragede Birkeret.

Med disse Bestemmelser fik Adelen i Sønderjylland større Rettigheder end dens Standsfæller i Kongeriget. Ogsaa heroppe kendte man i sidste Halvdel af det 15. Aarh. Retten til „Hals og Haand“, d. v. s. Retten til at lade den Straf fuldbyrde, som Fæsterne blev idømt ved deres sædvanlige Værneting; men det var udelukkende i Form af individuelle Privilegier — givet til og for den enkelte Mand som en kongelig Benaadning. Ligeledes fandtes der i Kongeriget „eksimeret“ Gods med egen Birkeret — først og fremmest Krongods, dernæst adskilligt Kirke- og Klostergods, endelig fra sidste Halvdel af det 15. Aarh. ganske enkelte Adelsgodser; men paa disse sidste var Retten ogsaa individuelt tilstaaet Ejeren og hans Efterfølgere ved et kongeligt Privilegium, og den kongerigske Adel opnaaede aldrig almindelig Birkeret. Naar en saadan tilstodes Hertugdømmernes samlede Adel i 1524, skyldtes det utvivlsomt Paavirkning fra Holsten, hvor Adelen tidlig skaffede sig Domsmyndighed paa de eksimerede Godser, og hvorfra denne Skik antagelig lige saa tidligt bredte sig til den Del af de sydslesvigske Godser, der ejedes af Holstenere.

Man skal dog vogte sig for at overvurdere Betydningen af det almindelige Tilsagn, der blev givet i 1524. Lokale Forhold maatte nødvendigvis gøre sig gældende — det ene Sted fremmende, det andet Sted hindrende Udnyttelsen af Birkeretten. Det var egentlig kun i Sydslesvig, at der fandtes naturlige Betingelser for dens Brug, f. Eks. paa Svansø, hvor det sidste Herredsting i Riseby blev holdt 1523, og hvor Adelen (og Hertugen) omkr. 1540 praktisk talt var eneste Grundejer. Her maatte Skellet mellem den privilegerede Stand og dens Fæstere hurtigt blive lige saa dybt som i Holsten selv. Anderledes stillede Sagen sig i Nordslesvig, hvor der næsten udelukkende fandtes Strøgods, som i høj Grad hindrede Oprettelsen af særlige Birker. Derfor blev i denne Del af Hertugdømmet Forholdet mellem Adelen og dens Fæstere ikke nævneværdigt paavirket af den formelt vundne Ret. Grundlaget for den højst forskelligartede Udvikling i Nord og i Syd var allerede skabt, og man kunde i store Træk øjne de Linier, den vilde følge.



## Kirken.

Ligesom den politisk indflydelsesrige Adel i Sønderjylland var ogsaa Prælatstanden efterhaanden blevet landsfremmed, idet Holstenerne havde faaet saa at sige alle de ledende Stillinger inden for Kirken overdraget. Naturligvis dannede Ribestolen og Odensestolen Undtagelser, for saa vidt deres Dioceses omfattede sønderjydske Egne; men dette var kun i ringe Udstrækning Tilfældet. Til Ribe Bispedømme (se Kortet Bd. I, S. 421) hørte i alt c. 50 Kirker og Kapeller i den nordvestlige Del af Hertugdømmet og i de saakaldte Enklaver (se S. 56), til Odense Bispedømme Als, Ærø og Femern med henholdsvis 13, 5 og 4 Kirker.

Afgørende for Kirkens Præg maatte det være, hvorledes Slesvig Bispestol blev besat, og her fulgte den ene Holstener efter den anden. Da Johan Skondelef (Fig. 25) var død i 1421 (se S. 110), efterfulgtes han af Henrik v. d. See (Fig. 35), der var en ivrig schauborgsk Partigænger, og i nogen Grad gjaldt det samme om den næste i Rækken, Claus Wulf (Fig. 36), en Borgersøn fra Rendsborg, en myndig, men vellidt Leder af Domkapitlet og en fortræffelig Økonom, der ved Godskøb og ved Udarbejdelsen af en ny Jordebog skaffede baade Stigning i og Overblik over Bispedømmets Indtægter. Han resignerede i 1474 til Fordel for sin Domprovst, Helrik v. d. Wisch (Fig. 136), hvis Forældre ikke kendes, men hvis Navn røber ham som Holstener, og denne nye Mand lykkedes det i Løbet af forholdsvis kort Tid at faa ødelagt næsten alt, hvad Claus Wulf havde bygget op. Saa fulgte ved hans Død 1488 en Strid om Eftermanden. En Del af Kapitlet valgte Kieleren, Domprovst Enewald Souenbroder (Fig. 95), hvis Kandidatur støttedes kraftigt af Kong Hans og Hertug Frederik (se S. 198); men andre tog en Kamp op imod ham, fik Paven paa deres Side og banede saaledes Vejen for Eggert Dürkop (Fig. 137), der efter Sigende maatte betale en klækkelig Sum (deraf Tilnavnet) for Embedet, og som trods hæftig Modstand fra Landsherrernes Side overtog det i 1493. Vinden blæste dog for skarpt imod ham. Fogediet Svavsted, den vigtigste Indtægtskilde for Bispestolen, kunde han overhovedet ikke komme i Besiddelse af, da det af Enewald Souenbroder var pantsat til Hans Rantzau til Nienhus, og da et godt Aar var gaaet, forlod Biskop Eggert simpelthen Slesvig, hvor Ledelsen blev overdraget til hans Official, Henrik v. Minden. Han døde nede i Rom 1499.

Atter kom der Strid om Udfaldet af Bispevalget. Kapitlet valgte — støttet af Landsherrerne — Holsteneren Ditlev Pogwisch (Fig. 138), en Søn af Benedikt Pogwisch til Grønholt; men Paven indsatte i Stedet Kardinal Johannes de Castro, og paa ny maatte der ofres store Penge



Fig. 136. Helrik v. d. Wisch's Segl.  
Omskriften lyder: S'helrici vā. de wish  
+ epi + sleswicencis X.  $\frac{5}{8}$ . Brugt 1476.  
Hoffmann: S.-H. Siegel des Mittel-  
alters II. 1 (1933).



Fig. 137. Eggert Dürkops Segl.  
Omskriften lyder: \* Sigillum \* eg-  
gordi \* episcopi \* \* Sleswicencis \* au-  
ditoris + rote \*.  $\frac{5}{8}$ . Brugt 1496—98.  
Hoffmann: S.-H. Siegel des Mittel-  
alters II. 1 (1933).

— til Kurien og til Kardinalen — inden en Afgørelse kunde falde. Først i 1502 anerkendtes Ditlev Pogwisch som Biskop; men da var ikke alene Bispedømmets Indtægter forringede ved Pantsættelser og Bortsalg, da var der tillige udskrevet et halvt Aars Indtægter i Ekstraskat af Diöcesets Præster, hvilket havde vakt bitter Modstand hos Nordfriserne i Ejdersted og paa Nordstrand. De truede simpelt hen med at dræbe enhver Opkræver, som Bispen maatte sende til dem.

Det var da et stærkt forgældet Bispedømme, der blev ledigt ved Ditlev Pogwisch's Død i 1507. 20.000 rhinske Gylden maatte skaffes til Veje, hvis man skulde klare alle Forpligtelser. Kapitlets Valg faldt nu paa Godske Ahlefeldt (se S. 242, Fig. 120), og han dækkede straks en Del af Gælden ved at sælge Stubbe Gods. Alligevel tvang Omstændighederne ham i 1516 til at søge Forlig med Bispestolens Kreditorer ved omfattende Pantsættelser. Trods den administrative Dygtighed, han utvivlsomt besad, gik Slesvig Bispedømme økonomisk svækket ind i de skæbnesvangre Aar, da den store Kirkereformation fandt Sted, og det var under disse Vilkaar en dobbelt tung Lod, som tilfaldt Godske Ahlefeldt. Om den vil der senere blive Lejlighed til at fortælle.

Til denne Række af holstenske Slesvigbisper vilde en Liste over Domkapitlets Medlemmer svare ganske nøje. Det er tidligere sagt (se S. 111), at Kapitlet fra det 14. Aarhundredes Slutning at regne var afgjort holstensksindet, og inden for den Periode, vi her behandler, spillede det holstenske Element en fuldkommen dominerende Rolle. Det samme gjaldt



Fig. 138. Ditlev Pogwischs Segl.  
Omskriften lyder: Secretum \* detleui  
\* pogghewish \* epi \* Sleszwicensis \* \*  
5/6. Brugt 1504. Hoffmann: S. H. Siegel  
des Mittelalters II. 1 (1933).



Fig. 139. Det slesvigske Officiats Segl.  
Omskriften lyder: \* \* S'i \* officio-  
lats \* sleswicensis. 5/6. Brugt 1495.  
Hoffmann: S.-H. Siegel des Mittel-  
alters II. 1 (1933).

ved Ledelsen af Hertugdømmets ene Cistercienserkloster — Ryd Kloster — medens det andet — Løgum Kloster — dog helt til Reformationen havde Abbeder af dansk Blod. Forbindelsen med Ribe og med Moderklosteret i Skaane (Herrevad) var for dettes Vedkommende saa levende, at den stigende Stormflod fra Syd ikke evnede at bryde den.

Hvor stor en Rolle Prælaterens holstenske Præg har spillet, kan man uden Vanskelighed forestille sig. Deres Deltagelse i det politiske Liv vidner — som vi ved flere Lejligheder har set det — derom, og i selve Ledelsen af Slesvig Bispedømme maa Sporene have været tydelige nok. Men ikke mindre Betydning har det haft, at baade Bispestol, Domkapitel og Klostre sad inde med store Jordegodser, til hvilke vidtgaende Privilegier var knyttet. Derved fik baade paa Landdagene og i den almindelige Godsadministration Prælaterne Interesser fælles med Ridderskabet, og Vejen blev ogsaa paa Kirkegodset banet for den Omformning i økonomisk og social Henseende, som vi berørte i det foregaaende Afsnit.

Slesvigbispens Indtægter stammede fra flere forskellige Kilder. Det saakaldte Cathedraticum indgik aarligt fra 217 af Diocesets Kirker og gav i 1509 godt 146 Mk. lybsk. Hertil kom 15 Mk. fra Maar-kær Kloster og godt 29 Mk. fra Ejdersted, Strand, Før og Sild — i Skud-aar dobbelt saa meget fra det sidstnævnte Omraade. Langt større var dog Tiendeydelsen, som i 1509 indbragte 1145<sup>1</sup>/<sub>2</sub> Mk. Den opkrævedes imidlertid langtfra ens overalt. Fuld Bispetiende svaredes kun af Sognene i Tyrstrup, Gram, Haderslev, Rise, Slogs, Vis og Lundtoft Herreder, samt i Sundeved, halv Bispetiende derimod af Sønder og Nørre Gøs,

Kær og Ugle Herreder og hele Angel. Svansø og det sydligste Sønderjylland betalte i Stedet en fast aarlig Afgift, og fra de nordfrisiske Omraader indgik paa tilsvarende Maade en saakaldt Landgilde (*terragium*), i 1509 opgjort til lidt over 172 Mk., i Skudaar c. 200 Mk. Disse Summer kom imidlertid ikke uafkortede Bispestolen til gode. Dels var i adskillige Sogne noget af Bispetienden bortskænket til Domkapitlet, dels havde Klostrene Brev paa lignende Parter i den. Men Bispen kunde regne med flere andre Indtægter — fra de 38 Kirker, til hvilke han i det 16. Aarhundredes Begyndelse havde Patronatsret, fra alle de øvrige, naar han indsatte Præster eller Vikarer, fra Bøder, Sagesald, Toldopebørsler, Visitationer o. s. v. Størst var selvfølgelig de Summer, der kunde paa-regnes fra selve Bispegodset, som — trods den Formindskelse, der ovenfor blev omtalt — stadig var meget omfattende.

En væsentlig Del af Bispegodset stammede fra Kong Valdemars store Gave c. 1175 (se Bd. I, S. 384), hvortil Knud VI i 1187 havde knyttet vidtrækkende Privilegier, som dels fritog Bispedømmets Bryder og Landboer for al kongelig Tyngde, dels sikrede de stærkt spredte Ejendomme Eksempion fra de almindelige Herredsting (se Bd. I, S. 418). Tilsammen dannedes af dette Gods syv Birker, alle underlagte den biskoppeelige Amtmand paa Svavsted. Af lignende Omfang var Kapitelsgodset, der i 1634 omfattede i alt 356 Plove<sup>1)</sup>, men som ved Tiden omkr. 1500 næppe har været paa under 400. Det deltes i ti Fogedier. Helt fra 1261 havde det været eksimeret; og selv om en vis Indskrænkning af Privilegiet havde fundet Sted i 1399, besad Kapitlet dog vedvarende den fulde Domsret paa sit eget Gods i alle Sager, der ikke angik Retstvister med Lægfolk. Heller ikke Kollegiatkapitlet i Haderslev savnede Jordegods (i 1543 beregnet til 62 Plove), og Ribebispens Ejendomme i Nord-slesvig var store nok til at udgøre tre Birker, medens Ribekapitlets (i 1543 svarende til 48 Plove) var samlet i eet Birk.

Hertil kom Klostergodset. Løgum Kloster ejede i Nordvestslesvig 165 Plove, af hvilke c. 90 dannede et særligt Birk, medens de øvrige — ikke eksimerede — Ejendomme udgjorde seks Fogedier. Om Ryd Klosters Godsforhold savner vi tilsvarende Oplysninger; men efter alt at dømme har Klosteret siddet inde med omtrent lige saa store Besiddelser, som Hertug Abel i 1237 gav Eksempion. Endelig havde St. Johannes Nonnekloster i Slesvig c. 80 og Maarkær Kloster c. 100 Plove, saa det samlede sønderjydske Klostergods sikkert har omfattet 450—500 Plove. Lægger man hertil Bispe- og Kapitelsgodset, vil man rimeligvis naa op paa henved 1500 Plove eller — forudsat at 1 Plov Land

<sup>1)</sup> I Slesvig Domkapitels Jordebog 1685 ses 1 Plov i Husum Amt at svare til ca. 18 Tdr. Land.

kan sættes til 18 Tdr. Land (se Noten S. 286) — mellem 25000 og 30000 Tdr. Land.

Alene dette er nok til at give et stærkt Indtryk af Kirkens økonomiske Stilling ved det 16. Aarhundredes Begyndelse. Havde det ikke været nødvendigt for den at pantsætte eller sælge saa mange Ejendomme (se S. 284), vilde de Pengemidler, som Prælaterne aarlig raadede over, have været overordentlig store. Nu reduceredes Indtægterne i nogen Grad. Vi savner ganske vist Meddelelser om, hvor stort et Tab der herved blev voldt Kirken; men at baade Landsherrerne og Ridderskabet gik ud fra Prælaternes Evne til trods alt at bære meget betydelige Byrder, viser i hvert Fald den Politik, der op imod Reformationstiden førtes, hver Gang Ekstraskatter skulde udskrives.

Over for de saakaldte „Beder“ havde de to privilegerede Stænder det fælles Standpunkt kun at gaa med til Ydelserne, naar det viste sig umuligt at slippe derfor. Det er tidligere nævnt, hvorledes de forvirrede Pengeforhold under Christiern I gjorde saadanne Beder uundgaaelige (f. Eks. i 1470, se S. 182), og heller ikke i de følgende Tiaar kunde særlige Udskrivninger undgaas, dels fordi man stadig slæbte paa en Del af den kongelige Gæld, dels fordi særlige Omstændigheder — ikke mindst Kampene om Sverige og med Stæderne — nødvendiggjorde store Udgifter. At ikke heller Hertug Frederiks Oprør mod sin Brodersøn kunde gennemføres uden Ekstraskatter, er naturligt, og Frygten for Christiern II's Tilbagevendende bandt ligeledes paa mange Maader Landenes økonomiske Kræfter.

Men fra og med Midten af 1520'erne er det, som en ny Tone melder sig, naar Drøftelserne finder Sted paa Landdagene. Det var ingenlunde nogen Hemmelighed, at en Reform af Kirken andetsteds i Verden havde haft meget haandgribelige Følger for dens materielle Tilværelse — enten derved, at dens Gods var blevet beslaglagt, eller ved at den for dyre Penge havde maattet tilkøbe sig en stakket Frist og en valen Beskyttelse. Den sidstnævnte Vej kunde man slaa ind paa i Hertugdømmerne, selv om den aandelige reformatoriske Bevægelse endnu kun var i sin Vorden, og det var dette, der skete. Over for Landsherrens Krav om Ekstraskat fastholdt ganske vist Ridderskabet og Prælaterne deres fælles Modstand, men de stod ikke længere paa en fælles Front under Kampen: for at Ridderskabet kunde slippe billigst muligt, gik de adelige Raader Landsherrens Ærinde over for Prælaterne og udnyttede med den største Kynisme økonomisk den foreliggende kirkepolitiske Situation.

Det viste sig med al Tydelighed paa Landdagen i Kiel 1526. De seneste Aar havde krævet stadig nye Paalæg. Hertug Frederik havde benyttet det store Stævne paa Grande Hede 1524 (se S. 234) til at sikre

sig Løfter om Penge, og paa en Landdag i Rendsborg i Maj 1525 maatte man gaa med til at bevilge 2 Gylden (3 Mark lybsk) af hver Plov i Landene. Allerede her blev den voksende Uvilje imod den katolske Kirke taget kraftigt i Brug. Men først Aaret efter, da Landdagen i Februar taget kraftigt i Brug, blev Linien fuldkommen klar. Plovskatten havde indbragt et langt mindre Beløb end beregnet, og Kongen krævede nu af Stænderne en Bevilling paa 100.000 Mk. lybsk, idet det samtidig budgetteredes, at der af Krongodset skulde fremskaffes andre 100.000 Mark og yderligere 100.000 fra Danmark og Norge, „hvorfra Gælden stammer“, som Godske Ahlefeldt bittert udtrykte sig ved Forhandlingernes Afslutning. Efter lange og overordentlig bevægede Drøftelser blev det Kirken, som af Stænderne maatte overtage Broderparten af Udredelsen. Kongens Raader fremtvang dette i nøje Samarbejde med Ridderskabet — bl. a. ved uden Skrupler at bringe Reformationsspøgelset ind i Debatten og forestille Prælaterne, hvor uholdbar Kirkens Stilling vilde være, hvis den ikke faldt til Føje. End ikke et Tilbud om, at Kirken vilde paatage sig de samme Forpligtelser som de øvrige Stænder, blev besvaret med andet end Spot: dér sad disse Prælater og havde deres gode Dage og kunde lægge Hænderne i Skødet, medens Adelen Dag og Nat maatte være rede til at bære alle en Fejdes Byrder (*de Mannschopp muste dach unde nacht Int rede sytten, myt harnsche unde perden, dar van geystlyken nycht en deden, men myt guden dagen de hende yn schot leden*). Enden paa Forhandlingerne blev, at der paalignedes Ridderskabet 30.000 Mk., Stæderne 10.000 Mk., men Kirken 80.000 Mk. — altsaa dobbelt saa meget som Adelen og Stæderne tilsammen.

Denne Landdag i 1526 har da en ikke ringe Betydning. Den sætter Skel i Kirkens Historie — ikke just fordi det udskrevne Beløb blev saa stort, thi Kirken havde endnu rigtflødende Reserver at gribe til, selv om den maatte gaa videre ad Pantsættelsernes og Salgenes Vej for at klare de øjeblikkelige Krav; men Skellet viser sig deri, at Interessesætningen mellem Ridderskabet og Prælaterne for første Gang traadte tydeligt for en Dag og førte til, at Kirken under halvvejs Tvang maatte købe sig en uvis Frist for ikke at trues af en hurtigt indtrædende Katastrofe. Det var selvfølgelig til afgørende Fordel for de Kredse, som inden længe skulde aabne den fulde Kamp imod Kato­licismen og baade aandeligt og materielt overtage dens Bo.

#### Købstæderne.

Paa Landdagene mødte ogsaa Repræsentanter for Købstæderne frem. Formelt kunde da de sønderjydske Bymænd øve Indflydelse ved Landsherrernes Hylding, ved Afgørelsen af Skattespørgsmaal, ved Be-

dømmelsen af Klager over Brud paa givne Privilegier o. s. v. Men deres Ret var rigtignok kun formel. Det var Prælaterne og Ridderskabet, som helt beherskede Forhandlingerne, og man har intet Eksempel paa, at de borgerlige Repræsentanter har gjort egne Interesser gældende i Strid med de ledende Stænders, ikke engang synes de at have taget Initiativet til de foreliggende Spørgsmaals Afgørelse. Her maa vi dog huske paa, hvor mangelfuld vor Viden er om Landdagene inden for den Periode, hvormed vi sysselsætter os.

Naar Købstæderne spillede saa ringe en Rolle, skyldtes det selvfølgelig den Omstændighed, at de næsten alle var smaa og relativt kapitalfattige. Slesvig befandt sig i fuldkommen Stagnation, Flensborg var først nu ved at komme til Kræfter efter Kampene i Begyndelsen af det 15. Aarhundrede — de øvrige var ikke i nævneværdig Udstrækning i Stand til at gøre sig gældende uden for deres egne, snævre Enemærker.

Interessen samlede sig da i dem alle om den yderligere Udbygning af de givne Privilegier og af det lokale Selvstyre. Naar en ny Landsherre traadte til, sikrede man sig hans Stadfæstelse af Byens velerhvervede Rettigheder, og det lykkedes nu og da at udvide disse en Smule — som da Borgerne i Flensborg i Bekræftelsesbrevet af 1514 fik Ret til at henskyde Sager, de ikke selv var i Stand til at afgøre, til Kong Christierns personlige Paakendelse.

Næsten alle Retsspørgsmaal afgjordes jo imidlertid af Bymændene og efter deres Bys egne Vedtægter. Endnu i Begyndelsen af det 15. Aarhundrede fandt dette i Flensborg Sted under aaben Himmel paa det gamle Byting, der laa ved Grænsen mellem St. Marie og St. Nikolaj Sogne; men i 1443—45 opførte man her et Raadhus, og en tilsvarende Bygning var rejst i Slesvig allerede een eller to Menneskealdre tidligere.

Der ligger heri et Vidnesbyrd om den stigende Betydning, som Raadet i Byerne skaffede sig. Normalt var det dette, som valgte Borgmestrene (en saadan nævnes i Slesvig første Gang 1342, i Flensborg 1379), det supplerede sig selv, og dets Medlemmer tilhørte Byens mest ansete Ætter. Vi kan da ogsaa i Flensborg spore en nær Forbindelse mellem Raadet og det gamle Knudsgilde. Gensidig laaner de hinanden Penge mod Pant i Byens Ejendomme og Grundstykker, og i 1466 opgiver Gildet sit hæderkronede „*Sunte Kanutussteenhus*“ paa Holm for at flytte sine fremtidige Sammenkomster til det nye Raadhus, i Tilknytning til hvilket det lader opføre et Køkken, som ogsaa Raadmændene frit kan benytte. Det hænder endog (senest i 1476), at en Borgmester vælges „*van sunte Knutes wegen*“.

Svarende til denne Raadmændenes høje sociale Position regnedes deres — og Borgmestrenes — Embeder for Æreshverv, der var ulønnede. Som Vederlag modtog de kun Brugsretten til visse Løkker i Bymarken, eller

de fik Fiskerettigheder i dens Damme og Vandløb; men vi kan tillige se, hvorledes der efterhaanden udvikledes et Sportelsystem, som næppe gav helt ringe Indtægter. Lønnede var derimod alle de lavere kommunale Tjenestemænd, f. Eks. Kæmneren, Byskriveren (i Flensborg nævnt første Gang 1507), Teglmesteren, Byhyrden o. lg., som man affandt sig med, dels ved at yde Friboliger, dels ved Klæder, Naturalier og lidt „*godespenninge*“ til Øl og Brød.

Selve Borgerskabet var dog trods Raadets stigende Betydning ikke helt uden Indflydelse. Den kunde udøves paa Bytinget, som stadig sammenkaldtes, naar særlige Forhold gjorde det ønskeligt, og Borgerudvalg Side om Side med Raadet er heller ikke ukendte. I Slesvig udstedes saaledes ofte Aktstykker vedrørende Ændringer i Bymarken af Raadet i Forbindelse med 3—4 menige Borgere, i Tønder møder vi et 12-Mands Udvalg, og i Flensborg nævnes saa tidligt som i 1412 „*de 24*“ (*veer unde twyntich bedderue lude, den vervndetwintigen*), en „Borgerrepræsentation“, der har udviklet sig af Tingets gamle Stokkenævnsinstitution, og som til at begynde med i hvert enkelt Tilfælde udpegedes af Raadet blandt de Borgere, der var „*erue vnd eyene*“ i Byen, d. v. s. var Hus- og Grundejere. Den gled forholdsvis tidligt over til at blive en fast administrativ Korporation, valgt paa Livstid.

Byfogden (se S. 132) blev nu i Slesvig og Flensborg valgt af Raadet, hvorefter Valget bekræftedes af Landsherren, medens det i de nord-slesvigske Byer (Haderslev, Tønder, vel ogsaa de øvrige) vedvarende var Kongen (Hertugen) som udnævnte ham. Byfogden var en af Byen lønnet Embedsmand, og Raadet maatte i den Anledning slutte en Overenskomst med den lokale Amtmand. Forholdet blev da snart dette, at medens den kongelige eller hertugelige Foged gjordes mere og mere afhængig af Raadet, voksede i tilsvarende Grad Amtmandens Indflydelse. Han blev som en Slags Overfoged, der vel ikke greb direkte ind i den daglige Administration, men som, hver Gang Landsherrens Interesser stod paa Dagsordenen, overvaagede disse.

I særlig Grad gjaldt det naturligtvis Indbetalingen af Byens Skatter og Afgifter.

Den væsentligste blandt de tidligere Skatter, Arnegælden (se Bd. I, S. 468), var i det 15. Aarhundrede blevet ombyttet med en Byskat, der hvert Aar udrededes med en fast, samlet Sum, som af Byskriveren indbetaltes til Amtmandens Borgskriver. Ligesom Landsherren havde kunnet fritage Borgerne for Arnegælden, naar særlige Omstændigheder talte derfor (Slesvig 1417), forekom der Tilfælde, hvori enkelte Borgere slap for Byskatten (Slesvig 1461). Om Fremgangsmaaden ved dens Paa-ligning ved vi for øvrigt ikke meget; men vi har fra Flensborg (c. 1500) nogle Vedtægter, aabenbart foreslaet og godtaget af Borgerne selv



(*beleuet vnd gemaket van den borgren bynnen Flensborgh*), som til Dels belyser Spørgsmaalet.

Ifølge disse skulde Borgere, som boede i deres egne Huse, udrede 8 Sk. i Huspenninge, hvorimod de, som holdt til i Boder, eller som ikke selv ejede Hus, skulde betale 4 Sk. „*to vorschate*“ (her altsaa en Lejerskat). Borgmestre og Raadmænd betalte intet, hverken af deres Huse eller af deres øvrige Gods. Endvidere skulde hver Borger normalt skatte en Hvid af hver Mark<sup>1)</sup>); slog dette ikke til, maatte de betale saa meget mere, som det viste sig nødvendigt, og det tilkom Borgmestrene i Forbindelse med Raadmændene at foretage Ligningen (*dat schot auerlegen vnd reken*), hvorefter de forkyndte den for Borgerne. Yderligere skulde disse skatte af alle deres Ejendele med Undtagelse af skaarne Klæder, som var skattefri. Opkrævning af en saadan Skat forudsatte imidlertid, at der fandt en Selvangivelse Sted: alle maatte under Ed meddele, hvad de besad (*vnd scholen ere schot so dan gheuen by eren eeden in den hilgen to zwe-rende*). Gjorde de sig skyldige i Mened, tilfaldt Halvdelen af deres Gods Kongen, Halvdelen Byen, hvorpaa de personligt straffedes for den begangne Forbrydelse. Endelig skulde Borgmestre og Raad hvert Aar mundtligt aflægge Skatteregnskabet, og dette paahørtes af 8 retskafne Mænd blandt de bosiddende Borgere. — Kvitteringer viser, at den samlede Byskat fra Flensborg i 1540'erne beløb sig til 600 Mk.

Men hertil kom de ekstraordinære Skatter, som i visse Aaringer — f. Eks. under Fejder — kunde tynges meget stærkt. Der paalignedes i saadanne Tilfælde hver enkelt By en bestemt Sum — i Aaret 1500 dobbelt saa stor som Byskatten, andre Gange vistnok lig med denne —, hvorefter det blev Byernes egen Sag at fordele Smerten blandt Borgerne. Rimeligvis er man gaaet frem paa en lignende Maade som ved de ordinære Skatters Udskrivning, men vi ved intet derom. Kun ser vi, at Slesvig By i 1495 fik Ordre til at indsende „klare Registre“ sammen med sin Part af en almindelig Landeskatt, og det vil vel sige en Opgørelse over de enkelte Borgeres Deltagelse i Udredelsen. Ligeledes kan man gaa ud fra, at de sønderjydske Byer ved Lejlighed har maattet erlægge „Madskat“, d. v. s. foretage Bagning og Brygning for Kronen. Under Kong Hans's Krige krævedes der i 1510 saaledes Brygning af Øl til Flaaden af baade Sønderborg og Flensborg. Enkelte andre særlige Skatter — f. Eks. Arvekøb, omtalt i Haderslevs Privilegier af 1455 som en Afgift paa 13 Penninge, der af enhver Borger skulde betales een Gang i hans Levetid — har næppe spillet større Rolle.

Om Købstæderne kunde udrede, hvad der forlangtes, og om de kunde sikre et fast og ordnet Styre, afgang imidlertid i høj Grad af Borgerskabets egen indre Styrke, der atter var afhængig af Byens økonomiske Liv.

<sup>1)</sup> 1 Mark = 48 Hvid. Skatten udgør altsaa c. 2 1/2%.

For Slesvigs Vedkommende var Tilstanden ikke god. Handel af større Betydning ejede Byen ikke. Den nøjedes med, hvad Torveomsætningen bød paa, og hvad der kunde komme ind ved de aarlige Markeder i Domkirkens „Svale“ (Fig. 140). Her indkasserede Domherrerne for øvrigt selv Stadepengene, og Forholdet mellem dem og Borgerne var i det hele ikke det bedste. I 1480 klagede de sidstnævnte til Dronning Dorothea over stadige Forurettelser fra Prælaternes Side. Samtidig fandt man tillige Anledning til at bede om Dronningens Værn imod Adelsens Overgreb. Vi mindes om dette Forhold ved et Brev fra Kong Christiern til Borgmestre og Raadmænd, dat. 7. Jan. 1481. En Adelsmand havde begaaet Vold i Byen og var blevet fængslet. Nu henviste Kongen Sagen til Hans Ahlefeldt paa Gottorp og paabød paa det strengeste, at Vold og Overdaad omgaaende skulde straffes, hvem der end var Gerningsmanden.

Det var Kong Christiern, som Slesvig kunde takke for Adgangen til efter fattig Evne at forøge sine Indtægter ved de saakaldte Sliprivilegier. Paa Mødet i Rendsborg i Juli 1480, hvor Kongen holdt Afregning med Ridderskabet (se S. 189), havde han faaet anerkendt den gamle kongelige Ret til alle Rigets Strømme, blandt dem Slien, saaledes som ogsaa Slesvigs Byret stadfæstede det (se Bd. I, S. 414). Snart efter (25. August) sendte han fra Segeberg en Skrivelse til Borgmestre og Raadmænd i Slesvig og lovede heri at skikke dem en Mester, som kunde syne og oprense Sejlløbet, og en Maaned senere (28. Septbr.) skænkede han Bymændene alle Rettigheder paa Fjorden — Kongens egen Part fraeregnet — til et Stykke uden for Slisminde. Allerede da var Omegnens Adel begyndt at stænge Sild i Løbet, og Kong Christiern paalagde derfor Hans Ahlefeldt i alle Sogne langs Fjorden at lade oplæse et strengeligt Forbud imod enhver Nedramning af Pæle eller Opsætning af Gærder og andre Ting, som kunde „forurene“ Slien. Det var Optakten til evindelige Stridigheder mellem Købstaden og „Slijunkerne“ om Rettighederne paa Fjorden. I 1540 klagede Slesvigerne jammerligt over, at deres Privilegier blev krænket, og Christian III foretog personlig, ledsaget af nogle Raadmænd og 63 Borgere, en Befaring af Løbet, ligesom han lovede at gribe ind i alle Tilfælde, hvor den frie Sejlsads spærredes af Sildegærderne. Men da han umiddelbart efter gæstede Wulf Pogwisch paa Bukhavn, tog han Løftet tilbage, og Byens eneste Resultat blev en Række Udgifter til Proviant og „Kakebille“ (Øl), som Kongens Besøg havde gjort nødvendige. Selve Slifisket fik den ikke direkte nogen Glæde af. Det overlod den til Fiskerbefolkningen paa Holm — hvilket voldte mange Stridigheder, som først endtes i 1915. Hvorvidt den frie Ret til „kopenschap, segelation und neringe“ var af større Betydning, turde være tvivlsomt. Dertil var de naturlige Betingelser næppe til Stede.

Ganske anderledes stillede Forholdene sig i Flensborg. Her var en



*Fig. 140. „Svalen“ ved Slesvig Domkirke.  
Thomsen (Flensborg) fot.*

By i Fremvækst, ivrigt støttet af Landsherren og med et baade velhavende og driftigt — om end lidt uroligt — Borgerskab.

Det er tidligere nævnt (se S. 289), at Byen fik et Raadhus i 1440'erne. Paa en Maade markerer dette den Genrejsning, der fandt Sted, efter at Kampene mellem Erik af Pommern og Holstenerne havde fundet deres Afslutning i 1435. Andre Ting peger i samme Retning. Aaret efter — 1436 — lod Raadet udarbejde en Jordebog over samtlige c. 420 Ejendomme og Grundstykker med en Opgørelse af alle Forpligtelser, der hvilede paa hver enkelt af dem, og i 1438 begyndte Raadet at anlægge en Protokol over hele Byens Gæld og dens udestaaende Fordringer, fortsat indtil 1528. Man faar heraf det Indtryk, at Borgmestre og Raad har arbejdet maalbevidst paa at faa skabt faste Linier for Byens Finanstyre — hvilket i sidste Instans maatte komme den „gemene“ Borger til gode.

Alt i alt maa Fremgangen have været synlig fra Midten af Aarhundredet, selv om forskellige Hændelser nu og da kunde virke hemmende. Vi har saaledes allerede nævnt (se S. 184), at Flensborg i 1472 sluttede sig til Grev Gerhards mislykkede Kup. En af de ledende i Bevægelsen var Byens ene Borgmester, Haye Payssen, der ved Midten af det 15. Aarhundrede indtog en fremtrædende Stilling. Han blev naturligvis afsat fra sit Embede og fængslet, men opnaaede Aaret efter et Forlig med Kongen (Fig. 141) og blev senere Raadmand (nævnes som saadan 1483). I 1485 lammedes Flensborg af en stor Ildsvaade, saa en betydelig Del af Bymændene blev „*gans jn de grundt vordoruen*“, og Kong Hans maatte se at skaffe dem Bygningstømmer til „*eynen redelichin penningh*“. I de følgende Aartier var der atter spredte Tilløb til Uroligheder, hvis Aarsag vi ikke kender. Kong Hans formanede i 1492 Borgerne til under Trusel om Tab af Liv og Gods at være deres Borgmestre og Raadmænd lydige, saa de herefter ikke dristede sig til „i nogen Maade at fremkalde Tvedragt, Opløb og Uvilje“, og i 1505 greb Kongen paa ny ind, fordi lignende Rebelskhed truede med at paaføre Staden „*merglichen vorderffe vnd vnuorwintlichen schaden*“. Saa fulgte snart efter den store Opgangstid, da Hertugdømmerne nød Neutralitetens Goder under Kongerigets Kamp med Hanseaterne (se S. 211), og først i 1533 hører vi atter om Stemplinger blandt Borgerne, der uden mindste Aarsag og Ret „*vth eigenem gefastenn trotz vnnd mutwillen*“ havde sat sig op imod deres lovlige Øvrighed, hvorved „*gedachte vnnsrer stadt vnd inwaners der suluigen tho grottem vnd woll ewigenn schaden kamen mochtenn*“. Af den Grund krævede Hertug Christian ikke alene ubetinget Lydighed; men han bad samme Dag — 3. Maj — Landets Amtmænd, Fogder, Borgmestre og Raadmænd om at hjælpe Flensborgs Bystyre med at kvæle Urolighederne. Maaske har de da paa dette Tidspunkt været af en vis Alvor. Det kraftige Indgreb kan imidlertid



Fig. 141. Fire Segl fra Haysse Orfejdebrev af 29. Aug. 1493.  
Fra v.—h.: Haysse, Bojesen, Hunessøn og Jeppe Jonsson, sammen  
med Brevets øvrige Beseglere alle hans Frænder. Rigsarkivet fot.

ogsaa skyldes Hertugens usikre Stilling umiddelbart efter Faderens Død. Under disse Forhold var det selvfølgelig af stor Betydning for ham, hvorledes Hertugdømmets største By vilde forholde sig. Der har sikkert bag Urolighederne i dette Aar ligget Sympati for den fangne Konge oppe paa Sønderborg.

Antagelig har de indre Brydninger dog ikke i nævneværdig Grad sinket Byens Udvikling. Dertil havde den for stort og købedygtigt et Opland langs den brede, aabne Fjord, og dertil hvilede dens Handel paa for værdifulde Privilegier.

Borgerne havde i 1431 opnaaet Toldfrihed inden for Byen selv (og vistnok tillige i Hertugdømmet som Helhed, skønt dette ikke direkte siges). Af Kong Hans fik de i 1491 Eneret paa al Handel med Indbyggerne i Lenet, en Ret, som de værgede efter bedste Evne. Da de i 1521 havde meddelt Christiern II, at „fremmede kiøpmænd, prester och andre fare ther thrind om theris stad och kiøbe och handle met almoenn thennom tiill stoert forfang“, indskærpede Kongen i strenge Ord Bymændenes Monopol. Men Købstadens Opland strakte sig langt videre end til Lenet. I September 1491 befalede Kong Hans baade Sundevedboerne og Alsingerne, at de — „*alse jwerlde van older gewonheid wontlich gewest ist*“ — skulde bringe deres Korn og andre Varer til Torvet i Flensborg, hvad man havde søgt at hindre. Bestemmelsen gentoges i 1530 af Frederik I, som udvidede den til ogsaa at gælde Ærøboerne, ligesom han indskærpede

Flensborgernes Ret til baade i Sundeved, paa Als og paa Ærø at handle med Befolkningen „*vp dem lande jn dorpern vnnd husen*“. Naturligvis stred disse Rettigheder afgjort imod Sønderborgs Interesser. Denne lille, kapitalfattige By, hvis eneste Herlighed var Slottet, kunde langt fra tage Konkurrencen op med Flensborg, og det faldt dens Borgmestre og Raadmænd for Brystet, at dens naturlige Opland saaledes skulde udleveres til den store Nabokøbstad. Man forsøgte da at sabotere de flensborgske Privilegier, ja til Tider beslaglagde man endog Varer, som Flensborgkøbmænd vilde afsætte i Sønderborgs Omegn. Et Brev af 1544 fra Christian III, hvori de af Frederik I givne Rettigheder bekræftes, bærer Vidne derom.

Flensborgs Ansigt vendte saa ubetinget mod Øst. Ud til Brunsnæs havde kun Flensborgfiskere Ret til at sætte Net og Garn, og lige saa langt gjaldt de havneretlige Regler. Al Ladning og Losning af Skibene var forbeholdt Flensborgerne, saa endog Indbyggerne i Jørgensby, der hørte under Graabrødreklosteret, var udelukkede derfra. Enhver fremmed Skude, som lagde ind til Skibsbroen (*de bruggen to strandewart*), skulde ifølge Christiern I's Bestemmelse (1480) dels udrede Pælepenge (*palegelde*), dels betale en Afgift af deres Ladninger. Selve Skibsbroen var endnu ikke bebygget; men det var omkring den, en væsentlig Del af Byens Liv florerede, og herfra gik de flensborgske Skibe paa Fart baade til de nordiske og de nordtyske Stæder.

Et Stykke ind i det 15. Aarhundrede førte alligevel Forholdene med sig, at man begyndte at orientere sig ogsaa imod Vest. Derovre var Husum ved at vokse frem (se S. 138), og dens Havn lettede for Flensborgs Vedkommende Forbindelsen med Vesteuropa. Ved Udgangen af 1462 gav Christiern I Borgerne i Amsterdam Frihed til at sejle deres Varer til Husum, udskibe dem her og føre dem over Land til Flensborg — hvis de da ikke som tidligere vilde foretrække at sejle „*uth der Ostsee*“ til Flensborg, udskibe Godset og maaske føre det over Land til Husum. I begge Tilfælde skulde de kun betale den fastsatte Told og indrømme Landenes Indbyggere Forkøbsret til  $\frac{1}{8}$  af Godset. Lidt senere — vistnok i 1465 — skænkede Kongen Husum en Række Privilegier, som gjorde den til en Flække (*blek*). Den fik en Byfoged, der sammen med tolv Borgere skulde administrere dens Sager, og til Gengæld for dette begyndende kommunale Selvstyre skulde Byen aarlig betale Landsherren 300 Mk., heri medregnet den Sum, som udrededes „*van des Herdes wegen*“. Alt blev ganske vist forspildt ved Grev Gerhards Eventyr i 1472 (se S. 184); Konfiskationer og store Bøder fulgte i Nederlagets Spor. Men Byen havde for naturlige Vækstbetingelser til helt at kues, den genvandt hurtigt sin Betydning, blev i 1481 et vigtigt Toldsted og opnaaede 1495 en Række nye Privilegier for Købmænd og Kræmmere. Saa fulgte Hertug Frederiks

Aaringer, da den nød godt af hans hyppige Ophold her, dels naar han tilsaa Digearbejderne, dels naar han hvilede ud hos „lange Harmen“, hans Krigsoverste Herman Hoyer, der var gift med hans uægte Datter Cathrine. Endnu ved vor Periodes Slutning var Husum uden Købstadsrettigheder; men Næringslivet var i Stigning, og i Flensborg mærkede man de Muligheder, som derved aabnede sig ogsaa for den slesvigske Østkyst, hvis Byer — fra Ekernførde til Aabenraa — tjente ved den øgede Handelsomsætning mod Vest.

Herovre laa tillige Købstaden Tønder med dens ejendommelige Bebyggelse: de 120 „*Staven*“-Huse, der udgjorde Kærnen i den gamle By, og som paa deres smalle Grunde vendte Gavlene ud imod Hovedgaden (Vester- og Østergade), medens Bagbygningerne strakte sig ned mod de to Aadrag — Laurentiusstrømmen og Vidaaen —, der omgav Købstaden. Hvad „*Staven*“ oprindeligt har betegnet, er vi ude af Stand til at sige. I Tiden omkr. 1500 forstod man derved visse Brugsrettigheder til og Lodder i den fælles Bymark, forbundet med særlige Skatte-, Digepligter o. a. Direkte Indflydelse paa Byens Administration synes „*Staven*“-Ejerne ikke at have haft. Bystyret laa — som i alle de øvrige Købstæder — i Borgmestrenes og Raadets Hænder. Alligevel var Forholdene i Tønder paa eet Punkt ganske enestaaende: fra Raadets Retsafgørelser kunde der ikke appelleres til Landdagene eller Landsherren, derimod til Overdomstolen i Lybæk. Det skyldtes den Omstændighed, at lybsk Ret i 1243 var givet til Byen (se S. 129), og det mærkelige Forhold vedvarede, indtil Appellen i 1571 blev forlagt fra Lybæk til den holstenske, saakaldte „*Vierstädtegericht*“ (omfattende Kiel, Itzehoe, Rendsborg og Oldesloe). Synderlig praktisk Betydning synes dette dog ikke at have haft.

Tønders Beliggenhed i Marsken gjorde i Forbindelse med „*Staven*“-Institutionen, at Landbruget her spillede en endnu større Rolle end i Østkystbyerne. Men selvfølgelig var det dog Haandværk og Handel, som betød mest. Privilegiet af 1354 sikrede Byen de fem nærmestliggende Herreder som Opland, og flere af dens Borgere drev Købmandsskab fra baade Bod og Lager. Vi finder deres Navne i Toldlisterne fra Kolding, Gottorp og Pløn; i Holland hentede tønderske Skibe Fliser, Tagtegl, Møllesten, Nagler, Bly, Tøjer og Kolonialvarer, til Helgoland drog de for at hjembringe Kalk og Fisk, til Hamborg for at skaffe „*Hamborger behr*“ og Vin, og over Land kørte Kærerne til Flensborg, hvor der blev indkøbt svensk Jern, Danzig-Øl, gotlandsk Kalk, Lægter, Teglsten og Farver. Omkr. 1519 ombyggede Hertug Frederik Slottet, hvilket gav Arbejde til mange Hænder og Fortjeneste til de Købmænd, som leverede Materialerne. Kun en enkelt Gang kunde fyrstelig Vrede forbiggaaende true den rolige Udvikling — som da Hertugen fratog Byen dens Stadsret og alle dens Privilegier, fordi hans Kvæg „*gewaldichlykenn*“ var blevet



Fig. 142. De flensborgske Barbereres  
Lavssegl 1515.

Chr. Voigt: Flensb., ein Heimatbuch I  
(1929).

Gilder og Lav (se S. 134) af stor Betydning, og enkelte Nydannelser kom til.

Karakteristisk nok for Sen-Katolicismens Marie-Dyrkelse blev flere af de nye Gilder helligede Guds Moder. Det gælder bl. a. i Slesvig „Marianer-Broderskabet“, der oprettedes 1450 af Sivard Sehested som Sone for et Dobbelt drab, han havde begaaet i Kappel Kirke, og „Rosenkrans-Maria-Broderskabet“, stammende fra 1481 og tællende adskillige af Byens Spidser — Bisper, Borgmestre o. lg. — blandt sine Medlemmer. Dets Møder holdtes i Brødrene Hartvig og Henrik Lunths Stenhus, den eneste bevarede Gildebygning fra Sønderjyllands Middelalder (Fig. 143). Ret ungt var vist ogsaa Byens „Hellig Legems Gilde“ (nævnes først 1481, kendt Skraa fra 1529). Endnu stærkere blomstrede Gilderne dog i Flensborg. Om Knudsgildets nære Forbindelse med Raadet er der tidligere talt (se S. 289). Nikolajgildet, hvis ældste — men ufuldstændige — Skraa er fra 1446, blev slaaet sammen med det i 1492 stiftede Mariegilde, og c. 1500 stod samtlige Medlemmer af Byens Styre som dets Brødre, hvorfor dets Regnskaber ogsaa blev aflagt paa Raadhuset. Endelig er der Grund til at nævne St. Lukas og St. Loys (Eloysis) Broderskab. Det oprettedes c. 1490 af Malernes, Guldsmedenes, Snedkernes og Glarmestrenes forenede Lav, og dets Skraa, der stammer fra 1497, viser, hvor betydelig en Indflydelse Magistraten efterhaanden skaffede sig paa saadanne borgerlige Institutioner.

Side om Side med Gilderne udviklede det smaaborgerlige Lavsvæsen sig med dets dobbelte, dels faglige, dels selskabelige Opgave. Ligeledes her er vi bedst underrettede om Tilstandene i Flensborg,

drevet ud af Vestermarken. Raadet fik ham imidlertid hurtigt formildet, og ved et Brev af 17. Septbr. 1522 fik Tønder ikke alene enhver af de fratagne Rettigheder tilbagegivet, men Hertugen bekræftede højtideligt sine „*leue getruwe Raitt und gemeinheit vnser Stadt Lutkentunden*“ i alle Friheder, som hans Fader havde undt Byen, da han i 1480 skænkede den Græsningsretten i Vestermarksken og Okholm, ganske som Borgerne havde haft den i „*saligenn Hern Affles* (o: Hertug Adolfs) *tydenn*“.

For Købstædernes Borgerskab var hele Tidsrummet igennem de gamle



medens det er ganske tilfældigt, hvad der fra saa tidligt et Tidspunkt er naaet ned til vore Dage angaaende andre Byers Haandværkerorganisationer. Til de tidligere nævnte flensborgske Lav (se S. 134) føjedes nu Bødkernes (1488), Grovsmedenes (1514) og Barberernes (1515 Fig. 142), hvortil yderligere kom Malernes, Guldsmedenes, Snedkernes og Glarmestrenes forenede Lav, der, som vi netop har set, maa have eksisteret i hvert Fald fra c. 1490.

Hvor stor en Rolle indvandrede Elementer har spillet blandt Gilde- og Lavsmedlemmerne — og blandt Borgerskabets Købmænd og Haandværkere som Helhed betragtet —, er næppe til

at sige. De Lister, vi har, over Brødre og Søstre eller over Hus- og Grundejere kan i hvert Fald ikke afgøre Spørgsmaalet. De viser os f. Eks. i Flensborg omkr. 1450—1500 en lang Række Borgere med afgjort danske Navne (Jesse Tordsen, Truels Jensen, Lasse Nigelsen, Tuke Karlsen o. lg.), altsaa Folk, hvis danske Æt er aldeles upaatvivlelig. Ved Siden af dem finder vi en lige saa stor Navnemængde med fuldkommen tysk Præg (Herman v. d. Osten, Gerke Hayen, Luder Lutze o. a.). Dens Bærere maa enten selv være indvandrede, eller de maa nedstamme fra Indvandrere. Meget almindelige er imidlertid ogsaa dansk-tyske Navneblandinger (f. Eks. Luder Lassen, Nisse Smaddere), medens endnu langt flere Navne med lige Ret kan kaldes danske og tyske. En statistisk Undersøgelse vil derfor være fuldkommen værdiløs. Og direkte Meddelelser om Indvandring til Byen har vi saa at sige ikke — hvis man da ikke hertil vil regne Oplys-

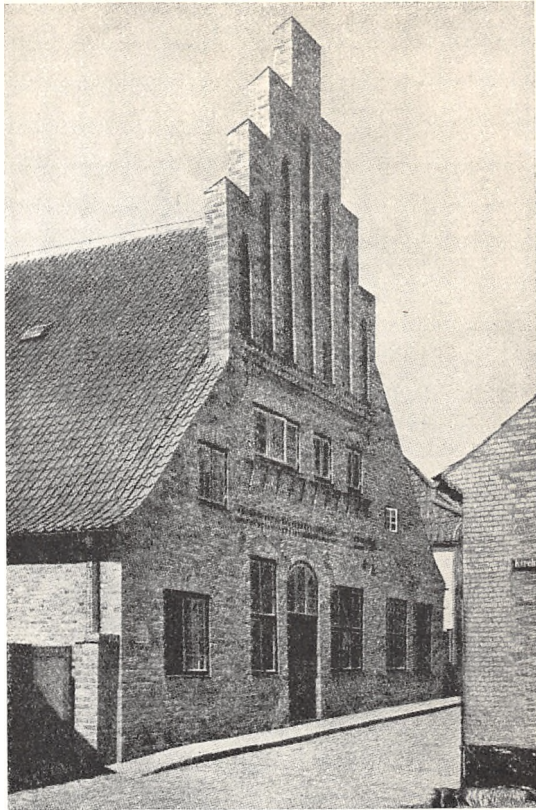


Fig. 143. Luth-Huset i Slesvig.  
Gavlen rekonstrueret. Fotografi.

ninger som f. Eks. denne, at en Hamborg-Apoteker, Mester Henrik Dalem, i sin Tid af Grev Adolf fik overladt et Hus i Flensborg, men at han i 1476 „*sich wedder in den denst des ersamen rades to Hamborch gegeben hefft*“, et Tilfælde, som jo ikke engang kan kaldes karakteristisk.

Selv om man ikke vil kunne nægte, at vedvarende en meget betydelig Part af Flensborgs og Tønders Indbyggere har været af ren dansk Rod (hvad Borgerne i de egentlig nordslesvigske Købstæder angaar, maa dansk Æt for deres Vedkommende anses for det aldeles overvejende), er imidlertid dermed langtfra givet, at disse Folk i sproglig og vane-mæssig Henseende har fastholdt deres folkelige Grundpræg. Den holstenske Paavirkning maa allerede i Middelalderen have tilkæmpet sig mange Erobringer inden for Borgerskabets danske Ætter — ved Giftermaal, ved Forretningsforbindelser og ved den „*honette Ambition*“, som selvfølgelig ogsaa da har gjort sig gældende.

Man standser da ved det Spørgsmaal: hvilken sproglig Ændring har Dagligtalen i Købstæderne været underkastet i Tiden indtil Reformationen?

Det er let nok at fastslaa, hvilket Skriftsprog man har benyttet, og om dette er det allerede forud sagt (se Bd. I, S. 77), at Nedertysk blev raadende i alle Dokumenter og Protokoller efter c. 1400. Men det er tillige fremhævet, at man ikke uden videre fra Skriftsproget kan slutte til, hvorledes det daglige Talesprog har været. Meget tyder imidlertid paa, at tysk Indvandring og Paavirkning ogsaa for dettes Vedkommende har gjort sig stærkt gældende inden Udgangen af Middelalderen. I Slesvig maa Dansk have været saa godt som kvalt allerede før 1400, idet man dog stadig har været henvist til at benytte det i Samkvemmet med Byens dansktalende Omegn. I Husum og Ekernførde har Nedertysk vel alle Dage haft Hjemstedsret, og Dansk kun været benyttet af de meget faatallige Indvandrere nordfra. I de nordslesvigske Købstæder — Tønder, Aabenraa, Sønderborg og Haderslev — maa hele det brede Borgerskab stadig have benyttet Modersmaalet, men Kendskab til Neder-tysk har samtidig været en Nødvendighed for adskillige af Bymændene. Interessantest — og vanskeligst at bedømme — har Sprogforholdene artet sig i Flensborg. Det ser ud, som man her kun blandt den daarligst stillede Del af Befolkningen har fastholdt det danske Talesprog, der endnu c. 1300 har haft et langt større Raaderum. Med Undtagelse af enkelte Breve fra Christiern II's Tid (se f. Eks. Fig. 106), er alle kendte officielle og private flensborgske Aktstykker fra Tiden efter 1400 affattede paa Nedertysk (senere efterhaanden Højtysk). Hvad vi møder i saadanne Breve, er imidlertid et rent Skriversprog. Vi har paa ingen Maade nogen Sikkerhed for, at det afspejler den flensborgske Dagligtale — ja, der er ikke engang Sandsynlighed derfor. Talesproget maa have

været isprængt adskillige danske Elementer, baade i syntaktisk Henseende og med Hensyn til Ordforraadet. Thi ikke engang Byens Storkøbmænd har kunnet undvære Kendskab til og Brug af Dansk. Oplandet var jo rent dansk, og Dag efter Dag tvang Omstændighederne de tysktalende Borgere til mundtlig at benytte Omegnens Sprog, fordi de stod i levende Handelsforbindelser med baade Bønder og Smaafolk, som kun beherskede deres eget Modersmaal. Byens ledende Mænd blev da tvesprogede, selv om de i Hjem, Gilde og Lav næsten udelukkende benyttede sig af Nedertysk. Hvorledes dette Nedertysk har lydt i alle Tilfælde, hvor det ikke taltes af en Indvandrer, har man let ved at forestille sig. Endnu sørgede jo — praktisk talt — ingen som helst Skolegang for Indøvelsen af sproglig Renhed. Det nedertyske blev derfor lige saa urent som det „flensborgis Danske“, hvorom Christiern Pedersen skrev saa haanligt paa Reformationstiden. Caspar Danckwerth brugte godt hundrede Aar senere Udtrykket „*der Flensburger Teutsch und Dänisch*“, idet han tilføjede: „*eines so gut wie das ander, die jenigen Personen aussgenommen so gestudieret oder gereiset haben*“.

Det var en træffende Karakteristik af den sproglige Forvirring, som maatte fremstaa, naar det danske Modersmaal fortrængtes, uden at den holstenske og øvrige nordtyske Paavirkning endnu forstod at gøre det landsfremmede Sprog rent og uforfalsket gældende.

### 3. SEN-KATOLICISME OG REFORMATION.

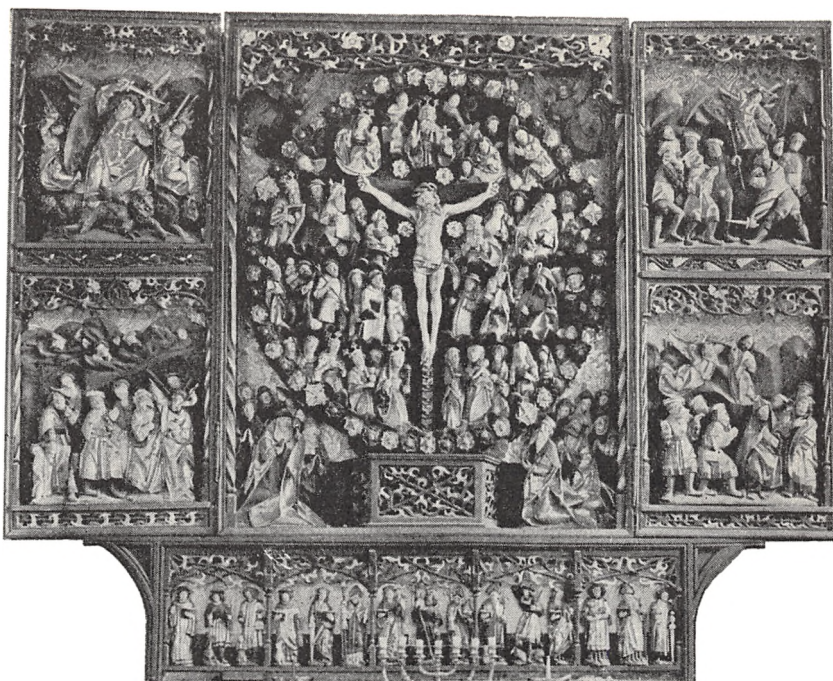
Jævnside med den stigende holstenske Indflydelse, som vi nu har fulgt paa baade politiske, administrative, sociale og økonomiske Omraader, gik en mindst lige saa dybt virkende nordtysk Indflydelse paa det Aandsliv, der ikke udsprang direkte af Bøndernes eller af Land- og Byalmuens hjemlige, nedarvede Kulturformer. Men medens disse sidste saa at sige er ukendte for os, saa det ikke vil være muligt at skildre dem undtagen ved Hjælp af en Række Tilbageslutninger fra langt senere, vel afhjemlede Forhold, har vi mangfoldige Vidnesbyrd om den afgørende Betydning, som nordtysk Kultur fik for de sen-katolske Slægtled, der tilhørte de saakaldte „højere“ Samfundslag. Den naaede til fuldt Gennembrud med den reformatoriske Bevægelse, der netop i folkelig Henseende fik langt mere vidtrækkende Følger, end Kirkestyrets Ændring i sig selv behøvede at forudsætte.

Naturligvis afspejler Sen-Katolicismens Tros- og Kirkeformer sig paa samme Maade i Sønderjylland som i det øvrige Danmark. Vi finder ogsaa hernede mangfoldige Vidnesbyrd om den stigende Helgendyrkelse og om det øgede Antal af Messer og Tidebønner, som Angsten for Sjæle-

frelsen fremkaldte. Sydfra vandrer i Middelalderens sidste Aarhundreder nye Helgener ind. St. Rochus faar sit Alter i Slesvig Domkirke, hvor Officiet læses i Overensstemmelse med det, vi kender fra et Bamberg-Manuskript af 1468. St. Lambert bliver Værnehelgen i Mildsted og i Husum, hvor Flækkens Bagere gør ham til deres Lavshelgen. Vestfra kommer St. Leonhard til Koldenbüttel og Tinglev, St. Sebastian til Risum og Horsbøl, vel ogsaa — den for øvrigt gammelkendte — St. Villehad til Brøns, Læk og Ulsnæs. Snarest fra Lybækegnen kommer St. Jost til Adelby ved Flensborg, og det er sikkert ligeledes fra Nordtyskland, at Anna-Dyrkelsen naar til Strukstrup, Nørre Stapel, Jels og Vonsild. Til St. Annas Ære stiftede Sognepræsten Thomas Jepsen i Ullerup 1506 et Gilde, der omfattede baade Herredets Præster og Sognets Herremænd og Bønder, og til Hviding Kirke lod man omkr. 1500 skære en af de kendte Grupper „St. Anna selvtrædje“ — her dannet af Helgeninden, Maria Magdalene og en Nonne. Da Lutherdommen var indført, afværgede man enhver Fare for varig Forvildelse ved under Gruppen at male Ordene: *Sancti venerandi non adorandi* (Helgener ærer man, dem tilbeder man ikke).

Ikke mindre klart sporer man den nordtyske Paavirkning bag de Former, som Maria-Dyrkelsen faar. Det er de tyske Rosenkransselskabers Tid, og vi har allerede mødt deres Aflægger i Maria-Rosenkrans-Broderskabet i Slesvig (se S. 298). Udtryk for den samme religiøse Aand giver ikke faa af de talrige Maria-Billeder, som smykker Kirkerne omkr. 1500. Vi har Maria i Rosenkrans, fremstillet paa et Sidealter i Højt Kirke (c. 1525), vi har Efterretninger om tilsvarende, nu ødelagte Billeder i Marielirken i Husum og Nikolajkirken i Flensborg, vi har Maria i Solgisel, staaende paa Maaneseglen, f. Eks. i Daler (c. 1490), Ketting (Beg. af det 16. Aarh.), Hütten (1517), Gettorf (c. 1515) og Arrild Kirker, og vi har den skønne flamske Marietavle (c. 1515) i Ulkebøl Kirke. Det pompøseste Minde om denne stærkt fremtrædende Retning i sen-katolsk Tid er dog nok Altertavlen i Hviding Kirke (c. 1515 Fig. 144), hvor Krucifikset er omgivet af en Rosenkrans, medens Gudfader, Maria og Englene, Profeter, Apostle og Helgener, Kirkens og Verdens mægtige flokker sig om den korsfæstede Frelser.

Nordtysk er endvidere Baggrunden for den St. Jørgens-Kult, som hører Tidsrummet til, og som har sat sig Spor f. Eks. i en Altertavle fra Hammelev (c. 1500), i et Sidealter fra Halk (c. 1520) og i de store, fritstaaende Grupper i Broager (c. 1500) og Marielirken i Husum (c. 1520; Fig. 145, nu i Nationalmuseet). St. Jørgen hørte til de saakaldte „Nødhjælpere“, hvis Dyrkelse naaede os sydfra omtrent ved Aarhundredskiftet. Man skar dengang Billeder af disse hellige Mænd bl. a. til Hviding, Halk, Hellevad og Roager Kirker og til Kapellet i det Hospital (Gosch-



*Fig. 144. Allertavlen i Hviding Kirke.  
Nationalmus. fot.*

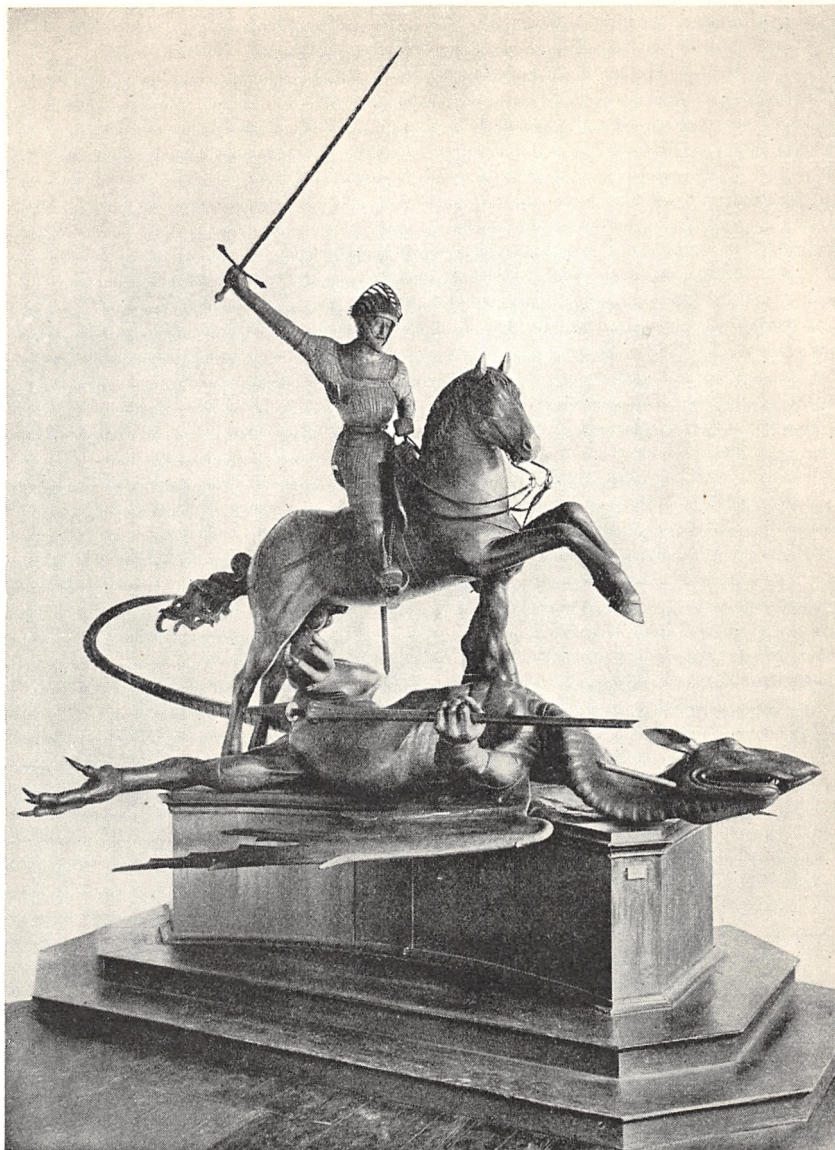
hof), som Godske Ahlefeldt — en Navne til Biskoppen — stiftede i Ekernførde (1534). Og endelig kan som en Udstraaling af den tyske Paa-virkning nævnes de Billeder af St. Hjælper — Christus selv — som vi kender fra Flensborg (1440), Kliplev og Nustrup (c. 1500).

En betydelig Del af Altertavlerne og Helgenbillederne fra Tiden 1450—1530 røber da ogsaa ved Stilpræg og Aand, at de har Rod i det sydlige Naboland, ikke mindst i Lybæk. Var det hele Materiale gennemarbejdet, vilde det være muligt i Enkeltheder at godtgøre denne nordtyske Import. Nu skal kun et Par af de mest kendte Eksempler anføres. Den samme Kunstner, som i 1499 skabte Bergenfarer-Tavlen til Mariekirken i Lybæk (overflyttet til Byens Museum), har udført Tavlerne til Rabsted, Aventoft og Møgeltønder Kirker, og Hannoveraneren Hans Brüggemann er sikkert Mester dels for St. Jørgens-Gruppen fra Mariekirken i Husum (Fig. 145), dels for et stort Monstranshus sammesteds, af hvilket kun to Brudstykker — et Mariebillede og en lutspillende Engel — er bevaret, og dels for Altertavlen i Goschhof i Ekernførde (nu i Thaulow Museet i Kiel). Hans mægtige Hovedværk — Altertavlen i

Slesvig Domkirke — har oprindeligt haft hjemme i Holsten (Bordesholm Klosterkirke) og er først i 1666 flyttet til Slesvig. Endelig har en anden af Tidens fremragende Billedskærere, Claus Berg, der siges at være lybsk født, men som i hvert Fald er stærkt sydtysk paavirket, skaaret en Passionsaltertavle til Bregninge paa Ærø (1530). Indirekte spores disse to store Kunstnere endnu flere Steder. Det maa bl. a. være Folk af Claus Bergs Skole, muligvis hans egne Lærlinge, der har frembragt Passionstavlerne i Taps, Løjt og Øster Løgum, og en Paavirkning fra baade ham og Brüggemann mærker man i Passionstavlerne fra Mariekirken i Husum (nu i Svavsted), Gelting, Læk, Haderslev (nu i Thaulow Museet) og Tranderup paa Ærø.

Hvis man af det hidtil sagte vilde slutte, at det allermeste af Senkatholicismens Billedskærerarbejde i Sønderjylland var nordtysk Import (med svag flamsk Islæt), vilde man dog tage meget fejl. Største Delen er utvivlsomt skabt af hjemlige Haandværkere, men rigtignok under Indflydelse af den Aand, som beherskede den nordtyske Kunst paa dette Tidspunkt. At ikke heller den kunstneriske Forbindelse med det øvrige Danmark har været brudt, har vi forskellige Vidnesbyrd om. F. Eks. har den saakaldte „Frørup-Mester“, hvis Værker kendes fra Odense og Aarhus Bispedømme, leveret Altertavler til Daler og Ostenfeld, „Brendekilde-Mesteren“ har vist skaaret Tavlen til Varnæs, Passionsaltertavlerne i Vindinge (Fyn) og Nustrup er udført paa det samme Værksted, og fælles Ophav har sandsynligvis ogsaa de tilsvarende Tavler fra Horsens Klosterkirke og Møgeltonder. Det er rimeligt at fremhæve saadanne Overensstemmelser — kun maa man ikke deraf lade sig forlede til den Tro, at sønderjydsk Kirkekunst i sen-gotisk Tid har været under delvis „dansk“ Indflydelse. En saadan var utænkelig, fordi ogsaa de kongerigske Mestre var dybt prægede af nordtysk (i sjældnere Tilfælde af flamsk) Aand. Det var og blev fra Egnene Syd for Østersøen, vi i denne Periode modtog vore stærkeste Impulser.

Den store Rigdom paa Billedskærerarbejder hænger sammen med den stigende Oprettelse af Sidealtre, som skyldtes stadig nye Sjølegaver — fra Privatfolk eller Korporationer. De fleste af Bykirkerne fik derfor tilbygget Kapeller for en eller anden Helgen, og det samme kunde ske ved enkelte Landsbykirker (f. Eks. Vor Frue Kapel ved Lysabild, St. Jørgens Kapel ved Gettorf, St. Hjælpers Kapel ved Klipleve Kirke). De øgede Sjølemesser krævede Oprettelsen af nye Vikarier, og den samlede Gudstjeneste kom til at spænde over et større og større Antal af Døgnetimer, saa den næsten fik Præget af en evigvarende Tilbedelse. Derved steg Antallet af Præster enormt. I Slesvig Domkirke fandtes der efterhaanden 48 Sidealtre, af hvilke dog kun de 28 var saa rigt funderede, at de kunde betjenes af egne Præster, nemlig af ialt 34 Vikarer. I Marie-



*Fig. 145. St. Jørgen fra Mariekirken i Husum.  
Nu i Nationalmuseet. Nationalmus. fot.*

kirken i Husum oprettedes 18 Altre med 24 Vikarer (Tallet usikkert), i Nikolajkirken i Aabenraa 7 Altre med 7 Vikarer. Marickirken i Flensborg havde 18 Sidealtre, Nikolajkirken 12. Ved Vor Frue i Haderslev fandtes mindst 19, blandt dem Marianerkapellet (1440), oprettet af Fru Eibe Limbæk og i 1456 omdannet af Ahlefeldterne til en Familienstiftelse med en Grundkapital paa 2000 Mk. lybsk, senere forøget med 1255 Mk. Det skete til Sone for et Drab, øvet paa Gram Kirkegaard af en Ahlefeldt. Af Renterne skulde fire — fra 1512 fem — „evige“ Vikarer underholdes, saa der ved Alteret daglig kunde holdes Vor Frue Tider og læses to Messer. Ja, selv Landsbykirker som Hatsted, Svavsted, Kirkerne ude i Ejdersted, Breklum, Bordelum, Adelby, Husby, Ketting, Klipleve, Bedsted, Rabsted, Skrydstrup, Halk, Nustrup, Arrild, Daler, Emmerlev, Døstrup, Højest o. m. fl. havde eet eller to Sidealtre, i de fleste Tilfælde viede til den hellige Jomfru og krævende sin særlige Messe-tjeneste.

I overordentlig høj Grad afhang Befolkningens kristelige Oplæring af den Uddannelse, som blev det talstærke Præsteskab til Del.

For en mindre Parts Vedkommende fandt denne Sted ved udenlandske Universiteter, ganske særlig ved de nordtyske — Greifswald og (først og fremmest) Rostock. Herfra stammede den Indlevelse i tysk Kirkeskik og Kristendom, som beherskede Fromhedslivet ikke alene i Hertugdømmet, men ogsaa i Kongeriget. Mest udsat for tysk Paavirkning var naturligvis Slesvig Bispedømme. Den svenske Indflydelse paa danske Breviarer, som kan spores under Unionen, naaede ikke herved, og *Breviarium Slesvicense*, der tryktes 1512 (se S. 243), blev ensidigt tysk præget. Enkelte af dets Hymner kendes fra Hildesheim, andre fra Bremen, Minden, Düsseldorf, Ratzeburg og Zütphen. Alligevel var det selvfølgelig et Mindretal af Kirkens Mænd, som fik Lejlighed til at studere i det fremmede, langt de fleste maatte nøjes med den Uddannelse, der kunde opnaas inden for Landets egne Grænser, og Spørgsmaalet var, hvilke Muligheder der fandtes her.

Skoler i almindelig Forstand var saa godt som ukendte. Der fandtes i Flensborg i det 15. Aarh. to saakaldte Rektorskoler, knyttede til Byens Hovedkirker, St. Marie og St. Nikolaj. Her kunde Disciplene lære Begyndelsesgrundene i Latin, nogle Bønner, Skrivning og en Smule Regning, men for øvrigt kender vi yderst lidt til disse Skolers Forhold. Marie-Skolens Rektor nævnes 1433, da han sammen med sine Disciple og mange andre forpligtes til at deltage i Messer og Vigilier for de afdøde Hertuger af Sønderjylland og Grever af Holsten. Endvidere ser vi, at en Boggave — uvist naar — er skænket til Kalandsgildet af „*dominus Johannes Paason, quondam scholasticus Flensborgensis*“, og endelig nævnes blandt Medlemmerne af Hellig Legems Gildet i 1509 „*Johannes Petri, rector schola-*



rium“, i 1513 „*dominus Nicolaus Joannis, scholasticorum rector ecclesie*“. Det er i Virkeligheden alt. En helt anden Betydning havde de Skoler, der var knyttet henholdsvis til Domkapitlet i Slesvig og Kollegiatkapitlet i Haderslev.

Domskolen i Slesvig hører vi første Gang omtalt i et Testamente fra 1307. Undervisningen lededes oprindelig af Domherrerne i Fællesskab, men gik senere over til det yngste Medlem af Kapitlet, som blandt Domkirkens store Antal af Vikarer kunde finde sig passende Medhjælpere. Først c. 1460 lagdes Ledelsen i Hænderne paa en Lektor, ogsaa tituleret *scholasticus*, hvem det paahvilede at kalde den egentlige *rector scholarum*. Baade Lektorer og Rektorer var Tyskere.

Kapitelsskolen i Haderslev stod til at begynde med under Kantorens Ledelse. Men heri skete en Ændring, da der i 1465 — bl. a. takket være Gaver fra Dronning Dorothea — efter tysk Skik (*sicuti in multis ecclesiis Alemaniae solitum est*) oprettedes et Lektorat, og det i Fundatsen blev paalagt Lektoren ikke alene at holde to ugentlige Forelæsninger for de vordende Præster, men tillige at prædike for Befolkningen. Det sidste havde selvfølgelig ikke megen Betydning, hvis Lektorerne savnede Kendskab til Befolkningens Sprog. Man manglede slet ikke Sans for denne Side af Sagen. I 1442 var der f. Eks. ved Kollegiatkapitlet oprettet et nyt Vikariat, hvis Indehaver var forpligtet til ofte at prædike paa Dansk, og da Marianeren Laurens Nielsen i 1464 skænkede Broderskabet en betydelig Gave, var ogsaa et Krav om Prædiken paa Modersmaalet knyttet dertil. Men for Lektorstillingens Vedkommende tog man aabenbart intet Hensyn af denne Art. Dens første Indehaver var Tyskeren Jakob Horstmann, der endte som Rektor ved Universitetet i Rostock. De følgende synes ligeledes at have været fremmede for Befolkningen. For øvrigt blev Embedet uregelmæssigt besat og stod til Tider vakant. Den sidste Lektor før Reformationen var Hamburgeren Johannes Albertsen, senere Frederik I's lutherske Hofpræst.

Det var paa disse to Skoler, det overvejende Flertal af de sønderjydske Præster fik deres Uddannelse. De var den Tids Præsteseminarier, og selv om de i undervisningsmæssig Henseende ikke adskilte sig fra Domskolerne i Kongeriget, kunde dog Skolarernes nære personlige Forbindelse med de tyske Lektorer og Rektorer og gennem dem med de helt eller halvt tyske Kapitler ikke undgaa at sætte Spor. Ogsaa Flertallet af de Præster, som ikke kom til at studere ved tyske Universiteter, følte sig uvilkaarligt hjemme blandt Lærere, der ikke alene havde tysk Universitetsuddannelse bag sig, men som af Fødsel og Sprog selv var tyske.

Den Gang tillagde man imidlertid et saadant Forhold liden eller ingen Vægt. Præsten ved Købstadskirken maatte være tvesproget, som hans egen Menighed var det, og ude i Landsognet fik Modersmaalet som Regel

sin Ret — af den simple Grund, at man blandt Almuen kun i Undtagelses-tilfælde kunde gøre Brug af andet. Det var helt andre Spørgsmaal, som begyndte at bane sig Vej. I denne mærkelige Brydningstid, da Kritik af aabenlyse Misbrug inden for Kirken saa smaat vovede sig frem, og da en dyb Angst for Sjælfrelsen havde grebet mangfoldige og — paradoksalt nok — baade fæstnet og løst Kirkens Magt over Sindene, blev Skellene rejst ud fra helt andre Hensyn end de nationale.

Følelsen af det kristne Fællesskab ud over Død og Grav førte til den Vækst i Helgendyrkelsen, som vi ovenfor har omtalt (se S. 302). Man kunde ikke sikre sig Forbedere nok i de helliges Skare, og vi ser derfor alle mægtige Kræfter paakaldt — som f. Eks. i 1509, da et Vikarie oprettedes ved Johanneskirken i Flensborg „til Guds Æres Lov og Pris og til Ære og Pris for hans kære Moder Maria og hele den himmelske Hærskare, særlig den højværdige Biskop St. Martin, begge de hellige Himmelfyrster og Apostle, Peder og Povl, den hellige Fader og Skriftefader Antonius og den allerhelligste Moder St. Anna“. Eksemplet er grelt, men mange Paakaldelser er ikke stort mindre omfattende. Alteret i Hostrup Kirke indviedes saaledes i 1477 af Biskop Helrik v. d. Wisch til Ære for baade Maria, Laurentius, Magdalene og Andreas. Det var den samme Forbønnens Tryghed, man søgte i de forskellige Broderskaber og Gilder, vi har nævnt (se S. 298), hvor Messer, Tidebønner og Processioner indgik som et naturligt Led i Brødrenes og Søstrenes Omsorg for afdøde Medlemmers og for deres egen Frelse. Og som Kirketjenesten paa disse Punkter kom Befolkningens Trang i Møde, deltog Borgerne beredvilligt med Gaver i den Barmhjertighedsgerning, som øvedes, enten det gjaldt de syge i St. Jørgensgaardene uden for Byerne (Slesvig, Sønderborg, Aabenraa, Haderslev) eller Stakler og vejfarende, der fandt Ly i St. Gertrudshusene (Flensborg, Haderslev), eller man oprettede Helligaandshospitaler, senere gerne kaldet Helligaandshuse (Slesvig, Flensborg (se S. 114), tillige Tønder), som dels var Plejestiftelser for gamle og svage, dels egentlige Sygehuse, og som ofte kom i Besiddelse af betydeligt Gods. Helligaandshuset i Flensborg ejede f. Eks. 1451 28 Huse i Byen foruden 25 Ejendomme paa Landet. Det var — vistnok efter holstensk Forbillede — oprettet af Borgerne selv og styredes af Lægmænd, men med en Præst knyttet til Virksomheden. I Slesvig førte derimod Domkapitlet Tilsyn med Helligaandshusets Drift.

Det Fællesskab, som saaledes i flere Henseender skabtes imellem Kirken og Befolkningen, formaadede naturligvis langtfra at slette Skellene. Præsteskabet var og blev i det væsentlige en lukket Verden for den læge. I dets Kalandsgilder kunde som Regel Lægfolk optages, endog fyrstelige Personer lod sig indskrive (se S. 134), men de fik ingen Indflydelse



paa Ledelsen. Det gjaldt baade i Købstæderne og ude paa Landet, hvor der hist og her oprettedes Kalander, saaledes i Nørre Gøs Herred, hvis Præster mødtes i Bredsted, i Ejdersted (eget Kalandshus bygget i Tønning 1481), paa Pelvorm (1480), Nordstrand (Stintebøl; Statutterne fornyet 1510) og i Angel, hvor man samledes i Maarkær Antonitterkloster. Sidstnævnte Sted kaldtes Kalandet „Kristi Legems Broderskab“, og det stod aabent for enhver Præst i de angelske Sogne, men kun for syv Par Lægfolk. Paa flere Maader minder dets Regler om dem, som gjaldt for det tidligere nævnte St. Annas Gilde i Sundeved (se S. 302).

Og som Forholdene udviklede sig, blev Skellet mellem Kirken og Befolkningen af skæbnsvanger Betydning. Da Kritikken først blev vakt, sløredes Blikket for det, der bandt Parterne sammen, og man øjnede fortrinsvis, hvad der skilte. Utvivlsomt har den Afladshandel, som dreves omkr. Aar 1500, efterhaanden bidraget til at skabe Uro i Sindene ogsaa i Sønderjylland. De ofte store Gaver, som skænkedes til Hjemegnens Kirker, for at nye Vikarier kunde oprettes, flere Messer celebreres og flere Officier blive læst foran Helgenbillederne, skænkede man med Glæde. Man ofrede i Tillid, naar man besøgte den undergørende St. Anna i Kapellet ved Klusris eller knælede for St. Hjælper i Klipleve. I 1501 fyldtes St. Jørgens Blok i Gettorf med ikke mindre end 144 Mk. 4 Sk. Maaske har man ogsaa til en Begyndelse modtaget Afladskræmmerne med Velvilje, fordi de bragte, hvad enhver angrende Synder trængte til: den fuldkomne Tilgivelse, *remissio peccatorum plenaria*. Men før eller senere maa Kritikken have rejst sig paa Grund af de meget store Summer, der blev trukket ud af Landet. Da Marinus de Fregeno i 1462 havde hjemført Hertugdømmerne, kunde han deponere 4200 Guldgylden i Lybæk — og det var endda ikke alt, hvad han havde faaet med sig. Ogsaa senere samlede han ind deroppe, saaledes i 1481. Mest oplysende om den hele Trafik er den Overenskomst, som den 30. Novbr. 1501 blev sluttet mellem Kardinallegaten Raimond Perault ved Subdelegaten, Cistercienserabbeden Johannes Speglin og Hertug Frederik af Gottorp. Ifølge denne skulde Afladskræmmeren kunne forkynde Gyldenaar og til Kamp mod Tyrkerne oprejse Korset rundt om i Hertugdømmerne — i Sønderjylland nævnes Byer og Landskaber inden for Hertugens Part: Slesvig, Husum, Ejdersted, Strand, Tønder og Haderslev. Alt hvad der indsamledes, skulde nedlægges i Kister, forsynede med tre Laase, til hvilke Hertugen havde den ene Nøgle. Johan Speglin og hans Tjenere havde forlods Ret til 60 rhinske Gylden pr. Maaned i Tærepænge, og desuden blev alle Kommissionærer lønnet af det indsamlede. Hvad der blev tilovers, skulde deles, saa en Tredjepart, „*vnnde dar noch eyne sunderge erkantenisse*“, tilfaldt Hertugen, svarende til, hvad hans Nabofyrster

plejede at gøre Krav paa ved lignende Forretninger. Vi hører intet om Udbyttets Størrelse; men Poul Helgesen havde sikkert Ret, da han om en af Speglins Med-Kræmmere, Johannitteren Dr. Herman Andersen (der kun havde arbejdet i Kongeriget), nogle Aar senere sagde: „Ved sin Aflad og sine Buller, det er ved idel Tøjlesløshed, udslukte han megen Guds frygt. Thi saadanne Legater og deres Hjælpere lærte ikke Folk at gøre Bod, men at synde sikkert og lukkede derved Vinduet op for Luthe-ranismen“. Endnu i 1516 fik Nordslesvig Besøg af en Afladskræmmer. Det var den berygtede Arcimboldus, som bl. a. gæstede Haderslev og her efter sin Bortrejse indsatte Provsten i Barvid Syssel, Johannes Wulf, som sin Kommissær.

„Tøjlesløsheden“ fik vel ogsaa Folk til at skænke Rygterne om Præsters og Munkes forargelige Levned større Opmærksomhed, og der er heller ingen Tvivl om, at det i denne Henseende ofte stod meget daarligt til. Naar vi i Biskop Eggert Dürkops „*Statuta synodalia et provincialia*“, som han lod trykke i Lybæk 1496, ser ham nedlægge Forbud imod Præsters Samliv med „Dejer“ (*focariae*, Kokkepiger) og Besøg i Kipper (*ebrietas*) eller deres Udskænkning i selve Præsteboligen af berusende Drikke, har han næppe uden Grund advaret imod saadanne Laster. Om hans Kaldsbroder, Peder Nielsen i Ribe, der i 1465 fulgte Henrik Stangberg paa Bispestolen, men vistnok forud som Ærkedegn havde haft et Præbende i Roager, hed det, at han installerede sine „Dejer“ i selve Bispegaarden, saa hele Landet talte om det, og at han var rede til for Penge at sælge alt. Pengegridskhed var han imidlertid ikke ene om blandt Prælaterne. Lektoratet i Haderslev stod, som vi tidligere har set (S. 307), ofte vakant, fordi de Renter, som bl. a. Dronning Dorothea havde henlagt til Embedet, uden videre tilegnedes af Kapitlets Medlemmer. Og samtidig oplevede Folk — hvad Synodalstatuttet af 1496 viser os — at fattige Klerke strejfedes By og Land rundt for at tigge Penge sammen til deres Ordination (*pro celebratione primarum missarum*). Det var alt sammen Træk, som maatte svække den katolske Kirkes Autoritet.

At ogsaa Klostertugten var i Forfald, saa Reglerne blev groft tilsidesat, kunde enhver se, og ikke mindst gjaldt dette inden for Tiggermunkeordnerne. Adskillige Eksempler kunde nævnes. I 1490'erne klagede Gardianen i Slesvig Franciskanerkloster, Laurens Turesen, til den pavelige Kommissær i Bispedømmet, Kanniken Claus Junge, over, at han af Munken Johan fra Strasbourg var blevet haardt saaret i Hovedet, da han bebrejdede ham hans syndige Levned og stadige Drukkenskab, og samtidig hører vi om Slagsmaal mellem Brødrene. „Det skal I vide“, hedder det i et Brev til Borgmestre og Raad i Byen, „at St. Pouls Kirke er blevet rensat fire Gange, to Gange for Ukyskhed og to Gange for Saar. Een Gang blev Hr. Mikkel saaret i Koret og en anden Gang Klosterets

Karl. Men det holder de hemmeligt“. Hvorvidt dette sidste lykkedes, har vi vist al god Grund til at tvivle om.

Inden for Klostersamfundene fandt der imidlertid et alvorligt Forsøg Sted paa Udrensning, da Observanterne traadte frem i det 14.—15. Aarhundrede. Hos os spores Bevægelsen tidligst i 1460'erne. Kong Christiern henvendte sig i 1467 til Pave Poul II, som han bad om at lade Franciskanernes Provisialminister i Sachsen, der var ivrig for Observansens Indførelse, sørge for en Reform af Ordenens Klostre ikke alene i Holsten, men ogsaa i Sønderjylland — skønt de sønderjydske Klostre selvfølgelig ikke laa under Provinsen Sachsen, men hørte til „*provincia Dacia*“. Kongens Holdning er da meget betegnende for hans eget Syn paa Hertugdømmet.

Imidlertid fik Sagen et ganske andet Forløb. Aarene gik, og under hæftige Stridigheder lykkedes det efterhaanden Observanterne i Danmark at fremme deres Sag, saa flere Klostre gik fra Konventualerne (d: de ikke-reformerede Franciskanere) over til dem. Dronning Dorothea støttede ivrigt Bevægelsen, og hendes Sønner, Kong Hans og Hertug Frederik, indtog den samme Holdning. I 1494 grundlagdes et nyt Kloster i Husum, vistnok af Hertugen, og det fulgte naturligvis fra første Færd Observansen. Samme Aar planlagdes Oprettelsen af et Nonnekloster i Haderslev, hvor Benedikt Ahlefeldts Enke, Dorothea v. Heesten, til dette Formaal skænkede et Hus og fik Stiftelsen stadfæstet af baade Paven og Slesvigbispen Eggert Dürkop. Denne sidste stillede sig yderst velvillig over for Observanterne. Man ser det bl. a. af hans Synodalstatutter (1496), hvori han opfordrer Sognepræsterne i sit Bispedømme til at tage med Kærlighed imod Observansbrødrene og anbefale dem af al Magt til Menighederne; men alligevel lykkedes det ikke at faa Haderslevklosteret i Gang. Antagelig blev Dorothea v. Heestens Hus, der laa Øst for Dominikanernes Kirkegaard (maaske minder Gadenavnet „Jomfrustien“ endnu derom), senere overgivet til Marianerne.

Aaret efter — 1495 — reformeredes Franciskanerklosteret i Flensborg (Fig. 146). Ogsaa her var Reglerne overtraadt — bl. a. havde man skaffet sig Ejendomme i baade Husby og Sundeved og havde tæt uden for Klostermuren Panteret i Munketoften, hvor Brødrenes Heste græssede. Tilskyndelsen til Reformen udgik fra Byens Magistrat, der var gældsforpligtet over for Klosteret; men ogsaa Hertug Frederik stod bagved, og det afgørende Skridt blev taget af Kong Hans i Forbindelse med Borgerne. Ved Sommertid kom 6 danske Observanter til Flensborg, hvor de som Gæster opholdt sig i Klosteret, indtil Pavebullen om Reformen naaede frem tidlig det følgende Foraar. Saa fandt Ændringen Sted uden Kiv; men Konventualerne forlod Klosteret „uden at tage Afsked“ — et Vidnesbyrd om den magtløse Vrede, de følte over det skete.

I Slesvig blev det naturligt nok Hertug Frederik, som greb ind. De slette Forhold, der raadede blandt Franciskanerne her (se S. 310), gav ham et rimeligt Paaskud til at tage Affære. Gardianen, skrev han i 1499 til Paven, forsømte sine Pligter, Disciplinen var slap, Almissen tog af, og Bygningerne laa halvt i Ruiner, medens en Del af Kirkeredet — Kalke, Kors, Bøger — var pantsat. Der fandtes nu kun to Brødre og een Lægbroder i hele Klosteret. Derfor bad han den hellige Fader om Ret til at bortjage disse Konventualer og i deres Sted indføre Observanter. Tilsynet skulde lægges i Hænderne paa Vikaren for Provinsen Dacia, skønt der foreløbig maatte tilstaaes Provinsialministeren Adgang til Visitation. Paven imødekom Hertugens Bøn, og faa Dage før Jul fandt Reformen Sted.

Tilbage var Franciskanerklosteret i Tønder, der ikke heller havde skyet at samle sig Gods. Hvorledes det gik til, at Observansen blev antaget her i 1503, ved vi ikke nøjere; men naturligvis maa Hertug Frederik have været virksom derved, selv om det — som i Flensborg — var den danske Vikar, Anders Glob, der gennemførte Ændringen.

Disse Begivenheder havde en Følgevirkning, som ikke umiddelbart skyldtes Observansen: de styrkede i høj Grad det danske Element blandt Brødrene. Klostersamfundene havde indtil da været afgjort tysk prægede. Nu kom der danske Munke til baade Flensborg og Tønder, og helt uden Rivninger blev dette Skifte ikke. At Kong Hans har haft en bestemt politisk Hensigt med det skete, ses deraf, at Generalvikaren maatte love ham herefter ikke uden hans Vidende og Vilje at optage fremmede Brødre blandt Franciskanerne i Flensborg. Mærkeligere er det, at Munkesamfundet ogsaa i Tønder fra nu af blev dansk, skønt dette dog til syvende og sidst afgang af Hertug Frederiks Holdning. Claus Ahlefeldt søgte at faa ham til at indføre tyske Munke, men det lykkedes, saa vidt vi ved, ikke. Var Christiern I's Tanke (se S. 311) blevet gennemført, vilde Forholdene have været ganske andre. Nu var det en Lykke, at det for en Del blev Kong Hans, som prægede Reformationen, medens hans Broder foreløbig i alt væsentligt undlod at føre en selvstændig Politik. Kun udskilte han nogle Aar senere, da Spændingen mellem ham og Kongen var stærkt øget, Klostrene i Slesvig og Husum fra Kustodiet Ribe og lagde dem under Kustodiet Kiel. Motiveringen har vel været, at Munkesamfundene paa disse to Steder vedvarende var tyske; men da de ikke udløstes af Provinsen Dacia, kunde det kun vanskeliggøre Forholdene, at de blev knyttet til et Kustodie, som ingen direkte Forbindelse havde med deres Ordensprovins.

Alt i alt faar man det Indtryk, at Klosterreformen gav Franciskanerne i Sønderjylland Vind i Sejlene — navnlig i Flensborg, hvor de i den følgende Aarrække modtog mange betydelige Gaver, der nu — den



*Fig. 146. Det Indre af Franciskanernes Klosterkirke i Flensborg.  
Fotografi.*

strengere Regel tro — ikke udbetaltes til Gardianen eller Brødrene selv, men til deres „Provisor“, en anset Borger i Byen, som paatog sig at varetage Klosterets økonomiske Interesser. — Til Dominikanerne hører vi i hele det behandlede Tidsrum saa at sige intet, hvilket for en Del hænger sammen med, at denne Orden aldrig kom til at tage saa levende Del i det egentlige Menighedsarbejde som Franciskanerne og derfor heller ikke i samme Grad blev betænkt med Gaver. Forfaldet har imidlertid været stort ogsaa blandt Sortebrødrene; men Tegnene paa Genrejsning var færre, selv om man ligeledes her forsøgte en Udrensning. I Dominikanerklosteret i Haderslev (se Bd. I, S. 449) indførte den saakaldte hollandske Kongregation i 1480 Observansen ved sin Vikar Albertus Petri. Ud over dette kendes intet til Forholdene, før Reformationen førte til Klosterets Ophævelse.

Medens man med kongelig og hertugelig Støtte (og vistnok i ikke ringe Grad med Borgerskabets Tilslutning) arbejdede for at skabe en ny Aand i Tiggermunkeklostrene ved Observanternes Overtagelse af dem, var der ogsaa inden for den egentlige Kirke Kræfter i Gang, som søgte at standse Forfaldet, saa Orden og Disciplin kunde komme til at raade.

Man havde hertil faaet et fortræffeligt Middel i den Bogtrykkerkunst, som muliggjorde, at kirkelige Haandbøger og Vejledninger nu kunde spredes i talrige Eksemplarer, saa en ensartet, regelbunden Udførelse af Gudstjenestens lettere lod sig sikre. I Sønderjylland var det første Spor heraf et *Missale Slesvicense*<sup>1)</sup>, som i 1486 blev trykt af Steffen Arndes i Lybæk. Sammen med Nordstrand-Stalleren Laurens Leve (Fig. 125), der havde stærke kirkelige Interesser, og som personlig (ved sine Børn) var knyttet til Hansestaden, havde Steffen Arndes dannet et „*selschupp*“, et Bogtrykkeri, hvor det var den rige Nordfriser, der skød Kapitalen til, medens Lybækkeren stod for den kunstneriske og haandværksmæssige Ledelse. Vi hører, at han i 1493 til Slesvig Bispedømme afleverede 58 Missaler og 99 Tidebøger. Aaret efter opløstes Selskabet, og Arndes kom ved Afregningen til at skylde Laurens Leve endnu 37 Missaler paa Papir foruden 5 paa Pergament (regnet til henholdsvis 3½ og 7 rhinske Gylden pr. Stk.), endvidere 90 Breviarer<sup>2)</sup> paa Papir (à 2 Mk. lybsk) og 400 Evangelier (à 13 Skill. lybsk) — tilsammen 896 Mk. 2 Sk. Med Afleveringen af disse ophørte dog ikke hans Forbindelse med Slesvig. For Eggert Dürkop trykte han, som før nævnt (se S. 310), i 1496 Synodalstatutterne, og i 1498 leverede han atter Laurens Leve en stor Mængde Tryk, nemlig 1030 *Passionalia* (Legender) og 1000 Postiller (Prædiken-samlinger). Lad der end for Stallerens Vedkommende i nogen Grad have været Forretning med i Spillet — ingen kan nægte, at Spredningen af saa mange liturgiske Bøger og Andagtsbøger betød et mægtigt Aktiv for den slesvigske Kirke. Derfor gik Godske Ahlefeldt ogsaa videre ad denne Vej, da han blev Biskop i 1507. I Aarene 1512—13 lod han i Paris trykke dels en *Liber agendarum* (Forskrifter for Gudstjenestens Ordning), dels et Breviar (se S. 143) og dels et Diurnale (den „daglige“ Bønnebog).

Og alligevel nyttede hverken Klosterreformer eller katolsk Liturgi og Andagtslæsning, da de lutherske Storme blæste op.

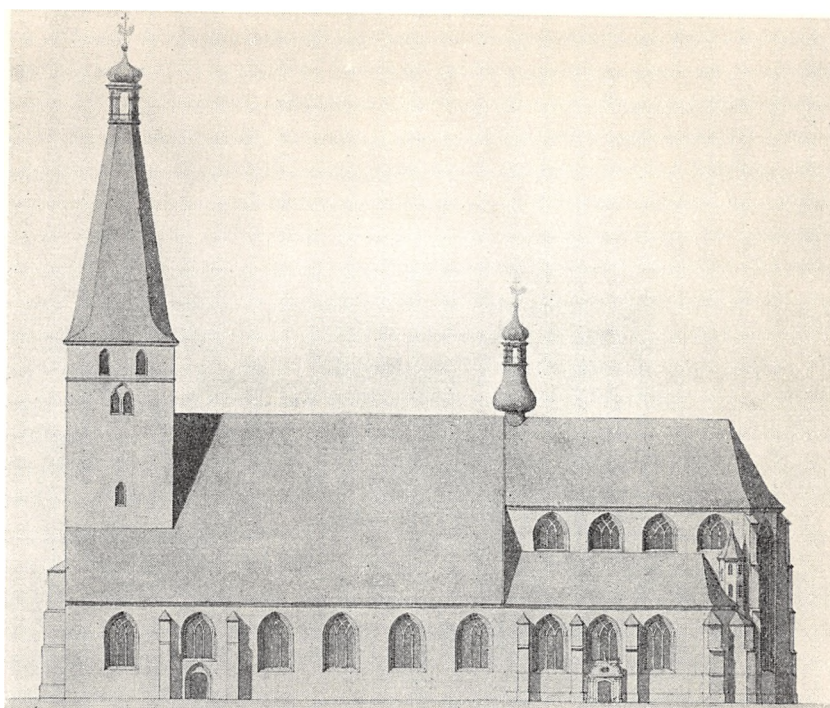
I Wittenberg havde Kurfyrst Frederik den Vise oprettet et Universitet i 1502, som snart trak Studenter til fra mangfoldige Egne — ogsaa fra Sønderjylland. Saa tidligt som i 1511 træffer vi tre Slesvigere hernede, blandt dem een fra Husum; men virkeligt Ry fik Universitetet først, da Luther i 1517 havde opslaaet sine Theses paa Slotskirkens Dør, og det store reformatoriske Røre dermed var begyndt. I 1518 drog to Studenter fra Husum derved, i 1519 tre i alt fra Slesvig (een fra Husum) og i 1520 seks (deraf to fra Husum og to fra Slesvig By). Saa var Vejen banet. Siden fortsatte Strømmen jævnt op igennem Aarene.

Virkningerne deraf udeblev ikke længe, og det var naturligt, at de

<sup>1)</sup> Missalet giver Forskrifterne for den egentlige Messetjeneste paa Helligdagene.

<sup>2)</sup> Breviarer indeholder Forskrifter for Tidelæsningen ved den daglige Gudstjeneste.





*Fig. 147. Marielkirken i Husum.*

Kopi af Heinr. Hansen (1858) efter Tegning i Husum Raadstuearkiv.

først viste sig i Husum, hvis Ungdom var saa relativt stærkt repræsenteret i Wittenberg. Ved den skønne Marielkirke (Fig. 147), som i mange Aartier havde været under Opførelse, og som først nu var blevet færdigbygget med Vesttaarnet (1507), Koret og Sakristiet (1510) og det nordre Kapel (1522), samtidig med at Hans Brüggemann havde smykket dens Indre med sine herlige Billedskærerarbejder (se S. 303) — ved denne Kirkes St. Mikkelsskape var Herman Tast (Fig. 148) Vikar. Hvorfra han havde lært den lutherske Lære at kende, ved vi ikke; men i 1522 begyndte han, godt 30 Aar gammel, at prædike Evangeliet efter den nye Skik, og da Adgangen til Kirken spærredes for ham, overlod en af de rige Borgere i Byen, Matthias Knutsen (Fig. 149), ham en Sal i Baghuset til sin Ejendom paa Søndergade, hvor et Kirkerum indrettedes og den voksende Menighed samledes. Hurtigt blev Rummet for lille, saa Herman Tast maatte søge ud til den store Lind, „die Tochter“, der stod ved Stenten ind til Kirkegaarden. Under fri Himmel, ofte truet af Byens katolske Indbyggere, men værnet af sine egne Tilhængere, holdt han sine Gudstjenester, i en Aarrække hjulpet af Franz Hamer og af en anden,



*Hermann Tast, Reformator und erster Evangelischer Prediger in Husum, allda Er gelehret 1490, und Gestorben 1551, 20. 12. 15.*

Fig. 148. Herman Tast.  
Kobberstik af Mentzel.

forhenværende Vikar ved Mariekirken, Didrik Becker (*Theodorus Pistorius*), som imidlertid døde 1533. Det var dog Herman Tast selv, som bar den nye Gerning, og han skal ligeledes have besøgt Ejdersted, hvor han 1524 prædikede i Garding. Om dette fortælles der, at han sluttede sin Prædiken med at synge en af Luthers tyske Salmer for Menigheden. Det var en levende Maade at lære den paa.

Allerede den Gang varsledes paa et helt andet Sted i Hertugdømmet en langt skrapere luthersk Fremfærd. Det var i Haderslev.

Det er tidligere nævnt, at Hertug Christian i 1521 sammen med Johan Rantzau havde overværet Rigsdagen i Worms, og at han dær havde modtaget et uudsletteligt Indtryk af den tyske Reformators Personlighed og Lære (se S. 248). Straks efter sin Hjemkomst skal han have lagt dette for Dagen over for sin Fader, men har foreløbig ikke kunnet fremme den nye Bevægelse.

Imidlertid skabte dels Begivenhederne i Husum 1522, dels den unge Hertugs Holdning, dels endelig Frygten for, at Hertug Frederik i al Stilhed sympatiserede med de nye Strømninger, en naturlig Nervøsitet inden for Kirkens Ledelse. Biskop Godske Ahlefeldt var selvsagt nøje underrettet om de Angreb paa Kirkens Privilegier og Ejendomme, som fandt Sted i Tyskland, og han har intet villet forsømme for at sikre sig det bedst mulige Grundlag for Slesvig Bispedømmes Rettigheder. Derfor lod han efter Højmessen i Svavsted den 11. Januar 1523 optage Tingsvidner vedrørende samtlige Bispestolens Godser, og den 4. Februar føjedes hertil en bekræftet Fortegnelse over alle dens lovlige Indtægter, hvad enten de skyldtes Korn- og Kvægtiender, Landgilde, Chathedrati-

cum eller kirkelige Len af enhver som helst Art. Man kunde maaske inden længe faa Brug for dette Materiale.

Selve den politiske Uro, som paa denne Tid var en Følge af Hertug Frederiks Tilslutning til Oprøret mod Christiern II (se S. 223), har sikkert snarere fremmet end hemmet „Martinianernes“ Værk. Under hans og Hertug Christians Fravær fra Landene og under den stadig lurende Frygt for, at den fordrevne Konge sydfra skulde gøre Indfald i dem, skænkede man næppe de kirkelige Forhold større Opmærksomhed, og „Smitten“ fik da Lov til at brede sig ved Samtaler Mand og Mand imellem eller ved reformatoriske Smaaskrifter, som kom de relativt faa læsekyndige i Hænde. Da derpaa Hertug Christian ved Foraarstid 1524 overtog Haderslev Len og ved Nytaarstid 1525 hertil føjede Tørring Len, havde Kirkerenserne oppe imod Nord faaet et fast Tilholdssted, som skulde faa afgørende Betydning for hele den følgende Udvikling. Allerede i Begyndelsen af 1520'erne havde Lektoren ved Kollegiatkapitlet i Haderslev, Johannes Albertsen (se S. 307), brudt med sin Stand, idet han havde taget en Kvinde, Mette, til sig som sin Hustru.

Det første klare Vidnesbyrd om, i hvor stærk Gæring mange Sind befandt sig, gav Forhandlingerne paa Landdagen i Rendsborg i Slutningen af Maj 1525 (se S. 242). Man fremhævede her over for Kongen, hvilken „mangfoldig Irring, Mislighed og Uvilje“ der var fremvokset mellem Bisperne, Prælaterne, Mandskabet og Stæderne, medens han havde opholdt sig i Kongeriget. Hensigten med Stævnet var netop at bringe denne Ufred til Ende, og Stænderne raadslog hver for sig om Sagen. Prælaternes Ordfører, Biskop Godske Ahlefeldt, krævede Kirken tilsikret sine gamle, hævdvundne Rettigheder og Oppebørsler, baade Tiende, Hyre, Renter, sædvanligt Offer, Korn og hvad andet, den havde lovlig Ret til. Mandskabets Forlangender indeholdt derimod en Række aabenlyse Angreb paa den kirkelige Administration. Prælater og Officialer skulde standse Bandlysningerne, hed det; man skulde nok selv hjælpe enhver til sin Ret. Den almindelige Ansættelse af ulærde Sognepræster, som stod og prædikede Fabler og ikke kunde udtyde det hellige Evangelium, skulde høre op (*men hefft yn den kerspekarcken vormest ungelerde kerckheren, de fabulen prediget, vnnd hyllyge euangelium nycht welen toduden. Dat des syn wandel gesche*). Og endelig vilde man ikke finde sig i (*nycht konen lyden*), at Præsterne tog Betaling, naar de gav syge eller døende det hellige Sakramente, saa disse ikke kunde faa Naademidlet uden at erlægge Skriftepenge, en Ko eller en Hest, Fattigfolk til stor Tyng. Sidst kom Borgerskabets Repræsentanter. De afholdt sig forsigtigt fra enhver Klage, enten den gjaldt Prælaterne eller Ridderskabet. De vilde forelægge Sagerne for deres hjemlige Bystyre og Borgere og derefter skriftligt udtale sig om dem.



Matthias Knutsen a. 1536. æt. 40

Fig. 149. Matthias Knutsen.

Kobberstik af J. C. Pürschel i Westphalen: Monumenta inedita (1745).

Kongens Afgørelse var meget salomonisk. Det passede ham kun daarligt at lægge sig ud med nogen af Parterne — dertil stillede Øjeblikket for alvorlige Krav om nye Skattepaalæg. Altsaa maatte begge tilsyneladende faa Ret. Biskopperne og Prælaterne, svarede han, skulde sørge for, at det hellige Evangelium blev tolket retteligt i Kirkerne af lærde Mænd, og at der ikke blev prædiket Fabler; men tillige maatte Gud og hans Helgener ikke forhaanes og Ærkebisper, Bisper, Prælater og gejstlige Herrer og

Fyrster ikke skamskændes eller lastes (*scholen vorschaffen in eren kercken, dat hyllyge Euangelium werde van gelerden recht gedudesschet vnnd kene fabulen gepredyket, got vnnd syne hyllygen nycht to honsprekende, ock Ertzebysschoppen Bysschoppen prelaten vnnd geystlyken heren vnnd fursten nycht toschanfferende effle lasterende*). Handlede man imod dette, udsatte man sig for Kongens alvorlige Straf. Endvidere skulde Bisperne og Prælaterne ved deres Officialer, „eller hvad man kalder dem“ (*effle wo men de nomet*), sørge for, at der i Pengesager [underforstaaet: Kirken vedrørende] ikke tillodes nogen Bandlysning. Hvad Misbrugen ved Uddelingen af Naademidlerne angik, skulde man ikke sælge Sakramentet eller sætte ny Takst paa det, men kun kræve efter gammel Hævd og intet videre. Dette var, hvad Kirken var pligtig til.

Og saa vendte Kongen sig imod Mandskabet og Stæderne. De skulde som hidtil yde Bisperne, Prælaterne, Abbederne, Kapitlerne, Klostrene og Præsterne Tiende, Hyre, Rente, og hvad der ellers tilkom dem, uden Kniberi (*bespar*) og Hinder. Ligeledes skulde de give Sognepræsterne Sikkerhed for, at de for deres Gudstjeneste, Lære og Sjælesorg modtog, hvad der var nødvendigt til Livets Ophold, og de skulde godvilligt erlægge og betale dem Korn efter gammel Sædvane.

Noget reformatorisk Skridt havde ikke været tilsigtet med Adelens Klagemaal. Den havde kun gjort sig til Talsmand for en voksende Kritik af Kirkens aandelige og materielle Administration og en deraf følgende almindelig Uvilje. Derfor varslede heller ikke i mindste Maade Kong Frederiks Afgørelse nogen Ændring af de kirkelige Forhold. Den gik kun ud paa at fjerne Aarsagerne til Øjeblikkets Rivninger og saa for øvrigt opretholde *status quo*, heri ikke mindst det økonomiske Grundlag for Kirkens Eksistens.

Men der var ikke gaaet mange Uger, før netop dette Grundlag blev brudt.

Ud paa Sommeren erklærede Hertug Christian uden videre, at Tienden inden for hans Len herefter kun skulde ydes med hvert 15. Neg og deles mellem Sognepræst og Kirke, medens Bispnen intet skulde have (se S. 242). Biskop Godske Ahlefeldt nedlagde omgaaende (24. Juli) Protest imod dette egenmægtige Skridt, idet han henviste til, at det stred imod den nylig trufne Aftale paa Landdagen, og omtrent samtidig blev Sagen fra anden Side forelagt Kong Frederik, til hvem Mag. Matthias Markvardsen, der var Ærkedegn i Ribe og som saadan havde Præbendegods i Tørning Len (Brøns og Fardrup Sogne), klagede sin Nød over den forringede Tiende. Bønderne vilde ikke længere betale, hvad de hidtil havde været vant til (*synen geborlichenn iarlichen gewonntlichen tegeden* hedder det i Kong Frederiks Referat).

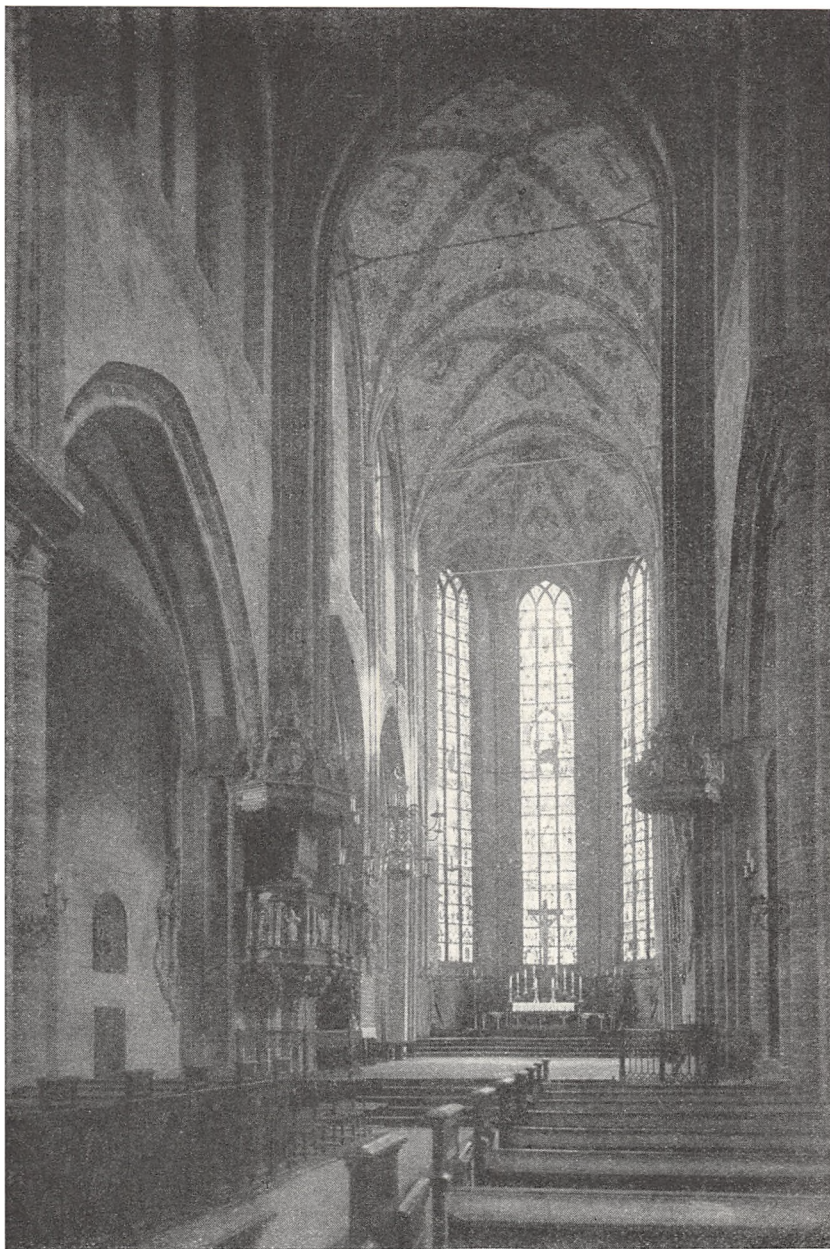
Kongen blev ængstelig over Sønnens Optræden. Han skrev (2. Aug.) til ham og befalede ham atter at bringe Bønderne til Lydighed, saa de godvilligt betalte, hvad der fra gammel Tid havde været deres Pligt. Thi hvilke Følger kunde Ubesindighed ikke faa — nu „*dan man so allenthaluen wedder die geistlichen vprorich is*“! Hertugen maatte lade sig det være magtpaaliggende, „at der ikke blandt vore Undersaatter skulde fremvokse Oprør, Ulykke eller Viderværdighed deraf, saadan som det desværre er sket i andre Lande [det tyske Bondeoprør!], men at vi meget snarere maa beholde Freden og Enigheden“.

Med Udsigterne til dette var det imidlertid saa som saa. Det er tidligere fremhævet (se S. 288), hvorledes den gærende Uro af Kongens egne Raader og Ridderskabet benyttedes til paa Landdagen i Kiel i Februar 1526 at afpresse Kirken økonomiske Ofre, som den haardnakket, men forgæves vægrede sig ved at bringe. Under Forhandlingerne fremstillede Raaderne Sagen, som havde de med den største Møje formaaet Kongen og Hertugen til at undertrykke den lutherske Sekt, af hvilken der kunde opstaa Fordærv for Landet (*myt wat groter moyge arbejde vnde swarheyde, Ko. g. vnde ere Ko. irluch. hern sone, hartych karsten In de wege hadden gebracht, de lutterschen secten, Dar uth der lande entlyke vorderff mochte entstan, scholde vordrucket*). Nu kunde enhver genindsættes og blive

i sine gamle Friheder, indtil et Koncilium bestemte anderledes (*so lange eyn Concilium dar andere togedachte*, en meget sigende Tilføjelse!), saa et nyt Forbund om aldrig mere at skilles kunde afsluttes mellem Prælater, Mandskab og Stæder og besegles baade af Fyrsterne, Lybæk og Hamborg, Landene til evig Fred. Forudsætningen var rigtignok, at Kirken bøjede sig i Skattespørgsmaalet. Gjorde den ikke det, var al Møjen spildt. Naar nu de preussiske Sendebud, som var undervejs for at aftale et Ægteskab imellem Kong Frederiks Datter Dorothea og den udpræget lutherske Hertug Albrecht af Preussen, ankom, vilde det være umuligt at fastholde Fyrsternes velvillige Holdning, hvis Kirken ikke forud havde overtaget sin (rundelige) Del af Ekstraskatten, og truende hed det, at Prælaterne og de gejstlige burde tænke over, hvad ondt deraf kunde følge (*woldeme denne sodans nycht annemen, were en let unde mostent geschen laten, Den sze geuen de prelaten vnnd geystlyken tobedencken, wat quades dar vth wolde folgen*).

Man faar af Biskop Godske Ahlefeldts forskellige Indlæg under Draftelserne et levende Indtryk af de Vanskeligheder, som den katolske Kirke allerede paa dette Tidspunkt havde at kæmpe med. Den Martinske Sekt havde bragt de gejstlige i stort Betryk, sagde han, deres Tiende, Renter og aarlige Indkomster blev forholdt dem, skønt man havde lovet og tilsagt det helt anderledes i Rendsborg, og derfor gik hans ofte gentagne Krav ud paa, at Kirken til Gengæld for sit Offer for det første skulde genindsættes i alle sine gamle Privilegier, Friheder og Indtægter, og for det andet, at den skulde have Sikkerhed for Lutheranismens Undertrykkelse i Landene. Slesvigbispens og hans Kapitel „laa midt imellem Fjender og blev daglig angrebet, de maatte betale for at tilkøbe sig Fred, saa de atter kunde oppebære deres Tiende og Indtægter og komme til deres gamle gejstlige Frihed (*sze lyggen mydden In den vyenden, unde werden dagelykes angefallen, sze moten geuen, vrede tokopende, dat sze ok by boringe des tegeden, vpkumpst unde olde geystlyke vrygheyd wedder mogen kamen*). Men disse Krav blev ingenlunde opfyldt. Da Tilsagnet om Ekstraskatten langt om længe var givet, og Godske Ahlefeldt oven i Købet var blevet presset til „*truryck unde beuende*“ at være Stændernes Ordfører over for Kong Frederik, takkede v. Utenhof ganske kort paa Kongens Vegne og tilføjede, at hans naadige Herre „vilde beflicte sig paa“ (*werden zyck beulyten*) at imødekomme Ønsket om Privilegiernes Opretholdelse. Det lød ikke meget betryggende. Og om en Bekæmpelse af Lutheranismen sagde Kansleren ikke et Ord.

Stillingen forværredes for Kirken derved, at Kong Frederik i Slutningen af Maj drog til Kongeriget og indsatte sin Søn til Statholder i Landene (se S. 244). Ingen var i Tvivl om, at Hertug Christian vilde benytte den Myndighed, der nu var overgivet ham, til den lutherske Bevægelses Fremme. Den passive Modstand imod den katolske Gejstlig-



*Fig. 150. Haderslev Mariekirkes Indre.  
H. Malling fot.*

hed, som allerede havde vist sig flere Steder, hvor man havde nægtet at yde den Tiende og andre lovlige Indtægter, vilde faa frit Spil. Inden sin Afrejse havde Kongen (19. Maj) paalagt Hertugen at staa Slesvigbispens og hans Domkapitel bi med Inddrivelsen af den Skat, som „*alle presterschup, kirkswaren und cleressie*“ nu ifølge Landdagsbeslutningen skulde udrede; men trods Faderens tidligere Formaninger stod Hertug Christians Bestemmelse om Bispetiendens Bortfald i Haderslev og Tørning Len stadig ved Magt, og Godske Ahlefeldt mindede ham i Løbet af Maj Maaned to Gange om Sagen, som det var af yderste Vigtighed for Bispestolen at faa bragt til en tilfredsstillende Ordning. Det hjalp alt sammen intet. Man var med Hertug Christians Overtagelse af Statholderskabet naaet ind i den Periode, som skulde blive afgørende for hele den reformatoriske Udvikling i Hertugdømmerne.

Jordbunden var desuden vel forberedt mange Steder, og særlig kaster Forholdene i Slesvig et grelt Lys over den katolske Kirkes stærkt svækkede Autoritet.

Hernede optraadte allerede i 1525 en bortløbet Munk, Frederik, der paa Grund af sit voldsomme Temperament og sin grove Mund gik under Øgenavnet „*der tolle Friederich*“. Han begyndte med at prædike i enkelte Privathuse, men tiltvang sig ved Borgerskabets Hjælp hurtigt Adgang til en Prædikestol i selve Domkirkens St. Laurentiuskapel, hvor han udslyngede de forfærdeligste Anklager imod Pavedømmet, foranstaltede Skrig og Skraal, naar Kannikerne forrettede deres Tjeneste, og lod sin nidkære Vrede i særlig Grad gaa ud over en af Kirkens Præster, Borgmestersønnen Markvard Bülow, der slet ikke stod fremmed over for den lutherske Lære. Da han til Slut brød ind i Kirken i Spidsen for en Pøbelskare, netop da en Kannik, Minrik Mengel, skulde begraves, slog Vokskærterne om, jog Præster og Kordrenge ud og krævede Minrik Mengel jordet under Byens Galge, blev det alligevel den haardt trængte Biskop Ahlefeldt for broget, og han fik Kongen til at forbyde „den gale Frederik“ Adgang til Kirken — hvorefter dennes Virksomhed blev henlagt til den mere neutrale „Svale“ (se S. 292).

Episoden viser, hvor gennemrystet Forholdene allerede var endog i selve Bisebyen, og det kan derfor ikke undre, at det i disse Aar lykkedes lutherske Prædikanter at oprette Menigheder ogsaa i de øvrige sønderjydske Købstæder. Som Regel gik det dog sømmeligere til end i Slesvig. I Flensborg antog Borgerskabet i 1526 Tyskeren Gert Slewart, der stod under Hertug Christians Protektion, til evangelisk Præst ved Nikolajkirken, i Aabenraa skal samme Aar Johan Brun være optraadt, og i Tønder nævnes foruden Præsten Hieronymus Johan Decker ogsaa enkelte andre.

Alligevel laa Afgørelsen oppe i Haderslev, hvor Hertug Christian ingenlunde spildte Tiden. En skarp Modstander havde han i den penge-



gridske Embedsjæger Johan Wulf, der vistnok af Fødsel var Holstener, men som fra Begyndelsen af 1490'erne havde været knyttet til Kirken i Sønderjylland, var blevet Domherre ved Kollegiatkapitlet i Haderslev, Provst i Barvid Syssel og var traadt i Kong Hans's Tjeneste som hans Sekretær. Vi har truffet ham som Afladskræmmeren Arcimboldus Kommissær (se S. 310) — skønt der faa Aar tidligere havde været klaget over hans Uredelighed i Pengesager. Hans personlige Belønning blev, at Arcimboldus i 1507 forenede Barvid Syssel med det Kanonikat i Haderslev, som Johan Wulf havde faaet allerede 1506, og ophøjede det til et Prælatur (Haderslev Provsti). Wulfs Styrke var den gode Forbindelse, der bestod imellem ham og Kurien, og da Kampen mellem Christiern II og Hertug Frederik brød ud, tog han den sidstnævnte Parti, dels fordi han mente det klogest af Hensyn til Rom, dels fordi han var kommet i personlig Strid med Kong Christiern. Det var ham en meget alvorlig Streg i Regningen, at den unge Hertug fik saa stor en Indflydelse i Haderslev. Med ham var ingen Overenskomst mulig, og han var den stærkeste. I 1526 blev Tilsynet med Kirkerne i Haderslev Provsti taget fra Johan Wulf, og dermed var hans Saga i Hertugdømmerne ude. Han var en af de mest utiltalende Repræsentanter for den Kirke, der nu stod over for sin Likvidation.

Men selvfølgelig havde netop han lagt Vægt paa at holde Provstiets Indtægter ved Magt, og det synes trods alt at være lykkedes for ham. I hvert Fald skrev Jørgen Boie i 1564, at Provstiet „*so vele de guder belangt*“ ved Reformationens Indførelse var „*alle jn summo flore erholden*“.

Derfor var det vel først hans hovedkulds Afskedigelse, der gav Anledning til det kirkelige Kaos, som indtraadte i 1526. En katolsk Forfatter, Mag. Johan Sørensen i St. Jørgenshospitalet i Ribe, fortæller, at Hertugen plyndrede Kirkerne i sine Len for Monstranser, Kalke og andre Kostbarheder, fordrev Præsterne, som havde faaet deres Embeder paa lovlig og kanonisk Maade, fra Kirkerne, Kanniker og Sortebrødre fra Kapitler og Klostre og indsatte uindviede Skolarer ved Kirkerne og til Sjælepleje, hvad der var uhørt (*quod inauditum fuit*). Det er et meget misvisende Partsindlæg. Paa dette tidlige Tidspunkt var det ikke Hertugen, der gik frem med saa stor Voldsomhed. Uregelmæssighederne skyldtes simpelt hen den opstaaede Mangel paa autoritativt kirkeligt Tilsyn. „En Tid lang regerede Herredsfogderne over Kirkerne,“ siger Jørgen Boie, „visiterede og eftersaa Regnskaberne, og paa den Tid blev mange af Kirkernes Klenodier borttagne, og meget Kirkegods kom Kirken af Hænde. Ingen gav Agt paa Læren uden Kongen [o: Hertugen] alene, og mange ikke-ordinerede kom i Præsteembedet, Skolen i Haderslev blev lagt øde, og alt gik uordentligt til, indtil den ærværdige Dr. Eberhard Widensee's Komme“ (*den idt hebben de herdes vagdte ein tidtlang de kerkenn*

*regert, visitert vnd dersulvigen rekenschop gehalten, de klenot der kerken sint vthgenamen, darto sint vell kerkenn guder der kerken verrucket vnd affgehendigt geworden, Nemant hefft acht gehat vp de lere, den de Konig allene, vell kerkendener sint vngeordinert thom Predigambt gestadiget, de Schole hir tho Hadersschleff wort verwostet, vnd ginck alles vnordentlichen tho beth vp des Erwirdigen hern doctoris Euerhardj Wijdenssee tokumpst).*

Man kan sikkert gaa ud fra, at Hertug Christian selv har været en bestemt Modstander af al denne Mangel paa Orden og ensartet Ledelse. Tidlig paa Aaret 1526 indkaldte han Tyskeren Johan Wenth og gjorde ham til Læsemester ved den lutherske Præsteskole, som det var hans Agt at oprette i Haderslev. Paa den Vis kunde der fremtidig finde en virkelig Uddannelse Sted af Kirkens Prædikanter. Men først og fremmest gjaldt det dog om at faa den nødvendige Ro bragt til Veje, og ved Wenths Hjælp har han vistnok begyndt Udarbejdelsen af en Slags Kirkeordinans, der kunde fastsætte de nødvendige ensartede Regler for alt, Præsteembederne og Gudstjenesterne vedrørende.

Vi aner det, takket være nogle Breve, som ved Foraarstid blev vekslet mellem Hertugen og Biskop Iver Munk i Ribe, og som hovedsagelig drejede sig om et rent teologisk Problem (Fastens kristelige Berettigelse). Brevene belyser den unge, paagaende Hertugs Trang til at forsvare den store Dr. Martins Standpunkt, men er sikkert ført i Pennen af den lærde Mag. Wenth. I et Svar fra Bispen, dateret 22. Marts 1526, hedder det nu: „Kiere nadige herre, ethers nade haffuer ladet bebodet wore presther i Haderssleff oc Dorningh leen met sogen deghne ibidem att kome till ethers nade i Hadherssleue, beder wij ethers nade ydmigeligen, atj icke ville giøre nogen nyy skickelsse pa wore presther oc kircker tesligest, som oss till hör, oc icke swo tage theres tyndt oc renthe fra thenom, som ethers nade begynder“. Bispen minder dernæst om Kongens — rigtignok vage — Tilsagn ved Landdagsafskeden og tilføjer: „Hobes oss till Gud, att hans nade icke swo lader oss offuer falle, som begyndes. Oc vidt ethers nade well, atj icke mwe kaste ethers siggell i andre mends korn“.

At kaste sin Segl i den katolske Kirkes Korn var imidlertid netop Hertug Christians Hensigt. Næste Dag lod han officielt Bispen vide, at han agtede at sammenkalde hele Gejstligheden fra Haderslev og Tørring Len for at give den „*die meinung vnnsers gemute*“ til Kende og forelægge den — hvad han nu ogsaa sendte Bispen til Gennemsyn — „*dieselbig meinung vnnd form. . . in schriftten*“. Derfor bad han Iver Munk om klarligen at betragte „*solche vnnsere Reformation*“ og meddele ham, om han deri fandt noget, der stred imod den hellige Skrift. — Brevet kunde ikke godt betragtes som andet end en Udfordring; men Iver Munk var for længst drevet over i Defensiven. Han svarede (4. April): „Kiereste nadige

herre, then ethers nades Reformation, i haffue ladett giøre paa presther i ethers nades leen her i stiftet oc sendt oss mett ethers nades breff, haffue wij well forstandett. . . Thii bethe wij ethers nade kierligen oc gerne, att ethers nade for then leylighedt, nw paa ferde er, wille lade besteme mett then reformation, oc ther mett icke ythermere besware wore presther her i stiftet, førre end wi. . . fran Viborig till bage komendes wordher, oc kan kome ethers nade selff personligen till ordz“. Bispens egen Stilling var klar. Han havde allerede i sit foregaaende Brev givet Udtryk for den: „Nar then helige kircke offuer alt Christendom anamer andre skickelse, end werett haffuer, tha ville wij thet oc giøre, ellers icke“.

Denne Brevveksling er af den største Interesse. Ikke alene viser den, at Hertug Christian allerede i Marts 1526 — altsaa endnu før han havde overtaget Statholderskabet — aabenlyst indtog det Standpunkt, at han vilde gennemføre en virkelig Reformation; men han maa tillige saa tidligt som da have ladet sit Syn paa den kommende Kirkeordning udforme — velsagtens ved Wenths Hjælp — „in schriftten“, o: i visse Artikler, altsaa i en Ordinans, som Præsterne skulde gøres bekendte med „vnn̄d ernstlich beuolhen demselbenn nachzukumen“. Adskilligt tyder dog paa, at der ikke er opnaaet større Resultat ved dette Initiativ, og ud paa Efteraaret tilkaldte han derfor atter en Udlænding, Tyskeren Eberhard Widensee, der baade i Halberstadt og Magdeborg havde staaet sin Prøve som en uforfærdet Forkæmper for den lutherske Kirke. Han blev gjort til Hertug Christians Hofpræst, blev samtidig Sognepræst i Haderslev og fik endelig overdraget i Fællig med Mag. Wenth at holde teologiske og filosofiske Forelæsninger ved Præsteskolen.

Fra nu af synes Uroen at være standset og en fast Plan for Kirkeændringen lagt. Endvidere vakte de to Tyskeres Undervisning den største Opsigt. Fra mange Kanter strømmede Munke og Studenter til Haderslev for at høre Evangeliet fortolket, blandt dem de to kendte Skaaninger Claus Mortensen Tøndebinder og Hans Olufsen Spandemager, som opholdt sig herovre fra Septbr. 1527—Aug. 1528. Her indsugede de, hedder det i den gamle Krønike om Graabrødrenes Udjagelse af Danmark, „danske Viser og det lutherske Kætteris Gift“ (*daniae odas et Lutherana hereseos venenum plenius hauserunt*). Det vil sige, at man saa tidligt som i 1527—28 ved Gudstjenesterne i Haderslev har benyttet danske Oversættelser af Luthers og andre tyske Salmer. De skaanske Salmebøger fra 1529 viser for øvrigt flere Steder sproglig Paavirkning fra Nordslesvig. Det var ikke længere de enkelte Prædikanter, som bar Bevægelsen. Deres Menigheder havde faaet Mæle og sang Guds Pris paa deres eget Modersmaal.

I 1526 blev den egentlige Begyndelse gjort til den sønderjydske Reformation. I 1527—28 fandt det store Gennembrud Sted.



Selv Kong Frederik var nu mindre forsigtig end før. I 1527 kaldte han Kieleren Markvard Schuldorp til Præst ved Domkirken i Slesvig, fordi Raadet og Borgerne bad ham derom. Domkapitlet protesterede, og utvivlsomt forelaa der et regulært Overgreb; men Kongen tog intet Hensyn til Protesten, og da Kapitlet derefter paaførte Markvard Schuldorp økonomisk Krig, sikrede Kongen og Bystyret ham, hvad han trængte til til Livets Ophold. Ogsaa de Medlemmer af Familien Rantzau, som boede i Byen, støttede ham. „Den gale Frederik“ blev hans Kapellan — hvilket ikke gjorde ham blidere, saa det endte med, at Kongen maatte jage ham bort. For øvrigt tilgav Katolikerne ikke Schuldorp. Sværmeren Melchior Hofmann, som han havde udæsket ved et Skrift om Nadverlæren, beskyldte ham for Blodskam, fordi han havde ægtet sin Søsterdatter, og Schuldorp svarede ved at aftrykke Breve, som Luther og Amsdorf i sin Tid havde skrevet til ham, da han i den samme Anledning havde været ude for en Storm. 1529 døde han. Hans Efterfølger som Præst blev en forhenværende Augustinermunk, Westfaleren Reinhold Westenholt, en ivrig og disputerlysten Mand, som straks kom i Klammeri med baade Sortebrødrene og Graabrødrene, indtil han — endnu samme Aar — fik dem „fejlet ud“, som det hedder i en Raadsbog. Klosterkirkerne lukkedes, og det blev forbudt Brødrene at holde offentlige Gudstjenester.

Paa lignende haardhændet Maade var man i Begyndelsen af 1528 gaaet til Værks imod Franciskanerne i Flensborg.

Kong Frederik skænkede den 8. Januar deres Kloster til Mogens Gjõe, der var kendt som en ivrig Lutheraner. Inventar blev optaget (det viste sig, at der ikke fandtes meget af Værdi bag Murene), Prokuratoren afsluttede Regnskabet, og den 6. April gik en af Mogens Gjøes Hjælpere, Præsten Sven Mogensen, i Gang med at uddrive Munkene, hvorefter en Vejlenjer, der havde slaaet sig ned i Flensborg, blev gjort til Forstander i Gardianens, Stig Nielsens, Sted. Amtmanden paa Flensborghus, Wulf Pogwisch, greb imidlertid ind og satte den selvbestaltede Forstander paa Porten; men den 7. Juni tonede paa ny Sven Mogensen frem i Spidsen for en stor Hoben Borgere, og han medførte nu et Kongebrev, som gav ham frie Hænder. Brødrene — der var i alt 9 — „vilde dog ikke rejse, før de havde spist, og Borgerne blev saa i Klosteret og spiste sammen med Brødrene. Da Maaltidet var endt, jog de Munkene ud“. Enkelte af dem, som stammede fra Flensborg, vendte senere tilbage, da deres gamle Hus var blevet indrettet til Hospital, blandt dem den navnkundige Lütke Naamensen, hvis Livstragedie er et gribende Vidnesbyrd om den Skæbne, der kunde ramme en sand Franciskaner. Han var født i Flensborg 1498, traadte tidligt ind i Graabrødrenes Orden og studerede nogen Tid ved Sorbonne i Paris, hvorfra han vendte hjem, kort efter at Graabrødre-klosteret var blevet „renset“. Derfor søgte han

over til Brødrene i Tønder, joges herfra i 1530, gav sig ind hos Franciskanerne i Ribe, dreves atter bort ved Klosters Lukning i 1537 og mente nu at finde Ly i det sidste danske Graabrødrekloster — i Nysted. Det varede kun et Aar, saa lukkedes ogsaa det. I den følgende Tid blev Landflygtigheden hans Lod; men han fik Hjemlængsel, og i 1544 lykkedes det ham at opnaa Lejde af Christian III, mod at han aflagde sin Ordensdragt og lovede at forholde sig rolig. Et Aar eller to senere var han atter i Flensborg, først hos sine gamle Forældre, derefter i Graabrødreklosteret — en Særling, men en from Mand og et stærkt Sind, der ikke sveg sin Ungdoms Tro. Han døde 1571.

Samme Aar (1528), som Munkene blev forjaget fra Flensborg, kun nogle Maaneder senere (3. Juli), drev Borgerne i Husum — med Kongens paafølgende Sanktion de derværende Franciskanere bort, medens Tønder-Brødrene mødte deres Skæbne i September 1530. Kong Frederik havde netop da været i Byen, og Gardianen, Niels Tybo, havde ydmygt bedt ham om, at Munkene maatte faa Lov til at blive. Men „Kongen svarede, at han paa ingen Maade kunde tillade det; Slotsherren vilde i saa Fald ikke faa Plads til at anbringe sine Sager [han havde allerede beslaglagt de fleste Rum i Bygningerne], og Klosteret laa for nær ved Slottet og skulde derfor nedbrydes. Fader Gardian svarede, at Brødrene afgjort ikke vilde besvære Slotsherren, men kun blive for at tjene Gud. Kongen svarede, at det var der Plads nok til andet Steds. Da Kongen altsaa var draget bort, tog Slotsherren alt det, som havde tilhørt Klosteret, og jog Munkene ud. De beholdt kun deres



Fig. 151. Lütke Naamensen.  
Maleri fra 1570.

Klæder og to Par Heste, som han gav dem til at føre gamle og syge bort paa“.

Bedre gik det selvsagt ikke Dominikanerne. Vi har allerede hørt, at Reinhold Westerholt „fejede dem ud“ i Slesvig i 1529. I Haderslev hørte deres Fordrivelse til Hertug Christians første Gerninger i 1527. Helligtrekongersdag, den 6. Januar, gjorde han kort Proces med dem. Og samme Aar afskaffede han i Byen den katolske Gudstjeneste med Vigilier og Sjælemesser, saa kun Tidesangen blev bevaret, nu i Forbindelse med en evangelisk Messe, sandsynligvis i Overensstemmelse med Luthers „*Deutsche Messe*“ af 1526.

Vi kan i store Træk følge disse Aarings reformatoriske Begivenheder i de sønderjydske Købstæder. Langt mindre Viden har vi om, hvad der samtidig skete ude i Landsognene. Det er ikke Tradition, det skorter paa, det er derimod sikre Efterretninger, der mangler. Det hedder sig, at Lutherdommen prædikedes i Kating fra 1525, i Sundeved fra 1526 (ved Præsten Peter Brun). Paa Haderslevegnen skal Lorents Boie være gaaet over til den nye Lære, samme Aar — 1524 — som han opnaaede Præsteembedet i Vilstrup (hvilket er ret usandsynligt, da han endnu den Gang aabenbart stod Johan Wulf nær). I Vonsbæk skal Ændringen være indtraadt 1525, i Hoptrup 1527, og endelig skal Thomas Knudsen, der i 1527 modtog Kollats af Biskop Iver Munk som Sognepræst i Hygum, kort efter have brudt med den katolske Kirke og have sluttet sig til det reformatoriske Værk, der udgik fra Haderslev.

Een Ting er dog givet: Plan og System har der ikke været i Arbejdet, en autoritativ Ordning har endnu ikke været truffet. Men det var netop en saadan, Hertug Christian tilstræbte, og da hans eget Forsøg i Marts 1526 ikke havde baaret fornøden Frugt, tog han nu, hjulpet af Dr. Widensee og Mag. Wenth, Tanken op paa ny.

I Begyndelsen af 1528 gav han da for anden Gang samtlige Sognepræster i Haderslev og Tørning Len Ordre til at give Møde, „saafremt de vilde beholde deres Kirker“. Det drejede sig i alt om 62 Landsogne, af hvilke 32 laa i Barvid Syssel under Slesvig Bispestol, de 30 øvrige under Ribe Bispedømme. Vi kan vedrørende Forhandlingerne støtte os til Optegnelser, der er gjort af en af de fremmødte, den ovennævnte Thomas Knudsen i Hygum.

Som sikkert flere andre var han ikke rigtig glad ved Tilsigelsen. Hvem skulde han lyde — Bispem, som havde givet ham Kollats, eller Hertugen, som kunde tage Embedet fra ham? I sin Tvivlraadighed spurgte han Bispem til Raads, og Iver Munk svarede, at eftersom Hertugens „her Fader koning Frederic dett wille saa haffue, wiste han icke at sige der emod“. Bemærkningen er betydningsfuld. Selvfølgelig har Bispem straks skaffet sig sikker Underretning om, hvorvidt han under den Styrkeprøve,

som ikke længere kunde undgaas, kunde gøre Regning paa Støtte hos Kongen, og han er blevet klar over, at han vilde blive svigtet. Kong Frederik har — tavst — billiget det Skridt, Sønnen foretog.

Saa mødte da Sognepræsterne frem paa Haderslevhus, hvor Hertugen, Dr. Widensee og Mag. Wenth forelagde dem en Kirkeordinans, der skulde sættes i Kraft inden for de to Len. Præsterne fik at vide, at de herefter „skulde besøge disse lærdmends lectier, att wij self først skulle lære den rette lerdom wden menniskelige beblendelse, førende wy lærde andre den. Oc desemellem bleff oss forgiffuen nogle artickle scrifftelig, som wij skulle rette oss effter tiill saalenge att wij bleffue bedre skickelige tiill att lære andre“. Det var den for Kirkeordningen baade i Hertugdømmerne og i Kongeriget grundlæggende Ordians — *Artickel vor de kerkheren vp den Dorþern* — der paa luthersk Vis var udstedt af Fyrsten som Kirkens øverste Herre. Dens Indhold var i store Træk følgende:

Hertugen begyndte med at hentyde til, at han allerede tidligere — [3: Marts 1526] — „havde ladet opstille en Maade“, men at der alligevel vedvarende fandt store Uoverensstemmelser Sted med Hensyn til Kirketjenesten, særlig hvad Messeholdet angik, fordi en Del af Præsterne var „egensindige og vil bruge deres utidige Frihed (*untidigen frijheit*) og gøre, som det lyster dem, hvad der da bliver til en ikke ringe Forargelse for de svage“. Messen skulde holdes, som „de har det foreskrevet og optegnet“ [sikkert fra Marts 1526] — med almindelig Messehagel, Lys paa Alteret og Opløftelse af Sakramentet, naar Kristi Ord var talt over det. Præsterne skulde flittigt undervise Menigheden i Sakramentets Betydning og Brug og før Uddelingen sikre sig ved Skrifte og Overhøring, at Nadvergæsterne var værdige til at modtage det. De maatte ikke holde Sjølemesser, „saaledes som det siges os, at en Del af dem holder Messer, naar der er en død til Stede, anderledes end de ellers holder Messe“. At lade Folk blive i den Indbildning, at en Messe kan hjælpe de døde, „vil vi have alvorligt forbudt“. Her var Bruddet med Katolicismen absolut; men ved selve Gudstjenesten lempede man sig ellers i visse Henseender efter gammel Skik og Brug. Paa de store Højtidsdage kunde der saaledes paa Latin synges *Gloria in excelsis*, *Halleluja* og en Sekvens som *Nunc omnes*, *Victime paschali* eller *Sancte spiritus*, ligesom Lektien kunde læses paa Latin, og man kunde bede *Pater noster* og Præfatierne *Sanctus* og *Agnus dei*. Ordiansen fastslog, hvilke Dage Menigheden skulde helligholde, blandt dem ikke Apostlenes Dage, skønt Præsterne nok maatte sige „*ein weinich*“ om Dagen, „*szo vele alse de euangelia vnd acta apostolica darum melden*“. Aarsagen var naturligvis, at man vilde al Helgendyrkelsen til Livs. Derfor skulde Folk undervises om, at Gud har skabt os „de kære Helgener“ (*de leuen hilligen*), „ikke for at vi skal gøre Afguder af dem eller anraabe dem som Hjælpere i Nøden... men for at de skal være os et Eksempel paa hans Naade og Barmhjertighed“. Og, tilføjes der: „Vil Folk saa komme i Kirke paa Aposteldagen, kan de [3: Præsterne] vel prædike eller ogsaa holde Messe, hvis de har Kommunikanter, dog at de paa disse Dage lader Folk frit passe deres Arbejde og ikke indlader sig med dem herom“.

For øvrigt skulde hver Helligdag Evangeliet udlægges „paa den Maade,

som de lærer det i Dr. Mortens Postiller“, og de maatte ikke prædike andet, „som det er sagt os, at nogle gør“. Imidlertid skulde Gudstjenesten benyttes ogsaa til andet: Præsterne skulde „i deres Prædikener formane Folk til Fred og Lydighed mod deres Øvrighed, idet man henviste til Guds Bud, at de gerne giver og betaler deres Tiende, Skat og Skyld, dertil ogsaa yder personlig Tjeneste (*lyfficken denst*), og hvad de ellers er deres Øvrighed eller nogen anden skyldige etc. At de endvidere stadig beder til Gud Herren for den verdslige Øvrighed, ved hvilken Gud her paa Jorden giver og opholder os Fred, god Tid og et roligt, stille Væsen. Ogsaa for Bispen og Præsten, at han vil lyse for dem og lægge dem sit Ord kraftigt i Munden og afvende alle Sekter, falsk Lære og Forargelse“. Det var et ikke mindre betydningsfuldt kirkepolitisk Grundtræk, som hermed blev fastslaaet i Overensstemmelse med den lutherske Opfattelse.

Saa fulgte Pligt til Bøn for timelig Fred, god Tid, Værn mod Pestilens, Djævelen og alt ondt; „og derfor skal de hver Søndag, naar Prædiken er endt, synge Litaniet med hele Menigheden paa Dansk“ (*met den gantzen volk de Letanie singen vp densch*).

Derefter gik man over til enkelte Bestemmelser vedrørende Præsternes Privatliv. De skulde „alle sammen have Ægtehustruer“, og „hvis en ikke vil gifte sig, skal han over for os eller den, som vi beskikker dertil, angive en Grund. . . ; thi nogle hykler stor Kyskhed, men er dog berygtede for deres Forhold til Kvinder“. Præstekonerne skulde være „tugtige og føre et kristeligt Leved, ikke leve i Fraadseri og Drukkenskab, ikke begaa Ægteskabsbrud, Horeri og anden Utugtighed“. Hvad der for andre kunde være „*eine degeliche sunde*“, var for dem „*ein dothlich sunde*“. Og det samme gjaldt selvfølgelig Præsterne. „Derfor skal Provsterne have et særligt Tilsyn med Præsterne, at de holder sig ærligt og tugtigt, prædiker og lærer retteligt og er endrægtige i Lære og Ceremonier, og tilsige os, hvad de finder anderledes, eller de [o: Provsterne] skal selv være skyldige“. Det tilkom ogsaa dem som Visitatorer at opkræve „Prokurationen“, d. v. s. de Penge, som tjente til „dermed at holde lærde Mænd her i Haderslev“<sup>1</sup>), og de skulde jævne Stridigheder mellem Præst og Menighed („kan de ikke, skal de lade Sagen komme for os“). Endvidere skulde Præsterne „alle sammen døbe paa Dansk“ (*sie schölen ock alle vp densch döpen*), forklare Daaben for Menigheden, ikke læse nogen Djævlebesværgelse over Børnene (*neen exorcismus auer sie lesen*), være gode Sjælehyrder for de syge og yde dem Naademidlerne, naar de bad derom.

Sluttelig omtaltes atter Provsternes særlige Hverv. De „skal hvert Aar ved Mortens Dag, en 8 Dage før eller efter, drage omkring og modtage Regnskab af alle Kirker i Overværelse af Sognepræsten i hvert Sogn og af Bønderne og modtage de Penge, som er for Haanden, 8 Skilling lybsk til dem selv for deres Ulejlighed og 8 Skilling til Skriveren og en Gylden eller to, efter som der er Penge for Haanden, i Katedratikum eller Bispepenge, som vi vil have til Hjælp til at holde de lærde Folk. Hvad der ellers er mere af Penge, skal de forsegle og

<sup>1</sup> Paa et for Sammenhængens Vedkommende urimeligt Sted var det forud fastsat, at „de Sognekirker, som ikke ligger længere end en Mils Vej fra vor By Haderslev, skal tage deres Degne af Skolen dér, og de, som ligger saa nær ved Ribe, skal tage Degne af Ribe Skole, saa Skolerne derved kan blive ved Magt“.



lade vel bevare“. De skal „flittigt spørge Sognefolkene, hvorledes deres Præst skikker sig“ med Hensyn til Lære og Levned, jævne Tvistigheder „og i Særdeleshed udsørge, om der er nogen i Sognet, der ikke betaler ret Tiende (*efft dar welck im kaspel sin de falsch tegende*), der ikke yder Præst og Degn, hvad de er pligtige til, der er berygtede for Ægteskabsbrud, Horeri, Jomfruskænden eller anden ukristelig og syndig Handel“. Naar de har udrettet dette, „skal de ufortøvet komme til os og tilsige og melde os alt, hvad de har hørt og fundet i Sognene“.

Endelig tilføjes — umotiveret paa dette Sted — et Forbud mod hemmeligt Ægteskab eller Trolovelse uden Forældrenes Viden og Vilje, ligesom Ægteskab uden forudgaaende Lysning fra Prædikestolen bliver forbudt.

Ordinansen vidner ikke højt om de „lærde Mænd“s Evne til at disponere et Stof — hvis der i det hele er Tale om andet end en Koncept? Haandskriftet er samtidigt, men gør af flere Grunde ikke Indtryk af at give Ordinansen i dens endelige, fuldt udformede Skikkelse. Imidlertid er Bestemmelserne jo tydelige nok. De fastslaaer en virkelig Reformation i luthersk Aand, selv om en og anden Licens letter Overgangen. Luthersk er ogsaa den Fyrstekirke, som Ordinansen opretter. Uden ringeste Hensyn til gældende Ret, til Privilegier og kongelige Tilsagn, ja uden saa meget som at forhandle med Bisperne om Sagen har Hertug Christian ved et Kup gennemført „*solche unnser Reformation*“ og i kirkelig Henseende løsrevet sine Len fra det øvrige Sønderjylland. Og vel at mærke: dette er sket med hans Faders, Kong Frederiks, stiltiende Samtykke. Iver Munk i Ribe og Godske Ahlefeldt i Slesvig har med god Grund kunnet føle sig forraadte. De maa fra dette Øjeblik have vidst, at Slaget var uigenkaldeligt tabt for dem.

Da Sognepræsterne havde faaet Ordinansen forelagt, krævede Hertug Christian i Overensstemmelse med de fyrstekirkelige Principper, at hver enkelt skulde aflægge Ed til ham. Edsformularen, som skyldtes Dr. Widensee, var forsigtigt affattet, saa mulige Papister — og af dem var der sikkert flere — ikke skulde føle sig helt afskaaret fra at sværge. Den lød: „Jeg N. sværger ved den levende Gud, at jeg med Flid og Troskab vil tage mig af Almuen i det Sogn, som jeg er sat over, og at jeg hverken aabenbart eller hemmeligt vil vedkende mig, forsvare eller lære nogen Sætning af Sakramentarernes eller Gendøbernes eller en hvilken som helst anden vildfarende Sekts Lære. Drukkenskab, Ukyskhed eller andre Laster vil jeg med Guds Hjælp sky. Desuden vil jeg være min naadige Fyrste Christian og hans Efterfølgere tro og lydige i alle tilladelige og hæderlige Ting (*insuper Serenissimo principi Christiano eiusque successoribus fidelis ac obtemperans ero in omnibus licitis et honestis*). Saa sandt hjælpe mig Gud“.

Antagelig har ingen af de tilstedeværende Præster ovovet Sutanen ved at nægte Eden. Men vi ved ikke, om alle var mødt, og i hvert Fald var den „Eksamination“, som de da eller senere underkastedes af „Hertug

Christians lærde Mænd“ mere afgørende for deres Fremtid end Eden. Bestod de ikke Prøven, erklæredes de for „wdulyge tyl kyrcke tenyst“, blev afsat, „och duelygen yndsath“ i deres Sted. Man er dog vist gaaet forholdsvis skaansomt til Værks, fordi man vanskeligt kunde finde passende Afløsere. Vi kender i hvert Fald med Sikkerhed kun fire Præster, alle fra Tørning Len (Hviding, Roager, Endrupskov og Gram), som „icke wilde offuergiffue den Papistiske lærdom oc affguderj“ og derfor blev afsat. Ellers vidste Traditionen at fortælle, at man saa igennem Fingre med et ikke for fremtrædende katolsk „Kompleks“. Saaledes hedder det om Hr. Niels Madsen i Bjert, at han ganske vist antog Luthers Lære for at beholde Embedet; „men de katolsksindede her var vel fornøjede med ham“. Om Hr. Gregers i Stenderup siges, at han i 1529 „døde, nok ikke som en god Lutheraner“, og Hr. Knud Jensen i Hejls skal ligeledes til sin Dødsdag have været Papist. For øvrigt erstattede man efterhaanden, som det var gør ligt, de mindre paalidelige med andre (i Løbet af det første Femaar blev saaledes Embederne i Vodder, Fole, Nustrup, Herrested (o: Toftlund), Øster Linnet og Højrup nybesat).

For Dr. Widensee var et virkeligt Tilsyn med Præsterne en Umulighed, simpelt hen fordi han ikke forstod Dansk (*de denische sprake unbewust*). Ordinansen havde derfor lagt den egentlige Visitation i Hænderne paa „Provsterne“ — et i denne Forstand hidtil ukendt Embede, som blev Forbilledet for de senere kongerigske Provsteembeder. Der valgtes med det samme seks „Herredsprovster“ (for Tyrstrup, Haderslev, Gram, Hviding, Rangstrup og Frøs-Kalslund Herreder), blandt dem Thomas Knudsen i Hygum, og kun Overopsynet beholdt Dr. Widensee selv, af hvilken Grund han i de følgende Aar ofte betegnedes som Superintendent. Utvivlsomt var det en forstandig Ordning, der hermed var truffet, og Reformationens Gennemførelse i Praksis kunde nu foregaa ganske uforstyrret.

Det er et Spørgsmaal, hvor stor en Udbredelse den nye Lære egentlig paa dette Tidspunkt havde faaet i selve Befolkningen. Naar man ser bort fra Købstæderne og enkelte Landskaber som Ejdersted og Nordstrand, der var stærkt paavirkede fra Husum, var det vist smaat nok. Bondestanden var i sin Konservatisme næppe synderlig rokket af det nye, der strømmede ind — ikke engang oppe i Hertug Christians Len. Men Faren bestod ikke deri, at Reformationen skulde savne tilstrækkelig indre Kraft til — efterhaanden — at trænge i Dybden; den gemte sig snarere i den Risiko, der fandtes for Sektdannelser, for Sværmeres Underhaandsagation. Derfor krævede Hertugen i Præsterne Ed et Tilsagn om, at de ikke paa nogen Maade vilde fremme saadanne Bevægelser, og derfor kørte man op med det sværeste Skyts, da den oprindelig af Kong Frederik støttede Præst ved Nikolajkirken i Kiel, Würtembergeren

Melchior Hofmann gav Udtryk for kætterske Opfattelser og indlod sig i en voldsom Fejde med Luthers Ven Nikolaj Amsdorf, en Fejde, hvori ogsaa Dr. Widensee tog Del. Kong Frederik foranledigede da en offentlig Diskussion afholdt den 8. April 1529 i Graabrødrekløsteret i Flensborg, hvor Melchior Hofmann maatte værges sig imod Herman Tast og andre, medens selve Johannes Bugenhagen fungerede som Opmand.

Om „Sværmeriet“ foreløbig kom til at spille nogen Rolle, er dog meget tvivlsomt. I Sønderjylland mærkes der i hvert Fald ikke noget til det. Paa den anden Side fandt der uden for Hertug Christians Omraade ingen planmæssig Oplæring i Lutherdom Sted. Den katolske Kirke var stadig formelt den raadende — foretog Kirkeindvielser, tildelte Aflad, modtog Sjølegaver og indkrævede sine lovlige Tiender. Indskrænkning i dens rituelle Funktioner fandt heller ikke Sted, og selv om Graabrødrenes og Sortebrødrenes Kløstre sækulariseredes i disse Aar, som vi tidligere har set (S. 326 f.), var der ingen, der tænkte paa at røre de store fornemme Kløsterstiftelser — „Feldkløstrene“, som Tiden kaldte dem paa Grund af deres mægtige Jordtilliggende — Løgumkløster, Rydkløster og St. Johanneskløsteret paa Holmen ved Slesvig. Inden for Adelen var der nogen Tilslutning til Lutherdommen, særlig i Ætten Rantzau; men Flertallet af Ridderskabet betragtede Kirkespørgsmaalet mere som et økonomisk end som et teologisk Problem — ganske som ved Midten af 1520'erne.

Saa gik i 1533 Frederik I i sin Grav. Stillingen paa dette Tidspunkt fremlyser af en Brevveksling imellem Hertug Christian og Landgrev Filip af Hessen, hvori Landgreven opfordrer Hertugen til at samle sig Knægte, saa han kan gøre sine politiske Rettigheder til Tronen gældende, og Hertugen svarer, at der for ham staar et langt vigtigere Spørgsmaal paa Dagsordenen: Reformationens endelige Gennemførelse.

Den 9. Maj 1533 spurgte Hertug Christian Landgreven, hvorledes han i Tilfælde af en Kirkeændring skulde forholde sig med Hensyn til Kirkegodset. Ikke fordi han selv attraaede det, skrev han, men fordi Adelen øjeblikkelig vilde gøre Fordring paa det, hvis den bestaaende Kirke omstyrtes. Det var jo for en stor Del dens Fædre, der havde skænket Godserne som Vederlag for Sjølemesser; og faldt disse bort, vilde Arvingerne rejse Krav om en Godsreduktion. „Men Vi vilde være tilfredse, naar de [d: kirkelige Godser] udelukkende blev anvendt til Guds Ære og hverken kom til os eller Adelen, eller naar lærde Mænd fik deres Underhold og Uddannelse derved, eller ogsaa naar de blev anvendt til alment Bedste“.

Den nøgternt anlagte Landgreve raadete ham til at tage Sagen lidt mindre tungt. Paa den Landdag, som stod for, burde han tænke paa Hyldingen, altsaa paa Politik, og lade de religiøse Spørgsmaal træde i

Baggrunden. Kunde han ikke som sin Fader lade det „slæbe af“ (*schleifen lassen*), til bedre Tider kom? Saa vilde jo nok forskellige Muligheder, Kirkegodset vedrørende, vise sig.

Til en vis Grad fulgte Hertugen dette Raad. Men selv om Kirkeforholdene ikke spillede nogen Rolle under de egentlige Landdagsforhandlinger i Kiel ved Sommertid 1533 (se S. 250), slap Hertugen dog langtfra en kommende Reformation af sine Tanker, og han benyttede selve Privilegiebekræftelsen til at fastslaa visse meget betydningsfulde Punkter, som muliggjorde Forberedelsen af en saadan.

Ganske vist tilsikrede han den katolske Kirke alle dens gamle Friheder — men kun „indtil en almindelig Reformation i det romerske Rige og i Danmarks Rige“ havde fundet Sted, og hertil føjedes yderligere den Reservation, at Bispetienden straks skulde bortfalde — ganske som i hans gamle nordslesvigske Len. Lutherske Præster skulde kunne prædike med samme Frihed som katolske, Officialernes „uordentlige Regimente“ med Bandlysninger skulde standse, og Trosfrihed i alle Ting og Handlinger anerkendes, indtil hans Brødre blev myndige. Saa skulde Fyrsterne, Prælaterne, Raaderne, Mandskabet og Stæderne enes om at ordne Kirkens Forhold paa en gudelig, ærlig, kristelig og billig Maade — den endelige Reformation undgik man ikke!

I Mellemtiden skulde de bestaaende Klostre være urørte, ingen tvinges hverken ud af dem eller ind i dem, men de, som befandt sig der, skulde bære deres Ordensdragt og rette sig lydigt efter de fastsatte Regler. Vilde nogen forlade dem, skulde de ingen Hindring møde; og var alle i Klosteret enige om at ønske en evangelisk Præst, vilde Hertugen skikke dem en; ellers maatte Klosterets egen Øvrighed have Myndighed til baade at indsætte og afsætte Præsten. Endelig kom han til Spørgsmaalet om de gejstlige Len og Gaver, der var stiftet til Guds Ære. Skulde en Ændring af Kirken blive gennemført, maatte man paa anden Vis anvende dem til gode Formaal, saa ingen Gerrighed kunde mærkes eller findes, hverken hos Fyrsterne eller hos Adelen.

Endnu inden Landdagen aabnedes (3. Juni), havde Biskop Godske Ahlefeldt modtaget et Varsel om, hvad der forestod.

Hertugen havde stillet bestemte Krav, Gudstjenesten i Domkirken vedrørende, saa „selbst gemachten ceremonien“ herefter bortfaldt, og man holdt sig til den samme Ordning, som gjaldt for de evangeliske Præster — „damit . . . aller zwispalt in unsern landen des glaubens und der kirchen halben zum letzten mochten abgethan werden“. Bispens Svar blev selvfølgelig et rent Afslag, og ved en ny Skrivelse (20. Maj) tog han i eget og Domkapitlets Navn atter Afstand fra denne Fordring om Messens Ændring „efter ny Skik i nogle Stæder, der selv kalder sig evangeliske“ (*de syck sulven Evangelisk nomen*) — en fin Finte! Men det nyttede ikke, at han paaberaabte

sig Samvittighedsgrunde, eller at han mindede om den afdøde Konges passive Holdning i alle rituelle Spørgsmaal — Hertugen var ubøjjelig og gjorde i Virkeligheden den fuldkomne Kapitulation til en Betingelse for, at Bispedømmets Indtægter og Rettigheder kunde garanteres. Trængt til det yderste maatte da Godske Ahlefeldt give efter, og samme Dag som Privilegiebrevet blev udstedt (8. Juni), sluttedes en Overenskomst imellem Hertug Christian og Slesvigbispen, der kun gav den sidstnævnte en sparsom Trøst, men skaffede Hertugen Adgang til helt at underminere den bestaaende Kirkeordning.

Godske Ahlefeldt forpligtede sig til straks at lade alle Tidebønner i Domkirken ophøre<sup>1)</sup> og fuldkommen standse enhver Anraabelse af Helgenerne. Endvidere skulde de sædvanlige Messer for Treenigheden og Helligaanden fremtidig kun læses, ikke synges, og det skulde ske bag lukkede Døre. Endelig skulde der prædikes „gudeligt, kristeligt, ikke til Forargelse og ikke imod Guds Ord, men den jævne Mand til Trøst, Forstand og Undervisning“.

Ikke nok med det: Hertugen og Bispen skulde herefter skiftevis bortgive alle ledige Dompræbender, og den sidstnævnte forpligtede sig til kun at skænke dem til „egnede og erfarne Personer“, som vilde være brugbare overalt. Endelig skulde Hertugen have „Ret, Vælde og Magt“ til i alle Hertugdømmets Kirker at ansætte Prædikanter, som kunde lære og forkynde Guds Ord.

Til Gengæld for alt dette fik Ærkedegnen og Kantoren tilbagegivet nogle Ejendomme, som højsalig Kongen havde lagt Beslag paa, og alle Ornater, Smykker, Guld, Sølv og Klenodier, som Kirken ejede, skulde den beholde i Fred, eller de skulde tilbagegives, hvis de allerede var fjernet.

Endelig gjaldt den nu trufne Overenskomst kun, til Hertugens Brødre havde naaet Myndighedsalderen. Paa det Tidspunkt skulde de fyrstelige Herrer og det hele Landskab „ordne, beslutte og reformere“ alle kirkelige Spørgsmaal paa varig Vis, „*dass alles dem einem jeden parte unverfänglich sein solle*“. Godske Ahlefeldt har sikkert gjort sig sine stille Tanker om, hvordan Udtrykket „*unverfänglich*“ da vilde blive fortolket!

Atter var Hertug Christian naaet et betydeligt Stykke frem ad den Vej, han vilde. Men havde han ikke ved at garantere den katolske Kirkes frie Bestaaen, indtil hans Brødre blev myndige, forhindret, at han foreløbig kunde naa længere? Tiden kunde bruges til at øge Kirkens indre Opløsning, til lokalt at bekæmpe den og fortrænge den, kun ikke til formelt at berøve den Skindet af en Ligeberettigelse med den nye Tro.

Den nærmest følgende Tid tvang imidlertid Hertugen til at samle sin Energi om ganske andre Spørgsmaal. Det var Kampen om den

<sup>1</sup> Udtrykket i Brevet er paa dette Sted meget uklart.

danske Krone, som fyldte Aarene, indtil det belejrede København aabnede sine Porte for ham den 29. Juli 1536, og han havde sejret.

Brydningerne inden for de kirkelige Lejre i Danmark, som var gaaet jævnsides med de politiske, og som ofte havde grebet direkte ind i disse, fandt nu deres Løsning, da Bisperne fængsledes Natten mellem den 11. og 12. August, og da den københavnske Reces af 30. Oktbr. fastslog Konfiskationen af alt Bispegodset til Fordel for Kronen, medens det om Klostrene og forskellige kirkelige Len truende lød, at de kun skulde „blive ved Magt, indtil Kongen og Rigsraadet fik gjort en ny Skikkelse derpaa“. Den katolske Kirke var brudt sammen. Det var „den nye Skikkelse“, det gjaldt om at forme.

Op svarende hertil var Stillingen i Hertugdømmerne. Selv om der hernede ikke var Tale om et katolsk Sammenbrud, var der dog ikke længere levnet den katolske Kirke reel Magt. Endvidere savnede de lutherske Menigheder — bortset fra de syv Herredsprovstier længst oppe i Nord — ogsaa her en „ny Skikkelse“. Men een væsentlig Fordel fandtes: i Kongeriget kunde man skride til at skabe en Kirkeordning, saa snart man ansaa Øjeblikket for belejligt dertil. I Hertugdømmerne var Kongen endnu en halv Snes Aar frem i Tiden bundet til at opretholde den i 1533 trufne Ordning. Eller kunde han finde en Vej uden om Løftet i Privilegiebrevet?

For at faa udarbejdet en Kirkeordning for Kongerigerne sammenkaldtes til 6. Jan. 1537 et almindeligt Koncilium i Odense. Man skulde her „anstille en god Reformation og Forandring paa de ukristelige Ceremonier og Misbrug“ i Kirken. Vi ved ikke, hvad der blev Resultatet af Forhandlingerne; men vi ved, at disse ret hurtigt blev forlagt til Haderslev, sikkert fordi Kongen da kunde paaregne betydningsfuld Hjælp af de tyske Teologer, paa hvem hans sønderjydske Reformationsarbejde hvilede. Vi ser da ogsaa syv saadanne deltage i Drøftelserne, nemlig Mag. Johan Wenth, Anton Keyser (fra 1533 Sognepræst i Haderslev), Mag. Jørgen Winther, Mag. Johan Albertsen, Herman Tast fra Husum, Reinhold Westerholt fra Slesvig og Gert Slewart fra Flensborg (Dr. Widensee var i 1533 blevet Superintendent i Goslar og kunde derfor ikke medvirke). Denne Forsamling af kongerigske, sikkert indbyrdes splittede, Raadgivere og tyske, i Sønderjylland virkende Teologer, fremlagde saa for Kongen et latinsk Udkast til en Kirkeordinans, der i adskillige Henseender byggede paa den haderslevske fra 1528, medens den i andre tog tyske Ordinanser til Forbillede og endelig indeholdt en Del originalt Stof, afpasset efter de særlige, danske Forhold. Den blev gennemset af Luther og bragt til København med den af Kongen indkaldte Pommeraner Johannes Bugenhagen, som øvede en meget stor Indflydelse paa den Tids kirkelige



*Fig. 152. Godske Ahlefeldts Gravsten i Slesvig Domkirke.  
Fotografi (1938).*

Udvikling hos os, og uden at disse to Mænd i væsentlig Grad havde ændret Udkastet, blev det den 2. Septbr. stadfæstet af Kongen og forelaa i Trykken endnu før Jul.

Det var Meningen, at denne Kirkeordinans skulde gælde baade i Kongerigerne og i Hertugdømmerne. Derfor hed den „*Ordinatio ecclesiastica regnorum Daniae et Norwegiae et ducatum Sleswicensis, Holstinae etcet.*“ Ingen Holstenere havde dog været til Stede i Haderslev — sikkert udelukkende, fordi Kongen ikke havde fundet egnede Folk dertil. Men Spørgsmaalet var, om Ordinansen i det hele taget kunde faa Gyldighed i Hertugdømmerne. Det forudsatte Vedtagelsen af en Landdagsbeslutning, og en saadan var der ingen Mulighed for at fremskaffe. Paa den anden Side var Forholdene dernede ganske uholdbare. Baade den katolske Kirke og de lutherske Prædikanter led under den Usikkerhed og den indbyrdes Smaakrig — navnlig paa økonomiske Omraader — som var blevet en Følge af Begivenhederne i 1533. Da Kongen ud paa Efteraaret 1537 drog til Gottorp, tilskyndede Bugenhagen ham i et Brev (21. Novbr.) til at finde en Ordning, hvorved det økonomiske Grundlag for den nye Læres Kirker, Skoler og Prædikanter blev sikret. „Tiden er kort“, skrev han, „Eders Majestæt har Pligt til [at handle]. Gid Eders Majestæt maa have et godt Mod dertil“.

Som en Udvej til at løse Knuden valgte Kongen at sammenkalde en Synode af lutherske Prædikanter og Lægmand, nemlig 28 Raadmænd fra forskellige af Hertugdømmernes Byer og Landskaber — af sønderjydske: Husum, Tønder, Aabenraa, Flensborg, Slesvig, Bredsted, Haderslev, Sønderborg, Ekerneførde, Ejdersted og Nordstrand. Man tør vel gaa ud fra, at den lutherske Lære paa denne Tid har haft ret sikkert Tilhold alle disse Steder. Synoden skulde samles paa Gottorp den 25. Febr. 1538, „*des Wort Gotts und einer Kerckenordnunge halven the redder*“ og „*von Underholt der Schulen, Kostereien und andern tho handel*n“.

Vi savner Efterretninger om Synodens Forløb. Alligevel tager vi ikke fejl i, at et Hovedemne har været den netop udarbejdede Kirkeordinans, som Kongen sagtens har søgt at faa frivilligt antaget af disse mange lutherske Menigheder og derved gjort gældende i saa stor en Udstrækning, som de kirkepolitiske Hensyn tillod — saa undgik man maaske den lovformelige Beslutning om en almen, tvungen Indførelse. Paa et enkelt Punkt kan vi med Sikkerhed angive Forhandlingens Resultat: det maa være paa Grundlag af denne Gottorp-Synode 1538, at man i dette eller i det følgende Aar indsatte fire evangeliske Visitatorer i Sønderjylland (foruden to i Holsten): Gert Stewart for Tønder, Flensborg og Bredsted Amter, Nikolaj Johannesen for Als og Sundevad, Reinhold Westerholt for Gottorp og Herman Tast for Husum og Ejdersted. Oppe i Haderslev og Tørning Amter havde jo en saadan



Visitorator eller Superintendent eksisteret helt fra 1528. Efter 1533 var det Mag. Johan Wenth. Den kirkepolitiske Tanke, som laa bag Oprettelsen af de nye Embeder, var selvfølgelig den, læmpeligt at omlægge det almindelige Tilsyn med Kirker, Præster og Menigheder, saa det fra Bispen og Domherrerne gled over til Repræsentanter for den lutherske Kirke.

I Begyndelsen af 1540 mente Kong Christian, at Tiden var moden til en Landdagsbeslutning i dette Spørgsmaal. Paa Landdagen i Rendsborg i Februar Maaned forelagde han derfor hele Kirkeordinansen og æskede Stændernes Godkendelse af den. Han var sikker paa at kunne opnaa stærk Støtte til Sagens Gennemførelse hos den indflydelsesrige Johan Rantzau.

Men hvad Resultatet angaar, forregnede han sig aldeles. Blandt de forsamlede løftede der sig meget lydelige Protester imod „den nye Skik“. Nogle henholdt sig til Kongens Løfte i Privilegiebrevet og ønskede Sagen udsat, til hans unge Brødre havde naaet Myndighedsalderen, andre — blandt dem Cai Rantzau, Johans Broder, og Wulf Pogwisch — bekendte sig som rettroende Katolikker, der ikke vilde svigte nedarvet Tro, atter andre vilde have Sagen afgjort af Prælaterne selv, og nogle benyttede Lejligheden til et voldsomt Angreb paa de lutherske Prædikanter. Johan Rantzau og hans Tilhængere kunde ikke vende Stormen. En Samtale, som Kongen selv tredje havde haft „*in de Horkamere*“, havde straks vist ham, hvad Vej Vinden blæste. Nu krævede han en Afstemning, saa Styrkeforholdet mellem Parterne kunde blive klarlagt, og det viste sig da, at „det gamles“ Tilhængere talte 31, Bisperne af Slesvig og Lybæk medregnede. Mod en saadan Opinion kunde det ikke nytte at kæmpe, Sagen var gaaet i Haardknude, og Kongen maatte tage Konsekvensen deraf.

Som Spørgsmaalet nu laa, havde han imidlertid ført sin Kirkepolitik til et Punkt, hvorfra der ikke gaves noget Tilbagetog. Omstændighederne selv vilde tvinge ham til at fortsætte ad den Linie, han een Gang var begyndt at følge. I sin Landdags-Afsked erklærede han derfor, at det kirkelige Spørgsmaal kun vilde blive stillet i Bero indtil den kommende Jul. Hvis der ikke inden da var afholdt et almindeligt Koncilium, eller af Kejseren fastsat en Ordinans, som begge Parter kunde antage, vilde han selv lade Ordinansen udgaa i sine Fyrstendømmer og Lande og offentliggøre den ved Juletid, „*de men scolde also vorth holden unde annemen*“. Alligevel lod han en Dør aaben: hvis man derefter afholdt et Koncilium og paa dette begge Parter enedes om en Ordinans, vilde han ikke stædigt fastholde sin egen, men ændre den i Overensstemmelse med den anden (*der suluen lickformich maken*).

Kong Christian vendte nu sin Opmærksomhed imod den praktiske Udformning af Visitoratorernes Arbejde. Det skete gennem en Bestalling

og en Instruks af 1. April 1540, der fastslog, at de (som nu officielt kaldtes Superintendententer) nøje skulde rette sig efter det foreliggende (latinske) Udkast til Kirkeordinansen og ikke alene fremhjelpe (*vort fordern*) den rene evangeliske Prædiken, men ogsaa fremkalde den (*anzurichten*) — altsaa indføre den, hvor der var Mulighed derfor. Sognepræst og Degn skulde vise dem Lydighed, sammen med Amtmændene skulde de drage Omsorg for Kirkens Ejendomme, og Menighederne fik Paalæg om ikke vilkaarligt at foretage nogen Præsteafsættelse, uden at Superintendententen havde billiget det, og han og Amtmanden havde ladet optage Forhør. Den kirkelige og den verdslige Øvrighed virkede baade her og i andre Tilfælde Haand i Haand — et Symbol paa den Kirke, hvis øverste Myndighed var den af Gud udvalgte Fyrste.

Imidlertid gled Julen over, uden at Kong Christian gjorde Alvor af sin Trusel. I Stedet sørgede han for ved praktiske Indgreb af forskellig Art yderligere at svække Modstandernes Position.

Det skete i Begyndelsen af 1541, da han lod de gamle og rige Klostre reformere. Det er muligt, at der ogsaa i de sønderjydske fandtes lutherske Elementer mellem Brødrene (Søstrene) — vi ved, at det f. Eks. var Tilfældet i det holstenske Kloster Itzehoe. Men for øvrigt er vi meget ufuldstændigt underrettede om Forholdene. Den 6. Januar gav Kongen Kirkeherrerne i Flensborg Ordre til at reformere Løgumkloster og Rydkloster i Overensstemmelse med Reformationen af de holstenske Klostre: Forstanderen skulde sværge Kongen og hans umyndige Brødre Troskabsed, der skulde ansættes „*guden gelerden Lectoren*“, som skulde kunne undervise i den hellige Skrift, alle papistiske Ceremonier skulde ophøre, og man maatte i Stedet rette sig efter en Ordinans, som endnu ikke var fuldt udarbejdet, men som snarest skulde blive oversendt. Vilde nogen forlade Klosteret, maatte vedkommende ikke hindres deri, ved dets Sognekirker skulde „*fromme, gudfrygtige og lærde Prædikanter ansættes*“, og endelig krævedes der bag Klostermurene et ærbart Liv i kristelig Sang, Bøn og Studier, „*darmede se de tydt nit unnuttigenn thobringen und Gade den Almecktigen und gemeiner christliches Welfart also dienen*“. Paa tilsvarende Maade reformeredes St. Johannesklosteret ved Slesvig.

Medens dette stod paa, døde Biskop Godske Ahlefeldt 25. Jan. 1541 (Fig. 152). Hans sidste Aar havde rummet en haabløs Kamp imod en Magt, som han ikke kunde besejre. Hans Bispedømmes økonomiske Grundlag var rokket, hans kirkelige Autoritet svækket. Han havde efter Evne søgt at købe sig Frist ved Ofre og Indrømmelser, men kun for at drives endnu længere frem mod Kirkens Fald. I mange Henseender havde han været en fremragende Mand, personlig uangribelig, from, lærd, loyal, myndig og utrættelig. Men intet af alt dette havde nyttet. Tiden skred ham forbi og ænsede ikke, hvad han kaldte sandt og ret.

Straks efter hans Død satte Kong Christian sig i Forbindelse med Domkapitlet for at hindre, at det foretog Bispevalget paa egen Haand — „thi Vi tænker ogsaa at være der til Stede og give Vor Stemme ved et saadant Valg“. Han vilde have en evangelisk Bisp — en Superintendent — paa Slesvigs gamle Bispestol, og han skrev til Bugenhagen for at bede ham om at modtage Valget. Men til hans store Sorg afslog den pommerske Reformator hans Bøn — han vilde ikke, sagde han, beskyldes for at fortrænge de katolske Præster for selv at komme i deres Sæde (en Motivering, som i det givne Tilfælde synes ganske urimelig). Foreløbig stilledes da Spørgsmaalet i Bero, og Kong Christian gennemførte ved Forhandling med Domkapitlet en Nyordning af dets Stilling. Dets Privilegier og Ejendomme respekteredes; men alle dets Medlemmer skulde forpligte sig til at følge den nye Kirkeordning, og i Valget af Biskop skulde ikke alene Kapitlet (2 Prælater og 6 Domherrer) deltage, men ogsaa de fire lutherske Superintendenter fra Haderslev, Flensborg, Slesvig og Husum, og endelig gjorde først Landsherrens Sanktion Valget retskraftigt. Valgt kunde kun en prøvet Doktor eller Licentiat i Teologien blive, naar han havde beklædt et Lærerembede ved et anerkendt Universitet. Endvidere skulde han „med en kristelig Ed“ binde sig i Troskab til Kongen, som forbeholdt sig Disciplinærret over Bisp og Kapitel, hvis nogen af dem handlede imod den nu afsluttede Overenskomsts Bestemmelser.

Der var baade Plan og Omtanke i denne Politik. Stykke for Stykke erobredes for Ordinansen — inden længe vilde dens fulde Gennemførelse være en Kendsgerning, selv uden Landdagens Godkendelse.

Men alligevel maatte Kongen ønske at faa en højtidelig Bekræftelse af den Ændring, der nu var sket, svarende til „den rette Ordinans“, som han havde faaet antaget i Danmark i 1539. Til Ordinansen fra 1537 maatte føjes Bestemmelser, som tog Sigte paa de Forhold, der siden da var skabt, og ingen kunde bedre end Bugenhagen hjælpe ham ved Udførelsen af dette Arbejde.

Fra Gottorp skrev da Kong Christian den 6. Jan. 1542 til den lærde Doktor, som han bad om at umage sig til ham „*Zuuoeltziehung vnd bestettigung solicher Kirchenn Ordnunge*“. Antagelig 6—7 Uger senere naaede Bugenhagen op til Hertugdømmerne og kunde begynde Arbejdet. Man maa gaa ud fra, at Kongens lokale Hjælpere allerede paa Grundlag af den latinske Ordinans har gjort et Udkast til den nye og fyldigere, som tillige skulde affattes paa Plattysk. Bugenhagen har derfor nogenlunde hurtigt kunnet gennemse Stoffet, bedømme det og afgive sit Responsum. I hvert Fald forelaa „*Christlike Kercken Ordeninge De yn den Fürstendömen Schlesewig, Holsten etc. schal gehalten werdenn*“ rede, da Landdagen aabnedes i Rendsborg den 9. Marts 1542, og nu mødte Kongens

Krav om en ensartet, luthersk Kirke ikke længere nogen Modstand. Hans „nye Skik“ blev „eyndrechtlich angenamen, beleuet vnd bewilliget, yn allen eren Stücken, Puncten vnde Articklen stede vast vnde vnuorbraken tho holdende“.

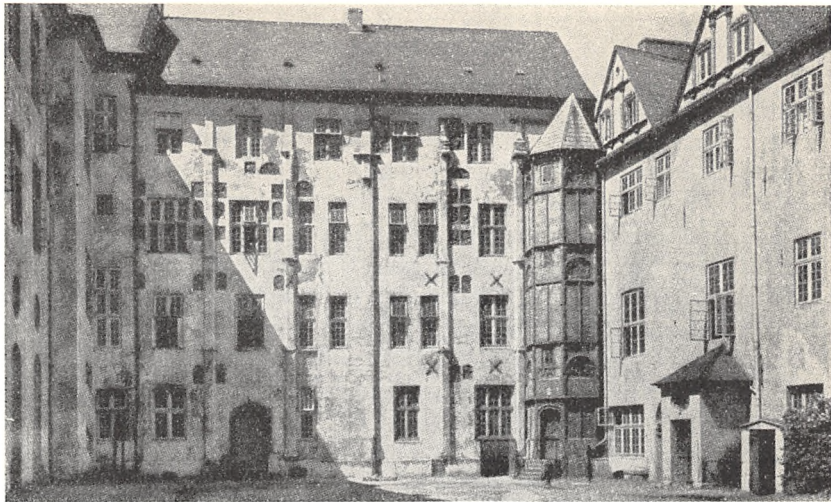
Dermed var Reformationen fuldbyrdet, og en ny Tid for Kirken tog sin Begyndelse.

Fig. 153. Portrætmedaille  
(„Gnadenpfennig“)  
af Kong Christian III.



Den kongelige Mønt-  
og Medaillesaml. fot.  
St. 4/3.

*JOHANNE SKOVGAARD:*  
TIDSRUMMET 1544—c. 1600



## FØRSTE AFSNIT. SLESVIGS DELING. LANDSHERRER OG STÆNDER.

---

### 1. DELINGEN 1544. FORHØLDET MELLEM FYRSTERNE TIL CHRISTIAN III's DØD.

I Sommeren 1544 gjorde Christian III (Fig. 153) Ende paa den foreløbige Ordning af Styrelsen i Slesvig og Holsten, som havde været raadende, siden Hertugdømmernes Stænder umiddelbart efter Frederik I's Død havde hyldet alle hans fire Sønner som Herrer. Kongen, der hidtil havde ført Regeringen i sit eget og sine umyndige Brødres Navn, hjemkaldte i Begyndelsen af 1540erne den 21-aarige Hans og den 16-aarige Adolf fra Udlandet, og allerede i 1543 foreslog han at skride til Arvedeling. Raaderne bad imidlertid om Udsættelse, da Brødrene endnu var for unge og „*dieser Lande und aller Händel fast unkundig*“. Kongen fandt sig foreløbig heri; men næste Aar genoptog han Forhandlingerne, og paa en Landdag i Rendsborg deltes Landene ved Traktaten af 9. Aug. 1544. „I den hellige Trefoldigheds Navn“, saaledes lyder Brevets Ind-

Fig. 154. Slotsgaarden paa Gottorp. Fotograf.

ledning, „Vi af Guds Naade Christian . . . Hans og Adolf have ved Vore Raaders Raad — som Vi har formaaet til, at de skulde tage Arbejdet og Byrden paa sig . . ., hvorfor Vi ganske naadigt og naadigt takker dem — broderligt, troligt og venligt adskilt Vore fædre nedarvede Fyrstendømmer, Slesvig, Holsten og Stormarn i tre Dele og delte dem paa efterfølgende Maade“. Adolf, der som den yngste valgte først, fik den gottorpske Del med Gottorp Slot som Midtpunkt (Fig. 154). Hertil hørte i Nordslesvig Aabenraa By og Amt, men Hovedbestanddelen var et stort sammenhængende sydslesvigsk Omraade, der strakte sig til midt i Angel og omfattede Gottorp Amt, Stapelholm Landskab, Sønder Gøs Herred (senere Husum Amt) og Ejdersted med Byerne Slesvig, Ekernførde og Husum. Kongen, hvem Hertug Hans havde overladt sin Ret til at vælge som Nr. 2, valgte herefter den sønderborgske Del, bestaaende af Als, Ærø, Sundeved, Flensborg By og Amt med Nørre Gøs Herred (Bredsted Landskab) samt Ryd Kloster. Den sidste Tredjedel, som omfattede Haderslev By og Amt, Tørring Len med den nordlige Del af Rømø, Tønder By og Amt, Løgumkloster samt Øerne Sild, Før Østerland, Nordstrand og Femern, tilfaldt derefter Hans. Hovedsynspunktet for Delingen, som var foretaget af Raaderne paa Grundlag af de over Indkomsterne udarbejdede Register, var det finansielle at skaffe Fyrsterne lige store Indtægter — og lige store Dele, nemlig hver 50.000 Mark, af den Landene paahvilende Gæld. Som det vil ses, udgjorde hver Del langt fra en afrundet Helhed, hvad man maaske heller ikke ønskede, for at Delene ikke skulde faa Karakter af tre adskilte Fyrstendømmer. I Holsten fik hver Fyrste tilsvarende og endnu mere spredt beliggende Territorier. Hermed havde den familieretlige Betragtning af Hertugdømmerne som en Arv, der kunde tjene til Forsørgelse ogsaa af de yngre Sønner, paa ny besejret Valgretsprivilegiet af 1460. Afgørelsen var jo imidlertid allerede truffet ved den fælles Hylding i 1533, af hvilken man nu, da Brødrene var blevet myndige, drog Konsekvensen. Oprindeligt var endogsaa en Deling mellem alle fire Brødre paatænkt, hvilket dog afværgedes ved, at Frederik I's yngste Søn Frederik gav Afkald paa Arven mod at blive forsørgt paa anden Maade — et Løfte, der opfyldtes ved, at han i 1551 blev Biskop i Slesvig og 1552 i Hildesheim.

Undtaget fra Delingen var, ligesom i 1490, Prælater og Ridderkab. Hertil kom Stæderne, som for første Gang var udtrykkelig nævnt i Delingsbrevet — „*Und schollen unsere Stede und Closter mit der Mannschop nach vormoge erer Privilegien ungedeilt sin*“. Andre Bestemmelser om Fællesskabet blev endnu ikke truffet, men ved en Landdag i Slesvig det følgende Aar i November androg Stænderne om en fastere Ordning af Regeringen og om Overholdelse af Privilegierne paa en Række nærmere angivne Punkter. Der skal afholdes to aarlige Landdage, en i Ugen efter

**Bemærkninger til Kortet:**

**Tørning Len og Haderslev Amt:**

1. Kalslund Herred
2. Frøs Herred
3. Hviding Herred
4. N. Rangstrup Herred
5. Gram Herred
6. Tyrstrup Herred
7. Haderslev Herred

**Aabenraa Amt:**

1. S. Rangstrup Herred
2. Rise Herred
3. Varnæs Birk

**Tønder Amt:**

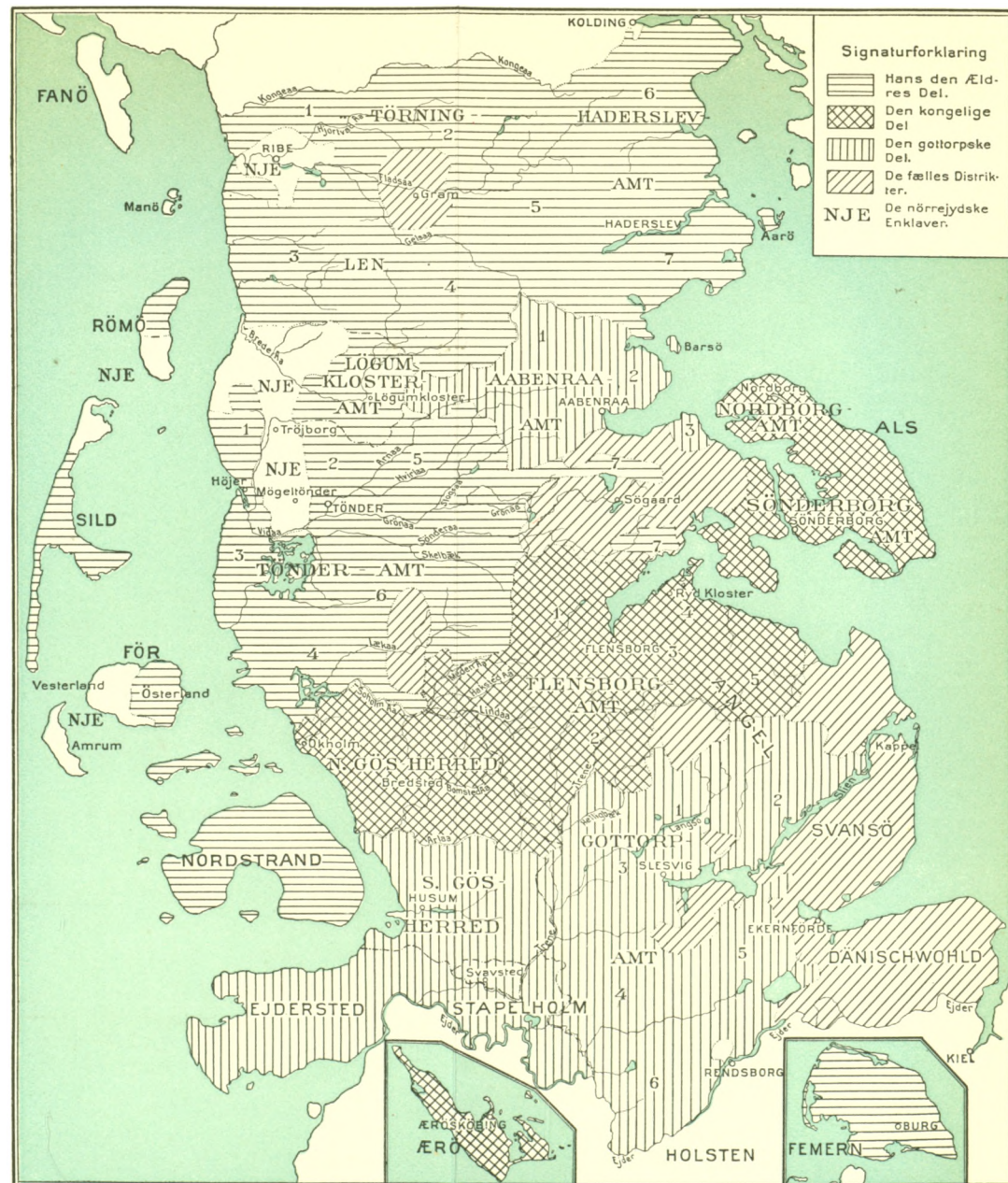
1. Højer Herred
2. Tønder Herred
3. Viding Herred
4. Bøking Herred
5. Slogs Herred
6. Kær Herred
7. Lundtoft Herred

**Flensborg Amt:**

1. Vis Herred
2. Ugle Herred
3. Husby Herred
4. Munkbrarup Herred
5. Ny Herred

**Gottorp Amt:**

1. Strukstrup Herred
2. Slis og Fysing Herred
3. Arns Herred
4. Krop Herred
5. Hütten Herred
6. Hohn Herred



*Sønderjyllands Deling 1544. Kortskitse af Forf.*





Fig. 155. Kong Christian III.  
 Træsnit af Jac. Binck i Christian III's Bibel, 1550.

Paaske i Flensborg og en i Ugen efter Mikkelsdag i Kiel, Landbede maa ikke paalægges uden efter Bevilling, og Valgretten vil Prælater, Raader, Mænd og Stæder fastholde ved en „*stadlichen Protestation*“. Adelen i Slesvig skal være ligesaa fri som i Holsten og, skønt „*dat denische Recht*“ gælder der, skal Bønder ikke (paa Herredstinget) kunne dømme adelige fra deres Godser. Adelens Toldfrihed for eget Forbrug og Ret til at købe og sælge gejstligt og verdsligt Gods skal anerkendes. Amtmænd og Raader maa kun tages af den indfødte Adel. Slesvigs Bispedømme skal bringes i den gamle Stand. Særskilte Andragender fra Stæderne drejede sig om Lettelse af økonomiske Byrder og Fremme af Næringen, især om Frihed til at handle i Kongeriget.

Den begærede Ordning af Fællesregeringen opnaaedes ikke, idet de tre Landsherrer indskrænkede sig til en Aftale om, at alle forefaldende Sager skulde kunne afgøres af een af dem, hvis de andre ikke var til Stede. Desuden lovede Kongen at indsætte en Statholder. Angaaende Privilegierne var Fyrsternes Svar i det hele imødekomende, navnlig over for Stæderne, om end med visse Forbehold. Paa eet Punkt blev der dog givet et absolut Afslag. Ridderskabet ønskede, at ikke blot Stænderne, men ogsaa Raaderne skulde være fælles (ligesom i 1490), og fandt heri Støtte hos Adolf, der en Maaned i Forvejen i en mærkelig Skrivelse til Raaderne havde udtalt, at Kongen „ganske aabenlyst har understaaet sig at ville adskille eder og de andre gamle Samraader og unddrage os dem, skønt vi anser en saadan Adskillelse for skadelig for Fædrelandets Vel“. Han maatte imidlertid bøje sig for Christians Vilje, og da Stænderne ved Landdagen indgav en, sikkert af Johan Rantzau inspireret, „Formaning“ til Fyrsterne til at handle „broderligt, tro og fredeligt“ mod hinanden og til at tage fælles Raader, blev Fyrsternes Svar, at det med den broderlige Enighed kunde have sin Rigtighed, men at fælles Raader efter Delingen var en Umulighed. Et fast organiseret Raadskollegium som Styrelsens Midtpunkt — saaledes som det allerede længe (se S. 267) havde været tilstræbt, om end ikke gennemført af den ridderskabelige Politik — blev herefter uopnaeligt, og den stærke Misfornøjelse herover hos Aristokratiets Førstemænd gav sig øjeblikkeligt Udslag. Johan Rantzau, Iven Reventlow og Wolf Pogwisch opsagde samme Efteraar Kongen deres Tjeneste som Raader, samtidigt med, at de to første nedlagde deres Embeder som henholdsvis Hofmester og Marsk. Fra dansk Side spores der derimod ikke nogen Misfornøjelse, muligvis fordi man ikke var blind for, at Delingens Gennemførelse i den af Kongen ønskede Form modvirkede den videre Udvikling af en slesvig-holstensk Særstat, saaledes som den havde været under Dannelselse under Frederik I og i Christian III's første Regeringsaar. Naar Sønderjyllands Adskillelse fra Holsten og Indlemmelse i Kongeriget ikke kunde

opnaas, maatte Ordningen af 1544—45 være at foretrække som et mindre Onde.

Johan Rantzau traadte umiddelbart herefter i Adolfs Tjeneste som Raad. Sin store Indflydelse benyttede han dog, tro mod sit Standpunkt, til at virke for indbyrdes Fred. Forholdet mellem Fyrsterne, som i mere end en Menneskealder skulde blive den røde Traad i Hertugdømmernes Historie, var til at begynde med taaleligt. Til Fremme af Enigheden bidrog det, at Kongerigets og Hertugdømmernes Interesser faldt sammen i udenrigspolitisk Henseende, og et Forbund af 1545 mellem de tre Fyrster forpligtede ikke blot til gensidig Hjælp til Forsvar, men ogsaa til at stille hvervede Tropper, hver Fyrste 1500 Mand, til eventuelle fælles Krigsforetagender. Ved Reformationen var Betydningen af den danske Konges Politik som Hertug af Holsten steget, idet et Interesséfællesskab med de tyske Protestanter, for hvem Hertugen af Holsten i sin Egenskab af Konge af Danmark var en mægtig Forbundsfælle, maatte gøre sig gældende. En Bevæggrund mere til Indblanding i det tyske Riges Anliggender var desuden Sækularisationen af Stifterne, som blev et kærkomment Middel til Forsørgelse af de protestantiske Fyrsters yngre Sønner. Christian III, hvis Vilje i det mindste i de første Aar var bestemmende for den fælles Udenrigsstyrelse, indskrænkede sig dog til først og fremmest at søge den ved Speiertraktaten af 1544 vundne Fredstilstand i Forholdet til Kejseren bevaret, hvilket ogsaa lykkedes hans faste og forsigtige Politik. Over for det tyske Riges Fordring (allerede fremsat under Frederik I) paa Højhedsretten over Slesvig Stift og, som Følge deraf, Rigsskat af Biskoppen hævdede han imidlertid Danmarks Riges Højhed over Stiftet, og en langvarig Proces ved Kammerretten begyndte (først endt 1587 med Sejr for det kongelige Standpunkt). Angaaende Holstens Lensforpligtelser over for Kejseren naaede man omsider til Enighed, saa at de tre Fyrsters Fællesforlening hermed kunde finde Sted i 1548. Det vedvarende fjendtlige Forhold til Christiern II's Datter, Enkehertuginde Christine af Lothringen, foranledigede idelige Rustninger, især i Hertugdømmerne, men fra Midten af 1550'erne afslappedes Spændingen, og roligere Forhold indtraadte.

Uden Gnidning var det indbyrdes Forhold mellem Fyrsterne dog ikke. Der var, som vi nedenfor skal se, Grænsestridigheder mellem Christian III og Hans den Ældre, men navnlig kom Vanskelighederne fra Adolf. Evnerig og kraftig som han var, røbede han fra første Færd en stærk Drift efter større Magt og Selvstændighed — selvfølgelig især over for Kongen — end hans Stilling som gottorpsk Hertug hjemlede. Stridigheder mellem de regerende Fyrster var mere eller mindre uundgaaelige, men førtes fra hans Side med en Skarphed og Ufordragelighed, der staaer i Modsætning til Christian III's Uegennytte og Hans den Ældres Vel-

vilje. For første Gang traadte hans hensynsløse Magtbegær frem, da han efter Frederiks Død i 1556 egenmægtigt lod Kapitlet vælge sig til Broderens Efterfølger som Biskop af Slesvig. Kongen nedlagde skarp Indsigelse, men til aaben Strid kom det ikke. Et stadigt svævende Strids-spørgsmaal var desuden Fyrsternes Forlening med Slesvig som Len af det danske Rige, idet denne ikke kunde komme til Udførelse paa Grund af afvigende Opfattelser af Lenets Art. I 1547 var man endogsaa naaet saa vidt, at Dagen var bestemt og alle Forberedelser trufne, da Forhandlingerne sprængtes i sidste Øjeblik, saa at Hans og Adolf i Hast forlod den kongelige Lejr ved Kolding, hvor Højtideligheden skulde have fundet Sted. Med Bitterhed skrev Kongen flere Aar efter til Hertugerne: „*Wenn es von fremden und nicht unsern Brudern geschehen, hetten wir uns dagegen zu erzeigen wissen*“.

## 2. DITMARSKERKRIGEN. LANDDAGEN 1564.

Efter Christian III's Død Nytaarsdag 1559 overtog hans Søn Frederik II Regeringen i Hertugdømmerne i sit eget og sine to umyndige Brødres Navn, foreløbigt uden Valg eller Hylding af Stænderne, idet Ditmarskerkrigen (Fig. 156—57) lagde Beslag paa alle Kræfter. Kun Christian III's Fredsvenlighed havde i hans sidste Aar hindret det ulmende Fjendskab mellem Ditmarsken og Hertugdømmerne i at slaa ud i lys Krigslue. Efter hans Død besluttede Adolf, stærkt tilskyndet af sin Kansler Adam Tratziger, nu endelig at bringe sine længe nærde Planer om paa egen Haand at undertvinge Bondefolket til Udførelse. Dækket af sin Stilling som Kredsoborst i den nedersachsiske Kreds kunde han hverve betydelige Troppestykker i Nordtyskland, alt i største Hemmelighed, idet det ikke blot gjaldt om at overrumple Fjenden, men ogsaa at holde Kongen og Hertug Hans uden for Foretagendet. Oplysende for Stemningen paa Gottorp er en af Adam Tratziger affattet Betænkning angaaende Betydeligheden af Ditmarskens Erobring ved den gottorpske Hertug alene, i hvilken det fremhæves, hvilken Fordel der vilde flyde heraf i Tilfælde af en Krig med Danmark. Denne Plan viste sig dog uigennemførlig. Af afgørende Betydning blev det, at Johan Rantzau, hvis Anseelse var for stor til, at Adolf mente at kunne undvære hans Bistand, stillede den Betingelse herfor, at ogsaa de to andre Fyrster skulde deltage — „det sømmer sig ikke for Hr. Johan“, lød hans stolte Svar, „at tjene den ene og hjælpe ham at tage fra den anden“. Under disse Omstændigheder maatte Gottorperen give efter, og Frederik og Hans opfordredes til Medvirken. Den danske Kansler Johan Friis var ganske vist en ivrig Modstander af Deltagelse i Krigen i Forbund med Adolf, men den unge Konge selv var ikke til Sinds at finde sig i den Forykkelse af Magtfor-



Fig. 156—57. Samtidige Fremstillinger af Krigen i Ditmarsken.  
 Øverst Meldorfs Erobring den 2. Juni, nederst Slaget ved Heide den 13. Juni 1559.  
 Stik af Caspar Ens.

holdene i Hertugdømmerne, som den gottorpske Linies Enebesiddelse af Ditmarsken vilde betyde. Saaledes blev Foretagendet besluttet og gennemført af de tre Landsherrer i nøje Fællesskab. Det sejrige Felttog, der kun strakte sig over fire Uger, var i Virkeligheden en Krig af Ridderskabet, under Johan Rantzaus dygtige Overledelse, mod Bondefolket. Rytteriet bestod væsentlig af den holstenske Adel, blandt hvilken fandtes ikke mindre end 15 Rantzauer og 11 Ahlefeldter, hvortil kom en Del danske adelige. Fodfolket udgjordes derimod af hvervede tyske Landsknægte. Resultatet af Ditmarskerkrigen blev imidlertid snarere en Styrkelse af Fyrsterne end af Adelen Magt. Det erobrede Land blev delt mellem de tre Landsherrer, og Befolkningen bevarede sin Karakter af et Bondesamfund, i hvilket Aristokratiet aldrig fik blivende Fodfæste.

Den fælles Udenrigs- og Krigspolitik kraftigste Udslag blev Ditmarskens Erobring, Hertugliniernes eneste fælles Krigsforetagende af Betydning. Æren for Fællesskabet tilkommer dog, karakteristisk nok, ikke Fyrsterne selv, men Ridderskabet, og inden for dette atter i første Linie Johan og Henrik Rantzau. Anderledes forholder det sig med den Krig, som Frederik II fire Aar senere begyndte med Sverige. Syvaarskrigen førte han i sin Egenskab af dansk Konge, og Hertugdømmerne blev, saa meget mere som man endnu ikke var naaet til Enighed om Slesvigs Lens-Tjenestepagt over for Kongeriget, næsten ganske forsvaandede for de Byrder og Lidelser, som i disse Aar blev Kongerigets Befolkning til Del; kun et Par Krigsskatter blev udskrevne. Enkelte Mænd af Ridderskabet, navnlig Rantzauerne, virkede derimod i første Række. Ved Johan Rantzaus Mellekomst sluttedes det betydningsfulde Forbund med Lybæk, Henrik Rantzau arbejdede for Peder Oxes Hjemkaldelse, først og fremmest blev Daniel Rantzaus Bedrifter Krigens Vendepunkt. En Indsats, som i øvrigt i høj Grad var til egen Fordel, ydede endelig de vigtigste sønderjydske Handelsbyer, idet Provianteringen af den danske Hær i Skaane besørgedes af Flensborgs og Husums Købmænd, som med dette Formaal opkøbte Korn i alle Østersøhavne.

Indirekte blev Syvaarskrigen derimod af Betydning for Hertugdømmerne, idet Nødvendigheden af Kræfternes Samling gjorde Kongen tilbøjelig til at fjerne alle Modsætninger. Saaledes godkendte han under Forbehold af sin og Rigets Ret Adolfs Besiddelse af Slesvig Stift, og overhovedet synes han til at begynde med at have næret en vis Sympati for sin krigeriske og foretagsomme Farbroder, hvem han efter sit eget Udsagn havde udset til sin Efterfølger som Konge, i Tilfælde af, at han selv skulde falde i Krigen. Ogsaa Forholdet til de to yngre Brødre ordnedes. Den ældste af disse, Magnus, var det lykkedes at skaffe Øsel Stift som Erstatning for Arv i Hertugdømmerne. Lignende Planer var i Gære med Hensyn til den yngste Broder Hans (til Forskel fra sin Farbroder af

samme Navn kaldet Hans den Yngre), men blev atter opgivne, og i 1564 skred Kongen til Arvedeling med den nu attenaarige Broder. Paa et Møde i Flensborg i Januar overlod han Hans den Yngre Sønderborg og Nordborg Amter af den kongelige Del af Sønderjylland, foruden Pløn i Holsten. Endnu samme Aar sammenkaldtes en Landdag til Flensborg for at foretage den ved Ditmarskerkrigen m. m. forsinkede Hylding af Frederik II, men da denne samtidig gennem Statholderen Henrik Rantzau krævede Valg og Hylding af Broderen, skete det uventede, at Stænderne, medens de naturligvis erklærede sig villige til „at kejse“ Kongen til Landsherre, vægrede sig ved at aflægge Ed til Hans, idet de ansaa det for „besværligt og skadeligt“ at faa en fjerde Landsherre foruden de tre forhaandenværende. Det lykkedes ikke at bryde deres Modstand, som rimeligvis billigedes af Hans den Ældre og Adolf, og Hans den Yngre blev saaledes udelukket fra Fællesregeringen.

Ogsaa paa anden Maade aabenbarede Landdagen Stændernes Styrke i Forbindelse med en tilsvarende Eftergivenhed fra Kongens Side, idet Privilegierne blev bekræftede af Frederik II i en meget rundelig Form. Foruden de saa at sige forfatningsmæssige Bestemmelser, af hvilke de vigtigste angik Retten til at vælge Fyrsten, at bevilge Skat og at samtykke i Krig, fastsloges paa ny Adels Forrettigheder: Eksempion fra de ordinære Domstole, Hals- og Haandsret og „*dat hoegeste Gericht*“ over de undergivne Bønder, Toldfrihed, Retten til frit Køb og Salg af Gods og den indfødte Adels Eneret til Amtmandsembederne.

Dagen efter, at Kongen havde aflagt Ed paa Privilegierne og havde modtaget Hyldingseden, vedtoges en af Stænderne foreslaet Ordning af Fællesstyrelsen, ifølge hvilken Regeringen skulde føres afvekslende af een af de tre Landsherrer eet Aar ad Gangen fra Mikkelsdag til Mikkelsdag. De to andre Landsherrer skulde tilforordne den, der havde Regeringen, hver 4 Landraader.

Hermed havde Fællesregeringen vundet i Fasted, og et af Ridder-skabet i længere Tid efterstræbt Maal var naaet. I den følgende Tid afholdtes jævnligt foruden Landdagene Fællesmøder af kongelige og hertugelige Raader. Et vigtigt Anliggende var Udarbejdelsen af den fælles Landretsordning af 1573. Ogsaa Forholdet mellem Fyrsterne indbyrdes gav Anledning til Forhandlinger.

### 3. STRIDIGHEDER MELLEM KONGERIGET OG HERTUGDØMMET OM GRÆNSERNE FOR DEN GEJSTLIGE OG VERDSLIGE JURISDIKTION.

Den ved Syaarskrigens Udbrud indtraadte Udligning af alle Mellemværender blev nemlig kun midlertidig. En stadig Anledning til indbyrdes Uenighed gav de i Sønderjylland herskende indviklede Forhold, som allerede i en Aarrække havde gjort Grænsen mellem dit og mit omstridt. Af de Hertug Hans tillagte Amter hørte en stor Del i kirkelig Henseende til Kongeriget, under Ribe Stift, nemlig hele Tørning Len, Tønder By og af Tønder Amt Tønder, Højer og Lø Herreder, saa at Vidaaen dannede Sydgrænsen (endda med Tillæg af Ubjærg Sogn). Følgen heraf var, at kongerigske Embedsmænd, Biskoppen og Ærke- degnen i Ribe, havde kirkelig Højhed med deraf flydende Ret til Visitats, Oppebørsel af Kirketiende m. m. over i alt 41 Kirkesogne, som i verdslig Henseende i det mindste for en Del hørte under Hertugen. I Reformationstiden havde de paagældende Sognes Forbindelse med Kongeriget været løst, men Christian III havde umiddelbart før Delingen genindført den gamle, fra Middelalderen nedarvede Ordning. Hans viste fra første Færd en Utilfredshed hermed, som han dog i Begyndelsen kun gav spagfærdigt Udtryk. Saaledes beder han i August 1544 Kongen om blot foreløbig at maatte beholde Tienden af Tørning Len, da han „*als ein junger Hauswirth*“ trænger til Korn. Det kom imidlertid snart til en Række Sammenstød mellem Ribebispen Hans Tausen og Lensmanden i Tønder Christoffer Rantzau. Ved et Forligsmøde i Flensborg i 1553 sejrede vel det kongelige Standpunkt, men allerede næste Aar maatte Kongen paa ny hævde sin og Stiftets Rettighed over for Hertug Hans's haardnakkede Modstand, og efter Frederik II's Tronbestigelse fremsattes de hertugelige Krav mere skarpt og utilsløret. Paa et Møde i Kolding i 1576 mellem — saaledes som bestemt i Unionen af 1533 — 8 Raader fra hver Side enedes endelig begge Parter om at henskyde Sagen til Kurfyrst August af Sachsens Voldgift. Denne fulgte uden Hensyn til de fra kongelig Side fremsatte retslige og historiske Synspunkter den tyske Grundsætning, at Kirkehøjheden følger med Landshøjheden, og tilkendte i Overensstemmelse hermed i 1578 Hertugen den gejstlige Højhed, dog saaledes, at Kapitlet i Ribe beholdt Tilsynet med Kirkeregnskaberne. Den herved indførte Ordning blev imidlertid kun raadende faa Aar, idet Kongen, efter Hertug Hans's Død, i 1581 paa ny lagde Kirkerne i Tørning Len, som ved Delingen tilfaldt ham, under Ribe Stift.

En Særstilling inden for Hans den Ældres Omraade indtog ogsaa Femern, som hørte til Fyns Stift. Hertugen gjorde trods nogen Ind-



sigelse fra kongelig Side Øen til et eget Provsti, og den kom aldrig mere under kongerigsk gejstlig Overhøjhed.

Det var ikke blot Spørgsmaalet om den gejstlige Jurisdiktion, der gav Anledning til Strid. Ogsaa i verdslig Henseende havde et betydeligt Antal Sogne — de senere saakaldte „kongerigske Enklaver“ — helt eller delvis en Undtagelsesstilling, idet de, skønt beliggende i Sønderjylland, hørte til Kongeriget. Dette gjaldt Vesterhavsøerne Manø, Sønderland Rømø, List, Vesterland Før og Amrum, endvidere Egnen omkring Ribe med selve Ribe By, Trøjborg med omliggende 5 Sogne, der udgjorde Lø Herred, og Møgeltønder med Daler og Ballum Sogne. Desuden var der kongerigsk Strøgods i hele det senere Haderslev Amt, væsentlig dog i Tørring Len, hvor kun 6 Sogne var ublandet slesvigske, ligesom der paa den anden Side var slesvigsk Strøgods i samtlige nævnte Sogne, Ballum undtaget. Alle disse Sogne eller Dele af Sogne hørte til Riberhus Len, mange af dem, som vi har set, ogsaa til Ribe Stift. Dog faldt den kirkelige og verdslige Jurisdiktions Grænser, hvor bugtede de end var, ingenlunde altid sammen. Ved Siden af helt slesvigske eller helt kongerigske Landsbyer eller Gaarde kunde der ligge andre, som hørte under Riberhus Len, men under Slesvig Stift, eller omvendt under Amtmanden i Haderslev eller Tønder, men under Biskoppen i Ribe. Gnidningsmodstand kunde under disse Forhold vanskeligt undgaas, saa meget mindre som Grænserne for de verdslige Myndigheders Vedkommende til Forskel fra Stiftsgrænserne endnu ikke havde naaet nogen Fasthed. Det 16. Aarhundrede betegner netop i saa Henseende en Overgangstid, idet største Delen af de ovennævnte Omraader oprindeligt var middelalderligt Kirkegods, tilhørende Ribe Biskop, Kapitel eller Hospital, som paa Reformationstiden kom i kongelig Besiddelse og paa Grund af den tidligere Tilknytning til Ribe blev Dele af Kongeriget. — Der var Stof nok til Trætte — om Told, indbyrdes Handelsrettigheder, Retsvæsen — baade mellem Landsherrer og Undersaatter. Paa det ovennævnte Møde i Kolding i 1576 ordnedes en Del Stridspunkter vedrørende Retten til Vrag, Bøder m. m. ved gensidig Eftergivenhed i Mindelighed. Paa eet væsentligt Punkt vandt Hertugen dog en absolut Sejr. Medens Møgeltønder og Lø Herred fra gammel Tid udgjorde egne kongelige Birker, maatte de kongerigske Undersaatter i Egnen ved Ribe søge til de sønderjydske Herredsting, og Frederik II havde da paa Grund af deres Klager over Rettergangen ved disse lagt dem ind under et særligt kongeligt Birketing. Som Følge af Hertug Hans's Indsigelse blev dette Birk nedlagt ved Forliget i Kolding (for først at blive genoprettet i 1735), mod at der fra hertugelig Side lovedes de kongelige Undersaatter upartisk Retspleje.

Mindre Anledning var der til Grænsestrid mellem Hertug Adolf og

Kongen. Tre til Aabenraa Amt hørende Sogne (Hellevad, Egvad og Bedsted) stod ganske vist under Ribe Biskop, men allerede Christian III gav Afkald paa Kongerigets Rettigheder her. Da Tønder Amt og Løgumkloster efter Hans den Ældres Død tilfaldt Adolf, fik den gottorpske Hertug hermed foruden Tønder By 6 Sogne (Ubjærg, Abild, Brede, Højer, Hjerpsted og Skast) samt Løgumkloster med Nørre-Løgum af det Omraade, der oprindeligt laa til Ribe Stift, og disse Kirker blev nu lagt under gottorpsk Overhøjhed, dog med den Indskrænkning, at Ribe Biskop alle Vegne (undtagen i Løgumkloster og Nørre-Løgum) beholdt Tilsynet med Kirkeregnskaberne.

Med Hans den Yngre førtes derimod en langvarig Strid angaaende den kirkelige Overhøjhed. Af hans Landsdele hørte Als og Ærø under Fyns Stift, og ganske vist var Samhørigheden med Kongeriget blevet afbrudt i Reformationstiden, men allerede 1540 havde Christian III genoprettet den tidligere Tingenes Tilstand. Efter Kongens Død søgte først Enkedronning Dorothea, til hvis Livgeding Als og Ærø var henlagt, og senere Hans den Yngre at hidføre en Ændring. Frederik II, som havde vist en vis Eftergivenhed over for sin Moder, hævdede imidlertid ubetinget sin Ret over for Broderen — „Eders Kærlighed kan skrive saa længe og saa meget frem og tilbage, som I vil, saa vil og kan Vi dog ikke bevæges til nogen anden Beslutning“. I politiske Sager har han, som han skriver, ofte til Skade for sig selv broderligt føjet Hans og fremmet hans Velfærd, men i dette Anliggende, som angaar Samvittigheden og Rigets nedarvede Rettigheder, kan han ikke give efter. Samme Holdning indtog Formynderregeringen og senere den unge Christian IV, da Hans efter Frederik II's Død mente at kunne gennemføre sine Krav, og Forbindelsen mellem Als og Ærø og Fyns Stift blev staaende urokket.

#### 4. FORLENINGEN MED SLESVIG. ARVEN EFTER HANS DEN ÆLDRE.

Kongens og Rigsraadets sejrige Hævdelse af Tørring Len og Als som hørende til de kongerigske Stifter skulde i Eftertiden faa stor Betydning for Nordslesvigs nationale Forhold. I Samtiden tillagde man imidlertid, som naturligt var, Spørgsmaalet om Ordningen af Hertugdømmet Slesvigs Lensforhold til det danske Rige en langt mere gennemgribende og almen Interesse. At den danske Konge, ogsaa efter Delingen i 1544, var Slesvigs Lensherre, ligesom den tyske Kejser var Holstens, derom herskede der ingen Tvivl. Naar Forhandlingerne herom ikke des mindre først efter en Menneskealders Forløb bragte et Resultat, laa det i Forskelligheden i Opfattelsen af Lenets Karakter — en For-

skellighed, der er forstaaelig, fordi Lensforholdet allerede under Christiern I (S. 168 og 175) var blevet uklart formuleret, og fordi faktisk endnu ingen Hertug af den oldenborgske Slægt havde opnaaet at faa Lensbrev. Afgørende for de første Drøftelser, som fandt Sted i Aarene 1545—47 med Johan Friis og Iven Reventlow som Ledere, blev det, at man fra hertugelig Side ikke vilde gaa ind paa det danske Krav, at Lensforpligtelsen for Hertugerne som „Fyrster af Vort Rige Danmark“ skulde gælde ikke blot Kongen, men Kongen og Danmarks Rige, et Krav, der, medens Kansler Johan Friis viste Tilbøjelighed til Eftergivenhed, blev fastholdt med stor Styrke af Christian III. Følgen blev en pludselig Afbrydelse af Forhandlingerne (se S. 350).

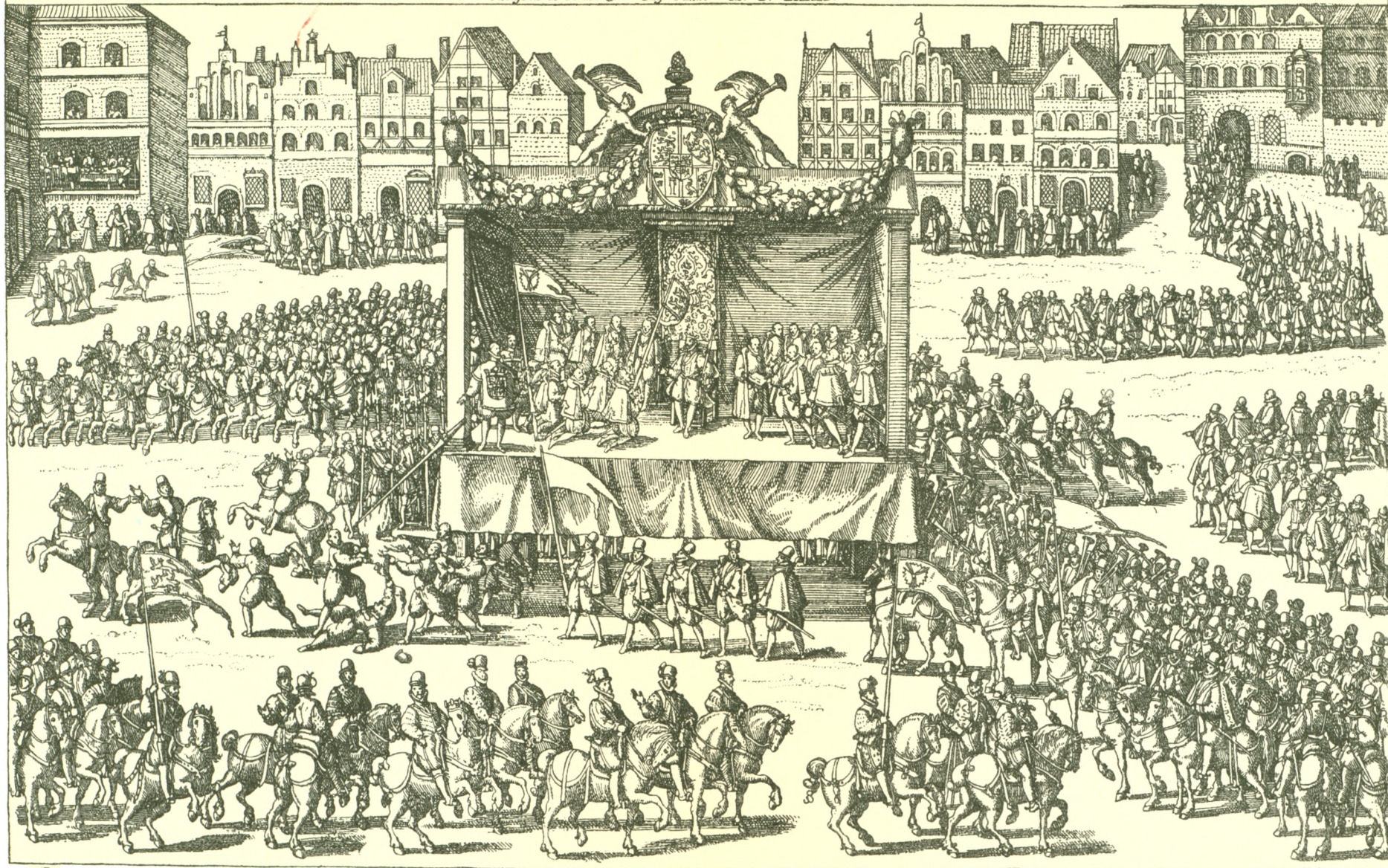
Sagen hvilede derefter i en Aarrække og genoptoges for Alvor først ved et Møde mellem Afsendinge fra begge Sider — dels adelige, dels lærde Raader (d. v. s. borgerlige Jurister) — i Odense 1567. Hans den Ældre og Adolf krævede her, hvis Lensforpligtelsen skulde gælde baade Kongen og Riget, at faa Sæde og Stemme i det danske Rigsraad som Danmarks Riges Hertuger og fornemste Medlemmer. Den væsentlige Anstødssten blev dog nu ikke dette Punkt, men det for øvrigt allerede under Christian III omstridte Spørgsmaal om Tjenestepligten, der atter hang sammen med den forskellige Opfattelse af Forleningens hele Karakter. Hertugerne hævdede lige fra Forhandlingernes Begyndelse, støttede til de middelalderlige Lensbreve, at Slesvig var et frit arveligt Len. Heroverfor gjordes det fra kongelig Side gældende, at de gamle Lensbreve ikke havde nogen Betydning, fordi Slesvig i 1459 ved Mandstammens Uddøen med Hertug Adolf var hjemfaldet til Kronen — en Betragtning, der i 1460 var blevet fremsat, men ingenlunde gennemført af Christiern I (S. 166). Der skulde følgelig nu foretages en helt ny Forlening efter almindelig Lensret, d. v. s. med Ydelse af Tjenestepligt.

Denne Modsætning lykkedes det ikke at udjævne i 1567, og ved et nyt Møde i Odense i 1569, hvortil der ogsaa var mødt mæglende Gesandter fra Meklenborg, Hessen og Sachsen, oprulledes alle Stridsspørgsmaal angaaende Forleningens Karakter paa ny. De hertugelige, repræsenterede bl. a. af Adam Tratziger, viste dog nu Tilbøjelighed til at gaa ind paa Ydelsen af en Lenstjeneste, medens Problemet om Arvegangens Ordning blev det Skær, hvorpaa Forhandlingerne strandede. At Lenet var arveligt, anerkendtes fra begge Sider. Det 16. Aarhundrede kendte overhovedet kun arvelige Len, og den Stænderne i 1460 tilstaaede — for øvrigt begrænsede — Valgret, som endnu hævdedes med Kraft af Ridderskabet paa Landdagene, spillede ingen Rolle under Drøftelserne mellem Lensherre og Lensmænd. Tværtimod mindede man fra hertugelig Side Kongen om, at hans Efterkommere maatte sætte deres Lid til de arvelige Hertugdømmer, hvis det danske Valgrige

skulde gaa ud af Slægten. Om Arvelenets Art var Anskuelserne derimod modstridende. Kongen havde allerede i 1545—47 tilbudt at forlene sig selv og sine Brødre og deres rette mandlige Arvinger med Slesvig som Mandslen, men baade da og under de senere Forhandlinger krævede Hertugerne Arveretten udstrakt til at gælde ogsaa Kvindesiden, idet man med Forkastelse af den almindelige Lensrets Bestemmelser holdt sig til dansk Ret som den i Slesvig gældende. Opfattelsen af Slesvig som Mandslen kunde nemlig fra Hertugernes Standpunkt medføre Fare for, at Lenet ved Mandsliniens Uddøen skulde falde tilbage til Kronen, saaledes som det ifølge den fra kongelig Side hævdede Opfattelse allerede var sket i 1459. Mere paatrængende blev Spørgsmaalet om Arvegangens Ordning, efterhaanden som Tiden gik, paa Grund af den Uvished, der raadede med Hensyn til Arven efter den barnløse Hans den Ældre. En Løsning af Problemet frembød sig ved som Form for Forleningen at vælge den i Tyskland almindelig anvendte Fællesforlening, hvorved hele Landet vilde blive forlenet til alle tre Fyrster i Fællesskab uden Hensyn til den faktisk bestaaende Deling, saaledes som Holsten allerede i 1548 var blevet forlenet til Christian III og hans Brødre af Kejseren. Naar en af Linierne uddøde, vilde dens Len da, i Stedet for at inddrages som ledigt af Lensherren, paa Grund af den fælles Forlening gaa i Arv til de to andre Linier. Det samme kunde ogsaa opnaas ved den saakaldte Samhaandsforlening, hvorved hver Linie fik Forlening med sin Andel samt Samhaand paa hele Fyrstendømmet. Ved Mødet i 1569 hævdede man fra kongelig Side vel stadig Lenets Karakter af Mand- og Fanelen, men gik ind paa at give det som Fælles- eller Samhaandsforlening. Hertug Adolf vilde imidlertid ikke nøjes med den herved vundne Sikkerhed for, at Hans den Ældres Landsdele efter dennes Død vilde blive delt mellem ham og Kongen, idet han som Hertug Hans's Broder mente at have Ret til en større Del af Arven efter ham end Kongen, der kun var Brodersøn. Han krævede derfor Arvefølgen fastsat efter „nærmeste Slægtskabsgrad“, og denne Fordring, som Frederik II ikke vilde godkende, blev Aarsagen til, at en Afgørelse heller ikke denne Gang opnaaedes.

Efter Syvaarskrigens Afslutning vanskeliggjordes Forhandlingerne ved det spændte Forhold mellem Frederik II og Adolf. Til sine tidligere Krav føjede denne nu Anmodningen om Anerkendelse af hans og Hans's Arveret til Norge, og da Frederik II paa Forhaand bar Nag til sin Farbroder paa Grund af hans Optræden ved forskellige Lejligheder under Krigen, saa det en Tid ud til aabent Brud. Takket være Hertug Hans's Anstrengelser blev dette dog undgaaet. Kongen viste nu imidlertid stærk Ulyst til at genoptage Underhandlingerne, medens Adolf var ivrig for at opnaa en Afgørelse, vistnok fordi han frygtede, at Fre-

*Collatio rerum feudalium, qua Fridericus Daniae rex, feuda Ducatus Slesvicensis insulae, Fimbriae confert suo quidem filiorum, tanquam Holsatiae Ducum nomine, Henrico Ranzovio, Vicario regio, nomine vero Ducis Johannis senioris Johanni de Wylch, praefecto Tunderensi, Ducis Adolphi Benedicto ab Alsfeldt Dno: Hasfeldersij, Ducis Johannis junioris Johanni Blomen, facta. Odenfcha in Fionia 3. Maji Anno M. D. LXXX.*



15

*Rex tribus Holsatis Ducibus feuda confert  
jura, manu juncta datq; capta, fidem.*

*O dilecta Deo rerum concordia nutrix,  
Munera tu vita prosperioris habes*

Lenshyldingen i Odense 1580. Vistnok Stik af Franz Hoogenberg (1593).

derik II, hvis Hans den Ældre døde, før Forlening havde fundet Sted, uden videre skulde inddrage hans Del i Kongeriget. Efter mange Ud-sættelser fik man endelig istandbragt et Møde i Odense i 1579 mellem begge Parters Afsendinge, fra Kongen fire adelige (blandt hvilke Kansler Niels Kaas nu havde afløst Johan Friis) og een lærd Raad, fra Hertugerne fire adelige og ikke mindre end fire lærde Raader (blandt hvilke Adam Tratziger tillige med to andre gottorpske). Stridsspørgsmaalene var de samme som for 10 Aar siden, og saavel Hertug Adolf — der i Mellemtiden havde vist Tilbøjelighed til Eftergivenhed — som Kongen fastholdt til at begynde med deres Standpunkter. Mellemmænd var de mæglende Fyrsters Gesandter, som arbejdede ivrigt for en mindelig Overenskomst. Bl. a. forestillede de Hertugerne, at Kongen, hvis man blev nødsaget til at søge retslig Afgørelse, ikke vilde anerkende nogen anden Dommer (f. Eks. Kejseren eller Kammerretten) end det danske Rigsraad; desuden vilde, selv om man opnaaede en Kendelse til Fordel for Hertugerne, Eksekutionen af en saadan blive vanskelig. Efter tre Ugers Forhandlinger lykkedes det omsider, i sidste Instans for øvrigt væsentlig ved Imødekommenhed fra kongelig Side, at naa til et Resultat.

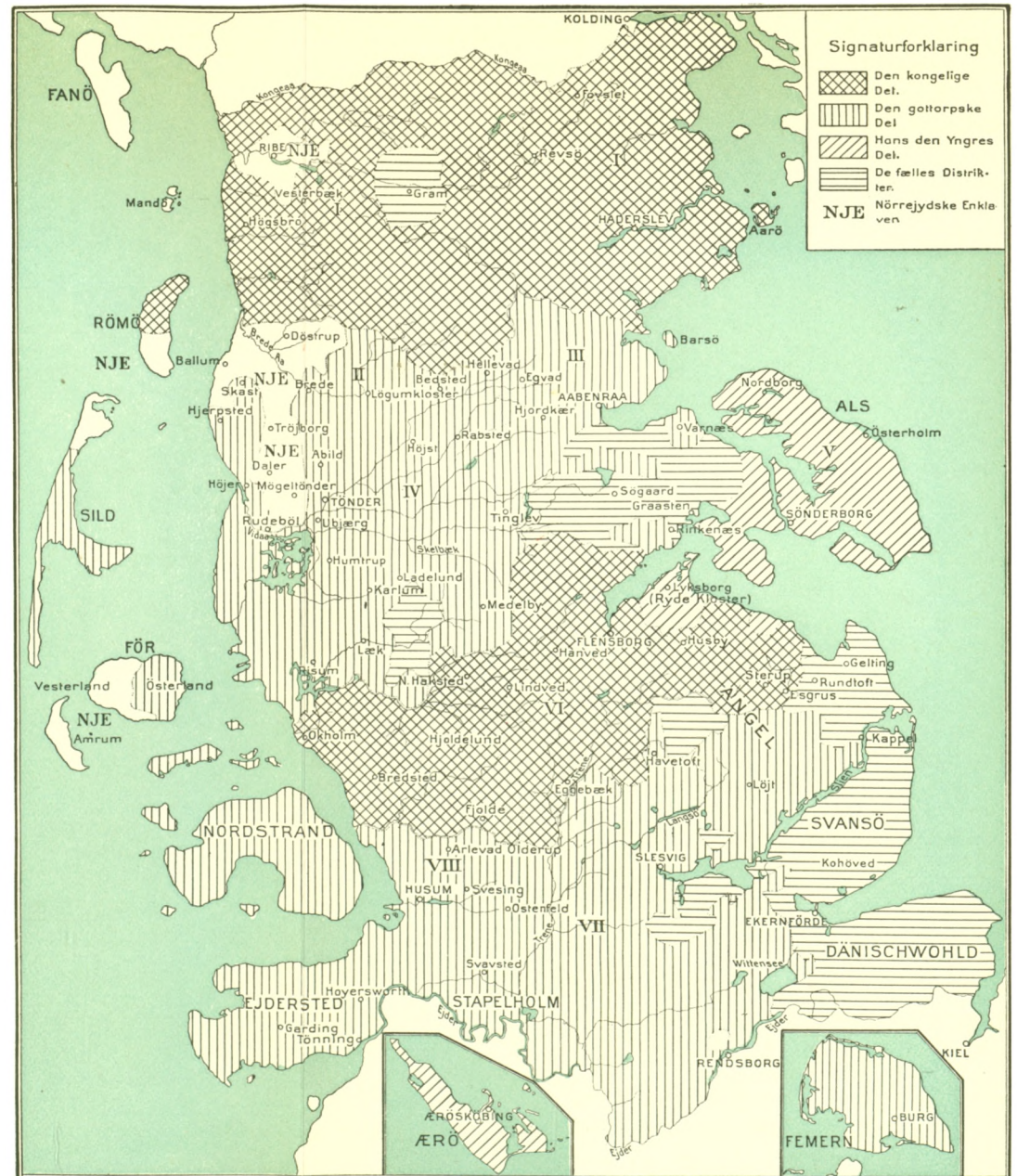
Det kongelige Krav om, at Lenseden skulde sværges til Kongen og Riget, gennemførtes uden Modstand, og man enedes ogsaa nogenlunde let om Formen for Forleningen som en Fællesforlening, hvorved Kongen forlenede alle Hertuger af Holsten af den oldenborgske Stamme, for saa vidt de ikke allerede var affundne og havde givet Afkald, og deres Efterkommere med Slesvig og Femern „som et oldefædrene fra Danmarks Rige hidrørende nedarvet Fanelen“. Nævnelser af Femern betød en Indrømmelse til Kongen, som vilde have Øen opfattet som et selvstændigt Len, saaledes som den havde været i Middelalderen. Heller ikke Bestemmelsen af Tjenesteplichten, der fastsattes til 40 Ryttere og 80 Fodfolk i 6 Maaneder, voldte større Vanskeligheder. Den skulde ydes i Krige, der begyndtes og endtes efter Raadslagning med Hertugerne. Den sidste Bestemmelse var en Rest af Hertugernes Fordring paa som en Stand af Danmarks Rige at have Sæde og Stemme i Rigsraadet, naar Krigssager skulde forhandles. Angaaende det Problem, som for 10 Aar siden havde været Forhandlingernes egentlige Brændpunkt, nemlig Arvegangens Ordning, naaede man derimod først efter en Del Meningskampe, til Slut ved Indrømmelse fra kongelig Side, til et Kompromis, hvorved alle Udtryk, der betegnede Lenet som Mandslen slettedes, medens selve Arvefølgespørgsmaalet ikke kom til Afgørelse, idet begge Parter forbeholdt sig deres Ret. Ogsaa det omstridte Spørgsmaal om Retten til Slesvig Stift og Kapitel lod man henstaa uafgjort.

En Traktat af det anførte Indhold sluttedes i Odense den 25. Marts, i Overensstemmelse med denne affattedes Lensbreve og Lensed, og selve

den højtidelige Forleningsakt, som foruden de tre Landsherrer ogsaa omfattede Hans den Yngre, foregik det følgende Aar i Odense med Udfoldelse af et prægtigt Ceremoniel, hvis Hovedscene udspilledes under aaben Himmel paa Byens Torv, hvor den kongelige Trone var rejst midt i en tusindtallig Forsamling af Raader og Fyrsternes beredne Følge. Efter at fire Adelsmænd havde aflagt Lenseden som Repræsentanter for de fire Fyrster, stod Kongen op fra sin Trone og tog Haandslag af Hertugerne og sin egen hertugelige Repræsentant; derpaa greb han tillige med Hertugerne om Lensfanens Stang, idet han samtidig udtalte Forleningsformularen, hvorved han som Konge overdrog dem og sig selv Lenet som Hertuger af Slesvig og Femern.

Et Efterspil fik de langvarige Forhandlinger om Slesvigs Forlening i den snart paafølgende Strid om Arven efter Hans den Ældre — en ny Fase i den gennem Aarhundreder fortsatte Drøftelse af Slesvigs arveretlige Forhold. Ved Hertug Hans's Død kun faa Maaneder efter Højtideligheden i Odense blev det Spørgsmaal brændende, som Traktaten af 1579 havde ladet staa aabent — hvem skulde den barnløse Fyrstes Besiddelser tilfalde? Adolf søgte, sin Sædvane tro, at løse Spørgsmaalet ved et Kup, idet han umiddelbart efter Broderens Død lagde Beslag paa hans efterladte Guld og Gældsbreve. Paa Grund af Kongens skarpe Indsigelse maatte han dog opgive denne Fremgangsmaade, og det kom til Underhandlinger. Fra hertugelig Side holdt man, ligesom allerede tidligere, paa Jydske Lov og dens Arvegangsregler, hvorefter Broder udelukker Broderbørn, som gældende i Sønderjylland og hævdede paa dette Grundlag, at alle Hans den Ældres slesvigske Besiddelser maatte tilfalde Adolf med Udelukkelse af Kongen og hans Broder Hans den Yngre. Fra kongelig Side paaberaabte man sig derimod den almindelige Lensret og krævede i Henhold til dennes Arvegangsregler, at Frederik II og Hans den Yngre paa deres Faders Vegne skulde have Halvdelen af Arven. Det var en Modsætning mellem privatretlige og lensretlige Synspunkter, som træder frem allerede paa Erik af Pommerns Tid. Ejendommeligt er det at iagttage, hvorledes Gottorperen, ligesom i det 15. Aarhundrede den danske Konge, med skarp Sondring mellem Holsten som Del af det tysk-romerske Rige og Sønderjylland som „indbegrebet i Kongeriget Danmark“ holdt paa, at Danmark ikke kendte til Lensret, men at Landskabsloven maatte være Rettesnoren, hvorimod man fra kongelig Side under Henvisning til, at Hertugdømmerne altid var blevet behandlede som eet Corpus, og til Formen af den nylig stedfundne Forlening i Odense hævdede den kejserlige Lensret som gældende ogsaa for Sønderjylland. De graa statsretlige Teorier toges kraftigt i Tjeneste til Fremme af Livets gyldne praktiske Fordel. Adolf holdt stejlt paa sit

- Bemærkninger til Kortet:*
- I. Tørring Len og Haderslev Amt.
  - II. Løgumkloster Amt.
  - III. Aabenraa Amt.
  - IV. Tønder Amt.
  - V. Sønderborg og Nordborg Amter.
  - VI. Flensborg Amt.
  - VII. Gottorp Amt.
  - VIII. S. Gøs-Herred (Husum Amt).



*Sønderjyllands Deling 1564, 1581—82. Kortskitse af Forf.*



Standpunkt, som han først fraveg af Frygt for Anvendelsen af Vaabenmagt, idet Kongen havde udstedt Rustningsordre til den jydsk og fynske Adel.

Ved Flensborgtraktaten af 12. Aug. 1581 sluttedes da et Kompromis, idet Adolf ifølge denne fik alt det rørlige Gods, medens det urørlige Gods, saavel Lens- som Allodialbesiddelser, deltes lige mellem Frederik II og hans Brødre paa den ene og Adolf paa den anden Side. En Lodtrækning gav det — for den kongelige Del og for Danmark i senere Tid lykkelige — Resultat, at Adolf fik Tønder Amt, Løgumkloster, Nordstrand og Femern foruden Bordesholm Kloster i Holsten, medens Haderslev Amt med Tørning Len samt Rendsborg Amt tilfaldt Kongen og Hans den Yngre, saaledes at den første skulde have de to Tredjedele, nemlig foruden sin egen ogsaa den affundne Hertug Magnus's Del. Ved den snart efter (i April 1582) mellem de to Brødre afsluttede Delingstraktat fik Hans den Yngre i Overensstemmelse med Frederik II's Ønske dog kun en forholdsvis ringe Godsmængde i Haderslev Amt, idet Kongen som Erstatning for det manglende overlod ham Ryd Kloster ved Flensborg Fjords Sydkyst foruden Reinfeld Kloster i Holsten. Paa de ny erhvervede Besiddelser udstedte Kongen samme Aar tre enslydende Lensbreve for sig selv, Hertug Adolf og Hertug Hans.

##### 5. FYRSTERNE OG DERES RAADGIVERE 1544—88.

Ved Overenskomsterne af 1576, 1579 og 1581—82 var man i det væsentlige naaet til Enighed om Sønderjyllands statsretlige Stilling, og den territoriale Fordeling af Amterne, som skulde ligge fast i henvend halvandet Aarhundrede, var opnaaet. Ogsaa Grænsestridighederne var bragt til endelig eller foreløbig Hvile; fremmede for Freden virkede det, at Tørning og Riberhus Len fra 1581 havde samme Herre. Det blev nu ikke længer Forholdet mellem Landsherrerne indbyrdes, men Fyrstemagtens Stilling til Stænderne, som beherskede Tiden.

Faa Aar efter Hans den Ældre døde ogsaa Adolf og Frederik II, og de unge og umyndige Fyrsters Tidsrum tog sin Begyndelse. Der kan derfor være Grund til at kaste et Blik tilbage paa de Regenter, der enkeltvis og ved deres indbyrdes Sammenspil havde sat deres Præg paa Aarene 1544—88.

##### Hans den Ældre.

Hertug Hans (Fig. 158), Frederik I's næstældste Søn, havde faaet en omhyggelig Opdragelse — saa meget mere, som han en Tid i Drengenaarene af et stort katolsksindet Parti inden for det danske Rigsraad var



Fig. 158. Portrætmedaille af Hans den Ældre. 1582.  
Den kgl. Mønt- og Medaillesaml. fot.

udset til, med Forbigaaelse af den ældste Søn Hertug Christian, at blive Faderens Efterfølger som Konge. Med dette Formaal for Øje opdroges han fra Ni- til Trettenaarsalderen i Danmark sammen med danske adelige Drengene; i øvrigt synes denne Episode, der var endelig afsluttet ved Christians Valg til Konge i 1534, ikke at have sat synderlig Spor i hans senere Udvikling. Ungdomsaarene tilbragte han hos sin Søster og Svoger ved det hertugelige Hof i Preussen, hvorfra han i 1542 hjemkaldtes af Christian III, for to Aar senere at overtage sin Del af Hertugdømmerne.

Hans var til Forskel fra Adolf en udpræget fredelig Natur. End ikke de aarelange — og fra Hertugens Side med stor Haardnakkethed førte — Stridigheder med den danske Konge ødelagde hans personlige Venskabsforhold til den kongelige Broder og Brodersøn. En selvstændig Udenrigspolitik førte han ikke, men lod sig i fornødent Fald i tyske Rigsanliggender oftest repræsentere af Kongens Udsendinge. Det er et betegnende lille Træk, at Lysten til at se sig om, „*de Lantschaft tho besichtigten*“, i Samtiden anføres som Bevæggrunden til hans eneste længere Udenlandsrejse, foretaget i 1574 med Venezia som Maal.

Den indre Styrelse af sine Landsdele — hvis Omraade udvidedes ved Sækularisationen af Løgum Kloster 1548 — viede Hertug Hans den største Omhu og Energi. Talrige Forordninger udstedtes til Indskærpelse af moralsk og kristelig Vandel og til Fremme af Kirkens og Skolens Tarv. Lige fra sin Regerings Begyndelse og til sine sidste Aar holdt han sammen med sine Raader Retsdage — snart i Haderslev, snart i Tønder, undertiden ogsaa paa Nordstrand eller Femern — til Paakendelse af den store Mængde fra Underretterne appellerede Sager, og ogsaa gennem Lovgivningen søgte han at forbedre Retsplejen. I 1576 hedder det saaledes i et Mandat til Haderslev Amt, at Hertugen nu i flere Aar har hørt Klager over den Partiskhed, der udvises af Fogeder, Sandemænd, Nævninge o. s. v., saa at den fattige Menigmand undertrykkes paa Tinge. Alle forurettede skal derfor indskyde deres Sag til den forestaaende

Retsdag paa Hansborg, og inden denne maa intet Forlig sluttes. Særligt paabydes det, at de — hidtil under Ribe Birk hørende — kongerigske Undersaatte, som ved Forliget med Kongen i 1576 henvises til de sønderjydske Herredsting (jvf. S. 355), skal nyde deres Ret. Midtpunktet for Regeringsmagtens Udøvelse var Kancelliet paa Hansborg (Hertugens Residens i Haderslev), hvis endnu bevarede statelige Række af Protokoller vidner om en mønsterværdig Administration, langt bedre end paa Gottorp eller i det kongelige Kancelli. Ogsaa den lokale



Fig. 159. Iven Reventlows Gravsten i Lebreda.  
Fotografi.

Forvaltning i Amter og Landskaber fik forøget Fasthed. Af Amterne stillede især det vidtstrakte Tønder Amts brogede Forhold store Krav. Herfra førtes Striden med Ribe Biskop og Lensmand, her foregik de store Digearbejder mod Vest, og i Amtets østlige Udkant sad de stridige Ahlefeldter til Søgaard, hvis Overgreb mod Bønderne fremkaldte Øvrighedens Indgriben.

I sine første Regeringsaar søgte Hertug Hans Støtte hos Broderen Christian III, hvem han aflagde hyppige og langvarige Besøg, ofte et halvt Aar eller mere ad Gangen. Inden for Adelen mærkes til at begynde med nogen Utilbøjelighed til at lade sig bruge i hans Tjeneste. Hans mest betroede Mand var den myndige og erfarne Aristokrat Iven Reventlow (Fig. 159), hvem han overlod Styrelsen i sin Fraværelse og i øvrigt ideligt raadspurgte saavel i private som offentlige Anliggender. „I ved selv“, skriver han til ham i 1553 i Anledning af den forestaaende Retsdag i Tønder, „hvor besværlige og forvirrede Sagerne der plejer at være, hvorfor Vi tvivler om at kunne udrette noget frugtbart uden Eders Nærværelse“. Hr. Iven lod sig imidlertid baade ved denne og andre



Fig. 160. Hertug Hans den Ældres Segl.

Omskriften lyder: H. H. Z. SH. 1/1.  
1580. Fot. efter Orig. i Rigsark.

Lejligheder bede flere Gange, ligesom hans Tone over for den unge Fyrste ikke er uden en vis Overlegenhed. Med aabenbar Satire omtaler han f. Eks. i et Brev sin Frygt for, at Hertugen ikke har modtaget hans mange Skrivelser om vigtige Anliggender, „da Eders fyrstelige Naade sidst har skrevet mig til om Barberdrengen, og alle andre Sager er forblevet ubesvarede“. Fra Midten af 1550'erne mærkes en Afkøling i Forholdet, og Iven Reventlows Stilling blev, dog ikke med hans gode Vilje, mere tilbagetrængt. Som Statholder i Hertugens Fraværelse afløstes han af Breide Rantzau, men i øvrigt synes ingen enkelt Mand at have indtaget hans Plads. En Kansler antog Hans den Ældre først i 1564.

Selv om skiftende Raadgivere hver har ydet sit Bidrag, bærer dog Hertug Hans's Lovgivning og Forvaltning gennem Aarene et Enhedspræg, som viser, at han selv har været Sjælen i Styrelsen. En vis Forsagthed og Uselvstændighed hos Begynderen fortog sig ret hurtigt, og hans Regentvirksomhed blev præget af Pligtfølelse i Forbindelse med en Fasthed, der helst for med Lempe, en vaagen Sans for Ret og Billighed, en landsfaderlig Omsorg for alle Undersaatterne, ikke mindst de fattige og fortrykte. Paa mangfoldige Maader afspejler Hertugens Karakteregenskaber — hans Guds frygt, hans fredelige, velvillige Sindelag, hans praktiske Omtanke og Forsynlighed i store og smaa Ting — sig i hans offentlige Handlinger.

Af Hans den Ældres faa bevarede Skrivelser af mere privat Karakter — han kunde ikke fordrage selv at føre Pennen — faar man et levende Indtryk af hans gemytlige Væsen. Tidens fyrstelige og adelige Breve genlyder af Bægerklang, men ingen synes at have tømt sin Pokal med en bedre Samvittighed end han. Selv i Kancelliets Protokoller kan glade Minder om en god Rus dukke op; i en Skrivelse til Hertug Adolf bedes denne undskylde, at hans Afsendinge ikke har faaet Besked paa deres Ærende — „Vi sad“, hedder det i Protokollen, „som Eders Kærlighed selv ved, dengang i et godt Drikkelag, saa at Vi ikke kunde give noget Svar eller tilkendegive Vor Mening (Fig. 161)“. — Det muntre Hof i Haderslev fik aldrig en Herskerinde, skønt forskellige fyrstelige Partier var paa Tale i Hertugens yngre Aar. En virkelig Tilbøjelighed har vel ligget til Grund for de Planer om Ægteskab mellem Hans den Ældre og

101

Jesu Christi lieber Herr und Bruder Jörgen Hansson  
 Drom Stadthalter seinem Laren die zwei Kaufung  
 macht so er vorwärts vor dem apwardigen abseide  
 zu Hingsthaft außsetzt mit dem die vier Kaufung  
 gülden, als seiner Ho: wir andert die sein Ho: wir  
 zu apprade zu stolliger Hingsthaft und Ariga  
 visting als wir recht dagon, & L. vnde vnsere zwei  
 trigt zuechegens bewilligt vorformen vnde mit  
 Inziesens solle vnd weilt & L. vnd vnsere  
 vorordentem nicht vnsere die zwei Kaufung macht  
 & L. vnd vnsere selbtem bewidert vnsere vnsere  
 Das so dem Rest nachmals oder unter dem selben  
 wie das schreiben so beide Hansson um Ariga vnde  
 & L. Hansson desselben gerum vnsere  
 moltem recht, am so vnsere vorordentem begreude  
 gewesen nicht vnderlicher die & L. was vnsere  
 dem zueinde vnsere meinunge zuechegens  
 Min harem wie wie: & L. selbe vnsere  
 Danals die vnsere vnsere vnsere also das vnsere  
 & L. hat vnd dimer vnsere selbtem nicht souerorten  
 oder vnsere meinunge anzeigens standem die  
 vnsere selbtem zuechegens vnsere vnsere  
 vnsere vnsere vnsere vnsere vnsere vnsere

Fig. 161. Side of Hansborgs Registrant Nr. 1.  
(Se Henvisningerne).

hans Svigerinde Enkedronning Dorothea, som kom paa Tale efter Christian III's Død, men som strandede paa Teologernes Modstand mod en Forbindelse mellem besvogrede.

### Hertug Adolf.

Adolf var født 1526 og blev 12 Aar gammel sendt til Landgrev Philip af Hessen, ved hvis Hof han blev opdraget i de første Ynglingeaar. Ogsaa efter at være blevet regerende Fyrste vedblev han længe at være noget af en farende Svend — selv har han i disse Aar karakteriseret sig som en ung Fyrste, der gerne vil se sig om i Verden og gøre sine Erfaringer. Allerede 1547 traadte han i Carl V's Tjeneste, og de følgende 7 Aar tilbragte han dels hjemme, dels hos Kejseren, hvem han fulgte baade paa Krigstog og til Rigsdage. Fra Midten af 1550'erne ophørte dog de stadige Ophold i Udlandet. Vel tog Adolf efter Carl V's Tronfrsigelse Tjeneste hos hans Søn Philip II af Spanien, idet han ved Bestalling af 1556 forpligtede sig over for hans allerkræftigste Majestæt som Raad og Tjener mod en aarlig Sold af 6000 Gylden, men personlig mødte han kun i 1572, da han med en Troppstyrke bistod Alba ved Undertrykkelsen af de protestantiske Nederlandes Frihedskamp; ved andre Lejligheder indskrænkede han sig til at sende hvervede Tropper. Gottorp var paa Grund af hans Navn som Kriger et Tilholdssted for tyske Lejetropførere, og hovedsagelig ved Anvendelse af tyske Landsknægte blev Ditmarsken erobret.

I øvrigt blev Ditmarskertoget Adolfs eneste selvstændige Krigsforetagende af Betydning, hvorimod han søgte at opnaa Tilfredsstillelse af sin Drift efter Magt og Uafhængighed ad anden Vej, gennem en foretagsom og maalbevidst Udenrigspolitik. Holsten udvidede han, foruden med Nordditmarsken, ved fredelig Erhvervelse af Steinhorst og Tremsbüttel Amter. I sin Egenskab af Hertug af Holsten blev han 1557 valgt til Oberst i den nedersachsiske Kreds, og det lykkedes ham ogsaa ved at skaffe sin Søn Johan Adolf Bremen Ærkestift at vinde et Støttepunkt i Nordtyskland. Hans Ægteskab (i 1564) med Christine af Hessen befæstede hans nære Forbindelse med en af Tysklands førende Stater. Forud for dette var gaaet en gennem mange Aar ført, stort anlagt Ægteskabspolitik, et Led i Adolfs Stræben efter politisk og økonomisk Magt. Da Johan Rantzau i 1558 sendtes til Brunsvig for at underhandle om et Parti med Hertugens Datter — det sjette i Rækken af Frierier — blev der medgivet ham en af stor Koldblodighed præget Instruks, i hvilken det betones, at Hertugen ikke vil indlade sig paa Ægteskab, medmindre han kan være vis paa at faa en statelig Forøgelse af Land og Folk foruden en anselig Brudeskat. „I modsat Fald vil Vi blive i Vor frie



*Hertug Adolf af Gottorp.*  
Maleri af ukendt Mester. Gripsholm.

Fyrstestand, tjene Gud, leve som en brav Svend og fortære, hvad Vi har, med Lyst og saaledes befri Os selv for en ubelejlig Byrde“. Et Ægteskabsprojekt, som kunde tiltale baade Adolfs eventyrlige Ærgerrighed og hans Realitetsans, var Planen om et Parti med Dronning Elisabeth. For at bane Vej herfor foretog han to Rejser til England, hvorefter en Gesandt i 1560 sendtes derover med det hemmelige Hverv formeligt at anholde om Dronningens Haand. Elisabeth svarede naturligvis undvigende — Hertugen vilde i hende faa en Xanthippe til Hustru, og for øvrigt havde hun mest af alt Lyst til at nedlægge Regeringen og gaa i Kloster. Episoden slutter med et Brev fra Adolf, i hvilket han i de ridderligste Vendinger tolker sin ømme Deltagelse for Dronningens Vel og som Efterskrift diskret tilføjer: „*Spero, dum spiro*“ (saa længe jeg lever, haaber jeg). Sammenspillet mellem den kloge Regentinde, der aldrig fornægtede sit Køn, og den fyrstelige Kondottiere og Forretningsmand er ikke uden Humor.

Samtidigt med Frieriet førtes kommercielle Underhandlinger saavel med Dronningen som med det engelske Købmandsgilde. Adolfs økonomiske Stilling var til at begynde med saa slet, at alle hans Amter undtagen Gottorp Amt var pantsatte, og Hensynet til den finansielle Fordel for ham selv og hans Lande blev da en væsentlig Drivfjeder i hans Udenrigspolitik (incl. Giftermaalsplanerne) saavelsom i hans spanskkejserslige Tjeneste; en Streg i Regningen var det imidlertid, at Philip II viste sig at være en daarlig Betaler. Det lykkedes dog Hertugen efterhaanden at forbedre sin Status, selv om denne, især paa Grund af de store Udgifter til Hofholdning og Byggearbejder, aldrig blev glimrende.

Paa den indre Styrelses Omraade foregik der under Hertug Adolfs Regering i flere Henseender en Udvikling fra Middelalder til nyere Tid. Betydningsfulde Lovgivningsarbejder — navnlig Landretterne for Ejdersted og Ditmarsken — saa Lyset, Romerretten bredte sig paa Bekostning af den hjemlige Ret, Forvaltningen strammedes og centraliseredes, Kravene til Undersaatterne skærpedes. Bærerne af disse Reformers var for



Fig. 162. Hertug Adolfs Segl.

Omskriften lyder: A. H. Z. S. H. Uden om Vaabnet Hosebaandsordenens Knæspænde med Paaskriften: HON. J SOIT QVJ MAL J PENSE. 1/1. 1580. Fot. efter Original i Rigsarkivet.



en væsentlig Del tyske indvandrede Jurister og forrest blandt disse Adam Tratziger, en Sydtysker, der efter at have været Professor i Rostock og Syndikus i Hamborg i 1558 blev gottorpsk Kansler og Hertugens mest betroede Mand, uafladeligt anvendt saavel i diplomatiske Sendelser som i den hjemlige Forvaltning. Tratziger er den første i en Række af gottorpske Embedsmænd, som har et vist, ikke videre behageligt Fællespræg — Mænd af fremmed borgerlig Afstamning, ivrige Fyrstetjenere, dygtige og skarpsindige, men stridbare, herskesyge, hovmodige, hensynsløse i Valget af Midler og følgelig højst ilde lidte i Datiden. Adolfs ved flere Lejligheder voldsomme Fremfærd saavel som hans fjendtlige Indstilling over for Kongen tilskrev man Tratzigers Indflydelse.

Ogsaa blandt Raaderne fik de „lærde“ Indpas, endnu dog kun i stærkt Mindretal ved Siden af de adelige, over for hvem Hertugen var ret bunden, da flere af dem havde Landsdele i Pant. Hans Forhold til Adelen synes i det hele taget at have været venskabeligt. Allerede i 1545 støttede han Ridderskabet over for Kongen i dets Krav paa, at de tre Fyrster skulde have fælles Raader, sikkert mere for at vinde Tilhængere end af saglige Grunde. Ridderskabets fornemste Repræsentant, Johan Rantzau, blev i de følgende Aar den unge Hertugs vigtigste Støtte og faderlige Vejleder. Ogsaa andre Medlemmer af den mægtige rantzauske Slægt var gottorpske Amtmænd og Raader. Moritz Rantzau var Adolfs fortrolige ved Planlæggelsen af Ditmarskertoget, og under Hertugens lange Fraværelse i 1572 var en fuldblods Aristokrat som Ditlev Rantzau Statholder. Saavel som Kansleren forfægtede de adelige Raader med megen Iver det gottorpske Standpunkt under Forhandlingerne med Kongen.

I Kirkens Anliggender optraadte Adolf ved flere Lejligheder som den brutale Landsknægthøvding, og hans Udenrigspolitik viser, i hvilken Grad han var politisk og ikke religiøst indstillet. Da han kom hjem fra Felttoget til Nederlandene i 1572, maatte han, efter hvad Traditionen i Husum beretter, da ogsaa høre ilde for sin Deltagelse heri paa Philip II's Side af denne Bys djærve Præst, Peter Bokelmann, som i en Prædiken i Hertugens Nærværelse udtrykte sig saaledes: „Vi maa vel billig takke den allerhøjeste Gud for, at han har hjulpet vor naadige Herre hjem igen ved godt Helbred. Men hvem har han tjent? Fanden og hans Oldemoder“ — en Frimodighed, som Hertugen saa langtfra tog ilde op, at han, da han efter Gudstjenesten havde indbudt den gamle Præst til sit Bord, spøgende sagde til ham: „Der vankede stærkt Ø i Kirken i Dag, Fader“. Uden Forstaaelse af sin Forpligtelse som Kirkens Overherre var Hertugen dog ikke, og ved Indkaldelsen af Paul v. Eitzen skaffede han sine Lande en dygtig gejstlig Leder, hvem han ydede loyal Støtte.

Luba se bringer den svede gatte i sinde  
 Men med is naar botter mitt du to nage fides  
 Jofanien ved fides adelles bekvæmt du konge  
 Alatin in de delmanforstoffs fufans and fubvions, F  
 and Spæa al fortog At fani botter kan is gade du lulle  
 mie sig fides fufans vid alle Inrijan fene bir  
 rufan fuffe bringer Siginatien offhafens  
 Somaftræd and galden a° C lering

Adm Tratziger  
 Lutzke

Fig. 163. Skrivelse fra Ad. Tratziger af 17. April 1568.  
(Se Henvisningerne).

For den verdslige Kultur, navnlig Kunsten, blev det gottorpske Hof allerede under Hertug Adolf et af Midtpunkterne, jævnsides med Henrik Rantzaus Herresæder. Sansen for Byggevirksomhed delte han med andre saavel nordiske som tyske Fyrster, ligesom han i det hele var et Barn af sin Tid, den begyndende Renæssance, hvis karakteristiske Træk hos ham fik en stærkt individuelt præget Udvikling. Han var ikke blot en ridderlig Kavaller og et Stykke af en Kondottiere, men ogsaa en beregnende Diplomat saavel som en foretagsom Forretningsmand; der er noget *schneidigt* ved hans energiske, hensynsløse Personlighed. Hans og hans dygtige Embedsmænds Virksomhed lagde paa flere Omraader Grunden til den paafølgende Udvikling, og i sine, ofte udførte, Planer kunde han foregribe Fremtidens Ideer.

### Christian III og Frederik II.

Christian III gennemførte Delingen paa et Tidspunkt, da han havde frigjort sig for den slesvigholstenske Adels overmægtige Ind-

flydelse i Kongeriget, og Resultatet af Ordningen blev, som vi har set, et afgørende Brud mellem Kongen og de Mænd af Ridderskabet, der hidtil havde indtaget de første Pladser blandt hans Embedsmænd og Raadgivere, Johan Rantzau, Iven Reventlow og Wolf Pogwisch. Som Følge af Rantzaus haardnakkede Afslag paa Kongens Anmodning om at blive i hans Tjeneste som Raad var Forholdet i mange Aar meget køligt; mod Slutningen af Christian III's Regeringstid indtraadte der dog en Tilnærmelse mellem ham og Kongen. I en Skrivelse af 1557 fremhævede han saaledes, at „Eders kongelige Majestæts Langmodighed har været Rigerne og Fyrstedømmerne til Nytte og har avlet meget godt . . . Skulde nu noget i min Tid vokse frem, som geraader til Uenighed“ (hermed sigtes sikkert bl. a. til Hertug Adolfs Holdning), vil han gøre sit yderste for at modarbejde sligt. Med Wolf Pogwisch var Forholdet mere indviklet. I sin „*stattliche und krafftige*“ Erklæring angaaende Grunden til, at han har opsagt sin Tjeneste, anfører han, at han er blevet tilsidesat for andre, „der slet ikke kunde Latin“, og søger desuden at gendrive en (velbegrunnet) Anklage for Pengeudlaan mod alt for høje Renter. Overhovedet kunde Christian III, skønt han overholdt Stændernes Privilegier, optræde med en vis Skarphed over for Ridderskabet. De kongelige Statholdere vekslede hurtigt — efter Johan Rantzau fulgte Breide Rantzau, derefter Bertram Ahlefeldt og fra 1556 Henrik Rantzau.

Kongens Besøg i Hertugdømmerne var ret kortvarige og sjældne, efter 1553 kom han der, trods sine lange Ophold paa Koldinghus, overhovedet ikke. Ved sin Lovgivning inden Delingen og ved Gennemførelsen af denne havde han saa at sige sat hele Udviklingen i Gang, ikke mindst paa Kirkens og Skolens Omraade. Efter 1544 gav han sin betydelige Reformvirksomhed i Kongeriget, navnlig den store Lov af 1558, Koldingrecessen, Gyldighed ogsaa i den kongelige Del af Slesvig.

I største Delen af Frederik II's (Fig. 164) Regeringstid bestod den kongelige Del af Sønderjylland kun af Flensborg Amt med Marsklandskabet Bredsted, idet Als og Sundeved med Ærø først var henlagt til Enkedronning Dorotheas Livgeding og efter hendes Død i Henhold til Arvedelingen af 1564 overtoges af Hans den Yngre. Den hermed givne Overvægt for Holsten fandt sit Udtryk i den kongelige Statholders Residens paa Segeberg. Selv opholdt Kongen sig dog under sine ret hyppige Besøg ofte i Flensborg. Efter at den kongelige Del ved Hans den Ældres Død havde faaet en værdifuld Udvidelse i Haderslev Amt, blev Haderslevhus, som Hansborg nu kaldtes, Frederik II's Yndlingsresidens. Kongens Besøg i Hertugdømmerne, som efter en Afbrydelse 1566—79 atter var blevet hyppige og langvarige — i 1583 endogsaa lige fra Jan. til Septbr. — havde et praktisk Øjemed, thi i Aarene 1583—88



*Fig. 164. Kong Frederik II.*  
Stik af Melchior Lorichs 1580—82.

skete de store Godserhvervelser i Haderslev Amt, hvorved det lykkedes at skabe et sammenhængende Krongodsomraade med gode Betingelser for Jagt og for Indførelse af Storgodsdrift. Samme Formaal havde Frederik II allerede tidligere opnaaet i mange Egne af Kongeriget, sidst ved Dannelsen af Koldinghus Krongodsdistrikt.

Overhovedet foregik Styrelsen af den kongelige Del paa flere Omraader saa at sige i Forlængelse af Linierne i Kongeriget, uden at der dog bag denne Praksis laa en Plan om Hertugdømmets Sammensmeltning med Riget. Haderslev fik sit Kommunitet til Underhold af fattige Latinskoledisciple efter Oprettelsen af lignende kongerigske Stiftelser. Frederik II's Søret af 1561 fik ogsaa Lovkraft for de kongelige Landsdele. Flensborg indtog saa at sige en Plads i Rækken af de kongerigske Købstæder. Ved Udvælgelsen af Raader til diplomatiske Sendelser skete der ikke nogen skarp Sondring mellem danske Rigsraader og Ridderskabets Landraader — dog med Undtagelse af Forleningsforhandlingerne, til hvilke Kongen, da det drejede sig om Rigets Overhøjhed over Slesvig, udelukkende anvendte Rigsraader. Men i øvrigt brugtes f. Eks. i Underhandlinger med Hamborg snart slesvigholstenske snart danske Raader, og Henrik Rantzau medvirkede ved Forhandlinger med England, Rigsraader paa den anden Side ved Underhandlinger om Arven efter Hans den Ældre. Peder Oxe synes end ikke at have været uden Indflydelse i Hertugdømmernes indre Forhold.

Kongens personlige Forhold til Ridderskabets Mænd var i det hele godt, skønt ikke uden Svingninger, her som i Forholdet til den kongerigske Adel. En vis Tilbøjelighed hos den slesvigholstenske Adel til, ligesom under Christian III, at foretrække gottorpsk for kongelig Tjeneste kan dog spores. Dette gælder ikke blot Slægterne v. d. Wisch og Blome, men ogsaa Flertallet af Rantzauerne. Naar disses Kongetroskab fremhæves i Overleveringen, skyldes det den store Betydning, som enkelte fremragende Mænd af denne Slægt — Johan, Daniel og Henrik Rantzau — opnaaede i Kongens Tjeneste.

Bæreren af det kongelige Styre i Hertugdømmerne var under hele Frederik II's Regering Henrik Rantzau (Fig. 165), hvis hjemlige Magtstilling støttedes af hans vidt forgrenede udenlandske Forbindelser med Fyrster og Statsmænd, saavel som med Videnskabsmænd og Skønaander. Forudsætningen for denne Position var ikke blot Rantzaus betydelige Begavelse i Forbindelse med en kraftig Ærgerrighed, men ogsaa hans Rigdom, der gjorde det muligt for ham at optræde, som det sømmede sig „Cimbriens Vicekonge“, og navnlig i stor Stil at yde Laan til Konger og Stæder. Med stor Bjergsomhed og Dytighed fik han sin ved Arv og Giftermaal erhvervede Formue til at yngle, saa at han, selv maalt med det holstenske Ridderskabs Alen, blev en hovedrig Mand. Hoved-



Fig. 165—66. Statholderen Henrik Rantzau og hans Hustru Christina von Halle. Guldmedaillons fra 1620 paa Breitenburg.

massen af hans Godser — ialt 18 — laa i Holsten, men ogsaa i Sønderjylland, selv i Marsken, havde han betydelige Besiddelser. Samme praktiske Sans og Forretningsdygtighed prægede hans Embedsførelse, og som kongelig Statholder forstod han at give sit Embede en hidtil ukendt Anseelse og Vægt; saaledes er hans Raad inden for et saa vigtigt Omraade som Besættelsen af Amterne aabenbart hyppigt blevet fulgt af Kongen. Linien i hans — som i den traditionelle ridderskabelige — Politik var Bevarelsen dels af Hertugdømmernes Forbindelse med Kongeriget, dels af deres selvstændige Stilling i Forhold til dette og indadtil Fæstnelse af Fællesskabet, udtrykt gennem de fælles Landsherrer og Stænderne, d. v. s. Ridderskabet, dets Magt og Privilegier. Naar Fællesskab og Stænderstyre i dette Tidsrum udbyggedes, ikke blot i Teori, men ogsaa i Praxis, tilkommer den største Del af Æren ham, som blev det levende Udtryk herfor ved i sin Person paa harmonisk Maade at forene Stillingen som Ridderskabets Førstemand og som den øverste kongelige Embedsmand.

Henrik Rantzaus Virksomhed var ikke indskrænket til Slesvig og Holsten. I Frederik II's Udenrigspolitik var han en bærende Kraft. Takket være sine Forbindelser i Udlandet var han Midtpunkt for hele det diplomatiske Efterretningsvæsen, desuden meget brugt som Sendemand ved Underhandlinger med fremmede Magter; navnlig i de indviklede Ægteskabsforhandlinger var han hjemme som en Fisk i Vandet, og hans Indflydelse paa dette Omraade er utvivlsom. Kongens Tillid

— Grundlaget for hele hans Magtstilling — forstod han, trods enkelte Svingninger, at bevare og styrke gennem Aarene. Ejendommelig for ham er hans nære Forbindelse med den danske Adel; til Tyge Brahe, Niels Kaas, Peder Oxen stod han i Venskabsforhold. Med velberaad Hu delte han saa at sige sine Sønner mellem Hertugdømmerne og Kongeriget, idet ikke mindre end tre fik Embeder og Gods i Danmark. Inden for det slesvigholstenske Ridderskab var hans Førerstilling uomtvistelig; en vis Misstemning over for en Mand, hvis Indflydelse var saa gennemgribende, kunde dog ikke undgaas, mere af personlige end principielle Grunde, ogsaa fordi Rantzaus heftige Temperament til Tider kunde tage Luven fra hans Klogskab og Maadehold. Hans betydeligste Modstander var Hans Blome, Amtmand i Haderslev, en dygtig og kundskabsrig, men haard og voldsom Mand, hvis Slægt allerede i den foregaaende Generation havde staaet i Modsætningsforhold til Rantzauerne. Til aabent Brud mellem de to Mænd kom det dog først efter Frederik II's Død.

Henrik Rantzau var et lyst og livligt Hoved, rig paa Udveje, en behændig Forhandler, der helst for med Lempe og baade i Inden- og Udenrigspolitik skyede stærke Forholdsregler — „naadekær og Allemands Ven“ var den senere Enkedronning Sophies spottende, men ikke uefne Karakteristik af sin Modpart. De store Tankers Mand var han ikke, og baade som Politiker og Personlighed staaer han tilbage for Mænd som Johan Rantzau og Peder Oxen. Med en vis Rummelighed forstod han at spænde over Modsætninger baade i Ideer og Personer, at jævne og forlige, saaledes at det gennem en Menneskealder lykkedes ham at staa som et Samlingsmærke i sit Land og sin Tid. Alene den Omstændighed, at een Mand beklædte det vanskelige Statholderembede 1556—98, er talende.

## 6. FORMYNDERTIDEN. DEN UNGE CHRISTIAN IV.

### HERTUGERNE FREDERIK II, PHILIP OG JOHAN ADOLF.

Efter Hertug Adolfs Død den 1. Oktbr. 1586 overtoges Regeringen i den gottorpske Del af hans ældste Søn, den attenaarige Frederik (II). Skønt den unge Fyrste var myndig, tilfornednes der ham et Kollegium af 6 Raader (3 adelige og 3 lærde) med Ditlev Rantzau i Spidsen. Frederik døde imidlertid, inden Valg og Hylding kunde finde Sted, allerede i Juni 1587, og da Adolfs næstældste Søn Philip kun var 17 Aar gammel, overtog Kongen, der baade var Fætter og Lensherre, trods Enkehertuginde Christines Modstand, Formynderregeringen.

*Fig. 167. Relation fra Henrik Rantzau af 21. Decbr. 1571 (Se Henvisningerne).*





Paa ny forandredes Stillingen ved Kong Frederik II's Død mindre end et Aar efter, den 4. April 1588. For den snart attenaarige Philip ansattes ingen ny Formynderregering. Ogsaa den kongelige Linie var nu henvist til en umyndig, en elleveaars Dreng, Christian IV (Fig. 168). I Kongeriget var Stillingen klar, idet Christian tidligere var baade valgt og hyldet, og Dannelsen af en Formynderregering „Regeringsraadet“, bestaaende af et Udvalg af Rigsraadet, foregik hurtigt og glat. I Hertugdømmerne skulde der ikke blot organiseres en Formynderstyrelse, men, ifølge det af Raaderne i Henhold til Privilegierne hævdede Standpunkt, skulde saavel Philip som Christian vælges til regerende Landsherrer og hyldes af Landdagen. Den ret lange Mellemtid, 1588—90, inden den endelige Ordning blev i høj Grad gunstig for Aristokratiets, navnlig for Henrik Rantzaus Magtstilling.

Andre Faktorer af Betydning i disse forvirrede Aars politiske Spil var de umyndige Fyrsters Mødre. Skønt det, takket være Raadernes Modstand, i intet Tilfælde lykkedes Christine at opnaa Formynderværdigheden, var hendes faktiske Indflydelse paa de unge Sønner aabenbart betydelig, og hendes fra det hessiske Hjemland medbragte Ideer om Fyrstemagtens Hævdelse og Udvidelse, især ved Betonning af Arveretten, blev en af Drivkræfterne i Formyndertidens Stridigheder. En lignende Stilling indtog Frederik II's Enke Sophie (Fig. 169), der stærkt følte sit Ansvar som den, hvem Varetagelsen af Herskermagtens Interesser i uindskrænket Omfang paahvilede, indtil Sønnerne blev myndige. Ogsaa hun kom herved i et principielt Modsætningsforhold til Aristokratiet, dog saaledes, at dette til Tider tilsløredes under Parternes vekslende Kampstilling.

Til at begynde med optraadte Sophie i Enighed med det danske Regeringsraad, der støttede hendes Ønske om Overdragelse af Formynderstyret for Christian i Hertugdømmerne til hendes Fader Hertug Ulrik af Meklenborg m. fl. tyske Fyrster. Denne Plan forpurrede imidlertid af Henrik Rantzau, der som Talsmand for Ridderskabets Interesser foretrak at gøre den unge Enkedronning selv — fra hvem man ikke frygtede nogen Fare — til en Slags „Overformynderke“ for Sønnen. Ved Landdagen i Kiel, sammenkaldt for at foretage Valg og Hylding i Septbr. 1588, blev Konstellationen imidlertid en anden. Philip søgte, under Paavirkning af sin Moder og af hessiske Gesandter, med Forbigaaelse af Stændernes Valgret at blive anerkendt som Arvehertug, men forenede herved alle Sagens andre Parter — hele Ridderskabet, Dronning Sophie, de kongelige Raader i Samvirken med Udsendinge af de danske Regeringsraader, ja endogsaa de gottorpske Raader — i stærk og enig Modstand. En Stund kunde det da se ud, som om Christian skulde blive valgt til Eneherre, idet Gottorperne holdt sig borte fra Landdagen,

medens de danske Afsendinge var mødt op og i deres Anbefalingstale for Christian stærkt lovpriste Valgrettens dyre Klenodie. Det lykkedes dog herefter de gottorpske Raader at formaa deres Hertug til at vise sig for Stænderne og til, efter et mislykket Forsøg paa et Kompromis, utvetydigt at ansøge om Valg. Med Taarer i Øjnene, „tvunget og trængt“ gjorde den unge Fyrste denne Indrømmelse. Muligheden for en Forening af de to Landsdele under den kongelige Linie, som et Øjeblik syntes ganske nær, var hermed forsvundet.

Oplysende for Situationen er de Argumenter, der fremsattes inden Afgørelsen under de bag Kulisserne førte hidsige Forhandlinger. Med ikke mindre end fyrreogtyve Grunde beviste de hessiske Jurister i en historisk Fremstilling, der ingenlunde savnede Grundlag i Virkeligheden, at Fyrsterne af det oldenborgske Hus, den ene efter den anden, havde overtaget Hertugdømmerne som Arv, uden Valg, ja i 1490 og 1544 endogsaa ved Arvedeling mellem flere. Herimod hævdede de gottorpske Landraader, i Begyndelsen vaklende, men efter Konference med de kongelige Raader med stor Bestemthed, Stændernes Valgprivilegium; dog gjorde de Hertugen den Indrømmelse, at Valget kun gjaldt Deltagelsen i Fællesregeringen, ikke Besiddelsen af Landsdelene.

Landdagen i 1588 betegner et Højdepunkt for Ridderskabets Magt, tydeligt udtrykt gennem den afsluttende Erklæring: „Saa har da Prælater, Ridderskab, Mandskab, Stæder og Stænder i disse Fyrstendømmer Slesvig og Holsten valgt og kaaret de højbaarne Fyrster og Herrer Christian IV ... og Hr. Philip ... til deres regerende Landsfyrster og Herrer, dog i saa Maade, at Hans kongelige Majestæt og fyrstelige Naade ... konfirmerer ... deres urgamle Privilegier ... og af-



Fig. 168. Christian IV.  
Stik af Crispin de Passe (1595).

skaffer, hvad der er sket til Overtrædelse heraf . . . og hvis denne Caution ikke skulde blive efterlevet, at da . . . dette Valg skal være ugyldigt“. Gottorpernes Angreb paa Valgretten var sejrrigt afslaaet, og den kongelige Linie, repræsenteret af Dronning Sophie — hvis Mynndighed som Overformynderiske var ganske ubestemt — maatte søge Støtte hos Statholderen Henrik Rantzau. I Juni 1589 forlenedes de to Fyrster af Regeringsraadet som den danske Krones Repræsentant med Hertugdømmet Slesvig. Til at foretage Hyldingen, som var blevet udsat tilige med Behandlingen af de af Stænderne indgivne Klager over Overtrædelse af Privilegierne, indkaldtes næste Aar i Maj 1590 en Landdag til Flensborg. Philip paalagde sine Raader at arbejde for det stedfundne „formentlige Valgs Ugyldiggørelse og Fyrsternes Genvindelse af deres Højhed ukrænket“, og et kejserligt Mandat, som han havde skaffet sig, omtaler de holstenske Stænders Valgprivilegium som en ganske uhørt „Rebellion“ — for øvrigt ikke uden Ret for Holstens Vedkommende, da Valgretten stred mod den tyske Lensret og aldrig synes at have faaet kejserlig Anerkendelse. Da det kom til Stykket, vovede Hertugen dog ikke at forelægge dette Aktstykke, ligesom han fandt sig i, at Hyldingen foregik i en Form, der betegnede et Kompromis mellem de to Standpunkter: Arvehylding eller Hylding som „valgt Fyrste“. Ogsaa under Behandlingen af de af Stænderne forebragte Besværinger bekvemmede han sig efterhaanden til, følgende det fra kongelig Side givne Eksempel, at vise Imødekommenhed paa alle Punkter. Af disse Andragender, som i øvrigt til Dels var af samme Indhold som i 1545 og 1564, kan nævnes Forslag om Revision af Kirkeordinansen og af Landretsordningen, desuden om Forholdsregler mod de adeliges Voldsgerninger mod Borgerne. Et enkelt Krav, gaaende ud paa, at ingen fremmede Raader, med Undtagelse af Kansleren, maatte sidde i Retten, gav Anledning til Splittelse inden for selve Ridderskabet, idet Henrik Rantzau m. fl. over for Ditlev Rantzau hævdede Uundværligheden af de lærde Raader som Vejledere for Fyrsterne i Regerings- og Retssager, medens al den Lærdom, der kunde hentes fra Ridderskabet, bestod i „at sætte Vinkander frem og Dag og Nat drage rundt paa Gæsteri“. Afgørelsen af det paa flere Møder drøftede Spørgsmaal om Retten til Slesvig Bispedømme udsattes, indtil Christian var blevet myndig.

Resultatet af Landdagen i 1590 fik saaledes sit væsentlige Præg af den fra kongelig, d. v. s. fra Regeringsraadets Side fulgte Politik. Det synes imidlertid, som om Ridderskabets Ledere, efter at de gottorpske Krav var bragt af Vejen, begyndte at blive betænkelige ved en saadan kongerigsk Indflydelse paa Hertugdømmernes Forhold, og i Septbr. s. A. formaaede man derfor Sophie til omsider, efter 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub> Aars Udsættelse, at overtage Formynderregeringen for Christian i Fællesregeringen



*Fig. 169. Ungdomsbillede af Dronning Sophie.*  
Maleri af ukendt Kunstner c. 1577 (Frederiksborg Mus. fot.).

og samtidigt Forvaltningen af Amterne for ham og hans to yngre, arveberettigede Brødre. Kort efter aabnede der sig Udsigt for Enkehertuginde Christine til at opnaa en lignende Stilling, idet Philip døde i Oktbr., saa at de gottorpske Landsdele nu tilfaldt den tredje af Adolfs Sønner, den sekstenaarige Johan Adolf (Fig. 170), hidtil Ærkebiskop af Bremen og Biskop af Lybæk. Raaderne modsatte sig imidlertid Dannelsen af en egentlig Formynderregering, og et Udvalg af Regeringsraader organiseredes. Under disse Forhold maatte Aristokratiets Magt blive stor. Belært af Broderens Skæbne anerkendte Johan Adolf efter nogen Tøven

Valgretten, og en, dog sluttelig opgiven Plan om at give Hyldingen — der fandt Sted paa en Landdag i 1592 — en anden Form end den af Stænderne ønskede stammede ikke fra den unge Hertug selv, men fra Enkedronning Sophie.

Thi det var nu paa en anden Fløj, at Hovedslagene i Kampen mellem Fyrstemagt og Stænder leveredes. Ridderskabets Mænd og ikke mindst deres Førstemand Henrik Rantzau havde nemlig forregnet sig, hvis de, da de gennemførte Sophies Overtagelse af Formynderskabet, havde ventet i Dronningen at finde en føjelig og i Politik lidet interesseret ung Kvinde, der vilde overlade dem den reelle Magt. Tværtimod havde hun sine bestemte Formaal — dels Bevarelsen af den usvækkede Fyrstemagt, dels de yngre Sønners Forsørgelse ved fornyet Deling — som hun forfulgte med større Iver og Haardnakkethed end Statsklogskab. Hun kom saaledes til at optage det fra gottorpsk Side tidligere forfægtede Standpunkt, ikke mindst den absolutte Forkastelse af Valgprivilegiet som et Oprør mod „al lydig Tugt og Disciplin“. Interessesmodsatningen maatte hurtigt træde frem, og Dronningens Sind fyldtes af en til Forbitrelse stigende Uvilje, i første Række mod Henrik Rantzau, i hvem hun saa sin Hovedmodstander. En tro Tilhænger fandt hun derimod i Statholderens bitre Fjende, Hans Blome. Efterhaanden som Johan Adolf voksede til, søgte hun, som naturligt var, ogsaa Forbund med sin Søns Medhertug, og Partistillingen blev da: Sophie og Johan Adolf, støttede til et Mindretal af Ridderskabet, repræsenteret af Hans Blome, mod Ridderskabets overvejende Flertal under Henrik Rantzaus Førerskab og støttet til det danske Regeringsraad, som ogsaa paa egne Vegne førte en bitter Kamp med den unge Konges Moder.

Dramatiske Former antog Fjendskabet paa Landretsdagen i Slesvig By i Marts 1593. Forbitrelsen udløstes ved voldsomme personlige Sammenstød mellem Hans Blome og Statholderens Søn Gert og mellem Johan Adolf og Henrik Rantzau selv. Den sidste forlod i Hidsighed Byen, medtagende det kongelige Sigil, hvormed Landretsdommene skulde have været forseglede. Dronningen gav kort efter sin Harme Luft i en voldsom Skrivelse til Statholderen, i hvilken hun bebrejder ham og hans Tilhængere deres Stræben efter „at være Herre og Mester, og at Vi skulle tage al Magt af Eders Haand. Det skal dog med Guds Hjælp ikke lykkes Eder, hvor surt og fast I end stræber, men Vi vil vide at forebygge det med Fornuft og Klogskab, saa at I skal forblive Undersaatter og Vi derimod Øvrighed“. I Virkeligheden var Grunden udhulet under hendes Magt, takket være de forenede Modstanderes Bestræbelser. Efter Anmodning af det danske Regeringsraad erklærede Kejseren endnu samme Foraar Christian for fuldmyndig i Holsten, og da Regeringsraadet sluttede sig til dette Standpunkt for Slesvigs Vedkommende,



Fig. 170. Hertug Johan Adolfs Daler 1609.  
Den kgl. Mønt- og Medaillesamling fot.

maatte Sophie, efter at have ydet Modstand til det sidste, opgive sit Formynderskab. Ved en Landdag i Flensborg, til hvilken Christian var mødt med Flertallet af det danske Rigsraad og et talrigt Følge af den danske Adel, ialt 900 beredne, overtog han den 1. Septbr. 1593 Regeringen i Hertugdømmerne og stadfæstede Privilegierne. Samtidig fornyedes, som et Symbol paa Ridderskabets Sejr, Unionen af 1533.

Formynderregeringens paa dramatiske Episoder rige Tid var hermed forbi. Den havde faaet sit særegne Præg ved den Sammenhæng, der i disse Aar træder frem mellem Kongerigets og Slesvigs og Holstens Historie, forarsaget ved Enkedronningens begge Steder betydningsfulde og omstridte Position. De til Grund liggende Stridsspørgsmaal var i Hertugdømmerne — modsat i Kongeriget — væsentlig af principiel Art: Fyrstemagtens Hævdelse over for Stænderne, hvortil kom den hos Sophie bestandig mere fremtrædende Stræben efter en Arvedeling af Hertugdømmerne mellem Christian og hans Brødre i Lighed med, hvad der havde fundet Sted i 1544 og 1564. I 1593 stod hun som den slagne, ikke blot ved den nødtvungne Opgivelse af Formynderstillingen, men ved at rejse Spørgsmaalet om Arvedelingen opnaaede hun at forene hele Ridderskabet mod sig, og Landdagen hævdede (i Septbr. 1594, Flensborg) over for en af hende foranlediget kejserlig Befaling til at iværksætte Delingen, at det kejserlige Mandat ikke havde Gyldighed for Slesvig, som var et dansk Len, medens paa den anden Side begge Fyrstendømmer var saaledes inkorporerede i hinanden ved Landsprivilegier og Arveoverenskomster, at de ikke kunde adskilles.

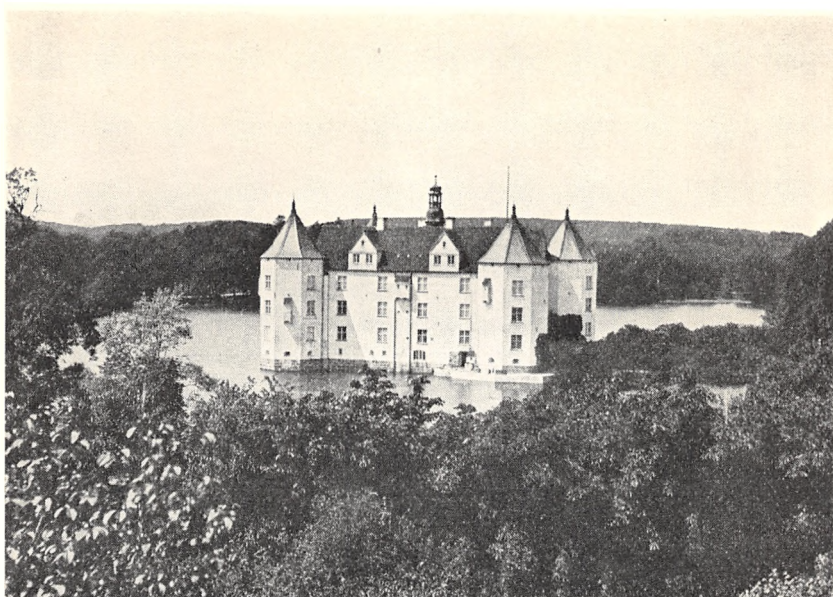
I Tidens Løb viste det sig imidlertid, at hverken Sejren eller Nederlaget blev absolut saa lidt for Stænderne som for Enkedronningen. Efterhaanden som Dønningerne fra Formyndertidens Stridigheder døde hen, genoplivedes det naturlige kærlige Forhold mellem Kongen og hans Moder, og Problemet om de yngre Sønners Forsørgelse løstes i

god Forstaaelse ad anden Vej (se Bind III) end en fornyet Deling, af hvilken Christian IV var en ligesaa absolut Modstander som Ridder-skabet. Saaledes havde Henrik Rantzaus og hans Fællers Kamp paa et vigtigt Punkt naaet sit Formaal og godtgjort sin Berettigelse. Men sin personlige Førerstilling bevarede Rantzau ikke til det sidste. Ganske vist var Haderslevhus Len blevet frataget Hans Blome og overdraget Rantzaus Søn Gert, og Statholderen havde, med Kongens Støtte, indledet en retslig Undersøgelse af sin faldne Modstanders Amtsforvaltning, saavel som af hans almindelige Politik som Sophies Forbundsfælle. Processen blev imidlertid vidtløftig og langvarig — „gid alle Sagens Akter maatte sidde fast i Kroppen paa den, som har Uret!“ udbryder Rantzau i en Skrivelse til Kongen — og de vigtigste Anklagepunkter maatte, da de berørte Enkedronningen, paa senere kongelig Befaling udskydes. Overhovedet løsgjorde den unge Christian IV sig ret hurtigt fra Begynderaarenes Afhængighed af den gamle Statholder. Dennes Indflydelse svækkedes, efterhaanden som det gode Forhold til Moderen genoprettedes, og omsider maatte Henrik Rantzau halvt nødtvun- gent i Januar 1598 — et Aar før sin Død — nedlægge sine Embeder. Hos Hertugen fremtraadte samtidig Tilbøjelighed til at genoptage den gottorpske, mod Ridderskabets og Stændernes Magt rettede Politik (se Bind III), og de unge Fyrster blev for saa vidt Arvtagere efter Enkedronning Sophie, hvis Stræben paa dette Omraade viste sig at være i Pagt med Fremtiden. I Tidsrummets sidste Aar afløste den ene Landdag den anden uden at bringe Tilfredsstillelse af Stændernes Besværinger, for største Delen de samme som fremsat 1588—90 og tidligere.

Det velvillige Forhold mellem de to regerende Linier bevaredes, be- fæstet ved Ægteskabet mellem Johan Adolf og Christians Søster Augusta, hvis Bryllup fejredes paa Københavns Slot den 30. Aug. 1596, Dagen efter Kongens Kroning.

## 7. HANS DEN YNGRE.

Hans den Yngre (Fig. 172) stod, i Kraft af Landdagens Afvisning 1564, udenfor Fællesregeringen, og Resultatet heraf blev en Tvetydighed i hans og hans Efterkommeres Stilling, et enestaaende Fænomen inden for Hertugliniernes Historie, som ellers kun kender to skarpt adskilte Kategorier: de regerende Fyrster paa den ene Side og paa den anden de affundne — yngre Sønner, der mod Erstatning har opgivet deres Ret til Arvedeling og Deltagelse i Regeringen. Hans havde faaet den ham tilkommende Arvelod og hørte altsaa ikke til de affundne. Endvidere gav Frederik II ham Del i Forleningen med



*Fig. 171. Lyksborg Slot.*  
Th. Thomsen, Flensborg, fot.

Slesvig. Allerede under Forhandlingerne forudsattes det, i det mindste fra kongelig Side, at han var Medarving. Odenseforliget af 1579 nævner som Lensmænd kun Hertugerne af Holsten i Almindelighed, men at Hans regnedes til disse og ikke til de ved samme Bestemmelse undtagne „affundne“ Fyrster, fremgaar af den Omstændighed, at han fik Del i selve Forleningsakten det følgende Aar — takket være Støtte fra Kongens Side, idet Farbrødrene i dette Spørgsmaal forholdt sig ganske passive. Der udstedtes tre Lensbreve, et fælles for Hans den Ældre og Adolf, og to særskilte for Frederik II og Hans den Yngre, de to sidste i det væsentlige ens. Ogsaa den følgende Tids Lensbreve stillede Hans den Yngre og senere hans Sønner paa lige Fod med de to andre Linier, saaledes at de fik baade Samhaandsforlening (jvfr. ovenfor S. 358) med hele Fyrstendømmet og direkte Forlening med deres Landsdel som et fyrsteligt Fanelen. I Forleningen med Holsten optoges han endelig — efter at den gottorpske Linie havde opgivet sin Modstand — af Kejseren i 1590.

Saaledes udrustet med sine Lensherrer og sine Frænders Anerkendelse som ligeberettiget Medarving tog Hans den Yngre Kampen op med Stænderne, thi paa Grund af Hertugdømmernes særegne statsretlige Forhold kunde den fyrstelige Ligeberettigelse ganske vist opnaas gennem





Fig. 172. Hertug Hans den Yngres Daler 1622.  
Den kgl. Mønt- og Medaillesaml. fot.

Arveretten, men kun i Forbindelse med Stændernes Valg og Hylding. Hans Anmodning herom paa en Række Landdage efter Frederik II's Død mødte imidlertid skarp Afvisning, skønt den støttedes af Kejseren. Da han derpaa forebragte sin Sag for Kejserretten, dømtes Stænderne i 1599 til under Bødestraf at hylde Hertugen, medmindre de kunde bevise deres Ret, og den store Hyldingsproces, der skulde vare langt ind i det 17. Aarhundrede, indlededes hermed. Med megen Energi og Sejghed førte Hans den Yngre denne Kamp, som han for øvrigt først havde optaget paa et forholdsvis sent Tidspunkt. Under Forhandlingen om Forleningen med Slesvig overlod han det til Kongen at føre sin Sag, og Kravet om Hylding rejste han først efter Frederik II's Død — selv da i øvrigt kun med en vis Begrænsning, idet han nemlig ikke krævede Del i Fællesregeringen. Han vilde kun ved Hyldingen opnaa Anerkendelse som Fyrste og nyde de deraf følgende Fordele, væsentlig Frøkenskat (Ekstraskat i Anledning af en Datters Giftermaal) og fyrstelig Jurisdiktion. Denne Forsigtighed skyldtes sagtens Ønsket om ikke at støde de regerende Fyrster, men muligt er det ogsaa, at han, paavirket af Halvheden i sin Stilling, heller ikke har ment at have tilstrækkelig Adkomst til at stille videre Krav.

Det kostede næppe Hertug Hans stor Overvindelse at vise Maadehold paa dette Punkt, idet det afgørende for ham sikkert har været Hensynet til den praktiske Fordel. Derom vidner hans idelige Henvisninger i Sagsindlægene til hans lille Land og talrige Børneflokk, og Frøkenskatten var mere end et Æresspørgsmaal for en Fader til ni Døtre. I økonomiske Anliggender havde han allerede tidligt vist stor Resoluthed. Som 23-aarig begyndte han en Trætte med Kongen om Størrelsen af den Erstatning, som denne skulde yde ham, fordi han foreløbig ikke kunde tiltræde Besiddelsen af sine Amter, der hørte til Enkedronning Dorotheas



*Hertug Hans den Yngre af Sønderborg.*  
Maleri af ukendt Mester. Frederiksborg.



*Fig. 173. Drikkeglas med Hertug Hans den Yngres Vaaben.  
Paa Bagsiden hans Hustrus, Agnes Hedvig af Anhalts Vaaben.  
Nationalmus. fot.*



Fig. 174. Hertug Hans den Yngres Segl.

Omskriften lyder: VON G. G.  
IOHANS DER JUNGER H. ZV  
HOLS.  $\frac{1}{1}$ . Brugt 1568.  
Rigsarkivet fot.

Livgeding, og heller ikke Delingen af Arven efter Hans den Ældre gik for sig uden Uenighed.

Følgerne af Uklarheden i Hans den Yngres statsretlige Stilling blev i Praksis færre, end man skulde have ventet, idet han, uden at hindres af Landsherrerne, inden for sine Besiddelser paa det nærmeste indtog en regerende Fyrstes Stilling. Han slog Mønt, paalagde Told og Accise, udstedte Forordninger og Privilegier og udøvede den øverste dømmende Myndighed. Han havde ikke faaet Del i Fællesregeringen, men stod heller ikke under denne. Han tvang derfor sine Købstæder til at undlade at sende Repræsentanter til Landdagen og forbød sine Undersaatter at appellere til Landretten. Med Adelen laa han i bestandig Strid om Jagtret m. m., hvorom der førtes

idelige Processer. Til Gengæld var han og hans Embedsmænd Genstand for en inderlig Uvilje fra de adelige Junkeres Side. En udsøgt Haan var det, naar Stænderne benævnedes en Ekstraskat, der var bevilget for at skaffe Midler til den store Hyldingsproces, „Hertug Hans's Frøkenskat“, og langt fra at ville anerkende ham som Fyrste krævede Landdagen endogsaa, at han skulde gøre Rostjeneste som enhver adelig Godsejer.

Sin omstridte fyrstelige Stilling søgte Hertug Hans, trods en paa andre Omraader gennemført Sparsommelighed, ja Karrighed, at hævde ikke blot med Rettens Vaaben, men ogsaa ved Udfoldelse af Prunk og Pragt ved festlige Lejligheder. For at skaffe Midler hertil og for at kunne give sine 23 Børn en standsmæssig Opdragelse maatte han anspænde sit lille Omraades Hjælpekilder til det yderste. Først 7 Aar efter Delingen i 1564 kunde han ved sin Moders Død i 1571 tiltræde Besiddelsen af sine sønderjydske Amter. Hertil kom i 1582 Ryd Kloster (se S. 361). Utrætteligt arbejdede han gennem hele sin Regeringstid paa at bringe sine Landsdele op paa den størst mulige Ydeevne, og det blev snarere som Godsejer end som Fyrste, at hans Virksomhed har faaet Betydning.

Ved en Række af Godskøb dannede han sig et sammenhængende Godsdistrikt, som ved Aar 1600 omfattede hele Als og det meste af Sundeved. I sit Testamente opgiver han at have brugt c. 600.000 Rdl., deraf c. 400.000 i de sønderjydske Amter, til sine Godserhvervelser, hvortil han især fik Midler ved sit (andet) Ægteskab i 1588 med Agnes Hedvig

Fig. 175. Brev fra Hans den Yngre af 13. Novbr. 1572 (se Henvisningerne).

2

Die lütken viderumb volgen lassen ich will  
 E. G. getreuer Bruder sterben und immer wider  
 E. G. thun und Gabe in ertzigen krentz mich  
 an die abgenommne lüt mit gert ich linder  
 anig mit gedult was E. G. befolgaber Gier  
 im ambt bestellen. Dardurch mir die vbrigen  
 lüt unwillig wurden. Damit ich E. G. mit  
 erzürnen mochte aber ich kan mit bitten und  
 klagen bei E. G. mit ablassen bis ich wider,,  
 und E. G. gertz genommen. Gab dan ich lieber  
 tod sein wolte als alle tag in meinem Gertzen  
 ein solinge sorg und besorgner zu tragen. Ich bitte  
 E. G. umb christlicher und brüderlicher liebe  
 willen E. G. wolle sich mich mein gornat  
 und kinder also lassen befolgen sein wie sie  
 es als mein vater broder und konig an  
 ihrem tage mit brüderlichen gewissen wollen  
 verantworten und wolle E. G. mir in meinem  
 krentz raten und mich mit verdrucken. Das  
 ich mich der lute mit willen mit vorgeben  
 kan bis ich nicht das ich unrecht gab ich  
 will für E. G. wolhart gott treulich bitten. Das  
 ist ein vergelter aller Weltgaten Ganderbung  
 Den xiiii November Anno 72  
 E. G. immer und getreuer broder

Jogens Arminyer  
 mein eigen Gant

af Anhalt. Samtidigt indførtes Stordriften, idet de fyrstelige Avlsgaardes Tilliggende udvidedes, for det meste paa Bekostning af Bøndergaardens Jord. I Sundeved oprettede han saaledes Sandbjærg af fire Bøndergaarde. Melvetgaard (senere Hjortspring) paa Als blev udvidet med Jord fra den nedlagte Landsby Melvet, hvis Bønder bosattes som Husmænd andensteds. I Egen nedlagdes Byen Bosted, hvis Jord lagdes under Hellevedgaard — o. s. fr.

Bøndernes Klager har naaet os ad en Omvej, gennem Præsterne, hvis Tiendeindtægt formindskedes ved de mange Bøndergaardes Nedlæggelse, og som derfor, da Als hørte til Fyns Stift, tog deres Tilflugt til Kongen. Allerede i 1589 indberettede Fyns Biskop og Stiftslensmand fra en Visitatsrejse om Als's Bønder, at „somme var rømmet bort, somme Stavne var øde og lagt til Herrens Avlsgaarde, saa de andre en Part var forarmet“. Præsterne fik kraftig Støtte hos Stiftsøvrigheden, bl. a. overfor Hertugens Sædvane at sende dem sine Jagthundehvalpe til Opdrætning — „og nu blev en Hvalp i vor Nærværelse baaren til Hr. Jenses i Ulkebøl at opføde, hvilken vi have befalet ham igen tilbage at skikke. Dog Fyrstelig Naade haver ikke hermed været vel tilfreds“. — De nedlagte Bøndergaarde kunde jo imidlertid ikke genoprettes, og Klagerne over Hans den Yngres haarde Fremfærd fortsattes ogsaa ind i det næste Aarhundrede.



Fig. 176. Hertug Hans den Yngres Døds-Daler 1622.  
Den kgl. Mont- og Medaillesaml. fot.



ANDET AFSNIT.  
STYRELSE OG RETSPLEJE.  
SOCIALE OG ØKONOMISKE FORHOLD.  
KIRKE OG AANDSLIV.

---

1. FÆLLESREGERING OG LANDDAGE.

Som vi har set, levede Delingen Plads for et Fællesstyre, der i Tiden fra 1544 til c. 1620 gav sig kraftige Udslag. En nogenlunde fast Organisation heraf opnaaedes først 1564 (se S. 353), men selv her efter var Omfanget af Fællesregeringens Virksomhed stadig uklart og udformedes først efterhaanden ved Praksis.

Foruden Ledelsen af den fælles Udenrigspolitik og det fælles Forsvarsvæsen med dertil hørende Skattevæsen havde Fyrsterne i Fællesskab Styrelsen af Prælaternes og Ridderskabets Besiddelser samt, i visse Henseender, de paa Landdagen repræsenterede Stæder under sig. Sammen med Landdagen (Landretsdagen, se nedenfor) havde de Jurisdiktionen over Prælater og Ridderskab, og alene eller sammen med Landdagen udøvede de den lovgivende Myndighed for de fælles Di-

*Fig. 177. Nørreport i Flensburg. Fotografi.*

strikker. Ogsaa andre Love af almindelig Betydning (f. Eks. Politiforordninger og Toldforordninger) kunde udstedes i Fællesskab. Kongen repræsenteredes saavel i Fællesregeringen som i Amterne af sin Statholder.

Fællesskabets Grundpille var imidlertid ikke Fyrsterne, men Stænderne og blandt disse i første Række Ridderskabet. Med Rigdom paa Gods og Guld og med stadig voksende sociale Godsejerrettigheder forenede Adelen — inden for hvilken de holstenske ridderskabelige Slægter blev mere og mere eneherkende — en stærk politisk Magt, som dens Medlemmer udøvede dels som Indehavere af de højeste Embeder, dels som Raader, dels som den mægtigste af Stænderne paa Landdagen. Som Embedsmænd og Raader stod de efter Delingen under hver Fyrste for sig (jvf. S. 348), selv om Landraaderne ifølge Ordningen af 1564 fungerede som Raadgivere for den af Fyrsterne, der havde Fællesregeringen, ligesom der hyppigt holdtes Møder af alle tre (eller to) Landsherrers Raader. Det ridderskabelige Raad, der tidligere havde været en Magtfaktor, om end af aftagende Betydning (se S. 267), fandtes saaledes ikke mere, og den hermed skete Forandring skulde i Tidens Løb vise sig skæbnesvanger for Standens Magtstilling. Endnu var denne dog, lige til Aarhundredets sidste Tiaar, stærk. Fyrstemagtens Deling mellem to eller tre blev, skønt den stred mod de af Ridderskabet hævdede Grundsætninger, i Praksis ved mange Lejligheder gunstig for Aristokratiet. Adelen rummede desuden i denne Tidsalder Mænd, der kunde gøre sig gældende baade som Enkeltpersonligheder og samlede i Landdagen, der, svarende til det kongerigske Rigsraad, betød den væsentligste forfatningsmæssige Begrænsning af Fyrstemagten.

Af de to andre landdagsberettigede Stænder havde Prælaterne ganske mistet deres førende Stilling som en Følge af Reformationen, idet de, efter en Overgangsperiode, ikke mere talte Biskopperne af Slesvig og Lybæk, tidligere Landdagens fornemste Medlemmer, i deres Midte. Tilbage var Klostrene, som efterhaanden ophævedes, for saa vidt de ikke som St. Johannes Kloster i Slesvig og tre holstenske Stiftelser bevaredes som adelige Jomfruklostre. „Prælaterne“ var saaledes, bortset fra de befuldmægtigede for Domkapitlerne i Slesvig, Hamborg og Lybæk, i Virkeligheden verdslige Adelige, nemlig Forstanderne for de fire Frøkenklostre.

Stæderne var vel fordelte blandt Fyrsterne, men i deres Egenskab af Stænder med Ret til at møde paa Landdagen stod de under Fællesregeringen. Landdagsberettigede var alle de sønderjydske Byer undtagen Tønning, Garding og Husum, hvis Stadsretter først var givet efter Delingen; Husum var dog, undtagelsesvis, repræsenteret ved Landdagen 1564. Købstædernes Dobbeltstilling kunde, bortset fra deres Lidenhed,



ikke andet end svække deres Betydning. Bestandig maatte de, støttede af Ridderskabet over for Fyrsterne, hævde deres Samhørighed med de to andre Stænder som een Korporation. — Uden Forbindelse med Landdagen var de fyrstelige Amter og Landskaberne.

Antallet af Medlemmer var skiftende, for Ridderskabets Vedkommende ofte c. 100, ja, paa de store Hyldingsdage stigende til c. 200, medens Stændernes Repræsentanter, et Par Raadmænd og Borgmestre fra hver, højst talte en Snes, af hvilke knap Halvdelen kom fra Sønderjylland. Fra Aabenraa og Ekernførde mødte som Regel ingen. Landdagen sammenkaldtes (trods Privilegiernes Bestemmelse, se S. 346) højst uregelmæssigt, efter Behov, snart med flere Aars, snart (mod Periodens Slutning) kun med nogle Maaneders Mellemrum. En Del Landdage omfattede kun de holstenske Stænder, idet Forhandlingsemnet var udelukkende rigstyske Anliggender.

Blandt Stændernes Rettigheder hævdedes den i 1460 erhvervede Valgret stadigt — officielt uimodsagt af Fyrsterne — i Landdagens Erklæringer, ja, anerkendtes i Aarene 1588—93 endogsaa udtrykkeligt af den kongelige og, om end højst modstræbende, af den gottorpske Regering. I Praksis var den dog — sidst ved Delingen i 1544 — bukket under for Opfattelsen af Hertugdømmerne som en Arv, der deltes mellem alle de arveberettigede — en Opfattelse, der ogsaa var eneherskende under Fyrsternes Forleningsforhandlinger. Man havde imidlertid grebet den Udvej at knytte Valgretten ikke til de enkelte Landsdele — thi den fyrstelige Arveret til disse anerkendtes af alle Parter — men til den Fællesregering, som det var lykkedes Ridderskabet at forene med Arvedelingen (jvf. S. 377). Under disse Forhold kunde Valgrettens reelle Betydning ganske vist ikke blive stor, da Valget bestandig maatte falde paa den fyrstelige Ætling, til hvem Amterne gik i Arv. Dog viser dette Tidsrum enkelte Eksempler paa et effektivt Valgprivilegium. I 1564 lykkedes det Stænderne, ved at nægte Hans den Yngre Hylding og saaledes holde en arveberettiget Tronkræver uden for Fællesregeringen, at hævde Valgretten i dens negative Form. Og under den kortvarige Krise i 1588 truede Stænderoppositionen med en Forbigaaelse af Philip til Fordel for Christian IV som Enefyerste. Disse Episoder skyldtes dog kun saa at sige forbigaaende, gunstige Konjunkturer, og de kom ikke til at betyde nogen Afgivelse fra den faktiske Arvefølge inden for de to regerende Linier. Valgretten var altsaa kun et Middel, men i denne Stændermagts Storhedstid et virkningsfuldt Middel til at sikre Bekræftelse af Privilegierne, idet en saadan Bekræftelse bestandig opstilledes som Betingelse for Valg og Hylding.

Privilegierne var de fra Fortiden nedarvede af 1460 og 1524 (undertiden ogsaa Adolf VIII's Privilegium af 1422). Til de grundlæggende

Rettigheder hørte foruden Valgretten Skattebevillingsretten, for hvilken der imidlertid kun blev ringe Anvendelse, da Fyrsterne, bortset fra ganske enkelte Tilfælde, paa Grund af Tidens gode økonomiske Forhold kunde nøjes med de ordinære Indtægter uden at ty til Udskrivning af Skat.

En betydningsfuld Side af Stændernes Virksomhed var den dømmende, idet Landdagen, som i denne Funktion benævntes Landretsdag, under Fyrstens Forsæde havde Jurisdiktionen over Prælater og Adel, efter at Adelen ogsaa i Slesvig ved Privilegierne var blevet undtaget fra Herredstingene. En fast Ordning af det fælles Retsvæsen opnaaedes først ved Landretsordningen af 1573, udarbejdet af to Repræsentanter, en adelig og en retslærd, for hver Fyrste. Hovedforfatteren var den gottorpske Kansler Adam Tratziger. Ved denne Lov fastsloges paa Grundlag af gældende Love og Sædvaneret Retspraksis, ikke blot for de fælles Distrikter, men for Hertugdømmerne i Almindelighed. Landretten, der nu var udsondret fra Landdagen og bestod af adelige og et Mindretal lærde Raader, var Domstol for Prælater og Ridderskab, med Appel til Kejserreretten i holstenske Sager, medens den i slesvigske Sager var baade første og sidste Instans, idet Appel til den danske Herredag ikke maatte finde Sted. Desuden var den Appelinstant for Adelen Domstole over dens Fæstebønder og i visse Sager for Byretterne. I slesvigske Sager dømtes efter Jydske Lov og Sædvaneret, i holstenske efter sachsisk Ret og Romerretten — en Adskillelse, som ogsaa senere Forordninger krævede overholdt.

Landretsordningen var dette Tidsrums eneste fælles Lovarbejde af større Betydning. I øvrigt kunde, som vi har set, Love for Fællesdistrikterne udstedes af Fyrsterne med og uden Landdagens Medvirkning, men i vigtigere Sager hørtes Stænderne dog som Regel. Det lader sig imidlertid ikke nægte, at Interessen inden for Landdagen, saa vidt man kan dømme af de bevarede Akter, har samlet sig om Hævdelse af den enkelte Stands Forrettigheder og Fordele mere end om Love af almen Natur — i Sammenhæng med, at Fællesstyrets saa at sige forfatningsmæssige Grundlag udgjordes af „Privilegierne“.

Med en mærkelig Ensformighed gentages de samme Krav i de ved de fleste Landdage over for Fyrsterne fremsatte „Besværinger“ (gravamina) over formentlige Krænkelser af Privilegierne. Stænderne beder om ikke at blive adskilt fra de andre Stænder ved landsherreligt Krav paa Særhylde e. l. I øvrigt hævder de Købstædernes Eneret til Handel og gør Indsigelse mod forskellige økonomiske Byrder, navnlig mod at blive besværede med Told i Danmark og Norge. Adelen Voldsgerninger over for Borgerne paatales. Prælaternes Klagepunkter drejer sig om Klosters og Kapitlers uhindrede Besiddelse af deres Jorder og om det slesvigske

Kapitels Bevarelse af sine Rettigheder, særlig til at vælge Biskop. Af Adelen Begæring gik den betydningsfuldeste ud paa, at alle Amtmænd skulde tages af den indfødte Adel. Fyrsternes gentagne Tilsagn herom blev ogsaa overholdt, og naar Landdagene stadig gentog denne „Besværing“, har det vel været for at sikre sig i Fremtiden. Frederik II's Ansættelse af fremmede Lensmænd i Kongeriget maatte ogsaa virke skræmmende. Det videregaaende Krav om, at ogsaa Raaderne udelukkende skulde tilhøre den indfødte Adel, havde ikke Hjemmel i Privilegierne og blev i de landsherrelige Erklæringer forbigaaet i Stilhed (1545) eller besvaret undvigende (1590, se S. 378). — Andragender ved Landdagene 1545 og 1564 angaaende de adelige Godsejeres Eksemp-tion fra Herredstingene og deres Hals- og Haandsret over Bønderne samt deres Toldfrihed for eget Forbrug gentoges ikke i 1588—90 og har vel da været anset for sikrede.

Fyrsterne stillede sig i dette Tidsrum i det hele imødekommende over for Landdagens Ønsker, baade 1545 og 1564 og ikke mindst i Formynderregeringens Tid, da Stænderne ved den sejrige Gennemførelse af Valgretten stod som Situationens Herrer. Paa den anden Side spores hos de unge gottorpske Hertuger og deres hessiske Raadgivere nu for første Gang en principiel Stræben fra landsherrelig Side efter at hævde Fyrstemagten i Modsætning til Ridderskabet, og Landdagene i Aarhundredets sidste Aar med de stedse tilbagevendende Klager over, at de i 1588—90 fremførte Besværing trods givne Tilsagn ikke er blevet afhjulpne, men nye er kommet til, varslers om den kommende Tid med dens bratte Nedgang for Stændernes Magt.

## 2. FORVALTNING OG RETSPLEJE.

Medens det adelige og gejstlige Gods stod under Landsherrerne i Fællesskab, var Amter og Landskaber — og i visse Henseender Købstæderne (der, ligesom Landskaberne, vil blive behandlet særskilt) — i begge Hertugdømmer fordelt mellem Fyrsterne, saaledes at hver Fyrste herskede inden for sine Landsdele uden Indblanding af Stænderne. Derimod synes en vis Skattebevillingsret at være blevet udøvet uden for Landdagen, ikke blot af Landskaberne, men ogsaa af Amterne, idet Forhandlinger med disses befuldmægtigede i det mindste i nogle Tilfælde gik forud for Bevilling af Ekstraskat.

Af det fra Middelalderen nedarvede folkelige Selvstyre var der endnu en Del tilbage. Hver Landsbymenighed dannede et Samfund for sig, som ordnede sine Anliggender uden Indblanding af Øvrigheden. En Nyerhvervelse, stammende fra Reformationen, var Sognemenig-

hedernes Ret til at vælge Præst. I Herredet havde derimod Landsherrens Repræsentant, Herredsfogeden, den største Myndighed baade i Forvaltning og Retspleje, men dette Styre var dog uden al Bureautkratisme, da Herredsfogeden var en Bonde. En beskeden Førstebegyndelse til senere Tidens faguddannede Embedsmænd fandtes i Tingskriverne, som i Christian III's Lovgivning omtales jævnsides med Fogederne (medens Aktstykkerne før Reformationen ofte var blevet udfærdigede af Præsten).

Den største Forvaltningsenhed, Amtet, var endnu langtfra sammenvejet til eet, men rummede talrige fremmede Bestanddele — adeligt Gods, sækulariseret Kirkegods (der udgjorde særlige Fogedier), i Nord-slesvig desuden de til Kongeriget hørende senere saakaldte „Enklaver“. Af Amtsindtægterne dannede Naturalafgifter endnu en væsentlig Del. Amtmanden var som den højeste stedlige Øvrighed Mellemlæddet mellem Fyrsten og Lokalforvaltningen. Karakteristiske er Hans den Ældres Amtmandsbestallinger, i hvilke Forpligtelsen til ikke blot at varetage Landsherrens Interesser, men ogsaa at holde Undersaatterne ved Ret og Skel indskærpes. Samme Tankegang gennemtrænger Christian III's „Artikler for Lensmændene“ (gældende baade i Kongeriget og Hertugdømmerne).

Heller ikke Amtmanden var faguddannet Jurist, idet Amterne var forbeholdt den indfødte Adel, hvilket i Praksis vilde sige det holstenske Ridderskab; kun Thomas Sture (Fig. 178) i Sønderborg Amt var af sønderjydske Adel. Stænderne vaagede med stor Nidkærlighed over dette, af Fyrsterne respekterede, Privilegium. Saa godt som alle Amtmænd var fast lønnede og forpligtede til Regnskabsaflæggelse, idet de „frie“ Amter for længst var afskaffede, og Overdragelse af et Amt mod Afgift var ret sjælden. Ogsaa de pantsatte Amter blev kun bortgivne med Forpligtelse for Panthaveren til at aflægge Regnskab for alle Indtægterne, som derefter med Fradrag af Renterne gik i den fyrstelige Kasse. De hyppige Pantsættelser af hele Amter — paa Grund af Mangelen af et Kreditvæsen Fyrsternes bestandige Nødhjælp i Penge-trang — betød dog naturligvis et Tab i Indtægter, og overhovedet maatte navnlig den gottorpske Regerings Tilbøjelighed til at foretrække de hertugelige Kreditorer som Amtmænd faa mislige Følger.

Undertrykkelse og Udsugelse af Amtsundersaatterne var ikke ualmindelige. Kritik af hele det adelige Amtsstyre kommer til Orde allerede i 1545 i Udtalelser af Christian III, ved Landdagen i 1590 hos Amtmændenes egne Standsfæller i Kongeriget, Rigsraaderne, og endelig ved

Fig. 178. *Thomas Stures og Bertha Ahlefeldts Gravsten i Notmark Kirke.*  
Udført af Jacob von der Borch 1569. (Nationalmus. fot.).



Aarhundredskiftet hos en Repræsentant for den ny Tids borgerlige Embedsmænd, den gottorpske Kansler Niels Junge, som i sin Plan til en Sparereform af hele Forvaltningen raader Hertugen til efter at have befriet sig for sin Gæld at „besætte Amterne med gode Svende, og hvor der nu gives 3000, 2000, 1800 Daler, vil man komme stateligt ud af det med 150—200 Daler“. Tre, fire, ja fem Amter kan lægges sammen, „fordi det jo dog er Fogederne og Skriverne, som maa gøre Arbejdet“. Saa behøver man ikke længer at finde sig i visse Folks Trods og Hovmod eller at se paa, at de stakkels Undersaatte bliver plagede. De „gode Svende“ skulde utvivlsomt være borgerlige Jurister, vidt forskellige fra de ridderskabelige Amtmænd. Dog maa det ikke glemmes, at der ogsaa blandt disse fandtes Mænd, som, under ofte ugunstige Forhold, røgtede deres Embede med Dygtighed og Samvittighedsfuldhed.

Jydske Lov var gældende som tidligere (se S. 276). I 1592 autoriseredes en nedertysk Oversættelse ved Amtsskriveren i Flensborg, Blasius Ekenberger (Fig. 179). Desuden havde Christian III's Koldingreces af 1558 en betydelig Paavirkning paa Retsplejens Praksis. Af Romerretten spores ingen Indflydelse ved Underretterne, hvorimod baade Romerret og sachsisk Ret havde faaet Indpas ved de fyrstelige Appeldomstole saavel som ved den adelige Landret. Første Instans i Amterne var Herredstingene, ved hvilke Herredsfogedens Myndighed allerede fra Middelalderens Slutning havde bredt sig paa Tingforsamlingens Bekostning. I Civilsager dømte han i de nordslesvigske Amter alene, i Flensborg og Gottorp Amter sammen med et Nævn paa 12 Bønder („Stokkenævninge“ eller „Herredsbønder“). I Husum Amt dømte de 12 Herredsbønder alene. Det samme var Tilfældet i Tønder Amts Geestherreder, men her paabød Hans den Ældres Forordning af 1559, at Herredsfogeden skulde dømme alene. Kriminalsager afgjordes vedblivende ved Kendelser af Sandemænd eller Nævninge. Alle Tingsvidner udstedtes af Herredsfogeden i Forening med to eller flere Sandemænd. Fra Herredstinget appelleredes til Amtsretten, som afholdtes fra Tid til anden i hvert Amt; her dømte Fyrsten (eller den kongelige Statholder) med sine Raader. Desuden havde det fyrstelige Kancelli (fra 1590 for Gottorps Vedkommende afløst af Hofretten) Tilsyn med Underretterne, ligesom det ogsaa brugtes som Appellinstans fra disse.

Undtagne fra Herredstinget var dels Adelen (se S. 281 f.), dels Adelens Bønder, som hørte under den adelige Godsejers eget Birketing, hvor Retssagerne i øvrigt afgjordes efter Jydske Lov paa samme Maade som ved Herredstinget, men med Appel til Landretten. I Nord- og Mellemslesvig var det adelige Gods imidlertid for spredt beliggende til, at Birkeretten kunde komme til Udøvelse, og her var de adelige Fæstebønder derfor i Almindelighed tingpligtige til Herredstinget.

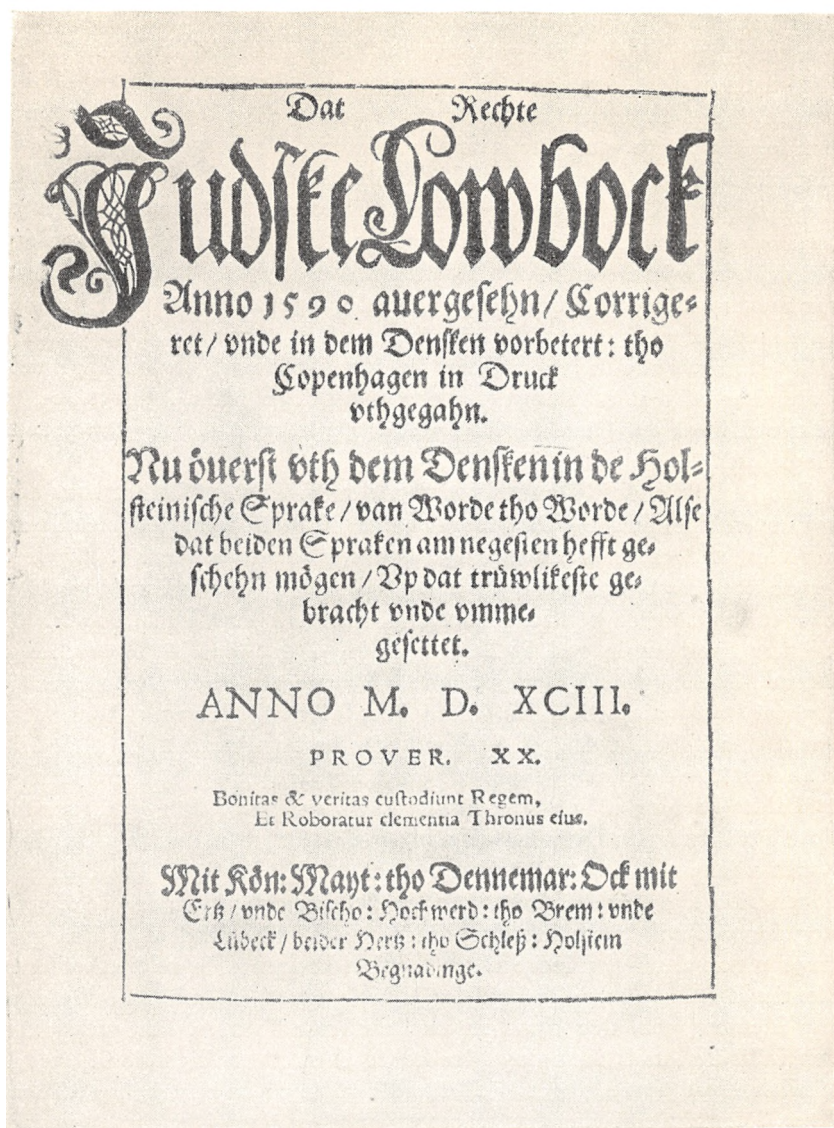


Fig. 179. Titelblad til den plattyske Udgave af Fydske Lov (1593).

Den øverste Myndighed i Forvaltning og Retspleje var midtsamlet i Fyrsten med hans Raader og Embedsmænd. En Særstilling indtog den kongelige Statholder. Hertugdømmernes middelalderlige overordnede Embeder, Marskens og Hofmesterens, var, efter at Iven Reventlow og

Johan Rantzau i 1545 havde trukket sig tilbage, ikke mere besatte i den kongelige Del og i den gottorpske aftagende Myndighed. Kanslerembedet var til at begynde med ubesat baade i den gottorpske og i Hans den Ældres Del. Inden længe fik dog navnlig de gottorpske Kanslere, som for det meste var tyske juridiske Doktorer, Romerrettens og Fyrstemagtens Pionerer, en meget stor Betydning. Det kongelige tyske Kancelli havde Sæde i København, og ikke blot Hertugdømmernes Forvaltning, men ogsaa en væsentlig Del af Kongerigets Udenrigspolitik var henlagt hertil. Dets Ledere, som i dette Tidsrum ikke bar officiel Titel af Kanslere, var næsten alle tyske Jurister, og ogsaa de underordnede Poster var besatte med borgerlige, mest Tyskere, medens Sekretærene i „Danske Kancelli“ stadigt var adelige Junkere, ligesom Kansleren var en Rigsraad. Dannelsen af det af borgerlige retskyndige Mænd bestaaende Kancelli var det første Skridt i Retning af senere Tidens Statsforvaltningssystem.

Endnu havde dog Centraladministrationen, lidet udformet som den var, et middelalderligt Præg, og mange af Styrelsens vigtigste Hverv udførtes af Fyrsternes adelige Raadgivere, Landraaderne. Af disse havde de fleste Bopæl paa deres eget Gods, eller, hvis de var Amtmænd, paa et landsherreligt Slot, medens en snævrere Kreds af „Raader og Tjenere“ residerede ved Hoffet og deltog i den daglige Forvaltning. Ogsaa Regeringsmyndigheden kunde, i Hertugens Fraværelse, repræsenteres af et Udvalg af Raader. En ny betydningsfuld Kategori kom imidlertid til i Løbet af det 16. Aarhundredes anden Halvdel, de „lærde“ Raader, for det meste (ligesom Kancelliernes Personale) fra Tyskland indkaldte Jurister af borgerlig Fødsel, fagligt uddannede Mænd, der tilførte Forvaltningen en hidtil ukendt og over for de mange ny Opgaver stærkt paakrævet Sagkundskab, Arbejdskraft og Fasthed. Trods Landdagens Indsigelser mod Fyrsternes Ret til at tage lærde Raader (se S. 378) steg deres Antal stærkt i Aarhundredets sidste Tiaar inden for den gottorpske Forvaltning, mindre inden for den kongelige, hvor Statholderen Henrik Rantzaus store Indflydelse virkede opretholdende paa det adelige Element, som dog ogsaa rummede mange Tyskere. Betegnende for den indfødte Adels Stemning over for de „lærde“ er følgende Hjertesuk af Niels Kaas (foranlediget af Forhandlinger med de hertugelige Udsendinge i 1579): „Vi har fire Doctores imod os, og vi er slette [jævne] Folk. Nu, Gud give os den Helligaands Naade, at altingist maatte komme til en behagelig Ende!“

Finansernes Forvaltning besørgedes af Rentemestre, for den kongelige Dels Vedkommende i København, hvortil Amtsregnskaberne indsendtes til Revision. De fyrstelige Indtægter, af hvilke de ordinære bestod af Amtsindtægterne og Tolden, var i stærk Vækst. Saaledes var



Indtægten af Hans den Ældres Del 1548—81 steget til mere end det tredobbelte, fra 21.700 til 73.600 Mark. Delvis kan Forøgelsen forklares ved den samtidige Prisstigning, som forhøjede Udbyttet af de fyrstelige Avlsgaarde saavel som af de talrige Naturalieafgifter. Nye Indtægtskilder søgtes udnyttede gennem Handelsprojekter, Inddigningsarbejder m. m. De rige Marsklande var Landsherrens Tilflugt som fortræffelige Objekter for Ekstraskatter. En anden langt uheldigere Udvej var Foringelsen af Mønten, hvormed Kongen gjorde Begyndelsen under Syvaarskrigen — et Eksempel, der snart efterfulgtes af Johan Adolf og Hans den Yngre. — Samtidig med Indtægterne voksede imidlertid Udgifterne, og den i det følgende stærkt fremtrædende gottorpske Penge nød begyndte allerede nu at gøre sig gældende.

### 3. ADEL OG GODSDRIFT.

Flertallet af Nordslesvigs og et Mindretal af Mellemslesvigs Adel tilhørte ved Aarhundredets Midte stadig den sønderjydske Herremandsstand, selv om de fleste af de større Besiddelser ogsaa her allerede var gaaet over paa holstenske Hænder (jvf. S. 101 f. og 276 f.). Men ved Tidsrummets Slutning var de hjemmefødte Slægter saa godt som alle blevet fortrængt, i Flensborg og Tønder Amter af Holstenerne, i Sundeved og paa Als af Frederik II's og Hans den Yngres Godskøb. Kun enkelte Slægter — Magnussen, Petersen, Andersen — sad endnu paa deres Gaarde. De Godsejere af holstensk Adel, der blev udkøbte af deres nordslesvigske Besiddelser, vandrede atter mod Syd. Dette gælder f. Eks. Hans Blome, der efter at have solgt sine ved Ægteskab med den sidste stureske Ætling, Catharina, erhvervede alsiske Godser udvidede sit Godsomraade i Holsten. De sønderjydske Ætter, som — naar undtages enkelte Slægter, særlig Sturerne og Holckerne paa Als og Lindenoverne i Haderslev Amt — ikke hævdede sig synderligt over Storbønderne, savnede derimod Kraft til at taale en saadan Omplantning. Enkelte, som Holcker og Lindenover, levede videre i Kongeriget, men de fleste forsvandt, uddøde eller sank ned i Bondestanden, og de tilbageblevne var uden al Betydning.

Var den sønderjydske Herremandsstand (tillige med nogle mindre anseelige holstenske Slægter) at betragte som en Lavadel, udgjordes Højadelen af det slesvigholstenske Ridderskab, hvis Magtstilling i Ständerstyret og den højere lokale Forvaltning samt Godsejerrettigheder over de undergivne Bønder allerede tidligere er fremhævet. Ridderskabet talte kun et halvt Hundrede, men gennemgaaende meget talrige og livskraftige Slægter. Saaledes opgives i 1592 Slægten Rantzau med 116 Mand og 71 Gaarde, Ahlefeldt-Rumohr med 59 Mand (35 Gaarde), v. d. Wisch-

Pogwisch 28 Mand (18 Gaarde), Buchwald 24 Mand (11 Gaarde) osv. Selv om Standens Tyngdepunkt stadig laa i Holsten — af 44 rantzauske Godser, som var repræsenterede ved Hyldingen i Odense 1580, fandtes kun de 15 i Sønderjylland — havde dog dens Besiddelser for længst bredt sig til Sydøstlesvig og ogsaa til store Dele af Mellem- og Nordslesvig (se ovenfor). I Nordslesvig mistede den, som vi har set, Fodfæstet i Aarhundredets sidste Menneskealder. Dog var de største Godser, Gram og Søgaard, vedblivende i holstenske Slægters Eje. Selv paa Vestkysten fandtes spredte ridderskabelige, især rantzauske Besiddelser — Trøjborg, Kogsbøl, Arlevad m. m.

Den langt overvejende Bestanddel af den adelige Ejendom udgjordes, ligesom i Kongeriget, af bortfæstet Bondegods, idet Hovedgaardens Tilliggende var af forholdsvis ringe Udstrækning. Besiddelsen bestod saaledes for en stor Del af et større eller mindre Antal af Fæstefgifter, hvis Størrelse — da Landsbyernes Dyrkningsfællesskab vanskeliggjorde en Forøgelse af Udbyttet — laa ret fast, saaledes at en Deling i et vilkaarligt Antal Lodder var mulig. En saadan fandt ofte Sted, dels ved Køb og Salg og dels ved Arv, idet ingen Lovbestemmelse hindrede en vidtgaende Deling af Godset mellem Arvingerne, og Følgen heraf blev en stor Bevægelighed i Ejendomsforholdene.

Resultatet blev dog forskelligt i Nord- og Sydslesvig. Mod Syd fandtes der nok af dygtige og kapitalstærke Mænd, der ved de hyppige Delinger fik Lejlighed til Ophobning af Godsbesiddelse paa deres svagere Standsfællers Bekostning. Ved Mageskifter samledes derefter, til Dels allerede før 1544 (se S. 278), de spredte Gaarde og Landsbyer om Hovedgaarden, og de endnu bestaaende Gudsomraader i Dänischwold, Svansø og det tilstødende sydøstlige Hjørne af Angel, Kappel Herred, opstod.

Dannelsen af de sluttede adelige Distrikter muliggjorde Gennemførelsen af Godsejerens Birkeret (jvf. S. 396) og af Stordriften, som i Løbet af det 16. Aarh.'s anden og det 17. Aarh.'s første Halvdel trængte igennem i Sydslesvig. Hovedgaardens Tilliggende udvidedes gennem Opdyrkning af Moser og Overdrev og Rydning af Skov, men vistnok endnu oftere ved Nedlæggelse af Fæstebøndergaarde; i Antallet af disse viser Matriklen af 1597, sammenlignet med den af 1565, en stærk Nedgang. Især gik det ud over de „øde“ Gaarde, d. v. s. Gaarde, som i længere Tid laa hen uden at være bortfæstede, bl. a. som Følge af de hyppige Farsoter, men ogsaa beboede Gaarde nedlagdes — med eller uden Erstatning til Fæsteren — og i Løbet af Tidsrummets sidste Menneskealder forsvandt den ene Landsby efter den anden for at give Plads for Herregaardens Hovmarker. Vanskeligheden ved at skaffe Arbejds-kraft til Dyrkning af saa vidtstrakte Arealer satte ingen naturlig Grænse

for Stordriftens Frem-march, idet man hjalp sig med de tilbageblevne Fæstebønders Hoveri; Hoveripligten var nemlig ikke begrænset af Lov og Ret og kunde derfor udvides af den mægtige Godsejer. Med den skildrede Bevægelse fra smaa til store Driftsenheder — en Bevægelse stik modsat Nutidens — fulgte et mere intensivt Landbrug. Desaa stærkt udvidede Hovmarker udløstes af Dykningsfællesskabet, hvorved der blev Plads og Luft for Fremskridt og Enkeltmands Initiativ, og en bedre Driftsmaade indførtes. Godsejeren producerede ikke længer blot til eget Forbrug, men med Afsætning for Øje. Kapitalismen holdt sit Indtog i Landbruget, flere Aarhundreder førend noget tilsvarende skete inden for Industrien.

I Nord- og Mellemslesvig beholdt den adelige Besiddelse derimod i det væsentlige Karakteren af Fæstegods, som — naar undtages enkelte arronderede Godser som Gram og Søgaard — endda oftest laa stærkt spredt og paa Grund af den fortsatte Arvedeling blev det bestandig mere. Saaledes havde Lindved (ejet af Rantzauerne) i Flensborg Amt 347 større og mindre Ejendomme spredte i 34 Sogne, og en jævnstor Gaard som Fovslet (ejet af Lindenoverne) havde sine Gaarde og Huse liggende i 22 Landsbyer i Haderslev Amt. Talrige var desuden Junkergaardene, hvis Tilliggende kun var et Par Gange saa stort som en almindelig Bondegaaards. Den Afrunding af Godset og Udvidelse af Hovmarken, som Adelen ikke havde naet at gennemføre, skete imidlertid i store Dele af Nordslesvig ved Fyrsterne — Hertug Adolf og i første Række Frederik II og Hans den Yngre, hvis Opkøb af adeligt Gods satte

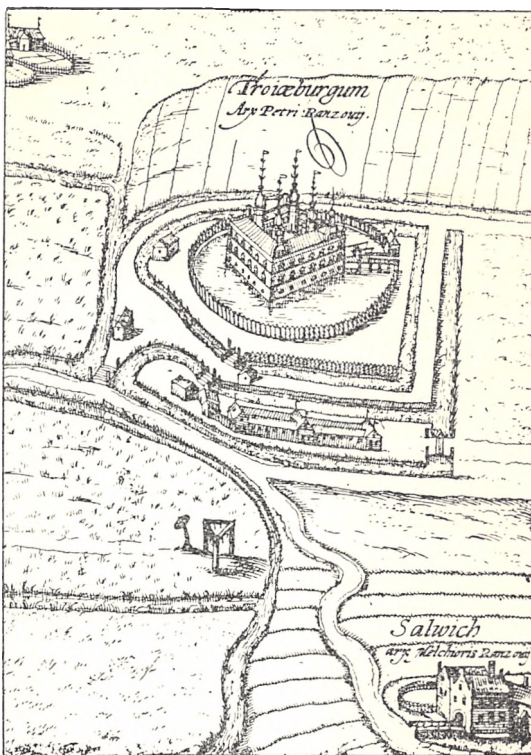


Fig. 180. Trøjborg og Solvig.

Stik 1 Braun: Theatrum urbium V (1580'erne).

et endnu ikke udslettet Skel mellem Sønderjyllands nordlige og sydlige Del. Man har beregnet, at Antallet af større og mindre Landejendomme, erhvervede af Kronen 1500—1641, beløber sig til eet Tusinde; Hovedparten af disse Køb og Mageskifter falder i Aarene 1583—88. I Haderslev Amt var kun Gram, Nybøl og to rantzauske Gaarde, Høgsbro og Vesterbæk, vedblivende adelige Besiddelser. Godsets spredte Karakter lettede Ejerskiftet. Revsø var saaledes delt mellem 6 Medlemmer af Slægten Emmiksen, der alle solgte deres Lodder til Frederik II. Hejels Vargaarde købte Kongen af 9 Søsken af Slægten Breide, som ejede hver sin Arvepart. Strøgodset midtsamledes om nyoprettede kongelige Ladegaarde, hvis Hovmarker udvidedes med Jorden af nedlagte Fæstebøndergaarde, i nogle Tilfælde endogsaa af hele Landsbyer. — Samtidig udkøbte Hans den Yngre Adelen, baade den sønderjydske og den indvandrede holstenske, fra Als og Sundeved (se S. 386 ff.), hvor Stordriftens Gennemførelse blev fuldstændigere og af varigere Betydning end i Krongodsomraadet.

Det forøgede Udbytte, som fulgte med den mere indbringende Godsdrift, gjordes rentabelt ved Adelen livlige Deltagelse i Handelen. Som Storkøbmænd havde de adelige Godsejere væsentlige Fordele. De kunde producere billigt ved at benytte deres Bønders Arbejdskraft, og de kunde afsætte deres Frembringelser uden Mellemlhandlere. Mange af dem ejede Huse i Købstæderne og kunde herfra drive borgerlig Næring. Deres Toldfrihed gjaldt ganske vist kun eget Forbrug, men udstraktes ofte over denne Grænse. Adskillige ejede selv Skibe til Transport af Varerne. Med stor Dygtighed udnyttede de denne fordelagtige Stilling, saaledes at de ikke blot drev Handel med deres egne Produkter, men ogsaa ved Transit-handel deltog i den internationale Storhandel. Undertiden slog flere sig sammen til større Foretagender. Saaledes stiftede forskellige adelige i Forening med Adam Tratziger, saa snart der i 1558 var knyttet Forbindelse med England, et Kompagni til Klædeeksport herfra.

Følgen heraf, først og fremmest af den indbringende Kornhandel, blev en overordentlig Velstand, ikke blot paa Gods, men ogsaa i rede Penge. De store Formuer gjordes rentable ved Laan, hvortil der var rig Lejlighed, da alle Pengeforretninger paa Grund af Mangel af et Bankvæsen besørgedes af private. Af Laanerne tilhørte mange den langt mindre pengestærke danske Adel, og ved Kieler Omslag maatte, som Anders Sørensen Vedel siger i en Ligrædiken, manges dansk Adelsmand „gaa ad Kieler Gade med Hatten i Haanden og byde der 10 eller 12 af Hundrede. Gud give vor danske Øvrighed engang Sind og Mod til at afskaffe saadan Handel, som man vel ved og dagligen forfarer at være Riget til en ubodelig Skade“. I større Stil var dog de internationale Pengeforretninger, i Form af Kapitalanbringelse i Statslaan, i hvilke Holstenerne — Buchwalder, Brockdorffer, Rathlauer,

Ahlefeldter, Sehesteder og i første Række Rantzauer — spillede en forsvarende stor Rolle, medens ingen nordtyske, endsig holstenske eller sønderjydske Købmænd deltog heri. Mange Adelsmænd holdt Faktorer i Antwerpen, gennem hvilke deres Pengetransaktioner med Udlandet skete. Blandt Laanerne var Kongerne af England og Spanien og Stæderne Hamborg og Antwerpen. Et stort Laan til Antwerpen, forrentet med 12 pCt., blev dog hverken forrentet eller tilbagebetalt og følgelig lidet indbringende for Kreditorerne, blandt hvilke Hovedmændene var Hertug Adolf og Henrik Rantzau. — Politisk Betydning fik det holstenske Guld, nu som tidligere, ved Laanene til den danske Konge. Ved Grevefejdens Slutning var 50 danske Len pantsatte til Holstenerne, og endnu i 1545 beløb Kongens Gæld til Ridderskabet sig til  $\frac{1}{2}$  Million Mark. Det lykkedes efterhaanden Christian III at arbejde sig ud af dette Afhængighedsforhold, som aldrig mere genoplivedes; dog var ved Syvaarskrigens Slutning paa ny 6 danske Hovedlen vandret over paa holstenske Hænder. Større og bestandig voksende var den gottorpske Hertugs økonomiske Afhængighed af sine adelige Landraader og Amtmænd. — Det holstenske Ridderskabs Stilling i økonomisk Henseende er i Virkeligheden et enestaaende Fænomen i Datiden. End ikke Junkerlande som Meklenborg, Pommern og Brandenburg, hvor adelig Stordrift, baseret paa en livegen Bondestand, ligeledes trængte igennem i dette Tidsrum, kan opvise noget tilsvarende, langt mindre Danmark. Kapitaldannelsen var nødvendig og gunstig for Erhvervs- og Kulturlivet i Almindelighed; mindre gavnlige i samfundsmæssig Henseende var Samlingen af Kapitalen hos een, ret faatallig Stand.

Som Krigerstand hævdede Adelen sig stadigt, baade i de nordiske Krige og ved Tjeneste paa Europas Valpladser. Tidsrummets lange Fredsperiode inden for Hertugdømmernes egne Grænser frigjorde dog mere og mere Kræfterne, ikke blot til Syssel med Landbrug og Handel, men ogsaa til fredelig offentlig Virksomhed. Standen talte dygtige Politikere, især inden for Christian III's Slægtled; den kærnefulde og fyndige Udtryksmaade i Johan Rantzaus og Iven Reventlows Breve taler endnu herom. Vagere i Omridsene, men imponerende ved sin Evne til at omfatte alt og alle er Henrik Rantzaus Personlighed. At Adelen paa Landdagene især tog sig af sine Standsrettigheder, var en naturlig Følge af Landdagens Karakter netop af Stands- og ikke af Folkerepresentation.

Som Forberedelse til Krigens og Fredens Hverv modtog den adelige Ungdom en langvarig og bekostelig Uddannelse, for Flertallets Vedkommende ved udenlandske Universiteter og ridderlige Akademier. Studierne strakte sig over en Aarrække, i Regelen med Veksling mellem flere Universitetsbyer. Ved Københavns Universitet studerede ingen adelige. Rejsen gik til Tyskland, Frankrig og Italien. I Heidelberg,

Orléans, Padua og Siena var der Lejlighed til at drive ridderlige Øvelser, at lære Fransk og Italiensk og at studere Jura, og blandt de her studerende Slesvigere og Holstenere var de adelige derfor i stort Overtal. Ved de, naturligvis langt mere besøgte, nordtyske Universiteter dyrkedes humanistiske Fag og Teologi. Kun for en enkelt Mand, Henrik Rantzau, blev den manglede Studietid ikke blot en Episode i Ungdommen, men Begyndelsen til en livslang Syslen med lærde Emner. I øvrigt er det vanskeligt at bedømme det gennemsnitlige Resultat af Studierne. Færdighed i at læse og skrive Latin var ret almindelig udbredt, og det juridiske Studium har sandsynligvis ikke været uden Betydning for de Junkere, der som Medlemmer af Landretten fik Brug for noget Kendskab til Romerretten. Overhovedet har Studierejserne vel kunnet tjene som Forberedelse til senere Virksomhed i Forvaltning og Retspleje. Lettere kendelige var dog de skadelige Følger, idet Studentertilværet med tilhørende Drikkelag, Slagsmaal og Dueller ikke kunde undgaa at udøve en nedbrydende Virkning paa mange af de unge adelige, der paa denne Maade ofte tilbragte Aarene fra Femten- til Tyveaarsalderen eller mere langt borte fra Hjem og Slægt.

Hos det 16. Aarh.s Ridderskab fandtes, som stærkt fremtrædende Træk, en Voldsomhed og Tøjlesløshed, der gjorde sig gældende langt ud over Ungdomsaarene. Mest gik det ud over Borgerne, især ved det aarlige Pengemarked i Kiel. Som „Adelens Yndlingsforlystelser“ anføres af L. Bobé „at slaa saa mange Ruder ind som muligt, at ødelægge Møblerne i Husene, sparke svangre Kvinder, ved Nattetid at hente Folk ud af Sengene og slæbe dem ud paa Gaden. Den mindste Modstand havde til Følge, at Borgerne blev pryglet sønder og sammen, saa Blodet flød ud af Næse og Mund“ — en Skildring, der kan belægges med Eksempler i Hobetal. Over for de undergivne Bønder var ikke blot haard, men ogsaa lovløs og grusom Behandling, dog væsentlig inden for Livsegenskabet Omraade, ikke sjælden. Ogsaa inden for Adelen indbyrdes var voldelig Selvtægt almindelig. Fejden mellem Mand og Mand endte ofte med Drab, og Drab under Slagsmaal eller ved Dueller var hyppige. Tøjlesløsheden øgedes ved slap Retspleje. I det mindste i Aarh.s Slutning magtede Landretten ikke Opgaven som upartisk Domstol, og ogsaa Regeringens Myndighed synes at have været utilstrækkelig. Den højtspændte adelige Æresfølelse gav sig drastiske Udslag baade i Ord og Handling, selv over for Fyrsterne. „Da der“, skrev Johan Pogwisch til Hans den Ældre, „paa denne Jord ikke kan tilføjes mig større Skade end at blive berøvet mit ædlest og største Klenodie, nemlig min ridderlige Ære og mit gode Rygte, har min gammeladelige Herkomst højlig nødt mig til ikke blot at forsvare min Ære, men ogsaa at sætte min Ejendom, ja mit Liv paa Spil“. Han har derfor givet sin Fjende Jacob

Rantzau Næveslag paa ridderlig Vis og taget ham til Fange — „skønt jeg havde Aarsag nok til at tage hans Liv, har jeg dog ikke gjort det“; men den fyrstelige Befaling til at frigive ham kan han ikke efterkomme.

Naturligvis kan Adelen ikke bedømmes alene efter Beretningerne i de samtidige Kilder, idet disse, for en stor Del bestaaende af Retsakter, i Sagens Medfør har optegnet de onde Gerninger, medens de tier om de gode. En kraftig og dygtig Slægt, som i Forening med Fyrsterne paa flere Omraader gjorde et grundlæggende Arbejde, var det slesvigholstenske Ridderskab, men nægtes kan det ikke, at Standens Fysiognomi som Helhed tegner sig mørkt, selv bortset fra de talrige ligefremme Voldsmandstyper.

Brutalitet, Gridskhed og Processyge findes ogsaa saavel hos Samtidens Borgere og Bønder som navnlig hos Nabolandenes Adel. De raa Træk er imidlertid hos de danske og svenske adelige ofte forenede med en Storhed og Alvor, som man, efter at Johan Rantzaus og Christian III's Slægtled var gaaet i Graven, forgæves spejder efter hos Ridderskabet. Den første Reformationstids religiøse Grebethed var forsvundet, og Godejernes ofte letkøbte Rigdom og Magt virkede demoraliserende. Hertil kommer, at den kraftige Standsfølelse og den holstenske Hjemstavnsfølelse for det lovpriste „Cimbrien“ ikke kunde erstatte Savnet af et Fædreland, om hvilket Kræfterne kunde samles.



Fig. 181. Solvstob med Henrik Rantzaus Billede (1582).  
Fotografi.

## 4. BØNDER.

Bortset fra den friske Vestkyst, som vil blive skildret for sig, kan Sønderjylland, naar Talen er om Bondestandens Forhold i dette Tidsrum, deles i to Omraader. I det sydøstlige Storgodsdistrikt (se S. 400) fandtes saa godt som ingen Selvejere eller landsherrelige Fæstere blandt Bønderne, som allerede fra 1543, paa en Snes Gaarde nær paa Svansø, alle var hørige under Adelen. Fæstet gjaldt end ikke paa Aaremaal, men Bønderne var kun „*Wirthe bis weiter*“. Godsejeren havde efterhaanden opnaaet al offentligretlig Myndighed over sine Fæstere, og da Stordriftens Udbredelse i Løbet af dette Tidsrum gav Bøndernes Jord og Arbejdskraft en hidtil ukendt Værdi, blev Virkningen, som vi har set, gennemgribende — Nedlæggelse af Bøndergaarde, Jordernes Inddragelse under Hovmarken, Hoveriets Udvidelse for de tilbageblevne Fæstere. Samtidig og i Sammenhæng hermed begynder ogsaa Livegenskabet at vise sig, fra Holsten forplantet til det tilgrænsende adelige Storgodsomraade i Slesvig, Dänischwold og Svansø. Dets Opstaaen maa sandsynligvis sættes i Forbindelse med det stadigt mere tyngende Hoveri, der fulgte med Stordriften, idet Godsejeren over for Bøndernes Forsøg paa at unddrage sig dette ved at opgive Gaarden gjorde et Stavnsbaand gældende baade for Mænd og Kvinder, om fornødent gennemført ved Tvang. Uden at kunne føres tilbage til et Lovbud fremtræder Livegenskabet i Slutningen af det 16. og Begyndelsen af det 17. Aarh. som en Kendsgerning — Frugten af Ridderskabets sociale og økonomiske Overmagt. Retten til at binde Bønderne til Stavnen udledtes af hele Godsejerens Myndighed som Øvrighed — Hals- og Haandsret, Birkeret osv. Navnlig har Birkeretten været af Betydning, da Bonden ved Oprettelsen af det adelige Birk blev afskaaret fra som hidtil at søge sin Ret ved Herredstinget.

I Nord- og Mellemslesvig (bortset fra Angels sydøstlige Hjørne, Kappel Herred) var Besiddelsesforholdene langt mere brogede, idet Besidderne foruden Adelen kunde være Fyrsterne, Domkapitlet og andre gejstlige Stiftelser, endelig Bønderne selv. Hertil kom Fæstebondegodsets spredte Karakter (jvf. S. 401), saa at samme Sogn, ja samme Landsby ofte rummede Fæstegaarde under forskellige Herskaber. Et gennemgaaende Træk er Bøndernes væsentligt bedre Stilling. Adelens Birkeret vandt aldrig nogen Betydning i disse Egne, hvor Godserne kun i enkelte Tilfælde naaede den Sluttethed, som var Betingelsen for at danne et eget Retsdistrikt, og Bøndernes Ret til at søge til Herredstingene anerkendtes i Landretsordningen af 1573. Fæstet gjaldt paa Livstid — uden at man dog, bortset fra Christian III's Koldingreces (der formelt kun var gyldig for Kongeriget), kan anføre en Lov som Hjæmmel herfor —



og var endogsaa faktisk oftest arveligt, saaledes at der kunde danne sig en Sædvane for Arvegang blandt Fæstere, der i Hovedsagen var som den nedenfor omtalte blandt Selvejere. Det kunde hænde, at Sønnen i Stilhed, uden nogen Formalitet, overtog Gaarden efter Faderen, saa at Amtmanden maatte være paa sin Post for ikke at gaa Glip af Indfæstningen, den Sum, der skulde betales ved en ny Fæsters Tiltrædelse. Var der ingen Søn eller Svigersøn, kunde ogsaa fjernere Slægtninge komme i Betragtning som Arvinger. Undtagelser fra denne Regel dannede de Tilfælde, hvor Bondegaarden blev nedlagt til Fordel for fyrstelig og adelig Storgodsdrift. En særlig Stilling indtog Fæsterne af Kirkernes Jorder, idet disse, der udgjorde en ret talrig Gruppe, ikke blot i Praksis, men ogsaa retsligt var arvelige. De Fæstegaarden paa hvilende aarlige Afgifter var i Hovedsagen faste, medens Indfæstningen kunde forøges betydeligt. Tunge var Byrderne gennemgaaende ikke, heller ikke Hoveriet — fraregnet de mere fremskredne Godser som f. Eks. Gram, hvor Stordriften indførtes. En Fordel for Bondestanden var det, at Landsherrernes Godsomraade blev stærkt udvidet, dels ved Reformationstidens Sækularisation af det gejstlige Gods, dels ved Hertugernes og navnlig Kongens store Erhvervelser af Adels gods, idet den Forværrelse af Bøndernes Kaar, som fulgte med Ridderskabets Fremtrængen, herved begrænsedes til Sydøstlesvig. Kun Hans den Yngre blev sine Bønder en haard Herre. Kronens Forsøg paa at indføre en mere krævendende Stordrift i Haderslev Amt fik ingen varig Betydning.

Et væsentligt Element i Nord- og Mellemslesvigs Bondestand ud-



Fig. 182. Jydske Faarehyrder.

Tegning i Henrik Rantzau: *Cimbria chersonesi descriptio nova* (1597). Kallske Saml. Nr. 557, 4<sup>o</sup>.

gjorde endelig Selvejerne, som var relativt talrige, ogsaa uden for Vestens Marskegne. Bestemte Opgivelser af de respektive Tal paa Selvejere og Fæstere haves kun for den (til Ribe Stift hørende) midterste Del af Nordslesvig (Frøs, Kalslund, Gram og N. Rangstrup Herreder), hvor den gennemsnitlige Procent af Selvejergaarde har været et Par og tyve. I Tønder Amt var endvidere Procenttallet af Selvejergaarde: for Tønder Herred 66, Højer Herred 88, Kær Herred 76 og Slogs Herred 57. Disse Tal er imidlertid, da de adelige Fæstere og Kirkefæsterne ikke er medregnede, noget for høje — for Slogs Herred, hvor saavel de adelige som fyrstelige Fæstere var særlig talrige, har man endogsaa regnet med kun c. 25 pCt. Selvejere. For Østslesvigs Vedkommende er man henvist til Tilbageslutning fra senere Tider. Det sikre Hovedresultat er dog, at det talmæssige Forhold mellem Selvejere og Fæstere har været ganske anderledes end i Kongeriget og langt gunstigere for den første Kategori.

Skønt der i mange Henseender ikke var stor Forskel paa Fæsteres og Selvejeres Vilkaar — f. Eks. maatte disse deltage i Hoveri og Ægt til Landsherrens Gaarde — indtog Selvejerne dog en Førsteplads, som mere hvilede paa et moralsk end paa et økonomisk Grundlag. Af dem alene toges Herredsfogeder og Sandemænd, men navnlig var det den ubestridte af Loven anerkendte Arvelighed, som udmærkede Selvejendommen. En Deling mellem Arvingerne, for hvilken der var Hjemmel i Jyske Lov, kunde finde Sted; dog arbejdede Tidsalderens Lovgivning hen imod at hindre denne Arvedeling. Da Bondegaarden, modsat det adelige Strøgods, udgjorde en organisk Enhed, søgte man i Praksis ogsaa i de fleste Tilfælde at undgaa Splittelse af Ejendommen, f. Eks. ved det yderst almindelige Sameje mellem flere — en Ordning, der dog var ilde set af Myndighederne. Med den økonomiske Opblomstring og deraf følgende Kapitalsamling, som indtraadte fra Aarhundredets Midte, blev det imidlertid muligt, at Hovedarvingen, — i de fleste Tilfælde den ældste Søn — samtidig med Overtagelsen udkøbte sine Medarvinger og blev Eneherr paa Gaarden, hvilket lettedes derved, at Overtagelsesprisen blev bestemt af Hensynet til Driftens Bæreevne og som Regel sat under den Pris, man vilde have forlangt af en fremmed. Ad denne Vej overvandt gradvis det uheldige Sameje, samtidig med, at Ejendommen bevaredes i Familien og ubeskaaren, og man naaede til en nogenlunde fast Arvegang (i tysk Ret kaldet „die Anerbensitte“). Flere landsherrelige Forordninger forberedte baade i dette og det følgende Tidsrum denne Ordning, men for hele Sønderjylland blev den først langt senere (i 1777) fastslaaet ved Lov, efter at den for længst var trængt igennem i Praksis. Dens Gennemførelse vidner om Dygtighed og Tilpasningsevne. Hertugdømmernes Adel naaede ikke saa vidt, ej heller de kongerigske Selvejerbønder. Fremskridtet i saa Henseende var dog endnu smaat, og for



*Fig. 183. Bulbygget Gaard fra Øsby, Haderslev Amt (Beg. af 17. Aarh.).  
A. Hoffgaard fot. (1898).*

det overvejende Flertal af saavel Selvejer- som Fæstegaarde opfører Skattelisterne vedblivende to eller flere Bønder paa hver Gaard som sideordnede Indehavere.

Det var intet Under, at Selvejerne, naar det gjaldt, kæmpede for deres Særstilling med Sejghed og Uforfærdethed. Et oplysende Eksempel herpaa er den mangeaarige Strid mellem Bønderne i Lø Herred og Herren paa Trøjborg. Peter Rantzau, som i 1579 havde til-mageskiftet sig Trøjborg af Kronen og hermed tillige Herlighedsretten til 14 Selvejerbøndergaarde, næsten alle i Døstrup Sogn, købte Aaret efter disse Gaarde af Bønderne, som efter deres egen senere Udtalelse solgte dem „mere af Frygt end egen Villighed“ mod paa lempelige Vilkaar at blive siddende som Arvefæstere. Efter hans Død klagede Bønderne imidlertid over ham og hans Arving Godske Rantzau ved Herreds- og Landsting, ja lige til Herredagen i København, hvortil de som Beboere af et nørrejydsk Enklave havde Appelret, og ved en kongelig Rettertingsdom af 1606 fik de omsider deres Gaarde tilbagedømt som Selveje, fordi de til Salget knyttede Betingelser ikke var blevet overholdt. Endvidere opnaaede en enkelt af dem, Ane Madskone fra Vollum, hvem

Peter Rantzau efter hendes Mands Død havde fortrængt fra Gaarden, ved at opsøge Kongen et Brev fra denne, hvorved det befaledes Godsherren at give hende hendes Gaard igen. Skønt Godske Rantzau nødtigt vilde bøje sig, maatte han dog efter en hvas Skrivelse fra den unge Christian IV — „Vor og Vores elskelige Danmarks Riges Raads Dom af Eder ikke mere at skulle agtes eller anses, det Os er ulideligt“ — bekvemme sig til den 30. Juni 1607 at slutte Forlig med de paa Trøjborg forsamlede Bønder. — Der findes ogsaa andre Eksempler paa, at Bønder har hævdet deres Ret over for Adelen med Bistand af Loven og af Landsherren, især af Hans den Ældre, som bl. a. støttede Selvejerne i Rinkenæs i deres langvarige Trætte med Ahlefeldterne paa Søgaard.

Saa at sige en Overklasse blandt Selvejerne, hvis Tilstedeværelse maa have bidraget til at hæve Standen, var de for Sønderjylland karakteristiske Frigaardsejere — en Slags privilegerede Selvejerbønder, hvis Forpligtelser i Modsætning til de øvrige Bønders var bestemt afgrænsede og formulerede. I Almindelighed bestod deres Begunstigelse i Fritagelse, helt eller delvis, for Hoveri og Ægt, ofte mod Erlæggelse af en „Friskat“. Frigaardene laa spredt over hele Nord- og Mellemslesvig, i Flensborg Amt dog kun i ringe Tal. Oprindelsen var, for saa vidt den overhovedet kan konstateres, forskelligartet. Hyppigt var det fyrstelige Fribrev Belønning for en særlig Fortjeneste, men Gaarden kunde ogsaa være oprindelig adelig Besiddelse, der var erhvervet af Bønder. I Kær og Slogs Herreder fandtes der hele Grupper af Frigaarde, i Kær Herred saaledes i 1581 ikke mindre end 53 Helgaarde, som var fordelt paa 142 Besiddere. Deres Særstilling skyldtes ifølge Traditionen et af Hertug Adolf (af Schauenburg) udstedt Fribrev, som dog forgæves krævedes fremlagt af Hans den Ældre, hvorfor de maatte finde sig i en Beskæring af deres Privilegier. En egen Karakter ved deres anseligere Præg og mere udstrakte Særrettigheder havde Frigaardene i Haderslev Amt (se S. 278), hvis Ejere oprindelig tilhørte Slægter af den sønderjydske Lavadel, der ikke havde kunnet hævde deres Plads i Adelen Rækker, og hvis Stilling derfor i Tidens Løb snarest blev som privilegerede Selvejerbønders. — I Aarenes Løb maatte Frimændene føre mangan en Kamp til Forsvar for deres Særstilling, mindre over for Regeringen end over for de øvrige Bønder, for hvem Hoveri og Ægt, fordelt paa et mindre Antal, blev en tungere Byrde.

Bøndens økonomiske Kaar var underkastet Svingninger, dog i det hele gunstige. Prisstigningen paa Landbrugsprodukter kom ogsaa Bønderne til gode, om end i mindre Grad end Adelen, fordi de Bondestanden paahvilende Byrder, som hovedsagelig bestod i Naturalydelse, voksede med Priserne. Driftsmaaden forbedredes, Kvæg- og Svineavl udvidedes, i den indbringende Handel med Stude, Tømmer m. m. deltog ogsaa de

driftigste blandt Bønderne (se S. 436 f.). Om gode Kaar — saavel som om Sans for, hvad der forskønner og lyser op i Dagliglivet — vidner de smukke udskaarne Kister, Skabe o. l., stammende fra Bondehuse saavel som fra Borgerhjem og Adelslotte.

Set som Helhed udgjorde Bondestanden (bortset fra Riddergodsomraadet) ikke en graa forskelsløs Masse, men et mangeartet Samfund, fra Frimanden nedstigende til Husmanden og Arbejderen. Husmændene var allerede nu en ret talrig Klasse, men Samfundets Kærne var Gaardejerne. Som Kirkesvorne, Herredsfogeder, Sandemænd, Nævninge og Tinghørere deltog Bønderne i Sognets og Herredets Forvaltning og Retspleje. Inden for hver Landsby foregik Ordningen af de kommunale Anliggender, af hvilke det væsentligste var Dyrkningsfællesskabet, stadig paa Bystævnet. Rettesnoren var de fra Middelalderen nedarvede Landsbyvilkaar, som man fra Aarhundredets Slutning begyndte at nedskrive. Bøndernes Selvstændighed inden for Landsbysamfundet forøgedes i dette Tidsrum ved, at de adelige Hovedgaarde nu var udløste af Fællesskabet.

## 5. DE FRISISKE LANDSKABER OG HERREDER.

Af de frisiske Landskaber og Herreder var Ejdersted og Sønder-Gøs Herred (senere Husum Amt) ved Delingen 1544 lagt til den gottorpske Del, medens Hans den Ældre havde faaet Øerne (undtagen Amrum, Før-Vesterland og List, som hørte til Riberhus Len) samt Viding og Bøking Herreder. Til den kongelige Del hørte kun Nørre-Gøs Herred (senere Bredsted Amt). Ligesom Amterne var de frisiske Landskaber undtagne fra Fællesregeringen, og deres nedarvede Særstilling med Hensyn til Lov og Ret, Rettens Pleje og Forvaltningen bevarede de stadig, stadfæstet ved hver Fyrstes Bekræftelse af Privilegierne.

Tidsrummet frembragte for Frisland store Lovgivningsarbejder, som dog snarere formelt end reelt betød Nydannelser. Nordstrand fik 1572 sin Landret af Hans den Ældre, men denne var i Virkeligheden kun en fyrstelig Stadfæstelse af et af Staller og Raad i 1558 udarbejdet Lovudkast, i hvilket Bestemmelserne i den frisiske Vedtægtsret „*Siebenhardenbeliebung*“ (se S. 140) gik igen næsten uforandrede. Den nordstrandske Landret udstraktes ogsaa til de tønderseke Marskherreder, for hvilke Hertug Hans i øvrigt allerede 1559 havde givet „De fire frisiske Herreders Ret“ (∴ Bøking og Viding Herred, Sild og Før-Østerland), ligeledes affattet paa Grundlag af „*Siebenhardenbeliebung*“. En større Afvigelse fra gammel frisisk Ret betød den Landret, der i 1572 — mod behørig Gaver og Bevillinger — blev givet Ejdersted af Hertug Adolf (Fig. 184), idet denne var stærkt paavirket af ditmarsisk Ret, ligesom der som subsidiær

Ret henvistes til Romerretten. Den i 1591 udkomne reviderede højtske Udgave vedblev at være gyldig lige til den nyeste Tid. Til gældende Ret hørte ogsaa en Række Forordninger, udstedte af Herredsraadene som „*Beliebungen*“ (Vilkaar), eller af Fyrsten, for det meste i Samvirken med Herredsraadene. Herved opnaaedes en nødvendig Supplering af Sædvaneretten — der væsentlig kun indeholdt Formue-, Arve- og Strafferet, men lidet om Retsplejen — undertiden ogsaa en Forandring af dens Bestemmelser. Hans den Ældre var ivrig for Skærpelse af Forholdsregler mod Drab og Voldsgerninger, som var i en uhyggelig Grad talrige paa Nordstrand, ligesom han søgte at faa Brugen af Ed som Bevismiddel erstattet af Vidnebevis.

Kendetegnet paa Landskabernes ejendommelige, nedarvet folkelige, snarere aristokratisk end demokratisk prægede Selvstyre var Raadsforfatningen (se S. 275). Raadmændene, der tidligere var blevet valgt paa eet Aar, valgtes ganske vist fra Aarh.s Slutning paa Livstid af Staller eller Landfoged mellem tre af dem selv indstillede; ikke des mindre vedblev de at være Repræsentanter, om ikke for hele Befolkningen, saa dog for det førende Bondepatriciat. De udøvede den dømmende Myndighed — i hvilken de fyrstelige Embedsmænd ikke, saaledes som Herredsfogeden i Amterne, fik nogen Del — og var Bærerne af den stedlige Forvaltning. Raadet repræsenterede Herredet, henholdsvis Landskabet udadtil, stiftede Laan og udstedte Vilkaar. Den finansielle Forvaltning fik en særlig Udvikling, fordi de overordentlige Skatter, som Regel ved Forhandling med Regeringen, fastsattes til et bestemt Beløb, for hvilket Landskabet som Helhed hæftede, og som det fordelte. Skatten hvilede baade paa Jord, der i dette Øjemed ved Taksering var delt i tre Klasser, og paa Formue. Af Ejdersted ydedes i Aarene 1545—99 16 Ekstraskatter, saakaldte „Foræringer“, vekslende i Størrelse fra 3.500 til 84.000 Mark. Ogsaa Nordstrand maatte punge ud, især da det efter Hans den Ældres Død var blevet gottorpsk. Mindre indbringende var den ordinære Skat, som for Ejdersteds Vedkommende lige til 1566 blev staaende ved samme Beløb som fastsat i Kong Valdemars Jordebog, nemlig 100 Mark Sølv aarlig. Den følgende Tids Forhøjelser — indtil det firdobbelte — har sikkert kun opvejet Pengenes synkende Værdi, men alt i alt blev det dog meget store Beløb, som tilflød Landsherrernes Kasse fra de rige Landskaber. I 1587 ydede saaledes Ejdersted alene over en Tredjedel af Hertugens samtlige Indtægter — 97.000 Mark — af Amter og Landskaber. Ekstraskatterne kunde, som mere eller mindre frivillige Ydelser, kun udskrives efter Bevilling, og Landskabet, der normalt ikke deltog i Stænderrepræsentationen, var altsaa i visse Maader selv at betragte som en Stand.

Raadsaristokratiet, hvis Myndighed i Tidens Løb havde bredt sig



**U**nser van Gades  
 gnaden/Adolffen Eruen tho Norwegen/  
 Hertogen tho Schleswig/Holstein/Stormarn vnde  
 der Dithmarschen/Graue tho Oldenborch vnde  
 Delmenhorst/ beschreuen Landrecht/ welches wy  
 vnser Vnderdanen in vnsern dreien Landen/Eiders-  
 tede/Euerschop vnde Utholm/ tho gewisser handt-  
 hauinge vnde vrsolge der Justitien ordentlikes  
 Gerichts vnde der Gerechticheit gnedich-  
 lick gegeben vnde bestediget.

2. Chronie: 19.

Seht tho wat gy dhon / wente gy holden dat Gerichte  
 nicht den Menschen / sunder dem HEn / vnde he is mit  
 juw in Gerichte / darümme latet den fruchten des HEn  
 by juw syn / vnde hödet juw vnde dhot sde / Wente by dem  
 HEn vnsem Gade is neen vnrecht / noch anseht der Pers-  
 sonen noch annehminge des Geschenckes.

Gedrucket tho Hamborch / dorch

Nicolaum Wegener.

M. D. LXXIII

Fig. 184. Titelblad til Hertug Adolfs Landret for Ejdersted, Euerschop og Utholm. Udarbejdet 1572 af Adam Tratziger m. fl. og trykt 1573 i Hamborg.

nedadtil paa Bekostning af de enkelte Sogning, maatte i dette Tidsrum paa visse Punkter vige for Fyrstemagten, der navnlig gjorde sig gældende gennem de ændrede Raadmandsvalg og gennem Udstedelsen af de forskellige Landretter og Forordninger, ved hvilke den frisiske Vedtægtsret ganske vist i større eller mindre Omfang bevaredes, men i Form af landsherrelige Love. Fyrstens Repræsentant var fra gammel Tid Stalleren, som, til Forskel fra Amtmanden, ofte — i Ejdersted saa godt som altid — tilhørte indfødte Slægter, og i Stedet for Rantzauer og v. d. Wischer møder vi her Navne som olde Hans Peters, Sievert Poppens, unge Iver Sieverts o. l. Den fra Ejdersted stammende historiske Forfatter Danckwerth træffer maaske det rigtige, naar han siger, at Stallerembedet er mindre attraaet af Adelen paa Grund af Marskbøndernes større Frihed og paa Grund af det tyngende Ansvar for Digerne. Ejdersted, som — om med Rette er uklart — gjorde Krav paa at have en nedarvet lovformelig Ret til kun at have indfødte som Stallere, opnaaede i 1590 et hertugeligt Privilegium paa denne Forrettighed. Paa Sild og Før-Østerland fandtes for de tilsvarende Hverv en noget lavere staaende Embedsmand, Landfogeden, og Viding og Bøking Herreder stod under Amtmanden i Tønder.

Et Omraade for sig selv udgjorde Digevæsenet, inden for hvilket en skarp Lovgivning og en stram Organisation udviklede sig under Trykket af Nødvendigheden. Digevæsenet havde sin egen Lovgivning, den saakaldte „*Spadelandsrecht*“, gamle Vedtægter, som, efter i 1557 paa Hans den Ældres Foranstaltning at være blevet sammenarbejdede og for første Gang nedskrevne af nordstrandske Raadmænd og sagkyndige, bredte sig til hele Nordfrisland, hvor den, suppleret med senere Forordninger, havde Gyldighed lige til 1803. Digeforvaltningen var en Gren — og den vigtigste — af Marsklandenes kommunale Selvstyre. Den daglige Ledelse besørgeades af Digefogeden og under ham af Dige-dommerne, hvem digesvorne var tilforordnede. Disse Embedsmænd, som oprindeligt vistnok har været folkevalgte, udnævntes, efter Indstilling af Befolkningen, af Øvrigheden. Overtilsynet havde Stalleren, og den landsherrelige Myndighed greb i stigende Grad ind ved Udstedelsen af talrige fyrstelige Mandater angaaende Digearbejdet. — Den ordinære Digepligt, som bestod i Vedligeholdelsen af Digerne, var fordelt paa de enkelte Grundejere, saaledes at den, der ikke opfyldte sin Forpligtelse, mistede sin Ejendom — „den, der ikke vil dige, maa vige“. Kun Hal-ligerne (Fig. 185) laa hen uden Diger, og Landbruget var her et primitivt Ejendoms- og Dyrkningsfællesskab, der har holdt sig lige til vore Dage.

Ved Vedligeholdelsen af Digerne førtes Forsvarskampen mod Havet, men det samme Hav søgte man ogsaa at fravryste nyt Land, og i Inddigningens Historie betød det 16. og 17. Aarh. en Storhedstid, som





*Fig. 185. Hallig Oland.*  
Thomsen (Flensborg) fot.

først det 20. kan opvise Magen til. I det her behandlede Tidsrum tilkaldtes kun i enkelte Tilfælde hollandske Ingeniører, i øvrigt opnaaedes de betydelige Resultater med udelukkende hjemlig Arbejdsledelse, Arbejdskraft og Kapital. Til mindre Arbejder afgav hvert Sogn eller en Sammenslutning af Nabsogne det fornødne Mandskab og Pengemidler, ofte med Tilskud af Landsherren. Ved større Foretagender samvirkede eet eller flere Herreder under Landsherrens Ledelse. Det indvundne Land deltes mellem de digende Sogne eller Herreder.

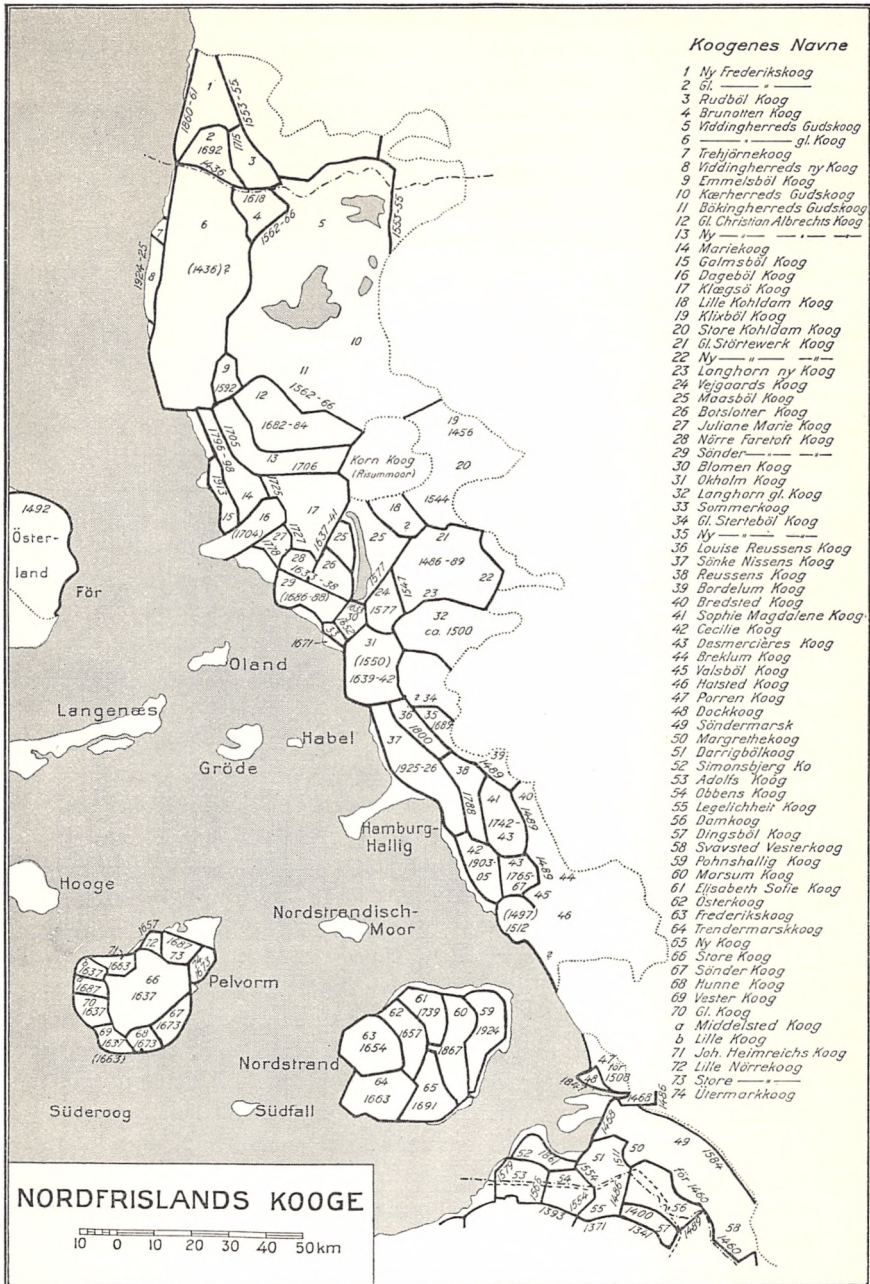
Ialt 23 Koge (3: inddigede Marskdistrikter) indvandedes, de største paa Strækningen fra Tønder til Okholm (Fig. 186). Kysten udgjorde trods enkelte Digearbejder i tidligere Tid en Labyrinth af lave Landstrækninger — det saakaldte Slikland — vekslende med grundt Vadehav eller dybere Havarme; spredte højere liggende Geeststrækninger dannede Øer eller Halvøer, der kunde benyttes som Udgangspunkter. Fuldførelsen af en ny Kog foregik i Almindelighed under højtidelige Former. Den Dag i Aaret 1564, da sidste Haand lagdes paa Dæmningen ved Obbenskog (Nord for Ejdersted), holdt saaledes Præsten i Husum Peter Bokelmann en kraftig Prædiken med djærve Formaninger baade til Hertugen, der selv var til Stede, og den talrige Forsamling af Undersaatte: Udbyttet

af det nye Værk skal bruges til Underhold af Kirker og Skoler og fattige, til Gavn for Land og Folk. Men „hvis I tænker ved eders selv, som eders Forfædre gjorde for nogle Aar siden, at I vil bruge det til Fraadseri og Drik, Horeri og Hovmod, da vil Gud ogsaa gøre ved eder, hvad han har gjort ved eders Forfædre“. . . . „Efter at han nu“, fortsætter Fortælleren, „havde formanet Fyrsten og hele Folket til Bøn med stor Flid og Alvor, faldt alle paa Knæ og bad det hellige Fadervor, derefter gav han dem Velsignelsen og sagde: Tag nu fat med Glæde, den kære Gud vil hjælpe os og bevare dem, der skal arbejde, mod Skade“.

De største og mest indbringende Foretagender fandt Sted inden for Hans den Ældres Omraade. I 1550'erne indvandt Marsklandet ved Højer, Møgeltønder og Tønder ved et Dige fra Højer over Rudbøl langs Vidaaen og herfra mod Syd helt ned til Humdrup. Hermed ophørte Tønder at være en Søstad, idet en indbygget Sluse kun tillod Gennemfart af mindre Skibe. I 1560'erne fortsatte man med et vidtstrakt Digeanlæg, skabt ved lykkeligt Samarbejde mellem Kær, Viding og Bøking Herreders Indbyggere. Ved et Dige fra Rudbøl i en Bue mod Syd til Nordsiden af Risummoses Geestø dannedes den store Gudskog paa 16.950 Demat (1 Demat = c. 1/2 Hektar), af hvilke dog de 1.100 var Slikjord eller Vand. Viding Herred, der tidligere havde været en Ø, blev først landfast ved disse Inddigninger, der afgrænsede Herredet mod Nord og Øst. Paa Nordstrand var Befolkningen derimod ofte vigende over for Stormflodernes Angreb, især paa Sydkysten, hvor Havet aad sig bestandig længere ind. Øens sydøstligste Sogn, Hersbøl, skal i Løbet af det 16. Aarh. tre Gange have lagt sine Diger tilbage.

Inden for det gottorpske Marskomraade udførtes der ligeledes betydelige Arbejder, især under Hertug Adolf, hvorved en sammenhængende Landstrækning mellem Ejdersted og Husum, bestaaende af Adolfskog, Obbenskog m. m., indvandt. Adolfskogen fik for øvrigt en ejendommelig Skæbne, idet Hertugen, skønt det nyvundne Land ifølge Bestemmelsen skulde deles mellem de digende Herreder, efter Arbejdets Fuldførelse tog Ejderstedernes Del af Jorden, men overlod dem Vedligeholdelsen af Diget — „do hadden se beide etwas, ein jeder sien Deehl“, bemærker Kronikeskriveren ironisk. Inde i Landet blev det af Trene og Ejder omskyllede Landskab Stapelholm inddiget mod Vest, og Trenen afspærredes med en Dæmning — et mægtigt Arbejde, som det lykkedes Hertug Adolf at gennemføre i 1570 ved Samarbejde af hele Ejdersted, Stapelholm og de tilgrænsende Sogne mod Nord.

Ogsaa de nordfrisiske Samfundsforhold havde deres egen Karakter. Der fandtes enkelte hjemmehørende adelige Slægter som de ejderstedske Stallerslægter Siverts og Hoyer, af hvilke den sidste for øvrigt var indvandret fra Tyskland. Det ellers allestedsnærværende holstenske Ridder-



skab havde derimod kun i ringe Grad vundet Indpas, og en flere Gange gentagen Forordning forbød Adelen at erhverve Jord i Nordfrisland, hvor den almindelige Digepligt daarligt kunde forliges med Klasseprivilegier. Ogsaa Dannelsen af fyrstelige Godser med dertil hørende Hoveri lykkedes det Undersaatterne at afværge. Nordstrandingerne betalte gentagne Gange Hans den Ældre en klækkelig „Æresgave“, mod at han afstod fra sin Plan om at opføre et Lystslot paa Øen.

I øvrigt bestod Landbefolkningen vedvarende af Selvejrbønder, som endda var af en særlig Slags. Betegnende nok deler Danckwerth den sønderjydske Bondestand i tre Klasser, nemlig 1) *Hausleute* (= Marskbønder), 2) *Bonden* (= andre Selvejrbønder), 3) *Lansten* (= Fæstere). Marskbondens vigtigste Fortrin var Friheden for Hoveri og anden Tjeneste saavel som for Tiende. Den herskende ekstensive Driftsmaade, Græsbruget, krævede et stort Areal, og takket være Prisstigning og Kapitaldannelse blev det netop i dette Tidsrum muligt at udvide Jordejendommene ved Køb, Mageskifte eller Forpagtning. Til Fremme af denne Bevægelighed i Besiddelsesforholdene tjente Marskgaardens særlige Beskaffenhed, idet den, i Modsætning til Geestens Bondegaard, uden Skade for Bedriften kunde deles i et vilkaarligt Antal Dele. Saaledes dannedes inden for Befolkningen en Overklasse af Storbønder, i Sammenligning med hvilke de mindre Besiddere spillede en underordnet Rolle — en Udvikling, som vi har set afspejle sig i Raadsaristokratiets voksende Magt.

Marskbønderne indskrænkede sig ikke til at drive Landbrug, men deltog, undertiden med eget Skib, i den oplomstrende Søfart og Handel, for hvilken Sønderjyllands Vestkyst havde en gunstig Beliggenhed (jvf. S. 435). De boede i velbyggede Gaarde og klædte sig stateligt. Grundmurede Huse begyndte at blive almindelige. Af de maleriske kostbare Mands- og Kvindedragter er der bevaret en Række samtidige Billeder (Fig. 187—192). Den sorte Kjole var smykket med et pragtfuldt, metalbeslaet Bælte og lukket i Halsen med en Guldknep. Paa Hovedet bar Kvinderne i Ejdersted en Gyldenstykkeshue med en stor hvid Lærredsvinge paa hver Side, paa Sild og Før var Hovedtøjet spidst som en Sukkertop, andre Steder havde det Form som et Slør, der var sort paa den ene og rødt paa den anden Side. Især i Ejdersted og paa Nordstrand naaede de økonomiske Forhold en rig Blomstring, fremkaldt af Naturens Frugtbarhed og af Tidens gunstige Konjunkturer. Henrik Rantzau skildrer Ejdersted som Landet, der flyder med Mælk og Honning. Okserne er saa store, som man ikke engang ser dem i Holland, og Landet er saa tæt bebygget, at det ligner een stor Landsby. Den retoriske Beskrivelse savner ikke Grundlag i Virkeligheden — fra Ejdersted udførtes aarligt over 1 à 2 Millioner Pund Ost. Om Nord-



*Fig. 187. Folkedragter fra Sild.*  
Stik i Braun: Theatrum urbium V (1580'erne).



*Fig. 188. Folkedragter fra Føer.*  
Stik i Braun: Theatrum urbium V (1580'erne).

strand fortæller Præsten Johannes Petrejus, at Marskjorden ofte bærer tyve Fold Afgrøde uden at behøve at gødes eller i det mindste kun sjældent. „Af Mad og Drikke har de fuldt op, og der holdes her paa Nordstrand det bedste Køkken, som jeg i mine Levedage har set . . . Tyendet og Daglejerne har Herredage hos os; om Sommeren, især i Høsttiden, giver man 5 Maaltider, hvormed der ogsaa tilbringes daglig fulde 5 Timer“. Ogsaa i Viding og Bøking Herreder synes Bebyggelsen at have været tæt, skønt Marskjorden her var af ringere Kvalitet og Kaarene beskednere. I Egnen omkring Husum gik den mindre indbringende Geestjord paa Steder næsten helt ud til Kysten, og af Øerne var Før til Dels og Sild og Amrum væsentlig Geest. Befolkningen her, navnlig den paa Sild, skildres i Samtiden som gammeldags og uciviliseret, i Modsætning til de mere fremskredne ejderstedske og nordstrandske Bønder.

For øvrigt var, trods de gunstige Konjunkturer, de økonomiske Kaar underkastet stærke Svingninger, især netop inden for de velstaaende Bønders Kreds. Ikke blot følte Tryk af de mange Ekstraskatter, men selve Udviklingen af Kapitalisme og Kreditvæsen kunde give Bagslag. Med den lettere Adgang til Laan voksede Gælden, som baade i Ejdersted og paa Nordstrand i 1560'erne og 1570'erne og paa ny i Tidsrummets Slutning antog et farligt Omfang. Kreditorerne var dels adelige, dels Husum Borgere. Fyrsternes talrige Forordninger mod Aager sigtede, betegnende nok, navnlig paa Forholdene i Marsklandene.

„*Keine Landschaft ohne Friesen*“ siger den holstenske Historiker Hedemann v. Heespen og ikke uden Grund. Dog havde det ikke-frisiske Femern i flere Henseender et Landskabs Særrettigheder. Disse blev vel som Straf for et Mytteri i 1557 indskrænkede af Hans den Ældre, men det folkelige Selvstyre, der udøvedes af en Kæmner og seks Dommere i hvert Sogn, blev dog bevaret i Hovedtrækkene, og Indholdet af den af Hertugen udstedte ny Landret var ikke væsentlig forskelligt fra den nedarvede. Ogsaa de sociale og økonomiske Forhold mindede om Marsken, idet en skarp Klassesdeling mellem Smaafolk og de rige Bønder — som, ofte paa egne Skibe, fragtede den fede Jords Frembringelser, især Hvede, helt til Spanien og Italien — var forbundet med en i Slutningen af Aarhundredet udbredt Forgældethed. Fyrstelige Forordninger søgte at begrænse de adelige Kreditors Aagerrenter, som kunde stige til 20—30 pCt. eller mere.

Paa den anden Side fandtes der Distrikter med frisisk Befolkning uden frisisk Ret eller Styreform. Saaledes havde Sønder- og Nørre-Gøs Herreder og det til Tønder Amt hørende Kær Herred ikke Raadsforfatning, men styredes af en Herredsfoged, der tillige havde Forsædet paa Herredstinget (men, som vi har set, ikke dømmende Myndighed), og Jydske Lov var gældende.



Fig. 189. Folkedragter fra Stapelholm.  
Stik i Braun: Theatrum urbium V (1580'erne).



Fig. 190. Folkedragter fra Okholm.  
Stik i Braun: Theatrum urbium V (1580'erne).

Den Rigdom paa Nuancer, som Billedet af Sønderjyllands Land og Folk i det 16. Aarh. frembyder, forhøjedes i væsentlig Grad ved Landskabernes Særpræg. Grundlaget herfor var, naar man søger bag ved Love og Privilegier, de ejendommelige Naturforhold i det nordfrisiske Rige af Øer og Halvøer. Havet frembragte Marskjorden, der atter var Forudsætningen for Indbyggernes økonomiske og sociale Kaar, og Havet var paa den anden Side Fjenden, hvis Angreb maatte afværges ved et aldrig hvilende Arbejde. En anden Hovedfaktor var Befolkningens frisiske Nationalitet. En frisisk Litteratur fandtes ganske vist ikke, og frisisk Aandsliv eksisterede kun i nedertysk Dragt. Ikke des mindre havde Nordfriserne en vaagen Sans for Oplysning og Aandskultur. Skolevæsenet var bedre ordnet end i det øvrige Sønderjylland (se S. 454), og desuden sendtes relativt mange Bondesønner til Latinskoler og derefter til tyske Universiteter for senere — for saa vidt de ikke blev Præster — at overtage den hjemlige Gaard og som Raadmænd deltage i Forvaltning og Retspleje. Ejendommelig for Befolkningen var desuden en levende historisk Interesse, som gav sig Udtryk i Optegnelser af forskellig Art, i Aarbøger og Krøniker, forfattede af Præster og Bønder. — Ikke blot Sprog, Love og Institutioner, Mad og Klæder, men ogsaa Menneskene selv var, trods indbyrdes Forskelligheder, prægede af den frisiske Nationalitet. Særpræget viser sig tydeligt, naar Beboerne af Bøking Herred karakteriseres som „*starck von Leibe, hoch von Geist, steiff von Sinnen, ernsthaft und landbegierig*“. Med den særegne Dytighed og Fremdrift var forbundet en Haardhed og Selvraadighed, der endnu ofte (ligesom tidligere, se S. 152) gik over til Selvtægt, saaledes som det tydeligt fremgaar af Hans den Ældres Forordninger med de straffende Ord om den almindeligt raadende Voldsomhed og Lovløshed. Ogsaa i de samtidige historiske Beretninger fremhæves Skyggesiderne, og selv den forholdsvis mildt dømmende nordstrandske Krønikeskriver Johs. Petrejus vil ikke fortie, at der blandt Nordstrandingerne findes mange „halsstarrige, rebelske, forstokkede og egensindige“.

## 6. BYER OG BORGERE.

Inden for Købstædernes Retspleje blev Magistratens Domsmyndighed, udøvet gennem Raadstueretten, bestandig større, og Borgernes oprindelige Værneting, Bytinget, hvor Sandemænd eller Nævninge dømte under Byfogedens Forsæde, gik i tilsvarende Grad tilbage i Betydning. I de nye Smaaabyer, Tønning og Garding, som fik Stadsret 1590, fik Magistraten — ligesom i Tyskland — straks fra første Færd al Domsmyndighed, og i Slesvig, Ekernførde og Tønder synes Udviklingen ligeledes i Slutningen





*Fig. 191. Folkedragter fra Ejdersted.*  
Stik i Braun: Theatrum urbium V (1580'erne).



*Fig. 192. Folkedragter fra Nordstrand.*  
Stik i Braun: Theatrum urbium V (1580'erne).

af det 16. og Begyndelsen af det 17. Aarh. at være naaet til samme Punkt. I de nordlige Byer, Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, vedblev derimod Bytinget og i Flensborg Kæmnerretten — bestaaende af Byfoged og Kæmner og muligvis et Antal Tingmænd — at dømme lige til 1660 og derefter, dog kun i mindre Kriminalsager og med Appel til Raadstueretten. Fra Raadstueretten, der altsaa alle Vegne var den stedlige højeste Instans, kunde Appel ske til Landsherrens Domstol og fra denne atter til Landretten, dog kun for de Byers Vedkommende, der stod under Fællesregeringen. En Særstilling indtog Tønder (se S. 297) og Burg paa Femern i Kraft af den her gældende lybske Ret.

Inden for Forvaltningen var Raadets Myndighed ligeledes i Slutningen af Middelalderen blevet bestandig større (jvf. S. 289), saa at det nu styrede snart sagt alle Byens Anliggender. Under dets Kontrol stod hele Næringslivet med alle de Forordninger og Forbud, hvormed det var omgærdet, takket være Tidens Opfattelse af hver By som en økonomisk Enhed. Det skulde paases, at Omegnens Bønder eller fremmede Kræmmere ikke drev ulovlig Handel eller Haandværk, men lige saa vel, at Byens egne Købmænd og Haandværkere ikke misbrugte deres Eneret til at gøre Varen ringe eller Prisen for høj. Ogsaa Borgernes Sæder og moralske Vandel overvaagedes af Raadet. De talrige „Politiforordninger“, d. v. s. Forordninger for Byens hele indre Forvaltning, udstedtes snart af Magistraten, snart af Landsherren, i sidste Tilfælde efter Forslag af Magistraten, hvem Forordningens Bestemmelser i det væsentlige skyldtes. En Række kommunale Embedsmænd fra Byskriveren til Bøddelen udnævntes af Raadet, som i Almindelighed ogsaa havde Kaldelsen af Byens Præster og Latinskolens Lærere eller i det mindste dens Rektor under sig. Kirke saavel som Latinskole var vel selvejende, men Byen maatte ofte yde Tilskud. Fattigvæsenet spillede en forholdsvis ringe Rolle blandt de kommunale Anliggender, idet der i hver By fandtes en selvejende Fattigstiftelse, der var Arvtager af Middelalderens Helligaandshuse og St. Jørgensgaarde med det herunder hørende Gods. Som en vigtig Gren af Forsørgelsesvæsenet florerede i øvrigt Tiggeriet, der var formeligt organiseret under Ledelse af „Stodderfogeder“.

I Byernes Næringsliv kunde Fyrstemagten ved Regulering af Told, Ind- og Udførsel osv. virke fremmende eller hemmende. Navnlig mærkedes dens Indgreb i Kappestriden mellem kongelige og hertugelige Byer. Kongen hævdede saaledes Flensborgs Rettigheder som Markedsby over for Sønderborg og Tønder, og i den langvarige Strid om gensidig Stabelret mellem Flensborg og Husum fik hver By kraftig Støtte af sin Landsherre. I Byernes indre Forhold kunde den fyrstelige Myndighed gøre sig kraftigt gældende, som naar Frederik II paatvang Borgerskabet i Flensborg den ilde lidte Peter Pomerening som Borgmester og i en



*Nørreport i Flensburg.*  
Set fra Bysiden. Thomsen (Flensburg) fot.

Aarrække holdt Haanden over ham. Byfogeden manglede ganske i de nye Byer, og da hans Anseelse i Almindelighed var aftagende (se S. 290), maatte den landsherrelige Interesse mere og mere varetages af Amtmanden. Navnlig i Flensborg benyttedes Amtmanden hyppigt af Kongen som Mellemand, men denne Indgriben havde dog en mere tilfældig Karakter, og en lovbestemt Myndighed over Købstæderne i Almindelighed, som den kongerigske Lensmand fik det, kan ikke paavises. Kæmnerstillingen, som især i Flensborg var af stor Betydning, vedblev, modsat Forholdet i Kongeriget, at beklædes af en Raadmand.

Byernes udstrakte Selvstyre hvilede imidlertid kun paa en snæver Kreds af Borgerne — de velhavende Købmænds Klasse, thi blandt disse valgte Raadet, der supplerede sig selv, sine Medlemmer, og blandt Raadmændene valgtes atter Borgmestrene, ligeledes af Raadet selv (i Haderslev dog af Borgerne). Udtrykkelige Bestemmelser om Raadmandsvalget findes kun i de nye Stadsretter, hvor det hedder, at Raadmænd skal vælges blandt forstandige og fredelige Borgere, men i Praksis har man sikkert ifølge den fra Middelalderen nedarvede Skik udelukket Haandværkerne og i det hele taget de mindre bemidlede. Selv i en større By som Flensborg var den Kreds af Familier, af hvilke Raadmændene toges, saa snæver, at indbyrdes Slægtskab og Svogerskab blev fremherskende. De menige Borgeres Indflydelse var da ringe, selv om de endnu paa de aarlige „Allemandsting“ kunde lade deres Stemme høre i visse Anliggender. Fra tidligere Tid fandtes der desuden midlertidige Borgerudvalg, som i dette og det følgende Tidsrum gik over til at blive en staaende Repræsentation af Borgerskabet. Trangen hertil maatte blive des større, jo mere Raadet fra at have været Borgernes Talsmand over for den kongelige Embedsmand, Byfogeden, udviklede sig til selv at blive Byens egentlige Øvrighed. Borgerrepræsentanterne deltog i Finansforvaltning og Skattebevilling, i Flensborg overhovedet i alle Grene af Forvaltningen. Saa godt som alle Steder valgtes de af Magistraten paa Livstid, og de valgte tilhørte aabenbart gennemgaaende de velhavende Borgeres Klasse, selv om Haandværkere ikke var udelukkede. Paa Grund af den lidet demokratiske Valgmaade kan disse Udvalg saaledes kun i uegentlig Forstand betragtes som Repræsentanter for hele Borgerskabet, og de synes ogsaa at have indtaget en Mellestilling mellem dette og Magistraten, saa at de hyppigt snarest har virket som en udvidet Magistrat. — Et saa udstrakt Selvstyre, udøvet af en faatallig Befolkingsklasse, maatte uundgaaeligt have sine Skyggesider, og der findes nok af Vidnesbyrd herom gennem Klager af det menige Borgerskab — snart over Raadet alene, snart over Raad og Borgerrepræsentation i Forening — og gennem Straffeskrivelser fra Landsherren. I Flensborg herskede der baade ved Aarhundredets Midte og Slutning et „ulydigt

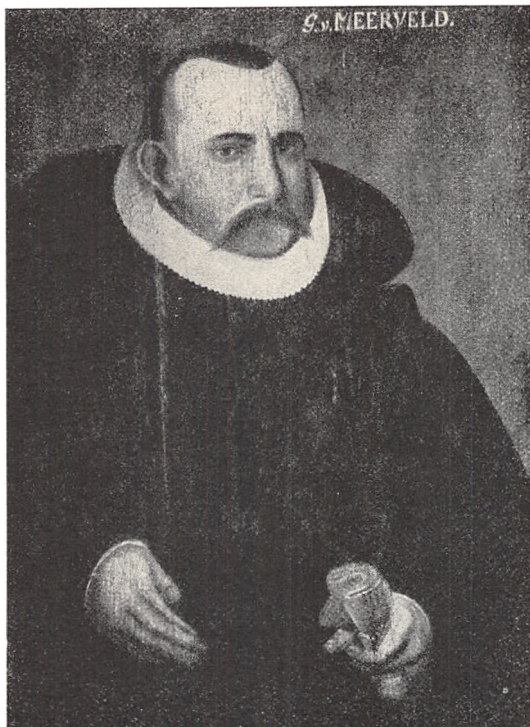


Fig. 193. Gerdt v. Merfeld.  
Borgmester i Flensborg 1597—99. Maleri i  
Byens Gymnasium.

og uordentligt Regimente“, saa at Regeringen maatte gribe ind saavel over for Magistraten som over for dens oprørske Undersaatter. Borgerskabets Anmodning om, at Stadens Privilegier skulde opløses paa det aarlige Allemands-ting, afvistes af „et ærbart Raad“ med den Begrundelse, at sligt kun vedkom Øvrigheden og ikke „den menige Pøbel“.

Til Trods for Raadstyrets Skrøbeligheder foregik dog Udviklingen i Hovedsagen jævnt og roligt, vel fordi den aristokratisk prægede Forfatning stemte overens med Forholdene. Tidsalderens klassedelte Bysamfund lærer vi bl. a. at kende gennem

Politiforordningerne, som fra Aarhundredets Midte begynder at inddele Befolkningen i tre eller flere Klasser som Grundlag for de forskellige Grader af tilladt Luksus. Af Borgerne — hvormed menes Købmændene i Almindelighed — behandles de velhavende med Borgmestre og Raad i Spidsen i de fleste Henseender som een Klasse, medens de mindre velhavende opføres i Klasse med Haandværkerne, hvortil kommer en Underklasse af Arbejdere, Tyende o. l. samt, i nogle Byer, de Haandværkere, der er uden for Lavene. En Kasteforskel, som i de tyske Byer, var der altsaa ikke mellem Købmænd og Haandværkere, men det er aabenbart, at som Regel kun de førstnævnte kunde opnaa at regnes til de „rige og fornemme“ Borgere, blandt hvilke Borgmestre og Raadmænd sædvanemæssigt valgtes. Gennem den udenlandske Handel og Søfarten var Betingelser skabt for Dannelsen af en velhavende Købmands- og Røderstand, der som Bærer af Storhandelen blev delagtig i Tidens økonomiske Opsving. Herved fik et Element af noget mere frit og storslaet



*Fig. 194. Fornemme Flensborgerinder.*

De 3 hertugelige Sekretær Jørgen (Georg) Beyers Hustruer og Døtte.  
 Brudstykke af Epitafiet i Mariakirke i Flensborg (1591).

Indpas i det snævre Bysamfund. Rejserne til Udlandets Messer, Virksomheden som Reder for Skibe paa Langfart, Deltagelse i Oksehandelen,вовелиг som den var paa Grund af de svingende Verdenspriser — alt dette maatte virke til Frigørelse fra det smaaborgerlige Præg. Portrætterne, som vi kender dem fra Storborgernes Epitafier i Kirkerne, viser ogsaa kraftige og dygtige Personligheder. Blandt de førende Slægter fandtes i flere Byer en betydelig Procent af Indvandrere — Westfalerne i Flensborg, Nederländerne i de vestlige Byer — som ved deres Dygtighed blev en værdifuld Tilvækst til Befolkningen.

Under Storkøbmændene fandtes en Mellemklasse af Smaahandelende og Haandværkere, som ingen eller liden Del havde i Bystyret. Den indenbys Smaahandel og navnlig Haandværket var stadig bundet af en Række Bestemmelser, der hindrede Fremkomsten af en Kapitalisme som den, der samtidig vandt frem i Landbrug og Udenrigshandel. Haandværkernes Lavsregler satte f. Eks. faste Priser paa Varerne, forbød den enkelte Mester at have mere end to Svende og een Dreng i sin Tjeneste og at sælge Varer, som ikke var af egen Forarbejdning. Det synes imidlertid, som om Lyssiderne ved den stramme Organisation endnu har været overvejende, og med Hensyn til faglig Dygtighed stod Haandværket gennemgaaende over Kongerigets. Fra Indvandrere, navnlig Nederlændere, kom megen befrugtende Paavirkning. Kunsthåndværket udøvedes af Haandværkerlavens Mestre — Guldsmede, Kobberstikkere, Malere, først og fremmest Billedskærere.

Til Trods for den i Lovgivningen tilstræbte Afgrænsning mellem Byerhvervene som mellem By og Land var Skillelinierne ikke uovervindelige, hverken mellem Købmænd og Haandværkere eller mellem Borgerstanden og de andre Samfundsklasser. Storbøndernes Sønner og Døtre gik ofte over til at blive Købstadfolk, og blandt Præsterne fandtes talrige Borgersønner. Kun mellem Adel og Borgere var Kløften uoverstigelig — i Hertugdømmerne i endnu højere Grad end i Kongeriget — skønt mange Mænd og Kvinder af Adel, trods Bylovenes Bestemmelser mod Afhændelse af borgerlig Ejendom til adelige, ejede Købstadhuse, hvorfra de ikke sjældent drev Handel. Paa Landdagen optraadte de to Stænder vel i Fællesskab, men Stændernes Repræsentanter gjorde sig meget lidt gældende ved Siden af Ridderskabet. Politisk betød Stænderen da overmaade lidt, og der mærkes heller ikke noget til en fælles samlende Borgeraand; en saadan modvirkedes af Delingen, der f. Eks. havde givet de to anseligste Byer, Flensborg og Husum, hver sin Landsherre.

Det 16. Aarh.s anden Halvdel betegner en Opgangstid ogsaa for Købstæderne. I Løbet af 1560'erne grundlagdes eller fornyedes Gymnasierne i Haderslev, Flensborg, Slesvig og Husum, i de følgende Aartier rejste Fyrsterne statelige Slotsbygninger i Haderslev, Tønder og Husum,

og samtidig organiseredes og udvidedes Byernes milde Stiftelser, „Hospitaler“ eller Helligaandshuse. Prisstigningens gunstige Konjunkturer gjorde sig gældende inden for Handel og Søfart og alle Næringslivets Omraader. Der var Raad til at opføre solide Borgerhuse — af hvilke en Del endnu er bevarede — og til at smykke Stuerne med kunstfærdigt udskaaent Bohave. Langhuse og Gavlhuse vekslede (jvf. S. 135). I Flensborg og i Byerne paa Vestkysten byggedes mest Grundmur, medens Haderslev og Sønderborg holdt fast ved Bindingsværket i pyntelig Renaissancestil med rigt udskaaene Knægte og udkragede Stokværk. Talende Vid-



Fig. 195. *Det flensborgske Skipperlavs Sølvkande (1612).*  
Kunstindustrimus., Flensborg, fot.

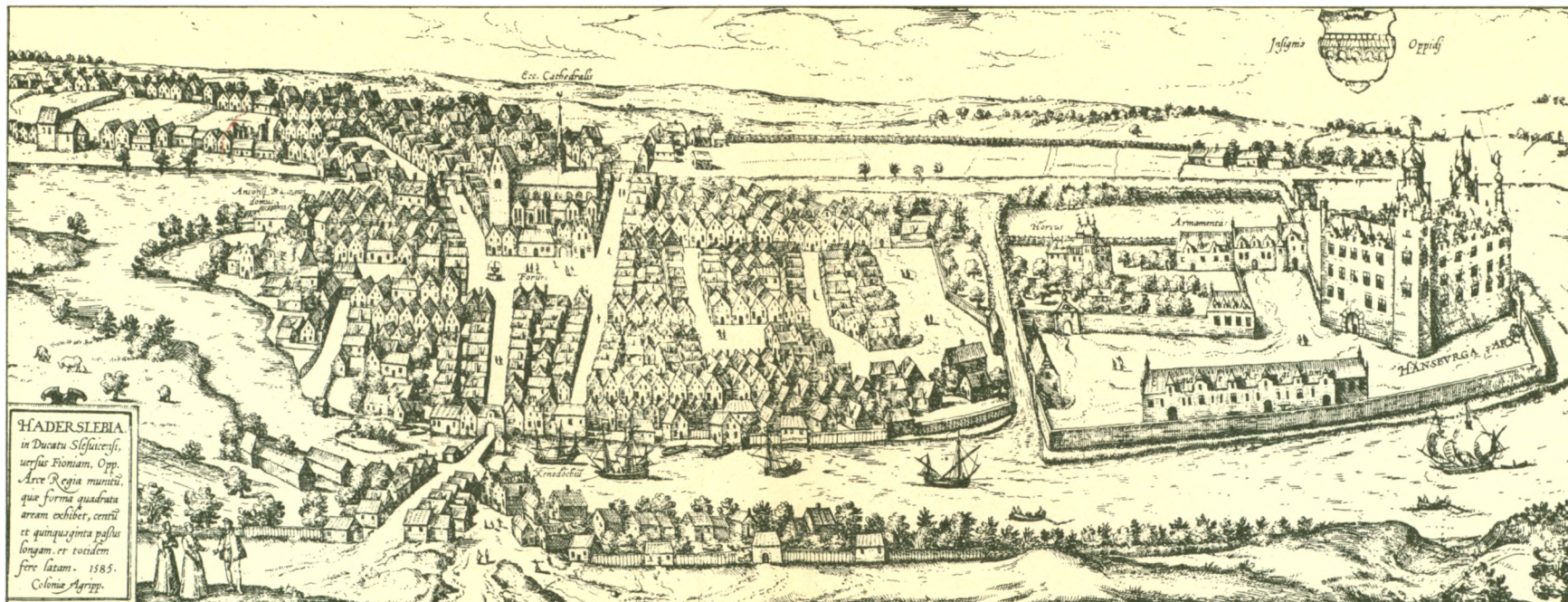
nesbyrd om Velstand er Politiforordningerne, der — efter en indledende Straffetale over den tiltagende Pragt og Ødselhed ved Bryllup, Barne- daab osv., hvorved den tilbørlige Standsforskelse udslættes og Guds Vrededom nedkaldes — giver højst liberale Regler for den tilladelige Grad af Luksus. Hans den Ældres Forordning af 1566 tillader saaledes Borgerne af første Klasse at give indtil 5 Retter og indbyde indtil 50 Familier til Bryllup, Borgerne af anden Klasse at give 4 Retter og indbyde 30 Familier og Borgerne af tredje Klasse at give 4 Retter og indbyde 15 Familier. Endda viser den hyppige Fornyelse af Forordninger af omtrent samme Indhold, hvor lidet de blev efterlevede.

Tidens almindelige Brøst — Umaadelighed, Voldsomhed, Raahed og Processyge — var stærkt udbredte baade i Borgernes højere og lavere Lag. Et lidet opbyggeligt Indblik i Bylivet giver den flensborgske Borgmester Peter Pomeranings Regimente (1567—77) med de uafsladlige Par-

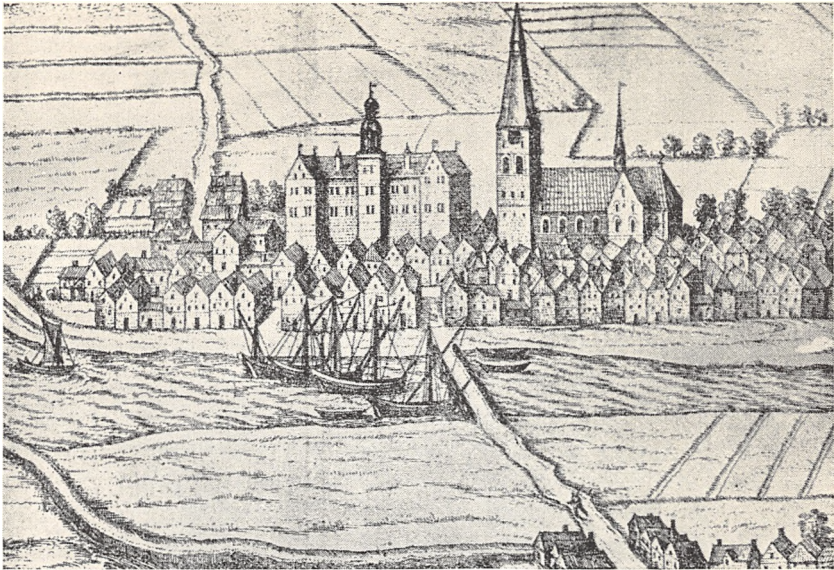


tistridigheder, Klager over partisk Retspleje og grove Overgreb. Dog havde Standens Fysiognomi ogsaa ædlere Træk. Tidsrummets rige kunstneriske Udsmykning af Købstadkirkerne skyldtes for en meget væsentlig Del, navnlig i Flensborg og Tønder, Borgerslægternes Offervilje. Det samme gælder Flertallet af de betydelige Legater, som oprettedes til Bedste for Byernes fattige saavel som for trængende Skoledisciple eller Studenter. For Betydningen af Oplysning og lærd Dannelse havde mange af Borgerskabet aaben Sans. Af de kommunale Embeder krævede ganske vist kun Byskriverens et vist Maal af Skolekundskaber, men det maa dog anses for et Undtagelsestilfælde, naar Byfogeden i Flensborg i 1579 siges end ikke at kunne læse og skrive. I alle Tilfælde sendtes Borgersønner, især fra Husum og Flensborg, i stort Antal til Latinskole, og mange fortsatte Studierne ved tyske Gymnasier og Universiteter, et Mindretal ogsaa ved Københavns Universitet. Det værdifulde St. Nicolai Kirkebibliotek i Flensborg stiftedes af to af Byens Borgere. En egentlig borgerlig Renæssancekultur er der dog næppe Tale om. Der findes kun fattige Tilløb til en Historieskrivning svarende til den rige tyske Bykrønikelitteratur, og Raadhuse eller Gildeshuse i Lighed med de tyske og nederlandske kan Sønderjylland lige saa lidt opvise som Kongeriget.

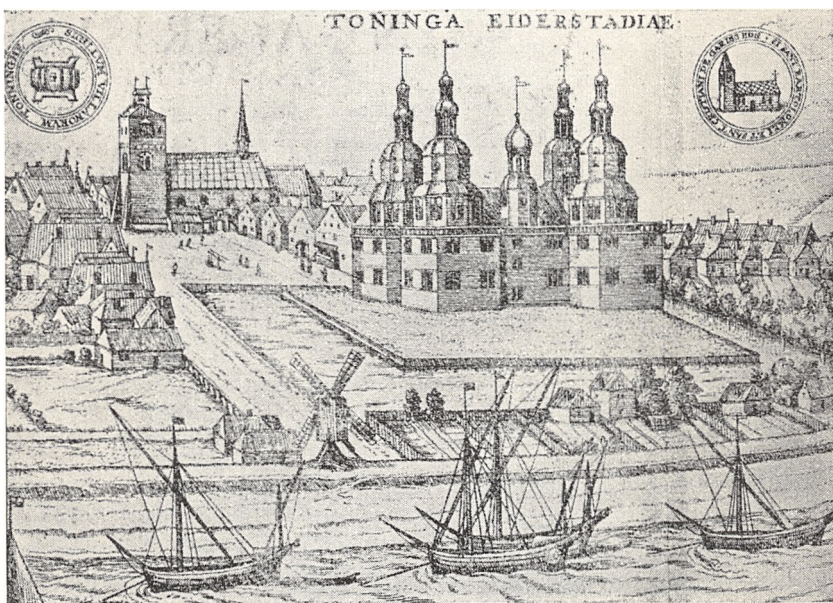
De enkelte Byer var smaa. Flensborg har maaske haft c. 4000 Indbyggere, Haderslev, Tønder og Slesvig knap halvt saa meget, medens Husum indtog Pladsen næst efter Flensborg. Mod Straatagene og Snavset i Gaderne førte Øvrigheden en frugtesløs Kamp. Tidens økonomiske Opblomstring mærkes mindst i Slesvig By og i Smaabyerne. Ekernførde nærrede sig væsentlig af Fiskeri og af sit velkendte Øl „Kakerbille“ og maatte i øvrigt kæmpe for Tilværelsen med de omboende overmægtige adelige Godsejere, ligesom ogsaa Slesvig fortsatte Kampen om Fiskerirettighederne med Slijunkerne (jvf. S. 292). Ret anelig var derimod Haderslev med sit frugtbare Opland; Byen var Hans den Ældres Residensstad, og hans landsfaderlige Regimente bidrog ikke lidt til dens aandelige og økonomiske Trivsel. Opførelsen af Hansborg Slot gav Anledning til en Opblomstring af Byggehaandværket, som endnu er kendelig i Slotsgadens smukke solide Borgerhuse. Tønder (Fig. 198) havde samtidig en Stortid som Midtpunkt for Oksehandelen. Den livlige Handelsforbindelse med Nederlandene — som efter Inddigningsarbejderne fra Aarhundredets Midte maatte foregaa med Rudbøl og senere Højer som Havnestad — gav Anledning til en rig nederlandsk Kulturpaavirkning. I det hele gavnede de gunstige Konjunkturer navnlig Byerne paa Vestkysten. I Ejdersted voksede Smaabyerne Tønning (Fig. 197) og Garding frem. Husum (Fig. 196) havde ved Aar 1580 40 store Skibe paa Søen og drev livlig Handel baade paa Nordsøkysten, især Emden, og Jyllands Vestkyst. Oksevejen fra Ribe over Tønder til Hamborg gik over Husum, som



Haderslev og Flensborg i Slutningen af det 16. Aarhundrede. Stik i Braun: „Theatrum urbium“ IV (1580'erne).



*Fig. 196. Husum.*  
Stik i Braun: Theatrum urbium V (1580'erne).



*Fig. 197. Tønning.*  
Stik i Braun: Theatrum urbium V (1580'erne).

herved blev et af Knudepunkterne for Oksehandelen. Ogsaa Haandværket stod højt. Trods sin Størrelse og Velstand var Byen retsligt kun en Landsby i Sønder-Gøs Herred; Hertug Adolf gav den (1582) egen Jurisdiktion, men først 1603 fik den Købstadret.

En Særstilling indtog Flensborg, den eneste By i Sønderjylland, som vandt noget af en Storstads Præg. Flensborgerne mødte ved Messerne i Frankfurt og Leipzig, hvor der knyttedes videre Handelsforbindelser med Sydtykland og Italien, og det flensborgske Kvægmarked var et af Midtpunkterne for Oksehandelen. Men navnlig drev Byen, med den fortræffelige Havn som Udgangspunkt, Handel til Søs. Af Østersøfarten gik en stor Del til Sverige, hvis Handel med Udlandet delvis foregik med Flensborgerne som Mellemænd, saa at disse her spillede en lignende Rolle som Hansekøbmændene tidligere i de danske Byer. Hertil kom en stedse voksende Sundfart. Af de 1730 fra Hertugdømmerne stammende Skibe, som gik gennem Sundet i Aarene 1536—99, førtes de 940 af flensborgske Skippere, hvis Maal især var Norge og Kysten Nord for Norge til det hvide Hav og Arkangelsk. Handelen med Danmark—Norge havde overhovedet den allerstørste Betydning. Flensborgerne deltog i Limfjordsfiskeriet, i den norske Trælustudførelse, i Sildefiskeriet ved Marstrand, senere ogsaa i Nordlandsfiskeriet. Den danske Hofholdning forsynedes af flensborgske Leverandører, og flensborgske Handelshuse havde Filialer i København. Grundlaget for det livlige Samkvem var de Toldbegunstigelser inden for Rigerne, som i hele denne Periode blev de kongelige Undersaatter i Sønderjylland til Del, og som i første Række kom Flensborg til gode, saa at den endogsaa ofte regnedes som hørende til blandt de kongerigske Købstæder. En stor Del af Byens Søfart bestod i Fragtfart i fremmed Tjeneste. Dog havde den ogsaa egne Varer at udføre og især Landbrugsprodukter fra sit udmærkede Opland, der mod Vest naaede helt ud til Vesterhavet (ved Bredsted) og mod Nord og Øst omfattede Sundeved og Als med Ærø; herfra udelukkedes den dog i 1589 ved Hans den Yngres Privilegium til Sønderborg paa Handelen i Hertugens Amter.

## 7. NÆRINGSLIVET. REGERINGENS ØKONOMISKE POLITIK.

Blandt Næringsvejene indtog Landbruget paa Grund af Købstaderhvervenes ringe Betydning en afgjort Førsteplads. For de fyrstelige og de fleste af de adelige Besiddelsers Vedkommende skete, som vi har set, den betydningsfulde Overgang til Godsets Afrunding og Stordrift, idet Strøgodsset samlede, og det under Herregaarden eller Slottets Ladegaard drevne Areal udvidedes. Den herskende Driftsmaade var i det



Ekernførde i Slutningen af det 16. Aarhundrede. Stik i Braun: „Theatrum urbium“ V (1580'erne).



Fig. 198. Tønder.

Stik i Braun: Theatrum urbium V (1580'erne).

mindste fra Aarhundredets Slutning Græsmarksbruget, under hvilket hver Mark først i nogle Aar dyrkedes med Korn og derefter i nogle Aar, som oftest flere, laa hen som Græsning, uden at der var noget fast Skifte mellem Kornsorterne eller mellem Kornaar og Græsaar. Høstudbyttet var paa Grund af Gødningens Utilstrækkelighed kun 3—5 Fold. Græsmarksbruget, som ogsaa var udbredt i Nørrejyland, afgav dog et bedre Grundlag for Fremskridt end det paa de danske Øer almindelige Trevangsbrug, idet det blev Udgangspunktet for den senere Kobbeldrift.

Paa mange Bøndergaard i Nord- og Mellemslesvig indførtes i denne Periode ligeledes et Slags Græsmarksbrug. Dog var, da al Forandring vanskeliggjordes af Dyrkningsfællesskabet, den almindeligste Driftsmaade endnu det middelalderlige Alsædsbrug, hvorved samme Kornart, Rug eller Byg, dyrkedes Aar ud og Aar ind. I Marsken derimod blev, takket være den økonomiske Opgang, de afrundede, enkeltvis dyrkede Gaarde nu fremherskende. Græsbruget var overvejende som det mest indbringende, især for den Bonde, der havde Raad til at vente, idet Marskgræsset for hvert Aar vinder i Godhed. I Ejdersted og paa Nordstrand fandtes dog ogsaa en Del Kornavl.

I Overensstemmelse med den udbredte ekstensive Driftsmaade indtog Kvægavlen en fremskudt Plads. Grundlaget herfor var Datidens store Græsningsarealer, ikke blot i Marsken og i Mellemslesvig med dets mange Enge, men over hele Sønderjylland, idet det endnu lidet udbredte Pløjeland levede Rum for vidtstrakte Overdrev, Heder, Kær og Enge. Navnlige Engene var af stor Betydning, fordi Avl af Enghø var en nød-

vendig Betingelse for Kreaturerne Overvintring paa Stalden, og da Gødningsproduktionen atter afgang heraf, blev en Gaards Engtillig-gende ofte afgørende ikke blot for dens Kvægavl, men ogsaa for dens Agerbrug. Mellemslesvig var derfor mindre ugunstigt stillet i Forhold til det fede Østslesvig end i vore Dage. En væsentlig Faktor var endvidere det endnu — trods begyndende Tilbagegang — udbredte Skovareal. Nutidens spredte Smaaskove f. Eks. i Haderslev Amt eller i Svavsted og Hütten Amter er Rester af store Skovstrækninger, og selv de senere fuldstændig aabne Egne i den mellem- og nordslesvigske Geest havde stadig en Del Skov. Skovbruget leverede Materiale til Digebygningen og Bygningstømmer til Bindingsværks- og Bulhuse. Men desuden var Skovene, i hvilke Bøgen endnu ikke havde fortrængt Eg og Ask, med deres spredte Vækst og mange aabne Pletter Sommeren igennem et Tilholdssted for græssende Hjorder af Heste og Hornkvæg og om Efteraaret for Oldensvinene. Landbrugets vigtigste Indtægtskilde i det mindste i gode Oldenaar — med fuld Oldenhøst kunde man dog kun regne gennemsnitlig hvert 5. Aar — var Svineavl, hvis Basis var de talrige Egeskove. Landsherrens Skove kunde i Aarh.s Slutning i Haderslev Amt mæske 22.000 Svin, i Gottorp Amt endog 30.000. En almindelig Bondegaard kunde sende 30—60 Svin paa Skoven. Af stor og tiltagende Betydning var Okseavl, selv om den langtfra gav saa meget i Indtægt som Svinefedningen. Okserne udgjorde, da Mejeridriften uden for Frisland endnu var lidet udviklet, den største Bestanddel af Kreaturholdet, navnlig paa Godserne. Okserne, af hvilke de fleste indførtes fra Nørrejylland, blev staldede Vinteren over paa selve Herregaarden eller hos Fæstebønderne og derpaa solgt paa Foraarsmarkedet eller som „Græsøksne“ paa Efteraarsmarkedet. Bønderne kunde ogsaa for egen Regning overvintre Okser, især i Geesten med den rige Avl af Enghø.

En beskeden Plads inden for Næringslivet indtog Haandværk og Industri. Sønderjylland stod i saa Henseende tilbage for Holsten med dets talrige af Godsejerne grundede Industrimøller. Dog fandtes der en Del Glashytter i Angel og Svansø. I Nordfrisland var der Saltkogerier, og Flensborg havde nogen Industrivirksomhed. I Byerne udgjorde Haandværkerne ganske vist en talrig Klasse af Befolkningen, men i de færreste Tilfælde naede man videre end til Selvforsyning. En Undtagelse dannede den blomstrende Malt- og Bryggeriindustri, som fandtes i alle Byer, især i Husum, der havde stor Malt- og Øludførsel.

En ganske anden Betydning havde Handelen. Saa godt som alle Udførselsvarer ydedes af Landbruget. Til Trods for det ringe Høst-udbytte kunde Godsejerne og Fyrsterne, som fik en Del af deres Fæstebønders Afgifter i Korn og desuden drev Stordrift paa deres egne Sæde- og Avlsgaarde, frembringe et Overskud af Korn til Udførsel. Det samme

gjaldt Bønderne i Ejdersted, paa Nordstrand og Femern. Kornhandelen stimuleredes af den navnlig for Kornets Vedkommende stærke Prisstigning, som satte ind fra 1550'erne og naaede et Højdepunkt c. 1590. I Aarene 1570—1600 var Kornprisen det tredobbelte af, hvad den havde været 1500—20. Andre Udførselsvarer var Svin og Heste, fra Marsken ogsaa Smør og Ost. Hertil kom den vigtige Oksehandel, som omspandt hele Landet, og i hvilken alle, fra Hertuger til Borgere og Bønder, tog Del. Skovbruget leverede Tømmer og Brændsel til Udførsel, medens paa den anden Side det skovfattige Vestslesvig indførte Tømmer fra Norge. En nævneværdig Udførsel af Haandværkets og Industriens Frembringelser fandt derimod kun Sted fra Flensborg og Husum.

En stor Del af Handelen foregik til Søs. Langfarter førte mod Vest til Frankrig og Middelhavslændene, mod Øst til Østersølandene eller Nord om Norge til det hvide Havs Kyster. Ogsaa Sundfarten var stigende, især for de toldbegunstigede kongelige Byers Vedkommende (jvf. S. 438). Medens Sundfarten væsentlig bestod i Fragtfart i fremmed Tjeneste, var i øvrigt Handelen med egne Frembringelser overvejende, og da de vigtigste Udførselsvarer var Landbrugsprodukter, maatte Eksporten vende sig mod Vestens Industrilande, der ikke kunde brødføde sig selv. Slesvig vendte Ansigtet mod Vest. Ribe, Tønder og Husum havde, skønt Havnene her ikke kunde maale sig med de østlige Fjordbyers, større Handelsliv end Haderslev og Aabenraa. Kun Flensborg hævdede sig, takket være sin Fragtfart og sin Handel paa Norge.

Ved Transithandel tværs igennem Landet, saa vidt muligt med Benyttelse af Vandløb som Færdselsaarer, kunde ogsaa Østkystens Byer sende deres Varer mod Vest. Saaledes var der staaende Forbindelse med Udveksling af baade indførte og hjemmeavlede Produkter mellem Ekernførde og Ejdersted, Aabenraa og Tønder, Haderslev og Ribe og navnlig mellem Flensborg og Husum. Hertug Adolf virkede desuden med Iver for en — dog aldrig virkeliggjort — Plan om at forbinde Østersøen og Vesterhavet ved en Kanal fra Kiel til Ejder, en Forløber for Nordøstersøkanalen. I sin herom indgivne Forestilling til Kejseren fremhæver han Fordelen for de søfarende Nationer ved at undgaa Omvejen gennem de danske Farvande. — Langt vigtigere var Transithandelen fra Nord til Syd. Ifølge sin Beliggenhed maatte Sønderjylland (og Holsten) blive Gennemgangsland for Danmarks Landhandel med Tyskland, især for den stadig stigende Udførsel af danske Okser. Oksedrifterne førtes fra Øerne over Assens—Aarø Sund, fra Nørrejylland over Kolding—Haderslev—Flensborg eller ad den vestlige Vej over Ribe—Tønder—Husum. Maalet var det store Foraarsmarked i Wedel ved Elben, hvor Dyrene overtoges af tyske og nederlandske Kreaturhandlere, men ogsaa paa Kvægmarkederne i de sønderjydske Byer og Flækker var Handelen





Fig. 199. To flensborgske Købmandsgaarde fra Slutn. af 16. Aarh.  
Holm 19—21. H. Hinz (Flensborg) fot.

livlig ikke blot med kongerigske, men ogsaa med hjemmeavlede Stude.

Handelslivet omspandt hele Landet med alle dets Kyster i et i senere Tider ukendt Omfang. Paa Grund af Vejenes Slethed gjaldt det om at benytte selv det mindste Vandløb, og enhver Aamunding eller Digesluse kunde bruges som Havn. Skibene var smaa, tjenlige til den omfattende Skipper- og Bondehandel, som var ejendommelig for Sønderjyllands Vestkyst med dens velhavende Bondebefolkning. Ogsaa i Øst- og Melleslesvig foregik der, om end under langt beskednere Former, en udbredt Bondehandel — ikke mindst med Tømmer i de skovrige Egne mod Syd — mere eller mindre ulovlig og drevet i Smug, men ikke let at komme til Livs, fordi Kontrollen vanskeliggjordes ved Handelslivets stærke Forgrening og Mangfoldigheden af Havne, Toldsteder osv.

Bondehandelen var jo nemlig i Strid med den allerede i Middelalderen begyndte Stræben efter at samle al Handel og det meste Haandværk i Byen (dog med Bibeholdelse af Adelenes økonomiske Særrettigheder). Denne Hævdelse af Købstædernes Næringsprivilegier, der var rettet dels mod fremmede Købmænd og Skippere, dels mod Landbefolkningen, fortsattes vel fra Regeringens Side, men med væsentlige

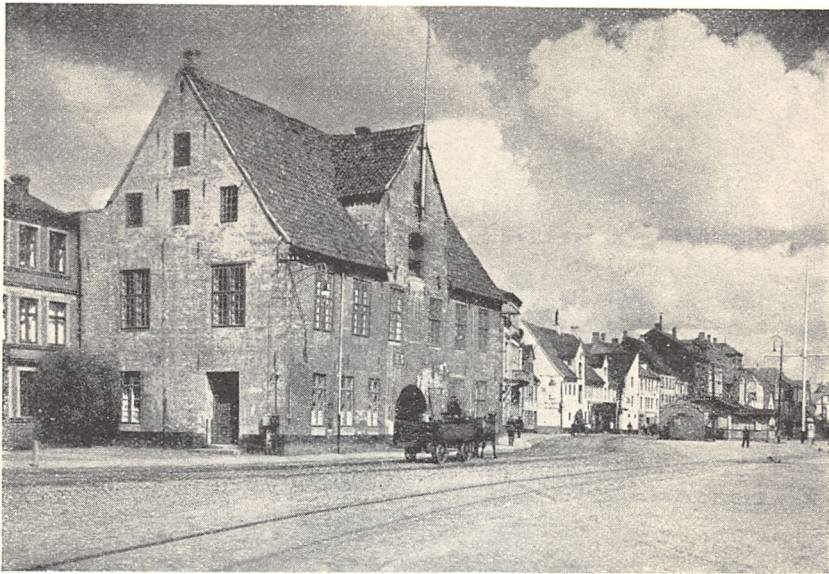


Fig. 200. *Det flensborgske Skipperkompagnis Bygning (1603).*  
Georg Stilke (Hamborg) fot.

Indskrænkninger. I Ejdersted og paa Nordstrand hørte Retten til „de frie Commercier“ for alle Indbyggerne til de hævdvundne Privilegier, som disse Landskaber, der jo heller ikke havde Byer af Betydning, bestandig søgte og fik Bekræftelse paa. Mere tvivlsom — og stærkt bekæmpet af Tønder By — var Bondehandelens Lovmedholdelighed i de tønderiske Marskherreder, hvis Bønder ikke des mindre drev en livlig Oksehandel. I Nordvestslesvig stod Striden mellem den kongelige By Ribe og de under Hans den Ældre hørende Naboherreder Hviding og Kalslund samt Rømø. Ved Forliget i Kolding 1576 (jvf. S. 354) blev Retten til at drive „Sigillation og Købmandsskab“ paa alle Havne og Strømme mellem List og Ribe fastslaaet for begge Parter. — Uden for Marsklandskaberne synes Regeringens, i det mindste Kongens, Politik i højere Grad at have begunstiget Købstæderne, efter lignende Grundsatninger som i Kongeriget. Koldingrecessen af 1558 (der ogsaa ansaas for gældende for den kongelige Del af Hertugdømmerne) forbeholder Borgerne alt Købmandsskab, og for Flensborgs Vedkommende oprettholdtes Byens Privilegium ved Forbud mod Handel i Amtet 1566, 1596 og 1600 — de mange Gentagelser viser dog, hvor vanskelig Lovens Gennemførelse har været. Det er muligt, at man fra hertugelig Side, sandsynligvis under tysk Paavirkning, har hyldet en noget mere liberal

Tankegang. En saadan kommer frem, ikke blot i den ovenfor omtalte hertugelige Lovgivning for Landskaberne, men ogsaa i den efter Landdagen i Flensborg 1564 udstedte Fællesforordning, der sikrer Undersaatterne i Amterne deres „*von Alters hero gewöhnliche Commercium oder Handel*“, saa at det skal staa dem frit for, efter at de har faldt deres Varer i Byerne, at sælge dem andre Steder.

Fyrstemagten søgte overhovedet ad forskellige Veje at virke fremmede og regulerende paa Næringslivet, navnlig gennem Udstedelse af hyppige Kornudførselsforbud, som i daarlige Høstaar skulde sikre Landet tilstrækkelig Forsyning. Kongen begunstigede sine egne Undersaatter ved Toldprivilegier. Flensborg, Haderslev og Rømø samt Hans den Yngres Byer var, til Forskel fra de gottorpske, fritagne for Sundtold, og Flensborg var ligestillet med Rigsundersaatterne ved alle danske Toldsteder. Ogsaa i Norge havde de kongelige Undersaatter Handels- og Fiskerirettigheder (se S. 432). I Hertug Adolfs Udenrigspolitik var Bestræbelsen for at opnaa handelspolitiske Fordele en vigtig Drivfjeder. Hans Forsøg (i 1560, jvf. S. 367) paa at skaffe sine Lande Stabelretten for den vigtige Handel med engelsk Klæde, som hidtil var blevet formidlet af Hansestæderne, mislykkedes imidlertid, idet England foretrak Hamborg for Husum eller Slesvig. Da Modsætningsforholdet mellem England og Spanien i den følgende Tid skærpedes, gik han, uden at vurdere Vestmagternes stigende Betydning i Verdensøkonomien tilstrækkeligt, til spansk-kejslerlig Side. I 1571 arbejdede han for Dannelsen af en tysk Rigsflaade under en Rigsadmiral — et halvt Aarhundrede før Wallensteins Optræden som det baltiske Havs General — dog snarere med kommercielt end militært Formaal. Et Led i samme Forehavende var hans ovenfor omtalte Kanalplan.

En ikke ringe Dristighed og Foretagsomhed prægede Erhvervs livet i dette Tidsrum. Alle handlede, fra Hertug og Godsejer til Borger og Bonde. Hertug Adolf havde Varelagre til videre Udførsel i Husum, og hans Skibe sejlede paa Narva, Island og Spanien. Hans den Yngre udførte Okser og Heste fra egne Stutterier. Om Adelen's Storhandel er der tidligere talt. En Borger i en lille By som Ekernførde byggede et Skib til Sejlads paa Spanien. Tønning handlede paa franske Kystbyer, de flensborgske Skibes Handelsomraade strakte sig fra Bordeaux og Lissabon til Arkangelsk. Den femernske Bonde fragtede selv sin Hvede til Lybæk, Marskbønderne for med deres Stude til Emden og Nederlandene. En sund Basis afgav de foreliggende økonomiske og politisk-geografiske Betingelser. Det var, fra ca. 1550—1610, den store Prisstignings Tid, gunstig især for de udprægede Landbrugslande, hvortil Sønderjylland hørte. Landets vigtigste Frembringelser kunde afsættes med stadig større Gevinst, og navnlig Adelen og Marskbønderne havde Kapital og Driftighed nok til at benytte sig af de fordelagtige Verdenskonjunkturer. Skyg-



Fig. 201. „Skrangen“ i Flensborg (1595).  
Thomsen (Flensborg) fot.

gesiden herved — de med Prisstigningen paa Levnedsmidler forbundne stedse større Leveomkostninger — mærkedes i ringe Grad, da en Industriarbejderstand ikke fandtes. Hansestædernes Handelsherredømme var knækket efter Grevefejden; dog foregik en stor Del af Kornudførslen over Lybæk, og i Hamborg havde de sønderjydske og holstenske Byer en mere og mere overmægtig Konkurrent. Af megen Betydning var Hertugdømmernes gunstige Beliggenhed, saa at sige midt i Verdenstrafikken, idet Europas Hovedhandel i dette Tidsrum bestod i Udvekslingen mellem Østersølandenes og Vesteuropas Varer. Selv om Linien Hamborg—Lybæk var den mest benyttede Vej for Landhandelen, fik dog ogsaa Sønderjyllands Købstæder og Havne Del i denne Transithandel saavel som i Fragtfarten ad Søvejen. I 80 Aar, fra 1544 til 1625, var Erhvervslevet endvidere uforstyrret af Krige.

Skønt Næringslivets Kurve i det hele var opadgaaende indtil et Par Aartier ind i næste Aarh., fremviser den dog adskillige Svingninger. Fra Tidsrummets Slutning begyndte en lang Række Misvækstaar og endnu tidligere de hærgende Farsoter. Det er betegnende, naar fire angelske Gaardmænd efter Kvægsygen 1545 slog sig sammen om at købe en Ko for 400 Mark, og øde Gaarde var ikke ualmindelige. Som Pestaar nævnes 1547—49, 64—65, 74—77, 81, 1602—07. Hertil kom Stormfloderne paa

Vestkysten, som i Aarene 1570—93 gentoges med korte Mellemrum. Den øjeblikkelige Virkning af disse Naturulykker kunde ganske vist, i en Tid uden Forsikringsvæsen, være næsten tilintetgørende, men takket være det økonomiske Samfunds usammensatte Bygning blev Skaden ofte forvundet med forbavsende Hurtighed. Mere betænkelig var den især i de velhavende Egne udstrakte Brug af Kredit med deraf følgende Forældethed, hvis mislige Følger traadte frem, da Grundbetingelsen for Næringslivets Blomstring, Prisstigningen, i det følgende Tidsrum begyndte at svigte.

## 8. KIRKE OG SKOLE.

En for hele Sønderjylland fælles kirkelig Grundlov var skabt ved Kirkeordinansen af 1542 (se S. 125), der i alt væsentligt havde samme Indhold som den danske Ordinans af 1539, idet begge Love var Oversættelser af den for Kongeriget og Hertugdømmerne fælles latinske Ordinans af 1537, hvis Tilblivelse atter skyldtes et Samarbejde mellem sønderjydske og kongerigske Teologer (se S. 121). Derimod havde ingen Holstenere taget Del heri, og Holsten er i mærkværdig ringe Grad berørt i Kirkeordinansen. Paa visse Punkter — af hvilke det vigtigste var Afsnittet om Biskop og Kapitel — afveg dog, som vi skal se i det følgende, Hertugdømmernes Ordinans fra den kongerigske.

Til Trods for den fælles Oprindelse og den paafølgende i det væsentlige ensartede Udvikling af Kirkevæsenet kom Reformationen til at betyde en yderligere Udskillelse af Sønderjylland fra Kongeriget, og ved Delingen i 1544 trængte Splittelsen endogsaa ind i selve Slesvig Stift. I Stedet for een Herre, Biskoppen i Slesvig, og over ham i den før-reformatoriske Tid atter Ærkebiskoppen i Lund fik man nu tre, nemlig de tre Landsfyrster, der hver for sig overtog det øverste kirkelige Regimente for sin Dels Vedkommende.

I Overgangstiden mellem det gamle og det ny fandtes der dog endnu en, Fyrsterne underordnet, fælles kirkelig Tilsynsmand i den første evangeliske Biskop, Tileman van Hussen, som, i Overensstemmelse med Ordinansen, ordinerede alle Præster og visiterede i alle Købstæder i Sønderjylland (herfra undtoges dog efter kort Tid Tørring Len, Als og Ærø, se S. 354 og 356). Til Forskel fra de danske Superintendenter fik han efter Stændernes Ønske Raadighed over Bispegodset, og Landdagen i 1545 androg yderligere om, at Bispedømmet maatte faa hele sin Herlighed tilbage, „*möge wedder in den olden Stand gebracht und frie gemacht werden . . . dieweil das es ist een Hövet von den Prälaten des gantzen Landes, wie in den Privilegien klarlich und städtlich werden vermeldet*“ — et Andragende, der dog blev besvaret afslaaende af Kongen.

Kun fire Aar efter undergik Biskoppens Stilling en afgørende Ændring, idet han i 1549 maatte tage imod Christian III's yngste Broder Frederik som Koadjutor (d. v. s. Medhjælper med Forrettighed til at blive Efterfølger), efter at han var valgt hertil af Kapitlet, og afstaa Bispedgodset til ham, hvorefter Frederik fraskrev sig alle Fordringer paa nogen Andel af Hertugdømmerne. 1551 døde Tileman van Hussen, og Hertug Frederik blev Biskop. Herved var man, til Skade for Kirkens Tarv, kommet ind paa det i Tyskland raadende System med en Fyrstebiskop, medens man i Kongeriget ved at inddrage Bispedgodset havde fjernet alt, hvad der kunde gøre de høje kirkelige Embeder egnede til Forsørgelse af yngre Fyrstesønner. Særlig grelt fremtraadte det mislige herved, da Hertug Adolf efter Frederiks Død i 1556 lod sig vælge af Kapitlet til Broderens Efterfølger. Christian III og Hans den Ældre, mod hvis Vidende og Vilje dette Kup var foretaget, nedlagde Indsigelse, og Kongen lod sin Harmе gaa ud over Domherrerne, „*die widrigen muthwilligen und müssigen Pfaffen*“. Det forudgaaende Valg af Frederik havde dog unægtelig svækket Fyrsternes Stilling som Lovens Forsvarere. Christian III fastholdt vel sin skarpe Afvisning, men Frederik II bekvemmede sig ved Syvaarskrigens Udbrud til at anerkende Adolfs Valg til Biskop, dog med Forbehold af den danske Krones Overhøjhed over Stiftet. Ikke des mindre vedblev det slesvigske Bispedømme at afgive Stof til Uenighed. 1569 fik Adolf nemlig sin etaarige Søn Frederik valgt til sin Koadjutor — saa langt var man kommet fra Kirkeordinansens Bestemmelse om, at Biskoppen skulde være en Doktor eller Licentiat i Teologien. Valget blev gennemført ved at bruge Vold over for Domherrerne, som, siddende i hver sin Arrest og uden Mulighed for Forhandling, maatte afgive deres Stemmer for Svøbelsebarnet, hvorefter de for at blive løsladt maatte underskrive en Erklæring om, at de havde handlet „uden Tvang og copulariter forsamlede“. Valget anerkendtes aldrig af Frederik II, ligesom han overhovedet efter Syvaarskrigens Afslutning under Forhandlingerne om Forleningen med Slesvig søgte at hævde sin Overhøjhed over Stiftet, som han vilde have undtaget fra Forleningen, som staaende umiddelbart under Kronen. Ved Forliget i Odense 1579 lod man Spørgsmaalet om Retten til Slesvig Stift og Kapitel staa uafgjort.

Efter Adolfs Død i 1586 tog Kongen Stiftet i Besiddelse og lod Godset styre af sin Amtmand paa Svavsted. Man var hermed stadig lige langt fra en Overholdelse af Bispedømmets og Kapitlets Rettigheder i Henhold til Kirkeordinansen (frit Bispevalg og Bevarelse af Stiftsgodset), som vedvarende søgtes hævdede af Landdagene (1564 og 1588—90), men forgæves. En Fyrstebiskop udnævntes foreløbigt ikke, og Striden om Bispedømmet mellem den kongelige og hertugelige Linie blev mere og mere en Strid om Bispedgodset eller Svavsted Amt, som det

benævntes efter Hovedslottet. Baade Regeringsraadet og senere den unge Christian IV gjorde Fordring paa Eneret hertil som Følge af den danske Kronens Ret til den udelte Overhøjhed over Stiftet. I 1602 lod Christian IV sin Broder Ulrik vælge til Biskop, og Bispegodset benyttedes saaledes atter til Forsørgelse af en yngre Søn.

For den kirkelige Styrelses Fasthed og Enhed maatte det faa mislige Følger, at Biskoppen efter Tileman van Hussens Død ikke mere personligt kunde varetage de biskoppelige Pligter. Baade Frederik og Adolf søgte vel at finde en Superintendent eller gejstlig Medhjælper, men uden Resultat, og i en Aarrække manglede saaledes et kirkeligt Overtilsyn. 1562 lykkedes det endelig Adolf i Hamborgeren Paul von Eitzen at faa en gejstlig Medhjælper, som blev den gottorpske Landsdels „Generalprovst“ eller kirkelige Overhoved, og efter Forliget mellem Kongen og Hertugen det følgende Aar opnaaede han til en vis Grad Anerkendelse som Superintendent for hele Stiftet. Efter Paul von Eitzens Død 1598 ophørte imidlertid ogsaa dette begrænsede Fællesskab, idet hans Efterfølger Jacob Fabricius ikke opnaaede samme Anerkendelse fra kongelig Side. Han blev da Superintendent for de gottorpske Lande alene. En fælles Superintendent for den kongelige Del fandtes ikke i dette Tidsrum, saa lidt som for Hans den Ældres Del.

Endnu mindre Betydning end Bispedømmet fik den anden, i Kirkeordinansen hjemlede, fælles kirkelige Institution, det slesvigske Domkapitel. Modsat de kongerigske Kapitler havde dette, i Overensstemmelse med Reformationens noget mere konservative Karakter i Hertugdømmerne, bevaret ikke blot sine Besiddelser, men ogsaa visse Rettigheder, navnlig Retten til at vælge Biskoppen. Efter at Hertug Adolf havde indtrængt sig i Bispeværdigheden, blev Kapitlets Stilling imidlertid ganske undergravet paa Grund af hans tyranniske Fremfærd over for Domherrerne. Sit sidste kirkelige Hverv, Myndigheden som Konsistorium, d. v. s. Domstol i gejstlige Sager, mistede Domkapitlet i 1595, og det havde herefter kun Betydning dels som landdagsberettiget Stand, dels som Jorddrot over vidtstrakt Fæstegods, dels som Patron for en Del Kirker.

Skønt Fyrstemagten ved Reformationens Indførelse var blevet udøvet af Christian III med større Maadehold i Hertugdømmerne end i Kongeriget, medførte Udviklingen i den efterreformatoriske Tid, at det lutherske Princip, ifølge hvilket Landsherren var øverste Kirkeherre, gennemførtes med usædvanlig Skarphed i Slesvig og Holsten. Her var ingen bispelig Centralmyndighed, ingen Synoder, gennem hvilke Kirken kunde udtale sig, og hver Landsherre regerede da uindskrænket i sin Del, beskikkede Superintendenter og gav Love. Medens Kirkeordinansen var blevet vedtaget af Kongen og Landdagen i Forening, betragtedes al

senere kirkelig Lovgivning som Fællesregeringen og følgelig Stænderne uvedkommende. Forholdene blev derfor ogsaa paa dette Omraade i visse Maader i høj Grad brogede, undertiden ikke engang ensartede inden for hver Del, da de fyrstelige Forordninger ofte kun gjaldt et enkelt Provsti. Efter Delingen i 1564 forøgedes Splittelsen, idet Hans den Yngre, skønt ikke anerkendt som regerende Fyrste, fik landskirkelig Overhøjhed, dog kun over en Del af sit Omraade, nemlig Sundevad med Ryd Klosters Distrikt, medens Als og Ærø, som Dele af Odense Stift, hørte under Kongen.

— Paa den anden Side havde man stadig en fælles Grundlov i Kirkeordinansen, og idet Formaålet i de første Menneskealdere efter Reformationen maatte blive at udbygge den lutherske Kirke paa det hermed givne Grundlag, fik Styrelsen og Lovgivningen inden for de tre Landsdele paa alle væsentlige Punkter i Realiteten et fælles Præg, som muliggør en Skildring under eet.

Sin Myndighed inden for den kirkelige Forvaltning udøvede Landsherren som Regel gennem Amtmand og Provst. Kirkeordinansen gav ikke Amtmanden den Stilling ved Biskoppens Side, som den kongerigske Stiftslenemand havde, men ret hurtigt opnaede han dog større Betydning som den, der skulde føre de fyrstelige Forordninger ud i Livet. Paa Grund af Mangelen af en Biskop som Stiftets fælles Overhoved fik Amtsprovsten — især i Hans den Ældres og Kongens Omraader, hvor der end ikke fandtes en for hver Landsdel fælles „Generalprovst“ — en udstrakt, i visse Maader bispelig Virksomhed, ligesom han beholdt Titelen af Superintendent, saaledes at begge Titler brugtes i Flæng. En særlig fremtrædende Stilling havde Provsterne i Haderslev og Flensborg og naturligvis den gottorpske Generalprovst i Slesvig som



*Fig. 202. Paul von Eitzen.*  
Tegning i Frederiksborg Mus.



de tre Landsherrers kirkelige Raadgivere. Amtsprovstens Tilsynsmyndighed omfattede alle kirkelige Anliggender, ikke mindst de økonomiske, og Kirkeregnskabet aflagdes ved de aarlige Visitatser til ham, dog saaledes at Amtsskriveren som Amtmandens Repræsentant allerede i 1550'erne tilforordnedes ham. Desuden paahvilede det ham at eksaminere Kandidater, der havde faaet deres første Præstekald. — Herredsprovsteembedet, som fra Haderslev Amt (se S. 118) havde bredt sig til Kongeriget, derimod ikke til det øvrige Sønderjylland, fastholdtes ikke i den slesvigske Kirkeordinans og fandtes efter 1542 og til Aarhundredets Slutning kun i Tørring Len, som derimod ikke havde nogen Amtsprovst.

En mere folkelig Karakter havde den Del af den kirkelige Forvaltning, der foregik inden for det enkelte Sogn, ved Præst og Menighed eller Menighedens befuldmægtigede. Kirkeordinansen bestemmer, at der „i hvert Sogn skal være to kirkesvorne, som vide al Kirkernes Indkomst og tillige med Provsten kan være Værge for Kirkens Tjenere, forsvare deres Sag . . . og sørge for, at deres tilbørlige Indkomst bliver ydet dem i rette Tid“. De kirkesvorne i Byerne i Særdeleshed „skal skaffe deres Præster og andre Kirketjenere en bekvem og ærlig Bolig og forbedre den med, hvad der mangler, som er tjenligt til Husholdningen og Studeringens Nødtørf“. Kirkeregnskabet førtes af dem i Forening med Præsten. Til Forskel fra Forholdet i Kongeriget fik Kirkeværginstitutionen, som for øvrigt fandtes allerede i den førreformatoriske Tid, virkelig Betydning i Sønderjylland, hvor Mangelen af kirkelig Centralisation afgav gunstige Betingelser for det stedlige Selvstyre. I Flensborg valgtes Kirkeværgerne af Raadet og de ældste Borgere, i Haderslev Amt af Præsten tillige med de 12 „ældste og fornemste“ i Sognet, paa Nordstrand af Provsten med 8 Sognemænd; rimeligvis har Valgmaaden været af lignende Art i andre Byer og Amter. Sognebefuldmægtigede, 8 eller 12 i Tallet, optræder ogsaa ved andre Lejligheder end ved Valg af Kirkeværger, samvirkende med disse og Præsten ved Fattigpleje o. a. Desuden indførtes ved forskellige Forordninger Helligdagsfogeder, „Wrögere“, d. v. s. Sognemænd, der som et Slags underordnet Politi skulde vaage over Søndagens Helligholdelse og over den offentlige Moral. Endelig havde Sognemenigheden en større eller mindre Andel i det vigtigste af Sognets kirkelige Hverv, Præstevalget.

Om Kaldelsen af Sognepræsten udtrykker Kirkeordinansen sig saaledes, at Præsten skal vælges af „*de yennen, de des tho donde hebben*“, d. v. s. de, som har dermed at gøre, i Samvirken med Provsten. Udtrykket er uklart. Rimeligst er det dog, at der hermed menes Sognemenigheden, idet det første Udkast til en Kirkeordinans, som dannede Grundlaget for de senere, med Anvendelse af en lignende Udtryksmaade „de, hvilke

saadant tilbør“ lægger Valget i Hænderne paa Sognemenigheden. Den latinske og danske Ordinans forordner ligeledes Valg ved Menigheden, dog begrænset til „de bedste“ af denne, hvorimod Ordinansen for Hertugdømmerne altsaa vender tilbage til den oprindelige, mere almindelige Bestemmelse. Menighedens Deltagelse i Præstevalget fremgaar ogsaa af samtidige Udtalelser saavel som af Praksis. Saaledes beskriver Hans den Ældre i et Brev af 1555 Fremgangsmaaden saaledes, at Præsten kaldes af Sognefolkene og eksamineres af Provsten, hvorefter Kaldelsen bekræftes af Landsherren. Og at Menigheden virkelig har udøvet Valgretten, kan godtgøres ved talrige Eksempler. Hvorledes Menighedens Kaldelse af Præst i Praksis formede sig, er derimod ikke klart, sandsynligvis forskelligt paa de forskellige Steder. I Tørning Len gennemførtes den kongerigske Ordning, ifølge hvilken 7 af Menigheden valgte Valgmænd — de ældste og agtbareste — skulde vælge Præsten, men andensteds synes indirekte Valg ikke at kunne paavises. En af Ansøgerne indstilledes ofte til Menighedens Valg af Provsten eller Amtmanden eller begge i Forening, og forud for Valget gik i Almindelighed en Prøveprædiken. Den af Menigheden foretagne Kaldelse skulde bekræftes af Landsherren i hans Egenskab af Kirkens øverste Herre. Som saadan kunde han ogsaa kalde en Præst uden foregaaende Valg, men dette skete vistnok ret sjældent uden for Købstæderne, hvor Hovedpræsten ofte tillige var Amtsprovst og undertiden Hofprædikant.

En Særstilling indtog de især i Sydslesvig og Angel talrige adelige Patronatskald, idet Godsejerne ifølge Kirkeordinansens udtrykkelige Bestemmelse beholdt deres hertil knyttede Kaldsmyndighed, om end en Indstillingsret hjemledes Menigheden.

Som almindelig Grundsætning fremtræder Menighedens Valgret først ved Reformationen, i Overensstemmelse med det frie folkelige Aandspræg, der kendetegner den lutherske Bevægelse i dens Oprindelse. I den for Hertugdømmernes Vedkommende ret lange Overgangsperiode, som var gaaet forud for Reformationens endelige Gennemførelse, havde Menighederne imidlertid mange Steder tiltaget sig Magt til at indsætte og afsætte Præster efter Forgodtbefindende, og Kirkeordinansens Bestemmelser gaar derfor først og fremmest ud paa at dæmme op for denne Vilkaarlighed og at sikre Øvrighedens Medvirken. Endnu i 1553 maatte Hans den Ældre ved en Forordning forbyde Befolkningen paa Nordstrand at antage Præster ganske paa egen Haand, uden at raadspørge Staller og Provst og uden at søge Hertugens Stadfæstelse. Selv efter at være blevet lovformeligt reguleret kunde Menighedsvalgretten have mislige Følger — hvad der i og for sig ikke kan undre — og Hertug Hans, hvis varme Interesse for Kirken er umiskendelig, har flere Gange tilkendegivet sin Misfornøjelse med Bøndernes Valg af Præst. Til

Undersaatterne i Tønder Amt skriver han (1552), hvorledes han har erfaret: „at I i alle Sogne kalder og vælger Præster efter Gunst og ikke efter Duelighed, hvoraf følger, at Guds Ord bliver formørket og ikke lært og prædiket paa tilbørlig Maade af en saadan ung, uvidende og udygtig Præst“. Det befales derfor alle Sognemenigheder enten helt at afholde sig fra „saadan utilbørlig Kalden“, eller, hvis de kan godtgøre deres Ret dertil, „at vælge og kejsse en fin, lærd, tapper Mand . . ., da der for Tiden, Gud være lovet, er nok af duelige og lærde Folk, og ikke en ulærd Person for Slægtskabs Skyld“.

Naar Præsterne ikke alle Vegne var fyldestgørende, var Grunden vel ikke des mindre væsentlig Mangelen paa egnede Ansøgere at vælge imellem. Ved St. Michaels Kirke i Slesvig finder vi en forhenværende Tolder som Præst, i Adelby en Kornskriver, af Præsterne paa Nordstrand havde en været Købmand og en anden Skomager. Ikke sjældent greb man til det Middel at lade et Embede staa ledigt eet eller flere Aar, indtil den Mand, man ønskede, ofte en Søn af den afdøde Præst, havde fuldendt sine Studier. Paafaldende hyppigt forekommer det nemlig, at Søn følger efter Fader eller Svigersøn efter Svigerfader. I Haderslev Provsti var en saadan Arvelighed i tre Slægtled eller mere næsten en Regel. I det øvrige Nordslesvig — Tørning Len, Aabenraa Amt og de østlige Dele af Tønder Amt — var de arvelige Kald i Mindretal, men dog endnu ret talrige, hvorimod deres Antal var forsvindende i Angel og i Marskherrederne. Ofte blev Retten til at succedere i Kaldet allerede i Faderens Levetid ved Valg af Menigheden og Bekræftelse af Landsherren overdraget Sønnen. En væsentlig Aarsag til denne, ogsaa i Kongeriget jævnlig forekommende Skik maa søges i Hensynet til Præstenken og hendes Børn, hvem Loven efter Naadensaarets Udløb ikke sikrede nogen Forsørgelse. En anden Løsning af Problemet var, at Enken ægtede Efterfølgeren, og der findes ikke faa Eksempler paa, at et saadant Ægteskab blev gjort til en uomgængelig Betingelse. Ogsaa for Efterfølgeren kunde Ordningen ved Arv eller Ægteskab betyde en økonomisk Lettelse, idet Overtagelsen af de til den store Præstegaardsavling hørende Bygninger og Inventar, som i Sønderjylland ikke fulgte med Kaldet, men skulde købes af hver ny Præst, lettedes ved, at Transaktionen foregik inden for Familien. I den Grad stemte denne i Nordslesvig næsten sædvanemæssige Arvelighed med Tidens almindelige Tankegang, at samtlige Hviding Herreds Præster kunde ansøge Hans den Ældre om at faa Succession i Kaldet for en af Sønnerne udtrykkeligt fastslaaet som Regel. Fyrsterne synes heller ikke at have modsat sig den, og skønt den reelle Betydning af Menighedernes Valgret formindskedes herved, kan man sikkert gaa ud fra, at denne Ordning ved at frembyde en Udvej af de foreliggende økonomiske Vanskeligheder har stemt med Sognefolkens Ønsker.



*Fig. 203. Hertug Hans den Ældre.*  
Farvet Voksmedaillon i Staatl. Hist. Mus., Dresden.

Paa den kirkelige Lovgivnings Omraade blev der udført et ikke ringe Arbejde. Christian III havde ved sin reformatoriske Virksomhed baade som Hertug og Konge skabt det Grundlag, hvorpaa der skulde bygges videre. I den gottorpske Del mærkes Superintendentens ansporende Indflydelse. En Række Forordninger, udstedte af Hertug Adolf i 1561, skyldes sikkert Paul v. Eitzen, ligeledes den unge Hertug Frederiks Forordning af 1587 for alle de gottorpske Landsdele. Efter at Jac. Fabricius var blevet den gamle v. Eitzens Medhjælper, oprandt en ny kirkelig Lovgivningsperiode med vigtige Forordninger for Ejdersted, Nordstrand og Aabenraa Amt. Hans den Ældres Lovgivervirksomhed til det kirkelige Livs og Moralens Fremme strakte sig over hele hans Regeringstid, men satte navnlig Frugt i en Række Forordninger i 1550—60'erne.

Alle Vegne fremtræder Bestræbelsen for at sikre Kirkens økonomiske Kaar. Bedst var Forholdene i saa Henseende i Haderslev Provsti, saa at Hans den Ældre af Overskudet af Kirkernes Indtægter kunde forordne afgivet en Kapital paa 6000 Mark til Latinskolen i Haderslev; desuden paalagde han hver Kirke aarlig at betale 1 Gylden og 1 Daler til fattige studerende i Stedet for den tidligere (allerede af Christian III afskaffede) Afgift til Biskoppen. Ogsaa Haderslev Kapitels rige Jordegods blev, efterhaanden som Kannikerne døde, i Overensstemmelse med Kirkeordinansen af Hertugen henlagt til kirkelige og humane Formaal,

nemlig dels til Haderslev Domkirke og Præster, dels til Latinskolen, dels til det af ham stiftede, endnu bestaaende Hospital for fattige.

I øvrigt var Kirkernes og Præsternes Indtægter og Ejendomme de fleste Steder blevet ilde medfarne i Overgangsaaene inden det protestantiske Kirkeregimentes Gennemførelse. Ved den Virksomhed, der udfoldedes, navnlig af Provsterne paa deres Visitatsrejser, blev der sat en Stopper for Kirkegodsets Splittelse, og noget blev vel ogsaa tilbagevundet. Den regelmæssige Ydelse af Tienden maatte atter og atter indskærpes Bønderne, skønt de ved Reformationens Indførelse var blevet fritaget for den ene Trediedel heraf, Bispetienden. „Vi erfarer,“ hedder det i Hertug Adolfs Mandat af 1561 til Gottorp Amts Undersaatter, „at I ikke vil give eders Præster, hvad der tilkommer dem, hvoraf følger, at ingen lærd Mand vil blive hos eder, hvilket vi ikke kan taale som kristelig Øvrighed“. Ogsaa i Haderslev Amt og Tørring Len klager Præsterne til Hans den Ældre over Bønderne: „*Dat argeste und geringeste, dat se finden konnen, dat werpen se tho Tegede (Tiende); wen nu solckes myt eynem Worde gestraffet worde, flux begynnen se tho snorcken (at fnyse) und pucken myt eren XII Mans Eyde unde Caspelwinde (Tolvmandsed og Sognevidne)*“. Mange Steder havde Befolkningen faaet gennemført en Afløsning af Tienden med Penge, men de herom afsluttede Overenskomster blev alle Vegne som ufordelagtige for Kirke og Præster erklærede for ugyldige af Landsherrerne, „da Vi“, som Frederik II skriver til Bønderne i Flensborg Amt, „ikke vil finde Os i saadant Kræmmeri, som Sognefolkene til Kirkernes Skade bedriver“, idet de „efter Forgodtbefindende næsten hvert Aar opretter nye Kontrakter“.

Et videre Formaal var Tilsynet med Gennemførelsen af Reformationens Grundsætninger paa det aandelige Omraade, et Tilsyn, der ikke var overflødigt, idet Præsterne fra den katolske Tid mange Steder, maaske de fleste, var blevet siddende i samme Kald efter den lutherske Læres Sejr. I Gudstjenesten blev Liturgien tilbagetrængt, men den liturgiske Tjeneste „Messen“ var dog endnu langt rigere end i vore Dage, og Latinen anvendtes ved Siden af Dansk eller Tysk baade i Vekselsang mellem Præst og Menighed og i Skoledrengenes Korsang, som i Byerne udgjorde en fast Bestanddel af Gudstjenesten. Af størst Betydning var dog naturligvis det nye Element, Menighedssangen paa Modersmaalet, som imidlertid mange dansktalende Sogne maatte undvære, idet Salmesangen, ligesom Prædikenen, gennemgaaende blev tysk i Angel og Mellemlesvig. Midtpunktet i Gudstjenesten skulde nu være Prædikenen, som ikke maatte vare over en Time og skulde bestaa i jævn Udlæggelse af Guds Ord. Ordinansen indeholdt desuden den vise Bestemmelse, at Præsten, hvis han ikke selv kunde prædike ret, maatte læse en Prædiken højt af en Postille.

Først og sidst skulde der inden for den protestantiske Kirke holdes over Forkyndelsen af den rene og sande Lære, fri for Papisme og anden Vranglærdom. Nogen nævneværdig Fare betød Katolicismen imidlertid ikke mere, selv om enkelte adelige, især af Slægten Pogwisch, holdt fast ved den gamle Tro. Anderledes forholdt det sig med de sekteriske Bevægelser, som fulgte i Reformationens Kølvan, og som, trods mange Afskygninger i Meninger, sammenfattedes under Navn af „Gendøbere“. Regeringen fulgte med stor Agtpaagivenhed Udbredelsen af disse Sekter, som dog endnu kun havde vundet Tilhængere i Vestholsten og Ejdersted, og til Værn for Troens Enhed udstedte Frederik II i 1569 de baade for de kongelige Dele af Hertugdømmerne og for Danmark—Norge gældende „Fremmedartikler“, som skulde underskrives af enhver Udlænding før Bosættelse.

Inden for selve den lutherske Kirke lykkedes det uden større Vanskelighed Regeringen at bevare Freden, saaledes at de heftige Partikampe mellem Lutheranerne indbyrdes, som efter Luthers Død hjemsøgte Tyskland, ikke forplantedes til Hertugdømmerne saa lidt som til Kongeriget. Og den Virksomhed, som i Aarene 1568—80 udfoldedes af tyske Fyrster og deres Teologer for at samle alle lutherske Kirkesamfund om en Fortolkning — den saakaldte Konkordieformel — af den augsburgske Konfession, ved hvilken den lutherske Lære fastsloges i sin Renhed med



Fig. 204. Indskrifttavle fra 1569 paa Hospitalet i Haderslev.  
Nationalmus. fot.

Udskillelse af alt, hvad der smagte af Calvinisme, blev følgelig med god Grund afvist af de tre Landsherrer. Frederik II mødte fra først til sidst Konkordieformlen med et skarpt Nej. Hans den Ældre og Adolf indtog til at begynde med en mere ubestemt Holdning i dette „høje og farlige Anliggende, ved hvilket man holder en Ulv ved Ørene“, som Adolf udtrykker sig, maaske i Beklemmelse over de teologiske Problemers Vanskelighed, maaske ogsaa i Ængstelse for at støde paa den ene Side Kurfyrsten af Sachsen, der var Konkordieværkets ivrige Beskytter, paa den anden Side Frederik II og Landgreven af Hessen, der var dets Modstandere. Hertugerne sammenkaldte gentagne Gange deres Teologer til Drøftelse, og Resultatet blev et høfligt Afslag, med den Begrundelse, at et saadant nyt Bekendelsesskrift var overflødigt i disse Lande. Saaledes maatte Konkordieformlen, efter at have sejret i næsten hele det evangeliske Tyskland, standse ved Elben.

Samtidig viste Myndighederne imidlertid stor Iver for ved egne Midler at sikre den lutherske Rettroenhed. Frederik II afskedigede Niels Hemmingsen, hvis calviniske Nadveropfattelse var uomtvistelig. I de gottorpske Landsdele indførtes 1574 en Præsteed, der med stor Skarphed var rettet mod kryptocalvinistiske Anskuelse. Det var da ingenlunde en Tilbøjelighed til Tolerance, der laa bag ved Afvisningen af de tyske Enhedsbestræbelser. Man var ikke i Tvivl om, at Enheden med Hensyn til Tro og Kirkeskik burde opretholdes, om fornødent ved Tvang. Men man var tilfreds med det Grundlag, som var skabt ved Reformationen, og Uviljen mod at lade sig diktere en Trosformular sydfra, hvor Udviklingen havde ført til skarpere Skel end her, delte Fyrsterne, saavidt man kan se, med Flertallet af Hertugdømmernes gejstlige.

Kirken tilsigtede ikke blot en religiøs, men ogsaa en umiddelbart moralsk Paavirkning af Samfundet og den enkelte. „Den gyldne Tids“ stadig stigende Velstand i alle Befolkningsklasser havde, som vi har set, gennemgaaende langtfra en højnende eller forædlende Virkning hverken paa Junkere, Storborgere eller Almue, og den unge protestantiske Kirke savnede de Midler til at beherske det daglige og borgerlige Liv, som Katolicismen havde ejet. Med stor Kraft blev Kampen taget op, gennem Forkyndelsen og gennem en skarp Kirketugt, ikke blot mod grove, aabenbare Laster, men ogsaa mod alt, hvad der kom ind under Begrebet Helligbrøde: Forsømmelse af Gudstjeneste og Altergang, Arbejde paa Helligdage, Signen og Manen, Trolddom og Hekseri. Ogsaa Menighedens egne Tillidsmænd, „Wrögere“ o. l., toges i Tjeneste til at overvaage den enkeltes sædelige Vandel. Hvor Kirkens egne Straffemidler ikke slog til, støttedes Gejstligheden i rigt Maal af den verdslige Øvrigheds Myndighed, og i alle Landsherrernes Love og „Politiforordninger“ indtager det religiøst og moralsk opdragende Element en stor Plads.

„For det andet“, hedder det i Hans den Ældres Forordning af 1550 for Haderslev Amt og Tørring Len, „vil vi hermed have enhver paalagt og befalet, at enhver efter denne Dag skal holde og skikke sig som en Kristen, overholde alle Søndage og Helligdage, gaa i Kirke og ikke lade sig finde i Marken eller ved noget Arbejde“. Ingen maa gaa paa Kroen før eller efter Prædiken, alt Spil med Trommer, Giger og Piber skal være forbudt under Gudstjenesten. Overtrædelser heraf skal uden Naade straffes af Amtmanden.

Det landsherrelige Kirkeregimentes opdragende Virksomhed har vel haft sin Betydning over for en raa og voldsom Slægt; Forordningernes stadige Gentagelse af de samme Bestemmelser viser dog, at det ofte har været smaat med Efterlevelsen. Mest afgang af Præstens Forkynder- og Sjælesørggergerning. Alle kom ind under dens Indflydelse, fordi alle skulde overvære Gudstjenesten. Ikke blot Statens Love paabød den regelmæssige Kirkegang, ogsaa i Lavenes Skraaer og Landsbyernes Vilkaar kan findes lignende Bestemmelser. Spørgsmaalet bliver da, hvorledes det forholdt sig med Præsternes Evne og Vilje til at tage Opgaven op. Gejstlighedens almindelige Niveau har sikkert været meget ujævnt. Endnu levede og virkede adskillige af de Mænd — Herman Tast i Husum, Gert Slewert i Flensborg, Anton Keyser i Haderslev — der havde været den reformatoriske Bevægelses Banebrydere. Fyrsterne fortsatte deres med Reformationens første Aar begyndte Stræben efter at faa Embederne besat med lærde og dygtige Personer; blandt disse toges først og fremmest Købstadspræsterne, som i Almindelighed tillige var Provster. Mest fremragende var Paul v. Eitzen, baade som Embedsmand og som Teolog. Til de ledende gejstlige maa ogsaa regnes Husumpræsten Peter Bokelmann, der var indkaldt fra Brunsvig — en myndig og varmhjertet Mand, ivrig for den rene Lære og Kirketugten og meget anvendt af Regeringen. Hans den Ældre havde som Amtsprovster en Række dygtige og brugbare Mænd, men Sjælen i Kirkestyrelsen var dog Hertugen selv. Den Omstændighed, at de øverste kirkelige Embedsmænd, naar undtages Provsten i Haderslev Jørgen Boie, alle var fremmede, indkaldte fra Tyskland eller Nederlandene, maa imidlertid have svækket eller dog begrænset deres Betydning som aandelige Førere. Besynderligst virker dette Forhold i Haderslev Provsti, hvis Provster i det første halve Aarh. efter Reformationen — bortset fra Jørgen Boies Embedstid 1560—69 — var Tyskere eller Nederlændere og følgelig afskaarne fra at komme i umiddelbar Berøring med det store Flertal af Landbefolkningen. Af Landsbypræsterne var derimod de fleste Landets egne Børn, for det meste stammende fra det paagældende Amt eller dets Købstad. Men ogsaa deres Virksomhed hemmedes ved, at Gudstjenestens Sprog uden for Nordslesvig i Almin-



delighed var Tysk og altsaa (bortset fra det tysktalende Sydslesvig) et andet end Menighedens, ja i de fleste Tilfælde end Præstens eget Modersmaal.

For Sognepræsterne i Almindelighed var akademisk Uddannelse i de første vanskelige Aar efter Reformationens Indførelse paa Grund af den herskende Mangel paa brugbare lutherske Præster endnu ikke en Betingelse. Ret hurtigt blev et teologisk Universitetsstudium dog almindeligt. Dette afsluttedes imidlertid ikke med en Eksamen, hvorimod Kandidaten efter at være kaldet til et Embede blev eksamineret af Provsten. Ved Københavns Universitet studerede ikke faa af de vordende Præster. Langt flere søgte dog til tyske Universiteter. Mest besøgt var det philippistiske Universitet i Helmstedt og Universitetet i Rostock, som var præget af en maadeholden Lutheranisme, hvorimod hverken det strengt ortodokse Tübingen Universitet eller de reformerte Universiteter udøvede nogen Tiltrækning. Dette Valg af Universiteter stemmer med den over for den strenge Lutheranisme afvisende Holdning, som Hertugdømmernes Teologer under Paul v. Eitzens Ledelse indtog i Striden om Konkordieformlen. Præsterne synes, for saa vidt deres Standpunkt overhovedet er kendt, i kirkepolitisk Henseende at have været Philippister, d. v. s. Tilhængere af Melanchthon, som for mange havde været den højtagede og elskede Lærer i Studietiden i Wittenberg. Ogsaa Niels Hemmingsens Undervisning ved Københavns Universitet, saavel som hans meget udbredte Skrifter, var præget af denne Aand. Men samtidig var vistnok de fleste rettroende Lutheranere. Den indre Modsætning i dette Standpunkt saa man ikke i Datiden, fordi man stadig opfattede Luther og Melanchthon som en Enhed — en Opfattelse, der muliggjordes ved, at Melanchthon selv, fredeligt indstillet som han var, saa vidt muligt tilslørede sin faktiske Afgang fra Luthers og Tilnærmelse til Calvins Nadveropfattelse. Den philippistiske Aandsretning var saaledes befængt med en vis Uklarhed i dogmatisk Henseende, men ejede paa den anden Side ikke faa tiltalende Egenskaber, navnlig en større Finhed og Fredelighed end den strenge Lutheranisme med dens Arsenal af grove Skældsord. De mere betydende af Melanchthons Tilhængere var heller ikke uden Sans for Lærdom og humanistisk Dannelse. Til dem maa regnes den livlige og vennsæle ejderstedske Præst Johannes Pistorius, hvis bevarede latinske Brevveksling fører midt ind i en Kreds af Datidens teologisk og humanistisk interesserede gejstlige.

Den almindelige Type af Sognepræster har dog sikkert været af en anden Støbning, og i Gennemsnit synes Standpunktet, hvad Læsning og aandelig Sans angaar, at have været lavtliggende. En Ansøgning (af 1578) til Superintendenten fra en Præst i Angel, Johannes Christiani, om foruden sine to Sogne Løjt og Taarsted ogsaa at faa Bøl overdraget,



fører os lige ind i den daglige Kamp for Tilværelsen: „Jeg . . . har 5 Sønner og 3 Døtre. De vil have Føde (*de willen eten*), og i Løjt er der ikke meget: Brød er der ikke, Øl er der heller ikke, og den købte Krukke er snart tom (*de köffle Kruck is bald uth*)“. Superintendenten selv sidder med sine 900 Mark i Løn lunt og godt i Slesvig, „hvor I hverken faar Sne eller Støv i Øjnene, naar I gaar i Kirke“, hvorimod Ansøgeren „længe nok har faret frem og tilbage mellem Løjt og Taarsted . . . Derfor maa jeg holde korte Prædikener, to Gange de 10 Bud er nok. Hvis Vejen ikke var saa lang, vilde jeg ogsaa sige Troen og Sakramenterne. Men de har aldrig betalt mig de 10 Bud: Hvordan skulde jeg da naa til Troen? (*wat scholde ick thom Glowen kamen?*). Dog vil jeg mellem Midfaste og Vor Frue Dag i en Hast fare Katekismus igennem og gøre alle Synder godt (*will ick den Catechismus in de Hast overlophen unde alle Sünde verbeden*)“. Ansøgningen blev ikke imødekommet, skønt den var ledsaget af et Løfte om en Skok Krebs til Bispinden. Men den Tankegang, der bærer den, har næppe været uden Sidestykke, selv om den her har antaget en ualmindelig drastisk, halvvejs humoristisk Form. De store Præstegaardsavlinger var ikke fremmede for aandelig Syssel. Paa den anden Side bragte Landbruget Præsten i nær Forbindelse med hans Sognefolk, hvis Kaar han delte i gode og onde Aar, saa meget mere som Præstegaardsjorden var indbefattet i Dyrkningsfællesskabet. Og da mange af Præsteslægterne, som vi har set, oven i Købet Slægtled efter Slægtled sad i samme Præstebolig og dyrkede samme Gaard, forstaar man, at de blev rodfæstede i deres Sognemenighed og lidet tilgængelige for Tidens sekteriske Sværmerier, medens paa den anden Side den aandelige Sundhed ofte blev parret med en stærk Jordbundethed.

Jævnside med Kirkens opdragende fulgte et — overmaade betydningsfuldt — oplysende Arbejde, af hvilket hele Skolevæsenet, baade det lavere og det højere, i Virkeligheden er fremvokset. Gudstjenesten var anlagt ikke blot paa Opbyggelse, men paa Grund af Lægfolkets Trang til religiøs Oplysning ogsaa paa ligefrem Undervisning i Katekismus gennem den saakaldte Katekismusprædiken. Først og fremmest gjaldt det naturligvis om Børnenes Oplæring. Kirkeordinansen opstillede for Landsbysognenes Vedkommende kun den beskedne Fordring, at Degnen een Gang ugentlig skulde undervise Bønderbørnene i Katekismus; dog skulde Undervisningen i de Sogne, der laa i Nærheden af en Købstad, besørges af Disciplene i Latinskolens to øverste Klasser, de saakaldte „Løbedegne“. Allerede ved Christian III's Forordning af 25. Maj 1544 for begge Hertugdømmer — til hvilken der ikke findes noget Sideestykke for Kongeriget — skete et betydeligt Fremskridt, idet det ved denne paalægges Kapellanerne paa Landet at holde Skole og undervise

Børnene ikke blot i Religion, men ogsaa i Læsning, Skrivning og Regning. For fattige Børn skal Skolepengene betaales af Fattiggassen. Pigerne skal undervises af Kapellanens Kone eller en anden dertil skikket Kvinde. Man træffer i den følgende Tid en Del saadanne Kapellanskoler i Marskegnene, hvor der var et Kapellani i de fleste Sogne, og hvor Trangen til Oplysning og Evnen til at tilfredsstille den var størst. I det øvrige Sønderjylland, hvor der, fra regnet Als og Femern, saa vidt ses kun fandtes spredte Kapellanier, kan Kapellanskolerne kun paavises enkeltvis, og de har næppe nogen Sinde været almindelig udbredte. Men Lovens Krav til Undervisningens Omfang blev opretholdt i den følgende Tid. Saaledes forordner et hertugeligt Mandat af 1587, at Børnene, saavel Piger som Drengene, skal undervises i Læsning, Skrivning, Regning og Sang foruden i Religion, og at Præsten to Gange aarlig skal holde Eksamen i Skolen. Det blev imidlertid i Tidens Løb Degnen, der ved at overtage Undervisningen, saaledes som allerede bestemt i Kirkeordinansen, skulde blive Landsbyskolens Bærer. Kun gik det langsomt med at finde skikkede Degne. I Haderslev Amt og Tørring Len hjalp man sig, til Trods for Befolkningens Utilfredshed, endnu i en Aarrække med den fra Haderslev og Ribe Latinskoler udgaaende Løbedegneundervisning — en kongerigsk Indretning, der havde bredt sig til Nordslesvig. Bedst var Forholdene paa Vestkysten, hvor man tidligt opnaaede en regelmæssig Undervisning ved Kapellanen eller Degnen — som ofte kunde være samme Person, idet Kapellanen var en ordineret Degn. I Aarhundredets Slutning havde hvert Sogn her sin Skole med egen Skolebygning, og Undervisningen omfattede sine Steder endogsaa lidt Latin. I det hele taget var Undervisningen paa Landet, trods alle Mangler, mere udbredt i Sønderjylland end i Kongeriget.

I Byerne fortsattes de, i det mindste nogle Steder, allerede før Reformationen bestaaende Borgerskoler, Skrive- og Regneskoler kaldede. Undervisningsproget ved disse var nedertysk, selv i Haderslev og Sønderborg. Desuden skulde der i Henhold til Kirkeordinansen til Afsløsning af den katolske Kirkes Kapitels- og Klosterskoler oprettes en Latinskole i hver By, først og fremmest til Uddannelse af de vordende Præster, med Latin som det altbeherskende Fag og ogsaa som Undervisningssprog, i de mindre Klasser dog suppleret med Tysk. Ordinansens Bestemmelser førtes efterhaanden ud i Livet. De mindre Byer — Ekernførde, Aabenraa og Sønderborg — fik hver sin Rektorskole, d. v. s. en Borgerskole med lidt Latinundervisning og to—tre Lærere, af hvilke ofte kun Rektoren var akademisk uddannet. Ogsaa Tønder maatte nøjes med en saadan, medens Skolerne i Haderslev, Flensborg, Slesvig og Husum blev virkelige Latinskoler med mindst fem Lærere og lige saa mange Klasser, men for øvrigt med hver sit særlige Præg.

Haderslev Latinskole stiftedes af Hans den Ældre 1567, fordi der alle Vegne, „*sonderlich aber in dieser unserm Ortte, da die Denische Sprache im Gebrauch und Schwange ist*“, er stor Mangel paa lærde Folk. Man kunde have ventet, at Hertugen følgelig vilde have givet Skolen dansk Undervisningssprog, men det blev tysk her som andre Steder. Lærerne var forholdsvis vellønnede, og Skolen fik en god økonomisk Grundvold (jvf. S. 447). Det store Flertal af Disciplene udgjordes af Præste-, Borger- og Bondesønner fra Haderslev Amt og By. En særegen Oprindelse havde Skolen i Flensborg, idet den kunde takke Lütke Naamensen (se S. 113) for sin Tilblivelse. Selv efter Reformationens Sejr havde det været den gamle Franciskaners Hensigt at anvende sin nedarvede Formue til en lærd katolsk Stiftelse. En saadan Idé var dog naturligvis uigennemførlig, og da Stiftelsen i 1566 førtes ud i Livet, var det som en Latinskole af den sædvanlige Art. En fast Organisation fik Skolen i Aarhundredets sidste Aar under den dygtige og humanistisk dannede Rektor Paul Sperling. — Samtidig reformeredes Latinskolen i Husum af Johan Oldenburg, hvis pædagogiske Ideer paa flere Punkter var forud for Samtidens. Saaledes indførte han Regning og Matematik som Undervisningsfag og fremhævede Betydningen af Modersmaalet, der for ham var højtysk. Skolen i Husum, der var den ældste af de efterreformatoriske Latinskoler (stiftet allerede 1527), havde megen Betydning, da den var det eneste Gymnasium i det frisiske Omraade, idet de Forsøg, der gjordes paa Oprettelse af Rektorskoler paa Nordstrand og i Ejdersted, synes at være strandede.

Allerede Kirkeordinansen havde givet Skolen i Slesvig en Særstilling som en for begge Hertugdømmer fælles højere Undervisningsanstalt, og Hertug Adolf tog med stor Iver denne Tanke op, tilskyndet af Paul v. Eitzen, der var Foretagendets egentlige Bærer. Fælles blev Skolen dog ikke, da Frederik II og Hans den Ældre vægrede sig ved at medvirke, og „Pædagogium publicum“ aabnedes da i 1567 af Adolf alene. Pædagogiet skulde foruden den sædvanlige Skoleundervisning omfatte Universitetsstudier paa de første Trin, men det opnaaede aldrig større Betydning og overhovedet kun en kort Levetid. Tilstrækkelige økonomiske Midler manglede, ligeledes Lærerkrafter, idet Domherrernes Undervisning, som var paatvunget dem af Hertugen ved Anvendelse af Magt, næppe har været tilfredsstillende. Derimod fortsattes den allerede siden Reformationen bestaaende Katedralskole som en almindelig Latinskole. Formaalet — en Indskrænkning af de udenlandske Studieophold — opnaaedes altsaa ikke, tværtimod var det ikke ualmindeligt, at de unge, ikke blot af Adelen, men ogsaa Præste-, Borger- eller Marskbondesønner allerede som Dreng sendtes til den af Hans den Ældre stiftede Bordesholm Skole (i Holsten) eller til et nordtysk Gymnasium eller Universitet for at opnaa en højere Skoleuddannelse.

## 9. TRÆK AF AANDSLIVET. KUNSTEN.

Reformationen havde i Sønderjylland i endnu højere Grad end i Kongeriget Karakteren af en fra Tyskland indført Bevægelse, og dens Gennemførelse fremkaldte derfor ikke en folkelig dansk Litteratur i Lighed med den kongerigske — undtagen paa eet betydningsfuldt Omraade, Salmeligtingens. Den første kendte danske Salmeligter Hans Thomesen, hvis Salmeligbog (af 1569) lige til Indførelsen af Kingos Salmer brugtes baade Nord og Syd for Kongeaa, var Nordslesviger, Præstesøn fra Hygum. Blandt Salmerne i hans Salmeligbog — som dels var originale, dels Oversættelser — fandtes den gamle Dagvise „Den signede Dag“.

I øvrigt var det danske Mæle — den hjemmefødte Befolknings Modersmaal — stumt i Litteraturen og Aandslivet. Dannelsen var tysk, indtil Aarhundredets Slutning endnu væsentlig nedertysk, i endnu højere Grad dog latinsk. Ved Københavns Universitet virkede under Christian III ikke faa Sønderjyder — blandt hvilke Jørgen Boie — som Professorer, ligesom Kongen søgte at drage slesvigske Studenter hertil. Det af Frederik II stiftede Kommunitet ansaaes derimod for ikke at indbefatte de kongelige Undersaatter fra Hertugdømmerne; dog findes der, saa vidt man kan se, en Del Sønderjyder, især naturligvis Nordslesvigerne, i Kommunitetets Matrikel. Det langt overvejende Flertal søgte imidlertid til Udlandet (jvf. S. 403 f. og 452). Mest besøgt var Universitetet i Rostock (hvor c. 80 Slesvigerne studerede alene i Aarene 1563—79), derefter Helmstedt (med et lignende Antal for Aarene 1574—1603) og Wittenberg. Langt mere faatalligt, men dog ikke ubetydeligt var Antallet (20—30 i Løbet af Aarhundredets anden Halvdel) i Königsberg, Leipzig, Heidelberg, Orléans, Padua og Siena. De ikke-adelige blandt Studenterne var Præste- og Borgersønner — flest fra Flensborg, mange ogsaa fra Husum og Haderslev — eller Marskbondesønner, især fra Nordstrand. Som Fortsættelse af Skolegangen dyrkedes sproglige og historiske Studier, hvortil sluttede sig det lægevidenskabelige eller juridiske eller, for det overvejende Flertal, teologiske Fagstudium.

Den besejrede Katolicismes eneste Forkæmper af Betydning i Hertugdømmerne Lütke Naamensen (se S. 113) har efterladt sig en Del, af hans ejendommelige Personlighed prægede, Salmer og satiriske Digte, der imidlertid aldrig er naaet til Udgivelse. Tidens herskende Aandsretning var luthersk Teologi og humanistisk Lærdom under Melanchthons Førerskab. Til hans Disciple gennem mangeaarigt Studium i Wittenberg hørte baade Henrik Rantzau og Paul v. Eitzen. Paul v. Eitzen var ingen selvstændig Videnskabsmand i Lighed med Niels Hemmingsen, men hans paa Latin og Tysk affattede teologiske og opbyggelige Skrifter, der ifølge Regeringens Paabud skulde findes i hver Sognekirkes Bibliotek i de gottorpske Landsdele, fik stor Betydning for den kirkelige Udvikling

ved at fastslaa den lutherske Lære i den melanchthonske Opfattelse (se S. 452). Han var Hertugdømmernes eneste teologiske Forfatter, men til Tidsalderens opbyggelige, for øvrigt lidet originale tyske Litteratur har ogsaa andre slesvigske gejstlige ydet Bidrag.

Større Interesse har den historiske Litteratur. Navnlig fremkom — her som i Tyskland — en stor Mængde lokalhistoriske og slægts-historiske, paa Nedertysk eller Latin affattede Arbejder, medens man i Danmark satte sig større Maal ved Arbejdet paa Rigshistorien. En særlig Plads indtog de talrige Aarbøger og Krøniker, der opstod i de fris-siske Marskegne, hvor Kampen med Havet, som naaede sit drama-tiske Højdepunkt under Stormfloderne, æggede Lysten til at fortælle og lytte. Forfatterne var Præster eller Bønder af Storbondeklassen, hjemme-hørende i Ejdersted og paa Nordstrand. Sproget var, naar undtages Caspar Hoyers latinske Beskrivelse af Ejdersted, nedertysk. Fyldigst og mest le-vende er de Arbejder, der skyldes Præsten i Odenbøl paa Nordstrand, Johannes Petrejus (Fig. 205). I sin nordstrandske Krønike, skrevet 1596 ff., lovpriser Forfatteren Hans den Ældre for hans landsfaderlige Omsorg og Mildhed, medens han med megen Uvilje beretter om det følgende gottorpske Regimente og dets mange Ekstraskatter, indledet straks efter Hertug Hans's Død med en dobbelt Æresgave, baade til Hertug Adolf og Kongen — „den første Paroksysme og Besvimelse, som kom over os efter vor fyrstelige Naades Død“. Ogsaa Myndighedernes mislige For-valtning af de offentlige Midler giver ham Anledning til adskillige iron-iske Bemærkninger. Men Kritik af Øvrigheden er farlig, og Petrejus afbryder sine Betragtninger i Anledning af en Ekstraskat, af hvilken Halvdelen forsvandt i „Sparebøssen uden Bund“, med den energiske Formaning til sig selv: „*Pfaff, halt's Maul*“. Krøniken indeholder i øvrigt, foruden en kronologisk Beretning om de sidste Menneskealdres Begiven-heder, en værdifuld Skildring af Landskabets indre Forhold, især Rets-væsenet.

Vidt forskellig fra disse friske og jævne Fortællinger, fremkaldte af Livet selv, er den humanistisk prægede historiske Litteratur. Blandt dens Forfattere fortjener at nævnes Brødrene Hieronymus og Paul Cypræus, begge hele Livet knyttede til deres fædrene By Slesvig, den første som Kannik, den sidste som Advokat og hertugelig Raad. Hierony-mus's latinske, slesvigske Bispekrønike, der blev fortsat af Broderen og i det 17. Aarh. udgivet af dennes Søn, har faaet overordentlig Betydning for Eftertidens Forskning, ogsaa fordi Forfatteren som en af de første i Norden i stort Omfang har medtaget Brevstof som historisk Kilde.

Hertugdømmernes mest typiske Repræsentant for den nye Tids aan-delige Bevægelser, for Humanisme og Renæssance var den adelige Stor-politiker og Storgodsejer Henrik Rantzau. Hans største Arbejde (først

trykt i 1739) var en paa Latin affattet Beskrivelse af „den cimbriske Halvø“ (d. v. s. Landet fra Skagen til Elben), rigeligt udstyret med Digte til fortidige og nutidige Cimbrers Ære og i øvrigt bestaaende af en retorisk Indledning om Cimbrernes Afstamning (fra Noahs Sønnesøn) og Bedrifter (fra Oldtiden til Johan Rantzau), efterfulgt af en ret tør topografisk Beskrivelse, hvis betydelige Værdi som Kildeskift forringes af Forfatterens tydelige Stræben efter at give det nordiske Barbarland den størst mulige Tiltrækning i Udlandets Øjne. Samme Blanding af den praktiske Mands Sans for Kendsgerninger og af Humanistens Tilbøjelighed til retorisk Forherligelse af sit Land, sin Slægt og sig selv præger Rantzaus andre Arbejder. Forfængeligheden kommer især frem i de rantzauske Slægts- og Godsbeskrivelser, som skyldes hans og hans Medarbejders Pen, og det er ikke helt uden Grund, naar Hans Blome spottende omtaler hans „naragtige og latterlige Bøger samt alle hans Herolder til for Gylden og Penge at publicere og udraabe ham paa Tryk for den vide Verden“ — en Haan, som den angrebne ikke værdiger andet Svar end: „*Ignoti nulla cupido, et ars non habet osorem nisi ignorantem*“ (kun den ukyndige har intet at hige efter, og Videnskabens eneste Fjende er den uvidende).

I øvrigt omfattede Henrik Rantzaus Forfatterskab alle Moderetninger i Tiden. Det latinske Versmageri, som ifølge den gængse Opfattelse betegnede Dannelsens Højdepunkt, dyrkede han med Iver, ligeledes de yndede okkulte Videnskaber. Hans astrologiske Smaaskrifter, der udkom i mange Udgaver, indskrænker sig til at bevise Stjernernes Indflydelse ved en Opdyngning af Citater og historiske Eksempler. Ogsaa i sin Populærfilosofi efterligner han ved Fremhævelse af Livets Forgængelighed og især Hoflivets Forfængelighed Klassikerne og de humanistiske Forfattere. Mere personligt prægede er et Par folkelige (dog ligeledes paa Latin affattede) Smaaskrifter, en Almanak og en Lægebog, gennem hvilke Læseren faar et levende Billede af Forfatterens egen Personlighed — for en Gangs Skyld udløst af den humanistiske Retoriks Ordflom — som Landmand, Jæger, omsorgsfuld Familiefader. En selvstændig videnskabelig eller kunstnerisk Værdi kan ikke tillægges Rantzaus Forfatterskab. Sin bedste Indsats har han ydet indirekte, som Mæcen i internationalt Format for Renæssancens Kunst og Litteratur og i flere Tilfælde som virksom Medarbejder ved udenlandske historiske Værker. Dette gælder Mercators Atlas og navnlig Georg Brauns Beskrivelse af den da kendte Verdens Byer „*Theatrum Urbium*“, som, takket være Rantzau og de af ham anbefalede Medarbejdere, forsynedes med værdifulde Billeder og Beskrivelser — i mange Tilfælde de ældste, der findes — af Byer og Slotte, ikke blot i Hertugdømmerne, men ogsaa i Kongeriget. Dette Arbejde som Formidler havde en Betydning, som



*Henrik Rantzeau.*  
Maleri fra 1586. Breitenburg.



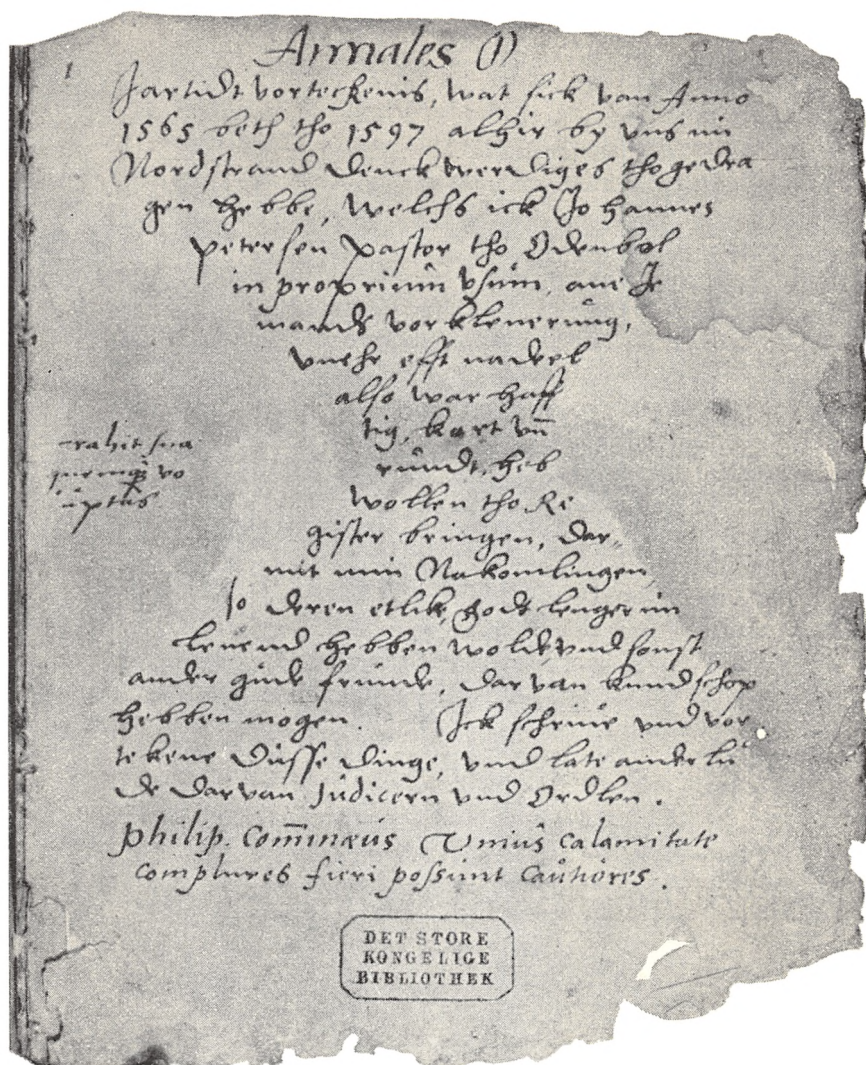


Fig. 205. Titelblad til Johs. Petersen (Petrejus): *Annales Jartidit Vorteckenis* (1588).  
 Ny kgl. Saml. 1446, 4°. St. 2/3. Det kgl. Bibl. fot.

ikke bør undervurderes, i en Tid, da nordisk litterær Virksomhed var i høj Grad afhængig af Forbindelsen med Syden.

En aandelig Interesse, der var ægte, levende og vidtfavnende, kan man ikke frakende den travlt optagne Politiker og Diplomat, Godsejer og Pengematador. Den træder frem i hans Brevveksling med lærde i alle

Europas Kulturlande (Fig. 206) og først og fremmest i hans Stiftelse af en værdifuld Bogsamling, der omfattede over 6000 Bind. Man har da ogsaa i kulturel saavel som i politisk Henseende benævnt denne Tidsalder den rantzauske. Imidlertid naaede ingen af Henrik Rantzaus Standsfæller, selv om der blandt dem fandtes Mænd med akademisk Dannelse og aandelig Sans, tilnærmelsesvis hans Betydning i den lærde og litterære Verden. En aandelig Storhedstid som Frederik II's Tidsalder i Danmark, fremkaldt af en national Rejsning i Forbindelse med befrugtende Impulser ude fra, kan den „rantzauske“ Æra ikke kaldes. De splittede Forhold i Hertugdømmerne afgav ikke Jordbund for en saadan, og den førende Stand, Ridderskabet, var i Virkeligheden kun et Udsnit af den tyske Adel.

Med langt større Rigdom og Selvstændighed end gennem Litteraturen gav Livet sig Udtryk gennem den bildende Kunst. Ogsaa for denne begyndte ved Aarhundredets Midte en ny Tidsalder, Renæssancens. Først og fremmest Bygningskunsten skiftede Karakter. For nye Kirker var der kun ringe Behov, hvorimod en lang Række fyrstelige Slotte og adelige Herresæder rejste sig i Løbet af en forholdsvis kort Aarrække — c. 1560—90. Kongernes Byggelyst satte sig forholdsvis faa Spor i Hertugdømmerne. Des mere byggede Hertugerne. Hans den Ældre arbejdede fra 1557 i en Aarrække paa Opførelsen af sin prægtige Residens i Haderslev „Hansborg“ (se Bilag). Slottet — en firfløjet rød Murstensbygning med Sandstensornamenter, flankeret af mægtige Hjørnetårne — fuldførtes af Frederik II. Hans den Yngre byggede Lyksborg (Fig. 171) paa Ryd Klosters Grund og paa Als Østerholm, hvor Sturernes gamle Besiddelse, Hellevedgaard, havde ligget. Den største Byggherre var Hertug Adolf. Gottorp Slot (se Bilag) ombyggedes, i Begyndelsen af 1580'erne opførtes Slottene i Husum (Fig. 196 og 207) og Tønning (Fig. 197), og lidt senere arbejdedes der paa det middelalderlige Slot i Tønder (Fig. 198). Ogsaa Adelen byggede, mest naturligvis i Holsten og Sydøstlesvig.

Af al denne Herlighed er grumme lidt bevaret, i Virkeligheden kun Lyksborg og Caspar Hoyers lille ejderstedske Herregaard Hoyersworth (Fig. 208 —09), hvortil kommer Gottorp i en ilde medhandlet Skikkelse. Af Husum og Tønder Slotte er kun fattige Rester tilbage. Trøjborg ligger som en malerisk Ruin. Hansborgs Ødelæggelse har været saa fuldstændig, at man indtil for faa Aar siden end ikke har kunnet fastslaa Slottets Be-

Fig. 206. Sidste Side af Brev fra Henrik Rantzau til Anders Sørensen Vedel, dat. 20. Febr. 1591.

Ny kgl. Saml. 2153, 4°. Det kgl. Bibl. fot. (Se Henvisningerne).



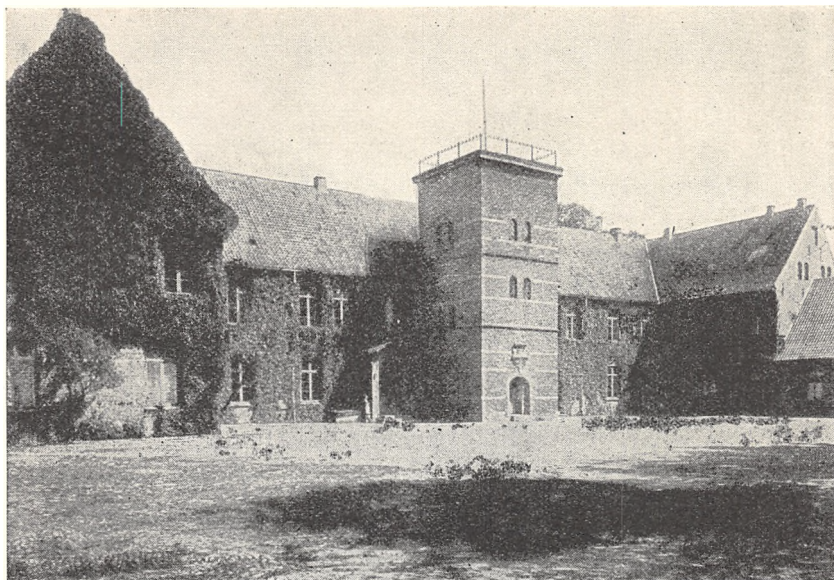
liggenhed. Renæssancens skønne Bygningsværker er i Slesvig, i endnu større Tal end andensteds, blevet Ofre dels for Eftertidens Krige, dels for dens Forsømmelighed eller haardhændede Behandling. Man er da henvist til gennem samtidige Billeder og Beskrivelser — af hvilke der, takket været Henrik Rantzau, findes en Del — at søge at danne sig en Forestilling om Datidens Arkitektur.

Forsvaret var stadig et vigtigt Formaal, og alle fyrstelige og adelige Gaarde var omgivne af Volde og Grave. Den middelalderlige, tunge, fæstningsagtige Karakter, som endnu var fremtrædende i Christian III's Bygninger, Koldinghus og Sønderborg Slot, begyndte dog nu at vige for et mere lyst og aabent Anlæg. Husum Slot og det ahlefeldtske Herresæde Søgaard havde i Overensstemmelse hermed tre Fløje, saaledes at den aabne Gaardsplads vendte mod Hovedadgangen. Kun langsomt og i Svingninger trængte imidlertid Renæssancestilen igennem. Ofte foretrak Bygherrerne det mere gammeldags, lukkede, firfløjede Anlæg, som f. Eks. blev raadende paa Hansborg og Gottorp, eller endogsaa de paa Langsiderne sammenbyggede Parallelhuse — en for Hertugdømmerne ejendommelig, skummel og upraktisk Bygningstype, i Sønderjylland repræsenteret af Lyksborg. Lige saa lidt lod det tvangløse og uregelmæssige ved den nordiske Byggemaade sig besejre af Renæssancens Krav paa en gennemført Symmetri i alle Bygningens Dele. Kun enkelte af Henrik Rantzaus Slotte (alle i Holsten) og Peter Rantzaus prægtige Herresæde Trøjborg udmærkede sig ved en strengt symmetrisk Grundplan. Derimod sejrede den ny Tids Ideer i Dekorationen. De gotiske Trappegavle afløstes af svungne Gavle, Portaler og Vinduer fik en prægtigt ornamenteret Indramning. Saaledes blev Bygninger, hvis Grundplan var uberørt af den moderne Bygningsmaade, som Hansborg eller Povl Rantzaus sydslesvigske Herresæde Kohøved, udsmykkede i gennemført Renæssancestil. Det var i det væsentlige Renæssancen i dens nederlandske Skikkelse, der sejrede her som i Nabolandene — en naturlig Følge af det livlige Samkvem med Holland og Nordvesttyskland. Nederlandske er ogsaa det fremtrædende maleriske Element i Arkitekturen, som især gav sig Udslag i Anbringelsen af Sandstensornamenter paa røde Mursten — vel kendt fra Christian IV's Bygninger og, saa vidt man kan slutte, allerede anvendt paa Hertug Adolfs Slotte og Hansborg. Vist er det, at store Mængder af Sandsten og andre Materialier indførtes fra Udlandet af Hans den Ældre og Henrik Rantzau.

Ogsaa Bygmestrene var ofte fremmede, som, takket være Tidens Velstand, indkaldtes baade af Fyrster og adelige. Hans den Ældres mest brugte Arkitekt var Nederländeren Herkules v. Oberberg, der ogsaa arbejdede i gottorpsk Tjeneste. Som Bygmestre i Hertug Adolfs, Hans den Yngres og Balthasar Ahlefeldts Tjeneste nævnes forskellige Italienerne.



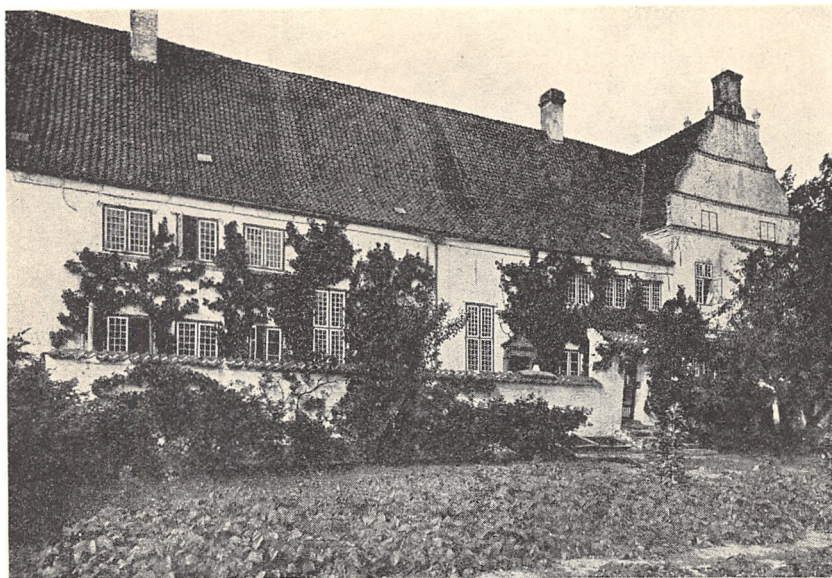
Gottorp og Slesvig i Slutningen af det 16. Aarhundrede. Stik af Franz Hoogenberg i Braun „Theatrum urbium“ IV (1584).



*Fig. 207. Husum Slot.*  
Thomsen (Flensborg) fot.

Den sidste Herresæder kendes end ikke gennem Afbildninger, men da hverken Gottorp Slot eller Lyksborg røber Paavirkning af italiensk Renæssance, fristes man til at antage, at de italienske Bygmestre væsentlig har været Fæstningsarkitekter. Kun faa Navne er i øvrigt kendte. Henrik Rantzau nævner overhovedet ingen af sine Arkitekter. Sikkert har man dog ogsaa anvendt hjemlige Bygmestre, idet disse gennem de i Tiden meget udbredte Arkitekturbøger og Billedværker kunde tilegne sig den nye Stilart. Henrik Rantzau var ved Hjælp af sine udenlandske Forbindelser en ivrig Samler af saadanne Værker.

Slottes og Herregaardes indre Udstyr har utvivlsomt ligeledes været præget af Renæssancens rige Dekorationskunst. Kun lidet er bevaret, saa at man ogsaa paa dette Omraade maa tage samtidige Beskrivelser til Hjælp. Bedst kendt er Henrik Rantzaus holstenske Herresæde Breitenburg, der, i Stedet for Fortidens røgsværtede Diele med Ildsted og Bjælkeloft, rummede Festsale med Marmorsøjler, tavlet Loft og udskaarne Træpaneler, stafferede med Farver, Guld og indlagt Arbejde. Malede Portrætter af Fyrster og Helte fra alle Tidsaldre smykkede Væggene. Samme Indhold havde Mediceernes Billedsamling i Florents og andre af Renæssancetidens fyrstelige Museer, der alle, ligesom ganske utvivlsomt ogsaa det breitenburgske Portrætgalleri, var dannede med den italienske Humanist Paulus Iovius's Samling i Como som Forbillede, og



*Fig. 208. Hoyer'sworth.*  
Hude fot.

ogsaa paa dette Omraade fremtræder Rantzau altsaa som en Repræsentant for Renæssancen — den eneste Nord for Elben.

Inden for Malerkunsten fik Portrætmaleriet nu først Betydning ved Siden af det kirkelige Maleri. De talrige Portrætter af Henrik Rantzau og hans Slægt skyldes dels fremragende Udlændinge som Nederländeren Hubert Goltzius og Hamborgeren Jacob Mores, dels indfødte. I øvrigt findes der ikke i Hertugdømmerne, maaske paa Grund af Herresædernes ublide Skæbne, en saadan Rigdom paa adelige Portrætter fra denne Tidsalder som i Kongeriget, hvorimod Kirkernes Epitafier gengiver en Del karakteristiske Billeder af Præster og Borgere. Fyrsternes Portrætter skyldes, saa vidt deres Oprindelse kendes, Udlændinge (dog ofte bosatte i Landet), og de første kendte gottorpske Hofmalere, Marten og Govert von Ahtens, var sikkert af nederlandsk Afstamning. En indfødt Slesviger var derimod Melchior Lorichs (Fig. 210), der fra sin Fødeby Flensborg med Understøttelse af Christian III drog paa en mangeaarig Studierejse til Tyskland, Nederlandene, Italien, sidst til Tyrkiet, hvor han opholdt sig i flere Aar. Hans Virksomhed omfattede med typisk Alsidighed næsten alle Kunstens Grene: Maleri, Kobberstik, Træsnit, Arkitektur m. m., og han havde Renæssancens umættelige Videlyst og Skabertrang — i et Brev til Frederik II skriver han, at han gerne vilde kunne gaa rundt i Havet for at kontrafeje de vidunderlige store Fisk. Af hans bevarede

Kunstværker er Flertallet orientalske Stik og Tegninger, som var højt skattede i hans Samtid. En Dygtighed var ligeledes den af Henrik Rantzau anvendte Gert Cultermann, hvis Herkomst ikke kendes.

I Billedskærerkunsten mere end paa noget andet Omraade ydede Sønderjylland sin bedste Indsats. Medens Arkitekturen ved Reformationen fik verdslige i Stedet for kirkelige Arbejdsgivere, frembød der sig en Fylde af nye kirkelige Opgaver for Billedskærerne ved Udarbejdelsen af Prædikestole, Stolestader, Altertavler og Epitafier baade paa Landet og i Købstæderne. Men Tidens Velstand og en Skønhedssans, som lige saa vel drog det daglige Livs Omraade ind under sig, gav Træskærerkunsten Arbejde ogsaa i Borger- og Bondehuse —

af Herregaardsinventar er, som vi har set, kun lidet bevaret. Lysten til at smykke Bohavet stimuleredes desuden ved den større Varme og Hygge, som fulgte med Bilæggerovnsens samtidige Indførelse. De kunstfærdigt udskaarne Kister og Skabe, Vindues- og Dørindfatninger og Væggens Træpaneler er udarbejdede med Benyttelse af Renæssancens Ornamentik — Løvværk, Søjler, Menneske- og Englehoveder. Mestrene herfor var Haandværkere, idet den fra Middelalderen nedarvede Enhed af Kunst og Haandværk bevaredes. Som Forbillede brugtes tyske eller nederlandske Ornamentstik, og Navnene paa Billedskærerne — hvad enten disse var hjemmehørende i Landet eller indkaldte — vidner, ligesom for øvrigt ofte i Kongeriget, ogsaa om nedertysk eller nederlandsk Oprindelse. Johan van Groningen arbejdede i Husum og Omegn, Henrik Kreienberg fra Flensborg baade paa Gottorp og i København, hvortil han kaldtes af den unge Christian IV. Mest



Fig. 209. Portal (1594) fra Høyersworth.  
Hude fot.





Fig. 210. Melchior Lorichs.  
Kobberstik af Hubert Goltzius (1574).

kendt var Henrik Ringrink, som i Tiaaret før og efter 1600 smykkede Kirkerne i Flensborg med sine Arbejder (Fig. 213). Hans Kunst viser Paavirkning fra Westfalen, hvorfra han sandsynligvis er indvandret.

Bærerne af den her omtalte, af fremmed Paavirkning stærkt prægede Billedskærerkunst var Byernes Haandværksmestre og de fyrstelige Hoffers Kunstnere. Blandt de velstaaende Marskbønder var imidlertid Efterspørgslen efter kunstnerisk udarbejdet Bohave saa udbredt, at ogsaa Landsbyhaandværkerne fik Del i den kunstindustrielle Virksomhed, og der dannede sig en nordfrisisk Skole (Fig. 211), hvis Frembringelser hører

hjemme i Egnen mellem Tønder og Bredsted (Kær, Bøking og Nørre-Gøs Herreder), hvorfra de har bredt sig til Øerne. Ro, Enkelhed og Kraft præger de nordfrisiske Kister og Skabe, hvis Skønhedsvirkning ofte er opnaaet ved en skønsom Brug af smaa Midler.

En Bondekunst var ligeledes den nordvestslesvigiske eller vestjydske Snedkerskole (Fig. 212), som omfattede Tørning Len (hvorfra dens Frembringelser ogsaa bredte sig til Østkysten) og det sydvestlige Nørrejylland, altsaa Ribe Stift. Dens Midtpunkt var sandsynligvis Ribe, hvor Haandværkerne vel har faaet den første Oplæring, og dens danske Oprindelse fremgaar af Træskærerarbejdernes Indskrifter — „Set til Gud Din Lid oc Tro, Saa for Du Løk oc evig Ro“ e. lign. Landsbysnedkerne gik med Dristighed og Humør løs paa den nye Tids Opgaver, og Renæssancens Bladornamenter, Løvehoveder m. m. optræder i Forbindelse med det sengotiske Foldeværk i en naiv og haandfast

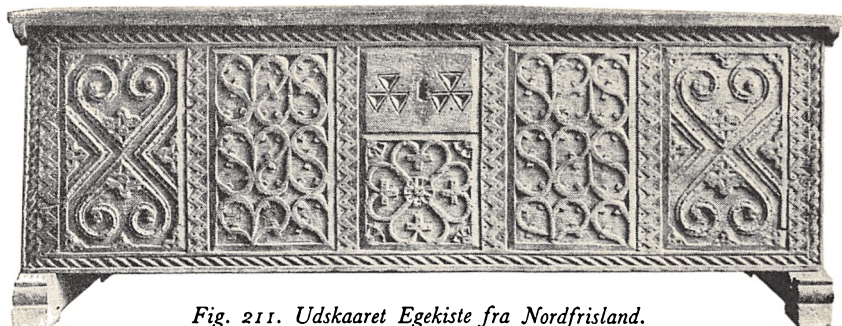


Fig. 211. Udskaaret Egekiste fra Nordfrisland.  
16. Aarh. Kunstgewerbemus. Flensb. fot.

Udformning. Af Ungrenæssancens danske Billedskærerskoler er denne den folkeligste og ejendommeligste, og den vedblev, midt under den stadige Invasion af nye og fremmede Kunstformer, at hævde sig inden for sit afgrænsede Omraade lige til det 17. Aarhundredes Midte.

Det var inden for Billedskærerkunsten, at Renæssancetidens kunstneriske Virksomhed naaede sit højeste. Den fremtræder som baaret af Borgere og Bønder, idet et medfødt Anlæg for Værdsættelsen og Udøvelsen af denne Kunststart hos Befolkningen har forenet sig med gunstige økonomiske og sociale Forhold. Det er da betegnende, at den udfoldede sig rigere i Sønderjylland, hvor der fandtes en talrig, velstillet Mellemlasse, end i Holsten, og at de udskaarne Bondekister er almindeligst i Vest- og Nordslesvig, med Undtagelse af Hans den Yngres Landsdele, Als og Sundeved. Inden for den vestjydske Bondestils Omraade gør sig atter en Forskel gældende mellem den sønderjydske Del, som især er Husinventarets Hjemsted, og Nørrejylland, hvor de kirkelige Arbejder er i Overtal.

## 10. NATIONALE FORHOLD.

Sønderjyllands officielle Ansigt var tysk og blev det mere og mere. Tysk var alt, hvad der vedrørte Fællesskabet med Holsten — Ridderskab, Landdage, Landret. Landsherrernes Centralstyre og Retspleje, saavel Kongens som Hertugernes, foregik paa Tysk, ligeledes Amtmændenes Forvaltning — en naturlig Følge af, at Amtmandsembederne udelukkende beklædtes med Mænd af de holstenske Adelsslægter, idet det stedlige Styre kun paa de nederste Trin var i Hænderne paa den hjemmehørende Befolkning. I statsretlig og kirkepolitisk Henseende hævdede Kongen og det danske Rigsraad under Stridighederne om Forleningen og om den gejstlige Jurisdiktion (se S. 354 ff. og 356 ff.) Sønderjyllands



Fig. 212. Udskaaet Egekiste fra Hejsager, Haderslev Amt.  
(1593). Dansk Folkemus. fot.

Forbindelse med Danmarks Rige, men der mærkes intet til en Stræben efter for den kongelige Dels Vedkommende at bevare den folkelige Samhørighed med Danmark. Inden for Adelen havde der hidtil været et dansk Element i den sønderjydske Herremandsklasse, men, som vi har set, blev denne i Løbet af dette Tidsrum saa godt som fuldstændig fortrængt.

I Byerne var det skriftlige Forvaltnings- og Retssprog ligeledes forlængst tysk. Fra Haderslev Bytingsvidner forsvinder Dansk dog først ved Aarhundredets Midte. Ved Reformationen fik endvidere tysk Kirkesprog en begunstiget Stilling paa Bekostning af dansk. Søndagens Hovedgudstjeneste „Højmesse“, ved hvilken Sognepræsten gjorde Tjeneste, var tysk i alle Byer, men i Haderslev, Tønder, Sønderborg, Flensborg og Aabenraa afholdtes desuden — tidligst i Haderslev, nemlig fra 1526 og senest i Aabenraa, nemlig fra 1584 — ved en Kapellan en Fromesse med dansk Prædiken (men tysk Salmesang). Af Præsterne var en Del indkaldte Tyskere. I Haderslev, den mest danske af Købstæderne, var af 5 Sognepræster i Tiden 1526—1600 de 4 Tyskere, i Slesvig var Forholdet et lignende. Undervisningssproget ved Borgerskolerne var tysk. Ogsaa Borgernes skriftlige Forretningssprog har sikkert været tysk.

Vender man sig fra Byernes offentlige Sprog til Befolkningens Talesprog, forsvinder Ensartetheden. I de tre sydligste Byer: Slesvig Ekernförde og Husum var Tysk dog eneherskende. I Flensborg bestod Tysk og Dansk derimod ved Siden af hinanden, og paa Grund af den gensidige Paavirkning blev begge Sprog her stærkt blandede. Betegnende er Christiern Pedersens Ytring om Sproget i slet oversatte Bøger:

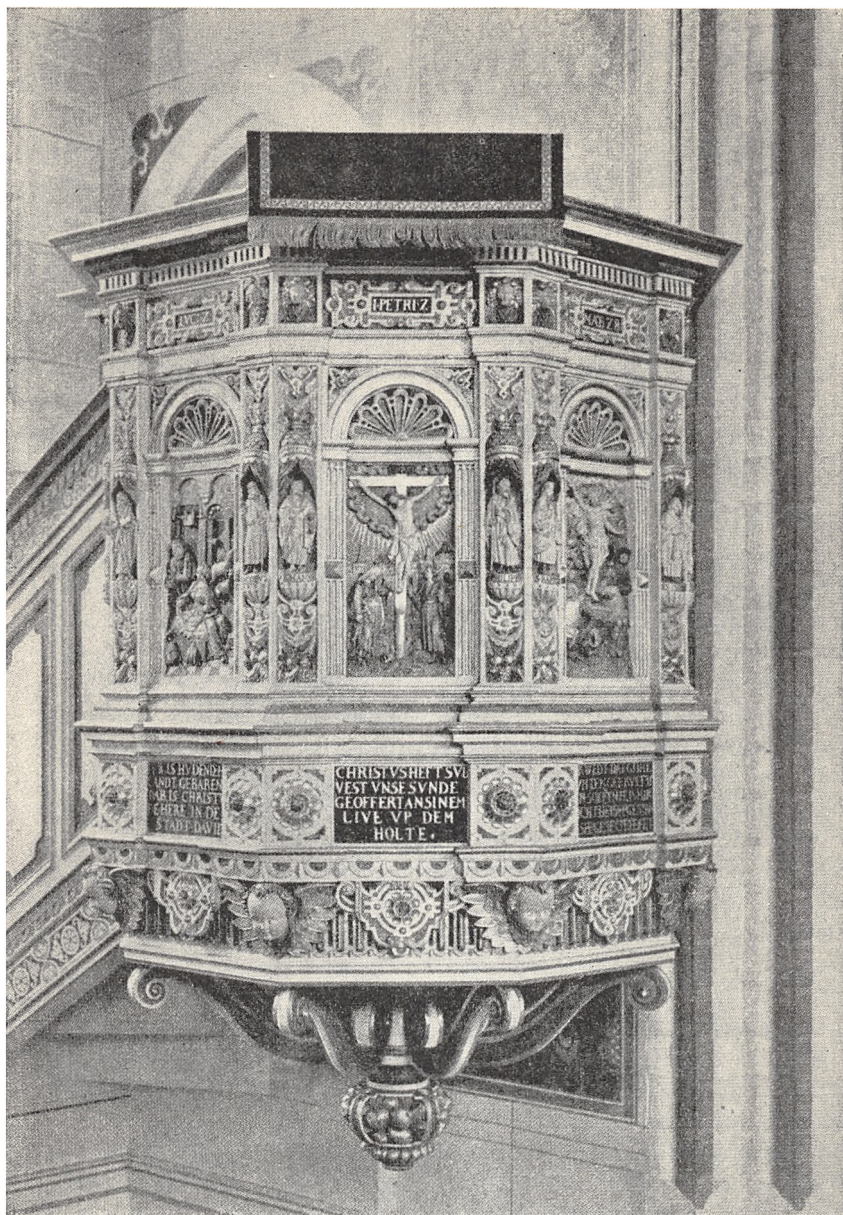


Fig 213. Henrik Ringerinks Prædikestol i Helligaandskirken, Flensborg. (1602). Overførtes 1907 til St. Jørgens Kirke. Kunstgewerbemus. Flensb. fot.

„Huad skulle vi gøre meth disse Bøger, Wii forstaa dem icke. Det er Flensborgis danske, thi man taler der Danske och tydske til Hobe“. At Dansk var Almuesproget, fremgaar bl. a. af den flensborgske Kirkeordning af 1597, som henviser Tjenestepiger og Ammer til den danske Gudstjeneste, hvorimod de ikke maa gaa til den tyske Højmesse. Tønder var den mest tyskprægede af de nordslesvigske Byer, men om det danske Hjemmesprogs fortsatte Tilværelse under det officielle tyske Sprogs Overflade vidner den Omstændighed, at Jacob Fabricius (den senere gottorpske Generalprovst) — hvis Forældre begge gennem flere Generationer var af tønderisk Slægt — da han som sekssaarig kom fra Tønder til Rendsborg, ikke kunde et Ord Tysk. Paa den anden Side er det betegnende for den herskende Sprogblending, at han, som i Rendsborg var blevet fuldstændig tysktalende, efter sit eget Udsagn aldrig lærte Dansk grundigt igen, skønt han fra Tolvaarsalderen paa ny boede i Tønder, derefter gik i Skole i Flensborg og endelig blev dansk Præst i Tønder. I Haderslev og Aabenraa har Talesproget sikkert været overvejende dansk.

Aarsagerne til det tyske Sprogs herskende Stilling i Byerne var mangfoldige og havde allerede virket i et Par Aarhundreder — den fyrstelige Centralforvaltnings Brug af Tysk, tysk Sprogs Sejr som internationalt Forretningssprog, takket være Hansestædernes Handelsherredømme, endelig Indvandring af tyske og nederlandske Købmænd og Haandværkere, begyndt i Middelalderen og fortsat gennem hele det 16. Aarh. I Flensborg (og i ringere Grad i Haderslev og Sønderborg) kan der f. Eks. paavises et ved Indflydelse og Dygtighed stærkt Element af westfalske Slægter, i hvilke Borgmesterembederne saa at sige var arvelige. I Haderslev medførte Hertug Hans's Hofholdning og Bygearbejder en talrig Indvandring af tyske Haandværkere. I Tønder, den eneste af Slesvigs Byer, der havde tysk Ret, styrkedes det nedertyske Element ved den livlige Handel med Nederlandene. — Saaledes blev den højere Borgerstand saavel som Embedsstanden tvesproget; Modersmaal i virkelig Forstand blev Tysk dog ikke i Nordslesvigs Byer, idet Dansk sikkert i hele den hjemmefødte Befolkning er vedblevet at være Hjemmets og Kvindens Sprog. Og Almuen, som kun kom i liden Berøring med det offentlige Liv og med den store Verdens Forretningliv, talte udelukkende Dansk.

Ogsaa paa Landet bredte Tysk sig som officielt Sprog i Fortsættelse af det sidste Aarhundredes Udvikling. Allerede i Middelalderen udstedtes Herredstingsvidnerne paa Tysk i Angel — for ikke at tale om Sydslesvig — fra det 16. Aarhundredes Begyndelse saa langt mod Nord som i Tønder og Slogs Herreder og fra lidt efter Aarhundredets Midte i Aabenraa Amt. Hermed standsede det tyske Retssprogs Frem-

trængen i det væsentlige for et Par Aarhundreder. Eksemplet fra de højere, tysksprogede Domstole og fra Bytinget gjorde sin Virkning, saa at Herredsfogeder, Sandemænd og Nævninge, hvis Sprog var dansk til Slesvig—Husum-Linien, lod deres Domme og Kendelser udstede paa Tysk. Af stor praktisk Betydning har det sikkert været, at Amtsretten, til hvilken Sagerne appelleredes, kun kunde bruge paa Tysk affattede Akter til Forelæggelse for Hertugerne og deres Raader. — Det her sagte gælder imidlertid kun Tingets skriftlige Udfærdigelser, ikke de mundtlige Forhandlinger paa Tinget, som antagelig i Almindelighed er blevet ført paa Folkesproget.

Udbredelsen af Herredstingets tyske Skriftsprog skete i Forlængelse af en Linie fra Fortiden. Inden for Kirken begyndte Reformationstiden derimod ogsaa sprogligt set en ny Epoke. Kirkereformen fortrængte i det væsentlige Latinen fra Gudstjenesten, men uden at føre Folkesproget til Sejr i Sønderjylland. Kirkeordinansen forordnede endogsaa neder-tysk Gudstjenestesprog uden nogen Indskrænkning; en Gennemførelse af denne Bestemmelse, der sandsynligvis stammede fra en uheldig Oversættelse af den latinske Originals Udtryk „Modersmaalet“ (*vernacula lingua*), har dog sikkert aldrig været tilsigtet. I Praxis blev Forholdene blandede. Tysk blev, som vi har set, Hovedsproget i Købstæderne. Paa Landet blev Kirkesproget tysk i alle de frisisk-talende Sogne paa Vestkysten; et frisisk Kirkesprog havde været vanskeligt at gennemføre, da et nordfrisisk — for de indbyrdes meget forskellige Dialekter fælles — Skriftsprog ikke fandtes, og Bibel- og Salmeoversættelser manglede. Det øvrige Slesvigs Landsogne deltes mellem Dansk og Tysk. Dansk blev Kirkesproget i de til Ribe og Odense Stifter hørende Provstier, Tørring Len og Als med Ærø, desuden i Haderslev Provsti (som sammen med Tørring Len udgjorde det senere Haderslev Amt); endvidere sikkert ogsaa i Aabenraa Provsti og i den nordlige Del af Tønder Provsti (Tønder, Højer, Slogs og Lundtoft Herreder), hvor dansk Kirkesprog senere var herskende. Tysk Kirkesprog fik ikke blot det tysktalende Sydslesvig, hvis Nordgrænse var Slesvig—Husum-Linien, men rimeligvis ogsaa store dansk-talende Omraader, nemlig Mellemslesvig (Vis og Ugle Herreder mod Øst, Kær Herred og den østlige Del af Nørre-Gøs Herred mod Vest) og Angel, i kirkelig Henseende hørende til Flensborg, Tønder og Gottorp Provstier. Direkte Efterretninger mangler dog, og hvor Skillelinien mellem dansk og tysk Kirkesprog i det enkelte gik, er det næppe muligt at bestemme. I det mellemslesvigske Eggebæk Sogn og i de angelske Sogne Havetoft og Gelting kan Tysk fastslaaes som Gudstjenestens Sprog, medens der i andre angelske Sogne (Hanved, Husby og Esgrus), dog sikkert et Mindretal, synes at have været dansk Prædiken. En fast Grænse har der næppe været, idet personlige Forhold

har gjort sig gældende, og det har da i denne Sammenhæng sin Interesse at undersøge Sognepræsternes Hjemmehørighed.

I Sydslesvig finder vi en Række Landsbypræster med tyske Navne, de fleste vel for øvrigt ikke indvandrede, men stammende fra Slesvig, Ekernfærde og Husum. Noget lignende gælder Vestkystens frisiske Sogne. I det dansktalende Slesvig træffes af bevislig fra Tyskland indvandrede Landsbypræster kun et forsvindende Tal, som er fordelt paa Angel, Tønder og Aabenraa Amter. De øvrige er, for saa vidt Hjemstavnen kan konstateres, indfødte Sønderjyder, oftest fra det paagældende Amt eller dets Købstad. I de fleste Tilfælde kendes Oprindelsen imidlertid ikke, navnlig ikke i de første Aartier efter Reformationen, men ogsaa Personer med tyske Navne er forholdsvis faa, og selv disse har vel i de fleste Tilfælde næppe været Indvandrere, men Sønner af Købstædernes tyske Slægter. I de til Odense og Ribe Stifter hørende Sogne forekommer ogsaa Fynboer og Nørrejyder, dog relativt faa. Spærrende for Tilgang virkede det enkelte Præstekalds i Nordslesvig almindeligt forekommende, faktiske Arvelighed inden for samme Slægt.

For Landsbypræsternes Vedkommende gælder det ofte gentagne Udsagn om talrig Indvandring af tyske Embedsmænd efter Reformationen altsaa ikke. Man kan følgelig gaa ud fra, at Præsterne i de dansktalende Landsogne paa faa Undtagelser nær har kunnet Dansk, og man kan derfor ikke paa Forhaand afvise den Formodning, at dansk Kirkesprog i det 16. Aarh. har været mere udbredt end senere. Men meget tyder unægteligt paa, at dette kun gælder enkelte spredte Tilfælde. Indflydelsen fra oven virkede: Kancelli og Kapitel, Superintendenten og Provster betjente sig udelukkende af Tysk. Præsterne selv var for det store Flertals Vedkommende tyskdannede allerede fra Latinskolen og Studietiden ved tyske Universiteter, og den nye Tids Tanker, som ofte greb Sindet med overvældende Magt, kom kun til de unge iklædt tysk Dragt. Ogsaa den honnerte Ambition, der fra Købstaden med dens tvesprogede Overklasse bredte sig til Landet, virkede til Fordel for Brugen af Tysk. Ikke des mindre er og bliver det vanskeligt at forklare, at saa mange sønderjydske Præster ikke brugte deres og Menighedens fælles Modersmaal som Gudstjenestens Sprog.

Det tyske Kirkesprog, der blev skæbnesvangert for dansk Folkeoplysning og Sindelags Kaar, fik imidlertid først aabenbar Virkning i en langt senere Tid. Skønt Dansk var blevet tilbagetrængt baade som Kirkesprog og endnu mere som Retssprog, holdt det dog stadig uanfægtet Stillingen som Landbefolkningens Talesprog indtil Slien—Dannevirke—Husum. Kun i Svansø var paa Grund af Ridderskabets Godserhvervelser med tilhørende Nedlæggelser af Landsbyer det tyske Sprog under Fremmarch, uden dog endnu helt at have fortrængt Dansk.

I Vest dannede de dansktalende Sogne Svesing, Olderup, Fjælde, Hjøldelund og Læk Grænsen mod det frisiske Omraade (se S. 411 og 420), hvor det frisiske Talesprog var herskende; dog var det fortrængt af Tysk i Ejdersted og i Husums Nabosogne Ostenfeld og Mildsted.

Misforholdet mellem det offentlige Sprog og Befolkningens Talesprog er aabenbart — om end paa Grund af den historiske Udvikling delvis forklarligt. Imidlertid kunde man tænke sig, at en udbredt Forstaaelse af begge Sprog i det dansktalende Sønderjylland har virket udjævnende paa Modsætningen. Sikkert er det, at ikke blot Embedsstanden, men ogsaa store Dele af Bybefolkningen — for øvrigt ogsaa en Del af Ridderskabet — har været tvesprogede. Ogsaa hos Tingmenigheden paa Landet kunde Forstaaelsen af Tysk rent umiddelbart synes at være en nødvendig Forudsætning for Tingsvidnernes Affattelse paa Tysk. I Datiden var imidlertid Kløften mellem offentligt og privat Sprog saa stor, at denne Slutning ikke uden videre er tvingende. Der kan gives talrige Eksempler paa Dokumenter, affattede paa Tysk (ved professionelle Skrivere) og udstedte af Mænd, der kun kunde Dansk, eller til Brug for saadanne. Selv den danske Præst i Tønder, Peter Pallesen, skriver eller lader skrive et paa Højtysk affattet Brev til Hans den Ældre, i hvilket han erklærer, at han er „*der deutschen Sprache unerfahren*“. Herredstingsvidnernes tyske Form forudsætter da med Nødvendighed kun Kendskab til Tysk hos Herredsskriverne, men disse, som var Folk med nogen Købstadsskoleundervisning, tilhørte i Almindelighed ikke den bosiddende Bondestand, selv om de vel ofte var udgaaet fra den. Dog taler Sandsynligheden for, at ikke blot Herredsfogeden, men ogsaa Sandemændene, i hvis Navn Tingsvidnerne udstedtes, i de fleste Tilfælde har forstaaet de Breve, som de medbeseglede, saa at en snævrere Kreds af Bønderne saa langt mod Nord som i Tønder, Flensborg og Aabenraa Amter allerede i 15.—16. Aarh. maa antages at have kunnet forstaa, om end ikke tale Tysk. Paavirkning fra Byer som Flensborg og Tønder har gjort sig gældende, vel ogsaa fra de holstenske adelige Godsejere og den med dem indvandrede Klasse af Ridefogeder og Skrivere. Ogsaa Deltagelse i Studehandelen, der førte Oksedriverne ned til det store Marked i Wedel, hvor det gjaldt om at slaa en Handel af med tyske og nederlandske Kreaturhandlere, har givet saavel Sønder- som Nørrejylland en vis begrænset Sprogkundskab, og noget af det tyske Kirkesprogs uheldige Virkning er, saa længe Nedertysk endnu ikke var afløst af Højtysk, blevet borttaget herved. Et Kendskab til Tysk hos Landbefolkningen som Helhed kan man derimod ikke forudsætte. I Gelting og Hanved protesterede Menigheden mod den tyske Prædiken. Langt talrigere er unægtelig Bøndernes Klager over Tiende og andre Ydelser; dog vilde et bedre bevaret Kildemateriale formodentlig frem-



vide flere lignende Indsigelser mod Kirkens Brug af det fremmede og for mange uforstaaelige Sprog.

Tidsrummet 1544—c. 1600 kan, som det vil fremgaa af et kort Tilbageblik, opvise betydningsfulde, mere eller mindre varige Resultater. En Ordning af Slesvigs Lensforhold til Kronen og af Grænserne mellem Kongeriget og Hertugdømmet var opnaaet, ligesom den kongelige Sidelinies, Hans den Yngres og hans Efterkommeres Stilling i Hovedsagen var fastlagt. Først og fremmest dannede dog Delingen i 1544 Epoke, idet den Udvikling, der siden 1460 og 1533 havde peget mod Dannelsen af et faktisk Slesvigholsten, ligestillet med Kongeriget og kun ved det dynastiske Fællesskab forbundet med dette, var blevet afbrudt ved den definitive Gennemførelse af Arvedelingen.

En vis Eksistens havde Begrebet Slesvigholsten imidlertid stadig gennem det vedvarende, efterhaanden fastere organiserede Fællesskab (der dog ikke længer strakte sig til Raadet), og dette Fællesskab med de dertil knyttede Stænderrettigheder udfoldede sig ydermere i dette Tidsrum med en vis Kraft, baaret af det slesvigholstenske Ridderskab, hvis traditionelle politiske Indflydelse underbyggedes af en, i Sammenhæng med de gunstige Konjunkturer, stedse stigende økonomisk saavel som social Overlegenhed. I samme Retning virkede til en Tid de hurtigt skiftende Fyrsters Ungdom og Umyndighed. Efter at en kraftigere Fyrstepolitik var sat ind ved Aarhundredskiftet, skulde det imidlertid vise sig, at Ridderskabets politiske Magtstilling og dets holstensk-danske Helstatspolitik i Virkeligheden var undergravet, saaledes som det allerede i 1545 var forudset af Johan Rantzau. Mere og mere kom Tyngdepunktet til at ligge i det nye, der var skabt ved Delingerne i 1544 og 1581, nemlig i hver Fyrstes særlige Landsdele og i den her skabte Forvaltning. Saaledes var, trods Besiddelsernes spredte Beliggenhed, to Hertugdømmer, et kongeligt og et gottorpsk, under Dannelse.

Af varigst Betydning var Tidsrummets Bidrag til den Udvikling, som de nationale Forhold i Tidens Løb skulde undergaa. Gottorp blev en nationalpolitisk Faktor. For Folkesprogets Skæbne fik Indførelsen af tysk saavel som dansk Kirkesprog uforudsete Følger, og det samme gælder Kongens og Rigsraadets Kamp, udelukkende ført fra en statslig og dynastisk Ansvarsfølelse, for Bevarelsen af Tørring Len og Als under Ribe og Odense Stifter.

# HENVISNINGER OG TILFØJELSER

## JØRGEN OLRIK: TIDSRUMMET 1241—1459.

---

Nogen samlet dansk videnskabelig Fremstilling findes ikke; nævnes maa dog *A. D. Jørgensen, Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie* (1882), der i mange Maader baner Vej for nye Synsmaader. Desuden maa henvises til de almindelige Fremstillinger af Danmarks Historie, der ogsaa omhandler Sønderjylland: *Danmarks Riges Historie II* (1898—1905; *Kr. Erslev*); *Det danske Folks Historie II—III* (1927—28; *Jørgen Olrik*); *Erik Arup, Danmarks Historie I—II* (1925—32).

Fra tysk Side maa nævnes som Hovedværket: *Georg Waitz, Schleswig-Holsteins Gesch. in drei Büchern I—II* (1851—52); desuden *Th. Lorentzen, Schleswig-Holstein im Mittelalter* (1925).

De danske Krøniker og Aarbøger er trykt i *M. C. Gertz, Scriptores minores historiae Danicae medii ævi I—II* (1917—20) og i *Ellen Jørgensen, Annales Danici* (1920). Om Diplomers og Breves Trykkested findes Oplysninger i *Regesta diplomatica historiae Danicae I* (1843—57) og i samme Værks *Series secunda I* (1880—89) samt i *Kr. Erslev, Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* (1896 ff.).

Litteraturhenviisningerne gør intet Krav paa Fuldstændighed.

### SÆRLIGE FORKORTELSER

Aarb. = Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie.

D. M. = Danske Magazin.

H. T. = Historisk Tidsskrift.

Sdj. Aarb. = Sønderjyske Aarbøger.

Zt. = Zeitschrift der Gesellschaft für Schl.-Holst. Geschichte.

---

## FØRSTE AFSNIT: SØNDERJYLLAND SOM HERTUGDØMME UNDER ABELS ÆT.

### 1. ABEL OG HANS SØNNER (1241—72)

Oversættelser af Kilder: *Jørgen Olrik, Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebispestrid* (1906—08).

S. 3-9: Erik Plovpenning's Strid med Abel: H. T. 6. R. II 359—442 (*Kr. Erslev*).

S. 6: Tildragelserne i 1250: I det første Hæfte af det ny danske Diplomatarium, der er udkommet efter Trykningen af nærværende Fremstilling (*Diplomatarium Danicum udg. af det danske Sprog- og Litteraturselskab, 2. R. I Bd., 1. Hæfte, 1938*) godtgøres det, at Abel allerede optræder som Konge i et Diplom udstedt i Ribe 20. Febr. 1250; han maa altsaa have antaget Kongenavn længe inden Eriks Død. Dette hindrer dog ikke, at

Erik senere paa Aaret kan have vundet Overhaand over ham, saaledes som Aarbøgerne beretter; nævnes kan, at Erik 27. Juni 1250 udstedte et Brev i Ribe og da altsaa atter har været Herre i Byen.

2. HERTUGERNE VALDEMAR ERIKSØN OG ERIK VALDEMARSØN  
(1272—1325)

Almindelig Fremstilling af Tidshistorien: *M. H. Rosenørn, Greve Gert af Holsten og Niels Ebbeson af Nørreis I* (1873—87).

Oversættelser af Kilder: *Ellen Jørgensen, Erik Klipping og hans Sønner* (1927).

3. HOLSTENERVÆLDEN I SØNDERJYLLAND OG I DANMARKS RIGE  
(1325—40)

Almindelige Fremstillinger af Tidshistorien: *C. E. F. Reinhardt, Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning* (1880). — *M. H. Rosenørn, Greve Gert af Holsten og Niels Ebbeson af Nørreis II* (1901). — *W. Berblinger, Gerhard der Grosse* (1881).

Oversættelser af Kilder: *Ellen Jørgensen, Erik Klipping og hans Sønner* (1927).

S. 28: Constitutio Valdemariana: H. T. 6. R. VI 205—248 (*Kr. Erslev*).

S. 30: Kampene om Gottorp: H. T. 6. R. VI 389—400 (*Kr. Erslev*).

S. 31 f.: Klagedigtet af 1329: Vor Fortid II (1918) 289 ff. (*Vilh. la Cour*). — Aarb. 1926, 21—42 (*Erik Arup*).

S. 35 f.: Forliget af 11. Febr. 1340: H. T. 6. R. VI 400—416 (*Kr. Erslev*); sammesteds 671—80 (*A. D. Jørgensen*).

4. HERTUGDØMMET INDEKLEMT MELLEM DEN DANSKE KONGE  
OG DE HOLSTENSKES GREVER (1340—75)

Almindelig Fremstilling af Tidshistorien: *C. E. F. Reinhardt, Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning* (1880).

Oversættelser af Kilder: *Ellen Jørgensen, Valdemar Atterdag* (1911). — *Holstenerpræstens Krønike oversat af Anna Hude* (1903).

S. 45-46: Kampene om Borgene Nørrevold og Søndervold: Fortid og Nutid X (1934) 229—44 (*Lis Jacobsen*).

S. 47-48: Erland Kalv: *A. D. Jørgensen, Hist. Afhandl. II* (1899) S. 120—28.

ANDET AFSNIT: HERTUGDØMMET SØNDERJYLLAND  
UNDER HOLSTENSK STYRE.

1. GREVERNE KLAVS OG GERHARD, DRONNING MARGRETHES  
GENVINDINGSFORSØG

Almindelig Fremstilling af Tidshistorien: *Kr. Erslev, Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse* (1882).

Oversættelse af Kilde: *Holstenerpræstens Krønike oversat af Anna Hude* (1903).

S. 52 f.: Den lybske Historiker Detmar er udgivet af *K. Köppmann* (*Chroniken der deutschen Städte Bd. 19*).

## 2. ERIK AF POMMERNS KAMP (1412—35)

Almindelig Fremstilling af Tidshistorien: *Kr. Erslev, Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning* (1901).

Oversættelse af Kilde: *Holstenerpræstens Kronike oversat af Anna Hude* (1903).

S. 62: Kongens Klagepunkter mod Holstenerne: D. M. 5. R. IV 83—107 (*Kr. Erslev*).

S. 66: Kampen ved Vedelspang: Aarb. 1872, 229—256 (*O. Blom*).

S. 71: Klavs Limbeks Frafald 1421: D. M. 5. R. II 108—119 (*A. D. Jørgensen*).

S. 73-76: Processen for Kejsrerretten: Akterne er bl. a. trykt i *Scriptores rerum Danicarum VII* (1792) 263—399. Kejsrer Sigismunds som Bilag gengivne Dom er trykt S. 397—399. — Jfr. ogsaa D. M. 5. R. IV 347—52 (*Kr. Erslev*).

S. 82-86: Forhandlinger 1430—34 med Hanseater og Holstenerne: D. M. 5. R. IV 352—63 (*Kr. Erslev*).

## 3. HERTUG ADOLFS ENESTYRE

Spredte Bidrag til Tidshistorien: Zt. X, 97 ff. (*G. v. Buchwald*).

S. 91: Grev Christiærns Løfte om at overholde Constitutio Valdemariana: H. T. 6. R. VI 205 ff. (*Kr. Erslev*).

## TREDIE AFSNIT:

## INDRE FORHOLD I HERTUGDØMMET 1241—1459.

## 1. LENSFORHOLD OG ADMINISTRATION

Almindelige Behandlinger af Æmnet: *Stemann, Gesch. d. öffentlichen und Privat-Rechts d. Hzt. Schleswig I—II* (1866—67). — H. T. 6. R. VI 139—204 (*M. Mackeprang*). — *Ludvig Holberg, Kirke og Len under Valdemarerne* (1899). — H. T. 7. R. II 247—304 (*Kr. Erslev*).

## 2. STÆNDERUDVIKLINGEN: HERREMANDSSTANDEN

Almindelige Behandlinger af Æmnet: Nyt H. T. II 259 ff. (*H. M. Velschow*). Forskellige topografiske Enkeltheder: *J. P. Trap, Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig* (1864). — *J. P. Trap, Kongeriget Danmark, 4. Udg. IX* (1929), omhandlende de sonderjyske Landsdele. — Sdj. Aarb. 1889, 161—201 (*P. Lauridsen*). — 1891, 264—304 (*P. Lauridsen*). — Sdj. Aarb. 1891, 30—81 (*A. D. Jørgensen*).

S. 102-103: Iver Ottesen og Buske: *Axel Olrik, Danske Ridderviser I* (1895) S. 49—55 (= Danmarks gl. Folkeviser Nr. 328). — *Ernst v. d. Recke, Danmarks Fornviser II* (1928) S. 157—59 (Nr. 105).

## 3. KIRKEN

Almindelige Fremstillinger: *L. Helweg, Den danske Kirkes Historie til Reformationen II* (1870). — *L. Helweg, De danske Domkapitler* (1855). — *F. Wedel, Den sonderjyske Kirkes Historie I* (1863). — *Stemann*, se ovenfor under Kap. 1. — *H. N. A. Jensen (u. A. L. Michelsen), Schl. Holst. Kirchengesch. I* (1873). — *Hans von Schubart, Kirchengesch. Schl. Holst. I* (1907).

S. 107 ff.: Slesvig Bispestol: *Reimer Hansen u. Willars Jessen, Quellen zur Gesch. d. Bistums Schleswig* (1904).

- S. 111: Domkapitlet i Slesvig: *Klaus Harms, Das Domkapitel zu Schleswig* (1914).  
 S. 111 ff.: Klostrene i Almindelighed: H. T. 7. R. V 299—364 (*Ivar Hertzsprung*).  
 S. 112 f.: Cistercienserklostre: Staatsbürg. Mag. X 459—528 (*Chr. Kuss*).  
 S. 113: Maarkær Kloster: Sdj. Aarb. 1894 147—56 (*A. D. Jørgensen*).  
 S. 114: Tiggermunkeklostre: Staatsbürg. Mag. VII 547—76 (*Chr. Kuss*). — *Jhs. Lindbæk, De danske Franciskanerklostre* (1914).  
 S. 114 f.: Helligaandshuse: *Jhs. Lindbæk og G. Stemann, De danske Helligaandsklostre* (1906).  
 S. 116: Sognetallet: H. T. 6. R. V 183—222 (*P. Lauridsen*).

#### 4. DEN KIRKELIGE KUNST

- Almindelige Fremstillinger: *R. Haupt, Die Bau- und Kunstdenkmäler d. Prov. Schl.-Holst. I—III* (1887—89). *V* (1924). Jfr. ogsaa *J. P. Trap, Hertugdømmet Slesvig* (1864) og *J. P. Trap, Kongeriget Danmark, 4. Udg. IX* (1929). — Aarb. 1914 95—138 (*M. Mackeprang*).  
 S. 117 f.: Løgum Klosterkirke: *C. M. Smidt, Cistercienserkirken i Løgum* (1931).  
 S. 119: Vor Frue Kirke i Haderslev: *Zt. XX 1—54* (*P. Lorenzen*). — *Werner Güttel, Die Marienkirche in Hadersleben* (1935).  
 S. 119: Franciskanerklostre: *V. Lorenzen, De danske Franciskanerklostres Bygningshist.* (1914).  
 S. 120: Helligaandskirken i Flensborg: *V. Lorenzen, De danske Helligaandsklostres Bygningshist.* (1912).  
 S. 122 ff.: Helgenfigurer og Altertavler: *Ad. Matthaei, Werke d. Holzplastik in Schl.-Holst. bis zum Jahre 1530. I—II* (1901). Anmeldt af *Francis Beckett* i Sdj. Aarb. 1902. — *Fritz Fuglsang* i *Festschr. d. Kunstgewerbemuseums d. St. Flensburg* 1928.  
 S. 122: Døbefonte: *E. Saueremann, Die mittelalterlichen Taufsteine d. Prov. Schl.-Holst.* (1904). Anmeldt af *M. Mackeprang* i Sdj. Aarb. 1905.

#### 5. KØBSTÆDERNE

- Almindelige Fremstillinger: *Jhs. Steenstrup, Studier over Kong Valdemars Jordebog* (1874). — *M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Christian IV* (1900). — *Hugo Matthiessen, Torv og Hørstrøde* (1922). — *Samme, Middelalderlige Byer* (1927). — *Aug. Sach, Das Hzt. Schleswig* (1907). — *J. P. Trap, Kongeriget Danmark, 4. Udg., IX* (1929).  
 S. 129 ff.: Stadsretter: *P. G. Thorsen, De med Jydske Lov beslægtede Stadsretter* (1855).  
 S. 131: Flensborg danske Stadsret: Den afbildede første Side er trykt i *Thorsens Udgave S. 56, L. 1—16*.  
 S. 134: Gilderne: *M. Pappenheim, Die altdänischen Schutzgilden* (1885). — *C. Nyrop, Danmarks Gilde- og Lavskraaer fra Middelalderen I—II* (1895—1904). — *F. Wedel, Gilder og Laug i Flensborg* (1873). — *Tidsskr. f. Kunstindustri* 1899 1—16 (*C. Nyrop*).  
 S. 136 ff.: Flensborg: *Flensburg. Ein Heimatbuch, hrsg. v. Chr. Voigt I* (1929). — *Hans Schröder* i *Festschr. d. Kunstgewerbemus. d. St. Flensburg* 1928. — *Sproget i Flensborg: Otto Schütt, Die Gesch. d. Schriftsprache im ehmal. Amt u. in d. St. Flensburg bis 1650* (1919). — *Karl Nielsen Bock, Niederdeutsch auf dänischem Substrat* (1933).  
 S. 138 f.: Haderslev og Aabenraa: *Hugo Matthiessen, Haderslev og Aabenraa* (1925). — *T. O. Achelis, Haderslev i gamle Dage* (1926). — *A. Sach, Der Ursprung d. St. Hadersleben und d. Stadtrechts Hz. Waldemars IV v. 7. 1292* (1892). — *A. D. Jørgensen, Hist. Afhdl. IV* 271—85 (om Aabenraa). — *Vilh. Marstrand, Aabenraas Hist.* (1933).

## 6. TRÆK AF DE RETSLIGE FORHOLD

Almindelig Fremstilling: *Stemann, Gesch. d. öffentlichen u. Privat-Rechts d. Hzt. Schleswig I—II* (1867).

S. 140: Femerns Landsret: Zt. X (1881) S. 71 ff. (*P. Hasse*).

En samlet tysk Oversigt over Retskilder fra Hertugdømmerne er udkommet efter Trykningen af nærværende Fremstilling: *Eugen Wohlhaupter, Rechtsquellen Schl.-Holst. I* (1938).

## 7. AANDSLIV OG LITTERATUR

S. 143 ff.: Rydaarbogen: Udgivet i *Ellen Jørgensen, Annales Danici medii ævi* (1920). — Den danske Oversættelse udgivet i *M. Lorenzen, Gammeldanske Kroniker* (1887—1913).

S. 146-147: Rydaarbogens danske Oversættelse: De to gengivne Sider svarer til *M. Lorenzens* Udgave S. 123, L. 6—S. 124, L. 2.

S. 145-148: Sønderjyllands Folkeviser: Sdj. Aarb. 1889 246—96 (*Axel Olrik*).

S. 148: Visen „Dansk Kongetal“: Trykt i *Svend Grundtvig, Danmarks gl. Folkeviser III* (1862) S. 1—5.

## 8. NORDFRISLAND OG NORDFRISERNE

Almindelige Fremstillinger: *A. L. J. Michelsen, Nordfriesland im Mittelalter* (1828). — *Chr. Jensen, Die nordfriesischen Inseln Sylt, Föhr, Amrum u. die Halligen vormals u. jetzt* (1891). — *H. T. 6. R. IV* 318—67 (*P. Lauridsen*). — *Schl.-Holst. Jahrb.* 1922 24—33 (*H. Krey*).

S. 153: Rungholt: *Rudolf Muus, Rungholt* (1928). — Zt. LX (1931) 265—84 (*Volquart Pauls*).

S. 154: Kystlinjen: Zt. LIII (1921) 201—98 (*John Rud. Koop*).

## 9. LAND OG FOLK

S. 155: Danskhedens Sydgrænse: Sdj. Aarb. 1893 106—48, 253—89 (*P. Lauridsen*). — *Samme* i *Dan. Bruun, Danmark II* (1919). — *Hugo Matthiessen, Hørvejen* (1930).

S. 156: Skovenes Betydning for Landskabet: *Friedr. Mager, Entwicklungsgesch. d. Kulturlandschaft d. Hzt. Schleswig I* (1930).

VILH. LA COUR:  
TIDSRUMMET 1459—1544.

---

Af videnskabelig Værdi foreligger kun en enkelt samlet Fremstilling af Sønderjyllands Historie i dette Tidsrum: *Georg Waitz: Schlesw.-Holst. Gesch. in drei Büchern* I (1851), 392 ff., II (1852), 3 ff. Imidlertid er alle væsentlige Punkter udførligt behandlet i de større danske Haandbøger: *Danmarks Riges Historie* II (1898—1905; *Kr. Erslev*) og III (1899—1905; *A. Heise* og *V. Møllerup*), *Det danske Folks Historie* III (1927—28; *C. P. O. Christiansen*) og IV (1928; *Hans Lund*), samt *Erik Arup: Danmarks Historie* II (1932). Hertil kan føjes for Perioden indtil 1536 *C. Paludan-Müller: De første Konger af den Oldenborgske Slægt* (1874) og for Tidsrummet 1497—c. 1525 *C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie* I—V (1864—72). Til disse Arbejder henvises een Gang for alle.

Det diplomatariske Stof er i vid Udstrækning trykt, men meget spredt, saa det kun vanskeligt lader sig overskue. Da det har været en Hovedkilde for nærværende Fremstilling, er der ved de fleste benyttede Aktstykker henvist til deres Nummer i *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Series secunda*, udg. ved *William Christensen*, I—VII (1928—35) for Perioden indtil 1513, for den efterfølgende Periode til det paagældende Diplomnummer i *Regesta diplomatica historiæ Danicæ* I—II (1847—70) og *Series secunda* I—II (1889—1907). Ved Hjælp af disse vil man let kunne fastslaa, om et citeret Aktstykke har været publiceret paa Værkernes Udgivelsestid. Blandt de talrige Diplom-samlinger af større eller mindre Omfang skal derfor kun som de vigtigste anføres: *Knudsen (Wegener): Diplomatarium Christiæni I* (1856), *Georg Hille: Registrum König Christians I* (1875), *F. C. Jensen u. D. H. Hegewisch: Privilegien d. Schlesw.-Holst. Ritterschaft* (1797), *G. Waitz: Urkunden u. andere Actenstücke zur Gesch. d. Herzogthümer Schlesw. u. Holst. unter dem Oldenb. Hause* (1863) og *H. C. P. Sejdlin: Diplomatarium Flensborgense* I—II (1864—73).

---

SÆRLIGE FORKORTELSER

H. T. = *Historisk Tidsskrift*.

Quellensamml. = *Quellensammlung d. Gesellschaft f. Schlesw.-Holst. Gesch.*

Zt. = *Zeitschr. d. Gesellschaft f. Schlesw.-Holst. Gesch.*

Reg. = *Regesta diplomatica historiæ Danicæ*.

Rep. = *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*.

Dipl. Fl. = *Diplomatarium Flensborgense*.

Ved Reg., Rep. og Dipl. Fl. er det paagældende Aktstykkets Nummer angivet, ikke Sidetallet i Publikationen.



## FØRSTE AFSNIT: BAADET MELLEM MODERLANDET OG SØNDERJYLLAND LØSNES

### 1. KONG CHRISTIERN VÆLGES 1460 TIL HERTUG I SØNDERJYLLAND OG GREVE I HOLSTEN

**S. 163-73:** Kong Christierns Valg: Volksbuch f. d. Jahr 1845, 84 ff. (*G. Waitz*); *H. F. J. Estrup: Om Slesvigs og Holstens Uadskillelighed* (1832); *Hist. Volks-Kalender f. d. Herzogthümer Schlesw.-Holst.* 1852, 58 ff. (*A. G. Reimers*); *V. Pauls: Die Vorgänge von 1460 und ihre Bedeutung f. d. schlesw.-holst. Gesch.* (1928); *Zt. LX* (1931), 231 ff. (*Werner Carstens*).

**S. 167:** Ribe-Privilegiet af  $\frac{5}{3}$  1460: Rep. 1085.

**S. 168:** Ingen Tjenestepligt „buten dessen landen“: *Zt. XLIII* (1913), 195 (*V. Pauls*).

**S. 171:** Brev af  $\frac{6}{3}$  1460: Rep. 1087. — Brev af  $\frac{7}{3}$  1460: Rep. 1088. — Breve af  $\frac{8}{3}$  og  $\frac{9}{3}$  1460: Rep. 1090—93, 1095. — Den tapre Forbedring af  $\frac{5}{4}$  1460: Rep. 1114.

**S. 173:** Affindelsen med Pinnebergerne: Rep. 1135, 1198—99; sml. 1203, 1216, 1218. *Sml. Nordalb. Stud. III* (1846), 69 ff. (*G. Waitz*).

### 2. UNIONEN I KOLDING 1466. GREV GERHARD LANDENES FORSTANDER 1466—70. KONG CHRISTIERN KAPITULERER OVER FOR RIDDESKABET 1470

**S. 174—83:** En stor Del af Materialet vedr. Forholdet mellem Kong Christiern og Grev Gerhard er udgivet af *Waitz* i *Nordalb. Stud. V* (1850), 57 ff. — De finansielle Forhold: *H. T. 7. IV* (1902—04), 317 ff. (*Erik Arup*).

**S. 174:** Afregningen med Pinnebergerne: Rep. 1203, 1668; sml. 1360, 1533. — Afregningen med Kongens Brødre: Rep. 1223, 1225, 1362, 1402, 1537, 1667, 1673; sml. 2660. — Kolding-Unionen: Rep. 2077.

**S. 176:** Forhandlingerne i København Efteraaret 1466: Rep. 2169—70; sml. 2180. — Forhandlingerne i Kolding Decbr. 1466: Rep. 2189—91. — Fuldmagtsforølgelsen 1467: Rep. 2326—29; sml. 2659.

**S. 177:** Grev Gerhard og Runtoft: Rep. 2381. — Adelsforbundet af  $\frac{2}{5}$  1469: Rep. 2587.

**S. 178:** Reces af  $\frac{31}{8}$  1469: Rep. 2638. — Fristen forlænges: Rep. 2657. — Dronningens Panteret i Sønderborg: Rep. 2676, 2805; sml. 3386.

**S. 179:** Grev Gerhards Pantehylding: *Sml. Rep.* 2277, 2784, 3514.

**S. 180:** Segebergforliget 1470: Rep. 2764, 2774—77, 2784, 2797, 2799.

**S. 181:** Afdragssummerne udbetales: Rep. 2792, 2796, 2798, 2801.

**S. 182:** Voldgiftsdomstolens Afgørelse: Rep. 2836. — Brev af  $\frac{9}{10}$  1470: Rep. 2813.

**S. 183:** Segebergkonkordatet: Rep. 2818. — Brev af  $\frac{14}{10}$  1470: Rep. 2820.

### 3. GREV GERHARDS ANGREB 1472. DRONNING DOROTHEA OVER- TAGER DEN FINANSIELLE LEDELSE. KONG CHRISTIERNS OPGØR MED RIDDESKABET 1479—80

**S. 183-92:** Kongens Strafover Husum: *Zt. LXI* (1933), 110 ff. (*Richard Fester*). — De finansielle Forhold: *H. T. 7. IV* (1902—04), 399 ff. (*Erik Arup*). — Forholdet

til Ditmarsken: *L. Schleker: Die Dänisch-Dithmarschen Streitigkeiten seit der Vereinigung Holsteins mit Dänemark bis zum Ausbruch des Krieges vom Jahre 1500* (1875); *Rudolf Nehlsen: Gesch. v. Dithmarschen* (1908), 60 ff. — Kongen og Pogwischerne: Zt. LXIV (1936), 145 ff. (*Werner Carstens*).

**S. 184:** Haye Paysson og Claus Rixtorp: Rep. 3302. — Konfiskationer og Halsløsen: Rep. 3135, 3204, 3210—11, 3217—18, 3230, 3234, 3236, 3238, 3244—46, 3252, 3355, 3665—66, 3669, 3935—37; sml. 3354 (Gods i Strand), 3506; sml. 3647—52 (Gods i Hatsted Marsk), 3664 (ved Hevern), 3667 (Bupsee).

**S. 186:** Claus Rixtorps Gods: Rep. 3392. — Kongens Gælds brev 1479: Rep. 4172. — Forlening med Ditmarsken: Rep. 3265—66. — Kejser Frederiks Brev: Rep. 3409.

**S. 189:** Reces af Juli 1480: Rep. 4650.

**S. 190:** Mandatet af 1480: Rep. 4651. — Sebergrecessen: Rep. 4680. — Brev af  $16/9$  1480: Rep. 4689.

**S. 191:** Brev af  $1/12$  1480: Rep. 4726.

**S. 192:** Brev af  $3/5$  1481: Rep. 4853.

#### 4. KONG CHRISTIERNES SØNNER HANS OG FREDERIK BLIVER SAMHERTUGER I LANDENE 1482. DELINGEN 1490

**S. 192-202:** Delingen 1490: *A. L. J. Michelsen: Über die ehemaligen Landestheilungen in Schlesw.-Holst.* (1839).

**S. 193:** Forhandling mellem Dronningen og Raaderne: *W. C. Christiani: Gesch. d. Herzogthümer Schlesw. u. Holst. I* (1781), 537 ff.

**S. 196:** Valget og Privilegiebekræftelsen 1482: Rep. 5126.

**S. 197:** Stadfæstelse af Nordfrisernes Privilegier: Rep. 5128. — Skattepaalæg: Rep. 5237. — Generalkvittering af  $17/1$  1487: Rep. 6017.

**S. 199:** Delingen af  $10/8$  1490: Rep. 6763.

**S. 200:** Gældens Deling af  $7/9$  1490: Rep. 6780; sml. (fra 1498?) 12688. — Ridderskabets Samhøighed under fælles Herre: Forbilledet er her den holstenske Overenskomst af 1397 vedr. Delingen af den plønske Linies Arv, se Zt. LV (1926), 321 (*Werner Carstens*).

**S. 201:** Breve af  $11/8$  1490: Rep. 6765, 6767—68.

**S. 202:** Nordstrand lægges til den gottorpske Del: Rep. 6766. — Generalkvittering af Septbr. 1490: Rep. 6779.

#### 5. VOKSENDE SPÆNDING MELLEM KONG HANS OG HERTUG FREDERIK. TOGET MOD DITMARSKEN 1500. STRIDEN MED LYBÆK OG HERTUGDØMMERNES NEUTRALITET 1502—12

**S. 202-13:** Striden med Lybæk: Zeitschr. d. Ver. f. Lübeck. Gesch. I (1860), 129 ff. (*G. Waitz*); Hans. Geschichtsbl. 1897, 205 ff. (*D. Schäfer*); *Franz Mojean: Beitr. zur Gesch. d. Krieges d. Hanse wider Dänemark 1509—12* (1898); Mittheil. d. Ver. f. Lübeck. Gesch. 1906, 70 ff. (*M. Hoffmann*); *C. W. Pauli: Das Lübeckische Caperwesen in d. Kriegsjahren mit Dänemark 1510—11* (1875).

**S. 202:** Arvedelingen efter Dronningen: Rep. 8066, 8070—71; sml. 7927, 8258. — Hertugen erklærer Kongen fri for alle Krav: Rep. 7845 (sml. 7817), 8259—60, 12687.

**S. 203:** Hertugens Udbetaling 1496: Rep. 8078, 8092—95, 8097—8102, 8104, 9104. — Striden om Søgaard: Rep. 8398, 8462, 8524, 8563, 8950. — Kongen overtager Tørning: Reg. 5048; sml. \*8362.

**S. 204:** Salg af Gelting: Rep. 7752. — Salg af Kaden: Reg. \*8378. — Mindre Ejendoms køb: se f. Eks. Rep. 8869. — Striden om Sildefiskeriet: Zt. LII (1923), 9 ff. (*Rudolf Illing*).

**S. 205:** Tabslisterne: Zt. XXXV (1905), 117 ff., jfr. 277 (*v. Weber-Rosenkrantz*), XXXVI (1906), 299 ff. (*v. Weber-Rosenkrantz*), XLI (1911), 273 ff. (*Bruno Claussen*), XLII (1912), 412 ff. (*v. Weber-Rosenkrantz*). — Udskrivning i Flensborg: Rep. 9009; sml. Udskrivning i Slesvig: Rep. 9025.

**S. 206:** Ordre om nyt Mandskab: Rep. 9041. — Ditmarskerne og Tielenhemmer: *Anton Viethens: Beschreib. u. Gesch. d. Landes Dithmarschen* (1733), 327; *J. A. Bolten: Ditmarsische Geschichte* III (1784), 177 ff. — Vaabenhvile: Rep. 9077; sml. 9083.

**S. 207:** Forhandling med Stæderne: Reg. \*8703, Rep. 9154. — Overenskomst af  $\frac{20}{4}$  1503: Rep. 9830; sml. *Hans. Geschichtsbl.* IX (1900), 205 ff. (*D. Schäfer*).

**S. 208:** Kongens Bekræftelse: Reg. \*8924. — Forbehold vedr. Erstatningssummen: Rep. 10276. — Krav om ridderligt Indlager: Rep. 10024. — Kvittering af  $\frac{3}{5}$  1504: Rep. 10058. — Pantebrev af  $\frac{4}{6}$  1504: Reg. \*8975. — Nye Stridigheder om Sildefiskeriet ved Helgoland: Rep. 10549, 10556, 10562—63, 10566, 10575, 10581, 10588, 10593, 10614, 10621. — Forbundet mellem Lybæk og Ditmarsken fornyes: Reg. 5330. — Voldgiftsnævn 1506: Rep. 10620; sml. Reg. \*9102.

**S. 209:** Freden af  $\frac{7}{7}$  1507: Reg. \*9231, \*9235.

**S. 210:** Hertug Frederiks Holdning 1509: Rep. 11311, 11313, 11344. — Hertugdømmernes Neutralitet: Rep. 11330, 11348—49, 11370—71, 11375—77, 11379, 11381—84, 11390—95, 11397—98, Reg. \*9471, \*9477, \*9479, \*9482—84, \*9486—87.

**S. 211:** Flensborgkøbmændene: Reg. \*9614, \*9618, \*9635, \*9645, \*9649, \*9659, \*9719, \*9746, \*9778, \*9783, \*9797, \*9801, \*9832, \*9844. — Hertugdømmernes Neutralitet: Reg. \*9524, \*9526, \*9533, Rep. 11544, 11559, 11830; sml. 11867. — Claus Laws Affærer: Rep. 11702, 11704, 11866, 11875, 11880, 11889, 12145. — Tord Jepsens Affærer: Rep. 11943, 11975, 12048, 12053, 12063—65, 12171, 12387, 12389, 12391.

**S. 212:** Landdagen i Kiel 1511: Rep. 11867. — Stridighederne vedr. Helgoland: Rep. 11897, 12040—41, 12044, 12046, 12050—51, 12059, Reg. 5490—92, 5494—95.

**S. 213:** Freden i Malmø af  $\frac{23}{4}$  1512: Rep. 12183; sml. 12185, 12187.

## 6. FRA KONG HANS'S DØD 1513 TIL FORLIGET I BORDESHOLM 1522

**S. 214:** Hertug Frederiks Henvendelse til Kong Christiern: *Allen* II (1865), 87 f.

**S. 216:** Kongens Forlening med Holsten: Reg. \*926. — Forhandlingerne i Flensborg: Nye D. Mag. III (1810), 217 ff. — Forliget mellem Kongen og Hertugen: Reg. \*9925. — Privilegiebekræftelserne: Reg. 5647. — Gensidige dansk-lybske Klager: Reg. \*10143, \*10157—58, \*10166. Se for øvrigt det fyldige Materiale i *Hanserecesse* 3. VI (1899). — Striden med Lybæk skærpes: smstds. 3. VII (1905). — Hertugens Mægling: Hvorvidt en Mægling har fundet Sted allerede i Juni 1519, maa betragtes som tvivlsomt iflg. *Allen* III. 1 (1867), 390 ff. — Mæglingen i 1520: Reg. \*10469; sml. *Hanserecesse* 3. VII (1905), S. 552 ff.

S. 217: Forliget stadfæstes ikke af Kongen: Reg. \*10615. — Lybæk søger Forbundsfæller: Reg. 6681. — Forbundet af  $\frac{1}{8}$  1520: Reg. \*10446, \*10453, \*10469, \*10473, \*10477. — Forbundet mellem Ditmarsken og Lybæk: Reg. 6681. — Brev af  $\frac{21}{7}$  1521: Reg. \*10574. — Brev af  $\frac{19}{8}$  1521: Reg. 6884.

S. 218: Hertugen og Lybæk: Quellensamml. II. 1 (1863), 76 ff.; sml. Reg. \*10648; Hanserecesse 3. VIII (1910), 6, 18, 48, 51. — Mødet ved Levensau: Sml. *Allen* III. 2 (1867), 467 f. — Hertugens Besværinger: Reg. \*10686.

S. 219: Mæglingen: Reg. \*10688, \*10697, 7055; Hanserecesse 3. VIII (1910), 211—49. — Bordsesholmforliget: Reg. 7051\*.

S. 220: Neutralitetserklæringen af  $\frac{1}{8}$  1522: Reg. \*10700.

#### 7. OPRØRET MOD CHRISTIERN II 1522—23. HERTUG FREDERIK HYLDES SOM ENE-HERTUG 1523

S. 221: Brevenes Overførelse til Sønderborg: Reg. 7188. — Hertugen og Mogens Munk: Danske Mag. 3. III (1851), 21. — Brev af  $\frac{21}{12}$  1522: Reg. 7131.

S. 222: Hertugens militære Forberedelser: Reg. \*10740—42.

S. 223: Brev af  $\frac{26}{1}$  1523: Reg. \*10757. — Brev af  $\frac{29}{1}$  1523: Reg. 7169. — Hertugens Forbund med Lybæk: Reg. \*10775—76, \*10781, \*10783, \*10786—87, \*10795, \*10801, \*10804—05. — Forbundstraktaten af  $\frac{5}{2}$  1523: Reg. 7175\*.

S. 224: Hertugens Krav: Reg. \*10785.

S. 225: Opsigelsesbrevene: Reg. \*10802—03, \*10806—07, \*10813, \*10818, \*10824. — Hertugen rykker mod Nord: Danske Mag. 3. III (1851), 22. — Brev af  $\frac{12}{3}$  1523: Reg. \*10823.

S. 226: Brev af  $\frac{19}{3}$  1523: Reg. \*10838. — Fig. 106: Brevet er trykt i Dipl. Flensborg. II (1873), Nr. 333.

S. 227: Fig. 107: Brevet er trykt i Dipl. Flensb. II (1873), Nr. 332.

S. 230: Hertugens Svar i Aarhus: Reg. 7218; sml. \*10859. — Aabenraas Plyndring: Danske Mag. 3. III (1851), 24. — Sønderborgs Overgivelse: smstds. 25; sml. Dipl. Flensborg. II (1873), Nr. 374.

S. 232: Brev af  $\frac{1}{4}$  1523: Reg. \*10855. — Brev af  $\frac{27}{9}$  1523: Reg. \*11020; sml. Reg. \*10869. — Nis Henriksen: Sønderj. Aarb. 1891, 213 ff. (*G. Friis*).

S. 233: Hyldingen  $\frac{14}{4}$  1523: Reg. 7231, \*10863. — Brev af  $\frac{15}{4}$  1523: Reg. \*10865.

#### 8. BORGERKRIGEN FORTSÆTTES. FORLIGSFORHANDLINGERNE

1524—25

S. 233: Forbund af  $\frac{30}{3}$  1523: Reg. 7212. — Pengevanskeligheder: Reg. \*10776, \*10781, \*10783, \*10787, \*10795, \*10804.

S. 234: Statholder-Regenter og Raader: Reg. \*10884; sml. \*10900, \*10903.

S. 235-38: Fredsmæglingerne 1524: Reg. \*11241, \*11243, \*11249—50, \*11311, \*11338, \*11340—42, \*11345; Hanserecesse 3. VIII (1910), 623 ff., 668 ff., 715 ff., IX (1913), 78 ff.

S. 236: Skat af Kirken: Reg. \*11364, \*11376, \*11387. — Forslaget af  $\frac{20}{8}$  1524: Hanserecesse 3. VIII (1910), 881 ff.

S. 238: Forslaget af  $\frac{21}{8}$  1524: Reg. \*11341.

9. DEN POLITISKE UDVIKLING INDTIL KONG FREDERIKS DØD 1533. RIGSKAMMERRETTE OG SLESVIGS BISPEDØMME 1526. KONG CHRISTIERN FØRES TIL SØNDERBORG 1532

S. 239-46: v. Utenhof: H. T. 4. VI (1877—78), 163 ff. (*A. Heise*).

S. 240: Privilegiebekræftelsen af  $\frac{5}{6}$  1524: Reg. 7422\*, \*11248.

S. 241: Utenhofs Brev af  $\frac{5}{1}$  1525 til Claus Gjordsen (D. Kanc. Breve fra Kongen til Kancelliet. . . 1520—29): In erpitung meiner dinst gunstiger liber herre vnd freund. Wij Ir es mit dem gelde halden suldet auch dergleichen mit ewrer person werdet Ir aus *meines gnedigsten herren schriften* vornhemem. Von nawe zeithung von Seuerin Norbii weiss ich nicht sonderlichs zw schreiben. Dan wye ich zw Kopenhagen alzieth sagte, also ist es kommen, man wolde mir aber vnd den von Lubeck nicht glauben ader volgen, so magk man nhun fülen. Der ausgang hat es bewiset. Sunst ist nichs alhie von zeithung. Von konig Christiern weiss man nichs. Es ist gros mangel an gelde. Seh et vnd schigket vil hyer ader mussen zwm Kyl einhalten. Ich werde vff *Conuersionem Paulj* meines vorsehens nach Pomern zwm furstliche hoff reithen. Darmit got beuolen. Euch zw dinen bin ich willig. Datum Gottorp in vigilia trium regum Anno etcetera XXV. Wolff von Vtenhoff.

S. 243: Godske Ahlefeldts Brev til Rigs-kammerretten: Reg. 7704.

S. 244: Brev af  $\frac{25}{4}$  1527: Sml. H. T. 4. VI (1877—78), 186 f. (*A. Heise*).

S. 246: Christiern II paa Sønderborg: *A. Heise: Kristiern den anden i Norge og hans fængsling* (1877); *Danske Mag.* 5. I (1887), 1 ff. (*A. D. Jørgensen*); *Sønderj. Aarb.* 1892, 241 ff. (*A. D. Jørgensen*).

10. FORHOLDET MELLEM „RIGET“ OG „LANDENE“. FÆLLESHYLDINGEN I KIEL OG UNIONEN 1533. HELSTATSPOLITIKKEN 1533—44

S. 247-64: Johan og Melchior Rantzau's Politik: se Afh. i H. T. 4. III (1872—73), 222 ff. (*A. Heise*) og 4. IV (1877—78), 163 ff. (*A. Heise*). — Greuens Fejde: *C. Paludan-Müller: Greuens Fejde I—II* (1853—54); *Georg Waitz: Lübeck unter Jürgen Wulpenwever I—III* (1855—56).

S. 249: Hertug Christian udskriver Landdag: Reg. \*13462.

S. 250: Situationen inden Landdagen: Reg. 8184, 8189, \*13477; *Nye danske Mag.* II (1806), 196 ff. — Landdagen 1533: Reg. \*13488.

S. 251: Privilegiebekræftelserne: Reg. 8187—88. — Herredagen 1533: H. T. 4. III (1872—73), 222 ff., IV (1874), 634 ff. (*A. Heise*).

S. 252: v. Utenhof og Johan Rantzau mod Lybæk: Reg. \*13487, \*13489. — Melchior Rantzau og Wulf Pogwisch: Reg. 8192.

S. 254-57: Unionen af 1533: Reg. 8194\*, 8214—15, 8216\*.

S. 258: v. Utenhofs Betænkning: H. T. 4. VI (1877—78), 273 ff. (*A. Heise*).

S. 264: Christian III til Hertugen af Preussen: H. T. 4. VI (1877—78), 286 (*A. Heise*); *Zt. XLVIII* (1918), 384 (*Hedemann-Heespen*).

ANDET AFSNIT: INDRE FORHOLD I TIDSRUMMET 1460—1544

Paa adskillige Punkter vil Oplysninger vedrørende Enkeltheder i de følgende Kapitler kunne søges dels i de S. 482 nævnte almindelige Fremstillinger, dels i *Paul v. Hedemann-Heespen: Die Herzogtümer Schlesw.-Holst. u. d. Neuzeit* (1926). Af Betydning er ogsaa *N. Falck:*

*Handbuch d. Schlesw.-Holst. Privatrechts* I—V. 1 (1825—48), jfr. den nu udkommende *Eugen Wohlhaupter: Rechtsquellen Schlesw.-Holst.s* I (1938), samt *Chr. L. E. v. Stemann: Gesch. d. öffentl. u. Privat-Rechts d. Herzogthums Schlesw.* I—III (1866—67).

### 1. HERTUGDØMMETS STYRE

**S. 265-76:** Forvaltning, Embedsmænd: *William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Årh.* (1903); sml. *Zt. XXXIII* (1903), 277 ff. (*Hedemann-Heespen*), *XXXVIII* (1908), 1 ff., *XLIII* (1913), 1 ff. (*Volquart Pauls*); *Paul v. Hedemann-Heespen: Die landständische Verfassung Schlesw.-Holst.s* (i Festgabe f. R. Haupt, 1922). — Privilegieerne: *F. C. Jensen u. D. H. Hegewisch: Privilegien d. Schlesw.-Holst. Ritterschaft* (1797). — Landdagene 1525, 1526, 1533 og 1540: *Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. d. Herzogth. Schlesw., Holst., Lauenb.* IV (1840), 451 ff. (*W. Leverkus*). — Skatter: *William Christensen* a. A. 443, 457, 488, 498 f., 507; jfr. om ekstraordinære Skatter *Zt. XLIII* (1913), 129 f. (*Volquart Pauls*).

**S. 275:** Ejdersteds „Røde Bog“: *A. Wetzel: Das Landrecht u. d. Beliebungen d. „Rothen Buchs“ in Tönning* (1888); sml. *Zt. LVII* (1928), 170 f. (*Volquart Pauls*).

### 2. STÆNDERNE

#### Adelen og Bønderne

**S. 276-82:** *Zt. XLIII* (1913), 502 ff. (*Hedemann-Heespen*), *LI* (1922), 1 ff. (*Jens Jesen*); *Heimatbuch d. Kreises Rendsb.* (1922), 313 ff. (*Hedemann-Heespen*).

**S. 277:** *Fig. 126: Staatsbürgerl. Mag. VII* (1827), 486 ff. (*N. Falck og Steffens*).

**S. 278:** *Frigaarde: Samml. z. nähern Kunde d. Vaterlandes II* (1821), 228 f. (*N. Falck*); *Staatsbürgerl. Mag. VI* (1826), 183 ff. — *Gereby: Zt. XLII* (1912), 12 (*Georg Rawitscher*).

**S. 279:** *Privilegieerne af 1524: Zt. XLIII* (1913), 505 (*Hedemann-Heespen*), *LV* (1926), 323 (*Werner Carstens*). — *Hals og Haand: William Christensen* a. A. 610 f. — *Toldfrihed: Zt. XLIII* (1913), 155 (*Volquart Pauls*).

**S. 282:** *Birkeret: Zt. XLIII* (1913), 46 f. (*Volquart Pauls*). — *Sidste Herredsting i Riseby: Zt. XLII* (1912), 26 (*Georg Rawitscher*).

#### Kirken

**S. 283-88:** *Alm. Fremstillinger: F. Wedel: Den sonderj. Kirkes Hist.* I (1863); *L. N. Helveg: Den danske Kirkes Historie til Reformationen I—II* (1862—70); *H. N. A. Jensen: Schlesw.-Holst.s Kirchengesch. hrsg. von A. L. J. Michelsen I—IV* (1873—79); *Hans v. Schubert u. Ernst Feddersen: Kirchengesch. Schlesw.-Holst.s I—II* (1907—38).

**S. 284:** *Domkapitlet: Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. II* (1834), 491 § 1 (*Jensen*); *Klaus Harms: Das Domkapitel zu Schleswig von seinen Anfängen bis zum Jahre 1542* (1914).

**S. 285:** *Slesvigbispens Indtægter, Bispegods, Kapitelsgods: Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. II* (1834), 491 ff. (*H. N. A. Jensen*); *Quellensamml. VI* (1904), 135 ff. (*R. Hansen u. Willers Jessen*); *Dipl. Fl. II* (1873), 331.

**S. 286:** *Klostergods: Hans v. Schubert* a. A. 329. — 1 *Plov i Husum Amt = c. 18 Tdr. Land: Nordisk Kultur XXX* (1936), 233 (*Svend Aakjær*).

**S. 287:** *Landdagen i Kiel 1526: Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. IV* (1840), 464 ff.

**S. 288:** *Landdagen i Rendsborg 1525: smstds. 453 ff.*

## Købstæderne

S. 288-301: Bystyret: *M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse* (1900); *Karl Alnor: Die Gesch. d. Verfassung u. Verwaltung. d. Stadt Flensb. bis zum Jahre 1700* (1914).

S. 289-90: Flensborgs Privilegiebekræftelse 1514: Reg. \*10024. — Flensborg Byraad og Knudsgildet: *Chr. Voigt: Flensb., ein Heimatbuch I* (1929), 89 f. — Byskatten: *William Christensen a. A.* 577 ff. — Afslag paa Ansøgning om Byskattens Betaling: Dipl. Fl. II (1873), 403. — Skatteligning i Flensborg: Dipl. Fl. II (1873), 841.

S. 291: „to vorschate“: Dipl. Fl. II (1873), 841; sml. *William Christensen a. A.* 587, 589 ff. — Kvitteringer for Indbetaling af Byskat i Flensborg: se f. Eks. Dipl. Fl. II (1873), 426, 444, 452, 461. — Ekstraordinære Skatter: *William Christensen a. A.* 601 ff. — Arvekøb: smstds. 623.

S. 292: Slesvig: *Aug. Sach: Gesch. d. Stadt Schleswig* (1875); *H. Philippsen: Alt-Schleswig* (1924). — Borgernes Klage over Domkapitlet: Reg. 4684\*. — Raadets Klage over Adelen: Reg. 4685\*. — Brev af  $\frac{7}{1}$  1481: Rep. 4790. — Slipprivilegierne: *Kupke: Die Stadt Schleswig und ihr Anrecht auf die Schleifscherei* (1916); sml. Reg. 4678. — Brev af  $\frac{25}{8}$  1480: Rep. 4678. — Brev af  $\frac{29}{9}$  1480: Reg. 4678\*. — Brev af  $\frac{30}{9}$  1480: Rep. 4698. — Slesvigernes Klage 1540: *Sach a. A.* 138. — Flensborg: *Chr. Voigt: Flensburg, ein Heimatbuch I* (1929).

S. 294: Jordebog af 1436: Dipl. Fl. I (1864), 108. — Protokol 1438—1528: smstds. 115. — Haye Payssens Orfejdebrev 1473: smstds. 221. — Ildsvaade 1485: smstds. 180. — Brev af  $\frac{20}{7}$  1492: smstds. 199. — Brev af  $\frac{28}{1}$  1505: smstds. II (1873), 226. — Breve af  $\frac{3}{5}$  1533: smstds. 376—77.

S. 295: Privilegium af 1491: Dipl. Fl. I (1864), 197. — Brev af  $\frac{31}{12}$  1521: smstds. II (1873), 323. — Brev af  $\frac{9}{11}$  1491 (i Teksten fejlagtigt: Septbr. 1491): smstds. I (1864), 198. — Brev af  $\frac{19}{8}$  1530: smstds. II (1873), 371.

S. 296: Brev af  $\frac{5}{5}$  1544: Dipl. Fl. II (1873), 455. — Brev af  $\frac{8}{5}$  1480: smstds. I (1864), 164. — Breve af  $\frac{8}{12}$  1462: smstds. 149. — Husum: *Chr. Ulr. Beccau: Versuch einer urkundlichen Darstellung d. Gesch. Husums bis zur Ertheilung d. Stadtrechtes* (1854). — Husum og Oprøret 1472: Zt. LXI (1933), 110 ff. (*Richard Fester*). — Hertug Frederik og Husum: smstds. 128 ff.

S. 297: Tønder: *Ludw. Andresen: Tondern um 1500* (1930). — „Vierstädtegericht“: Quellen u. Forsch. X (1925), XV (*Franz Gundlach*). — Brev af  $\frac{17}{10}$  1522: Zt. XXXIX (1909), 174 ff. (*Ludw. Andresen*). — Gilder og Lav: *C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavskraaer I—II* (1895—1904). — Slesvigske Gilder: *Sach a. A.* 97 ff. — Skraa for „Rosenkrans-Maria-Broderskabet“: Reg. 4709. — Flensborg: [*F. Wedel*.] *Gilder og Laug i Flensborg* (1873). — Nikolajgildet: Dipl. Fl. I (1864), 129. — Mariiegildet: smstds. 200. — St. Lukas og St. Loys Broderskab: smstds. 196, 206, 208, 210, II (1873), 228, 307—08, 312—13, 321, 326.

S. 299: Bødkernes Lav: *Nyrop a. A.* II (1895—1904), 413 ff. — Grovsmedenes Lav: Dipl. Fl. II (1873), 294. — Barberernes Lav: smstds. 298.

S. 300: Sproglige Forhold: *Otto Schütt: Die Gesch. d. Schriftsprache im ehemaligen Amt u. in d. Stadt Flensb. bis 1650* (1919); *Karl Nielsen Bock: Niederdeutsch auf dänischem Substrat* (1933), 251 ff.

S. 301: Christiern Pedersen og Caspar Danckwerth: *P. K. Thorsen: Afhandlinger og Breve I* (1927), 55.

## 3. SEN-KATOLICISME OG REFORMATION

**S. 301-42:** Alm. Fremstillinger: se den under S. 283—88 anf. Litt. Hertil kan bl. a. føjes: *Schreier: Uebersicht d. Reformationsgesch. d. Herzogthümer* (1850); *G. J. Th. Lau: Gesch. d. Einführung u. Verbreitung d. Reformation in d. Herzogthümern Schlesw.-Holst.* (1867); *Nordalb. Stud. II* (1845), 119 ff. (*C. E. Carstens*); *Kirkehist. Saml. 4. I* (1889—91), 577 ff. (*A. D. Jørgensen*); *Ernst Michelsen: Die Schlesw.-Holst. Kirchenordnung von 1542 mit einer ausführl. hist. Einleitung* (1909); *Volquart Pauls: Gesch. d. Reformation in Schlesw.-Holst.* (1922).

**S. 302:** Nye Helgener: *Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse i Danmark* (1909). — St. Anna-Gildet i Ullerup: *Sønderj. Aarb.* 1891, 45 ff. (*A. D. Jørgensen*). — Goschhof: *Zt. XL* (1910), 358 ff. (*Willers Jessen*).

**S. 303-04:** Billedskærerkunst: *A. Matthaei: Zur Kenntnis d. mittelalterl. Schnitzaltäre Schlesw.-Holst.* (1898); *samme: Die Werke d. Holzplastik in Schlesw.-Holst. bis zum Jahre 1530 I—II* (1901); *Francis Beckett: Danmarks Kunst II* (1926); *A. Sach: Hans Brüggemann u. seine Werke. Ein Beitrag zur Kunstgesch. d. Herzogthümer* (1895); *Kirkehist. Saml. 3. I* (1874—77), 5 ff. (*H. M. Fenger*); *M. Voss: Chronik d. Gasthauses zum Ritter St. Jürgen zu Husum* (1902).

**S. 304:** Vikarier: *v. Schubert a. A.* 261. Eksempler fra Flensborg, se *Aus Flensburgs Vorzeit* (1887), 122 ff. (*A. Wolff*).

**S. 306:** Marianerkapellet i Haderslev: *Zt. XX* (1890), 28 f. (*P. Lorentzen*); *sml. XL* (1910), 340 ff. (*Willers Jessen*). — *Breviarium Slesvicense: Ellen Jørgensen a. A.* 65 f. — Rektorskolerne i Flensborg: *J. Møller: Entwurf d. Hist. d. Flensb. publiquen Stadtschule* (1717), 2; *B. L. Königsman: Gesch. d. Flensb. Stadtschule I* (1800); *O. M. Brasch: Flensborg Latin- og Realskoles Hist. I* (1861), 1. — *rector scholarium 1433: Dipl. Fl. I* (1864), 105. — *Johannes Paason: smstds. 28.* — *Johannes Petri og Nicolaus Johannis: smstds. 102.*

**S. 307:** Domskolen i Slesvig: *J. P. A. Jungclausen: Die ältere Gesch. d. Domschule* (1842); *A. Sach: Die schola trivialis . . . u. d. paedagogium publicum in Schlesw.* (1873). — Kapitelskolen i Haderslev: *Samml. d. wichtigsten Abhandl. . . in d. Schlesw.-Holst. Anzeigen III* (1824), 182 ff.; *C. A. Brauneiser: Abriss d. Gesch. d. Gelehrtenschule zu Hadersleben* (1828), 5 f. — I Husum oprettedes den lærde Skole først 1527; se *Program d. Königl. Gelehrtenschule in Husum* (1867), 1 f. (*Kallsen*).

**S. 308:** Helgendyrkelsen: se *Ellen Jørgensen a. A.* — *Helligaandshuse: Lindbæk og Stemann: De danske Helligaandsklostre* (1906), 12 f. — *Kalandsgilder: v. Schubert a. A.* 380 f.

**S. 309:** Maarkær: *Sønderj. Aarb.* 1894, 147 ff. (*A. D. Jørgensen*). — *Raimond Perault: Kirke-Kalender f. Slesvig Stift 1864*, 105 ff. (*H. F. Rørdam*). — *Overenskomst af* <sup>30</sup>/<sub>11</sub> 1501: *smstds. 118 ff.*

**S. 310:** *Statuta synodalia et provincialia 1496: Noodt: Beiträge II* (1756), 53 ff. — *Lektoratet i Haderslev ubesat: Aarsb. f. det kgl. Geheimearchiv II* (1856—60), *Tillæg*, 46 f. — *Klostertugtens Forfald: Johs. Lindbæk: De danske Franciskanerklostre* (1914), 105 f. (Slesvig).

**S. 311:** *Observerterne: smstds. 50 ff.* — *Christiern I til Poul II: smstds. 55 f.* — *Husum: smstds. 124 f.* — *Haderslev: smstds. 64.* — *Flensborg: smstds. 110 ff.*

**S. 312:** *Slesvig: smstds. 103 ff.* — *Tønder: smstds. 107 ff.* — *Det danske Element styrkes: smstds. 115 f.; sml. Dipl. Fl. II* (1873), 290.



**S. 314:** Laurens Leve: Zeitschr. d. Ver. f. Lüb. Gesch. III (1876), 254 ff. (*Pauli*). — Studier i Wittenberg: Ny kirkehist. Saml. I (1857—59), 455 ff., IV (1867—68), 70 ff. (*H. F. Rørdam*); Kirkehist. Saml. 4. III (1893—95), 814 ff. (*H. F. Rørdam*).

**S. 315:** Mariekirken i Husum: Staatsbürgerl. Mag. X (1831), 902 ff. — Herman Tast: *Kraftt: Ein Zwey-Hundert-Jähriges Jubel-Gedächtniss* (1723), 102 ff.; Schlesw.-Holst. Lauenb. Provinzialber. 1827, 505 ff. (*D. L. Lübker*); Nordalb. Stud. II (1845), 126 ff. (*C. E. Carstens*); Die Heimat 1903, 145 ff. og 171 ff. (*M. Voss*).

**S. 317:** Landdagen i Rendsborg 1525: Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. IV (1840), 453 ff. (*Leverkus*); Kirke-Kalender f. Slesvig Stift 1862, 138, 184 ff. (*H. F. Rørdam*).

**S. 319-20:** Hertug Christians første Reformer: smstds. 131 ff. (*H. F. Rørdam*). — Landdagen i Kiel 1526: Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. IV (1840), 464 ff. (*Leverkus*); Kirke-Kalender f. Slesvig Stift 1862, 139, 186 ff. (*H. F. Rørdam*).

**S. 322:** Forholdene i Slesvig: Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. II (1834), 462 ff. (*Jensen*). — „der tolle Friederich“: *A. Sach: Gesch. d. Stadt Schlesw.* (1875), 202 ff.

**S. 323:** Johan Wulf: IX (1879), 99 ff. (*Chr. Jessen*).

**S. 324:** Johan Wenth: Kirke-Kalender f. Slesvig Stift 1864, 121 ff. (*H. F. Rørdam*). — Brevveksling mellem Hertug Christian og Biskop Iver Munk: Ny kirkehist. Saml. IV (1867—68), 1 ff. (*H. F. Rørdam*).

**S. 325:** Eberhard Widensee: *D. G. Zwergius: Det Siellandske Clerisie* (1754), 444 ff.; Kirke-Kalender f. Slesvig Stift 1862, 140 ff. (*H. F. Rørdam*).

**S. 326:** Franciskanerne forjages fra Flensborg: *V. Lorenzen: De danske Franciskanerklostre* (1914), 118 ff.; Zt. XIV (1884), 189 ff. (*A. Wolff*); sml. Dipl. Fl. II (1873), 353—54, 363. — Lütke Naamensen: *O. H. Moller: Vermischte Nachrichten u. Urkunden . . . Ludolphum Naamani . . . . betreffen* (1775); Kirchl. Monatsschr. 1852, 281 ff. (*G. Lau*); *M. Dittmann: Die Wohlthäter d. alten u. neuen Schule* (1860), 10 ff.; Zt. XIV (1884), 184 ff., XXIII (1893), 209 ff. (*A. Wolff*).

**S. 327:** Franciskanernes Forjagelse fra Tønder og Husum: *V. Lorenzen a. A.* 109, 125; sml. Zt. XXXIX (1909), 191 f. (*Ludw. Andresen*).

**S. 328:** Thomas Knudsen og hans Optegnelser: Kirke-Kalender f. Slesvig Stift 1862, 147, 177 ff. (*H. F. Rørdam*); Ny kirkehist. Saml. II (1860—62), 253 ff. (*H. F. Rørdam*).

**S. 329 ff.:** Arbejdet paa Kirkeordinansen 1528—42: Ny kirkehist. Saml. II (1860—62), 1 ff. (*C. T. Engelstoft*); Sønderj. Aarb. 1889, 218 ff. (*A. D. Jørgensen*); Zt. XII (1882), 217 ff. (*P. Petersen*); *Ernst Michelsen: Die Schlesw.-Holst. Kirchenordn. von 1542 mit einer ausführl. hist. Einleitung* (1909).

**S. 332:** Provsterne: Kirke-Kalender f. Slesvig Stift 1862, 147 (*H. F. Rørdam*); sml. Ny kirkehist. Saml. VI (1872—73), 124 ff. (*H. F. Rørdam*).

**S. 333:** Melchior Hoffmann i Flensborg: *Feddersen: Kirchengesch. Schlesw.-Holst.* II (1938), 54 ff. — Brevveksling mellem Hertug Christian og Landgrev Filip af Hessen: Ny kirkehist. Saml. IV (1867—68), 481 ff. (*H. F. Rørdam*).

**S. 334:** Landdagen i Kiel 1533: Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. IV (1840), 488 ff. (*Leverkus*); Ny kirkehist. Saml. IV (1867—68), 482 ff. (*H. F. Rørdam*). — Hertug Christian og Godske Ahlefeldt: *Ernst Michelsen: Die Schlesw.-Holst. Kirchenordn. von 1542* (1909), 38 ff.; sml. Ny kirkehist. Saml. IV (1867—68), 483 f. (*H. F. Rørdam*).

**S. 336:** Koncilium i Odense og Haderslev: Kirke-Kalender f. Slesvig Stift 1862, 160 ff. (*H. F. Rørdam*); se endv. Litt. til S. 329.

**S. 338:** Udkast til Ordinans 1537: se Litt. til S. 329. — Christian III og Bugenhagen: *Fr. Bertheau: Über d. Beziehungen Christian III. von Schlesw.-Holst. u. Dänemark zu d. Wittenberger Reformatoren* (1884). — Synode paa Gottorp 1538: se Litt. til S. 329; sml. Dipl. Fl. II (1873), 407—08.

**S. 339:** Landdagen i Rendsborg 1540: Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. IV (1840), 497 ff. (*Leverkus*); se endv. Litt. til S. 329.

**S. 340:** Klosterreformer 1541: Ny kirkehist. Saml. II (1860—62), 737 ff. (*H. F. Rordam*); sml. Dipl. Fl. II (1873), 427.

**S. 341:** Domkapitlets Nyordning: Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. II (1834), 467 ff. (*Jensen*); *Klaus Harms: Das Domkapitel zu Schlesw. von seinen Anfängen bis zum Jahre 1542* (1914), 127 f.



JOHANNE SKOVGAARD:  
TIDSRUMMET 1544—c. 1600.

SÆRLIGE FORKORTELSER

- Andresen = *Ludw. Andresen und W. Stephan: Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung I—II* (1928)  
= Quellen und Forschungen XIV—XV.
- C. S. S. = *Corpus Statutorum Slesvicensium* (1794—95, 1812).
- Hedemann-Heespen = *Paul v. Hedemann-Heespen: Die Herzogthümer S. H. und die Neuzeit*  
(1926).
- H. T. = *Historisk Tidsskrift*.
- Jürgens = *Ad. Jürgens: Zur s. h. Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrh.*, Abhandl. zur  
Verkehrs- und Seegeschichte VIII (1914).
- Kiel = *Staatsarchiv, Kiel*.
- K. S. = *Kirkehistoriske Samlinger*.
- Knudsen = *Chr. Knudsen: Samlinger til Als's Historie*, Ny kgl. Saml. 40 2683 (Kgl. Bibliotek).
- Matthiessen = *Matthiessens Samlinger*, Rigsarkivet.
- Q. F. = *Quellen und Forschungen zur Geschichte S. H.s*, hrsg. von d. Gesellsch. f. s. h. Ge-  
schichte.
- Quellensamml. = *Quellensammlung d. s. h. Gesellschaft f. vaterländische Geschichte*.
- Ratjen = *H. Ratjen: Verzeichnis d. Handschriften d. Kieler Universitätsbibliothek I—III* (1847—54,  
1865).
- R. A. = *Rigsarkivet*.
- Schr. = *Schriften des Vereins für s. h. Kirchengeschichte* 1. Reihe 1899—, 2. Reihe 1897—.
- S. H. = *Slesvig-Holsten, Schleswig-Holstein*.
- Sejdelin = *Diplomatarium Flensborgense af H. C. R. Sejdelin I—II* (1865, 1873).
- Sering = *M. Sering: Erbrecht und Agrarverfassung in S. H.* (1908).
- St. M. = *Staatsbürgerliches Magazin*.
- Stemann = *C. L. E. v. Stemann: Geschichte d. öffentlichen und Privat-Rechts des Hzl. S.* (1866  
—67).
- Sdj. Aarb. = *Sønderjydske Aarbøger*.
- Tr. = *Danmark—Norges Traktater, udgivne af L. Laursen II—III* (1912 og 1916).
- Voss = *Voss: Ekscerpter*, R. A.
- Zt. = *Zeitschrift der Gesellschaft für s. h. Geschichte*.

I Rigsarkivet er benyttet Sager fra følgende Arkivfonds: *Tyske Kancelli, indenrigske Afdeling* (T. Kanc.); *Hansborg-Arkivet* (Hb.); *Glyksborg-Arkivet*; *Regnskaber*; desuden Sager, tilhørende samme Arkivfonds, som i Henhold til Konvention af 15. Decbr. 1933 er afleverede fra „Staatsarchiv“ i Kiel.

Af „Staatsarchiv“ i Kiel er gennemgaaet Dele af Afdelingerne: A XVII (Deutsche Kanzlei), A XX (Gottorpsches Archiv) og A XIX (Gemeinschaftl. Landgericht), desuden det tidligere i Rigsarkivet beroende *Gottorpske Arkiv* (Gott.), afleveret i Henrichs' ovennævnte Konvention.

Af Byarkiver er gennemgaaet Tønders og Dele af Haderslevs (Tønder og Haderslev Raadhus). Desuden er benyttet Kirkebøger og Akter fra det 16. Aarh. i Landsarkivet i Aabenraa (L. A.).

For hele Tidsrummets Vedkommende henvises een Gang for alle til: *G. Waitz: Schlesw.-Holst.s Gesch.* II (1852), desuden til Behandlingen af Sønderjyllands Historie i *Danmarks Riges Historie* III, 2 og IV (1900—06).

## FØRSTE AFSNIT:

### SLESVIGS DELING. LANDSHERRER OG STÆNDER

#### 1. DELINGEN 1544. FORHOLDET MELLEMLYRSTERNE TIL CHRISTIAN III's DØD

**S. 345:** Delingen: Tr. I, 488—99; Meddel. fra Rentekammerarchivet 1871, 73—76; Quellensamml. II (1863), 124—45.

**S. 346:** Ang. Tidspunktet for Stændernes Andragender om Privilegiernes Overholdelse tillige med Fyrsternes Svar er Opfattelserne forskellige. De originale Landdagsakter 1544—45 findes ikke hverken i R. A., Statsark. i Kiel, Univ. Bibl. i Kiel eller (ifølge velvillig Meddelelse fra Dr. L. Andresen) i Ridderskabets Arkiv i Itzehoe. I Gott. Pk. 56 og i Hb. Cap. XXVI 18 findes Afskrifter, men uden Datering. I *Niels Krag: Christian den Tredies Historie*, dansk Oversættelse ved Sandvig (1776—78) Suppl. S. 62 ff. (og derefter *Heise* H. T. 4. VI., 317 Anm. 2) henlægges de nævnte Andragender til Landdagen i Rendsborg Aug. 1544, i *Waitz* S. H.s Geschichte II (1852), 299—301 (og *Hedemann-Heespen*, 210) til Landdagen i Slesvig Nov. 1545. Hos Krag citeres som Kilde Cod. Arnemagn. 874 40, medens Waitz sikkert har fulgt Cod. S. H. 380 A. i Kiel Univ. Bibl. Begge er Haandskrifter af senere Dato, men det sidste synes saavidt paalideligere, som det giver en langt bedre Tekst. Henlæggelsen til Landdagen 1545 støttes endvidere dels af en Kopibog i R. A. (T. Kanc. U. A. „Instructiones, Memorialien . . .“ 1539—48), som nævner Stændernes Artikler (dog uden Angivelse af Indholdet) i Forbindelse med Landdagen 1545, dels af den Omstændighed, at Christian III's Svar paa Andragendet om indfødte Amtmænd i Fyrsternes Udtalelser ved Landdagen i Maj 1590 (T. Kanc. Landtags-Acta) henlægges til Slesvig 1545. Endelig stemmer det bedre med Tidspunktet (Nov. 1545) for Joh. Rantzaus og Iven Reventlows Nedlæggelse af deres Embeder og med Adolfs Skrivelse af  $\frac{6}{10}$  1545 (se S. 348), hvis det først var ved Landdagen i 1545, at en Afgørelse af Spørgsmaalet om fælles Raader blev truffet. — Henlæggelsen af Stænder-Artiklerne til Landdagen 1544 kan være fremkommet derved, at de i de gottorpske Akter er sammenlagt med Privilegiebekræftelsen af  $\frac{7}{8}$  1544 og af Lohmann (der registrerede Gott. Ark. 1734) forsynede med en fælles Paaskrift.

**S. 348:** Aftale om Fællesregeringen: T. Kanc. U. A. „Instructiones . . .“ 1539—48 Fol. 172 b. — Adolfs Brev: Gott. Pk. 120. — Joh. Rantzaus og Iven Reventlows Opsigelse: Anf. „Instructiones“ Fol. 172.

**S. 349:** Forbund 1545: *Sejdelin* II, 358 ff. — Rustninger: Militært Tidsskr. XXVI

(1907), Tillægshfte II, 1—66 (*Emil Madsen*). — Strid om Slesvig Stift: K. S. 2. IV, 626—52 (*H. Rørdam*).

**S. 350:** Adolfs Valg til Biskop: K. S. 2. IV, 652 ff. (*H. Rørdam*). — Forlening med Slesvig: Tr. II, 186—92.

## 2. DITMARSKERKRIGEN. LANDDAGEN 1564

**S. 350:** Ditmarskerkrigen: Quellensamml. II (1863), 146 ff.; Tr. I, 590 f.; *Waitz: S. H.s Geschichte* II, 316 ff.

**S. 352:** Provantering af den danske Hær: *Jürgens*, 226. — Adolf udset til Frederik II's Efterfølger: Tr. II, 421 f.

**S. 353:** Deling med Hans den Yngre: Tr. II, 110 f. — Landdagen 1564: St. M. X, 960; *Hegewisch: S. H. Gesch.* III (1801), 482; Samml. d. S. H. Gemeensch. Verordnungen (1773), 136—43. — Fællesmøder af Raader: *Ratjen* II, 289, 295, 302, 304 f., 316.

## 3. STRIDIGHEDER MELLEM KONGERIGET OG HERTUGDØMMET OM GRÆNSERNE FOR DEN GEJSTLIGE OG VERDSLIGE JURISDIKTION

**S. 354:** Strid om den gejstlige Jurisdiktion: K. S. (*H. Rørdam*) 2. III, 33 ff., 292—340, IV, 69, VI 518—39; *Allen: Det danske Sprogs Hist. i Sønderjylland I* (1857), 70 f.; H. T. 4. VI, 395 (*K. Hansen*). H. Rørdam (K. S. 2. VI, 535 f.) opfatter Ordningen i 1581 saaledes, at Biskoppen af Ribe ved Frederik II's Brev herom (K. S. I, 477) kun fik Visitatsretten over de tøringlenske Kirker, men at Patronatsretten blev hos Amtmanden i Haderslev, idet han støtter sig til en af Gert Rantzau i 1619 herpaa fremsat Paastand (ib. I, 479). Det er dog rimeligst at antage, at G. R., uden at kende eller tage Hensyn til Afgørelsen i 1581, har henholdt sig til den koldingske Afsked af 1578, og at Ribebispen i 1581 har faaet hele den kirkelige Myndighed, hvilket ogsaa stemmer med Ordningen i senere Tid (jvf. K. S. I, 215).

**S. 355:** Strid om den verdslige Jurisdiktion: Fra Ribe Amt IV (1915—18), 389—95 (*Hans Knudsen*), V (1919—22), 485—551 (*M. H. Nielsen*). — Koldingrecesen 1576: St. M. V, 443 ff.

**S. 356:** Strid med Dorothea og Hans den Yngre: *Allen: Det danske Sprogs Hist. i Sønderjylland I*, 67, 74 ff. og de her citerede Kilder; Aarsberetn. fra Gehejmearch. III, 22—43. — Frederik II's Brev efter *Knudsen*: V, 87 f.

## 4. FORLENINGEN MED SLESVIG. ARVEN EFTER HANS DEN ÆLDRE

**S. 357:** Forhandlinger om Forlening 1545—69: Tr. II, 186—209.

**S. 358:** Fællesforlening: jvf. *Kr. Erslev: Augustenborgernes Arvekrav* (1913), 28 ff.

**S. 359:** Odensetraktaten 1579: Tr. II, 419—63.

**S. 360:** Forleningsakten: *Jac. Krüger: Historia von d. herrlichen Triumph ... zu Odense d. 3. Maj 1580* [1581]. — Arven efter Hans den Ældre: Tr. II, 513—96.

**S. 361:** Deling med Hans den Yngre: Tr. II, 596—612.

## 5. FYRSTERNE OG DERES RAADGIVERE 1544—88

**S. 361:** Hans den Ældre: Alm. Kilder og Fremstillinger: Hansborg-Arkivet, navnlig Registrarer og indkomne Breve, Cap. XX, 52, 53, 57, 58 og XXXIX, 21—27,

29 a—d; H. T. 4. VI, 342—428 (*K. Hansen*); Zt. XVI, 205—74 (*Fr. Bertheau*). — Opdragelse: K. S. 3. I, 504 ff. (*A. Heise*).

**S. 362:** Rejse til Venezia: *Noodt: Samml. d. S. H. Historie geh. Skriften I* (1753), 90. — Retspleje og Lovgivning: Hb.-Registranterne passim.; C. S. S. I—II; Forordning af 1576  $\frac{9}{2}$ : Hb.-Reg. XIX, 1.

**S. 363:** Iven Reventlow: Hb.-Reg. VII A, 69 og 75, 334 b og 337; Hb. Cap. XX, 52.

**S. 364:** Ifølge velvillig Medd. fra Arkivar *Caroline E. Andersen* fik H. 1564 til Kansler Paul Neidhart (Hb.-Reg. X, 82 b), 1569 efterfulgt af Hier. Oelgard (ib. 223). — Breve til Frederik II: Aarsberetn. fra Geheimearch. IV Tillæg, 40. — Ægteskabsplaner: K. S. 3. I, 53 (*H. Rørdam*). Da H. 1557 var i Dresden, gik Rygtet, at han vilde udvælge sig „ein hübsch und fein Frewlin“ (Sivert Rantzau  $\frac{21}{12}$  57 Hb. XXXIX, 23).

**S. 365:** Brev fra Hans den Ældre til Hertug Adolf: [Nachdeme E. L. vns . . . anzeigenn lassenn, das die Kö. M. . . vnser] Freuntlicher lieber her vnnd bruder breyda Rantzowen Jrenn Stadhalter beuolenn, das er die zwey tausenth margk, so er vormarls vor dem apenradischenn abescheide zur kunthschafft ausgelecht, mit Jnn die vier tausenth guldenn als seiner Kö. M. andeill, die sein Kö. M. zu apenrade zu sollicher kunthschafft vnnd krigsrustung als vier teyll Jegen E. L. vnde vnser zwey teyll zuerlegenn bewilligt, rechennenn vnde mith Jnziehenn solle, vnnd weill E. L. vnd vnser vorordentenn nicht mher dan zwey tausenth margk E. L. vnnd vnserthalbenn breidenn vberanthworth, das sye denn Rest nachmals vberantwortenn solten, wie das schreibenn, so Beide Rantzow ann keynenn vnde Clawessen Rantzowenn deshalbenn getann, weyther meldenn thuth, ann sie vnser vorordenten begerende gewesenn myth bruderlicher bit E. L., wes vnns Jn deme zutunde vnser meinunghe zuenthdeckenn etc. Nun werenn wir, wie E. L. selber bewusth, domals bey einem guethenn druncke, also das wir E. L. Rath vnnd deiner vff sollichs nicht beantworten oder vnser meinunghe anzeigenn kondenn, bith endtschuldigt zu haltenn. Weill wir aber diessen morgenn widderumb darauff gedacht vnde sollichs . . . [Datum . . . Sonnabendes nach Exaltationis crucis Anno 46 Iohans].

**S. 366:** Hertug Adolf. Ungdom: *Mittel. d. deutschen Gesellsch. z. Erforsch. vaterl. Sprache u. Altert. X* (1912), 102—06 (*P. Herre*). — Kejserlig og spansk Tjeneste: *Quellensamml. II*, 141 ff.; *Gott. Pk. 221*. — Frierier: *Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. II* (1834), 375—413 (*Behrmann*). — Joh. Rantzaus Instruks: ib. 382.

**S. 367:** Spansk Tilgodehavende: *Noodt: Beiträge zur . . . Hist. d. Herzogth. I* (1744—48), 349—77 og 668 Anm. — Økonomisk Stilling og indre Styrelse: *Andresen I*, 401 ff., II, 1 ff. o. ff. St.

**S. 368:** Forhold til Adelen: *Jvf. Quellensamml. II 2* (1865), 54. — Joh. Rantzau: *Jvf. dennes Brev 1550  $\frac{4}{7}$* , *Gott. Pk. 221*. — Peter Bokelmann: *Martin Holmer: Feuer Predigt* (1669), 9. Forf. var fra 1652 Præst i Husum. — Interesse for Kirke og Skole: *Jvf. H. Rørdam: Hist. Kildeskr. 2. II*, 593.

**S. 369:** Skrivelse fra Ad. Tratziger (Bilag til Gottorp Toldregnsk. 1560—69, R. A.): Lieber her burgermeister, besonder gutter freundt. Man mus izo einen botten mitt der kö. Mayt., herzog Johansen vnd herzog adolffen volmacht die vierte dilation in den delmenhorsteschen sachen auszubringen nach Speier abfertigen. Jst sein bottenlon IX thaler, die wollet mir beij zeigern schicken vnd allen dreijen hern zur rechenschafft bringen. Signatum Schleswig donnerstags nach palmarum Anno etc. LXVIII.

Adam Traziger, Candzler, manu *propria*.

S. 370: Christian III: H. T. 4. VI, 311 ff. (*A. Heise*). — Joh. Rantzau: T. Kanc. Breve fra J. R. — Wolf Pogwisch: T. Kanc. Indk. Breve 1546 <sup>14</sup>/<sub>5</sub>; jvf. *Sejdelin*: II, Nr. 472. — Opholdssted: se Kancelliets Brevbøger. — Lovgivning: jvf. S. 394, 396, 453. — Frederik II: Opholdssted, jvf. Kalenderoptegnelser H. T. 4. III, 538—77.

S. 372: Godskøb: Sdj. Aarb. 1889, 161—201 (*P. Lauridsen*). — Haderslev Skoles Kommunitet: Zt. LIV, 372 f. (*T. Achelis*). — Udvælgelse af Raader: se Tr. II, passim. — Forhold til Ridderskabet: Af Rantzauslægtens mere betydende Mænd stod Christoffer og Sivert som Raader og Amtmænd i Hans den Ældres Tjeneste, Johan, Ditlev, Henrik (Lensmand paa Gottorp), Povl og Moritz i Adolfs; den sidste var tillige med Tratziger alene indviet i Planen om Ditmarskertøget (T. Kanc. Henrik Rantzaus Relationer ud. Dag). Frederik II's mest betroede Mænd var, foruden Statholderen Henrik Rantzau, Bertram Ahlefeldt, Peter Rantzau og Hans Blome. — Henrik Rantzau: Alm. Kilder: T. Kanc. Statholderen H. R.s Relationer; *Otto Brandt: H. R. und seine Relationen* (1927); Voss, LIII a og LIV a (Uddrag af Relationerne), XVI b; *Macropeus: Immortalitas Henr. Rantzovii* (1599).

S. 373: H. R.s diplomatiske Hverv: Tr. II, passim.

S. 374: Indflydelse hos Kongen: jvf. Relationer <sup>20</sup>/<sub>10</sub> 1570, <sup>8</sup>/<sub>2</sub> og <sup>21</sup>/<sub>4</sub> 1571, Voss LIII a 5. — H. R.s Forhold til Danmark: jvf. Relationer <sup>24</sup>/<sub>3</sub> 1572, Voss XVI b 1, LIV a 2. — Hans Blome: Q.F. III (1915), 15.

S. 375: Brev fra Henrik Rantzau til Frederik II (T. Kanc. Statholder H. R.s Relationer): . . . vnd Thue dieselbenn dem Gnedigenn gottlichenn Schutz bj geluglicher Regierungh vnd aller Ewigen Wolfartt Langkwirigen zuerhaltenn empfhelende. Datum Breitenberge denn 21. Decembris Anno LXXI.

E. Konn. Matt. vndertheniger vnd gehorsamer diener Hinrich Rantzow.

[Egenhändig Efterskrift.] Gnedigster konigk vnd herr. Wie Jch dussen breff abgefertiget, Jst mir schreiben van deme Graffen van Schauwenborch zukomme, welches E. k. Matt. Jch auch hir beyuorwart vbersende, welchem Jch zu andtwerdt gegeben, das mir daruon nictes bewust. Ehs were hertzogk vlrich midt seinem ghemal vnd eniges frewlein auch das frewlein van pomeren zu Niekopingk bij E. k. Matt. gewesen, darselbst Jch auch vorschriben, E. k. Matt. hette sich darselbst mith hertzogk vlrich ergetz, dieweil denselbigen so langk nicht gesehen vnd E. k. Matt: negester Schwager undt vnd truwester vorwanter were, sust where mir nictes bewust, daruon muchte das geschrei erschollen seyn, wolthe derwegen Jhr G. etwas durch schriffthen oder vortrawte personen ahn mich gelangen lassen, des where midt dem furderlichsten gewertich. Vnd Jst eben dasselbige das die van Arnbergk ahn mich schreibet, den der Graff Jst newlich bij dem hertzogen van Julich gewesen. Summa, sie slan alle nagel die sie finden konnen vnd suchen vnd bleppen ahn ahn allen orten, Jn Summa man sege ehs gerne. Was mich weiter ankumt, wyl E. k. Matt. Jlichst vormelden. Datum ut in litteris. (Angaaende den pommerske Prinsesses Besøg i Nykøbing sammen med Hertug Ulrik og hans Datter Sophie og den sidste Forlovelse med Kongen i Novbr. 1571 jvf. H. T. 4. II, 935 f.).

## 6. FORMYNDERTIDEN. DEN UNGE CHRISTIAN IV. HERTUGERNE FREDERIK II, PHILIP OG JOHAN ADOLF

Se i Alm. *Waitz: S. H.s Geschichte* II (1852), 411 ff.; *Troels-Lund: Under Christian den Fjerdes Mindreaarighed* (Historiske Fortællinger III, 1911); Danmarks Riges Historie IV,

1—46. For Landdagene henvises til *A. Ipsen: Die Landtage in S. H. 1588—1675* (1852), 50—82, T. Kanc. Landtags-Acta 1588—1615; A XVII 265.

S. 378: Modsætning mellem Henrik og Ditlev Rantzau: *Ipsen a. A.*, 77 Anm.

S. 380: Sophies Forkastelse af Valgprivilegiet: se Instruks af  $\frac{9}{6}$  1592 T. Kanc. Landtags-Acta. — Landretsdagen 1593: Voss LXXXX a. — Sophies Brev af  $\frac{12}{4}$  1593: Dronning Sophies Arkiv, Protokol over Dronning S.s Forhold til det danske Rigsraad m. fl. 1591—93 (R. A.).

S. 382: Processen mellem Henr. Rantzau og Hans Blome: Voss LXIII a, XXIX b, 7 ff. — Henr. Rantzau's Skrivelse til Kongen: ib. LV a 7. — Christian IV's Afhængighed af Henr. Rantzau: jvf. Chr. IV's egenh. Breve VII, 3—8. — Henr. Rantzau's Afskedigelse: Voss XXVIII b 7, XXIX b 15—16.

#### 7. HANS DEN YNGRE

Alm. Fremstilling: Nordelbingen III, 341—410 (*P. Langendorf*).

S. 382: Statsretlig Stilling: M. H. t. Opfattelsen af denne har jeg i det væsentlige fulgt *Kr. Erslev: Augustenborgernes Arvekrav* (1915) modsat *P. Lauridsen: Slesvig og Kronen* (1906), der fremstiller H. som hørende til de affundne Fyrster. Navnlig forekommer det mig, at Frederik II's Opfordring til Stænderne til at hylde Broderen i 1564 ikke kan bortforklares, saaledes som Lauridsen (S. 41) forsøger. Da ikke Arvespørgsmaalet, men H.s faktiske Stilling er Hovedsagen i denne Periode, har jeg i stærkere Grad end Erslev fremhævet den for hans Forhold ejendommelige Tvetydighed. Denne fremkaldtes ikke blot ved Lensherrens og Stændernes modstridende Standpunkter, men ogsaa ved Hertugens egen Holdning (hvorom mere i Bd. III), hans Passivitet og Halvheden i de af ham fremsatte Krav. Foruden de anførte Værker henvises til *H. Pernice: Kritische Erörterungen zur S. H. Successionsfrage I—II* og Supplementheft (1866); *Stemann II*, 91 ff.

S. 383: Forlening: Tr. II, 199 f., 429, 432. — Lensbreve: *Kr. Erslev: Akter om den sønderborgske Hertuginies statsretlige Stilling* (1915), 5 og de her anførte Kilder; *Samme: a. A.*, 22, 32 f. — Forlening med Holsten: *C. F. A. Ostwald: Zur Würdigung d. Schrift: Zweite polem. Erört. von Michelsen II* (1848), 23 ff., 28 f. — Kamp med Stænderne: T. Kanc. Landtags-Acta; *Erslev a. A.*, 45 ff.

S. 384: Strid med Kongen om Erstatning: Tr. II, 209 ff.

S. 386: Arven efter Hans den Ældre: Tr. II, 596 ff. — Stilling som regerende Fyrste: *Stemann II*, 91 ff. — Fjendskab med Adelen: jvf. Q. F. III (1915), 13. — H.s „Frøkenskat“: Zt. IV, Bilag S. 96.

S. 387: Egenhændigt Brev fra Hans til Frederik II angaaende omstridt Gods paa Als (T. Kanc. Forhandl. med Dorothea og H. om Als og Ærø. I.): [Ich bitte . . . E. G. wolle mich iren iungsten bruder nit verlassen vnd mir] die leutlein widerumb volgen lassen. Ich will E. G. getrewer Bruder sterben vnd nimmer wider E. G. thun vnd habe in ietzigem kreutz mich an die abgenomne leut nit gekert. Ich leide auch mit gedult, was E. G. befelshaber hier im ambt bestellen, dadurch mir die vbrigen leut vnwillig werden, damit ich E. G. nit erzurnen mochte, aber ich kan mit bitten vnd klagen bei E. G. nit ablassen, bis ich widerumb E. G. hertz gewonnen hab, dan ich lieber tod sein wolte als alle tag in meinem hertzen ein soliche sorg vnd beschwer zu tragen. Ich bitte E. G. vmb christlicher vnd bruderlicher liebe willen, E. G. wolle sich mich, mein gemal vnd kinder also lassen befolhen sein, wie sie es als mein vater, broder vnd konig an inem tage mit broderlichem gewissen wollen vorantworten, vnd wolle



E. G. mir in meinem kreutz raten vnd mich nit vordencken, das ich mich der leute mit willen nit vorgeben kan, bis ich wiese, das ich vnrecht hab. Ich will fur E. G. wolfart gott treulich bitten, der ist ein vergelter aller Wolthaten. Sonderburg den XIII Novembes Ano 72.

E. G. armer vnd getrewer broder  
Johans der iunger  
mein eigen hant.

S. 388: Godskøb og Godsdrift: Glyksborgerarkivet A 1, 68, 69, 70; *A. D. Jørgensen: Hist. Afhandl.* IV, 435 ff., 474, 477 ff., 487. — Nedlæggelse af Bøndergaarde: *Knudsen III*, 121, 124 ff., V, 94 ff., VI, 29 ff., VIII, 95 ff.; T. Kanc. Forhandl. med Dorothea og H. om Als og Ærø 1573—1609.

## ANDET AFSNIT: STYRELSE OG RETSPLEJE. SOCIALE OG ØKONOMISKE FORHOLD. KIRKE OG AANDSLIV

### 1. FÆLLESREGERING OG LANDDAGE

Alm. Fremstillinger: *A. Ipsen: Die Landtage in S. H.* 1588—1675 (1852); *A. L. J. Michelsen: Landesvertretung in S. H.* (1831); *Stemann II*, 80 ff.; Festgabe f. Rich. Haupt (1922) (*P. v. Hedemann-Heespen*). — Landdagsakter: T. Kanc. Landtags-Acta; A XVII 265; *Ratjen II*, 289—350; Thott Fol. 1217 (Kgl. Bibl.).

S. 390: Fællesmøder af Raaderne: se S. 353; A XVII 128, 134, 168.

S. 392: Landretten: Nordelbingen III, 325—40 (*Kochendörffer*). — Love: Samml. d. S. H. gemeinschaftlichen Verordn. (1773).

### 2. FORVALTNING OG RETSPLEJE

Alm. Fremstillinger: *C. L. E. v. Stemanns* to nedenfor anf. Arbejder; *Ludw. Andresen u. W. Stephan: Gottorfer Hof- u. Staatsverwaltung I—II* (1928); *Ludw. Andresen: Von d. s. Amtsverwaltung zur preuss. Amtsverwaltung in Tondern i „Festgabe f. Anton Schifferer“* (1931); se ogsaa Henv. til S. 362.

S. 393: Skattebevilling af Amterne: *Hedemann-Heespen*, 221.

S. 394: Tingskrivere: jvf. S. 274. Christian III's danske Haandfæstning (§ 34) forordnede faste T., og saadanne forudsattes i hans Artikler for Lensmændene 1557, ogsaa gældende for Hertugd. (T. Kanc., Uddrag paa Tysk af Chr. III.s Recesser). Hans den Ældre forordnede 1576 T. i hvert Herred i Haderslev Amt og Tørring Len (Hb. Reg. XIX, 1). Herredsskrivere omtales for Hviding Herred 1567 (Script. Rer. Dan. VIII, 74), for Højer Herred 1579 (Hb. Reg. XIX, 107). — Betegnelsen „Amt“ og „Amtmænd“ i Regnskaberne breder sig efter 1544 og er fra c. 1580 eneherskende. Kun i de (paa Dansk affattede) Kvittancer for de kgl. Landsdele hedder det lige til det 17. Aarh.s Midte „Len“ og „Lensmænd“. — Amtmænd: Zt. VIII, 125 ff. — Hans den ældres Bestallinger i Hb.-Reg., f. Eks. III, 349, XIX, 97, 106. — Amternes Bortgivelsesmaade: *Hedemann-Heespen*, 229 f.; *Andresen I*, 267; jvf. H. T. 7. IV, 485 f. (*E. Arup*). — Kritik af Amtsstyret: se Henv. til S. 346 og 374 ff.

S. 396: N. Junges Betænkning: *Andresen II*, 42—79. — Koldingrecessen: *Secher: Forordninger I*, 6. — Bl. Ekenberger søgte i sin Kommentar til Jydske Lov at skaffe Romerretten Indpas (Zt. LXII, 410 (*O. Köhler*)). — Retspleje ved Herredstingene efter *C. L. E. v. Stemann: S.s Recht u. Gerichtsverfassung im 17. Jahrh.* (1855),

4 ff., 169 ff.; *samme: Gesch. d. öffentl. u. Privat-Rechts d. Herzogth. S. II* (1866), 167—70. Medens der er Enighed om, at Tingforsamlingen saa godt som helt havde mistet sin oprindelige dømmende Myndighed, hersker der nogen Vaklen m. H. t. Opfattelsen af Sandemænds og Nævninges Kendelser. Stemann hævder i begge de anførte Værker — baade paa Grund af Kendelsens Indhold og den hyppige Brug af Udtrykket „dømme“ — en dømmende Myndighed for S. og N., saavel i Straffesager som i de særlige, under dem sorterende Civilsager (Stridigheder om kirkelig Ejendom og om Markskel). I „Dansk Retshistorie“ (1871), 180, 191 f. vil han derimod ikke have deres Kendelser opfattede som Domme, men kun som Udtalelser om det faktiske Forhold — en Opfattelse, som ogsaa omfatter Slesvig. En lignende Anskuelse hævdes for Kongerigets Vedkommende af *Matzen* i „Den danske Retshistorie“ II (1894), 9 f., 95. *P. Johs. Jørgensen* indtager i Artiklen „Nævninge“ i *Salmonsens Konversationsleks.* et Mellemstandpunkt. — Den Kendsgerning, at to eller flere Sandemænd bestandig opføres ved Siden af Herredsfogeden som Udstedere af de sønderjydske Tingsvidner (men ikke af de kongerigske), kan maaske tyde paa, at de har haft større Betydning her end i Kongeriget.

**S. 398:** Kansler og Kancelli: Hans den Ældres, se Henv. til S. 364; Den gottorpske Hertugs: *Andresen* I, 176 ff.; Kongens: *A. D. Jørgensen: De danske Rigsarkivers Historie* (1884), 18 f., 155. — Landraader og lærde Raader: Zt. XXXII, 451 ff. (*Hedemann Heespen*); Tr. passim. Bestallinger for lærde Raader se f. Eks. Hb.-Reg. III, 275, 439, XIX, 154, 181. — Ytring af Niels Kaas: *A. G. Hassø: Kristf. Valkendorf* (1933), 143. — De fyrstelige Indtægter: N. St. M. VI, 210 ff.; Zt. XLI, 217 ff. (*Reimer Hansen*).

### 3. ADEL OG GODSDRIFT

**S. 399:** Den sønderjydske Adel: *Provindsialefterretn.* III, 249 ff. (*C. L. E. Stemann*); *A. D. Jørgensen: Hist. Afhandlinger* IV (1899), 400 ff.; S.-H. Jahrb. 1920, 63—68 (*Hedemann-Heespen*); *Knudsen* VI. — Skatteliste over Adelen i Slesvig 1507 (*Sejdelin* II, Nr. 230) viser endnu en talrig og væsentlig sønderjyds Lavadel. Tilbagegangen er tydelig i 1543 (N. St. M. III, 69 ff.), 1549 (Zt. XXV, 221) og endnu mere ved Landdagen 1588 (Zt. XXV, 223 ff.) og ved Hyldingen 1592. Ved denne var der af de c. 200 fremmødte 15, som repræsenterede den hjemmefødte Adel, nemlig 10 Repræsentanter for Slægterne Andersen, Magnussen, Nielsen, Petersen og Iversen og 5 for de frisiske Slægter Paysen, Frodesen og Heinsen (T. Kanc. Landtags-Acta). — Det slesvigholstenske Ridderskab: Alm. Skildring: *L. Bobé: Slægten Ahlefeldts Hist.* Bd. I Indledning, S. I—LXXXVI og Bd. I—VI (1897—1912) passim; enkelte Slægter se desuden Danm.s Adels Aarb. og f. Eks. *Nordalbingische Studien* IV (1847), 289 ff. (*H. N. A. Jensen*), III (1846), 103 ff. (*Hans Schroder*); Jahrb. f. Landeskunde d. Hzt., IX (1867), 419—540 (*C. L. E. Stemann*). — Mandtal: se ovenfor og Zt. XXXII, 204 f., XXXVIII, 89 ff. (*Hedemann-Heespen*). — Antal 1592: *Bobé* a. A. I, S. LXX.

**S. 400-01:** Antal 1580: *Bobé* a. A. I, S. LXIII. — Adelig Godsbesiddelse: *Sering; Chr. Kock: Volks- u. Landeskunde d. Landschaft Schwansen* (1912); Zt. XLII, 1 ff. (*G. Rawitscher*) og LI, 1—206 (*Jens Jessen*); *Caroline Andersen: Grams Hist.* (1926); H. T. 10. I, 326 ff. (*Joh. Skovgaard*). — Nedlæggelse af Bøndergaarde: Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. d. Hzt. I, 419 f. (*H. N. A. Jensen*); N. St. M. IV, 840 ff. — Retten til frit Køb og Salg af Ejendom som et ridderskabeligt Privilegium var blevet bekræftet af Christian III 1533. Landdagens Andragende om Fornylse heraf blev i 1545 afslaaet, men i 1564 imødekommet af Regeringen. Ved de senere Landdage afvistes

dette bestandig gentagne Andragende af Landsherrerne med en Henviſning til, at en ſaadan Frihed vilde føre til Splittelse af Jomfruklostrenes Ejendom. For de gottorpske Landsdele udstedtes 1585 et almindeligt Forbud mod Salg af Bondegods til adelige, og en Forordning af 1579 forudsætter et lignende Forbud ſom almindeligt gældende for den kongelige Del (*Stemann* II, 264 f., *Matthiessen* Pk. 14; jvf. Zt. LI, 36 ff. (*J. Jessen*)) og Die Heimat XLIII, 16 ff. (*L. Andresen*)).

**S. 402:** Frederik II's Godskøb: ſe Henv. til S. 372. — Handel: *Jürgens*, 52 ff.; *Clæden*: Monum. Flensb. (1773) II, 40; Nordschleswig 1924, 167 f., 213 (*L. Andresen*). — Pengeforretninger: *Mollerup* og *Meidell*: *Bille-Ættens Hist.* II (1893) passim.; *Ehrenberg*: *Das Zeitalter der Fugger* (1896) I, 265 ff.; *A. S. Vedel* efter *Mollerup* a. A. II, 1 S. 20.

**S. 403:** Laan til Antwerpen: T. Kanc. Henrik Rantzaus Relationer passim.; *Ehrenberg* a. A., 266 f. — Studier: H. T. 9. IV, 221 ff. (*Henny Glarbo*); Westphalen Monum. II, 610; jvf. *Henny Glarbo*: *En Adelsskole i Tübingen* (1933). Se i øvrigt Henv. til S. 456.

**S. 404:** Skadelige Følger af Studierejser: jvf. K. S. 2. IV, 81, 85 ff. — Voldshandlinger: *R. Brinkmann*: *Aus d. deutschen Rechtsleben* (1862), passim.; *Rivesell*: *Beschreibung d. Stadt Flensburg* I (1817), 95 ff.; *L. Bobé*: *Slægten Ahlefeldt* I, S. LXXXII ff. og passim, ſe f. Eks. II Tillæg, 155, III, 130, IV, 78—95; Landdagens Besværing over Lovløsheden ſe f. Eks. *Ratjen* III, 46 f. — *Johan Pogwisch*: Hb. XXXIX, 29, Brev af  $\frac{5}{7}$ , 1546.

#### 4. BØNDER

**S. 406-07:** Storgodsdistriktet: ſe Henv. til S. 400—01. — Livegenskabets Oprindelse: ſe Bd. III. — Nord- og Mellemslesvigs Besiddelsesforhold: jvf. *H. N. A. Jensen*: *Angeln*, f. Eks. S. 115. — Fæste: jvf. Zt. XLVIII, 254 ff. (*L. Andresen*).

**S. 408:** Selvejere i Nordslesvigs midterste Del: *Sdj. Aarb.* 1937, 48 ff. (*Joh. Hvidtfeldt*); i Tønder Amt: *Regnskaber*, Tønder Amts Demats- og Mandtalsregister 1581 (R.A.); *L. Andresen*: *Von d. s. Amtsverwaltung*, 166 (i Festgabe f. A. Schifferer (1931)). — Arvegang: *Sering*: 54, 86 ff., 170. Den her anførte Flensborger Amtsstatut (Westphalen: Monum. IV, 1959) er imidlertid med Urette henført til 1560, idet den er udstedt af Claus Ahlefeldt, Amtmand 1606—16. Derimod havde Hans den Ældre allerede 1559 eller tidligere forordnet, at Bøndergaardene ikke maatte deles yderligere, men at den, der havde den største Del, skulde udkøbe de andre Ejere (Hb. Reg. X, 2, jvf. III, 428).

**S. 409:** Fortsat Sameje: jvf. *Jordebog* over Gram Gods [c. 1630] (L. A.); *Bertram Ahlefeldts* Skrivelse  $\frac{12}{2}$  1564 efter *Matthiessen*, Pk. 14. — Bønderne i Lø Herred: *Sdj. Aarb.* 1895, 225 ff. (*M. H. Nielsen*).

**S. 410:** Bønderne i Rinkenæs: ſe *Sivert* og *Chrf. Rantzaus* Breve Hb. XXXIX, 22—23. — Frigaarde: *Matthiessen*, Pk. 14; i Flensborg Amt: A XVII 968; i Slogs Herred: Zt. IV, 356—73; i Haderslev Amt: Rtk. t. Sekr., Gen. Land-Undersøgelſes-Komm. 1723—30, Akter vedr. Frigaarde i H. Amt (R. A.); *Jahrb. f. Landeskunde* III (1860), 417 (*O. Kier*).

**S. 411:** Landsbyvilkaar: *O. C. Nerong*: *Willkürsbriefe aus d. Kreise Flensburg* (1900); *Jydske Saml.* X, 362 ff.; *Geh. Archivets* Aarsberetn. VI, Tillæg, 24; *E. Wohlhaupter*: *Die Bauernbeliebungen S. H.s* [1938].

#### 5. DE FRISISKE LANDSKABER OG HERREDER

**S. 411:** Alm. Fremstillinger: *Johs. Petrejus*: *Beschrivunge Nordstrandens* i *Quellen-samml.* (1901), 71—288; *A. Heimreich*: *Nordfresische Chronik* udg. af N. Falck (1819);

Heimatbuch Nordfriesland (1929); Mitteil. d. Nordfries. Vereins.; Nordfriesische Jahrbücher; Schl. Holst. Jahrbuch 1922. — Bekræftelse af Privilegierne: *Heimreich a. A.*, 411, 413, 422. — Lovgivning: C. S. S. I; De frisiske Herreders Ret Hb. Reg. III, 446 f.

**S. 412:** Hans den Ældre: Hb. Reg. III, 341. — Retspleje og Forvaltning: Zt. LVII (1928), 169 ff. (*V. Pauls*); *V. Pauls: Landesherrschaft u. Selbstverwaltung in Eiderstedt* (1932); Mitteil. 1906—07, 60 ff. (*Fr. Riewerts*); Heimatbuch 540 ff. (*H. Hinrichsen*).

Den tidligere Fremgangsmaade ved Valg af Raadmænd synes ikke at kunne konstateres; sandsynligvis har de suppleret sig selv. Ang. den dømmende Myndighed hævder *V. Pauls* for Ejdersteds Vedkommende, at den rimeligvis oprindeligt har været hos Sogninget og derfra, under Paavirkning af Fyrstemagten, i Løbet af 15. og 16. Aarh. er gledet over til Landstinget (d. v. s. Tingforsamlingen i hvert af Ejdersteds tre Lande), saa at Raadmændenes Dommermyndighed er af ret sen Dato, maaske først indført ved Landretten 1572. Det er dog sandsynligt, at Svækkelsen af Sogninget — hvis oprindelige Magtfylde for øvrigt ikke kendes — til Bedste for Raadet snarere skyldes indre Kræfter end Landsherrens Indgriben.

Skatter: *V. Pauls: Landesherrsch. . .*, 15 ff.; *Heimreich I*, 361. — Indtægt 1587: *Andresen I*, 393.

**S. 414:** Fyrstemagtens Forøgelse betones af *V. Pauls* i a. A. i Zt., medens han fremhæver Bevarelsen af det folkelige Selvstyre i „Landesherrschaft . . .“. — Mandater om Digearbejde: se f. Eks. Hb. Reg. III, 218, 241, 332, X, 20, 32 ff., 146, 208. — Stallere paa Nordstrand: *Heimreich a. A. II*, 30; Bestallinger f. Eks. Hb. Reg. X, 76, 152; i Ejdersted: *Heimreich a. A. II*, 23; *Andresen I*, 358. Udnævnelse: *V. Pauls: Landesherrschaft . . .*, 14 og de her anførte Kilder. — Spadelandsrecht: Zt. d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgesch. LV, German. Abt. (1935). — Digeforvaltning: Nordfries. Jahrb. 1925, 7 ff. (*H. Hinrichsen*); *Goslar Carstens: Deichwesen u. Deichrecht in Nordfriesland* (1929); Festschr. f. Max Pappenheim (1931), 19 ff. (*V. Pauls*).

**S. 415-16:** Inddigninger: Zt. XXI, 187—234; XXIII, 39—120; XXV, 119—58 (*Eckermann*). — *P. Bokelmann: Zt. XXIII*, 93 ff. — *Adolfskog: ib.* 98.

**S. 418:** Hans den Ældres Æresgave: *Petreyus a. A.*, 167. — *Danckwerth: Landesbeschreibung d. Hzt. S. u. H.* (1652), 22. — Besiddelsesforhold: *Sering*, 43 ff., 189 ff. — *Dragter: Zt. LVI*, 170 ff. (*Haeberlin*); *Nordelbingen IV*, 667—85 (*H. Stierling*). — *Henr. Rantzau i Cimbricæ Chersonesi Descr.*, Westphalen: Monum. I, 72.

**S. 420:** *Petreyus a. A.*, 88, jvf. Nordfries. Jahrb. 1934, 80 ff. — Bebyggelse: Sdj. Skatte- og Jordebøger udg. af *Falkenstjerne* og *Hude*, 262 ff.; Regnsk. Tønder Amts Demats- og Mandtalsregister 1581, R. A. — Befolkningen paa Før: Zt. LVI, 193 (*Haeberlin*). — Gæld: A XX 847; *Petreyus a. A.*, 166; Die Heimat XXIV, 131 f. (*V. Pauls*). — Ferner: Der Schl.-Holsteiner 1931, 262 ff. (*Alnor*); *Henr. Rantzau a. A.*, Westphalen: Mon. I, 74; *Sering*, 53, 156. Gæld: A XX 361.

**S. 422:** Skoler og Studier: *Petreyus a. A.*, 94, 231, 277; Zt. LVI, 197 (*Haeberlin*). — Befolkningen i Bøking Herred: *Danckwerth: Landesbeschreibung*, 87; *Petreyus a. A.*, 99.

## 6. BYER OG BORGERE

**S. 422 og 424:** Retspleje og Forvaltning: *N. Falck: S. H. Privatrecht II* (1831), 296—306, III (1835), 167 ff.; *Stemann II*, 149 ff., 175 f., 217 ff.; *Alnor: Die Verfassung d. Stadt Flensburg* (1914). — Stadsretter: C. S. S. II—III. — Flensborgs Handels-

rettigheder: *Sejdelin* II, Nr. 455, 470, 527; Hans den Ældre til Kongen 1562 <sup>21/12</sup>, T. Kanc., Hertz. Johannis Senioris Original-Schreiben. — Strid mellem Flensborg og Husum: *Jürgens*, 72. — P. Pomerening: Zt. IV, 71—147 (*A. Wolff*).

**S. 425:** Amtmandens Myndighed: *Stemann* II, 154 f. I Flensborg udbetaltes By-skatten til A. Christian III's Indgriben i Byens Anliggender med A. som Mellemand (fremhævet af Alnor a. A., 115 f.) skyldtes snarere Kongens Misfornøjelse med Magistratens Optræden i de enkelte Tilfælde end principielle Aarsager (*Sejdelin* II, Nr. 600, 679, 712, 760, jvf. 749). I Hans den Ældres vidtløftige Amtmandsbestallinger omtales intet Tilsyn med Købstæderne. — Valg af Raadmænd og Borgmestre i Haderslev: *Achelis: Haderslev* II, 47, 55; i Tønning og Garding se Stadsretter i C. S. S. III, 2. — Borgerrepræsentanter: se Bd. III. — Utilfredshed: *Sejdelin* II, Nr. 730, 733, 760; *Rivesell: Beschreibung d. Stadt Flensburg*, 387 ff.

**S. 426:** Politiforordninger: C. S. S. II—III; for Flensborg 1558: *Sejdelin* II, Nr. 804; Haderslev 1566: Sdj. Aarb. 1897, 217—35; lign. Forordninger ved Hans den Ældre i Hb. Reg. III, 163 og 189 ff. — Handel og Købmandsstand: *Jürgens* a. A. passim; Festskr. til Johs. Steenstrup (1915), 175—87 (*Maria Nielsen*).

**S. 428:** Westfalerne i Flensborg: Zt. LX, 24—59 (*Fr. Graef*). — Haandværk og Lavsvæsen: *Jürgens*, 30 ff., 46; *Beccau: Gesch. Husums*, 201 ff.; Hertug Adolfs Regi-stant, 53, 55, Gott.; Hb. Reg. III, 26, 97, 125; Matthiessen, Pk. 35.

**S. 430:** Tønder Kirke: Zt. XXXVII, 414 (*L. Andresen*). — Legater i Flensborg: Die Heimat XIV, 142 (*Chr. Voigt*). — S. Nicolai Kirkebibliotek: Nordelbingen VII, 115 (*C. Gravenkamp*). — Borgersønners Studier: jvf. Zt. LX anf. Afhandl. — Byfogeden i Flensborg: *Alnor* a. A., 117. — Byernes Størrelse: jvf. *Sejdelin* II, Nr. 464 og 468; Flensborg *Henr. Rantzau*, Westphalen Monum. I, 54; — Byhistorier: *A. Sach: Gesch. d. Stadt Schleswig* (1875); *Joh. Lass: Husumische Nachrichten* (1750); *Beccau: Gesch. Husums* (1854); Nordfries. Jahrb. 1929, 110 ff. (*E. Møller*); *Th. O. Achelis: Haderslev* I—II (1926, 1929); *Carstens: Die Stadt Tondern* (1861); Mitteil. d. Nordfries. Ver. VII (1911), 13 ff. (*L. Andresen*); *L. Andresen: Die Stadt Tondern um 1600* (1930); *Samme: Bürgerbuch d. Stadt Tondern* (1938).

**S. 432:** *Rivesell: Beschreibung d. Stadt Flensburg* (1817); *V. Seelen: Memorab. Flensburg. Sylloge* (1752); Die Heimat XIII og XIV (*Chr. Voigt: Flensburg um 1600*).

## 7. NÆRINGSLIVET. REGERINGENS ØKONOMISKE POLITIK

**S. 432-34:** Landbrug: *G. Hanssen: Agrarhist. Abhandl.* I—II (1880—84); *A. Reeder: Die s. h. Koppelwirtschaft* (1908); Zt. LIV, 153—280 (*H. P. Carstensen*). I Marsken: Nordfriesland Heimatbuch, 595 ff. (*Christiansen*); *Sering*, 23 ff. — Skove: *Fr. Mager: Entwicklungsgesch. d. Kulturlandschaft des Hzt. S. I* (1930).

**S. 434:** Haandværk og Industri: *Jürgens*, 30 ff.; *Mager: a. A.*, 191. — Saltkogerier: Matthiessen, Pk. 24.

**S. 434-35:** Handel: *Jürgens*, passim; Zt. LI, 131 ff. (*Jessen*); Zt. LX, 173—212 (*Achelis*). — Handel med Tømmer: *Mager* a. A., 199 ff. — Adolfs Kanalplan: Jahrb. f. Landeskunde X (1869), 273 ff.

**S. 436-38:** Skipper- og Bondehandel: Ejdersted og Nordstrand: *Heimreich: Nordfriesische Chronik* I (1819), 349, 423; Husum: *Lass: Husumische Nachrichten* (1750), 69; Tønder: *L. Andresen: Zur Gesch. d. Viehhandels im Amte Tondern* (1927); Flensborg: C. S. S. II, 277 ff. Forordning af 1564: Tr. II, 122.

**S. 438:** Toldprivilegier: *Secher: Forordninger* II, 240; for Haderslev: Hb. Reg. III, 457, og XXXIX, 29 a—b, Nr. 36; for Flensborg: T. Kanc. Dokum. vedr. Fl. By 1521—1746; *Secher* I, 203, 209, 485, II, 86. — Adolfs Handelspolitik: *Jürgens*, 105—08, 119 ff.

**S. 439:** Hamborg: jvf. Zt. f. Hamburg. Gesch. IX (1894), 295 ff. (*Baasch*). — Pest-aar: *H. N. A. Jensen: Angeln* (1922), 104.

## 8. KIRKE OG SKOLE

Alm. Kilder og Fremstillinger: *F. Witte: Quellen u. Bearbeitungen d. s. h. Kirchengesch.* (Schr. 1. I 1899); *Ernst Feddersen: Kirchengesch. S. H.s* 1.—2. Lief. (1935—36); *H. N. A. Jensen: S. h. Kirchengesch.*, hrsg. v. *A. L. J. Michelsen* III (1877); *H. Rørdam: Kirkekalender f. S. Stift* (1862); *Lau: Gesch. d. Reformat. in S. H.* (1867); *Joh. M. Krafft: Ein Zweyfaches Zwey-Hund.-Jähr. Jubel-Gedächtnis* (1723).

**S. 440:** Kirkeordinansen: Schr. 1. V (1909) og X (1920) (Indledning og Udgave ved *Ernst Michelsen*).

**S. 440-42:** Biskop og Kapitel: Schr. 1. X, 100 f.; K. S. 2. IV, 479—555, 676—732 (*H. Rørdam*); T. Kanc. Schreiben von d. Bischoff und Capitul zu Schleswig 1525—1636. Biskoppen af Slesvig fik ved Kirkeord. og Christian III's Overenskomst med Kapitlet (se S. 341) Styrelsen af Bispegodset, dog saaledes, at ikke alle Indtægterne, men kun en fast aarlig Løn paa 900 M. tilfaldt ham (Schr. 1. X, 99, 101 f., 118 ff.); allerede en kgl. Forordning af Marts 1545 gav ham imidlertid paa Stændernes Anmodning Raadighed over alt Godset undtagen „den store Vildtbane“ (Quellensamml. II, Tillæg (1865), 34), og Landdagens Andragende i Nov. s. A. (S. 440, trykt i *N. Krag: Christian den Tredies Historie*, Suppl. 69) maa da antages at have sigtet paa en almindelig Restitution af Biskoppen som Herrebiskop. — Christian III's Ytring om Domherrerne: K. S. 2. IV, 654 f.

**S. 442:** P. v. Eitzen: K. S. ib., 659 ff. (*H. Rørdam*).

**S. 443:** Amtmand og Amtsprovst: K. S. (*samme*) 2. II, 273 ff., 3. I, 66 ff., 713, 737, VI, 661 ff.

**S. 444:** Herredsprovst: K. S. 2. IV, 505 (*samme*). — Kirkeværger: Schr. 1. X, 91; i Flensborg C. S. S. II, 261; Haderslev Amt: K. S. 2. II, 277; paa Nordstrand: Matthiessen, Pk. 4, Skrivelse fra Jochim Leve af 1546. — Helligdagsfogeder forordnedes i Haderslev Amt 1564 (K. S. 3. I, 94 ff.), i Aabenraa Amt 1598 (Schr. 2. IV, 36 ff.).

**S. 445:** Kaldelse af Sognepræsten: K. S. 1. I, 83; Schr. 1. X, 51; *A. L. J. Michelsen: Predigerwahl in S. H.* (1841). — Hans den Ældres Brev 1555: K. S. 3. I, 716 f., jvf. ib. 2. II, 274. — Eksempler paa Kaldelse ved Menigheden: se Hb. Registr. III og VII og T. Kanc. Inl. Registr., passim; A XX 2567; K. S. 2. III, 336; Schr. 2. III, 487; H. T. 4. VI, 380; *H. N. A. Jensen: Kirchl. Statistik d. Hzt. S.* I, 623, 817; Matthiessen, Pk. 12. I „Kirchengesch.“ (238 ff., 251) betoner *E. Feddersen* Kontinuiteten i Udviklingen med Fremhævelse af de Tilløb til Menighedsrettigheder, der fandtes i den katolske Tid, saaledes at Grundlaget for Præstekaldelsen ifølge hans Fremstilling lige saa meget var gamle Rettigheder og Sædvaner som Regeringspaabud og navnlig ikke Kirkeordinansens Bestemmelse (246 ff.). Overhovedet karakteriserer han (390) den lutherske Kirke som en „Anstaltskirke“, der ligesom den katolske havde sit Tyngdepunkt ikke i Menigheden, men i den gejstlige Stand. Denne Opfattelse har sin Interesse, men da Forf.s Skildring af den kirkelige Forvaltning som Udgangspunkt har Tilstanden ved det 17. Aarh.s Midte, tages der ikke tilstrækkeligt Hensyn til Reformationstidens Særpræg. Desuden havde i

den førreformatoriske Tid Lægfolket ganske vist Del i Præstekaldelsen (foruden i de adelige Patronatskald) i enkelte Byer (*Stemann* I, 183 f.), i Ejdersted og Egnen ved Husum (*Schubert: Kirchengesch. S. H.s*, 255 f.), men i Landsogne uden for det af lokalt Selvstyre prægede Frisland er Præstevalg ved Menigheden hidtil ikke paavist.

Patronatskald: Schr. 1. X, 51 f., 82; 2. VI, 29 ff. (*Hedemann-Heespen*); Zt. f. Kirchenrecht XXII (1889), 356 f. (*Lühr*). — Misbrug af Menighedsvalgretten: Schr. 1. X, 51; Hb. Reg. III, 220, 222; *Lau a. A.*, 383 f.

S. 446: Ustuderede Præster: Der Schl. Holsteiner XIV (1933), 306 ff. (*Achelis*). — Arvelige Kald: se *O. Fr. Arends: Gejstligheden i S. og H.* I—III (1932); Hb. Reg., passim; Ansøgning af Hviding Herreds Præster: Hb. XXXIX, 29 a—b, 198 b.

S. 447: Lovgivning: Gottorpske Forordninger: 1561 Hertug Adolfs Registrant, 103, 109 f. (Gott.); 1587 Westphalen: Monum. IV, 3372; 1598—99 Schr. 2. IV, 36—48. Hans den Ældres Forordninger: K. S. 3. I, 83; Hb. Reg. III, X og XIX, passim. — Jørgen Boies Indberetning om Kirkens Indkomster i Haderslev Amt: K. S. 2. II, 265—82. — Haderslev Kapitel: *H. Rordam: Kirkekalender*, 144, 172 f.; Zt. XX, 37 (*P. Lorentzen*).

S. 448: Tiende: Mandat 1561: Hertug Adolfs Registr., 109 (Gott.); Haderslev Amt: Hb. Reg. X, 22; K. S. 3. I, 83, 111 ff.; Flensborg Amt: *Falck: Samml. zur Kunde d. Vaterlandes* III, 369 ff.; Tønder Amt: Hb. Reg. III, 394. — Gudstjenesten: Schr. 1. X, 30 ff., 34.

S. 449: Gendøbere: *R. Döllinger: Gesch. d. Mennoniten in S. H.* (Q. F. XVIII (1930)). — Konkordieformlen: *E. Feddersen: S. H. u. die lutherische Konkordie* (1925); *samme: Paul v. Eitzen* (1919); *samme: Philippismus u. Luthertum in Dän. u. S. H.* (1929).

S. 450: Præsteed 1574: K. S. 3. IV, 469.

S. 451: Forordn. af 1550: K. S. 3. I, 83. — P. v. Eitzen: *E. Feddersen, a. A.* — Præsternes Hjemmehørlighed: se Henv. til S. 472.

S. 452: Universitetsstudium: se Henv. til S. 456. — Philippisme: *E. Feddersen, a. A.* — Johs. Christianis Ansøgning: Schr. 2. VI, 119.

S. 453: Skolevæsen: Schr. 1. X, 68—78 (Kirkeordin.), II (*F. M. Rendtorff*), VI, 1—15 (*Emil Hansen*); K. S. 3. V, 155 ff. (*H. Rordam*); Zt. LXV, 213 ff. (*Achelis*). — Løbedegne: Schr. 2. VII, 420 ff. (*Achelis*); jvf. Hb. XXXIX, 29 a—b, Nr. 44.

S. 454: Kapellanskoler: Archiv f. St. u. Kirchengeschichte I, 265 ff. (*H. N. A. Jensen*); Schr. 2. IX, 247 (*W. Jensen*). — Mandat 1587: Westphalen Monum. IV, 3375. — Skoler paa Vestkysten: K. S. 3. I, 726; Nordfriesland Heimatbuch (1929), 236 ff. (*E. Møller*); Bemærkningen om de forholdsvist velordnede Skoleforhold har dog først almindelig Gyldighed i det næste Aarh. — Byskoler: se desuden *Achelis: Deutsche u. dänische Schulen einer s. Grenzstadt* (1934); *Die Heimat* XXXVII, 86 ff. (*Achelis*); Aarskr. f. Sønderborg Statsskole 1931 (*Age Dahl*).

S. 455: Haderslev Latinskole: Zt. LIV, 372 ff. (*Achelis*); Personalhist. Tidsskr. 7. VI, 117 ff. (*samme*); Q. F. V (1917), 215 ff. — Flensborg Latinskole: *O. M. Brasch: Fl. Latinskoles Hist.* (1861). — Husum Skole: Provindsialefterretn. I (1860), 161 ff. (*E. Manicus*); Zt. f. Deutschkunde XLIII (1929), 714 ff. (*Achelis*). — Pædagogiet i Slesvig: K. S. 2. IV, 661 ff. (*H. Rordam*); *A. Sach: Die schola . . . in S.* (1873).

## 9. TRÆK AF AANDSLIVET. KUNSTEN

**S. 456:** Salmedigtning: Sdj. Aarb. 1909, 153 ff. (*P. Moos*); Zt. XVI, 301 ff. (*Carstens*). — Københavns Universitet: Provindsialefterretn. III, 1 ff. (*H. Rørdam*). Universitetsmatriklen er ikke bevaret, Kommunitetets Matrikel: *H. Rørdam*: Saml. og Studier III, 341 ff. — Universitetsstudier: Trykte Matrikler m. m. se Fortegnelse i *P. Hennings*: Slægtsforskning (1933), 54 f.; desuden: Personalhist. Tidsskr. (*H. Glarbo*) 9. V, 53 ff., 10. II, 146 ff., III, 213 ff.; Schr. 2. VIII, 429 (*Achelis*); se ogsaa Henv. til S. 403. — Lütke Naamensen: Schr. 2. IX, 167 ff. (*Heinr. Hansen*).

**S. 457:** Opbyggelig Litteratur; jvf. *M. Lindow*: *Niederdeutsch als evangelische Kirchensprache* (1926), 65 ff., 78 ff. — De frisiske Krønikeskrivere: Quellensamml. V (1901); Citater af Petrejus ib. 187 f., 225; Zt. XXIV, 4 ff. (*Reimer Hansen*), XXV, 163 ff. (*samme*). — Brødrene Cypræus: Zt. LX, 294 ff. (*Otto*).

**S. 458:** Af Henrik Rantzaus Skrifter kan nævnes: *Belli Dithmarsici descriptio* (1570); *Cimbricæ Chersonesi descriptio*, trykt hos Westphalen: *Monumenta I* (Sp. 1—166). Slægt- og Godsbeskrivelser, se Henv. til S. 462 og *Hennings*: *Genealogiæ familiarum nobilium in Saxonia* (1590); *H. Blomes Ytring*: *Voss LXIII a*, 1 f.; R.s Digte findes spredt i hans Værker; jvf. S. h. Jahrb. 1884, 373 ff. (*Rich. Haupt*); Zt. LVI, 1 ff. (*samme*). *Tractatus astrologicus* (1593 og senere Udgaver). *Populærfilosofi: Epistolæ consolatoriæ* (1593). *Almanak: Diarium seu Calendarium Romanum* (1590 og senere Udgaver). *Lægebog: De conservanda valetudine u. A.; De somniis* (Hjelmstj. 3531 40). — Med den givne Karakteristik af R.s Personlighed stemmer hans Aandsslægtskab med Xenophon, fremhævet af *Rich. Haupt* (Nordelbingen XIV, 335 ff.), som ogsaa med Rette gør opmærksom paa R.s Rummelighed i religiøs Henseende; af hans Breve til Minutius (se Henv. til S. 463) fremgaar endogsaa Interesse for katolsk Teologi. — Mæcen: jvf. Nordelbingen ib., 306 f. (*F. Lammert*). — R. og G. Braun: jvf. Festskr. til Johs. Steenstrup (1915), 191—211 (*Joh. Skovgaard*), Nordelbingen XV (*samme*). — Om R.s kulturelle Betydning i Alm. *Bertheau* i Zt. XVIII, 139—96 og XXI, 307—64.

**S. 460:** R.s Bibliotek: *Zentralblatt f. Bibliothekswesen L* (1933), 111 ff. (*I. Collijn*) og de her anførte Afhandlinger. — Kunst: Alm. Fremstillinger: *Rich. Haupt: Bauu. Kunstdenkmäler d. Provinz S. H. I—III* (1887—89); *Q. F. IV* (1916), 179 ff. (*Harry Schmidt*), (1917), 235 ff. (*samme*); Nordelbingen I, 2 ff. (*Hedemann-Heespen*), 130 ff. (*Rich. Haupt*); S. h. Kunst-Kalender 1921 (*E. Sauermann*). — Bygningskunst: se Litteraturfortegnelse i *Fortid og Nutid III*, 94; *Vilh. Lorenzen: Rantzauske Borge* (1912); *P. Hirschfeld: S. H. Schlösser u. Herrensitze* (1929); om Hansborg: Zt. LIII, 1—54 og LIV, 305 ff. (*Berlage*); *Rob. Schmidt: Schloss Gottorp* (1903).

**S. 461:** *Henr. Rantzaus Brev: Jch habe Auch ietzo unter handen eine Descriptionem præcipuarum civitatum Ducatus Slesvicensis et Holzatiæ, Nun bitte Ich freundlich, ihr wollen mir eurer Stadt Ripen Kirchen Clausen Capellen Schulen wie die heissen, wieviel ihr sein, wieviel Gots: Vnd Armenheuser, wieviel Armen in einem Ieden unterhalten werden, und was ihr sonsten schriftwürdiges haben in einer sonderbahren Designation Verzeichnet zuschigken. Hieran thutt ihr mir ein besonderen Dienst vnd Angenemen gefallen In Allem gueten hinwider zubeschulden. Thue Euch damit dem Almechtigen getreulich befehlen. Datum Haderssleben den 20. Februarij Ao 91.*

Nachdem Ich Auch etliche mahll brieff vnd bucher An euch geschicktet, So schreibet mir wider ob ihr die Auch all bekommen. Datum ut supra. Jch hab Auch eine Ver-



zeichnus Auss dem Closter Sora, da werden der Könige *usque ad Frothonem*, wol 31, gezeltt. Hinrich Rantzow.

(Den omtalte Beskrivelse af Ribe findes i Braun: *Theatrum Urbium* V, 635).

**S. 462:** Prospekter af Hertugdømmernes Slotte findes hos *G. Braun: Theatrum Urbium* IV [1588] og V [efter 1598]. De rantzauske Herresæder, 50 i Tallet, er gengivne i *Henninges: Genealogiæ familiarum nobilium* (1590) og anden Steds, se *Vilh. Lorenzen* a. A. og *Joh. Skovgaard* a. A., 205; Breitenburg: *Georg Crusius: Descriptio Bredenbergae*. — Bygmestre: *Q. F. IV* (1916), 261; *Hirschfeld*, a. A. 72; Der Schl. Holsteiner 1932, 90 ff. (*L. Andresen*).

**S. 463:** Udenlandske Billedværker omtales i H. Rantzaus Brevveksling med Italieneren Minutius (se *Joh. Skovgaard* a. A., 256 f.). — Om Paulus Iovius's Samling som Forbillede for Datidens fyrstelige Museer se *Mémoires de l'institut national de France* (1901), 268 ff. (*E. Müntz*); *Jahrb. d. kunsthist. Samml. d. Kaiserhauses XIV*, 52 ff. (*Fr. Kenner*). At Billedsamlingen paa Breitenburg har haft samme Sammensætning, fremgaar af den af Rantzau givne Fortegnelse i *Epistolæ consolatoriæ*, 290 og 297 f. Minutius tilbyder desuden i Brev af  $\frac{20}{4}$ , 1591 Rantzau at lade Iovius's Billeder kopiere til ham; jvf. *Nordelbingen XIV*, 310 Anm. 20.

**S. 464:** Portrætmalere: *Q. F. IV* (1916), 181 ff.; *Joh. Skovgaard* a. A., 203 ff. og de her citerede Kilder. — M. og G. v. Achten: *Nordelbingen IX*, 1—94 (*Th. Riewerts*). — M. Lorichs: ib. *XI*, 121 ff. (*Alb. Schröder*); *Die Heimat XXII*, 223 ff. (*Harbeck*).

**S. 465-67:** Billedskærerkunst: Fortid og Nutid *III* (1921), 74 ff. (*C. A. Jensen*); *Zt. XI*, 253 ff. (*Posselt*); *E. Sauer mann: Handwerckliche Schnitzereien aus S. H.* (1910).

#### 10. NATIONALE FORHOLD

Alm. Fremstillinger: *C. F. Allen: Det danske Sprogs Hist. i Sønderjylland I* (1857); *Aug. Sach: Das Herzogtum S. I—III* (1896—1907); *P. K. Thorsen: Afhandlinger I* (1927); *Otto Schütt: Gesch. d. Schriftsprache in Flensburg* (1919); *K. N. Bock: Niederdeutsch auf dänischem Substrat* (1933).

**S. 468:** Sproget i Byerne: Se desuden: *Sdj. Aarb.* 1923, 111 (*Th. Ries*); *Nordelbingen VI*, 424 (*Graef*), *XI*, 260 ff. (*Achelis*). — Præsterne: *O. Fr. Arends: Gejstligheden i S. og H. I—III* (1932). *Christiern Pedersen* citeret efter *Danske Mag. I*, 43.

**S. 470:** Den flensborgske Kirkeordning: *Schütt* a. A., 246. — *Jac. Fabricius's* Selvbiografi: *Thott* 40, 1928 b (Kgl. Bibl.). — Westfalere: *Zt. LX*, 24 (*Graef*); *Haderslev Apoteks Hist.*, 8; *Deutsches Archiv f. Landes- u. Volksforschung I*, 81 (*Achelis*). — Tingsvidner: Se f. Eks.: *Script. Rer. Dan. VIII*, 1—258; *T. Kanc. Forhandl. med Dorothea og Hans den Yngre om Als og Ærø*; *C XII*, 4, 108 og *V*, 149, 285 (*L. A.*, Akter afleverede fra Kiel); *Sdj. Aarb.* 1896, 278; *Zt. III*, 149 ff.; *Stemann III*; jvf. *Sach* a. A. *III*, 319 ff.; *Zt. LX*, 592 f. (*L. Andresen*).

**S. 471:** Retsakter, oversatte fra Dansk til Tysk: *A XX* 1454 og 1649 (*R. A.*, Akter afleverede fra Kiel). Den store Mængde nordslesvigske Tingsvidner, som er bevarede i Afskrift, f. Eks. *Hb. XXII*, 42, er rimeligvis Oversættelser fra Dansk. — *Frisisktalende Sogne: Thorsen* a. A., 58; *Sach* a. A. *III*, 343 ff.; *Jahrb. d. Nordfr. Ver.* 1926, 10 ff. (*Achelis*). — *Eggebæk, Havetoft osv.: Allen* a. A., 106; *Schütt* a. A., 248, 366; *H. N. A. Jensen: Angeln*, 144.

Paa Grund af de direkte Efterretningers Faatallighed er det meget vanskeligt at fastslaa Gudstjenestens Sprog i de første Aartier efter Reformationen. At drage Slut-

ninger af Sproget i Breve fra Præster eller i de faa bevarede Kirkeregnskaber og Kirkebøger (i L. A.) er usikkert paa Grund af den herskende Tilbøjelighed til at foretrække det tyske Sprog. Præsten i Hjordkær (Søn af Formanden, der atter stammede fra Genner), der førte sin Kirkebog paa Latin med enkelte danske og flere tyske Udtryk, maa antages at have prædiket paa Dansk, medens Præsten i Højst, hvis Kirkebog er ført paa Tysk, rimeligvis ogsaa har prædiket paa dette Sprog, idet han stammede fra Bredsted. Der kan heller ikke drages nogen afgørende Slutning af den Omstændighed, at en Sognekirkes Bogsamling bestod af tyske Bøger, da Anskaffelsen af disse blev paabudt fra oven. Saaledes autoriseredes David Wolders's tyske Bibeludgave 1596 til Brug over hele Sønderjylland (Henr. Rantzaus Brev af  $22/4$  1596 og Christian IV.s af  $12/6$  s. A., Matthiessen, Pk. 26).

S. 472: Præsternes Hjemmehørighed: *Arends* a. A.; jvf. *Allen* a. A. I, 55; *Jahrb. d. Nordfr. Ver.* 1926, 40 f. (*Achelis*). — Tysk Dannelse: jvf. S. 452.

S. 473: Peter Pallesens Brev: Hb. XXII, 50, Fol. 27. — Aktstykker til Belysning af Forskellen mellem offentligt og privat Sprog se *Script. Rer. Dan.* VIII, 110; *Sejdelin*, 304, 518; *Sach* a. A., 322; *Schütt* a. A., 79. Jvf. H. T. 9. II, 393 Anm. (*K. Fabricius*); *Deutsches Archiv f. Landes- u. Volksforschung* I (1937), 71—94 (*Andresen*); H. T. 10. IV, 487 f. (*Joh. Skougaard*) og de her citerede Kilder. — Gelting og Handed: *Sach* a. A., 364, 248.



## TRYKFEJL OG RETTELSER

- S. 235** L. 10 f. n.: 24. April, læs 19. April.  
L. 9 f. n.: 5. Juni, læs 6. Juni.  
L. 8 f. n.: 17.—21. August, læs 17. Septbr.  
L. 6 f. n.: 3. Juni, læs 4. Juni.
- S. 241** L. 2 f. n.: 5. Juni, læs 5. Jan.
- S. 289** L. 8 f. n.: Kanustussteenhus, læs Kanutesteenhus.
- S. 295** L. 5 f. n.: September 1491, læs November 1491.
- S. 319** L. 17 f. n.: allentha-luen, læs allenthal-uen.
- S. 338** Sideoverskrift: Synnode paa Gottorp 1528, læs Synnode paa Gottorp 1538.
-

